

Digitized by the Internet Archive
in 2019 with funding from
Princeton Theological Seminary Library

1881 57 20
SPECIAL 720

VERHANDELINGEN

RAKENDE DEN

Natuurlijken en Geopenbaarden Godsdienst,

UITGEGEVEN DOOR

✓
TEYLER'S
GODGELEERD GENOOTSCHAP.

Nieuwe Serie.

ZEVENTIENDE DEEL.

HAARLEM.
DE ERVEN F. BOHN.
1911.

PROGRAMMA

VAN

Teyler's Godgeleerd Genootschap

TE

HAARLEM,

voor het jaar 1911.

Directeuren van TEYLER'S STICHTING en de Leden van TEYLER'S GODGELEERD GENOOTSCHAP hebben in hunne vergadering van 19 Oct. 1910 uitspraak gedaan over drie antwoorden in de nederlandsche taal, ingekomen op de prijsvraag:

„Het genootschap verlangt een antwoord op de vraag: welke plaats heeft het Lutheranisme ingenomen in het nederlandsche Protestantisme van vóór 1618; welke invloed is door Luther en door de duitsche reformatie op Nederland en op Nederlanders geoefend; en hoe is het te verklaren, dat deze richting in dien tijd tegenover andere op den achtergrond is getreden?”

1. Het antwoord, ingezonden onder het motto: *non omnia possumus omnes*, kan, al toont de schrijver, die over een fraaien stijl beschikt, aanleg te hebben voor het leveren van historischen arbeid, niet voor bekroning in aanmerking komen. De helft van het stuk is besteed aan dingen, die met het onderwerp niet te maken hebben: zoo de 50 bladzijden over de godsdienstige stroomingen vóór de hervorming. Het eigenlijke onderwerp wordt wel smaakvol maar veel te kort, te oppervlakkig, zonder documenteering en zonder de noodige kennis van de nieuwere onderzoekingen behandeld.

2. Ook het tweede antwoord onder het motto: *Daerom laet God de groote mannen menichmael also dwalen ende vallen, opdat wij leeren sot ende onwijs in ons werden ende in allen menschen ende alsoo scholiers worden van den H. Geyst* (Henrick Rol in 1531, zie Bibl. Ref. Neerl., V, blz. 51) kan niet worden bekroond. Te prijzen zijn de vlijt en de belezenheid van den schrijver. Ook heeft hij de strekking van de vraag juist gevat en daarover enkele scherpzinnige en belangrijke opmerkingen gemaakt. Maar hij heeft te gelijk het onderwerp verdronken in een geheel ander: de geschiedenis van de nederlandsche hervorming tot omstreeks 1570, waarin hij meent een geheel nieuw inzicht te hebben, dat hem recht geeft de Hoop Scheffer, Reitsma, Fruin uit de hoogte te veroordeelen. Geheele reeksen bladzijden handelen over zaken, die buiten het onderwerp liggen, waarnaar gevraagd werd. Op vele plaatsen toont de schrijver geen grondige kennis te bezitten van hetgeen hij daar behandelt en schrijft hij eenvoudig bladzijden na uit andere werken, zelfs uit handboeken. Het antwoord is bovendien slordig gesteld en bewerkt. Ook daardoor komen de vernuftige en origineele opmerkingen, boven aangeduid, in 't geheel niet tot haar recht.

3. De schrijver van het derde antwoord onder het motto:

Die Geschichtskunde ist eine rückwärts gewandte Prophetie heeft er weinig werk van gemaakt den invloed van Luther, later van het Lutheranisme in ons volk, bij mannen als b.v. Menno en Merula, de omgeving van den prins, Loyseleur, en Arminius na te vorschen. Daarentegen heeft hij de geschiedenis van het Lutheranisme in ons land, die uit archivalia en de meest uiteenlopende werken moest worden opgedolven, zóó grondig, helder en boeiend geschreven, dat zijn werk, hetwelk eene gaping in de kennis van onzen hervormingstijd aanvult, de bekroning is waardig gekeurd. Bij de opening van het naambriefje bleek de schrijver te zijn: Dr. J. W. Pont, hoogleeraar aan het Hersteld-Lutherse Seminarium te Amsterdam.

Op de prijsvraag:

„In welke betrekking staan de denkbeelden van het hedendaagsche kalvinisme tot die van het 16de-eeuwsche?”

is geen antwoord ingekomen.

Uitgeschreven blijven de volgende prijsvragen:

1. Om beantwoord te worden vóór 1 Jan. 1911:

„Het genootschap vraagt eene studie over de godsdienstigheid der hedendaagsche plattelandsbevolking van Friesland”.

Toelichting: Het genootschap vraagt niet zoozeer eene beschrijving van die bevolking, in hare verschillende kerkgenootschappen en godsdienstige richtingen ingedeeld, maar bepaaldelijk een onderzoek naar de godsdienstigheid der individuën in verschillende kringen; naar mogelijke eigenaardigheden van die godsdienstigheid, vergeleken bij die, welke

in andere gewesten van ons vaderland heerscht; naar de verklaring, welke voor die eigenaardigheden in herkomst of andere oorzaken is te vinden.

2. Om beantwoord te worden vóór 1 Jan. 1912:

„Het genootschap vraagt eene geschiedenis van het Socinianisme in Nederland”.

Als nieuwe prijsvraag ter beantwoording vóór 1 Jan. 1913 is uitgeschreven:

Het genootschap vraagt: eene empirisch-psychologische studie over bidden en gebedsverhooring.

De prijs voor het best en voldoende gekeurd antwoord op deze vragen bestaat uit een gouden eere-penning, op den stempel des Genootschaps geslagen, ter innerlijke waarde van vierhonderd gulden of, zoo men daaraan de voorkeur mocht geven, in vier honderd gulden. Deze prijs wordt uitgekeerd, zoodra de bekroonde verhandeling voor de pers gereed is.

De verhandelingen moeten in het Nederlandsch, Latijn, Fransch, Engelsch of Hoogduitsch, met eene *latijnsche* letter, vooral goed en leesbaar (door eene andere hand dan die van den auteur) geschreven zijn. Ook moeten zij op den bepaalden tijd *in haar geheel* worden ingezonden en geene antwoorden, waaraan eenig gedeelte bij de inlevering ontbreekt, zullen tot het dingen naar den gemelden eereprijs worden toegelaten. Alle ingezonden stukken blijven het eigendom van het genootschap, dat de bekroonde, met of zonder vertaling, in zijne werken opneemt, zonder dat de schrijvers, anders dan met toestemming der Stichting, die mogen uitgeven. Ook behoudt het genootschap aan zich het recht om van de niet-bekroonde stukken zoodanig ge-

bruik te maken als het raadzaam zal oordeelen, hetzij zonder of met vermelding van den naam des schrijvers, in het laatste geval echter niet zonder diens toestemming. Voorts worden geene afschriften van de niet-bekroonde stukken aan de schrijvers verstrekt dan op hunne kosten. De in te zenden antwoorden moeten, zonder naam en alleen met eene spreuk ondertekend, vergezeld van een verzegeld briefje, dezelfde spreuk ten opschrift voerende en van binnen opgaaf van des schrijvers naam en woonplaats behelzende, gezonden worden aan het *Fundatiehuis* van wijlen den Heer P. TEYLER VAN DER HULST te Haarlem. Het programma van het genootschap is op aanvraag bij Heeren Directeuren van Teyler's Stichting jaarlijks omstreeks 15 November kosteloos verkrijgbaar.

GESCHIEDENIS

VAN. HET

LUTHERANISME IN DE NEDERLANDEN

TOT 1618

DOOR

DR. J. W. PONT,

Hoogl. b. d. Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.

Pred. b. d. Herst. Ev. Luth. Gemeente.

Bekroond door Teyler's Godgeleerd Genootschap.

H A A R L E M.
D E E R V E N F. B O H N.
1911.

VOORREDE.

Toen ik in 1907 het eerste deel mijner „Nieuwe Bijdragen tot kennis van de geschiedenis en het wezen van het Lutheranisme in de Nederlanden” uitgaf, kon ik niet vermoeden, dat reeds binnen vier jaar een „Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618” van mijne hand zoude verschijnen. Zonder buitengewone aanleiding zou dit dan ook niet hebben plaats gehad. Want, al behandelde ik geregeld één uur in de week op mijn college loca selecta uit de geschiedenis van het Lutheranisme, telkens stuitte ik op open vragen en, daar ik slechts een klein deel van mijn tijd aan deze studie mocht geven, kon ik menigmaal niet veel anders doen dan wijzen op wat nog ontbrak en de richting aangeven, waarin m. i. gezocht moest worden.

In 1908 werd echter opnieuw de prijsvraag uitgeschreven door Teyler's genootschap betreffende den oorsprong en de plaats van het Lutheranisme in Nederland. Eerst hoopte ik dat de een of ander mijner leerlingen zich tot het beantwoorden dezer vraag zoude zetten, maar toen ik bemerkte dat dit niet het geval was, besloot ik zelf te trachten een antwoord op de vraag te geven, daar het mij toescheen dat het een smaad zoude zijn voor de Luther-schen wanneer die vraag óók ditmaal niet beantwoord zou

worden en als gevolg daarvan de voor de Lutheranen wel streelende, maar toch onjuiste, voorstelling van Schultz Jacobi, wier onhoudbaarheid mij langzamerhand duidelijk was geworden, voortdurend in Luthersche kringen gangbaar zou blijven. Wel begreep ik uit de wijze, waarop men mijn brochure over „de Luthersche kerk in Nederland”, die in 1908 in de serie „Kerk en Secte” was verschenen, had behandeld, dat mijn resultaten en mijne wijze van behandeling velen Lutherschen niet naar den zin zoude zijn, maar geen oogenblik deed dit mij toch in mijn besluit wankelen.

Zoo zette ik mij dan aan de beantwoording der vraag en ontwierp een schets van de geschiedenis van het Nederlandsche Lutheranisme tot 1618. Het scheen mij toe, dat het noodig was, om — nu de stellers van de vraag uitgingen van de eenheid tusschen de Luthersche gemeenten der 17de en de Luthersche strooming der 16de eeuw — vooral die éénheid vast te houden. En weldra, toen ik de families der oudste Lutherschen leerde kennen op het Archief der Amsterdamsche gemeente, dat mij zoo welwillend is ontsloten, zag ik de eenheid tusschen beiden ook zeer duidelijk en kon ik afwijzen al wat niet tot die strooming behoorde, die uitliep in de Luthersche gemeenten der 17de eeuw.

Wel bevroedde ik dat aan de vraag, zooals zij gesteld was, ook eene andere opvatting kon ten grondslag liggen, maar het scheen mij toe, dat beperking voor mij noodig was, óók, omdat de tijd, ter beantwoording gesteld, wel lang kon schijnen, maar voor iemand die bovendien tal van andere bezigheden heeft te verrichten en die heel wat tijd-roovende archiefstudie moest maken, kort was. Zoo kwam ik er niet toe om te onderzoeken of er invloed van Luther en de Lutherschen is uitgegaan op Menno, Arminius en anderen, die hier een plaats van beteekenis hebben vervuld. Toch is ook dit onderzoek van gewicht en schijnt

het mij toe, dat een van de studies over den hervormings-tijd, die nog noode gemist wordt, die is over het wezen van de niet-Anabaptistische, niet-Calvinistisch-Gereformeerde en niet-confessioneel-Luthersche strooming, die hier in de 16de eeuw was te vinden. Zulk een studie in deze verhandeling te verwerken was mij echter niet mogelijk. Toch achtte Teyler's genootschap haar de uitgeloopte gouden eerepenning waard, wat mij zeer verblijdde.

Zoo verschijnt dan hierbij de Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618. Dat het Lutherdom den stempel draagt „made in Germany”, is niet mijn vinding; de bronnen hebben het mij tot moe wordenis toe herhaald. Wordt mij werktijd en werklust geschonken, dan hoop ik later te doen zien hoe er in de 17e eeuw ook een Nederlandsche Luthersche strooming opkomt, die, onder verschillende namen, te strijden heeft tegen de Duitsche elementen, die in de kerk zijn of er komen. Want tegenover de velen, die geheel en al Nederlanders geworden, aan het Lutherdom den rug toekeeren, staan altoos weer velen, die uit Duitschland hier binnen komen.

Over het beginsel van mijn arbeid behoef ik niet veel te zeggen. Het woord, dat de Paus den 18en Aug. 1883 neerschreef in een Breve aan zijn kardinalen: „Prima lex historici est ne quid falsi dicere audeat ne quid veri dicere non audeat” schijnt mij dat beginsel volkomen juist te omschrijven. Het heeft mij bij voortduring voor oogen gestaan.

Ten slotte maak ik nog gaarne gebruik van de gelegenheid mij hier geboden om mijn dank uit te spreken aan allen, die mij in eenig opzicht behulpzaam zijn geweest, aan de Bibliothecarissen der verschillende Bibliotheken, die mij bij het zoeken en vinden der noodige literatuur geholpen hebben; aan Prof. Dr. S. Cramer en Dr. A. C. Duker, die mij zoo welwillend hebben in kennis gesteld van hunne, als leden van Teyler's Godgeleerd Genootschap

gemaakte, op- en aanmerkingen over mijnen arbeid, waarvan ik, voorzooverre het mij mogelijk was, dankbaar gebruik heb gemaakt, en die mij te meer hebben getroffen, omdat zij niet voor mijne oogen bestemd waren; aan de Heeren L. Vogelesang, oud-hoofd der Koningin Emma-school te Amsterdam en J. C. Wepster, Archivaris van het Archief der Ev. Luth. Gemeente, die mij bij de correctie der proeven en het controleeren der gegevens uit archiefstukken hebben ter zijde gestaan, terwijl de Heer Vogelesang ook het Register heeft willen samenstellen, waarvoor hij zeker niet alleen mijn dank zal ontvangen; maar ook aan haar, wier oog met groote liefde gegaan is over het geheele werk en wier hand menige oneffenheid heeft verwijderd.

Moge deze studie over het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618 iets bijdragen tot betere kennis van de geschiedenis onzer reformatie en van ons kerkelijk leven in het begin der 17^e eeuw en zij voor velen het woord van Hamann bevestigen:

Die Geschichtskunde ist eine rückwärts gewandte Prophetie.

Bussum, Maart 1911.

J. W. PONT.

INHOUD.

	Bladz.
Voorrede	V—VIII
Inhoud	IX—XII
Lijst der gebruikte afkortingen	XIII—XVI
Inleiding.	1—14

DEEL I.

Het Lutheranisme in de Nederlanden tot het optreden van Alva	15—289
Hoofdstuk I. De wording der Antwerpsche Luthersche gemeente	15—92
§ 1. 1517—1531	17—38
§ 2. 1531—1566	39—60
§ 3. 1566/1567	60—92
Hoofdstuk II. De Luthersche gemeente te Antwerpen in haar belijdenis en leven	93—138
§ 1. De bronnen	95—104
§ 2. Hare godsdienstig-dogmatische inzichten	104—115
§ 3. Haar eeredienst	115—128
§ 4. Haar openbaar optreden	128—138
Hoofdstuk III. De Lutherschen in Amsterdam, Kuitenburg, Deventer, Woerden en Breda, tot 1567	139—192

	Bladz.
§ 1. Amsterdam	141—156
§ 2. Kuilenburg	156—165
§ 3. Deventer	166—180
§ 4. Woerden	180—186
§ 5. Breda	186—192
Hoofdstuk IV. Sporen van Lutheranisme in andere deelen der Nederlanden tot 1567	193—256
§ 1. Friesland	195—206
§ 2. Groningen en Drenthe	206—210
§ 3. Gelderland en het Overkwartier	210—218
§ 4. Het Sticht en het Oversticht	218—229
§ 5. Holland en Zeeland	230—238
§ 6. Brabant en Limburg	238—252
§ 7. Vlaanderen en de overige Zuid-Nederlandsche provinciën	252—256
Hoofdstuk V. Luthersche geschriften en liederen vóór 1567 in de Nederlanden verspreid en bekend	257—282
§ 1. Tractaten en boeken	260—267
§ 2. De liederen — gezangen — der Lutherschen in de 16 ^e eeuw	267—282
Samenvatting	283—289

DEEL II.

Het Lutheranisme in de Nederlanden van 1567—1618	291—310
Hoofdstuk I. De Lutherschen in de Nederlanden tot de Pacificatie van Gent (1567—1576)	293—309
§ 1. Antwerpen	293—300
§ 2. Woerden	300—309
Hoofdstuk II. De verstrooide Nederlandsche Luthe- ranen in Duitschland	311—359
§ 1. Aken	314—322
§ 2. Keulen	323—329

§ 3. De organisatie der gemeenten Aken en Keulen en haar beteekenis voor de Nederl. Luth. kerken	329—346
§ 4. De beteekenis der verstrooiing voor die elementen in de Nederlanden, die den naam der Angsb. Confessie droegen	346—359
Hoofdstuk III. De Luthersche gemeente van Woerden tot 1600	361—394
§ 1. De eerste moeielijkheden en het afzetten van Saliger en Fredeland. 1580	364—370
§ 2. De Luthersche godsdiensttoefening verboden door het optreden van M. Rudse, 1580—1583	371—377
§ 3. Herleving van het Lutherdom in Woerden, 1583—1591	377—386
§ 4. De Gereformeerde kerk komt in Woerden tot heerschappij, 1591—1600	386—394
Hoofdstuk IV. De Luthersche gemeenten in de Zuidelijke Nederlanden, 1576—1585	395—436
§ 1. De herleving der Antwerpsche Luthersche gemeente.	398—417
§ 2. De innerlijke toestand der Antwerpsche gemeente	417—428
§ 3. De overige gemeenten der Zuidelijke Nederlanden en aller verstrooiing in 1585	428—436
Hoofdstuk V. De Amsterdamsche Luthersche gemeente tot 1605	437—490
§ 1. De stichting der Luthersche gemeente te Amsterdam.	441—451
§ 2. De eerste innerlijke strijd en zijn gevolgen.	452—467
§ 3. De vervolging der gemeente en haar belijdenis	467—484
§ 4. De buitenlandsche Luthersche gemeenten, waaraan Amsterdam zich verbonden gevoelde.	484—490

Hoofdstuk VI. De ontwikkeling der kleinere Luther- sche gemeenten en kringen in de Nederlanden tot 1605.....	491—524
§ 1. Woerden.....	493—500
§ 2. Middelburg en Utrecht.....	500—507
§ 3. Leiden, Haarlem, Bodegraven en Gouda. . . .	507—517
§ 4. Rotterdam, Dordrecht, Delft, Breda en Zwolle	517—523
Hoofdstuk VII. De vereeniging der Lutherschen tot een gemeenschap en hunne geschiedenis tot 1618	525—574
§ 1. De Synode van 1605 en haar arbeid.....	528—536
§ 2. De Luthersche gemeenten en kringen in de Nederlanden in haar opkomst en ontwikkeling van 1605—1618.....	536—563
§ 3. De Synode van 1614 en de werkzaamheid van het Algemeen Consistorie tot 1618.....	563—574
Samenvattende slotsom.....	575—588
Bijlage.....	589—613
Register.....	615—632

Lijst der gebruikte afkortingen ¹⁾.

Behalve allerlei voor de hand liggende afkortingen, komen ook de volgende regelmatig in de aantekeningen en de bijlage voor :

A. = Antwerpsch gezangboek, Frankfort 1567 ; zie blz. 274.

A.A. = Antwerpsch Archievenblad, uitgeg. op last van het gemeentebestuur door P. Génard, en later door F. Jos. v. d. Branden. Antwerpen, drukkerij F. Wauters, 1864, vlg. Dl. I vlg.

A.R.G. = Archiv für Reformations-geschichte, Hrsg. v. W. Friedensburg, Leipzig, Heinsius.

B. = Bonsch gezangboek, Frankfort 1565 ; zie blz. 271.

Bibl. Adv. = Bibliographische Adversaria, 6 Dl. 's-Gravenhage Mart. Nijhoff 1894.

B.L.K. = Bijdragen tot de geschiedenis der Evang. Luth. kerk in de Nederlanden, 1839—1845. Dl. I—VII. Uitgeg. door J. C. Schultz Jacobi (S. J.) en F. J. Domela Nieuwenhuis (D. N.)

Brandt = G. Brandt, Historie der Reformatie en andere kerke-

¹⁾ Waar het mogelijk was heb ik de afkortingen overgenomen uit het Theol. Jahresbericht, hrsg. Dr. G. Krüger u. Dr. M. Schian. Leipzig, Heinsius, dat een groote lijst afkortingen van tijdschriften en serie-werken aan elke aflevering toevoegt. Deze afkortingen hebben een zeker burgerrecht verkregen.

- lijke geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden I en II. Amsterdam 1674.
- B.R.N. = Dr. S. Cramer en Dr. F. Pijper, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. Geschriften uit den tijd der Hervorming in de Nederlanden.* 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1903 vlg. Dl. I—VII.
- Cat. of Catal. = Catalogus.
- C.D.I. = Dr. Paul Frédéricq, *Corpus Documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, Gent Vuylsteke. Deel IV en V. 1903 vlg.
- Corp. Ref. = *Corpus Reformatorum*, ed. C. G. Bretschneider Halle Schwetscke u. S. 1834 en vlg. I vlg.
- D.N. = Dr. F. J. Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche Gemeente*, Gebhard 1856. (Amsterd. Gem.)
 Dr. F. J. Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis der Evang. Luth. Gemeente te 's-Gravenhage*, 1854.
 Dr. F. J. Domela Nieuwenhuis, *De leer van het H. Avondmaal in de Nederl. Luth. kerk*. Utrecht, 1852.
 Zie ook B.L.K.
- Godgel. Bijdr. = *Godgeleerde Bijdragen*, Leyden, de Breuk en Smits. Jaarg. XXV, XXIX, XXX, 1851, 55, 56.
- II = *Het Antwerpsch gezangboek bewerkt door W. v. Haecht*, Antwerpen 1579, 1582, zie blz. 276.
- H.R.E.³ = *Realencyclopädie f. prot. Theol. u. Kirche*, Hrsg. v. Hauck, 3^e Ausg. Leipzig, Hinrichs, 1896 ff.
- de H. S. = Dr. J. G. de Hoop Scheffer, *Gesch. der Kerkher-
 vorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*. Amsterdam, Funke, 1873.
- K. O. = *Kerkorde of Kirchenordnung*.
- L. = *Leidsch Gezangboek*, 1607 bij H. L. v. Haentens, zie blz. 531.
- Lehnemann = Joh. Lehnemann, *Hist. Nachricht v. d. vormahls im 16^{en} Jahrhundert berühmten Evang. Luth. Kirche in Antorff. Frankf. a/M.* 1725.

- M.G.k.K. = Monatschrift für Gottesdienst u. kirchliche Kunst, hrsg. v. Smend u. Spitta. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht.
- Montijn = C. G. Montijn, Geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden; 2 Deelen, Arnhem 1866.
- M.Rh.K.G. = Monatshefte für Rheinische Kirchengeschichte; hrsg. v. Rotscheidt. Mörs, Selbstverlag.
- M.S. = Manuscript.
- N.A.K.G. = Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis; uitg. d. Dr. F. Pijper, 's-Gravenhage, Nyhoff.
- N.B.L.N. = Nieuwe Bijdragen tot Kennis van de Geschiedenis en het Wezen van het Lutheranisme in de Nederlanden, uitg. d. Dr. J. W. Pont. Deel I, Schiedam, Roelants 1907. Deel II, III (Jaarboek der Ver. voor Ned. Luth. Kerkgeschiedenis) 1909, 1910, Amsterdam, Ten Brink en de Vries.
- Reitsma en v. Veen, Acta = Acta der provinciale en particuliere Synoden, gehouden in de Noordel. Nederlanden gedurende de jaren 1572—1620, verzameld en uitgegeven door Dr. J. Reitsma en Dr. S. D. v. Veen. Groningen, J. B. Wolters. 8 Deelen. 1892—99.
- Rh. Pr. = Theologische Arbeiten d. rhein. wissenschaftl. Predigervereins. Tübingen, Mohr. N. F. = Neue Folge.
- Reershemius = Reershemius Ostfriesländisches Prediger Denkmal, 2^e Ausg. Aurich 1796.
- S. J. = J. C. Schultz Jacobi, Geschiedenis der Ev. Luth. Gemeente Rotterdam. Loos 1865. Oud en Nieuw, 5 deeltjes, 1862—66. Rotterdam, W. L. Stoeller. Zie ook B.L.K.
- St.L.K.N. = Stemmen uit de Luthersche Kerk in Nederland, uitg. door J. P. G. Westhoff, C. A. Evelein en Dr. J. W. Pont, 6 Deelen, 1895—1900. Amsterdam, Delsman en Nolthenius.
- Th. St. = Theologische Studiën, uitgeg. door Dr. F. E. Daubanton en Dr. C. H. van Rhijn. Utrecht, Kemink en Zoon.

- Th.T. = Theologisch Tijdschrift, uitgeg. d. Dr. B. D. Eerd-
mans, Leiden, v. Doesburgh.
- W. = Woerdensch Gezangboek van 1589, zie bl. 279.
- W.Marn.Ver. = Werken der Marnix Vereeniging, uitgeg. d.
J. J. v. Toorenenbergen e. a. Utrecht, 1890 en vlg.
- Z.B.G.V. = Zeitschrift des Bergischen Geschichts Vereins. Bonn,
1863 ff.
- Z.K.G. = Zeitschrift für Kirchengeschichte, Hrsg. v. Brieger
und Bess. Göttingen, Perthes.
- Z.Th.K. = Zeitschrift für Theologie und Kirche. Hrsg. v. Herr-
man und Rade. Tübingen, Mohr.

INLEIDING.

INLEIDING.

Om een antwoord te kunnen geven op een vraag, die betrekking heeft op het Lutheranisme, zooals dat in de 16^e en een deel der 17^e eeuw in de Nederlanden was te vinden, is het vóór alle dingen noodig, dat men wete wat men toen onder Lutheranisme verstond. Dit nu is niet zoo eenvoudig. Want, al is er in het begin van de 17^e eeuw geen onzekerheid meer over de beteekenis van het woord, en al kan men dan — ten minste in de Nederlanden ¹⁾ — Lutherschen van niet-Lutherschen onderscheiden, in de 16^e eeuw gaat dit niet

¹⁾ In Deutschland is de onderscheiding ook dan nog niet eens altoos mogelijk. C. Krafft, Theol. Arbeiten d. Rhein. Wissensch. Pred. Vereins, (voortaan aangeduid: Rh. Pr.), 1889, S. 175, wees er terecht op, dat „die Fixirung des Namens *Reformirt* und *Evangelisch* (denn *Lutherisch* nannte man sich erst viel später) erst hie und da um das Jahr 1580 statt findet und es meist noch längere Zeit dauert bis die völlige Scheidung erfolgt”. Hoe laat zij vaak plaats had, bewijst de geschiedenis der gemeente Velbert-Heiligenhaus, Monatshefte f. Rheinische Kirchengeschichte, (voortaan aangeduid: M.Rh.K.G.), II, S. 24 sq.), waar in 1609 een Luthersch predikant komt, die de confessioneel-onbesliste gemeente Luthersch maakt. Zijn Lutherdom is echter niet te onderkennen aan den naam, dien hij draagt, maar aan de *handelingen*, die hij verricht. Hij gebruikt bij het Avondmaal oblaten en geen brood; hij breekt ze niet en geeft ze niet in de hand; hij verwijdert geen beelden en crucifixen uit de kerk; hij ontbloot bij het uitspreken van Jezus' naam het hoofd en buigt de knie.

zoo gemakkelijk. Elke strooming toch, die afweek van de heerschende kerkelijke opvatting of meer of min met Luther sympathiseerde, werd in den beginne met zijn naam aangeduid, terwijl er bovendien, minstens tot 1529 — toen het gesprek te Marburg plaats had — van geen voor allen openbaar geworden verschil tusschen de hervormingsgezinden kan worden gesproken.

Hoe vaag de beteekenis van het woord „Luthersch”, „Lutherij” enz. in de eerste helft der 16^e eeuw is, blijkt duidelijk uit onze officiële bescheiden. Het duidt niet anders aan dan „kettersch”, „ketterij”. Dr. L. Knappert heeft dit in zijn „De opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad”¹⁾ zeer duidelijk doen zien en hoe het in de Zuidelijke Nederlanden was, blijkt uit het Antwerpsch Archievenblad. In de „Ordonnantiën van de Antwerpsche Magistraat rakende de geschillen der 16^e eeuw” heeten de ketters tot 1525 Lutheriaenen, maar dan verdwijnen zij²⁾. De eerste beweging is onderdrukt. In de „lijst der personen, die om het feit van religie gerechtelijk zijn vervolgd”³⁾, komen Lutheriaenen alleen voor in de twintiger jaren. Wat die naam dan beteekent, blijkt duidelijk uit het volgende.

In 1526 wordt Loy, de schaliedecker, een man, tegen wien Luther als een gevaarlijk mensch de Antwerpenaren heeft gewaarschuwd, vervolgd. Luther wil van hem niet weten⁴⁾, maar in de rekening van den Schout van Ant-

¹⁾ Leiden, van Doesburg, 1908; blz. 96, 99, 100, 103, 107, 108, 110, 120, 126, e. e.

²⁾ Het Antwerpsch Archievenblad, uitgeg. d. P. Génard, deel I enz. Antwerpen 1864, vlg. duiden wij verder aan met „A. A.”; A. A. II blz. 308, vlg. Zie ook rekeningen van den Markgraaf, A. A. VII, 303. In dit jaar schrijven de Amsterdammers aan de landvoogdes: „Le mal de la secte lutheriane est (merchy Dieu) maintenant estainct.”

³⁾ A. A. XIV; 1—103.

⁴⁾ Zie blz. 33.

werpen van 26 Febr. 1526 ¹⁾ en in de rekeningen van het kettergeding ²⁾ wordt hij met zijn aanhangers „Lutheriaenen” genoemd. Hij is ketter; anders wordt met dezen naam niet bedoeld. En, het is immers ook niet bevreemdend dat men al, wat kettersch dacht, noemde naar den man, in wien de ketterij als het ware was belichaamd!

Tot 1534 wordt er door den Antwerpschen Magistraat geen onderscheid gezien tusschen hen, die kettersche gevoelens zijn toegedaan. Sedert dit jaar echter, toen door de Anabaptisten het rijk te Sion in Munster werd gesticht ³⁾ en zij zich openbaarden als eene voor den Staat gevaarlijke secte, vinden wij hun naam vermeld in de Ordonnantien ⁴⁾ en veel later, 7 Maart 1562, ook dien der Sacramentarissen. Lutheranen komen dan niet meer voor. Zelfs bij een man als Jehan des Champs, den eenigen martelaar in deze lijst, van wien ik vond opgeteekend, dat hij „revoceert elke confessie, die hij gedaan heeft en strijdt met de Confessie van Auspurg, maar zich aan deze wil houden”, staat deze naam niet. Van hem wordt gezegd, dat hij als Calvinist is verbrand ⁵⁾ en in de Rekening van den Markgraaf staat, dat hij van „quader opinie en secte is, besondere van Calvinus”, terwijl hij en zijne familie tot de beslist Lutherschen behoort.

Men kan aan den naam, dien iemand in de officiële bescheiden draagt, geen bijzondere waarde hechten, vooral

¹⁾ Dr. Paul Fredericq, Corpus Documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae, Gent, Vuylsteke (nader aangeduid: C.D.I), V, p. 117. 1903.

²⁾ J. Fredericq, De Secte der Loisten, den Haag, Nijhoff, 1891, Bijl. blz. 8.

³⁾ In het stedelijk Archief van Antwerpen bevindt zich een brief uit den tijd, dat Munster bezet werd, gekantteekend door den Pensionaris Adriaan Herbouts, waarin de Anabaptistische beschouwingen worden uiteengezet. A. A. VII, 315.

⁴⁾ A. A. II, 308, vlg. De proclamatie van de Magistraat tegen de Herdoopers dateert van 25 Febr. 1535. A. A. VII, 317.

⁵⁾ A. A. VIII, 443—445.

wanneer het, gelijk in ons geval, te doen is om eene onderstrooming in de reformatorische beweging te leeren kennen; want men wordt dan voortdurend op dwaalwegen geleid; maar men moet ieders geloofsovertuiging, voor zoover mogelijk, uit zijn verhoor opmaken. Daarom kan ook de naam „Lutheriaen” ons niet behulpzaam zijn om de Lutherische strooming in de 16^e eeuw te leeren kennen; hij kan ons alleen aanwijzen waar ketterij werd gevonden; want „Lutherie” en „heresie” zijn in dezen tijd synoniem ¹⁾).

Duidt het woord „Luthersch”, „Lutheriaen” in de 16e eeuw niet noodzakelijk iemand aan, die later aanhanger van het Lutheranisme kan genoemd worden ²⁾, evenmin doet dit de veelgebruikte naam: „aanhanger, belijder van, toegedaan de Augsburgsche Confessie”. Hiervoor is meer dan één grond aan te geven. De eerste ligt daarin, dat tot het jaar 1561 het begrip „Augsburgsche Confessie” geen scherp omlijnd begrip is. Gelijk bekend, is er geene officiële uitgave van de Augustana in 1530 verschenen. De authentieke tekst was in handen van den Keizer en is er in gebleven ³⁾. Maar wel verscheen in 1531 van de hand van

¹⁾ Zie Cramer en Pijper, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, (voortaan aangeduid: B.R.N.) 's-Gravenh. 1904. II, blz. 394 noot; Habets, *Wederdoopers in Maastricht*, 1877, blz. 14 vlg.

²⁾ De Lutherschen zelf noemden zich niet naar den naam van Luther. Zij noemden zich „evangelisch” of „gereformeerd”. De *Formula Concordiae*, J. T. Müller, *Die Symb. Bücher*, 1890, S. 569, noemt de Augsburgsche Confessie eene „*communis pie reformatarum ecclesiarum confessio*”. De Antwerpsche Lutheranen noemen zich in 1578 in de „*Protestationschrift wider die Pacifications-Artickel von Cölln*”: „*Reformirte*”, etc.

³⁾ Cf. Adolf Hasenclever, *Neue Mitteilungen über den Verbleib von Melanchtons lateinischer Originalhandschrift der Confessio Augustana*. *Zeitschr. f. Kirchengeschichte* (voortaan aangeduid: Z.K.G.) XXIX, 1908, S. 81—83. Het authentieke exemplaar werd bewaard in het Staatsarchief te Brussel en in 1569 naar Spanje gebracht. Lindanus, *Corte ende Clare Antwoorde*, 1567, fol. G. zegt: „iek spreecke van die originale, die niet alleen den hoochgeprezen Carolo V tot Ausborch anno 30 gehantreyckt is: maer by der eyghen handt Philippi Melanchton is heel geschreven

Melanchton een uitgave, die als editio princeps" boven de vele uitgaven, die er reeds waren, de voorkeur verdiende. Zij gold lang als de authentieke tekst, hoewel er tal van veranderingen in waren aangebracht¹⁾. Nieuwe belangrijke wijzigingen bracht daarop de uitgave van 1533. En toen de Smalkaldische Bond in 1537 bijeen was, besloot hij de Augustana, de oorkonde van dezen bond²⁾, te herzien en uit te breiden en het Roomsche karakter aan haar te ontnemen³⁾, maar geen veranderingen aan te brengen ten opzichte van haren inhoud, die in strijd zouden zijn met de Wittenberger Concordie van Mei 1536. In deze laatste hadden Bovenlanders en Saksers een band van eenheid gevonden. De omwerking der Augustana, naar den geest van het besluit van Smalkalden, verscheen in 1540 en is algemeen bekend als de *Variata*. Vooral het 10^e Artikel, dat over het Avondmaal handelt, was zeer gewijzigd⁴⁾. Ook de meer gereformeedgezinden konden daarin hunne beschouwingen weervinden. Deze wijzigingen wekten nauwelijks aanstoot. Onbevungen gebruikte men deze uitgave

ende met die eyghen handen der *vij* Vorsten ende twee rycksteden ghesanten ofte Commissarissen onderteeckent. Dese heb ick dickmael ghesien ende met andere exemplaren opt alderneerstelycksten anno 60, met den hoochgheleerden ende wijsen h. D. Joachimo Hoppero s'Coninex Raedt, van woordt te woordt ten huyze des E. H. D. Viglij Swychemi presidis ghecollationeert ende vergheleken". „Sy heeft seer veel plaetsen anders... ende oock contrarie die gheprente Confessien van den jaere 30 ende 31. Item veel dinghen corter, veel dinghen breeder, ende meer tot vrede ofte eendrachticheyt dienende". Cf. P. Tschackert, Die Entstehung der Luth. u. d. Reform. Kirchenlehre. Göttingen 1910 S. 287.

1) Cf. Th. Kolde, Hist. Einleitung in die Symb. Bücher der Evang. Luth. Kirche, 1907, S. XXI vlg.

2) Cf. H. von Schubert, Bündniss und Bekenntniss, 1529/30. 1908, S. 28.

3) „Das Papsttum etwas herauszustreichen."

4) Oorspronkelijk luidt dit Artikel: „de coena domini docent, quod corpus et sanguis Christi vere adsint et distribuantur vescentibus in coena domini et improbant secus docentes". De Confutatio Pontificia van 1530 zegt van dit Art.: „in verbis nil offendit" en heeft er geen bezwaar tegen.

evenals elke andere. Van haar ging men uit in menig godsdienstgesprek. Haar onderteevende men¹⁾. Maar na eenigen tijd begon men de tegenstelling tusschen de beide uitgaven (1530 en 1540) uit te meten. Na Luthers' dood (1546) werd het al duidelijker, dat er geen eenheid was tusschen de eigenlijke leerlingen van Melancton en degenen, die men later gnesio-Lutheranen noemt. De eersten neigden

De Roomsche Avondmaalsopvatting kan hierin dan ook geheel liggen opgesloten, gelijk nog sterker blijkt uit den Duitschen tekst, die zegt, dat „der wahre Leib und Blut Christi *unter der Gestalt* (NB!) — sub specie, F. C. B. VII, 9 — des Brots und Weins gegenwartig sei”, woorden, die niet alleen transsubstantiaansch klinken. Lindanus zegt in zijn „*Corte ende Clare Antwoorde*” Antw. 1567. E, 6, dan ook: „De Confessie en de Apologie leeren openlijk de Transsubstantiatie des broots”; en De Villiers zegt op blz. 66 van „*den Sendtbrief der Dienaren die Godes woort in den Ghereformeerden kercken in Nederlandt vercondighen*”, Antw. 1580, van deze Confessie: „Dewelcke is heel en al Papistisch ende ward van den Papisten selve terstont ghewillichlick aenghenomen gelijckerwijs t'selve Philips de Landtgrave van Hessen van stonden aen is ghewaer worden (so ghy Chytraee selve bekennt) ende Heshusius een van ulieder voornaemste Capiteynen verwerpt denselven Artyckel als Papistisch”. Het verschil tusschen de Roomsche opvatting en die van de opstellers der Augustana lag, zooals uit de bespreking van Art. 3 in de Confutatio blijkt, blijkbaar hierin, dat laatstgenoemden de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus beperkten tot den duur van de Avondmaalsviering. Ook in de Apologie — J. T. Müller l. c. S. 104, — is de Roomsche opvatting *niet* afgewezen, zooals blijkt uit de citaten uit Vulgarius en den Griekschen Misconon. De Gereformeedgezinden kunnen zich dan ook in het oorspronkelijke Artikel niet vinden, maar wel in het gewijzigde Art. der Variata: „De coena domini docent, quod cum pane et vino vere exhibeantur corpus et sanguis Christi vescentibus in coena domini”. Met deze formulering, aan die der Wittenberger Concordie verwant, vereenigden zich ook de Bovenlanders. Zie o.a. Waldemar Meyer, *Unstimmigkeiten und Widersprüche in der Abendmahlslehre der Luth. Bekenntnisschriften*. Deutsch. Evang. Blätter. XXXII, 1907, S. 623 flg.

¹⁾ Luther heeft de Variata rustig haren gang laten gaan. Cf. Kolde, *Hist. Einl.* S. XXVI; *Realencyclopädie f. prot. Theologie und Kirche* (voortaan: H.R.E³) 3^e Ausgabe. II, S. 249; Tschackert, l. c. 5, 292.

tot het meer-gereformeerde leertype, de laatsten hadden meer romanistische neigingen.

Hadden de Protestantsgezinden in Duitschland tot nu toe schijnbaar een eenheid gevormd, die eenheid werd in 1549 verbroken. Toen ontstond de scheur tusschen Calvijn en de Duitse reformatie. In dit jaar verscheen zijn werk over het Interim¹⁾ in het Duitsch te Maagdenburg. Het was zonder zijn voorkennis vertaald en van een voorrede voorzien door een anonymen auteur (Flacius Illyricus? ²⁾), die mededeelt, dat hij uit dit geschrift allerlei heeft weggelaten, omdat het pelagiaansche dwalingen bevat ³⁾.

Calvijn verdedigt zich tegen deze beschuldiging zeer duidelijk en scherp in zijn „*Anhang zu dem Buechlein gegen das Bastardinterim*”. De strijd, de scheur is er nu. Naar aanleiding van dezen strijd, naar aanleiding mede van het al verder doordringen van meer gereformeerd-gezinde stroomingen in Duitschland, begon men de tegenstelling tusschen de twee Augustana-uitgaven naar voren te brengen. Het duurde echter nog geruimen tijd voordat de spraakmakende gemeente van deze tegenstelling goed op de hoogte was. In 1555, bij de verhandelingen over den Augsburger godsdienstvrede, werd door *alle* Protestantsche stenden nog afgewezen het voorstel van de Roomschen om den vrede alleen te schenken aan de belijders van de Augustana van 1530 ⁴⁾; en in 1561, op den Vorstendag te Naumburg ⁵⁾, besluiten de Protestantsche vorsten, die samengekomen waren om gemeenschappelijk tegen het Concilie van Trente op te treden, eensdeels den Latijnschen tekst van de octavo-uitgave der Augustana van 1531 te onderteekenen en

¹⁾ Interim adulterogermanum, cui adjecta est vera christianae pacificationis et ecclesiae reformandae ratio. Corpus Reformatorum VII, 545—674.

²⁾ Staehelin, Calvin's Leben, II, S. 189.

³⁾ Corp. Ref. VII, Proll. 41, 42; 675, 686.

⁴⁾ Moeller-Kawerau, Lehrbuch der Kirchengeschichte. 1907. S. 103, Anm. 3.

⁵⁾ Ibidem, S. 285.

anderdeels verklaren zij de uitgave van 1540 niet te verwerpen ¹⁾, „die etwas ausführlicher gestellt sei”, te meer daar zij „itzund den Mehreren Teil bei unseren Kirchen und Schulen in Gebrauch sei”. Maar hier zondert Hertog Johan Friedrich van Saksen zich af — en politieke overwegingen spelen daarbij een niet-onbelangrijke rol ²⁾; weldra volgen meerderen hem en de kloof tusschen de belijders van de Veranderde en de Onveranderde Augsbursche Confessie is er. Hadden nu uitsluitend accurate, van alle verschillen op de hoogte zijnde, wetenschappelijke mannen ons berichten doen toekomen over de belijdenis der verschillende personen of gemeenten, dan zoude ons ook bekend zijn welke Augsb. Confessie wordt bedoeld als deze naam wordt genoemd, maar dit is het geval *niet*. En — zoo laat het Antwerpsche Kroniekje Thomas van Tielt de Augsb. Confessie preeken, hoewel hij gereformeerd is; zoo wil Jurriaen Ypesz, die niet-Luthersch is, geene andere „religie profiteeren dan de oprechte Confessie van Ausburg, sulx die bij Philips Melanchton is geprofiteert of gedeclareert in epistola ad comitem Palatinum” ³⁾ en zoo verklaart Jan Arendsz, Oct. 1566, in Amsterdam, dat hij leert naar de Augsb. Confessie, al zeggen de Oosterlingen „dat hij kwalijck van het Avontmael leerde, contrari de Confessie van Ausborch” ⁴⁾. Belijder te zijn van de Confessie van Ausburg zonder meer, zegt niet veel gedurende het grootste gedeelte der 16^e eeuw ⁵⁾. Weet men niet *welke* uitgave van de Confessie bedoeld is, dan mag men niet, op grond van

¹⁾ Onjuist is de opmerking van F. J. Los, — Troffel en Zwaard, 1908 blz. 355 —, dat het Vorstenconvent haar erkende als „De” Augsb. Confessie.

²⁾ Zie Droysen, *Gesch. der Gegenreformation*, 1893, S. 95 flg.

³⁾ Knappert, l. c. 247.

⁴⁾ *Gedenkschriften van Reael*, Bijdr. Meded. Hist. Gen. XVII; 1896, blz. 46.

⁵⁾ Zelfs in de 17^e eeuw belooft een Herv. pred., die te Emden beroepen is, zijne predikatiën in te richten naar de leer van de Augsb. Belijdenis. Meiners, *Oostvrieschl. kerkel. Gesch.* I. 181/182.

dezen naam alleen, veronderstellen een persoon of een gemeente te ontmoeten, die behoort tot hen, die in de 17^e eeuw onder de Lutheranen worden gerangschikt. Op zijn minst moet zoo iemand of zulk een gemeente zijn toegedaan: „de Onveranderde, of — gelijk hier en daar staat — de Onveranderlijke Augsburgsche Confessie”.

Er is echter nog een andere reden, waarom het dragen van dezen naam weinig zegt. In het Duitsche rijk ¹⁾ deelde men in de voorrechten van den Augsburger godsdienstvrede, wanneer men de Augsb. Confessie beleed. En menige Protestantsche gemeente wilde — vooral daar met opzet niet omschreven was welke Augsb. Confessie werd bedoeld — in die voorrechten deelen. Men noemde zich dus met dezen naam ter wille van politiek recht van bestaan. Zoo vraagt men in 1559 — nog voordat er eene Luthersche gemeente is — in Aken om eenen „der Augsburgsche Confessie toegedanen predikanten” ²⁾. Het oog is gevallen op Adriaan van Haemstede, den niet-Lutherschen predikant van de Antwerpsche kruiskerk. Hij komt, en wanneer hij zijn geloofsbelijdenis uitgeeft, noemt Brenz haar gevaarlijk; zij is niet in zijn geest en niet wat men later Luthersch noemt. En — wanneer in dezelfde stad, den 26^{en} April 1580, Lutherschen en Gereformeerden, die naast elkaar eigen gemeenten hebben, ieder om een kerk vragen en beiden afzonderlijk petitioneeren, dan noemen *beiden* zich toegedaan de reine, eerste, „onvervalschte Augsb. Confessie” ³⁾. Zoo verklaart Frau

¹⁾ Zie o.a. het Pasquil „Herna, Herna, Herna.” A. A. X, 322.

²⁾ Ned. Archief v. Kerkgeschiedenis (verder aangeduid: N.A.K.G.) V, blz. 32.

³⁾ De Martinisten noemen zich: „Bekenner göttlichen Worts und Heiligen Evangeliums und der Ersten *Unverfälschten Augsp. Conf.* und deren Apologie so Anno 1530....ist übergeben”; de Gereformeerden: „so sich zu Gottes Wort, seinem heiligen Evangelium und auch zu der reinen *unverfälschten Augsp. Conf.*, wie sie der Luther geschrieben, repetiert und (N.B.) selbst verstanden hat bekennen”. Cf. Wolff, Beitr. z. e. Reformationsgesch. d. Stadt Aachen, IV, S, 57. Rh. Pr. N. F. 1907.

Odilia v. Odenkirchen in een schrijven aan den Keurvorst van Keulen — 5 Febr. 1576 —, dat reeds ten tijde harer voorouders, meer dan 40 jaar geleden, de Augsb. Confessie in Odenkirchen is ingevoerd ¹⁾ . . . en toch behoort deze gemeente tot de Gereformeerden ²⁾. Nog sterker is, dat de Gedeputeerde van Wesel — waar N. B. een kleine Luthersche huiskerk is gesticht, omdat de stad geheel en al Gereformeerd is geworden — den 29^{en} Dec. 1598 durft zeggen: „Man wüsste allhie sich keiner anderer Religion dann der Augsb. Confession zum rechten Verstand gemäsz zu entsinnen” ³⁾. Wat nu in de Deutsche Rijnstreken, die in zoo nauw verband stonden met onze Nederlanden, geschiedde, had ook plaats in onze landen. Al wat hier prijs stelde op den band met Duitschland, al wat van de Deutsche vorsten heil verwachtte, al wat Duitschgezind was in de politiek en tevens tot de Reformatie geneigd, zoo als Prins Willem I ⁴⁾, en o. a. de steden Deventer, Kuilenburg ⁵⁾ enz., drong er op aan, dat de Reformatorische strooming droeg den naam: „toegedaan der Augsburgsche Confessie”. Wanneer er dan ook iets zeker is, is het dit, dat men niet op de namen: Lutherij, Augsburgsche confessieverwanten, enz., alleen mag afgaan, als men in ons volksleven die stroomingen wil vinden, die in de 17^e eeuw met den naam Lutheranisme werden aangeduid.

Is het niet gemakkelijk om aan te geven, wat in het grootste gedeelte der 16^e eeuw onder Lutheranisme is te verstaan en is het niet gewettigd om allen, die den naam

¹⁾ Cf. R. Wiedemann, *Gesch. der ehemal. Herrschaft u. d. Hauses Odenkirchen*. 1879, S. 266/7.

²⁾ *Werken der Marnixver.* II, 2, blz. 64.

³⁾ L. Keller, *die Gegenreformation in Westphalen und am Niederrhein*, II, S. 212, Leipzig 1887.

⁴⁾ Groen, *Archives I^e Serie*, Deel I en II, passim; Fruin, *Arch. Ned. Kerkgesch.* V, blz. 21; Langeraad, Guido de Bray, blz. 137; Bijlage A, blz. III, n. 1.

⁵⁾ Zie mijn: „De Luth. kerk in de Nederlanden”, 1908, blz. 5/6.

Luthersch enz. dragen, daarom alleen reeds als aanhangers van wat in de 17^e eeuw „Lutheranisme” wordt genoemd te beschouwen, het is toch geenszins onmogelijk om historische zekerheid over de Lutherschen in de 16e eeuw te erlangen. In onze Nederlanden — en ik gebruik het woord in den zin, die er in de 16e eeuw aan werd gehecht, en beperk mij dus niet tot de Noordelijke provinciën, die later een zelfstandigen Staat vormen ¹⁾ — in onze Nederlanden bestond in 1566/67 ten minste ééne beslist-Luthersche gemeente, die van vereeniging met Gereformeerden, Anabaptisten, enz. niet weten wil en die ontzaglijken invloed heeft gehad op alle gemeenten, die in de eerste helft der 17e eeuw als Luthersche gemeenten bekend staan (t. w. Woerden, Amsterdam, Leiden, Middelburg, Haarlem, Rotterdam, Delft, Den Haag, Bodegraven, Breda) nl. de Luthersche gemeente van Antwerpen. Zij heeft gehad haar eigen geloofsbelijdenis, haar eigen agenda, haar eigen gezangboek, haar eigen inrichting; haar predikanten doen later dienst in andere Nederlandsche Luthersche gemeenten; haar agenda, haar gezangboek is later in Amsterdam officiëel ingevoerd. Van haar hebben wij als van een vast punt uit te gaan. In Antwerpen staan wij op historisch-zekeren grond.

¹⁾ De Hoop Scheffer, „Gesch. d. Kerkherv. in Nederland van haar ontstaan tot 1531, Amsterd. 1873”, beperkt zich tot Noord-Nederland. M. i. kan eene dergelijke beperking alleen schade doen aan het wel-verstaan van den gang der Reformatorische strooming in ons vaderland. Niet alleen toch vormden in de 16e eeuw de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden één geheel, waarin de Zuidelijke zelfs het meest op den voorgrond traden, maar ook is de ontwikkeling van Noord-Nederland niet te verstaan, zijn godsdienstig en maatschappelijk opleven niet te verklaren, zoo men niet weet wat er in die dagen in Zuid-Nederland is geschied en men geen rekening houdt met de krachten, die uit Zuid-Nederland tot ons kwamen. Zie de bekroonde verhandeling van Mr. J. M. L. Eggen. De invloed door Zuid-Nederland op Noord-Nederland uitgeoefend op het einde der 16^e en het begin der 17^e eeuw. Gent. A. Siffer, 1908.

Van dit vaste punt uitgaande valt het niet bezwaarlijk om de plaatsen te vinden, waar het Lutheranisme heeft voet gekregen en om de plaats te bepalen, die er door is ingenomen in het Nederlandsch Protestantisme van vóór 1618. Dezen weg zullen wij dan ook volgen.

Daar op deze wijze de geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618 wordt beschreven, zullen hierin ook de gronden worden uiteengezet, waarom het niet verder is doorgedrongen, maar het een zoo bescheiden plaats heeft ingenomen. En vanzelf zal dit in het licht worden gesteld, wanneer ter sprake komt de invloed door Luther en door de Deutsche Reformatie op Nederland en de Nederlanders geoefend. Het onderzoek naar dezen invloed zal ik — ter voorkoming van herhalingen — laten voorafgaan aan of verbinden met de geschiedenis van het Lutheranisme in elke plaats en elke provincie, die behandeld moet worden.

Moge deze verhandeling iets bijdragen tot bevordering van de kennis van het Lutherdom in de Nederlanden en tot juistere waardeering van deze godsdienstige strooming in ons vaderland.

DEEL I.

HET LUTHERANISME IN DE NEDERLANDEN
TOT HET OPTREDEN VAN ALVA.

1567.

HOOFDSTUK I.

De wording der Antwerpsche Luthersche gemeente.

§ 1. 1517—1531.

Het hart van het maatschappelijk en het geestelijk leven der Nederlanden klopt in de zestiende eeuw in Antwerpen ¹⁾. Deze stad had eene beteekenis zooals geene andere vóór haar. Met een zielental, dat de 100.000 overschreed ²⁾, was zij de groote marktplaats voor den transito- en den geldhandel. Duitschers, Italianen, Spanjaarden, Portugeezen, Engelschen vulden de straten en marktpleinen en geen groot Europeesch handelshuis of het had hier zijn vertegenwoordigers. De Ulmer en Augsburgser bankiers hadden er reeds in de vijftiende eeuw hunne kantoren en sedert 1516 waren door de Hanze pogingen aangewend er zich voor goed te vestigen, daar Brugge steeds meer verviel. Deze pogingen leidden in 1545 en 1563 ³⁾ tot een goed resultaat. In dit laatste jaar werd voor de Hanze een nieuw huis gesticht, dat aan een kanaal lag zóó groot, dat een honderdtal schepen er plaats

¹⁾ Zie F. Rachfahl, Wilhelm v. Oranien u. d. Niederl. Aufstand. Bd. I, 1906. S. 305 sq. H. Pirenne, Histoire de Belgique. 1907 T. III, p. 259, sq.

²⁾ In 1550: 110.000; in 1568: 104.000.

³⁾ Cf. G. Sartorius, Gesch. des Hans. Bundes, 1808, III, S. 260—284.

konden vinden. Omstreeks 1566 waren hier een duizendtal vreemde handelshuizen. Antwerpen was een internationale stad. Zij bloeide, zoolang de vreemdelingen er voorrechten genoten en er rustig konden leven, zij moest vervallen, zoodra den buitenlanders bezwaren werden in den weg gelegd, want de handel was bijna geheel in handen der vreemdelingen ¹⁾).

Dit centrum van handelsleven, waar menschen uit alle deelen der aarde elkaar ontmoetten, werd ook hevig bewogen door de machtige geestelijke stroomingen, die in de zestiende eeuw door de wereld heengingen. Krachtig werd dit bevorderd door den invloed, die er van de pers uitging. Tal van drukkerijen, waaronder die van Christoffel Plantijn, die honderderlei letters te zijner beschikking had, werkten hier. Alleen tusschen 1525 en 1555 werden er niet minder dan dertig nieuwe opgericht. Hier verscheen omstreeks 1550 een courant: „Den tijd sal leeren”; hier bloeiden rederijderskamers als: „de Violiere”, „de Goudsbloem”, „de Olijftak”, die op hare landjuweelen de groote vragen van den dag behandelden — waarom zij in 1561 werden verboden ²⁾ —; hier was de boekhandel in eere.

Toen in 1517 Luther in Wittenberg was opgetreden tegen den aflat en er geschriften van hem uitkwamen, wist men spoedig in Antwerpen wat er geschied was en volgde men de door hem gewekte beweging met warme belangstelling. Reeds in 1518 kon Erasmus van hier uit schrijven, dat hij slechts de handen behoefde uit te strekken om in het bezit van Luther's werken te komen; zij waren hier te

¹⁾ Cf. Mr. S. v. Brakel, *De Holl. Handelscompagniën der zestiende eeuw*. 1908. 's-Gravenhage, Nijhoff; blz. XII vlg.

²⁾ Vermoedelijk verscheen ten gevolge van dit verbod in 1564 in *Wesel* bij Hans de Braeker en niet in de Nederlanden: „*Spelen van Sinne bij de 19 gheconfirmeerde Cameren van Rhetoryken binnen der Stede van Ghendt*”. 12° Zeitschrift d. Bergischen Gesch. Vereins, (verder: Z.B.G.V.) II. 363.

krijgen even goed als in Leuven¹⁾. In 1520 verschijnen er vertalingen van Luther's tractaten en wel „cum gratia et privilegio majestatis imperialis”. Zoo komen uit: „*Die thien Geboden Gods, ghepredict Ende bescreven door den doctoer der heyligher Schrifturen, Here Martinus Luther, Broeder van Sinte Augustyne oerdene*”²⁾; den 20^{en} Oct. bij Nic. de Grave: „*Die seven Penitencie psalmen*”³⁾; den 10^{en} Nov.: „*Een notabel boecxken vol vruchtbaer leeringen om kerstelijck te leven*”⁴⁾; den 21^{en} Nov.: „*Een schoon onderwisinge hoe een kersten mensche warachteliken aflaet verdienen mach*”⁵⁾; bij Michiel Hillen van Hoochstraten: „*Hoe elck mensche hem bereden sal totter doot*”⁶⁾; en het verhoor van Luther te Worms. Weldra zijn er verschillende personen in beweging om te kunnen voorzien in veler aanvraag. Heyndrick Eckert van Homberch geeft 25 Jan. 1521 uit: „*Tessaradecas. Een allercostelicste, eerwaerdichste ende vertroostelicste boeck van XIII leeringhen ende onderwijsinghen, dat in XIII cappittelen gedeylt is; ghemaect van Heere Martinus Luther, tot consolacie ende vertroestinghe van allen kerstenmenschen, die bedruct, bedroeft, berooft, gequelt, besiect, gepinicht of vervolcht sijn*”⁷⁾; Nic. de Grave den 22^{en} Jan. 1521: *Een schoon troostelijc ende vruchtbaer boecxken (Tessaradecas)*”, een andere be-

¹⁾ B. R. N. III, blz. 204 vlg.

²⁾ Cat. Bibl. Ev. Luth. Sem. No. 778; Schultz Jacobi (voortaan aangeduid: S. J.) Oud en Nieuw, 1863, blz. 10; Bijdragen tot de geschiedenis der Evang. Luth. kerk in de Nederlanden, 1839—1845, I—VII, (voortaan: B.L.K.) VI. 158; Kalkoff, Die Anfänge der Gegenreformation in den Nederlanden, Halle 1903. II, S. 23. Sepp, Verboden Lectuur 1889, blz. 45, 261.

³⁾ Ontsnapt aan het Antwerpsche auto-da-fé. Sepp, o. c. blz. 40; de Hoop Scheffer, Kerkh. Arch. IV, 6; Bibliogr. Adversaria, Nijhoff. V, 45.

⁴⁾ Fredericq C.D. I. IV, 78; Sepp, o. c. 41.

⁵⁾ Fredericq, C. D. I. IV, 78.

⁶⁾ A. v. Dommer, Lutherdrucke, 1888 n°. 116, 230. Kalkoff, Gegenref. I, S. 102.

⁷⁾ S. J. Oud en Nieuw, 1863, blz. 10. De H. Sch. Gesch. Kerkh., 114, 115.

werking van hetzelfde origineel¹⁾. Wanneer dan ook de pauselijke nuntius, Aleander, den 26^{en} Sept. 1520 in Antwerpen komt om de ketterij te bestrijden en bijna onmiddellijk²⁾ door den keizer in audientie wordt ontvangen, tracht hij, om zijn zending te kunnen vervullen, den keizer daarvan te overtuigen, dat het hoog noodig is, dat de kettersche litteratuur zoo snel en zoo volkomen mogelijk worde vernietigd.

Dit was echter gemakkelijker uitgesproken dan uitgevoerd. Want, al kon hij den keizer ook van de noodzakelijkheid ervan overtuigen, de vrijheden, waarop Brabant trotsch was, beletten het voorloopig³⁾. Bovendien was de ketterij hier diep geworteld en werd zij door velen begunstigd. Nooit zoude Luther's optreden zulk een schok hebben te weeg gebracht, wanneer niet langen tijd te voren door velen reeds was uitgezien naar een man, die het bevrijdende woord zoude spreken en den ban verbreken, waaronder men gebogen ging. Reeds jaren lang was men er hier van overtuigd, dat het zoo niet kon blijven⁴⁾. Er moest nieuw leven in de kerk komen. Men dorstte naar openbaring van nieuwe geestelijke kracht. De priesterschap was bedorven⁵⁾; de kerk bood niet wat bevredigde. Allerwege zocht men.

1) Fredericq, C. D. I. IV. 78.

2) 28 Sept. Kalkoff, Gegenref. I. S. 10.

3) Kalkoff, Gegenref. I. S. 20, 35.

4) Altmeyer, Les précurseurs de la Réforme aux Pays Bas, 1886.

5) Johannes Werstemius uit Dahlen heeft een juisten kijk op de dingen, wanneer hij in 1528 aldus schrijft in zijn werk: „*Adversus Lutheranae sectae Renatum quendam de Purgatorio et aliis quibusdam axiomatis Disputatio longe elegantissima*, Keulen, 1528”: „O quam felicius erat, in pressula cellula vitam vivere monasticam, quam per omnia ora versari et dicier hic est. *Multos seduxit Lutherana factio, sed infinito plures lubrica multorum sacerdotum vita*. Audio clamantes innumeros, nos ne credamus Papistis et curtisanis, Episcopis et sacerdotum contaminatis collegiis; qui cum lux esse mundi deberent, tenebrae sunt”. Zie Krafft, Rh. Pr. I, 1872, S. 11. Rachfahl, I. S. 368 e. a.

Kritiek werd geoeffend op groote schaal; negatief stond men sterk ¹⁾. Maar geen volk, geen mensch herleeft van negatie, van afbreken van het bestaande. Toen Luther nu optrad, keerde men zich tot hem en verwachtte van hem, wat tot nog toe niemand gegeven had. Geestverwanten van Erasmus, Erasmus zelf ²⁾, allen, die hoopten op het aanbreken van een nieuwen tijd, grepen naar Luther's boeken, bevorderden zijn zaak, de verspreiding zijner ideeën en menigeen begroette hem als den man, die den nieuwen dag voor de menschheid zou doen aanlichten. Zijn naam zweefde op aller lippen. Hij was, gelijk Zwingli zegt, de eenige autoriteit.

Velen werkten in Antwerpen aan de verspreiding van zijn denkbeelden en geschriften mede, zoodat het geen wonder is, dat reeds 21 Febr. 1521 aldaar het gebod uitging: „Boeken, gemaect door eenen geheeten Broeder Lutherus niet te lezen, verkoopen of daermede om te gaen, vermits deselve de ketterije smaeken, op de confiscatie ende verbeurte van hunne goederen ende nog personelijk te worden gestraft; geene famose libellen oft rondeelen en balladen te schrijven, uyt te geven en voor kerkdoren en poorten te slaen en plekken tegens degene die geene Luthers-adherenten sijn” ³⁾.

Onder hen, die met Luther sympathiseeren, moeten in

¹⁾ Erasmus, *Encomium Moriae*; Altmeyer, o. c. I, 266, sq.

²⁾ Dit is algemeen bekend, maar het is opmerkelijk, dat hij niet alleen de hand gehad heeft in de uitgave van allerlei pamfletten, die in 1520 ter bevordering van de zaak van Luther, in Keulen, uitkwamen, zonder dat hij er zich openlijk bij compromitteerde, maar dat hij nog in 1522, toen hij zich weldra voor of tegen Luther moest uitspreken, de uitgave steunde van het „*Scrutinium*” etc. van den Franciscan Gaspar Schatzgeyr te Basel bij Adam Petri, waarvan de Inleiding van zijn hand is. Zie: „*Eine anonyme Kundgebung des Erasmus aus dem Jahre 1522 im Lichte seiner Stellung zur Reformation*” Z.K.G., 1908. S. 22—28.

³⁾ Gebodboeken berustende ter Secretarye der Stad Antwerpen, A. A. II, 308; I, 172.

de eerste plaats gesteld worden de Marranen¹⁾, de met dwang bekeerde Iberische Joden, die zich veilig voelden door hun geld en die Luther vereerden, omdat hij niet wilde, dat kettters of anderen verbrand zouden worden; dan de Bovenlandsche kooplieden, de Augsburgers, de Neurenburgers²⁾ e. a., die in hunne vadersteden geheel met de reformatorische strooming medegingen en die in Albrecht Dürer³⁾ in 1520 een hartstochtelijk en bezielde aanhanger van Luther in hun midden hadden; voorts de Hanzeaten, in wier kantoren de vragen van den dag besproken werden met de uit Hamburg en de Oostzeesteden komende vreemde-

¹⁾ Clemen, Beitr. z. Reformationsgesch. I, S. 20; Fredericq, C. D. I. V, 394. Kalkoff, Gegenref. I, 41.

²⁾ Neurenberg speelt in den beginne een groote rol. In 1530 onderteekent deze stad de Augsb. Confessie. Reeds vroeger kwam uit Neurenberg dit boekje: „*Een Gulden Onderwysinge om te antwoorden op alle puncten, die die vyanden der waerheyt by brenghen moghen, welck dye sesse prochianen te Nurenberch, doer begeerte eens Kuervorsten ghemaect hebben. Niet alleen allen simpelen menschen dye gheerne die rechte waerheyt souden bekennen inden saken daer nu den twist omme is, maer oock allen geleerden grotelick van node ende seer profitelick*”. Nurenbergh 1525, kl. 8° (ook 1526). Dit werkje, vertaling van „Eyn Ratschlag, den etliche Christenliche Pfarherrn u. s. w. gemacht haben (Cf. Weller, Repert. bibliogr. n°. 3617)”, is als het ware het eerste godgeleerde systeem der niet-Roomschen in de Nederl. taal. Of deze Nederl. uitgave in Neurenberg gedrukt is, gelijk op het titelblad staat, is zeer kwestieus. Zie Fred. Muller, Catal. Rahlenbeck, Oct. 1904. N°. 299, Catal. Lütge, Juni 1910, n°. 82. Hij meent dat zij uit Antwerpen is. In 1556 verscheen een nieuwe druk: „gedrukt bij mij Magnus van den Merberghe van Oesterhout, te Keulen. kl. 8°. Zie Bibl. Advers. IV, 205, V, 269; de H. Sch. Gesch. Kerkherv., blz. 408, 544, S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 12; Sepp, Verb. Lectuur, blz. 137. Ook kwam uit Neurenberg een vertaald tractaat van Hans Sachs, 1524: *Een schoone Disputatie van eenen Evangelischen schoenmaeckere ende van eenen Papistischen Choorheere met twee andere personagien gheschiet tot Noremerch*. Sepp, o. c. blz. 226. Append. Index verb. boeken, 1570.

³⁾ Dürer was van Juli 1520—Juli 1521 in Antwerpen. Zie M. Zucker, Dürer. Halle, M. Niemeyer, 1900. S. 117 sq.

lingen en ook de monniken uit het Augustijner klooster ¹⁾.

Dit klooster, door den pauselijken nuntius niet ten onrechte beschouwd als een brandpunt van de „lutherije” ²⁾, was eene betrekkelijk jonge stichting (1513). Het behoorde tot de orde van de Augustijner-Observanten, die de orde wilden reformeeren en de studie der theologie verlevendigen. In de weinige jaren van zijn bestaan had het zich al spoedig een goede plaats veroverd en zijn kapel, aan de H. Drievuldigheid gewijd, moest in 1520 ter wille van het drukke bezoek door galerijen worden vergroot. Toch was het klooster geen groote stichting. Meer dan twintig broeders bevatte het nooit. Maar met Luther, die ook tot de Augustijner orde behoorde, stond het direct in verbinding.

Hier treedt, in 1520, de sub-prior Hendrik van Zutphen ³⁾ op met een krachtige prediking tegen den aflaat ⁴⁾. In die dagen was een aflaat ongeveer hetzelfde wat in onzen tijd tombola's, bazaars en loterijen voor een dusgenaamd „goed doel” zijn: een middel om geld te maken. Nu was er in Antwerpen een aflaat verpacht aan Italiaansche kooplieden, die welsprekende predikers hadden gehoord om ze „als een coopmanschappe wel te prijzen ende uyt te setten tot der

¹⁾ O. Clemen, *Das Antwerpener Augustiner-Kloster bei Beginn der Reformation (1513—1523)*. Monatshefte der Comenius Gesellschaft, hrsg. v. L. Keller, X, S. 306—313.

²⁾ C. Grapheus noemt het in zijn smeekbrief aan den aartsbisschop van Palermo en Kanselier van Brabant: „d'oorspronck dezer beroerten”. *Fredericq*, C. D. I. IV, 149.

³⁾ In 1508 is in het Album te Wittenberg ingeschreven: Fr. Hinricus Gelrie de Zutphania ordinis S. Augustini; vóór 1516 is hij een tijd lang secundarius (prior) in Keulen geweest; in 1516 is hij te Dordrecht; Nov. 1520 is hij in Keulen, vandaar gaat hij naar Wittenberg tot 11 Oct. 1521. Zie *Luther's Briefe*, ed. de Wette, I, 42.

⁴⁾ *Fredericq*, C. D. I. IV, 36. *La question des Indulgences dans les Pays-Bas au commencement du XVIe siècle*. Acad. Royale de Belgique. Bull. de la Classe des Lettres, 1899, p. 24—57.

pachters meeste profyt" 1). Deze predikers traden heftig lasterend tegen de Augustijnen op, die het antwoord hierop niet schuldig bleven. Wanneer van Zutphen later in het jaar naar Wittenberg trekt, komt weldra, in het midden van 1521, Jacob Propsts terug, die in Wittenberg tot Licentiaat in de theologie was gepromoveerd 2). De invloed van dit klooster op het volk was zeer groot en niet zonder reden achtte Aleander het dan ook noodig, dat alles gedaan werd om dien invloed te fnuiken.

Niet allen echter, die in deze dagen door woord of geschrift hunne ketterijen openbaarden, waren geestverwanten van Luther in engeren zin, al hielden zij een band met hem. Er waren ook kettters, die zijne overtuiging niet deelden. In Febr. 1521 3) ontvangt de keizer bericht, dat in zijn graafschap Artois en te Rijsel in Vlaanderen verscheidene kettters waren ontdekt en gevat, die de tegenwoordigheid van het waarachtig lichaam en bloed van Christus in het Sacrament van het altaar loochenden en dit sacrament slechts wilden laten gelden als een „teeken”, zooals Wiclif en Berengarius van Tours ook deden. Zij huldigden eene beschouwing van het Avondmaal, die niet tot Artois en Rijsel beperkt bleef, maar voorgestaan werd door vele anderen, als Cornelius Hoen 4), Hinne Rode 5), C. Gnapheus, Mr. Pieter

1) V. Meteren, Ned. Historie, 1608, Fol. 10 v., N. C. Kist, Arch. I, blz. 204, 205.

2) 12 Juli met eene „Disputation über Geist und Buchstaben”. Cf. K. u. W. Krafft, Briefe und Dokumente aus der Zeit der Reformation im XVIen Jahrhundert, Elberfeld, 1875.

3) Kalkoff, Depeschen, S. 105 sq.

4) Fredericq, C. D. I. IV, 82, sq. In 1521 heeft Luther Hoen's opvatting leeren kennen. Hinne Rode bracht Hoen's brief tot hem. Luther was toen nog de groote man, tot wien men opzag, al kende men zijne beschouwingen niet. Terecht schrijft Schoock: De bonis Ecclesiasticis, p. 530, dat van de Utrechtsche canonici Rode gezonden werd „ad Lutherum *vixdum notum*, ut cum eo conferret de praecipuis Christianae religionis capitibus”.

5) O. Clemen, Z. K. G. XVIII, S. 346—372.

v. d. Rooden Schotel, schoolmeester te Brussel, Nicolaus Buscoducensis, den theoloog, hoofd van de Latijnsche school te Antwerpen ¹⁾ e. a. Dat hunne beschouwing niet die van Luther was, weten wij van hemzelve. Het merkwaardige geschriftje uit 1521 „*Van den olden ende nieuwen God, geloove ende leere*” ²⁾, welks auteur Luther noemt, maar bizonderen nadruk legt op de inwendige goddelijke verlichting en uitspreekt, dat verzet tegen de Overheid gewettigd is; en ook de „*Refutacie vant Salve Regina*” ³⁾ uit ± 1524, welks schrijver wel reformatorisch is, maar niet hetzelfde wil als Luther, doen ons eveneens andere opvattingen kennen, die ook kettersch zijn; en van Zichem ⁴⁾ kent in 1523 ook reeds eene opkomende Doopersche beweging; immers hij meldt, dat er naast Luther nog andere tegenstanders zijn, die verder gaan dan hij en tegenover wie hij het noodig acht uitvoerig de noodzakelijkheid van den kinderdoop te betoogen.

Te recht zag Aleander toen reeds het karakteristieke van de belijdenis der Nederlandsche Hervormingsgezinden in de geestelijke beschouwing van het Avondmaal ⁵⁾. Toch is nog voor alle reformatorisch gezinden Luther de autoriteit, „apud quem omne iudicium sacrae scripturae fuit”, zooals Zwingli getuigt ⁶⁾. De afwijkingen in opvatting worden niet als ver-

1) O. Clemen, Johann Pupper v. Goch, S. 276, 282.

2) B. R. N. I, 27—106. Pijper meent, dat dit geschrift komt uit den kring der aanhangers van Thomas Muntzer en waarschijnlijk van Muntzer zelven is. De H. Sch. Gesch. Kerkh., blz. 410, meent dat het de vertaling is van Paulus Eliae — uit Kopenhagen — „Vom alten und neuen Gott, Basel 1521”. Zie ook Sepp, Verb. Lectuur, blz. 257.

3) B. R. N. I, 1—26. Ook de Hamb. Bibl. bevat een exemplaar van dit geschrift. O. A. IX, S. 33, 794.

4) Sacrament. brevis elucidatio, B. R. N. III, p. 290, 298, 300, sq.

5) Kalkoff, Gegenref. I S. 28.

6) D. W. Walther, Zur Werthung der Deutschen Reformation, Leipzig, 1909, S. 214.

schillen gevoeld¹⁾; men is één in het verlangen naar hervorming, één met den man, die voor het eerst de banier der Reformatie heeft omhoog geheven.

Toen Aleander met meer kracht kon gaan optreden en den 13^{den} Juli 1521 het Wormser edict²⁾, welks voorlezing een vol uur duurde, in Antwerpen kon doen voorlezen en tevens 400 Luthersche boeken laten verbranden³⁾, had hij door ervaring reeds leeren inzien, dat ook het meest volkomen vernietigen der kettersche litteratuur, gesteld dat het mogelijk was, toch niet afdoende zoude zijn, daar de ketterij dieper zat dan in verbrandbare boeken. Hij sloeg daarom ook andere wegen in om haar uit te roeien.

In den afgelopen winter waren bedelmonniken, opgezet door Vincentius Dirksz van Beverwijk en Nicolaus van Egmont, in Antwerpen met groote heftigheid op den kansel opgetreden tegen de Augustijnen⁴⁾. De stadsregeering had moeten ingrijpen⁵⁾ om een oproer te voorkomen en had de predikers moeten aansporen alleen het Evangelie van Christus te verkondigen. Hun optreden had zijn doel gemist; de Augustijnen hadden gezegevierd⁶⁾. Nu wilde Aleander op andere wijze de Augustijnen onschadelijk maken, maar de tijdsomstandigheden, de bedenkelijke toestand op het oorlogsveld, waren oorzaak dat de keizer hem voorloopig geen vrije hand kon geven. Hij moest zeer behoedzaam optreden en, toen de tijdsomstandigheden verbeterden, daar de krijgskans gekeerd was, was de leiding der zaken aan zijn hand ontglijpt, daar met den dood van

¹⁾ Cramer, B. R. N. II, 423, n.

²⁾ Fredericq, C. D. I. IV, 58 sq.

³⁾ Fredericq, C. D. I. IV, 78.

⁴⁾ Kalkoff, Gegenref. I, S. 61, 63.

⁵⁾ Fredericq, C. D. I. IV, 42.

⁶⁾ Behalve de Augustijnen preekten er ook anderen, als Dionysius Vinne of Vinnius, Lutherijer. Vinne wordt later Anabaptist. Hij was in 1523 in Antwerpen. Zie Habets, Wederdoopers in Maastricht; blz. 204 vlg., 1877.

Leo X zijn mandaat vervallen was. Die leiding kwam nu in handen van den Noorschen biechtvader des Keizers, den alles vermogenden Franciscaan Glapion¹⁾ († 1522), die ervoor zorgde, dat alle inquisitoriale handelingen voortaan plaats hadden onder leiding van wereldlijke personen. Hij deelt echter geheel Aleander's inzichten en zoo laat hij 5 Dec. 1521 de hand leggen op den Augustijner Prior Propsts, die gevankelijk naar Brussel wordt gevoerd en daar bewogen wordt om zijn ketterij openlijk te herroepen²⁾.

Nu treedt Hendrik van Zutphen, die inmiddels uit Wittenberg is teruggekeerd, weer in Antwerpen op. Maar ook hem laat men niet met rust. De vervolging der ketterij wordt al heviger. Frans van der Hulst, in April tot inquisiteur benoemd, moest alle van ketterij verdachten vervolgen³⁾. Hij trad zeer beslist op. Het Antwerpsche klooster had in Augustus geweigerd⁴⁾ mede te werken aan de benoeming van een Nederlandschen Vicaris der Orde, die de uitbreiding der ketterij zoude moeten voorkomen. Daarom bleef v. d. Hulst het als gevaarlijk aanzien. Den 29^{en} September 1522, op St. Michaelis, wordt Hendrik van Zutphen gevangen genomen en in het St. Michielsklooster gezet⁵⁾. Maar „sommighe van der ghemeenten”, „geassisteert met wel III^C vrouwen” bevrijden hem en hij ontvlucht naar Bremen⁶⁾. Dit heeft ten gevolge, dat het besluit wordt

¹⁾ Dr. J. Prinsen, *Collectanea v. Ger. Geldenhauer Noviomagus*, Amsterdam 1901, p. 49:

Caesar Gandavus regnat; regit histrio Carlum
Nortmannus (i. e. Glapio), Francus, Gallus, id est varius.

²⁾ Dit geschiedde 9 Febr. 1522 in de St. Gudulakerk. Hij wordt dan verwezen naar het Augustijner klooster te Yperen, waar hij geestverwanten vindt en tot inkeer komt, zoodat hij 25 Mei opnieuw wordt gevangen gezet. Hij ontvlucht dan. Fredericq, C. D. I. IV, 88, 100; 163 sq.

³⁾ Kalkoff, *Gegenref.* II, S. 74.

⁴⁾ Fredericq, C. D. I. IV, 132 sq.

⁵⁾ Fredericq, C. D. I. 137, 138.

⁶⁾ Fredericq, C. D. I. 157 sq.

genomen, na toestemming van den breeden Raad ¹⁾, om het Augustijner klooster op te heffen.

Den 6^{den} October „quamen alhier den Grave van Hoochstraten met Heer Hieronimus van der Noot, Cancelier van Brabant, met den Audiencier, ende goengen smorgens ten acht uur naer het clooster van de Augustijnen, alwaer sij, in presentie van de Magistraet, seyden dat den wille des Keysers was dat die met de ketterije besmet waren, soudent vertrekken en dat het niet en convenieerde dat het lichaem Christi langer soude rusten in eene speloncke van moordenaeren ende wirden hun wagens gegeven om te vertrekken” ²⁾. De zonen van Antwerpsche burgers werden ondergebracht bij de Begharden; de andere broeders werden naar de vesting Vilvoorden gevoerd ³⁾. Door dit optreden is het volk zóó oproerig geworden, dat de Magistraet het noodig acht om, 13 Oct., op zware straf te verbieden dat iemand in het beluik van het voormalig klooster den voet zet ⁴⁾ en om den 22sten Oct. het volgend gebod te doen uitgaan:

„Oploop niet te doen met woorden of met werken jegens de Commissarissen des Keysers, alhier komende om te examineren de religieusen Augustijnen die nog alhier sijn

¹⁾ Kalkoff, Gegenref. II, 105, 106.

²⁾ Annales Antverpienses van den Secr. van Kessel, A. A. VII, 127. Dit is de bron van de mededeeling bij Mertens en Torff, IV, 35, door Kalkoff, Gegenref. II, 106 gezocht.

³⁾ Tot 29 Mei 1523 zijn er 16 broeders in Vilvoorden, zie de Rekening bij Fredericq, C. D. I. IV, 138, 141, 173. De meening van De H. Sch. Kerkh. 174 n. 1. dat de broeders gedeeltelijk naar Dordrecht zijn gezonden en daar voor Oem van Wijngaarden hebben terecht gestaan, kan niet juist zijn. Ook de Landvoogdes weet in haar schrijven van 22 April 1523 — Fredericq, C. D. I. IV, 183 — alleen van gevangenen in Vilvoorden, terwijl er zeker reeds 18 Nov. 1522 Augustijnen werden ontslagen na hunne herroeping. Zie den brief van Grapheus, Fredericq, C. D. I. IV, 149.

⁴⁾ A. A. II, 309, 310.

of sij besmet sijn met eenige ketterije" 1). Het onderzoek heeft ten gevolge dat verscheiden monniken worden ontslagen. Maar, er zijn ook een paar hardnekkige ketteren onder hen. Drie zijn niet tot herroepen te bewegen: Hendrik Vos, Jan van den Esschen en Lambert Thoren. De eerste twee worden den 1^{en} Juli 1523 in Brussel verbrand 2) de laatste den 15^{en} Sept. 1528 onder de galg op Flotzenbergh begraven als een onbekeerde lutheraan 3).

Met al, wat hier gebeurt leeft Luther mede. Hij is volkomen van alles op de hoogte. Hij gaat er onder gebogen, wanneer Propsts en anderen ontrouw worden 4); hij weet hoe Hendrik van Zutphen wordt bevrijd 5); hij schrijft opgetogen aan Johannes Montanus te Erfurt na den marteldood der Augustijners — 26 Juli —: „Ex Flandria bona accepimus nuntia, esse duos ex nostris fratribus pro verbo Dei exustos Brussellae in foro publico spectaculo. Deo gratia per Christum" 6); hij stelt Johannes Crotus 7) en Spalatinus 8) op de hoogte van wat er in Brussel gebeurd is; hij richt een brief „An die Christen in Holland, Brabant und Flandern 9)", waarin hij zijn vreugde uitspreekt over den moed der martelaars en over de eer, die hun ten deel is gevallen, voor Christus hun bloed te vergieten, en waarin hij de Antwerpenaren tevens vermaant goedsmoeds te blijven; en in Augustus dicht hij zijn bekende lied op den dood dezer martelaars:

1) A. A. I, 175; A. A. II, 310.

2) Fredericq, C. D. I. IV, 191, 205.

3) Ibidem, C. D. I. IV, 193 sq., 201, 250 sq. V, 360. Kalkoff, Gegenref. II, 107.

4) De Wette, Briefe, I, 432, 433, 483, II, 182, 207, 213, 215, 218.

5) " " " II, 265.

6) " " " II, 358, 359, 361.

7) " " " II, 359.

8) " " " II, 361.

9) " " " II, 362; Fredericq, C. D. I. IV, 223.

„Ein neues Lied wir heben an 1)“.

Dan, als hij vernomen heeft, dat Lambert Thoren nog in leven is, schrijft hij hem, 19 Jan. 1524, uit Wittenberg een brief, om hem te versterken in zijn geloof en groet hem ook namens de broeders uit Antwerpen en namens Propsts, die in Wittenberg zijn 2).

Er is in deze dagen dus een sterke band tusschen Wittenberg en Antwerpen en groot is de bezieling, die van Luther persoonlijk en van zijn geschriften uitgaat op den kring van hen, die der Hervorming zijn toegedaan. Zoo verklaren beide martelaars, dat zij door Luther's geschriften tot erkentenis der waarheid zijn gekomen, al blijken zij niet Luther's bijzondere opvattingen te zijn toegedaan 3).

1) Fredericq, C. D. I. IV, 225 sq. en de daar geciteerde litteratuur. Opmerkelijk is, dat dit lied in het Nederlandsch alleen voorkomt in een in 1567 te Wesel gedrukt gezangboek, maar niet in het Bonsche van 1565, hoewel het in de oorspronkelijke Duitsche uitgave wel staat, in het Antwerpsche van 1567, in het Woerdensche van 1589 en in het Antwerpsche van 1583. Later is het in het gezangboek achteraan gezet, zie uitgave 1672, Fol. 649.

2) De Wette, Briefe, II, 462, 466. Fredericq, C. D. I. IV, 250 sq. B. L. K. I, blz. 17 vlg.

3) Zij belijden — Fredericq, C. D. I. IV, 196, 198 — dat „der Leyb Christi nit (wordt) geopfert, sunder genomen *yn seynen gedechtnus*“; dat „er nit weys ob brot bleib im Sacrament nach der Consecration oder Wandlung; er weys nit ob ein Fegfeuer sey oder keins sey“, terwijl Luther in den beginne wel degelijk een vagevuur aanneemt. Hij verwerpt het in 1525. De loochening van het vagevuur is echter in Holland als het ware inheemsch. Zie B. R. N. III, 502. Lindanus zegt in zijn „*Corte ende Clare Antwoorde*“ zeer juist, G. iv, „Haer meester Merten heeft selver bekent het vaeghevier te wesen nae dit leven. Maer sy besighen weer haer swaerste consten, haeren meester leelycken bemasschelende“. Maar hij vergeet, of verzwijgt, of weet niet, dat in 1530 in Wittenberg verscheen Luther's „Widerruf vom Fegfeuer“, dat volgens den Index van 1550 ook vertaald is: „*Een wederroep van 't vagevier. z. n.*“ Sepp. Verb. Lect. 92.

Zoo hebben Propsts en van Zutphen persoonlijk onder zijn invloed gestaan. Zoo komt er in 1524 een Nederlandsche vertaling van de Artikelen van Balthasar Friberger, die nog geen Anabaptisme verraden, te Wittenberg van de pers van Melchior Lotter ¹⁾. Er is een levend contact. Deze beweging, die tot nu toe een algemeen hervormingsgezind karakter droeg, zoude misschien meer onder den invloed van Luther gekomen zijn, zoo zij zich had kunnen uitbreiden, maar dit geschiedde niet. De reformatorische beweging van de twintiger jaren wordt, gelijk Kalkoff duidelijk heeft aangetoond, volkomen in de geboorte verstikt. Door het krachtige, besliste en beleidvolle — zij het ook pijnlijke — optreden van Aleander en de zijnen, door het scherp vervolgen der ketterschgezinden, het strenge handhaven der censuur sedert 1521, het uitdrijven van Erasmus, het verbranden van de kettersche boeken, het uitvaardigen van verschillende decreten ²⁾, waarbij het zelfs verboden wordt Luther's beeltenis te bezitten ³⁾ — een duidelijk bewijs, dat die in menig huis was te vinden — was er na 1523 van een krachtige openbare reformatorische strooming in Antwerpen zoo goed als geen sprake meer ⁴⁾.

In het verborgene zet zij zich echter voort. Wel onttrekken de hoogere kringen zich over het algemeen aan de beweging, die hun te gevaarlijk is geworden. Hun hervormingsgezindheid heeft hetzelfde karakter als die van

¹⁾ B. R. N. I, 109—125.

²⁾ De H. Sch. Gesch. Kerkh., 140, 142, 160.

³⁾ Luther's beeltenis wordt in Brugge verbrand 12 Aug. 1522. Zie Fredericq, C. D. I. IV, 134. Reeds in 1519 verscheen een beeltenis van Luther op het titelblad van „*Ein Sermon geprediget tzu Leipsigk*”. Ook later geschiedde dit vaak. Zie A. V. Dommer, Lutherdrucke a. d. Hamb. Stadtbibliothek, 1882, S. 213.

⁴⁾ Kalkoff, Gegenref. II, 82.

Cornelis Grapheus. Hij, Secretaris der stad, wordt in April 1522 gevangen genomen en herroept, den 23^{en} April, schriftelijk ¹⁾ de ketterijen van Luther en de kettersche stellingen, die voorkomen in zijn voorwoord van het boek „*De Libertate christiana*” van Jan Pupper van Goch, wat hij 6 Mei mondeling van het „Occhael van Onser Lieven Vrouwen kercke” in andere woorden herhaalt ²⁾. Toen hij later, uit de gevangenis ontslagen, naar Antwerpen terugkeerde, werd hij in 1540 op nieuw als Secretaris aangesteld. Hij en zijn geestverwanten gevoelden veel voor de Reformatie der kerk, maar martelaarsbloed vloeyde er niet in hen ³⁾.

Behalve van vreemden, zooals van Christiaan II van Denemarken, wiens gemalin, toen zij 19 Januari 1526 te Zwijnaarde bij Gent stierf, den Roomschen priester terugwees en zich door haren Hofprediker het Avondmaal sub utraque liet reiken ⁴⁾, vindt men in de eerste jaren na 1523 uitsluitend gewag gemaakt van kleine kringen, alleenstaande personen, aan het klooster ontvluchte monniken ⁵⁾, verlichte cureiten, die meer of min in het openbaar getuigen en der Hervorming welgezind zijn of met Luther sympathiseeren. Overal zijn zij te vinden ⁶⁾, want er is geen enkele provincie in de Nederlanden „immunis”. Zoo zijn er in Antwerpen geheime vergaderingen van kleine luyden ⁷⁾; wordt er nu en dan een crucifix of een beeld om-

¹⁾ Fredericq, C. D. I. IV, 105.

²⁾ „ C. D. I. IV, 121, sq., 143—151. O. Clemen, Johann Pupper v. Goch, S. 269, 275, Leipzig, 1896.

³⁾ Erasmus schrijft aan Zwingli dat hij niet weet of hij den dood der Augustijners moet beweenen; hun ontbrak de zeldzame gave van de „discretio spiritus”. Fredericq, C. D. I. IV, 225.

⁴⁾ Rachfahl, o. c. S. 394, Fredericq, C. D. I. V. 428.

⁵⁾ Fredericq, C. D. I. IV, 247, 284.

⁶⁾ „ C. D. I. IV, 344.

⁷⁾ „ C. D. I. IV, 259, 260, 266.

geworpen of verbrijzeld ¹⁾, worden er Luthersche boekjes verkocht en wordt een Augustijner, Nicolaas, om zijn kettersche prediking in de Schelde geworpen en verdronken, 1525 ²⁾.

Luther blijft van hetgeen er in Antwerpen gebeurt op de hoogte en laat zich — zoo noodig — in geschrifte hooren. Zoo weet hij van het martelaarschap van den Augustijner Hadrianus in Antwerpen in 1531 ³⁾ en schrijft in April 1525: „*Eyn Brieff an die Christen zu Antorff*” ⁴⁾. In Antwerpen is namelijk opgetreden een zekere Eligius Pruystinck ⁵⁾, wiens beschouwingen Luther toeschijnen uit den booze te zijn. Hij behoort tot de groote familie der Libertijnen; hij is bij Luther geweest en heeft toen beweerd, dat de Heilige Geest niet anders is dan het natuurlijk verstand ⁶⁾. Voor hem waarschuwt Luther de Antwerpenaren met nadruk ⁷⁾. Hij heeft in 1530 vernomen van

¹⁾ Fredericq, C. D. I. IV, 357, 393.

²⁾ „ C. D. I. „, 378, 380. Hij was in 1516 in Wittenberg als student ingeschreven. Zie C. E. Foerstemann. Alb. Ac. Vit, 1841, p. 64.

³⁾ Hij was in 1516 — Foerstemann, Alb. Ac. Vit., p. 64 — ingeschreven in Wittenberg. Veit Dietrich heeft in de Tischreden van Luther, die onder den titel „Collectanea” in de Neurenburger stadsbibliotheek zijn gevonden, daarover deze opmerking; „Cum nunciaretur ei — Luthero — in Flandria anno 31 Adrianum quendam sui ordinis et discipulum suum exustum a Praedicatoribus Monachis esse, dicebat: Wolan, ille sanguis qui nunc funditur, provocabit Deum, dass einer kommen muss, der wird ihn Mordens genug geben”. Zie Dr. C. Krafft, Die Hinrichtung der Augustiner in den ersten Jahren der Reformation. Rh. Pr. 1891, S. 92 flg.

⁴⁾ Fredericq C. D. I. IV, 326 sq.

⁵⁾ „ C. D. I. V, 81, 116, 117; J. Frederichs „de Secte der Loisten”, 1891.

⁶⁾ Fredericq C. D. I. IV, 325.

⁷⁾ Het Antwerpsch Kronijkje deelt mede dat, toen de aanhangers van Pruystinck in 1526 in het openbaar boete deden, afbeeldsels van Luther geschilderd waren op de mantels, die hun werden aangetrokken, als waren zij geestverwanten van hem. Zie Frederichs, o. c. blz. XXIV.

een vreeselijke inundatie van Antwerpen, een van de teekenen, die, naar hij meende, Christus' komst voorbereiden¹⁾, iets wat ook aan Stephan Roth bekend is²⁾. En, dat men in die jaren op zijne meening prijs stelt, blijkt uit de vertaling zijner geschriften, de verspreiding van zijn Nieuw Testament, en het advies, dat men bij hem inwint.

Van eenige zijner geschriften komen vertalingen van de pers. Zoo verschijnt 20 Juni 1523 bij Heyndrick Eckert van Homberch eene vertaling van „*Een nuttige expositie des Evangelys van den tien Melaetschen, in welcken onderrichtet ende gheleert wert dat ghelove ende die liefde, allen Christenmenschen van noode te weten, met een cleyne onderwysinghe des Biechtes*”¹⁾. Vermoedelijk omstreeks 1525: „*Een schoon expositie wten LXVII Psalm des propheet Davids, ghetrocken ter eeren Gods ende profyt der simpelder Christenenmenschen opt XXIX ende XXX veers*”²⁾. Bij W. Vorsterman ziet het licht: „*Van dat heylighe Paternoster. Een verstandlycke ende oirbaerlicke verclaringhe, hoe een kerstenmensch dat heylighe Ghebet bequamelick offeren sal*”³⁾. In 1526 een vertaling van zijn: „*Von dem Greuel der Seelmesse so man den Canon nennet*”: „*'t Gruwel ofte stilte der misse ofte canon misse*”. z. pl. e. n.⁴⁾. In 1521 reeds was uitgekomen zijn geschrift van „*Den Ouwden Adam, een excellente, devote, godlicke theologie*”⁵⁾; omstreeks 1530: „*Dat schoone Confitemini, in 't getal der 118*

¹⁾ De H. Sch. Blz. 402; S. J. Oud en Nieuw, '63, 10, 11. Is „*Sur l'histoire des dix lépreux*”, dat Sepp. Verb. Lectuur, blz. 204, niet weet thuis te brengen niet een Fransche vertaling van Luther's tractaat?

²⁾ B. R. N.; I, 127 sq.; Bibliogr. Adversaria, V, 244. De H. Sch. 403.

³⁾ Sepp, Verb. Lectuur, 77,78. Serrure, Catalogus n°. 256. In 1520 bestond er vermoedelijk reeds eene vertaling van. Zie winkelkasboek van Seversz, Bibliogr. Adversaria, IV, 73 vlg. „*Pater noster lut(eri)*” „duyts”.

⁴⁾ De H. Sch. 404; een exemplaar hiervan werd in 1526 gevonden bij een boekverkooper in Amsterdam. Fredericq, C. D. I.; V, 162. Sepp. Verb. Lectuur, 233.

⁵⁾ De H. Sch. 404, Sepp, Verb. Lect. 46, Kerkhist. Archief, IV, 6.

Psalm. Uytgheleit door D. M. L. ¹⁾ In 1524: „*Expositie op die tweetste epistel van Sinte Peeter ende op den Epistelen Juda*”, zonder naam van den schrijver ²⁾. Ook verschijnt bij M. Crom: „*Der siecken troost, onderwysinghe om ghewillichlyck te sterven* ³⁾”. Als „*pestilentissimus liber*” wordt op den Appendix-Index van 1570 ⁴⁾ aangegeven, z. pl. en j. v. dr., drie vertaalde preeken van Luther, in 1523 uitgegeven, t.w. „*Een schoon sermoon van den seven brooden, Marc. VIII*”; „*een schoon sermoon, segghet der dochter van Syon: siet uwen Coninck comt tot u saechtmoedich, Matth. XXI*”. „*Item noch een costelyck sermoon, van den onrechten Mamman, Luc. XVI*”.

Wanneer men deze vertaalde geschriften nader beziet, valt het op, dat zij allen behooren tot de gewone stichtelijke lectuur, waaraan men in die dagen zoo groote behoefte had, omdat zij opbouwde; in eenig opzicht polemisch was zij niet. Men zou dan ook mistasten, als men meende, dat door het verspreiden dezer geschriften de uitsluitend aan Luther eigene opvattingen werden begunstigd en het specifiek-luthersche werd bevorderd. De invloed, die er van uitging, was een algemeen-reformatorische.

In nog hoogere mate is dit het geval met Luther's bijbelvertaling ⁵⁾. Gretig greep men naar hare overzetting in de landstaal. Had de oorspronkelijke den 21sten Sept. 1522 het licht gezien, reeds in den nazomer van 1523 bezorgde Adriaen van Bergen er eene vertaling van, al verzweg hij Luther's naam. In 1524 kwam er een herdruk van deze uitgave, nog voorzien van het „*cum gratia et privi-*

¹⁾ Cat. Nijhoff 124, No. 319.

²⁾ Sepp, Verb. Lect. 82. Le Long, Cat. Libr. in 8° No. 451.

³⁾ Sepp, Verb. Lect. 87. Serrure, No. 2172. Vertaling van Luther's: „*Ein nützlich und fast tröstlich Predig oder Unterrichtung, u. s. w.*”

⁴⁾ Sepp, Verb. Lect. 251.

⁵⁾ H. v. Druten, *Gesch. der Ned. Bijbelvertaling*, Leiden, 1895—1905. II blz. 369 vlg.; 512, vlg. en III, blz. 666 vlg. De H. Sch. *Gesch. Kerkh.* 256 vlg.

legio". Deze herdruk — en het karakteriseert den uitgever, die natuurlijk rekening hield met het koopende publiek — was voorzien van den Proloog van Erasmus en ietwat naar de Vulgata gewijzigd. Het was den uitgever niet in de eerste plaats te doen om Luther te laten spreken, maar om den Bijbel te geven in de taal van de bekende teksten, die leefden onder het volk en daaraan aansluitend. Opmerkelijk is dan ook, dat zowel Hans van Ruremunde, die in 1525 een nieuwe uitgave deed verschijnen met den Proloog van Luther, als Doen Pietersoen, die in 1523 in Amsterdam een uitgave ervan had bezorgd, aan dien Proloog het karakteristiek-Luthersche hadden ontnomen. Luther's oordeel over Jacobus en wat dies meer zij werd niet bekend gemaakt. Het kan zijn om aanstoot te voorkomen, maar ook, omdat men Luther's houding tegenover de Schrift niet billijkte. In elk geval, men nam bij alles een eigen houding tegenover hem aan.

Het zoude dan ook een zeer ondoordachte en zeker onjuiste opvatting zijn, wanneer men meende, dat de verspreiding van Luther's bijbelvertaling in eenig opzicht bevorderlijk was geweest aan de uitbreiding van het Lutheranisme in de Nederlanden. Een op zichzelf zeer omvangrijke studie zoude noodig zijn om te onderzoeken in hoeverre deze met Luther's naam voorziene of aan Luther's tekst aanknoopende bijbelvertalingen Luther's opvatting weergeven, en zeker zoude men hierbij tot de slotsom komen, dat in deze vertalingen het kenmerkend-Luthersche zoek is. Of is het niet opvallend, dat reeds in de uitgave van Govert v. d. Haghen ¹⁾, die in 1525 in Antwerpen uitkwam bij M. K., bij Johannes VI, lijnrecht tegen Luther's meening in, wordt gezegd: „Dat Capitel en spreekt niet van den Sacramente des broots en wijns, maar van een geestelick eten?" Op dezen weg is men bij de Bijbelvertaling voortgegaan. Als in 1542 de

¹⁾ v. Druten, blz. 403, 438, 439.

Liesveldsche Bijbel¹⁾ bij Joh. XX zegt: „Sonden verlaten en ophouden, d. i. iemand te ontvangen in de vergadering der kerk of der geloovigen, en ter contrarie, die sonden ophouden is hem uitsluiten uit de vergadering der geloovigen”, dan is dat in strijd met Luther, die op grond van dezen tekst privaatbiecht en absolutie handhaaft. Zoo is er meer. Dit is echter reeds voldoende om aan te toonen waarom wij voor de geschiedenis van het Lutheranisme geen gewicht hechten aan de vele vertalingen van Luther's Bijbel. Hoe belangrijk die ook geweest zijn voor de geschiedenis van de Hervorming in de Nederlanden in het algemeen, voor de geschiedenis der Lutherschen bieden zij weinig. De Lutherschen hebben dit zelf gevoeld. Want, zoodra zij eenigszins georganiseerd zijn en de behoefte zich doet gevoelen aan een Nederlandschen tekst van Luther's Bijbel, dien zij gewoonlijk in het oorspronkelijk gebruikten, besluiten zij niet om een der bestaande vertalingen te verbeteren, maar wordt aan Petrus Meesterman — Secretaris der Amsterdamsche gemeente — den 20sten Januari 1612 opgedragen: „den laatsten druk van den Lutherschen Bijbel van het Duitsch in het Nederlandsch over te brengen²⁾”. De Lutherschen hebben dus zelf de bestaande vertalingen nooit als „Luthersch” aanvaard.

Wij zullen dan ook op de vele uitgaven van Luther's Bijbel in dezen tijd niet wijzen, daar zij voor ons doel nauwelijks iets bieden. Men gebruikte de vertaling van zijn Bijbel, omdat het de duidelijkste en bevattelijkste was, en om den Bijbel was het te doen, maar niet om Luther's beschouwingen erover of verklaringen er van.

Men grijpt echter niet alleen naar Luther's werken, omdat zij stichten en het woord Gods doen kennen, maar men is er ook op gesteld om van hem persoonlijk raad te ontvangen in moeilijke aangelegenheden.

¹⁾ v. Druten, blz. 429.

²⁾ Notulenboek Amsterd. Ev. Luth. Gem. 1612 Fol. 95.

Op de stedelijke Bibliotheek te Bremen bevindt zich een brief van Leonard Mus, uit naam van eenige Antwerpsche broeders — Maart 1531 — aan Luther geschreven ¹⁾. Zij zitten in moeielijkheid en wenschen een antwoord op de vragen: „Wat moet men doen, als iemand op sterven ligt en het Avondmaal wil gebruiken? Sommigen zeggen, dat men dan een priester mag halen, om zich door hem te laten bedienen. Anderen hebben hiertegen ernstig bezwaar. Ook is er verschil van meening over het vruchtbare van geheime samenkomsten, die zooveel gevaar opleveren. Bovendien: Wie moeten er in zulk een samenkomst voorgaan? Kiest niet de geheele kerk — de „ecclesia Christi” — haar predikers en is het geoorloofd uit te sluiten hen, die wij niet kennen of van wie wij niet houden?” Ziet daar vragen, die bij hen leven en waarmee zij geen raad weten.

Het is jammer dat het antwoord op dezen brief ons niet bewaard is, maar des ondanks, werpt hij licht op de Antwerpsche toestanden. Er zijn er hier dus, die meenen, dat men den Roomschen priester in geval van nood mag roepen en dat het beter is geen conventikels te houden; maar er zijn ook anderen, die zich voor goed van den Roomschen priester willen afwenden en die wel conventikels begeeren. Sommigen zijn er die Rome sympathiek gezind zijn en anderen, die radicaal met Rome hebben gebroken.

Onder de hervormingsgezinden beginnen zich dus divergeerende stroomingen te openbaren. Maar — nog is Luther voor beide de man, tot wien zij zich wenden. Het is alsof voor één oogenblik deze afwijking aan het licht treedt, maar wij kunnen haar niet blijven waarnemen, want als een kleine, verborgen onderstrooming in het maatschappelijk leven gaat de reformatorische beweging, die met Luther in contact staat, voort.

¹⁾ Afgedrukt in K. u. W. Krafft, Briefe und Documente aus der Zeit der Reformation im XVI^{en} Jahrhundert, Elberfeld 1876. S. 70.

§ 2. 1531—1566.

Het is zeer moeielijk den gang der reformatorische beweging in Antwerpen in de nu volgende jaren te schetsen. De Antwerpsche Magistraat toch trad niet krachtig tegen de ketterij op. Bij haar streven, in de eerste plaats den handel te begunstigen, moest zij beletten al wat dien handel zou kunnen benadeelen en dat zoude de strenge uitvoering der geloofsplakkaten zeker hebben gedaan. De stedelijke rechters weigeren dan ook de keizerlijke verordeningen letterlijk toe te passen en laten het geestelijk onderzoek in zake de ketterij niet toe ¹⁾.

Wij vernemen in dezen tijd dan ook weinig van geloofsvervolging maar, wellicht ten gevolge daarvan, ook weinig van geloofsopenbaring ²⁾. Bijna de eenigen, van wie in de officiële bronnen wordt gewag gemaakt, zijn de Anabaptisten. Zij zijn immers niet alleen kettters, maar bovendien gevaarlijk voor de bestaande staatsvormen; de grondvesten der samenleving worden door hen aangetast; daarom wordt onverbiddelijk tegen hen de doodstraf uitgesproken. Van 1535 af ³⁾ komen zij geregeld als martelaars voor. Niet echter als martelaars van de Inquisitie; deze is in Antwerpen vóór 1550 *niet* werkzaam; ja zelfs nà het eeuwig edict van 25 Sept. 1550 beslist in Antwerpen de wereldlijke rechter in de gedingen van hen, die, om overtreding van stedelijke verordeningen zijn gevangen genomen.

Ter wille van het handelsbelang moest veel in Antwerpen worden geduld; want het was de bedoeling van den

¹⁾ Zie J. J. Mulder, de uitvoering der geloofsplakkaten en het stedelijk verzet tegen de Inquisitie te Antwerpen. Twee verhandelingen over de Inquisitie in de Nederlanden tijdens de 16e eeuw, 1897, blz. 1—96. Gent, Vuylsteke, 1897.

²⁾ J. Meyhoffer, *Le Martyrologe Protestant des Pays-Bas, 1523—1597*, 1907 La Haye, Nijhoff, p. 15, n.

³⁾ A. A. XIV, 12,13.

keizer niet¹⁾ om „eenighsins te beletten de behoorlicke coopmanschepe ende contracten tusschen den vreemden coopliden ende onze onderzaten, nochte dat sij niet vrijelicken en souden moghen disponeeren van heuren goeden na den gescreven rechten ende costume van der plaetse respectivelicker”. Maar hierdoor bleef Antwerpen dan ook de haard der ketterij en geldt van haar in het bijzonder, wat Cornelis de Scheppere aan Karel V — 3 Juni 1531 — schrijft: „Les Luthériens ont de vastes intelligences dans les Pays-Bas. Les marchands y introduisent les livres des sectaires et en propagent les doctrines là ou vous le pensez le moins”²⁾.

In deze jaren begint Luther in de Nederlandsche beweging op den achtergrond te geraken. Hij is niet meer de eenige autoriteit. Anderen treden naast hem op en worden spoedig zeer populair. Zoo heeft M. Bucer uit Straatsburg hier zijn geestverwanten, die hij van advies dient. Voor hen vertaalt hij „*Die handelinghe van der openbaerder Disputacie te Straesburch, enz.*”³⁾, die bestemd is „voor alle lieve rechte christenmensen in Nederlant”, d. i. voor de Sacramentisten, die niet aan wedergeboorte bij den Doop denken, die niet van het geloof van zuigelingen weten, enz., die het dus niet met Luther eens zijn. Dan vindt de Anabaptistische propaganda⁴⁾, die in dezen tijd in kracht toeneemt, onder het volk veel ingang⁵⁾; de prediking van het naderende rijk Gods, gelijk zij door Melchior Hoffmann en de zijnen met bezieling en kracht werd verkon-

¹⁾ Mulder, o. c. blz. 12.

²⁾ Henne, A. Hist. du Règne de Charles V dans les Pays-Bas, III, p. 368. Lenz, Korrespondenz Karls V, I. S. 464.

³⁾ Zie B. R. N.; V, blz. 201—314 en vooral, blz. 201 vlg. 206 vlg. 305 vlg.

⁴⁾ Rachfahl, o. c. I. S. 407.

⁵⁾ Zie Habets, Wederdoopers in Maastricht, 1877, blz. 69. Ritschl, Gesch. d. Pietismus I, 22: „Die Wiedertäuferi entspringt überall im Schoosze der Handwerk treibenden Bevölkerung”. Anna Bijns, Refereinen, Rotterd. 1876, blz. 49: „Temmerlieden, metsers sijn ons doctoren nu, Tengieters, pijpers, pinceellekers en schaliedekkers”.

digd, ontvlamde velen; hun invloed reikte ver¹⁾). Werd vroeger het bezit van Luther's beeltenis verboden, nu verbiedt de Magistraat het „te coope dragen ofte ten venster stellen van de beeltenissen van Jan van Leiden met zijnen complicen ende adherenten”²⁾; zij zijn gezocht. Anna Byns vraagt in haar „*Konstige Refereynen*” terecht: „waren teerst Lutheranen en Lutherinnen die hen nu doen herdoopen” en antwoordt: „Jaet, al waert hen leet”. Niet minder dan 25—30 Anabaptistische conventikelen vindt men in de zestiger jaren in Antwerpen en hoevele waren er niet reeds nu?

Maar niet alleen Bucer en de Anabaptistische propaganda vervreemden velen van Luther, ook andere invloeden werken er toe mede. Luther toch, wiens optreden in den beginne voor allen zoo sympathiek was, had de liefde van de lagere standen verspeeld door zijn optreden in den Boerenkrijg. Men zag in hem al meer en meer een vorstendienaar en vooral in Anabaptistenkringen werd hij gesmaad³⁾.

Dan drong de kennis van zijn optreden tegen Zwingli en de Bovenlanders nà 1528 al verder door, ook door zijn boekje, dat in 1528 in Wittenberg in het Nederduitsch uitkwam: „*Belydenisse voor 't Avontmael teghen die blasphemie U. Zwinglii ende J. Ecolampadii ende teghen de swermgeest in de Slesië*”⁴⁾. Dit boekje sloeg hier niet in, evenmin als de Avondmaalsleer der Lutheranen hier veel aanhang vond;

¹⁾ Zie B. R. N.; V. blz., 127, 141, 223.

²⁾ A. A. II, 336.

³⁾ H. Pirenne, *Hist. de Belgique*, 1907. III, p. 348. Zie Lic. Horst Stephan, *Luther in den Wandlungen seiner Kirche*, Giessen, 1907. S. 10. H. Hermelink, *Der Toleranzgedanke im Reformationszeitalter*, S. 53.

⁴⁾ Wittenberg 1528 kl. 8°. Vermoedelijk is dit de door de H. Sch., blz. 403, S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 19 en Roelof Isaaksz, „De strijd tusschen de oude en de nieuwe Lutherschen, 1651”, blz. 70,75 genoemde, maar niet geziene vertaling van „*Vom Abendmahl Christi, Bekenntnisz Mart. Lutheri*”, die zonder naam te Marburg zou zijn uitgekomen in 1528. Zie Cat. Nijhoff 118, n°. 835. Bibliogr. Adversaria V, 287. Sepp, Verb. Lectuur, 46

twijfel aan de transsubstantiatie was hier als het ware in heemsch — deze was immers het uitgangspunt geweest van de hervorming in onze gewesten ¹⁾ — en het onderscheid tusschen de transsubstantiatie en de latere luthersche leer der consubstantiatie was te subtiel, dan dat het voor de groote menigte duidelijk zoude zijn.

Maar het verminderen van Luther's invloed is vooral te verklaren uit zijn afkeer van het conventikelwezen. Zonder organisatie verloopt elke strooming. Het uit een polderland stammende Noord-Duitsche spreekwoord: „wer nicht will deichen, der muss weichen” is volkomen juist. Talent of wil om te organiseeren nu miste Luther ten eenenmale. In deze jaren richt men uit Antwerpen een schrijven aan hem. Velen zijn van zins een „huiskerk” — een kerk onder het kruis — te stichten, waar men elkander opbouwt; anderen willen daar niet van hooren, want: „daer wordt groote twist wt, alsoo dat die principaele christenen doen ter tijt sijnde om dit voor te comen bedwonghen werden om dese saecke aen D. Luther, die doen noch in 't leven was, te laten comen oft sulcx alhier met vrijer conscientie soude mogen geschieden dat men sulcke heymelijcke tsamencomste soude mogen houden, waerop D. Luther geantwoordt heeft: *in geender manieren*, daertoe had men geen beroep”. „Godt wil in geender maniere dat door de heymelycke huisvergaderingen dat openbaer ministerium in verachting soude gebracht worden” ²⁾. Het eenige, dat men doen mag, is òf als

¹⁾ Moll, Kerkgesch. II, 3; Antwerpsch Kroniekje 1743, blz. 27, de H. Sch. blz. 62.

²⁾ Zie „*Bedencken sommiger christenen binnen Antwerpen der Confessie van Ausborch toegedaen aengaende de huyskercken die men geerne alhier gelijk op sommige andere plaetsen oprechten soude. Anno 1579 int schrifte gesteld*”. Godgel. Bijdr. XXIX, I, blz. 405 vlg. De schrijvers herinneren zich dat men, meer dan dertig jaar geleden, in deze zaak dit advies van Luther heeft gekregen. Luther's brief was toen echter zoek, zoodat zij hem niet aan Saliger, predikant te Woerden, die er om vroeg, konden zenden. Godgel.

de Joden in Babel voor de Overheid bidden en zich met de gewone, stille godsdienstoefening in eigen huis tevreden stellen òf, is men hiermede niet tevreden, uit het land trekken ¹⁾ naar andere plaatsen, waar Gods woord rein geleerd wordt ²⁾.

Bijdr. XXIX, II, 489. Saliger, die een ander standpunt inneemt, gelijk wij beneden zien zullen, weigert te gelooven, dat Luther zulk een brief geschreven heeft. Hij deelt de beschouwingen van Luther uit den tijd vóór den Boerenkrijg, neergelegd in zijne geschriften van 1521—1525 (Dass eine Christl. Versammlung oder Gemein Recht und Macht habe u. s. w.), waarin is uitgesproken, dat een evangelische gemeenschap recht heeft een eigen prediker te kiezen; maar — Luther en Luther zijn twee! De Luther nà den Boerenkrijg oordeelt anders. Er is dan ook geen wettige grond voor Saliger's twijfel. Want in 1571 moest aan de verstrooide Antwerpsche Lutheranen binnen Aken bewezen worden, dat een huiskerk opgericht mocht worden. Op grond van de Antwerpsche traditie, op grond van Luther's advies, meenden zij, dat het niet mocht. Zij werden hierin gesteund door het schrijven van Joachim Westphal; „*Aan de christenen tot Antwerpen*”, d.d. 29 April 1567 — te vinden o. a. in het kerkel. Archief te Wesel, Gef 3¹ —, dat aldus eindigt: „Doctor Martinus Luther heeft met grooten ernste, met goeden gronde ende bedencken geschreven teghen die winckelpredicatie. Sijn getrouwe Leeringhe, Raet ende Vermaninghe en is niet te verachten. Bedachtige christenen latent daerbij blijven, die henselven niet voor wijs ende cloeck houwen, ende hen niet en vermeten beter te maken dan het den man Godts Doctor Martinus Lutherus saligher door Godts genade ende regeringhe ghemaect heeft”. Westphal nu kent Luther's inzichten zeer goed. Zie beneden, § 3. Zie ook P. Wesembeke's belijdenis, blz. 54.

¹⁾ Dit advies moet vóór 1544, toen velen henen trokken, ingewonnen zijn. In het „Bedencken, enz.”, wordt toch daarvan gewag gemaakt, dat na de ontvangst ervan velen oostwaarts trokken, naar Bremen, Hamburg, Lübeck, enz., waar zij gebleven zijn. Godg. Bijdr. XXIX, II, 405. Met 1544 begint de tijd, dat men het land verlaat. Zie Dr. A. A. van Schelven, *De Nederduitsche vluchtelingkerken der XVIe eeuw*. Den Haag Nijhoff, 1909, blz. 8 vlg., 16 vlg.

²⁾ Luther's staatsbegrip dringt hem noodzakelijk hiertoe. Brenz huldigt dezelfde opvatting. De Overheid heeft geen recht om het geloof des harten — het zij juist of onjuist — te bestraffen; de Overheid heeft geen recht over de gewetens. Maar — komt dit afwijkende geloof tot openbaring; komt men hier of

In deze woorden is een beginsel uitgesproken, dat zeker verdedigd kan worden, maar dat in de praktijk zeer zwak is. In de samenleving gaat niet van verspreide eenlingen, die dezelfde beginselen huldigen, maar van aaneengesloten kringen kracht uit. Succes heeft in de maatschappij alleen het in organisatie omgezette beginsel. Immers een band houdt bijeen, versterkt, bezielt de moedelozen, troost de terneergeslagenen; gemeenschappelijk kan men lijden en niet versagen, terwijl men alleenstaande veelal in zulk lijden ondergaat.

Het is natuurlijk, dat de Hervormingsgezinden in de veertiger jaren behoefte hadden aan samenbinding en samenkomsten. In Londen, waarheen zoovelen gevlucht waren, had men een eigen gemeente gesticht; van haar ging opbouwende kracht uit¹⁾; dat wist men in Antwerpen zeer goed; waarom zoude men dan — zij het ook onder het kruis — hier ook niet zulk een gemeente stichten en geregeld samenkomen? De meest overtuigde Hervormingsgezinden sluiten zich aaneen, zooals vroeger de Anabaptisten reeds gedaan hadden, en vinden voorgangers in een Roland Calon²⁾, Jan van

daar in het openbaar of in het geheim samen; richt men een nieuw „lehamt” op, dan heeft de Overheid dit te beletten, niet als rechter over de leer, doch ter wille van den onvrede, die daaruit ontstaat. Zie Hermelink, *Der Toleranzgedanke*, S. 55.

¹⁾ M. Woudstra, *De Holl. Vreemdelingen-gemeente te Londen, enz.* Gron. 1908.

²⁾ „*La Description de l'estat, succès et occurences advenues au Pais Bas au faicl de la religion, imprimé en Aougst 1569*”. ed. C. Rahlenbeck. Bruxelles 1859, p. 25. Op het voetspoor van Isaäc Schilders, den Bredaschen boekdrukker, die in 1616 een Hollandsche uitgave van de anonyme „Description” liet verschijnen en die de eerste was, die J. v. Wesembeke als den schrijver noemt, en op dat van Rahlenbeck, Fruin en Bakhuizen v. d. Brink (*Studiën en Schetsen o. Vaderl. Gesch. en Letteren*, D. I. Amsterdam 1863, blz. 255—281) meenen velen, dat vaststaat dat v. Wesembeke de auteur van dit werk is. Niet weerlegd zijn echter nog altoos de zwaarwichtige gronden, die J. F. v. Someren (*Oud-Holland IX*, blz. 73 vlg.) „Wesembeke of Marnix” tegen Wesembeke's auteurschap aanvoert.

Ostende ¹⁾, Gaspar van der Heyden, die in 1547 kwam en tot 1558 bleef, e. a. Zij worden hierin gesterkt door Calvijn, die omstreeks dezen tijd door Peter de Brully e. a. hier een steeds wassenden invloed verkreeg. In een brief van 21 Dec. 1556 ²⁾ dringt hij er bij hen op aan, dat zij geregeld in Christus' naam samenkomen ³⁾. Hij wordt voor hen, die aldus samenkomen „de autoriteit”, tot wien zij zich wenden met vragen over doop en huwelijk, kerkinrichting en tucht, terwijl de mannen, voor wie Luther „de” autoriteit is tot deze samenkomsten niet komen en Calvijns adviezen niet volgen. Zij blijven uiterlijk behooren tot de Roomsche kerk en laten er zelfs hunne kinderen doopen en hun huwelijk inzegenen ⁴⁾.

Immers Luther's advies zegt hun, dat de papisten ⁵⁾ „soo wanneer dat se doopen, sacramenten administreren, absolveren, mits behoudende de geordende substantialia bij Christo ingestelt ende des heyligen Geestes ordeninge, dat sulcks van alsulcker weerden is, als oft door eenen anderen oprechten

1) Brandt, I, 163. La Description, p. 68, zegt dat hij in 1551 behoorde tot die van de Conf. v. Augsb. Hij was echter niet-Luthersch. Zie v. Lennep, G. v. d. Heyden, 1882, blz. 12.

2) Rachfahl, o. c. S. 415.

3) In dezen tijd — 1557 — verschijnt in Emden van de hand van J. Utenhove:

„Het ghevoelen Joannes a Lasco of het den christenen eenighszins verorloft is, dat zij zich in den Pauwtlicken godsdiensten ende inzonderheit in der misse vinden laten. Wt den Latyne, in Nederduydsche sprake ghetrauwelick overghezet door J. Utenhove, Emden.” — Hierin wordt dezelfde kwestie behandeld, die in deze dagen groote beteekenis had.

4) Zie mijne „Nieuwe Bijdragen tot kennis van de geschiedenis en het wezen van het Lutheranisme in de Nederlanden (verder: N.B.L.N.). I, 1907, blz. 134. Wanneer in Meseritz in Posen — ± 1535 — een strooming opkomt, die de mis wil afschaffen, als onevangelisch, schrijft Luther aan Elis. Creuziger, die hem om advies vraagt: „Liebe Else, nimm den Pfaffen nur nicht von dem Altar, lösche ihm die Kerzen nicht aus u. s. w.”. Bindseil, M. Luth. Colloquia, 1863, S. 123. Zeitschr. der Hist. Ges. f. d. Prov. Posen, 1906, S. 76.

5) Godgel. Bijdr. XXIX, I, 409; 412.

vromen kerckendienaar geschiedt, ende dat men in sulcken geval hun ampt met goeder conscientien gebruycken mag ende al ist saecke dat se voor haren personen boos ende godtloos sijn, daerom en verhinderen sij Godts beloftenissen niet, die mij soo vast blijft, als oft sij mij door Petro ende Paulo vercondicht worden" ¹⁾).

Heeft de vertaler van Calvijn's tractaat: „*Van dat scuwen der Afgoderie, Valscher godsdienst ende geveynstheyt*" ²⁾ ook op hen het oog gehad toen hij dit geschrift van den Geneefschen Hervormer evenals diens „*Excuse tot mijne Heeren die Nicodemieten*" in 1554 vertolkte? Onmogelijk is het niet. Immers onder de vier soorten, waarin Calvijn de z.g. Nicodemieten verdeelt, behooren niet alleen de medelijdenden, die de zwakken niet willen ergeren en de hogere standen, die tevreden zijn het Evangelie te bezitten en er met de dames over te kouten, niet alleen de wijsgeeren, die beschouwen en afwachten (de geestverwanten van Coornhert, zooals Dr. Rutgers zegt) maar ook de kooplieden, de mannen van het geld, die „zich wel bevinden bij het leven, dat zij leiden" en „zich boos maken dat men hen in hun rust komt stooren". Een van de klachten, die later openlijk tegen de Calvinisten worden geuit, is dan ook deze: dat zij zijn rustverstoorders, terwijl de Martinisten overal den maatschappelijken status quo handhaven.

Maar hoe dit ook zij: een feit is, dat een optreden als dat van deze Lutherschen, niet in staat is een volk te bezielen; dit is krachtens zijn wezen radicaal en ziet slechts in uitersten betooning van kracht. Een dergelijk optreden

¹⁾ Deze beschouwing, die later door de Lutherschen is opgegeven, wordt in 1576 — zie beneden Deel II, Hfdst. II § 3, Hfdst. IV. § 1. — nog krachtig verdedigd.

²⁾ Arch. Ned. Kerkgesch. II, 189 sq., 372 sq. S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 20. Dit boekje zond Calvijn aan Luther en Melancton met een begeleidend schrijven, maar Melancton durfde den brief niet aan Luther te jaten lezen „da dieser vieles argwöhnisch aufnehme". Hij acht het dus niet in den geest van Luther. Zie A. Lang, Joh. Calvin, 1909, S. 67.

daarentegen is veeleer academisch en vond alleen aanhang onder de aanzienlijken en onder de vreemdelingen, die hier waren ter wille van den handel ¹⁾.

Een leerrijk voorbeeld is de oud-burgemeester Antoon van Stralen ²⁾, de z.g. Luthersche martelaar, die 24 Sept. 1568 in Vilvoorden is onthalsd ³⁾. Hij is beslist hervormingsgezind en — zooals in de „Acte van beschuldiging” staat, wat door hem niet is weersproken ⁴⁾ — heeft hij met den Prins van Oranje, den Graaf van Hoogstraten en Mr. Jacob v. Wesembeke in Antwerpen de Confessie (van Augsburg) ingevoerd als nuttig voor de Pacificatie, en wel uit politieke overwegingen ⁵⁾. Van hem verklaren de Onder-Prior en de Paters der Predikheeren ⁶⁾, 29 Mei 1568, dat „zij hem houden voor een oprecht Catholyck persoon

¹⁾ Zoo vertoeft hier in deze jaren Tileman Heshusius als koopman. Van hem is de uitspraak: „Gegen den Calvinismus sei Mord und Ehebruch nur Spielerei”. In 1546 gaf hij zijn koopmanschap op en werd student in Wittenberg. Zie Hillmann, Wesel, S. 110.

²⁾ Zie J. P. v. Cappelle, Anthonis v. Stralen, Haarlem 1827. Het geslacht der van Stralen's stamt uit Keulen.

³⁾ Het is zijn politiek-geestverwant-zijn van Oranje, niet zijn Luthersch-zijn, dat hem als slachtoffer van Alva heeft doen vallen. Zijn martelaarschap staat op gelijke lijn met dat van Egmont en Hoorne. In de aanklacht tegen hem staat, dat hij wilde „inne brenghen de verdoemde vrijheid der consciëntiën” „totten inbrenghen” waarvan hij „sich aldermeest ghe-neycht heeft ghetoot totter confessien van Ausborch”. Dit schijnt mij zeer juist gezegd. Aanvaardde men de Augsb. Conf., dan was de gewetensvrijheid gewaarborgd; men had dan een machtigen bondgenoot in Duitschland. En — dat het hier bij de hooggeplaatsten in de eerste plaats te doen was om *gewetensvrijheid* en *niet* om een *bepaalde confessie*, weet ook Beza — zie beneden, blz. 66 Aant. 3. Chr. Rahlenbeck, l'Inquisition et la Réforme en Belgique p. 146, meent, dat ook zijn aandringen bij de Regeering om terugbetaling van de hem verschuldigde 6657 ponden vlaamsch voor achterstallige gagie hem slachtoffer maakte. Zie hierover v. Cappelle blz. 226 en Bijlage A, „Vonnis”, blz. 240.

⁴⁾ A. A. VIII, 197—209.

⁵⁾ A. A. VIII, 208.

⁶⁾ Dominicanen zijn niet gematigd in hun beoordeelen van kettters.

ende goet Christenmensche, egheenssins bevlect wesende met ennige ketterijen oft heresien", en zelf verklaart hij *nooit* de Luthersche theologen, die in 1566 in Antwerpen komen, te hebben gezien of gekend ¹⁾.

Meerderen onder de aanzienlijken, die Lutherschgezind zijn, leven als hij. In 1565 huwt Joan de Hertoghe met de oudste dochter van Johann van Nuys. Beiden behooren tot gezeten Luthersche families. Den 7^{en} Febr. 1567 wordt hun een zoon geboren en deze wordt — en dat nog wel in een tijd, waarin er Luthersche predikanten in Antwerpen zijn, maar het al gevaarlijk wordt om iets anders te doen dan de preek aan te hooren — denzelfden nacht gedoopt in de Onze Lieve Vrouwenkerk, terwijl peters zijn Jan van Nuys de oude e. a. ²⁾ Luther's advies is door de Lutherschen wel degelijk uitgevoerd. Zij leefden naar den uiterlijken schijn als Roomschen, als weinig-kerkelijke, wil men als onkerkelijke, onverschillige Roomschen ³⁾.

Dit kon in Antwerpen, het duitsche Venetië, zeer gemakkelijk. Immers toen Karel V den 29^{en} April 1550, het eeuwig edict uitvaardigde, waarbij een ieder aan de strengste geloofsvervolging werd blootgesteld, daar een verdenking alleen reeds genoeg was om voor den rechter te worden geroepen, verzette de Antwerpsche Magistraat zich

¹⁾ Dit is geen uitvlucht tot zelfverdediging. Daarvoor staat van Stralen te hoog. Het is een feit. In een brief van 19 Nov. 1566 aan Mr. Jan Gielis, den Pensionaris van Antwerpen, te Brussel, schrijft hij — ook hierin geestverwant van den Prins, A. A. XI, 77 vlg. — dat het zeker het beste zoude zijn als de openbare preeken ophielden, maar, zegt hij: „ick en sye niet dat men dit volck, dat soe verdnyvelt is op dese predicatien, soude connen doen abstineren". Zoo schrijft niet iemand, die zelf zulke predicaties bezoekt of ze voor zich zelf, als Lutheraan, wenscht en noodig acht.

²⁾ Zie W. Sillem, Zur Geschichte der Niederländer in Hamburg, Zeitschr. d. Ver. f. Hamb. Gesch. 1883. S. 481—598.

³⁾ Zie de aanklacht van Michael Sattler: „Van der Genoechdoeninghe Christi" tegen de Lutherschen. B. R. N.; V, blz. 628.

daar met kracht tegen. Werd dit tractaat gehandhaafd, dan ging de handel te gronde. De Magistraat was dan ook lang niet voldaan, toen door den Keizer werd toegestaan dat uitsluitend vreemde kooplieden vrijstelling van geloofsbewijs kregen, zoo zij zwoeren „als katholieken en zonder aanstoot te leven” ¹⁾ en legde zich pas neer bij het edict van 25 Sept. 1550 ²⁾, waarin de bepalingen tegen het herbergen van ketters en de eisch van het bewijs van rechtgeloovigheid „waar het kooplieden gold, voorzooveel zij zich naar de overige plakkaatsbepalingen schikken en zonder opspraak leven” waren vervallen.

Van dit edict werd in den beginne vooral misbruik gemaakt door velen, die met den handel niets te maken hadden; maar toen de Magistraat in haar welbegrepen eigenbelang ³⁾, krachtig tegen de verdachte vreemdelingen was opgetreden werd de stroom der misbruikers gestuit. De vreemde kooplieden leefden dus uiterlijk onaanstootelijk, maar waren in huis volkomen vrij, hoe kettersch hunne gevoelens ook waren. Aan eenig openbaar optreden ⁴⁾, aan het houden van openbare vergaderingen, enz. deden zij niet mee, want dan zou hun handel in gevaar kunnen komen. Toch ging er invloed van hen uit; want het is met onzen invloed als met onze schaduw: wanneer wij *iemand* zijn, is ook *zij* er. Lang niet zonder grond heeft Granvelle dan ook den vooruitgang der ketterij in deze jaren toegeschreven aan het binnenkomen der vreemde kooplieden, niet alleen Duitsche, maar ook van anderen landaard ⁵⁾.

Opmerking verdient, dat hoewel de Landsregeering hoe

¹⁾ La Description etc., p. 87—91; J. J. Mulder, o. c. blz. 11.

²⁾ Placc. v. Vlaanderen I, blz. 186.

³⁾ Zie het gemeentelijk verbod van 23 Juni 1551, A. A. II, 340 en eenige terechtstellingen bij J. J. Mulder, blz. 15.

⁴⁾ Jehan des Champs, een schoolmeester en aanhanger der Augsb. Conf., is in 1558 ten vure verwezen, niet om zijn ketterij, maar wegens het bijwonen van ongeoorloofde vergaderingen, A. A. VIII, 443, 445. J. J. Mulder, blz. 22.

⁵⁾ Pap. d'Etat de Granvelle, V, blz. 614, 17 Juli 1559.

langs zoo meer beslist tegen de ketterij optrad, zij zich toch in kettersche streken en in Antwerpen bediende van Duitsche kettersche legerbenden, die eigen veldpredikers hadden, die meestal Lutherschgezind waren. Naar aanleiding daarvan schrijft Prins Willem in zijn: „*Bedenken aan den Koning*” ¹⁾ „Men moet soo vreemd niet vinden, dat d'inwoonders dezer landen in't stuk van Religie van een ander gevoelen zijn geworden. Hoe kond' het min, in een landt, daer, gedurende de laetste oorlogen, soo te velde als in de besettingen, d'openbaere preeke van't aenstootelijk verstandt is toegelaten geweest”. En de schrijver van „*la Description etc.*”, die ditzelfde meedeelt, wijst in het bizonder op de tien vendelen Duitschers — door het Antw. Kroniekje ²⁾ vileynige ende bloede Boeven Hoochd. knechten” genoemd —, die in 1554 in Antwerpen waren onder commando van Lazarus, baron van Schwendi ³⁾, aan wie zelfs werd toegestaan gedurende de Vasten vleesch te koopen en ook te gebruiken. Tot deze veldpredikers konden de Hervormingsgezinden, hoe ook geheeten, ongestoord ter preeke gaan evenals tot de Cureiten, die niet zuiver waren of tot de monniken, die „Lutherij” preekten. Dezulken waren er voortdurend; een Mr. Nicolaas Jansz. van der Elst, vice-cureit van St. Jacobskerke te Antwerpen († 1527) ⁴⁾, een Carolus de Coninck, Carmelietermonnik ⁵⁾, een C. v. d. Heyden ⁶⁾,

¹⁾ Zie Brandt, Hist. d. Ref. I, 390. ²⁾ Leiden, 1743, blz. 51.

³⁾ Hij is het type van een dier Luthersche snorrebaarden, die in de 16e eeuw uit Duitschland naar Nederland kwamen en aan den meestbiedende hun geweten verkochten. In 1547 veroverde hij Gotha en bracht aan het Protestantisme een geduchten slag toe. Om zijn militaire verdiensten werd hij zeer hoog gesteld. Zie A. R. G., II, S. 407, 408. Evenzoo handelde Erik van Brunswijk en de Duitschers, die in 1576 om Woerden lagen en aan wie Saliger en Vredeland een waarschuwend schrijven zonden. Zie beneden Deel II, Hfdst. I. § 2.

⁴⁾ Knappert, Leiden, blz. 107. Fredericq, C.D.I. V, 373.

⁵⁾ Van Haemstede, Historien oft Gesch. d. Martel. 1579, blz. 383.

⁶⁾ B.R.N., IV, blz. 4.

een Cornelis v. Kouwerkerke, een verloopen priester uit Zeeland¹⁾, e. a. zijn ons bekend; de meesten echter zijn onbekend gebleven. Daardoor vond Karel V, in 1544, aanleiding om in een placcaat aldus te spreken²⁾: „Ende dat meer en erger is, dat de waerachtige Prochiaens en Cureyten, niet willende resideren in hare prochien ende kerken, alleenlijk soekende haar tijdelijk profijt, niet an en sien, wien sij in haeren afweesen ende absentie, den last van sielen bevelen, behoudelijken dat sij 't meeste profijt moogen hebben en genieten. Ende dat noch meer en erger is, committeerende dikmaal daertoe uitgeloopen Monniken, daeraf eenige bij dispensatie, ende d'andere sonder dispensatie haer habijt, klooster en religie verlaeten hebben”³⁾. In de aanklacht tegen van Stralen wordt hij beschuldigd, dat hij op zijn gebied te Mercxem twee kettersche predikanten heeft laten preeken: Charles Hubert en Jan van Diest⁴⁾ van de orde der Drieëenheid en op het Kiel vier of vijf predikanten, die ketters waren⁵⁾ en hij moet bekennen dat het alzoo is, maar dat het niet van hem, doch van de Magistraat zelf uitging. Zoo werd den 26sten Jan. 1563 buiten op het Kiel, waar het „Catroysen Clooster” stond, „eene Parochiale kercke⁶⁾ gemaect, het Cappelleken met den kerckhove omgraven ende den eersten Prochiaen uit verjaagd om sijn valsche predicatie wille⁷⁾”. Deze pastoors en uitgeloopen monniken waren voor een

¹⁾ Habets, Wederd. in Maastricht, blz. 17.

²⁾ Brandt, I, 147.

³⁾ Placc. v. Vlaanderen, I, 132,133.

⁴⁾ Cornelis van Diest is in 1566 in den Bosch. Over Jan, zie H. Q. Janssen, Kerkherv. in Vlaanderen I. 39. † 17 Aug. 1571.

⁵⁾ A. A. VIII, 199.

⁶⁾ Dit is onjuist. Het kapelletje, dat 6 à 7 menschen kon bevatten, is vervangen door een kapel aan de H. Catharina, Sebastiaan en Antonius gewijd. Zie Kruger, Kerkel. Gesch. Bisdom v. Breda, I, 195. Bergen op Zoom.

⁷⁾ A. A. IX, 305.

deel Confessionisten ¹⁾ en de Duitsche legerpredikanten waren dat ook.

Het is natuurlijk niet mogelijk aan te wijzen in hoeverre hun prediking het eigenlijke volksleven heeft geraakt en het volk tot het Lutherdom heeft doen neigen; maar groot kan, gelijk later blijken zal, hun invloed niet geweest zijn. Of is het niet opmerkelijk, dat in de Martelaarsboeken van Van Haemstede en van Van Braght ²⁾ met geen enkel woord gewag wordt gemaakt van Luthersche martelaars, d.w.z. van zulken, die de leer der consubstantiatie of der ubiquiteit voorstaan, of derzulken, die de absolutie en de privaatiecht als sacrament of als noodig beschouwen ³⁾? Toch vinden wij ook nu overtuigde Lutherschen in Antwerpen; menschen, die ter dege van de strijdpunten met de Gereformeerden op de hoogte zijn en zich tegenover hen stellen ⁴⁾.

Gaspard van der Heyden immers, de leeraar aan de kerk onder het kruis, schrijft den 17^{en} Dec. 1555 aan den kerkeraad der Herv. gemeente te Emden een brief, waaruit blijkt dat er in Antwerpen aanhangers zijn van de ubiqui-

¹⁾ La Description etc., p. 74 zegt: „Trois de tels moisnes fugitifz ont l'an 66 après l'admission de la confession publicquement prêché en Anvers.” Dit zijn Fr. Alardus, Heer Matthijs en B. Houwaert. Zie beneden, § 3.

²⁾ Zie A. Klaver, de inhoud van v. Haemstede's Martelaarsboek. N.A.K.G. VI. blz. 174—190.

³⁾ Zie *Bekentenisz Joh. Anastasii v. d. Nachtmal.* B. R. N. IV, 482, die in de leer, dat Christus lichamelijk in het brood van het Avondmaal is, een van de gronden ziet waarom er in de geheele wereld niet half zoo veel Luthersche martelaars zijn als andere.

⁴⁾ Den 10^{en} Aug. 1552 schrijft o.a. Alexander Bruchsal, die in Antwerpen is, aan Westphal — Sillem, Briefsamml. Westphal, I, S. 125 sq. — over het toenemen van het Calvinisme; hij noemt Calvijn een „tectus sacramentarius” en zegt: „vix crederes, quantum hic... augmentum sumat et crescat secta haec sacramentariorum, quae et maxima ex parte habet Calvinum Patronum vel architectum suae sectae”. Den 7^{en} Nov. klaagt hij over den misleidenden invloed van Calvijn. Ibidem, I, 211 sq. Zeer nauw was de band, die vele Antwerpenaren met Hamburg verbond.

teitsleer. Daarom wil hij weten het „onderscheet van de rechte hant Gods, tot denwelcken Christus is zittende; want de lutersche daarvan duden Godes Almachtigheid, waaromme Christus solde machtig zijn, metten lichaem overal, gelijk des Vaders rechterhant, dat is, zijne Almachtigheid, overal is, zeggende: waer dat hij wilde, zo mochte hij hem nu wel openbaren op eerden en verlaten niet daarom den hemel”. „Niet mijn beminde broeder” — zoo schrijft hij verder — „dat mij dit alzo van hen voorgehouden is, en veel min bewegen kan van de eenigheid des lichaems Christi, 't welk volgens alle Schriften maar op een plaetze wezen can. Dan op deze vragen can ick geen clare andtwoorde geven zonder u, als zij het mij vragen mochten”¹⁾. Hij wil zich dus voorbereiden op eene mogelijke ernstige aanraking met hen. Of hem dit gelukt is en welk antwoord hij uit Emden ontvangen heeft, is mij niet bekend; evenmin of er meer dergelijke brieven verzonden zijn; teekenend is echter deze brief zeker.

Trouwens het spreekt van zelf, dat v. d. Heyden in 1555 en anderen in latere jaren met belijders van het dogma der ubiquiteit in aanraking komen. Het treedt toch in dezen tijd bij de Lutherschen al meer op den voorgrond. Maar niet alleen deze, ook andere opvattingen karakteriseeren hen. Wij kunnen de gevoelens van een deel dezer Antwerpsche Lutherschen leeren kennen uit de belijdenis van een man, die onder de eersten in Antwerpen heeft behoord, nl. uit die van Philip van Wesembeke, den broeder van den trouwen vriend van den Prins, den Antwerpschen Pensionaris Jacob van Wesembeke. Zij is te vinden in het kerkelijk Archief te Wesel²⁾.

Toen hij, 1 Juli 1562, naar Wesel was gekomen, had hij weldra bezwaar tegen de beschouwingen van den predikant

¹⁾ Meiners, Oostvrieschl. Kerkel. Gesch. 1738, I, 369.

²⁾ Gef. III.

Rollius; in 1564 meende hij daarom verplicht te zijn tegenover hem uit te spreken, wat hij geloofde, en liet daarna in zijn huis bijzondere godsdienstoefeningen houden en zijn pasgeboren kind doopen door een onverdacht Luthersch predikant: Derrick Noetemann uit Mehr. In deze belijdenis, gedateerd 19 Oct. 1564, lezen wij het volgende:

I. De Doop, die onmiddellijk na de geboorte bediend moet worden, is noodig tot zaligheid.

II. In het Avondmaal wordt „der ware wesentliche oder substantiele Leichnam und Bluth des Herrn Jesu Christi” door geloovigen *en* ongeloovigen ontvangen.

III. De privaat-consolatie en -absolutie is christelijk en goed.

IV. Der Overheid moet men onderdanig zijn, zoolang zij niet beveelt wat tegen God is.

V. Alle have en goed is niet-gemeenzaam.

VI. „Die heimliche Beicomst verstehen wir für Conventiceln, Empörung und Conspiration” ¹⁾.

Hierin vinden wij de typeerende leerstellingen der Lutherschen zoo goed als bijeen ²⁾. De kennis van deze belijdenis is ons te meer waard, omdat zij komt uit een kring van mannen, die met Antwerpen in directe verbinding stonden en dit van Wesel uit trachtten te bewerken met litteratuur ³⁾.

Een van de invloedrijkste onder hen was, behalve Tileman Heshusius, Dr. H. van Bert, de zwager van dezen, die zeer veel met Nederland correspondeerde en wiens doel was, het Lutheranisme te propageeren en de Lutherschen

¹⁾ Dat *deze* beschouwing over het conventikelwezen wordt gehuldigd, ligt op de Antwerpsche lijn.

²⁾ Dat in deze belijdenis geen gewag wordt gemaakt van de ubiquiteit is niet opvallend, wanneer men bedenkt, dat Wesembeke in Wesel volkomen onder den invloed stond van Tileman Heshusius, die met de ubiquiteitsleer niet ophad.

³⁾ Een paar hunner vinden wij later in Antwerpen, zoo Ds. Noetemann, uit Mehr in 1566 en Lubbert Florinus, die er rector van de Lat. school wordt.

in de Nederlanden in hun belijdenistrouw te versterken. Hij zond hun daartoe vertaalde geschriften van Duitsche theologen¹⁾. Ten gevolge van dit pogen, verschijnen er van 1558—1565, in welk laatste jaar hij Wesel verlaat, tal van Lutherische boeken en tractaten bij Hans de Braecker²⁾. Wij noemen er eenige, waarvan wij weten, dat zij vóór 1565 aldaar zijn verschenen, maar durven niet beweren reeds volledig te zijn:

1°. „*Die Confessie oft Belydinghe des Gheloofs, die den onverwinlicken Keyzer Karolus V in den Rijcxdach van Ausborch overghegheven is. In 't jaar 1530, met die Apologie, wten Latijne in 't Nederd. overgheset*”, 1558³⁾. Een nieuwe druk kwam uit in 1559⁴⁾. Een herdruk, waarbij „*die duytsche Misse*” ge-

¹⁾ Zie Z.B.G.V. II, 362. Wanneer S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 38 zegt, dat deze vertalingen van Hoogduitsche boeken niet noodig zouden geweest zijn, wanneer de Lutherschen in Antwerpen slechts vreemdelingen waren geweest, dan vergeet hij, dat het den Weselaars met hunne boekenzendingen niet in de eerste plaats te doen was om de overtuigde Lutherschen te bereiken, maar om het Lutheranisme te propageeren onder het Nederlandsche volk, dat hoe langer zoo meer beslist de zijde der Sacramentariërs en der Calvinisten koos. Dat dit zoo is, blijkt o. a. duidelijk uit een brief door Jan v. Nassau, 1 Sept. 1566, aan Lodewijk geschreven; Arch. de la Maison. d'Or. N. II, p. 269: „Dweil es aber schwerlich fallen wird nach notdurfft rechtschaffene Lehrer gnug zu bekommen, so könnut man doch viell gutts mit dem ausrichten das man allerley bücher der unseren, so von dem Calvinismo und anderen irrigen *opinionibus* unbefleckt, hette vertiren, im druck auszgehen und under dem gemeinen man kommen lassen, damit derselb soviel do basz in Gottes Wort erbawet und underwiesen werden möge.” De Propaganda-geest zit in deze jaren in de Duitsche Lutheranen; zij willen Nederland voor het bederf, d. i. voor het Calvinisme etc., bewaren.

²⁾ Zie Sardemann, Z.B.G.V. II, S. 358, 366. Über einige im XVIten Jahr. in Wesel gedruckte Schriften.

³⁾ Twee stukken in één band. Cat Spas te Antw. 670. Ook apart verscheen: „*Die Apologie, dat is, die Bescherminghe oft Verantwoordinghe der Confessie nu eerst wten Latijne int Nederduytsche op d'aldermeerstelickste ende ghetrouwelyckste overgheset*. Wesel, H. de Braecker, 1558, kl. 8°. 310 blz. Bibl. Adv. V. 285. Ook bij Fred. Muller, Cat. Lütge, Juni 1910, No. 130 en 131.

⁴⁾ Zie v. Someren, Oud Holland, 1891, blz. 81,

voegd is, verscheen in 1563 ¹⁾, een andere herdruk in 1566 ²⁾. Reeds vroeger, in 1543, was hier eene vertaling van de Confessie verschenen, maar toen in quarto ³⁾.

2°. *Enchiridion. Den cleynen Catechismus (oft een onderwys ende fundament des christelycken Gheloofs) voer den ghe-meynen Pastooren, Predikers ende huysvaders, om den simpelen ende cleynen kinderken: door vrage ende antwoord ghestelt opt nieuws oversien ende toegestelt.* 22 Aug. 1558 in duodecimo ⁴⁾. Vermoedelijk is de uitgave van 1565 van den kleinen Catechismus in kl. octavo ook hier verschenen ⁵⁾.

¹⁾ Zie Biblioth. Hulth. n°. 26152, Cat. Serrure, II, n°. 241. Lindanus, *Corte ende Clare Antwoorde*, Fol. G. I v.

²⁾ Cat. Serrure, n°. 243.

³⁾ Kwam voor in de Bibliotheek van Lindanus, die meer dan twintig uitgaven van de Augsb. Confessie bezat. Cf. Coneordia diseors 1583, p. 300. Cat. Koning, 1828, blz. 29 noemt deze uitgave. Noeh Salig, *Hist. der Augsp. Conf.* I, 712 noeh S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 86 kennen haar.

⁴⁾ S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 34.

⁵⁾ *Bibl. Adversaria*, VI, 237. In Antwerpen is in dezen tijd missehien nog een andere vertaling van den Catechismus versehenen: „*Den cleynen Cathecismus oft een onderwys ende fundament des christelycken gheloofs, den kinderen ende allen slechten simpelen menschen boven mate nut ende profilycken. Noch een onderwys in den Christendom voor dye simpelen ende crancken.* Matth. XI. z. pl. n. j. De H. Sch. blz. 403, n. 3 zegt, dat dit boekje berust in Gent, maar dat is niet juist; er is een exemplaar in Utrecht en in Göttingen. In den *Cat. I.* Meulman, blz. 190, n°. 2311 staat er deze opmerking bij: „Les quatres ouvrages de ces trois numero's imprimés avec les mêmes caractères goth. et ayant les mêmes ornements sur les titres sont probablement sortis des presses de N. v. Oldenboreh à Emden vers l'année 1530.” Hetzelfde herhaalt M. Nijhoff, *Cat.* n°. 149, 1875. blz. 58, n°. 1000. Dit kan niet juist zijn, want in elk geval is deze uitgave *niet* vóór 1542 versehenen. Zij heeft aan het slot de vertaling van een traetaat van Myeonius van 1539; zij heeft de langere redaetie van den Huistafel van 1542; zij heeft — ter wille van de duidelijkheid? — een langeren tekst. In de verklaring van het vierde gebod leest zij bijv.: „Wij sullen Godt boven alle dinghen vreesen ende lief hebben dat wij om sinentwille onse ouders ende Overheeren *ende vrouwen, die over ons macht ende te ghebieden hebben* niet en verachten,” enz. In geen anderen

3°. Een drietal geschriften van Luther ¹⁾ in één band. „*Onderscheyt van de oude en nieuwe leer, waerinne nu ter tijt in den geloove twist is; Den Propheet Baruch seer schoon wtgeleyt* ²⁾; *Eenen troostelijcken Sentbrief voor allen, die om der waerheyt vervolcht worden* ³⁾ 1558”.

4°. M. Luther, *Die hoofartykelen des Christelycken gheloofs teghen den Paeus ende der Hellen Poorten, te werhouwen. Vande rechte ende valsche kercke, waer by elck te kinnen is, met die Bekyntenisse des Gheloofs. Ghedruckt tot Holed bij my Hans Rhaptos, 1557* ⁴⁾.

5°. *Uitlegging der Epistelen, die op de Zondagen van den Advent tot Pascha in de kerken geleesen worden voor de jonge Christenen, knegtkens en maagdekens gestelt in vraagstukken door Johannes Spangenberg, Pred. der keyserlijke stad van Noordhuizen. Nu eerst ten profijte van den eenvuldigen leezer op 't allerrichtigste overgeset uit de Oostersche in onse Nederlandsche Tael van eenen getrouwen liefhebber der waerheid, 1563* ⁵⁾.

6°. M. Kemnitz. *Die reyne gesunde leere van de waerachtighe tegenwoordicheyt des lichaems ende Bloets Christi in sijnen Avontmael, soo dieselve in den Evangelischen kercken, die der Ausborchser Confession toeghedaen sijn, tot hiertoe gheleert is, ende noch gheleert wordt: in corte verstandighe, eenvuldighe*

Catechismus vond ik tot nu toe de vrouwen vermeld. Zie K. Knoke, Dr. M. Luther's Kl. Katechismus, Halle, 1904, S. 51. O. Albrecht, A. R. G. II, S. 239, 1905.

¹⁾ De custoden A—G loopen voor deze drie stukken door. 1558 Wesel, H. de Braeker.

²⁾ Bibl. Advers. V, 285; Cat. Serrure, I, 276 S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 33.

³⁾ Bibl. Advers. V, 244, de H. Sch. II, 426.

⁴⁾ Sepp, Verb. Lect. 211; S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 33; Bibl. Adv. V. 285. Cat. Muller—Lütge, 1910 n°. 270.

⁵⁾ Fr. Smit, Aanteekeningen aangaande de Kerklijke Geschiedenissen in de Nederlanden, inzonderheid dergeenen die de onveranderde Augsburgsche Geloofsbelijdenisse zijn toegedaan. 1518—1588. XI Dl. M. S. IV, 53; vlg. Cat. de Vries 1905 n°. 395. B. L. K. I, blz. VI.

Hoofdstucken, in den Latijne te samen gevoecht. Door den Eerweerdighen Heere ende Mag. Martinum Kemnitz, Predikant tot Brunswijck. Ende nu tot profijt van den eenvuldighen Leser, eerst op dalderneerstichste overgheset, wt den Overlantsche in onse Nederlandtsche tale, van eenen Liefhebber der Waerheyt, 1563 ¹⁾.

7°. *Den Catechismus door Jo. Brentius, nu eerst in den nederduytse overgeset. 4°. 1559 ²⁾.*

8°. *Matth. Judex, Dat cleyne Corpus Doctrinae, dat is de Hoofdstucken en Somma der christelijke leeringe voor de kinderen in der scholen, 1564 ³⁾.*

9°. *Tileman Heshusius, Bekentenisse van den Heylighen Nachmael des Heeren Jesu Christi, 1563 ⁴⁾.*

10°. *Den Spiegele, ende Reghel des houwelicken ordens, gedeelt in thien Capittelen, daerinne man vyndt wie den howelicken staat gesticht heeft, wat hij is, ende hoe men hem daerinne houden sal. Door Johan Spangenberg. Nu eerst wt den Hoochduytschen overgheset in Nederlandtsche sprake. 27 Aug. 1563 ⁵⁾.*

Het is jammer, dat wij van deze boeken niet kunnen nagaan de grootte van de oplaag en de wijze, waarop zij in de Nederlanden, en vooral in Antwerpen, werden verspreid ⁶⁾, maar een kijkje in den ijver van een Philipp van Wesembeke geeft ons het volgende: Toen hij in 1565, om het

¹⁾ Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen, IV, blz. 116; Cat. Meulman, 1904, n°. 125; Cat. Koning, 1828, Blz. 58, 72.

²⁾ Cat. Koning, 1828, blz. 29. Bibl. Adv. V, 285. v. Someren Oud Holland blz. 81.

³⁾ Bibl. Adv. VI, 237; in 1598 verscheen een andere uitgave.

⁴⁾ S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 34, Bibl. Adv. V, 285. Cat. Muller, 1904, n°. 193.

⁵⁾ Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen, IV, blz. 115. Bibl. Adversaria V, 285.

⁶⁾ A. A. II, 385; X 3, meldt, dat in 1566 uit Namen naar Antwerpen waren overgebracht vijf tonnen verboden boeken, geadresseerd aan Fransche kooplieden te Antwerpen. Zoo zullen de Duitsche boeken ook wel geïmporteerd zijn. Zie Sepp, Verb. Lectuur, blz. 10. Dr. F. L. Rutgers, Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden, Leiden, Donner 1899, blz. 146 vlg.

houden der genoemde godsdienstoefeningen, uit Wesel had moeten vluchten, was hij naar Keulen vertrokken. Hier liet hij bij een drukker, genaamd Hirschhorn, in 1566 de Postille¹⁾ van Luther drukken in Nederduitsche vertaling. Als plaats van uitgave werd, ter wille der veiligheid, opgegeven: Frankfort a/d Main. De Raad van Keulen kwam er evenwel achter en nam de geheele oplaag, groot 1500 exemplaren, in beslag²⁾.

Wanneer van al de genoemde boeken een even groote oplaag is gedrukt, wat verre van onwaarschijnlijk is, dan is er van Wesel uit een zéér krachtige Luthersche propaganda werkzaam geweest. In ieder geval ontvingen de Lutherschen van daar uit een zeer gewenschten en ook zeer noodigen steun.

Immers, al is het zeer waarschijnlijk, dat de groote meerderheid der Hervormingsgezinden in Antwerpen omstreeks 1560 nog geen uitgesproken karakter had en dat niet allen, die later de openbare preeken bijwoonden, toen reeds behoorden tot de gemeente onder het Kruis, waaraan v. d. Heyden, Haemstede en anderen arbeidden — welke gemeente omstreeks 1561 niet veel meer dan een 2000 leden telde³⁾ — toch nam de Gereformeerde strooming nà 1560 zeer sterk en intensief toe door de krachtige woordpropaganda in de conventikels en verboden vergaderingen⁴⁾, door den toe-

¹⁾ Anastasius' oordeel over de Postille staat B. R. N. IV, 394.

²⁾ De Raad zond van de in beslag genomen boeken een exemplaar aan de Landvoogdes, die wenschte dat zij verbrand zouden worden, maar door het optreden van Graaf Lodewijk van Nassau bleven zij „in guter Kustodie”. Kölner Stadtarch. Rathspatocoll, XXIII, Fol. 20 en 29. Rachfahl, I, S. 345. Het schijnt, dat in 1567 de Huyspostille van Luther van de hand van v. Wesembeke bij Nicolaes Hendrics uitkwam. Zie Serrure, Cat. II, n°. 2165, Sepp, Verb. Lect. 245. Groen, Arch. II, p. 402,3.

³⁾ W. G. Goeters, Documente v. Adriaan v. Haemstede, N.A.K.G. 1907, blz. 13.

⁴⁾ Uyttenhoven, Gesch. der Herv. Kerk te Antwerpen, deel I (alleen verschenen) blz. 103.

voer der vreemdelingen uit het Zuiden ¹⁾ en door een niet minder krachtige verspreiding van boeken en tractaten ²⁾. Één blik op den Index der verboden boeken van 1550, 1557 en 1570 doet zien, hoe talrijk de Fransche en Duitse niet-Luthersche boeken waren, die in de Nederlanden bekend en onder de oogen der Inquisiteuren gekomen waren. Zij overtreffen in aantal de Luthersche niet onaanzienlijk. Daarom is het zoo goed te begrijpen, dat een man als Tileman Heshusius doet wat hij kan om den invloed ervan tegen te werken.

De druk, waaronder de Hervormingsgezinden gebogen gingen, maakte echter dat het verschil in meening tusschen de verschillende reformatorische stroomingen zich niet naar buiten openbaarde. Dit geschiedde eerst, toen er in 1566 een tijd van vrijheid scheen te zijn aangebroken.

§ 3. 1566/1567.

De reformatorische strooming, die vooral onder het volk aanhang vond, werd door de Nederlandsche grooten, als

¹⁾ Rahlenbeck, L'inquisition etc. p. 31 sq., Pap. d'Etat de Granvelle V, 614. Corr. de Phil. II, I, p. 222. Volgens Granvelle is het in 1562 zóó in Antwerpen gesteld, dat wie er van durfde spreken, de Hugenoten weg te jagen, zich aan steeniging zou blootstellen.

In dit jaar komen de Gereformeerden dan ook reeds in het publiek samen. Guilielmus Nicolai — Sillem, Westphal, Br. II, S. 468 — schrijft uit Antwerpen aan Westphal: „In hac civitate ante unum atque alterum diem plus quam ducenti Huguenotii seu Calvinistae media nocte pro sua concione audienda in publicis plateis congregati fuere, qui quoque armati fuisse feruntur.” 14 Sept. 1562.

²⁾ Waaronder boeken als: „*De val der Roomscher kercken*”, B. R. N. I, 398 sq., dat in zijn sterke anti-roomsche beschouwingen ook de Lutherschen bestrijdt; Miron's „*Een claer bewijs van het recht gebruyck des Nachtmals*”, B. R. N. I, 439 sq. e. a., die geheel het Sacramentiste standpunt innemen; „*Een troost ende spiegel der siecken*”, B.R.N. I, 151 sq., dat vaak is herdrukt, enz.

Oranje, Egmont e. a. niet of nauwelijks gesteund. De Ligue van den Adel, die in 1562 was gevormd en die had aangedrongen op het afzetten van Granvelle, de verpersoonlijking van het Spaansche anti-nationale regeeringsbeginsel, verklaarde den 11^{en} Maart 1563, dat „zonder den Kardinaal alles naar wensch zou gaan en dat de grooten en edelen, bepaald in de zaak van den godsdienst, alles zouden doen waartoe goede en katholieke onderdanen waren verplicht, hetgeen te noodiger was, daar het volk door de ketterij sterk was aangetast en alleen door de houding der edelen werd beteugeld”¹⁾. De grooten bevroedden toen de innerlijke kracht der volksbeweging nog niet. Zij stonden buiten haar en streden wel als Nederlanders krachtig tegen de anti-nationale regeering, maar niet als Protestanten tegen de Roomsche verdrukking. Oranje en Granvelle verschilden toen niet in de wijze van optreden tegen de ketters, maar wel in hunne houding tegenover Spanje.

Toen echter het Concilie van Trente was geëindigd, de hoop van velen, dat het eenheid zou brengen in de gescheurde kerk, was vervlogen, en de koning te kennen had gegeven, dat hij de besluiten van dat Concilie tot Staatswet zou verheffen, en daarbij de Inquisitie met kracht invoeren, sprak Oranje in een gedenkwaardige rede, die den adel van zijn persoonlijkheid teekent, een beginsel uit, waaruit noodzakelijk wijziging van zijne houding tegenover de ketters moest voortvloeien. Egmont zou bij den koning tegen de in te voeren besluiten bezwaren inbrengen, en in de vergadering, waarin zou worden vastgesteld, wat hij aan Filips zou hebben over te brengen, spreekt Oranje deze onvergetelijke woorden: „De Nederlanden zijn vrije gewesten, vast besloten hunne oude voorrechten te handhaven. Daarom moet afgeschaft het gansche stelsel van plakaten. Zelf ben ik Katholiek en ik hoop

¹⁾ Corr. de Guill. le Tacit. II, p. 35. Fruin, Voorspel. Verspr. Geschr. I, 323.

bij dat geloof te leven en te sterven, maar ik kan het niet lijdelijk aanzien, dat vorsten het geweten hunner onderdanen willen overheerschen en hun de vrijheid des geloofs ontnemen" ¹⁾). Aan dit beginsel is Oranje voortaan met al de kracht van zijn persoon getrouw gebleven. Hij verwacht niet veel van Egmonts zending, hij voorziet den strijd.

Een van de middelen om in den komenden strijd niet onder te gaan is voor de Nederlanders: „niet-alleen-te-staan". Zij moeten de oude banden met Duitschland opnieuw zoo hecht mogelijk aanknoopen, die te kwader ure door Karel V op den rijksdag van Augsburg, in 1548, in het belang zijner dynastie, maar niet in dat van zijne erflanden zijn verbroken ²⁾); zij moeten als kreits van het Duitsche rijk gebruik maken van de rechten, die de Augsburger godsdienstvrede biedt; zij moeten op de sympathie der Duitsche vorsten in de toekomst kunnen rekenen. Daartoe is één ding noodig, en wel dat degenen, die met de Roomsche kerk gebroken hebben, één zijn en zich scharen onder de Augsburgsche Confessie. Dan eerst kan er van Duitschen steun sprake zijn, want Oranje weet uit de onderhandelingen, door zijn broer Lodewijk ³⁾ gevoerd, dat de Duitsche vorsten van de Gereformeerden niet weten willen ⁴⁾), terwijl bovendien ook het meerendeel van den Nederlandschen adel afkeerig is van het uit Frankrijk komende democratische Calvinisme.

Te weten dat iets geschieden moet en pogingen aan te wenden om het tot stand te brengen, is voor Oranje één. In 1564 heeft te Brussel eene samenkomst plaats, waaraan

¹⁾ Groen, Archives, II, p. 353,354; Corr. Guill. le Tacit. VI, 367,368.

²⁾ Groot Plakkaatboek III, blz. 23.

³⁾ Blok, Lodewijk van Nassau, blz. 31, 40 vlg.

⁴⁾ Graaf Jan van Nassau schrijft nog in Oct. 1566 aan zijn broeder Lodewijk — zie Groen, Archives, II, p. 351 —: „Demnach die Teutsche Fürsten zum mehrertheil deme Calvinismo sonderlich feindt und zuwider, auch derohalben diesser gantzen sachen gehessig seindt, man werde sich uff ihren beystandt oder hülff im fall der noth wenig zu verlassen haben".

Guido de Bray en Ch. Nielius deelnemen ¹⁾. Zij worden er daarvan overtuigd, dat het voor de Hervormingsgezinden gewenscht is, den door Oranje aanbevolen weg in te slaan. En dit is mogelijk, als deze de, zoowel door Luther als door Bucer ondertekende, Wittenberger Concordie ²⁾ aannemen, want alsdan is er ten minste voor het uiterlijk overeenstemming in het voornaamste geschilpunt, in dat van het Avondmaal.

Wel vindt de Bray ³⁾ deze Concordie „un peu dure de prime face” ⁴⁾, maar toch meent hij het Antwerpsche consistorie te mogen adviseeren haar te aanvaarden, wanneer men daardoor vrijheid verkrijgt „de prescher la pure doctrine”. Ook de predikanten van Metz, om advies gevraagd, zijn deze meening toegedaan, maar Beza niet. Hij ⁵⁾ raadt den Antwerpenaren ten sterkste af de Concordie aan te nemen; want al veinst men, op grond van haar, eenheid in de Avondmaalsleer, er zijn toch ook nog verschilpunten in Doop en Absolutie met de Lutherschen en ten slotte „vous ne devez douter, quoy que vous promette le Seigneur qui presenteroyt ceste Confession, que pour la fin yl ne fallut *au lieu de l'Evangile* advouer simplement *la Confession d'Ausburg* ⁶⁾. Men besluit in Antwerpen Beza's advies te volgen

¹⁾ Langeraad, Guido de Bray, Bijlage A, blz. III, n. 1.

²⁾ Corp. Ref. III, p. 78.

³⁾ Brief aan den kerkeraad van Antwerpen 10 Juli 1565.

⁴⁾ R. C. Bakhuizen van den Brink, Het huwelijk van Willem van Oranje, enz. blz. 156.

⁵⁾ Taffin had uit Metz Beza's advies gevraagd juist toen deze in het licht zond zijn: „*Responsio ad argumenta J. Brentii pro omnipraesentia corporis Christi, qua Nestoris et Eutychetis haereses perspicue explicantur*”. Zie Sepp, Geschiedk. Nasporingen III. 144. Beza had in dien tijd genoeg van het pogen om met de Lutherschen tot eenheid te komen. Hij wist alleen te spreken van misverstand en mislukking.

⁶⁾ Archives, II, p. 242 sq. Fruin, Verspr. Geschr. I, 420, 423; Arch. Ned. Kerkg. V, 21. Deze brief is van 24 Aug. 1565 niet van 1566. Taffin was in 1566 niet in Metz, maar in Antwerpen.

en in Aug. 1565 weet de Prins, dat zijn eerste poging om de Nederlanders te bewegen zich onder de Augsburgsche Confessie te scharen, is mislukt.

Met deze poging van boven af hadden natuurlijk de Lutherschen in Nederland niets uitstaande; zij waren niet georganiseerd, zij vormden geen gemeente, en werden ook niet geraadpleegd. Evenmin ging deze poging van Lutherschen uit; te vereenigen lag niet op hun weg ¹⁾. Het waren zuiver politieke overwegingen, die haar in het leven riepen.

Inmiddels worden de toestanden al meer gespannen. Egmont is uit Spanje teruggekeerd, opgetogen van vreugde over zijn succes, maar volkomen om den tuin geleid door den Koning, die hem niets beloofd had. De besluiten van Trente zullen worden uitgevoerd, de Inquisitie zal worden ingevoerd. De brieven, waardoor de Nederlanders weten, dat zij niets van den koning te wachten hebben, komen in October. Zij wekken weerzin, ergernis, verzet.

De leden van den jongen adel, tot welken, meer dan tot de grooten, de Protestantsche denkbeelden waren doorgedrongen ²⁾, sluiten zich aaneen tot het verbond, dat reeds in den zomer door Lodewijk van Nassau was voorbereid ³⁾. Ten huize van Floris van Pallandt, heer van Culemborg,

¹⁾ Tileman Heshusius heeft den eenigen weg, waarop er eenheid kon komen — en zijn opvattingen werden door de „overtuigde” Lutherschen gedeeld — aldus aangewezen. In zijn boek: „*De praesentia corporis Christi in coena*, 1561” zegt hij, dat de Augsb. Conf. „jetzund der Deckmantel sei, unter dem man die Lehre Calvins einschwärze, der Gott zum Teufel mache; der Calvinisten Christus ist eine in den Himmel gesperrte, machtlose Bestie; Narren sind sie mit ihrer Physik; einen physischen Gott haben sie und quälen die Mysterien Gottes nach den Principien des Aristoteles; mit Ihnen Eins zu werden gibt es nur *ein* Mittel dass Sie Gott die Ehre geben und *glauben was wir glauben*”. Wilkens, Heshusius 1860, S. 62. b. Wolters, Wesel, S. 233.

²⁾ Corr. de Phil. II, I. p. 383.

³⁾ Corr. de Granv. II, p. 666; Archives, I. 395.

wordt het in November 1565 gesticht. Het doel is te bewerken, dat de Inquisitie zal worden opgeheven en de plakkaten verzacht. De steden, onder bedekte aanvoering van Antwerpen, dat eigen rechten wil handhaven¹⁾, verzetten zich tegen de uitvoering van 's konings bevelen. De grooten weigeren ze te gehoorzamen, trekken zich uit den Raad van State terug en vragen ontslag. Het volk is oproerig. Pamfletten en strooibiljetten worden bij menigten verspreid. Den 29sten Dec. 1565 wordt het bekende Pasquil: „Herna, herna, herna” in Brussel aangeplakt²⁾, waarin staat:

„Men laet weten dat Brabant is een onverscheyden leen van 't keyserrijk, ende dat bij de Gulden Bulle den lande van Brabant is toegelaten aant Rijk clachtich te vallen als den lande ende ondersaten onrecht, fortse ende geweld geschiet, contrarie heur oude rechten, costuymen ende privilegien etc.

Daeromme laet men noch weten dat alle dieghene, die d'Inquisitie consenteren ende die publiceren ende onderhouden willen, zijn openbare vijanden ende verraders van den Coninck ende van den lande van Brabant ende van de ondersaten van dien, etc.

Opgeplackt openbaerlijck tot Brussel op diverse plaetsen den 29 dach van Decembris anno 1565’.

Allerwege is beroering.

De verschillende, zich verzettende elementen staan echter niet los naast elkaar. Wanneer de edelen, begin 1566, besluiten een smeekschrift aan de Landvoogdes op te stellen, dan wordt aan Marnix opgedragen hiervan mededeeling te doen aan het Antwerpsche Consistorie. Dit smeekschrift, in

¹⁾ Mulder, o. c. blz. 78 vlg.

²⁾ A. A. X., 323; ook te vinden in de papieren van A. van Stralen. 23 Dec. was er te Antwerpen een verwant geschrift aangeplakt. Zie La Description etc. p. 81. Uyttenhoven. o. c. blz. 77.

Breda, waar Oranje vertoefde, ontworpen en door den Prins „in rechten wel gefondeert” geacht, werd 5 April 1566 ingediend ¹⁾. Het richt niets uit, maar het volk verkeert in den waan, dat het daarin vervatte verzoek is toegestaan en dat alle geloofsvervolging is afgeschaft.

Zoo besluiten de Hervormden, in Juni te Antwerpen vergaderd, allerwege de openbare godsdienstoefening in te voeren, gelijk zij in West-Vlaanderen reeds ingevoerd was. Zij wordt gehouden in het bosch van Beerschop, op 't Laer, in den beginne bijgewoond door honderden, later door duizenden. De beweging wast. Maar het wordt al duidelijker, dat er een ernstige botsing aanstaande is, wanneer de Overheid zich straks laat gelden en het preeken verboden wordt. Dit gebeurt. Het volk is niet meer te houden. Het verbod van de openbare preek — 25 Juni — heeft geen ander gevolg, dan dat men gewapend ter preeke gaat. Maar ook wekt het gevaar, aan het preeken buiten verbonden, alsook het toenemen van het getal hoorders, bij de Hervormingsgezinden het verlangen om hunne godsdienstoefeningen te houden in de al leeger wordende kerken binnen de stad. Den 3^{en} Juli en op nieuw den 9^{en} vragen zij aan de Antwerpsche Magistraat een plaats in de stad voor de uitoefening hunner openbare godsdienstoefening, en wel „conforme a la Confession d'Ausbourg” ²⁾. Het schijnt dus, dat er door den invloed van Lodewijk van Nassau en van de Hames bij de toongevers in Antwerpen een oogenblik geneigdheid is ontstaan om zich — in weerwil van Beza's advies — te stellen onder de Augustana en dat zij het nu het verstandigst achten zich ter wille der tijdsomstandigheden naar haar te noemen, zooals men immers ook deed in Wesel en elders ³⁾. Maar — is die geneigdheid in het Antwerpsche

¹⁾ v. Deventer, o. c. blz. 21.

²⁾ La Description, p. 246. Brandt, o. c. I. 309.

³⁾ Zoo was ook door de edelen besloten op hunne voorloopige vergade-

consistorie er ook al een oogenblik geweest, de Synode, in deze dagen vergaderd, deelt ze niet.

Den 12^{en} Juli 1566 schrijft de Hames — zelf een vurig Calvinist — aan Gilles le Clerq, die in Antwerpen ter Synode is ¹⁾: „Hastez la Synode -et que la Confession soit accomodée le plus qu'il sera possible à la capacité de l'assemblée, puy qu'elle s'adresse à icelle pour leur faire entendre et en prendre la sauvegarde. Je demeurerai sur la Confession d'Ausbourg". P. S. „Si votre confession est horz de celle d'Ausbourg elle ne sera bien venue, car il y en a trop et de grans qui ne seront a ce parti. Je voudray que vous le voulssies présenter avecq proteste". Doch na eenige beraadslaging, waarin, volgens de aanwijzing van Jolly ²⁾, de zaak der Augustana bepleit wordt door H. v. d. Broucke en Gerard Cock, later bekend als aanzienlijke Lutherschen ³⁾, besluit de Synode zich niet naar het advies van le Clerq te voegen. Zij stelt een eigen belijdenis op ⁴⁾, die door de edelen, 14 Juli te St. Truyen vergaderd, met instemming wordt aangenomen. Ook op deze vergadering kwamen behalve Gereformeerden „deputez de la Confession, requirans de pouvoir parvenir a la liberté de leur conscience et exercice publicq de leur doctrine et religion" ⁵⁾, maar hier zegeviert de Franschgezinde partij, die, steunend op de toe-

ring, die aan de officiële van St. Truyen voorafging. Beza, die den loop der zaken in de Nederlanden juist inzag, gelijk uit een brief van 19 Juni 1566 aan Bullinger — bij Rachfahl S. 465/466 — blijkt, waarin hij de beschouwingen der heerschende standen juist weergeeft, zal op een dergelijke beslissing wel zijn voorbereid geweest. Men vroeg in de Nederlanden om gewetensvrijheid in de eerste plaats, niet om reformatie. Zie ook Cappel, van Stralen, Bijl. II, bl. 244.

¹⁾ Langeraad, o. c. p. 137.

²⁾ Exposition des debvoirs faits par Jolly durant les troubles.

³⁾ v. Deventer, o. c. p. 76.

⁴⁾ Los, Troffel en Zwaard, 1906, blz. 193—204. Deze belijdenis is uit bijbelteksten samengesteld.

⁵⁾ v. Wesembeke, Mémoires, p. 258.

zeggingen van Condé en de Coligny, van geen schikking met de Landvoogdes wil weten en komt de Duitschgezinde, die op de voorloopige vergadering in de meerderheid was, in de minderheid. Ware de Duitschgezinde partij confessioneel-Luthersch geweest, en had zij niet slechts ter wille van de politiek aan de Augustana de voorkeur gegeven, dan zou zij zich nu natuurlijk hebben afgescheiden; maar dat doet zij niet. Zij weet toch dat de naam, dien zij draagt, geen verandering brengt in haar wezen en de vraag, die haar belang inboezemt is voor alles deze: hoe kunnen wij slagen in ons verzet? De religieuze vraag staat bij de politieke ten achter.

In St. Truyen sloot de adel een verbond met afgevaardigden van den bond der kooplieden, welke bond een zuiver gereformeerd karakter droeg ¹⁾. Daar werden de eerste stappen gedaan om door het werven van soldaten zich te wapenen tegen den komenden strijd. Voor korten tijd is nu de zaak van de Hervormde consistoriën en die van den jongen adel één. Een paar dagen later, op de vergadering te Duffel, den 18^{en} Juli gehouden, verhindert Oranje echter het nauwer toehalen van den band tusschen deze beide elementen. Hij verwacht alleen van Duitsche hulp heil. Daarbij vervreemdt het karakter der volksbeweging, dat al duidelijker in zijn gevaarlijke strekking openbaar wordt, sommige edelen van het verbond.

¹⁾ De voorwaarden, die het later aan den Prins stelt, als hij zich aan het hoofd van den opstand zou willen plaatsen, zijn deze:

1. Dat alleen troepen van den Paltsgraaf, den eenigen calvinistischen vorst in Duitschland in dienst worden genomen, „sans prendre aultre gendarmerye estrange d'Allemagne”;

2. dat de Prins belooft te „conserver l'exercice publicq de la religion reformée, selon la confession des églises des Pays-Bas”. De Prins laat zich echter niet aan het hoofd van den opstand plaatsen, ook omdat het hem uit zijn briefwisseling duidelijk is, dat op Duitsche hulp slechts te rekenen valt, als men hier de Augsburgsche Confessie aanneemt.

Immers al stoutmoediger traden de Hervormingsgezinden op. Hunne preeken buiten de stad werden steeds drukker bezocht. Daarom besluit de Magistraat van Antwerpen aan hun verzoek te voldoen en het volk een prediker te geven, die, omdat hij heette de Augustana te zijn toegedaan, een tijd geleden van het Kiel was weggejaagd ¹⁾. Daardoor hoopte zij tevens hen te bevredigen, die, toen de Synode besloten had de Augustana niet aan te nemen, zich den 14^{en} Juli tot den Prins, als Burggraaf en Gouverneur van Antwerpen, hadden gewend om openlijke predicatie van het Evangelie naar de reine Augsb. Confessie te verkrijgen ²⁾. Men wist echter niet waar Heer Matthijs, de vroegere predikant van het Kiel was, maar door bemiddeling van den koster, Ghijsbrecht Coninx, werd hij in Mertz bij Maastricht gevonden, waar hij geadmiteert geweest is „naer der ouder costuymen van de catholycken te celebreeen, te preken ende andere godsdiensten te doene” ³⁾. Als men hem gevonden heeft, vraagt de Magistraat, 24 Juli, aan den bisschop van Kamerijk, die hem ook vroeger geen admmissie had gegeven, te willen toestaan dat Heer Matthijs hier zou preeken. Zij doet het om „het eene kwaad door het andere te verdrijven” en zal van hem, die te Mertz ook de reliquiën toonde, eischen „dat hij den dienst op de wettige wijze verricht”. Omdat er haast bij de zaak is, vraagt de Magistraat den 24^{en} Juli ook bij het Kapittel van O. L. Vrouwe om toestemming en het antwoordt, dat „die van den Capittle sullen daerteghens egheen

¹⁾ A. A. IX, 303. In Juni hadden op het Kiel gepreekt Heer Matthijs en Franciscus Alardus „au grand contentement et fréquentation du peuple”. De eerste wordt déchassé, de laatste emprisonné. La Description p. 248. Alardus was 22 Mei 1566 gekomen, A. A. IX, 297.

²⁾ S. J. Oud en Nieuw, 1864, blz. 17, uit Spangenberg's voorrede voor de Duitse vertaling der Antw. Confessie. In het A. A. wordt deze aanvraag niet vermeld.

³⁾ A. A. IX, 322.

beleth doen dat Matthijs op het Kiel preekt''¹⁾. Den 25^{en} Juli, op St. Jacobsdag, preekt hij nu voor het eerst voor wel 4000 personen. En men zeide: „Hadden de papen den predikant op het Kiel laten preeken, men soude niet buyten gepreekt hebben”.

Dit is echter te veel gezegd, evenals de verwachting van de Magistraat te hoog was gespannen. Matthijs heeft de eigenaardigheid van zoovelen, die den naam droegen der Augustana te zijn toegedaan; hij leest de Mis²⁾ op de gewone wijze, hij houdt de oud-kerkelijke gebruiken³⁾, hij is voorzichtig in zijn optreden. Daarom kan de Antwerpse Magistraat den 2^{en} Aug. aan den Aartsbisschop, die hem niet wil erkennen, dit schrijven: „Quod vero de haeresi aliquantulum sit suspectus nequaquam comperire possumus”⁴⁾, en toch is Matthijs wel degelijk een ketter. Zijn preeken zijn vol ketterijen⁵⁾, zoodat Mr. Cunerus Petri, de pastoor van St. Pieter te Leuven en Professor aan de Universiteit, den 10^{en} Aug. met hem wilde disputeeren⁶⁾, wat alles behalve goed werd opgenomen, daar de volksmenigte tegen genoemden pastoor optrad en hij met moeite aan hun handen ontkwam. Toch was Matthijs niet „de” man van het volk⁷⁾. De halfslachtigheid van zijn optreden steekt af bij het meer radicale optreden der Hervormde hagepredikers en het gros der Antwerpenaren bleef zijne schreden richten naar buiten de poort en niet naar de kerk op het Kiel. Hier kwamen de meer conservatieve elementen en

1) A. A. IX, 311.

2) A. A. XI, 14, 17.

3) Zie boven, blz. 45.

4) A. A. IX, 312.

5) Kerkhist. Arch. Kist en Möll, 1857, I, 319; A. A. IX, 144—149, waar de inhoud zijner prediking is weergegeven.

6) A. A. X, 128.

7) Later vinden wij hem terug als pred. b/d gem. der Augsb. Conf. in Schleiden, Aken en Keulen.

zij, die zich aan de Augsb. Confessie verwant gevoelden. Zoo werd het verschil tusschen de Protestantsche stroomingen, dat tot nu toe niet aan het licht was gekomen, al was het den ingewijden bekend, openbaar.

De poging om door dit toegeven *alle* Hervormingsgezinden tevreden te stellen, was dan ook mislukt. Den 5^{en} Aug. komen er afgevaardigden van het Herv. Consistorie tot Oranje en houden hem voor, dat alleen nog om zijnentwil de openbare prediking binnen de stad is uitgesteld, maar dat het volk nu niet langer in toom is te houden. Den 13^{en} ontvangen de Consistoriën geheime mededeelingen, dat het plan bestaat, allen die de preek buiten bijwonen, aan te vallen en om te brengen; den 14^{en} 's avonds nemen zij het besluit binnen de stad te gaan preeken en wordt een preekstoel bij het Hessenhuis opgericht ¹⁾. Den 15^{en} verbiedt de Prins echter het preeken in de stad; nog wordt hij gehoorzaamd en spreekt Modet weer buiten. Den 18^{en} wordt het beeld van St. Marie door de stad gedragen, terwijl het volk mort en menigeen mompelt: „Marycken de Vuytdraechster dit is uwen leesten feestdach”. Den dag daaraanvolgend vertrekt Oranje naar Brussel.

Het volk bemerkt, dat tegen de bestaande gewoonte in, het Mariabeeld in eigen kapel is geplaatst; het ziet, dat de Regeering bevreesd is. „De stadt is vol vrempts volck, besundere oyck deur de kermisse”; toen is gebeurd, dat, gebruik makende van de afwezigheid van den Prins „ende dat Hermannus — (Modet) — ende meer andere ministers van der Calvinisten heresie (zoo men naderhandt verstaen heeft) 'sdaeghs te voren in hunne praedicatien hadden geblameert het omdraghen ende eerbiedinghe van den beelde van Onze-Lieve-Vrouwe des Sondaghs bij der Weth ende der gemeynte bewesen henne toehoorders animerende

¹⁾ Gachard, Corr. de Guill. le Taciturne, II, 188, 190, 192; La Description etc. 271, sq.

dat alsoo men de ydolen nyet alleenlijk behoirde uyt den herten te worpen, maer oock uyt den ooghen, ende alsoo bedectelyck tot beeldstorminge, brekinge ende fortseringe van de catholicque kerken" ¹⁾ het volk overging tot den beeldenstorm, den verklaarbaren, maar noodlottigen misstap.

Het gerucht van dit feit verspreidt zich door het geheele land. De Landvoogdes, geschokt door de onverwachte gebeurtenis, laat zich — 23 Aug. — door de Grooten de concessie afdringen, dat zij de vrije prediking vergunt, daar waar zij bestond. Nu ontbinden de Edelen hun compromis. Men doet alsof met deze concessie de dag der vrijheid is aangelicht, maar in werkelijkheid heeft de beeldenstorm de kloof tusschen vorst en volk onoverbrugbaar gemaakt. De tijdelijke machteloosheid der Regeering werkte misleidend. Zij mocht tijdelijk zwak zijn; maar zij zou den tijd en de kracht vinden zich te herstellen.

In Antwerpen zijn de kerken gesloten; wel heeft Modet den 22^{en} in de O.-L. Vrouwenkerk gepreekt en zijn de Gereformeerden den 24^{en} 's morgens in de Borchtkerk ingedrongen, maar het optreden van de Magistraat bewerkt, dat zij deze kerk verlaten en alleen in de Nieuwstad samenkomen. Kerken aan de Hervormingsgezinden afstaan deed de Magistraat niet. Toch werd er ééne uitzondering gemaakt. Den Prochiaan van het Kiel, Matthijs, haalde men uit de Nieuwstad en liet hem voor de Katholieken in de St.-Joriskerk, „*estant la paroche supérieure dudict Kiel*”, preeken. Den 24^{en} Aug. wordt hij in naam van de Magistraat, gevolgd door een groote schare en begeleid door

¹⁾ A. A. X, 130, 131. Indirect is de beeldenstorm een gevolg van het optreden der Gereformeerden tegen den beeldendienst, direct hebben zij echter niet tot den beeldenstorm aangezet. Want de beeldenstorm heeft het plan van de Consistories om eind Aug. een verzoekschrift aan de Landvoogdes te laten overhandigen door een 12 à 1400 notabele Protestanten, volkomen doen mislukken. Langeraad, o. c., XXXVIII, LXXXV. Corr. de Phil. II, II, p. 429; v. Toorenenbergen, Phil. v. Marnix, Gods. en Kerkl. Geschr. 1871, I, blz. XVIII.

50 boogschutters in de kerk gebracht¹⁾. De Magistraat verdedigt zich later over dit optreden aldus²⁾: „Wij hebben denselven Prochiaen gehouden voor catholicque, ghelijck hij oyck misse ghedaen hadde durende sijnen dienst aldaer, maer also men naderhandt heeft verstaen dat diezelve in de voorsz.kercke anders begonst te predicken ende hem anders te thoonen, *is hem die voirdere predicatie verboden*”³⁾. Stond zij aan de Lutherschen niet toe, wat aan de Gereformeerden was verboden, toch haalde zij een pastoor, die genade vond in de oogen van veel nieuwgezinden in de stad om ook niet dezen te noodzaken in de Nieuwstad ter kerk te gaan.

Natuurlijk was het spoedig bekend geworden, dat „die predicaties bij den Hove waren toegelaten” en, wanneer de Prins den 26^{en} Aug.⁴⁾ „die van de nieuwe religie verzoekt iemand te deputeeren om met hem te communiceeren hebben zij al geraempt zekere artikelen van accorde”. Maar nu blijkt nog duidelijker dat de „nieuwe religie” niet is een „éénheid”. Wel zijn de georganiseerde Gereformeerden in den laatsten tijd door hunne consistoriën het krachtigst opgetreden en hebben zij den grootsten aanhang, maar naast hen doen zich ook anderen gelden⁵⁾. Den 28^{en} Aug. vragen

1) A. A. VIII, 200; van Capelle, o. c. blz. 243; Génard — A. A. VIII, 199, n. 2 — meent dat deze Matthijs is Matthias Flacius Illyricus; dit is een misvatting. Flacius was toen nog in Regensburg, zie M. Preger, Fl. Illyr. 1861 II, S. 228 sq.; het is Matthijs van Statvelt. Dezelfde misvatting vinden wij bij Mertens en Torff Gesch. v. Antw. IV, 321.

2) A. A. XI, 142.

3) De predikant van de Joriskerk preekt later bij de Lutherschen in 't Oudhaentje, zegt Dierixsens, Antwerpia Christo nascens et crescens, p. 552. Dierixsens noemt hem Frans en begaat de ook in het Antw. Kroniekje gevonden verwarring van Frans en Matthijs, want, daar Frans pred. in de Schuur is, moet hij Matthijs bedoelen. Lang is Matthijs hier niet gebleven, want hij ondertee kent de Confessie van Dec. 1566 niet.

4) A. A. X, 144.

5) De Anabaptisten en Libertijnen, die er zijn, kan de Prins niet dul-

die van de Augsb. Confessie om ook hun kerken of vrije plaatsen toe te staan voor de exercitie van hun religie ¹⁾).

Zij geven te kennen dat zij „supplianten, henlieden in de religie derselver confessie — sonder nochtans dexercitie derselver — tot noch toe met wyff ende kinderen in alle stillicheyte ende obediencie tegen der Overheyt hebben gehouden, altyt met grooter pacientie ende lanckmoedicheyt verwachtende den tyt dat men haerlieden zoude toelaten dexercitie derzelver religie vanden Augsb. Conf. metter apologien derzelver, dwelck tot noch toe nyet en geschiet, ende want den tyt verlopen is, midts dezer veranderinge, aengaende der religien, ende sy, supplianten, sonder exercitie van heurder religien nyet gerustelijck en cunnen geleven, hebbende hen daeromme ende tot dyen eynde voorzien van zekere godvruchtige leeraers der Augsb. Conf. conform dewelcke sy nyet en souden moegen oft willen te wercke stellen, sonder speciale gratie ende admissie van Uwen Eerw.” De Wethouders der stad deelen bij het doorzenden van dit Request aan hun vertegenwoordigers in Brussel mede, dat, als het verzoek den Lutherschen niet werd toegestaan, maar alleen den Calvinisten werd toegelaten te prediken, dit „soude mogen causeeren eenich quaet ende inconvenient” ²⁾).

Wie zijn deze belijders der Confessie, die nu zoo beslist optreden, terwijl zij te voren, gelijk zij zelf zeggen, „in alle stillicheyte hebben geleefd en dexercitie van hun confessie niet hebben geoefend”? Wie zijn zij, die, evenals de Gere-

den. Tegen hen zijn placcaten noodig, 4 Sept. 1566, A. A. X, 151. Den 21^{en} Sept. heeft hij de „principaelste van de Anabaptisten gesproken en hun geremonstreert dat men van gheene meyninghe en was hunne conventiculen ende predicatien eenichsins toe te laetene, maer tselve expresselyck verboden ende sijn gesedert gheen publicque vergaderinghen van deselve vernomen gheweest”. A. A. X, 162.

¹⁾ A. A. X, 145; A. A. XI, 22 staat het Request in pleno.

²⁾ A. A. XI, 25.

formeerden, den 2^{en} Sept. een contract teekenen ¹⁾ met den Prins, nadat zij den 1^{en} Sept. zijn samengekomen in de schuur van den Prelaat van St. Michiels ²⁾, onder het gehoor van Franciscus Alardus ³⁾? Deze vraag behoeft niet onbeantwoord te blijven. Uit het officiële verslag van de Magistraat, zoowel als uit de verantwoording van Alexander Grapheus, den Stadssecretaris, blijkt, dat zij voor verreweg het grootste deel zijn Duitschers ⁴⁾, die hier wonen of die hier gekomen zijn om den handel te leeren en die eigen godsdienstoefeningen begeeren om de hunnen van het Calvinisme af te houden.

De Magistraat toch zegt het volgende: ⁵⁾: „Et comme plusieurs bourgeois et inhabitants d'Anvers, natyfsz d'Allemagne et d'Oistlande et aultres ont veu les presches des Calvinistes, affin que ceulx de leur famille et joesnes gens d'Allemagne et Oistlande, estantz par leur pères et amys envoyez en Anvers pour apprendre et faire la marchandise, ne divertiroient par nouvelleté aux dictes presches, ont exhibez requeste au Prince d'Orange et Magistrat d'Anvers, affin que leur seroit permis de laisser prescher la Confession d'Ausbourg”. Zoo nu schrijft ook de Stadssecretaris ⁶⁾ en van hetzelfde getuigt het bekende M. S. „*Les moyens de remédier à Anvers*”.

¹⁾ In pleno A. A. XI, 56—58.

²⁾ A. A. X, 148, XI, 38.

³⁾ Zie over hem N. B. L. N. II, blz. 1—33.

⁴⁾ Het is mij niet gelukt de bron te vinden van Ypey en Dermout. Gesch. Ned. Herv. kerk. II, Aant. blz. 111, die meedeelt dat de Roomschen enz. op 15 Maart 1567 in Antwerpen uitroepen: „Leve de koning... leven mogen de *vreemde* Lutheranen”. Deze uitroep toch — is zij zoo gedaan — wijst er op, dat niet alleen de Magistraat maar ook het volk de Lutherschen als vreemdelingen kent.

⁵⁾ A. A. IX, 445.

⁶⁾ Et quamvis hi qui Conf. Aug. sequebantur vim tantasque turbas, ut alii, non adhibebant et excitabant justo tamen et legitimo metu ét conciones eis permittere ét... pacta eorum recipere, coactus fuit Magistratus. De-

In de vertrekken van een makelaar in assurance, Francoys Pays, werd het in het begin van Juli 1567 gevonden. Het was waarschijnlijk opgesteld door Philips d'Auxy, een koopman. Dat dit M. S. als enkel tijdverdrijf zonder belang moest worden beschouwd ¹⁾, beweerde de eigenaar wel, om licht te bevroeden redenen, maar de Magistraat, die het in handen had gekregen, hechtte er groot gewicht aan. In dit M. S. komt onder 5° dit voor ²⁾: „Seroit bon, pour remédier aux troubles d'Anvers, avoir les rolles de chacun consistoire, tant des Calvinistes, comme des Martinistes, dedans lesquelz sont escript les articles et capitulations et conventions avec le Prince d'Orange, dessoubz lesquels articles ilz ont tous signés de leur propre meyn et signent journellement en une petite chambrette a l'entrée de leur temple qu'ilz sont gaignez à l'hérésie” en dan volgt de opgestelde lijst, die door Groen v. Prinsterer ³⁾ Schultz Jacobi, Rahlenbeck e. a. reeds is uitgegeven ⁴⁾, waarop het getal Luther-

zelfde moeite toeh, die de Magistraat bij de Calvinisten gehad had, „et ab his timebat, qui tanto apparatu, tam magno etiam germanorum numero, variis libellis supplicibus et tanta denique atque continua instantia et interpellatione eas conciones postulabant, et se dietae Aug. Conf. ministros sollicitate evocasse et proeurasse asserebant, adjecta insuper evidenti illa ratione, *ut per dictas conciones liberi, domestici et familiares eorum a reliquis Calvinistarum concionibus diverterentur.* A. A. X, 88.

¹⁾ A. A. IX, 379 vlg.

²⁾ A. A. IX, 405.

³⁾ Groen, Archives, II, p. 32 sq.

⁴⁾ S. J. heeft in het Ned. Arch. van 1844, bl. 114—175, en in dat van 1848, blz. 417, vlg. en in Oud en Nieuw, 1863, blz. 42, op haar gewezen en uit de opmerking: „la tierree partie de la ville sont et Martinistes et Confessionistes” — 1844 blz. 117 — de conclusie getrokken, dat behalve Duitschers en Oosterlingen bijna het derde gedeelte der inwoners tot de Luthersehen behoorden. Deze conclusie is zeker ongewettigd, want in elk geval behooren Duitschers en Oosterlingen tot dat derde, d. i. tot dat niet-onaanzienlijke deel. Zie hier toeh wat de tijdgenooten zeggen: de Predikanten spreken in hun Confessie van een „eleyen benaut en perieliterend hoopken”; de Prins schrijft 1 Sept. 1566 aan den Keurvorst v.

schen klein is, vergeleken met dat der Hervormden. Naar gegronde schatting heeft het in het geheel ongeveer 4000 bedragen ¹⁾, en onder hen zijn vooral te vinden de gegoede en welgestelde handelslui ²⁾.

Deze Lutherschen zijn zich eindelijk gaan organiseeren. Met voorweten, raad en wil van den Prins en de Magistraat werden uit de drie natiën, die de Augsb. Conf. zijn toegedaan: de Duitschers, de Oosterlingen en sommigen van de burgers der stad ³⁾ een twaalftal mannen als gedeputeerden gekozen om de zaken te ordenen. Daar hun echter de kracht — of naar hun inzicht misschien ook het recht ⁴⁾ —

Saksen — b. Motley/Bakh. v. d. Brink, II, blz. 103 — „Es ist aber zu erbarmen dass der Calvinismus so weit einreisset und die Augsb. Conf. überwachset, dass in allen diesen Landen seint *nur zwei* Kirchen der Augsb. Conf. und die werden in dieser Stadt Antorff erhalten. Der andere Hauff ist durchaus Calvinisch”. Cf. ook Viglii v. Ayta Epist. No. 34 ad Hopperum: „Confessioni Augustanae paucissimi adhaerent; sed Calvinianismus omnium fere corda occupavit”. Lindanus zegt — *Corte en Clare Antwoorde*, K. 6: „dat wij een ander Evangelium dan Paulus leeren, zeggen van U, Lutherschen, niet alleen de Synagogen der Mennonisten, die niet weiniche zijn; Item der Calvinisten, die U met haar ghetal niet alleen in Brabant, maar ook in Duytschlandt verwinnen. . . .” Hiermede in overeenstemming is Uyttenhoven, o. c. bl. 226, die de Hervormden het talrijkst noemt, dan de Mennoniten en ten slotte de Lutherschen, „op wier hand veel aanzienlijken waren”. Evenzoo Hopperus in: „Mémoires d’Hopperus, p. A. Wau-ters, Brux. 1858, p. 338”. Zie ook Fruin, Dusseld. Annales, 1894, p. 46.

¹⁾ Cf. Steitz-Dechent, Gesch. d. Antw. Gem. S. 35. In Maart 1567 staan er 15.000 Calvinisten tegenover 20.000 Roomschen, Engelschen, Spanjaarden, Lutherschen enz. Waren de Lutherschen toen aan de zijde der Calvinisten geweest, dan zouden deze de meerderheid gehad hebben. Door het optreden der Lutherschen waren zij in de minderheid.

²⁾ In dit opzicht zijn allen het eens; Cf. Uyttenhoven, o. c. blz. 226. Lindanus, *Cort Onderwijs* H. 6. r. Van armen is bij hen geen sprake.

³⁾ Opvallend is, dat deze volgorde stereotyp is. De „Burgers van de stad” — vaak staat er bij: eenige, of sommige — staan altijd op de derde plaats; zij vormen de minderheid.

⁴⁾ Luther’s beschouwingen over de verhouding van Staat en kerk zijn nog altoos een voorwerp van uiteenlopend inzicht. Zie bijv. D. P. Drews,

ontbreekt om dit te doen, hadden zij zich eerst tot de Theologen van Rostock gewend en als dezen alleen schriftelijk antwoorden ¹⁾, vragen zij nog in deze zelfde maand Augustus aan de Mansfeldsche geestelijkheid om: „hen in hunne moeielijke omstandigheden goeden, christelijken raad mede te deelen, opdat zij hunne zaken zoo mochten inrichten, dat de reine leer onder hen geplant, secten en dwaling geweerd en allerwege Gode gegeven worde wat Godes en den Keizer (d. i. hunnen Koning en Overheid) wat des Keizers is en alle kwade schijn zoude worden vermeden” ²⁾. Niet dadelijk waren de Mansfeldsche theologen hiertoe bereid, daar de Graaf en het Ministerie groote bezwaren ertegen hadden, doch, toen den 19^{en} Oct. de vraag mondeling werd herhaald door Laurens v. d. Heyden, die een schrijven overhandigde „van de Gedeputeeren van de Duytsche ende Oostersche natie ende van sommigen van de Burgers van Antwerpen”, waaruit bleek, dat de Overheid hun vryheid van godsdienstoefening had toegestaan, ontvingen Cyriacus Spangenberg, Mart. Wolff, pred. te Helsta en Joachim Hartmann ³⁾, pred. te Helbra, den 1^{en} Nov. verlot om voor

Entsprach das Staatskirchentum dem Ideale Luthers? Ergänzt. Heft Z. Th. K. 1908 en Dr. H. Hermelink, Zu Luthers Gedanken über Idealgemeinden und von weltlicher Obrigkeit. Z.K.G. XXIX, 3, S. 267 flg. Maar hoe zijne beschouwingen vroeger ook geweest zijn, een feit is, dat in de praktijk reeds vroeg bij de Lutherschen „de theologen en de Overheid zonder in eenig opzicht de gemeente te kennen” de gemeente organiseerden. Zie Luther's 8 Preeken uit 1523. Daarom zeg ik, in den tekst: „en naar hun inzicht misschien ook het recht”.

¹⁾ Zie Krabbe, Universit. Rostock, S. 642 flg. En „*Ein Schrift an die Christen zu Antwerpen der Theologen und Prediger zu Rostock*, MDLXVI” — het slotwoord is ondertekend 24 Aug. 1566. Het is op de Univ. Bibl. te Göttingen en op de Bibl. der Mecklenb. Ritter- und Landschaft. te Rostock. Over de Ned. vert. zie Bibliogr. Adversaria, V, 283.

²⁾ Zie: Lebensbeschreibung v. Spangenberg in „M. Cyr. Spangenberg, Formularbüchlein der alten Adamssprache” von H. Rembe, Dresden. 1887. S. XXV.

³⁾ Zie over deze drie mannen N. B. L. N. I, blz. 125. Voorts A. A.

twee, hoogstens drie maanden naar Antwerpen te trekken ¹⁾.

Inmiddels waren reeds anderen de Antwerpsche Lutheranen komen helpen. Behalve Franciscus Alardus uit Brussel ²⁾, die op het bericht van de zegepraal der Reformatie uit Holstein naar Antwerpen was gekomen en zich bij hen had gevoegd, Heer Matthijs van het Kiel, Balthasar Houwaert, een gewezen monnik ³⁾, Ditmarus Tymannus, de zoon van den bekenden Amsterdammer en Christiaan Warnerus, waren ook Johannes Ligarius, een Oostfries, die van den Jonkheer van Wolthausen een half jaar verlof had gekregen op het verzoek van eenige Antwerpsche kooplieden om de gemeente behulpzaam te zijn ⁴⁾, en Johannes Saliger uit Lubeck hier. Bovendien kwam voor korten tijd ook Derrick Noeteman uit Mehr bij Wesel ⁵⁾.

VIII, 209—211, dat een brief bevat van Schout en Daelheeren in 't dael van Mansfelt aan den Schout van Antwerpen, waarin o. a. staat, dat „sommige der gemeente te Antwerpen gevraagd hebben hun te zenden christelijke leeraars”. Ook A. A. VIII, 211—214, dat de Instructie der Graven van Mansfelt bevat; cf. Oud en Nieuw, 1864, blz. 28—33. Een aanbevelingsbrief aan den Magistraat van Antwerpen van den Superintendent, de Predikanten, enz. van het Graafschap Mansfelt, die 30 Nov. 1566 aan den Graaf van Hoochstraten is gepresenteerd, is te lezen: A. A. VIII, 215—217 evenals een brief uit Eisleben met een zegenbede.

¹⁾ De voorstelling van F. J. Los, *De Ned. Geloofsbel. Troffel en Zwaard*, 1908, blz. 359/360, die aan Wolter's *Reformat. Gesch. d. Stadt Wesel* ontleend is, is onjuist. Ook Flacius verschijnt niet plotseling, maar is geroepen. De argumenten voor de bewering dat de Antw. Gem. Melanchtoniaansch is, worden hier niet gegeven en heb ik nergens kunnen vinden. Zij is ook niet-juist.

²⁾ Zie N. B. L. N. II, blz. 15.

³⁾ Zie Rahlenbeck, *Bruxelles*, p. 46.

⁴⁾ Cf. Meiners, *Oostvr. Kerkl. Gesch.* II, 83.

⁵⁾ Den 6 Oct. 1566 trekt hij uit Mehr naar Antwerpen; daar hij echter de Antw. Confessie, die Dec. 1566 is opgesteld en afgedrukt, niet onderteekent, vermoed ik, dat hij toen reeds weer vertrokken was. Waarheen is mij onbekend. Zijn spoor heb ik niet kunnen vinden. Ook Matthias Kiewinckel moet hier een tijdlang predikant geweest zijn, zie A. A. XI, 205.

Maar evenals deze predikanten — die allen verstaanbaar waren, daar de taal, die in Oost-Vriesland en de Westfaalsche graafschappen en in geheel N.W. Duitschland gesproken wordt, groote verwantschap met het Nederduitsch¹⁾ heeft — had ook Matthias Flacius Illyricus aan hun verzoek om als „ecclesiasticus consiliarius”²⁾ over te komen, midden October gehoor gegeven en waren Joh. Vorstius uit Holstein en Herman Hamelmann uit Lemgo³⁾ voor vier maanden aan Antwerpen afgestaan. Waarlijk een groote schaar Luthersche theologen en predikanten, onverdacht Luthersch en zeer tegen alle Gereformeerdheid gekant, is hier eind November bijeen. Nu liep de gemeente geen gevaar onzuiver in de leer te worden, maar nu was ook voor goed de kans verkeken, dat er van eenheid met de andere hervormingsgezinden sprake zou kunnen zijn. Had de Antwerpsche synode eenmaal Beza's advies gevolgd, toen er nog geen Luthersche gemeente was, omdat *hij* het gaf, van nu aan zien de Hervormden met eigen oogen, dat hij recht had en dat er meer verschillen waren tusschen de Lutherschen en hen dan dat van het Avondmaal alleen. En wanneer de omstandigheden al dreigender worden en het gevaar al grooter, wanneer de mogelijkheid hulp uit Duitschland te krijgen hun zeer veel waard wordt, ook

1) Zie: „de Nederl. Taal in Oost-Friesland en de Westphaalsche graafschappen” door A. L. J. Juten, Neerlandia 1908, blz. 185, 208 vlg. en „Hollandsche herinneringen in N. W. Duitschland”, Ibidem, blz. 228.

2) Flacius ap. Schlüsselb. Catal. Haeret. Lib. XIII, p. 845.

3) Zie over hen N. B. L. N. I, blz. 125, 126. A. A. VIII, 217—219 is te vinden de aanbevelingsbrief, dien de Magistraat van de stad Lemgo aan Hamelmann medegeeft. Tot aanvulling van wat daar over Vorstius is medegedeeld, kan nog dienen, dat Vorstius omstreeks 1529 in Antwerpen is geboren, dat hij 1551—1554 Pred. was te Norden, daarna in Hadersleben en Tondern, en sedert 1560 te Itzehoe en tevens Superintendent van Holstein. Hij stierf in 1599, 70 jaar oud. Zie Moller, Cimbria Lit. II, 953.

dan neigen de Hervormden, met het oog op wat zij nu van de zijde der Lutherschen hebben leeren kennen, niet meer tot het aannemen van de Augustana.

Deze predikanten gaan aan den arbeid, gesteund en geholpen door de theologen. Zij beginnen een *Agenda* en een *Geloofsbelijdenis* op te stellen, en eene *Vermaning tot Penitentie en Gebed*, maar behalve, dat zij schriftelijken en organisatorischen arbeid verrichten, treden zij ook hier en elders op met hunne prediking. Niet toch als in het Contract met de Gereformeerden ¹⁾ was van de Lutherschen geëischt, dat „alle hunne predicanten soudē moeten wesen inlantsche oft poorters van eenighe stadt deser Nederlanden”, zij mochten ook vreemde, d. w. z. Duitsche predikanten hebben, indien dezen slechts „bij den Gouverneur waren geadmitteert” en in zijne handen den eed van onderdanigheid en getrouwheid hadden afgelegd ²⁾. Wanneer dan ook de Landvoogdes den 16^{en} Jan. 1567 gebiedt, dat de uitlandige predicanten moeten vertrekken, verklaren die van de Confessie dat dit niet kan „zonder het contract te scheuren dwelck men heeft aengegaen ³⁾”.

Hierin ligt ook de reden, waarom die predikanten en theologen zich hier „rechtelijk”, wettig, beroepen achten, wat door Roomsche theologen, als Lindanus ⁴⁾, steeds wordt ontkend en op hun standpunt terecht. De wereldlijke Overheid had hen immers niet beroepen, maar hen alleen door den drang der omstandigheden toegelaten; bovendien miste de Overheid het recht om te beroepen. Dit recht bezat formeel alleen het Kapittel. Dat Lindanus

¹⁾ Brandt, *Gesch. d. Ref.* I, 377. Art. III v. h. Contract van 2 Sept. 1566 bij Uyttenhoven o. c. blz. 220 vlg. Onjuist is zijn bewering dat de Lutherschen op dezelfde voorwaarden als de Hervormden vrijheid van godsdienst-oefening verkregen, zie beneden.

²⁾ A. A. XI, 205.

³⁾ A. A. X, 185.

⁴⁾ *Cort Onderwijs* 1567, D. 1, v. sq.

c. s. hier juist oordeelen en er van een wettig beroep in den zin, dien het woord toen had, geen sprake is, blijkt uit een opmerking van Flacius in zijne *Defensio seu Apologia Confessionis* ¹⁾, waarin hij zegt, nadat hij bewezen heeft dat het beroep van een predikant eigenlijk behoort aan de kerk of de gemeente der christenen van eenige plaats: „nunc autem, illi ministri sunt vocati ab Ecclesia seu coetu Christianorum ibi existentium ²⁾”, d. w. z. zij zijn volgens geldend recht onwettig, maar volgens Flacius' beschouwing wettig beroepen.

Het oordeel over den arbeid en het optreden van deze Lutherschen loopt natuurlijk nog al uiteen, maar het geeft te denken, dat Lodewijk van Nassau, de man, die zoo gaarn de Luthersche belijdenis hier had zien zegevieren, — en dat niet alleen uit politieke overweging — eind 1566 het volgende over hen schrijft: „Unsere Lutheraner lassen nicht genug in der Volkssprache drucken und unter zehn ihrer Prediger ist kaum Einer, der unsere Volkssprache spricht”. „Wir haben unter den Confessionisten nicht viel geschickte Leute, und die Calvinisten laufen uns sowohl mit der Masse ihrer Schriften als mit der Geschicklichkeit ihrer Leute ganz und gar den Rang ab ³⁾”. Dit wijst er op hoe zeer zij vreemdelingen bleven en de gave misten om op het Nederlandsche volk hun invloed te doen gelden. Het eigenlijke volksleven blijft door de Lutherschen onaangetast, omdat zij den volkston niet treffen, de volkstaal nauwelijks kennen en den volksgeest niet verstaan.

In Antwerpen was hun toegestaan drie kerken te bouwen ⁴⁾, maar slechts aan twee begon men; in het begin

¹⁾ 1567, p. 55, D. 4.

²⁾ Zie ook *Verantwoording der Confessie*, Art. XXI, N. ij. v.

³⁾ Groen, Archives II, 243, 402. Wolters, Wesel. S. 303.

⁴⁾ In het Contract van den Prins met de Lutherschen van 2 Sept. 1566 zijn de plaatsen aldus aangegeven: „in de Schuere van den Eeckhoff

van 1567 waren zij onder dak ¹⁾, t. w. een „in 't Oudanthien vuytcomende in de Dyerickstraat met noch een, die nieu gemaakt wert op de Peerdemerct in den Reygersganck, daer sij wel dertien Lijcken ingegraven hebben van haer quade secte, dese is oock gansch van steen volmaekt, vuytcomende op den Cleynen Couwenbergh” ²⁾. Hun derde kerk hielden zij in de schuur van den Prelaat van St. Michiels „welke schuere sij te dien eynde gehuert hebben van den huerlingen die die in hueren hadden, met voeregaenden consent nochtans van mijnen voers. Heere den Prelaet ³⁾”. Aan elke dezer kerken waren twee predikanten verbonden.

Hier werd niet alleen alle Zondagen gepreekt, maar ook alle Heiligedagen, als St. Catharina, Barbara, Nicolai, Martini, Maria Ontvangenis enz. „ende oock des Woensdachs als in de weeke geen heylich dach en compt” ⁴⁾. Dit preeken op de Heiligedagen ergerde de Gereformeerden, die altijd des Woensdags preekten, maar, zegt Spangenberg, „dit is een moedwillig acceptum scandalum”; wij lieten hen rustig zich ergeren ⁵⁾, want wij preekten om zoo velen mogelijk te bereiken.

In deze dagen wordt de tegenstelling tusschen de beide

bij St. Michiels, in de leege plaatse achter den houten Eeckhoff tegenover de voorsz. schuere ende dat in den bleyckhoff van Antonie van Dortmont in de Oudaenstrate.”

¹⁾ *Agenda Christliche Kirchenordnung* A. 8; S. J. Oud en Nieuw, 1864, blz. 8.

²⁾ Antw. Kron. blz. 98. Zie ook A. A. IX, 367.

³⁾ A. A. X, 145.

⁴⁾ Contract 2 Sept. 1566.

⁵⁾ Spangenberg, *Vom Newen Corrig. Calender* 1592, bij H. Rembe, M. Cyr. Spangenberg, *Formularbüchlein*, 1887, S. XXVII. S. J. Oud en Nieuw, 1864, blz. 18, n. 1. zegt, dat de heiligedagen in de week niet die waren der Roomsche kerk. Dit is niet juist; ook de Rostockers rekenen de gewone feestdagen der Apostelen — de heiligedagen — tot de dagen, die men vieren mag, tot de „onverschillige dingen, adiafora”. B. 1. r.

„bij conniventie” toegelaten kerken bij voortduring grooter. De Duitsche theologen, die in eigen land aan strijd tegen al, wat Melanchtoniaansch en Calvinistisch klonk of was, gewend waren en die, als Flacius en Spangenberg, niet wel buiten strijd konden leven, begonnen het strenge Lutheranisme hier krachtig te verkondigen. Zij stieten daarbij op verzet van den kant van hen, die de in Duitschland bestaande gebruiken niet kenden, en in Franciscus Alardus hun geestverwant vonden ¹⁾. Deze Alardus, geboren Nederlander, had het eerst in „de Schuur” de godsdienstoefeningen geleid en bij de Avondmaalsviering o. a. den ouwel — het brood — gebroken. Dit wekte verzet van de zijde dergenen, die nog op ende op Duitsch waren, zoodat een tijdlang door hen geen Avondmaal gehouden werd. Spangenberg verdedigde daarop voor Gedeputeerden het gebruik van den ongebroken ouwel ²⁾ en toen is door de anderen het Sacrament uitgereikt zonder broodbreking ³⁾. Zoo was er reeds spoedig onderling geschil, maar dit en andere nog sluimerende geschillen, als dat over de erfzonde, werden niet duidelijker openbaar ⁴⁾, omdat de tijdsomstandigheden

¹⁾ Vermoedelijk is deze strooming het, wier aanhangers door Flacius in een schrijven van 23 Nov. 1566 genoemd worden: „viele falsche Brüder”, die geneigd zijn met de Calvinisten niet te twisten, maar met hen „irgend einen Cothurnus zusammen zu flicken”. Preger, M. Flacius Illyricus, II, S. 292. N. B. L. N. II, blz. 18.

²⁾ Antw. Kron. blz. 130 zegt: „Deze — d. z. de Martinisten — deelden anders het Nachtmæl uyt dan de Calveren, want sijt in twee gedaanten gaven pronontierende Gods woorden ter consecratien in 't duytsch, nemende daertoe Ostien gelijk de Pristers . . . hierom sijn deze twee secten zeer twistich teghen elcander geworden”. Corranus in zijn brief — zie beneden — kent dit geschil ook. Sepp, Geschiedk. Nasporingen, III, 126.

³⁾ Cf. Spangenberg, *Nothw. Antwort auff F. Alards unbeständigen Beweis dass die Erbsünde nicht sey die verderbte Menschliche Natur und Wesen*, s. l. 1577. A. 4. v. B. 1. v. Deze Avondmaalsstrijd heeft 14 dagen geduurd. De wijze, waarop Alardus avondmaal vierde, werd ook toegelaten tot tijd en wijle, dat er verandering komen kon. Westphal, Briefsamml. II. S. 528.

⁴⁾ Zie N. B. L. N. I, blz. 127 vlg.

al ernstiger werden en de strijd met de Gereformeerden de gemoederen in beslag nam.

Eind 1566 was de Confessie der Antwerpsche predikanten en theologen verschenen, waarin de tegenstelling met de Gereformeerden breed was uitgemeten ¹⁾. Weldra werd ook een Agenda tot regeling der kerkelijke zaken opgesteld en naar een nieuw gezangboek uitgezien. De geschillen met de Gereformeerden over het Avondmaal en de Ubiquiteitsleer traden nu al meer naar voren. Antonius Corranus schreef naar aanleiding daarvan zijn brief aan „den Herders der Duytschen gemeenten binnen Antwerpen die hun noemen van de Confessie van Ausborch hun vermaenende tot eendrachticheyt ende vrientschap te houden metten anderen dienaren des Evangeliums, waerin de Christelijcke lesers sal moghen sien welcke het wettich gebruyck des H. Avontmaels is” ²⁾. De Luther-schen wilden daarover disputeeren ³⁾; zij bereidden er zich op voor, maar van dit dispuut kwam niets. Wel schijnen zij nog in 1566 een twistgesprek te hebben gehad met den Minderbroeder Jan Porthaise ⁴⁾, theoloog aan de kerk van Poitiers, wat ten gevolge had, dat Mr. Rockox zich aan hen onttrok ⁵⁾. In deze dagen ontbrak

¹⁾ Beneden — Hoofdstuk II — komen wij op haar, op de Agenda en andere geschriften terug.

²⁾ Gedateerd 2 Jan. 1567, zie Sepp, Verb. Lect. blz. 178, die meent, dat deze brief het tractaatje is dat te Vianen gedrukt heet te zijn over „de concordantie tusschen die van de Confessie van Augsb. en die van de Geref. Religie”, waartegen de Landvoogdes allerwege had gewaarschuid.

³⁾ Zij gaven daartoe uit: C. Huberinus, *Seventich Sluytreden van der rechter hant Gods, ende macht Christi*, 1566. Zie beneden.

⁴⁾ Zie zijn: „*De verbis Domini hoc facite, pro oecumenico Concilio Tridentino, adversum sophisticas nebulas Matth. Flacii Illyrici*”. Sepp, Geschiedk. Nasporingen, III, blz. 147.

⁵⁾ Zie Génard. P. P. Rubens, Aanteekeningen, Antw. 1877; blz. 121. Porthaise noemt het jaar 1565, maar dit moet '66 zijn, want in '65 waren Flacius, Spangenberg en de anderen, die hij met name noemt, niet in Antwerpen.

echter tot zulk een redetwist met de Gereformeerden gelegenheid en lust.

De toestanden waren al meer gespannen geworden. Reeds in het begin van September ¹⁾ wilde de Landvoogdes geen preeken binnen de stad toelaten, maar de Prins ²⁾ antwoordde dat dit niet anders kon „om beterswille ende om te conserveeren d'oude religie” en dat het goed werkte, daar nu ook de kooplieden hun facteurs en dienaars met hun koopmanschap deden wederkeeren. Voortdurend verzettede de Landvoogdes zich echter en zij bleef aandringen op het verwijderen van de predikanten en „het doen cessereren van de predicatien bij ghevuechelike middelen” ³⁾. Den 5^{en} Oct. 1566 had zij een placcaat uitgevaardigd aangaande „den uitlandigen predicanten”, maar dit werd in Antwerpen niet afgekondigd ⁴⁾; den 16^{en} Dec. wendden die van de Confessie van Augsburg en die van de Gereformeerde Religie zich tot de Staten van Brabant, vragende dat zij „'t accoord (van 2 Sept.) ende deffect van dien (mogen blijven) genyeten ⁵⁾, maar de Staten konden alleen wijzen op het wenschelijke dat de Staten-Generaal werden bijeengeroepen.

Den 16^{en} Jan. 1567 ⁶⁾ beveelt de Landvoogdes, dat de Placcaten in Antwerpen moeten worden gepubliceerd; daarop ontbiedt de Graaf van Hoogstraten die van de nieuwe religie bij zich om hen te vermanen toch de uitlandige predikanten te doen vertrekken. De Lutherschen zeggen dat dit contractbreuk is. Men schrijft aan den Prins. Den 26^{en} Jan. ⁷⁾ beveelt de Landvoogdes „te doen cessereren zoowel predicatien als exercitien van den nyeuwen secten”.

1) A. A. X, 151, XI, 169.

2) A. A. XI, 77.

3) A. A. X, 171.

4) A. A. X, 181.

5) A. A. X, 179/180.

6) A. A. X, 185.

7) A. A. X, 187.

Van Hoogstraten ziet er geen kans toe. Den 4^{en} Febr. komt de Prins terug. Hij tracht de middelen te vinden om de predicaties te beletten ¹⁾, maar ook hem gelukt het niet. Inmiddels wordt de stad al onrustiger. Er zijn vreemde soldaten in de stad, die niet in haar dienst staan ²⁾; „de natiën van de Cooplieden staan op hun vertreck”: 19 Febr. ³⁾; de Gedeputeerden van beide religiën worden bij den Prins ontboden en hun wordt gevraagd hunne predicaties te verlaten ⁴⁾ ter wille van de gevaren, die er uit zouden voortkomen; dit verzoek wordt afgewezen. Zondag 2 Maart is er een groote ophoop. Den 4^{en} Maart wordt den nieuwgezinden gezegd, dat als zij gewillig de predicaties laten „sij souden moghen lijff, goet ende dlant preserveren ende verzekeren, daer zij anderssins waerschijnlijk geschapen zouden zijn allet te verliezen” ⁵⁾, maar zij staken ze niet.

Inmiddels komt er al meer gemeen krijgsvolk in de nabijheid van Antwerpen, bij Austruweel, staande onder Toulouze. Den 12^{en} Maart wordt de houten brug afgebroken en de stadspoort naar die zijde gesloten ⁶⁾. Den 13^{en} trekt het krijgsvolk des konings op de troepen onder Toulouze los en verplettert de tuchteloze, ongeoefende benden. Nu grijpen de Gereformeerden naar de wapenen. Zij willen de stad uit om hunne broeders te wreken, maar kunnen niet. Zij rukken los op het Artilleryhuis, vermeesteren stukken geschut en willen het stadhuis bemachtigen. Eén oogenblik schijnt het, dat zij meester van den toestand zijn. De Magistraat sluit een accoord met hun gemachtigden ⁷⁾, maar de groote massa verwerpt het. Den geheelen volgen-

¹⁾ A. A. X, 189—191; XI, 224 vlg.

²⁾ A. A. X, 193.

³⁾ A. A. XI, 268.

⁴⁾ A. A. X, 198.

⁵⁾ A. A. X, 200.

⁶⁾ A. A. XIV, 211—238; X, 203.

⁷⁾ A. A. XI, 293.

den dag beraamt de Prins van Oranje met de Magistraat middelen om de stad en de geestelijkheid te bewaren¹⁾. De Gereformeerden breken „de Steen” open en willen priesters en monniken verjagen. De voorgestelde maatregelen bevredigen hun niet.

Nu besluiten Modet en de zijnen, den 15^{en} Maart, te beproeven „off sij met de Martinisten costen vereenigen tegen de Papisten”; het lukt niet want dezen willen niet rebelleren. Daarop ontbiedt de Magistraat 's nachts die van de Confessie van Augsburg „die by den Calvinisten waren gesommeert dat zij hen met hen souden vueghen, hen anderssins dreyghende hen uyt der stadt te jaghen”²⁾ en 's morgens staan „de Catholycke borghers ende die van der Confessien, metten Duytschen ende Oosterlinghen, opten oever bij Sinte Michiels ende daeromtrent” gereed om de kwaadwilligen tot reden te brengen. De Calvinisten zijn woedend; „met een loosheyte ende fynicheyte... doen sij ommeslaan metten trommelen dat die van der Confessien met hen waren gheaccordeert”, maar dit baat hun niet. De Magistraat laat het tegenovergestelde afkondigen. Nu zien de Calvinisten, dat zij in de minderheid zijn en zwakker dan de tegenpartij. Zij leggen de wapens neer en stellen zich tevreden met het tevoren verworpen contract. Maar — nooit hebben zij vergeten dat dit een gevolg is geweest van het optreden der Lutherschen, wier handelwijze zij hebben begrepen noch gebillijkt. Van nu aan is er een diepe kloof tusschen hen. In politiek opzicht vertrouwden zij de Lutherschen nooit weer³⁾.

1) A. A. XI, 294, 296,

2) A. A. X, 209; XIV, 222.

3) Broer Cornelis preekte den 18^{en} Maart en zeide toen: „Bylo wij en mogen nu geen quaet van de Martinisten (die hij anders gaarne Marticoyen noemde) seggen noch preeken. Willen sij ons Catholycken also helpen beschermen en bijstaan, wel moeten se varen! God geve de Martinisten een goed jaar!” Een dergelijke lof heeft den Martinisten bij het volk

In 1585, als de Lutherschen in Amsterdam opkomen, beschuldigt Plancius hen van heulen met de Roomschen en in 1604 wordt hun nog in Rotterdam naar het hoofd geworpen, dat „sy met de Papisten ende Spanjaarden sijn aangespannen ende tot dien eynd om die Gereformeerden de stad uyt te jagen”¹⁾. Dit hebben de Gereformeerden juist gevoeld, dat de godsdienstvrijheid in de Nederlanden nooit bewerkt zoude zijn door de Lutherschen. Van nu aan is er in de Nederlanden een intuïtief staan van het Gereformeerde volk tegenover de belijders van de Augsb. Confessie, die als vreemdelingen in den Staat worden beschouwd, als dezulken, die hen in den strijd voor de godsdienstvrijheid alleen hebben laten staan.

Nu het oproer is onderdrukt, blijven voorloopig²⁾ „de contracten van September van weerden”, maar een paar weken later, den 2^{en} April 1567, den tweeden Paaschdag, wordt in Antwerpen het Placcaat van 18 Maart 1567³⁾ „tegen die van tsHertogenbossche” afgekondigd „waarbij alle privilegies worden geschorst en gesuspendeerd en alle andere gratien worden geabtermineerd”. Geen onzekerheid omtrent de toekomst is meer mogelijk. De koning zal wrekend optreden; het bepalen van de straf is aan hem overgelaten, en, mocht er al voor iemand pardon zijn, zeker niet⁴⁾ voor „vagabonden, ballingen, ministers, predicanten, uitlandighe, vluchtighe, sectarissen, apostaten en diergelijken”. Den 10^{en} April worden „in collegio ontboden de ministers van beyde de nyeuwe religies ende hun voorgehouden dat om de stadt te conserveren ende nyet te

geen goed gedaan. Martinisten heulen dus met den vijand — dat was de conclusie! Zie ook A. Wauters, *Mémoires de Viglius et d'Hopperus*, Bruxelles 1858 p. 192 n.

1) Brief 28 Mei 1604, Arch. Amst. Ev. Luth. Gem. sub Rotterdam.

2) A. A. XI, 295.

3) A. A. XI, 304, vlg.

4) A. A. X, 219, 220.

stellene in de indignatie van Z. M. van noode was de predicatien ende exercitien van der nyeuwen religien te doen cesseren", waarop denzelfden of den volgenden dag allen vertrekken.

De Luthersche gemeente in Antwerpen wordt verstrooid, maar èn de Magistraat ¹⁾ èn de Prins geven van de Lutherschen — 12 April — het volgende getuigenis „dat zij hun anders niet gedragen hebben binnen deeze stad dan in alle gehoorzaamheeden tegens de Magistraat en de Overheid, ende dezelve metter daad bijgestaan tegens diegenen, die de voorsz. stad in groote onruste en beroerte hadden gestelt”.

Reeds vóór dezen datum hadden velen de stad verlaten. Flacius was in Februari reeds in Frankfort; evenzoo de ongenoemde vertaler van het Antwerpsche gezangboek, die 15 Febr. 1567 aldaar de voorrede ervan onderteekent; Spangenberg was in Smalkalden; Vorstius was maar 8 weken in Antwerpen gebleven, en wie kan aangeven hoevelen in deze rumoerige maanden, ja in de laatste jaren, naar elders waren getrokken, want, al kwamen er na 2 Sept. 1566 velen terug ²⁾, anderen bleven weg en de „natieën der cooplieden”, die 19 Febr. op hun vertrek stonden ³⁾ zullen bij den verderen loop der dingen ook wel niet gebleven zijn. Naar Frankfort en Keulen, Aken en Hamburg en elders trokken zij heen. Zij vestigden zich waar hun een veilige woonplaats en vrije belijdenis van hun godsdienst geschonken werd. Maar, ook in Antwerpen

¹⁾ Zie „Coye des Ghetuygenis aengaende den Praedicanten ende Ghe-deputeerden der Ghemeynten van Antwerpen, der Ausborgscher Confessien toegedaen, van den Eersaemen Raedt ende Overheyt derselve Stadt haer in den Affscheyt gegheven” in „*Corte Verantwoordinghe, 1567*”. Tijdschr. Boek- en Bibliotheekwezen II, blz. 141; Muller, Cat. 1904, n. 16, p. 3. N. A. K. G. IV, blz. 172.

²⁾ A. A. XI, 77.

³⁾ A. A. XI, 268.

blijven velen achter, waarvan later nog eenigen heengaan, wanneer het vermoorden van Van Stralen doet zien dat er geen barmhartigheid van den koning is te verwachten. Wat zullen de achterblijvenden nu doen? Hunne kerken zijn gesloten, hoewel de Keurvorst van Saksen e. a. te hunnen bate zijn opgetreden ¹⁾. Moeten zij er in berusten, of, kunnen zij geheime vergaderingen, conventikels houden, al is er gevaar aan verbonden?

Joachim Westphal uit Hamburg dient hen van raad. Hij schrijft hun den 29^{en} April een brief, waarin hij op grond van Joh. 18: „Ik heb vrij openbaar gesproken” beweert, dat „heymelycke versamelingen en winckelpredicaties zijn gevaarlijk en schadelijk; de ware goddelijke leering is een licht en schuwt het licht niet; zij moet er dus overdag zijn. Des Satans engelen en valsche propheten zijn engelen en Apostelen der Duisternis!” Hieraan voegt hij nog 9 redenen toe, „waaromme het niet recht en is in Nederlant in den huyseren heymelyck te prediken, doopen ende des Heeren Avontmael wt te deylen”, t. w.: 1°. heeft Christus bevolen, Matth. 10, Marc. 16, in het openbaar te prediken; 2°. heeft hij het zelf gedaan voor Cajaphas; 3°. heeft God den Sabbatdag ingesteld voor den openbaren godsdienst; 4°. is des Heeren Avondmaal een sacrament der bekentnisse en danksegginghe voor de weldaat Christi, een vercondiginghe ende opentlijke predicatie des doots Christi, 1 Cor. 7, Matth. 5; 5°. sluipen er gemakkelijk valsche propheten in; 6°. brengen de heymelyke predicaties den naam der Christenen in boos gerucht; 7°. loopen zij gevaar als rebellen te lijden, en dat mag niet, 1 Petr. 2; 8°. de sleutels tot het hemelrijk zijn gegeven aan de *geheele* gemeente; 9°. de predikers moeten ordentlijk gezonden en beroepen worden, want hoe kunnen zij prediken, als zij niet *gezonden* worden,

¹⁾ Lehnemann, o. c. blz. 77.

²⁾ Kerkel. Arch. Wesel, Gef. 3.

Rom. 10. En ten slotte vermaant hij zijn lezers zich niet te vermeten het beter te kunnen maken „dan het den man Godts Dr. Mart. Luther Saligher ghemaect heeft” en deze wilde van winkelpredicaties niets weten.

Hier vinden wij dus hetzelfde wat wij in de veertiger jaren reeds gevonden hebben; in geen geval mogen de Lutherschen conventikels oprichten! Zonder twijfel hebben zij er zich in Antwerpen in de eerste jaren aan gehouden; wie de benauwde stad niet ontvluchtte, bleef er wonen onder het mom van een meer of minder ontrouw Katholiek. De kinderen werden Roomsch gedoopt, de huwelijken Roomsch gesloten — alleen in de huizen werd in kleinen kring geloofsversterking gezocht in het lezen van verboden, maar geliefde boeken; de Schrift, de belijdenis en het gezangboek werden velen een bron van troost.

Zoo hield in 1567 de Luthersche gemeente van Antwerpen op te bestaan. Slechts eenige maanden had zij gebloeid en, had zij ook al, om haar Avondmaalsleer en haar politieke beginselen, niet gedeeld in de gunst der volksmenigte, die alleen in het radicale behagen scheidt, en had zij weinig invloed gehad op het eigenlijke Nederlandsche volksleven, daar zij vooral uit vreemdelingen bestond, toch waren die maanden van haar zelfstandigheid een schoone tijd voor haar geweest, maanden van krachtig, beslist leven, maar ook maanden van ernstigen strijd. Voortaan scheen het alsof het eenige, wat de Lutherschen zouden kunnen doen, zoude zijn het teren op het verleden, teruggezonden als zij waren tot den ongeorganiseerden toestand van voorheen, en levende onder den zwaren druk van den Spaanschen dwingeland.

HOOFDSTUK II.

DE LUTHERSCHE GEMEENTE TE ANTWERPEN
IN HAAR BELIJDENIS EN LEVEN.

HOOFDSTUK II.

De Luthersche gemeente te Antwerpen in haar belijdenis en leven.

Om het Lutheranisme van de 16de eeuw, zooals het zich in Antwerpen voordeed, te leeren kennen, is het voor alles noodig een blik te slaan op het innerlijk leven dezer tijdelijk bloeiende gemeente, zoowel naar de religieuse, als naar de cultische zijde, en zooveel mogelijk haar optreden naar buiten gade te slaan.

Zoo alleen kunnen wij leeren kennen wat haar karakteriseerde en allicht ook de oorzaken vinden, waarom de in haar belichaamde reformatorische strooming in de Nederlanden bijkans geen burgerrecht verkregen heeft.

Wij letten daartoe allereerst op

§ 1. *De Bronnen.*

Er zijn er niet weinige ¹⁾. Er is in 1566/67 door de Antwerpsche theologen zelfs zeer veel uitgegeven. Eene opsomming daarvan en van eenige andere geschriften, die

¹⁾ Dr. F. J. Los, *De Nederl. Geloofsbelijdenis*, Troffel en Zwaard, 1908, blz. 360 geeft een zeer onvolledige opsomming; die van S. J. Oud en Nieuw, 1863 is veel vollediger, hoewel ook hier opgaven ontbreken.

blijkbaar voor Antwerpen geschreven of door Antwerpenaren opgesteld zijn en in Wesel of elders zijn verschenen, volgt hier.

Nog in 1566 verscheen, door de zes predikanten: Alardus, Tymannus, Warnerus, Saliger, Ligarius en Houwaert ondertekend, 1°. : „*Vermaning van de predikanten der Confessie van Augsburg tot Penitentie en Gebed in deze tegenwoordige nooden en gevaaren, aan hunne toehoorders*”¹⁾. Op zijn vroegst kwam zij eind November van de pers. Iets later, maar ook nog in dit jaar²⁾ verscheen: 2°. : de „*Confessie oft Bekentenisse der Dienaren Jesu Christi in de kercke binnen Antwerpen, die welcke der Confessie van Ausborch toegedaen is*”. Zij is de vertaling van een oorspronkelijk latijnschen tekst, gelijk o. a. blijkt uit de tweede uitgave, die met denzelfden letter en op hetzelfde papier is gedrukt en waarop staat: „Beter oversien ende gheemendeert nae de latijnsche cotype”. z. pl. e. n. 1567³⁾. Hierin zijn de errata van de eerste uitgave weggelaten. Flacius was in November bezig de Confessie op te stellen; het vaststellen van den tekst had plaats in overleg met anderen.

Spangenberg schrijft in 1577, in zijn „*Notwendige Antwort*

¹⁾ De Latijnsche tekst is de oorspronkelijke; hij kwam in hetzelfde jaar — eveneens s. l. — uit. Flacius, die geen Nederlandsch kende, is de opsteller van dit werkje. 2 Nov. 1566 schreef hij: „Molior adhortationem ad preces nomine horum ministrorum”. S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 34; Schütz, Vita Chytraei, III, 8, 9. Beide uitgaven, Holl. en Lat., zijn in de Hamb. Bibliotheek.

²⁾ Zie N. B. L. N. I, blz. 123, n. 1.

³⁾ Beide uitgaven zijn in de Gentsche Bibliotheek. Cat. Meulman-v. d. W. No. 165, 166. De laatste ook in den Cat. Fred. Muller, Troubl. rel. aux XVI et XVII siècle, 1904, No. 13. De eerste ook in de Amst. Univ. Bibl. S. J., Oud en Nieuw, '63, blz. 74, heeft terecht gezien. dat eene vergelijking van den Lat. met den Ned. tekst wijst op de prioriteit van den Latijnschen. Zijn verdere opvatting is hiermede in strijd en in strijd met Flacius' brief van 2 Nov. 1566, zie Preger, M. Fl. Illyricus, II, S. 290.

auff Frantz Alards des Pastors zur Wilster unbestendigen Bericht von der Erbsünde" 1) dat Alardus die Confessie „selbst hat helffen machen". Dit „helpen" doet duidelijk zien dat de Confessie Comité-arbeid is. Zij is ook in het Duitsch en in het Fransch vertaald 2).

Den 27 Februari 1567 werd in Smalkalden naar de pers gezonden 3°: de Duitsche vertaling van de Agenda, door Cyr. Spangenberg bewerkt, en in Antwerpen — misschien eerst ook in het Latijn — opgesteld. Het is mij nog niet gelukt een anderen dan den Duitschen tekst te vinden, Schultz Jacobi en Rahlenbeck kenden ook alleen dezen: „*Agenda, Christliche Kirchenordnung der Gemeine Gottes, so in Antorff der waren reinen unverfelschten Augsb. Confession zugethan*" 8°. 1567, bij M. Schmuck, f. A. 1—I. 7. Daar Spangenberg in Februari uit Antwerpen vertrok, moet het oorspronkelijke reeds in Januari zijn klaar geweest 3).

Ook verscheen 4°: „*De daegelijksche Huyshoudinge, oft*

1) Fol. C. 4r.

2) De oorspr. Lat. uitgave is in Hamburg. Voor de Duitsche uitgave zie S. J. Oud en Nieuw, '64, blz. 1 vlg. Eene uitgave van 1567 — zonder plaatsnaam — is te vinden Cat. Fred. Muller-Lütge, Juni 1910, n°. 142; zij is bewerkt door C. Spangenberg. Nog verscheen er in 1579 eene 8° uitgave, aanwezig in de Münchener Staatsbibliotheek. De uitgave, die S. J. in handen had en die ook in 1567 uitkwam, verscheen te Schmalkalden bij M. Schmuck. Van een Fransche uitgave wist S. J. Oud en Nieuw, '63, uit Schütz, Vita Chytr. III, p. 8 sq. Dat zij er geweest is, blijkt ook uit de Defensio — N°. 14 in den tekst —, waar blz. 29 staat, dat Flacius en Houwaert een nieuwe uitgave van de Confessie nu niet noodig achtten: „quoniam ea jam aliquoties edita est, non tantum latino sed ét Brabantico ét Gallico idiomate".

3) In de Münch. Staatsbibliotheek en in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek. Daar in 1579 door de Reyna pogingen werden aangewend om eene andere Agenda in te voeren, omdat „ea, qua hactenus usa est haec ecclesia, quae et ex scriptis, non impressis, chartis est in usu, placere nobis non potest" is het vermoeden gewettigd, dat een *Nederlandsche* uitgave *nooit* gedrukt is. Zie N. B. L. N. I. blz. 123, n. 2.

christelycke en zeer noodzaakelijke Huysoeffeninghe voor de Godtvreesende Huisvaders ende Ouders met hunne kinderen en gezinnen dagelijks in dezen periculosen tijd te houden, gestelt door de Predikanten van de Christelycke gemeente der Confessie van Ausborch tot Antwerpen” 8°, z. pl. v. dr. 1567¹⁾. Daar Ligarius en Vorstius dit geschrift niet onder- teekend hebben, moet het eerst verschenen zijn, na hun vertrek.

Van C. D. W. (Warnerus?) verscheen: 5°: „*Eenen troostelycken Sendbrief voor alle die om der waerheyte ende om Christus naem vervolcht worden*”, z. pl. en j., en 6°: „*Een troostelycke Sendtbrief aan de Christen Ghemeynte der reynder Bekentenisse in Antwerpen*”, 29 Nov. 1567²⁾. Voorts kwamen van de pers: 7°: „*Adhortatio ad piam constantiam in praesenti cruce ac satanae cribatione*”, een tractaatje van Fl. Illyricus en B. Houwaert³⁾, dat eveneens in het Nederlandsch verscheen, 8°: „*Grondelicke Bewysinghe dat het zesde Capittel van St. Jan tot der Calvinisten meyninge van 't Nachtmal gantsch niet en dient*”, dat ook in de Lat. uitgave der „*Vermaning tot Penitentie*” als Appendix voorkomt⁴⁾, en 9°: C. Huberinus, *Seventich Sluyt-*

¹⁾ Een exemplaar ervan kwam mij niet in handen. Het wordt genoemd: Chytraei Vita v. Schütz, III, p. 9. *Corte Verantwoordinge* v. Flacius en Houwaert, blz. 24. Een Lat. uitgave noemt S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 35.

²⁾ S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 37.

³⁾ Te vinden fol. V 8—X 6 van de Defensio — N°. 14 in den tekst — aanwezig in de Hamb. Bibliotheek.

⁴⁾ Sepp, *Geschiedk. Nasporingen*, III, blz. 115, n. 1, noemt den Nederl. tekst. Wolters, *Reformationsgesch.* Wesel, S. 307 kent dit werkje niet. Hij meent, dat het in de Confessie — N°. 2 in den tekst — fol. H. 4 geciteerde werkje over Joh. 6 is de „*demonstrationes 30 praesentiae corporis Christi*, Ursellis 1565” van Flacius. Maar hij vergist zich. Het is een zelfstandig tractaat, dat tegelijk met de „*Vermaning totten Gebede*” is uitgegeven. In de latijnsche uitgave der „*Vermaning*” staat het nog en wordt het op den titel aangeduid: „*cum appendice de loco Joh. vi contra Sacramentarios*”.

redenēn van der rechterhant Gods, ende der macht Christi ¹⁾.

Maar bijna evenveel als uit deze geschriften, leert men uit hetgeen tegen de Lutherschen is uitgegeven. Den 28^{en} Jan. 1567 ²⁾ onderteeckt Wilhelmus van der Lindt (Lindanus) zijn 10°: „*Cort Onderwijs teghen de Confessie der Ministers (soo sij hen berommen) Jesu Christi in de kercke van Antwerpen, die haer onwaerachtelijck seyt met de Confessie van Ausborch t'accorderen*”. Hiertegen schrijven Flacius en Houwaert hun: 11°: „*Corte Verantwoordinghe oft Bescherminghe der Confessien oft Bekintnisse des Gheloofs der Christelijcker Ghemeeynten van Antwerpen der Aussborchscher Confessien toegedaen tegen het venijnich schimpboeck Wilhelmi Lindani van Dordrecht, bisschop (Titulotenus) van Rueremunde* ³⁾”. Nog in hetzelfde jaar, 3 Dec. 1567, onderteeckt Lindanus de voorrede aan Burgemeester, Schepenen en Raedt van Antwerpen van zijn tweede geschrift: 12°: „*Corte ende Clare Andtwoorde op die bescherminghe der Andtwerscher Confessymakers, die hun onwaerachtelijck beromden met d'Ausborsche Confessie t'accorderen ende ghanschelijck eens te wezen. Ghemaect bij den E. H. Wilhel. Lindanum Episcopum Ruraemondens, door tversoecken ende expressen bevel des Coninck. Majest. van Spaengien*”. Ghedruckt tot Loven. Bij mij Jan Boogaerts. Anno 1568 ⁴⁾.

¹⁾ Zie Catal. Fred. Muller-Lütge, Juni 1910, n°. 243. Dit pamflet van Caspar Huberinus, den Augsburgschen theoloog, dat oorspronkelijk in 1530 verscheen en vaak herdrukt werd — H. R. E³ VIII, 415 — was tot inleiding van een dispuut over de Ubiquiteit allergeschikst. Het kwam uit in Antwerpen, vermoedelijk van een clandestiene pers.

²⁾ De herdruk verschijnt in Maart „te Loven bij Jan Boogaerts”; de eerste uitgave begin Februari; 6 Febr. toch onderteeckt de Witte het privilegie van 6 jaren. Sepp — Gesch. Nasp. III, blz. 146 — onjuist: 26 Febr. Aanwezig in de Amst. Univ.-Bibl. 393, G. 6.

³⁾ Basileae ex officina Bartholomaei Franconis, sumptibus Joannis Oporini, 1567. fol. A—I 5. Op de Amsterd. Univ. Bibl. 393 G. 8. Cat. Fred. Muller 1904, n°. 16.

⁴⁾ Op de Gentsche Bibliotheek. Later verscheen nog van hem: „*Apolo-*

Naast Lindanus is Jodocus Ravesteyn, de kanunnik van St. Pieter te Leuven, een geharnast strijder. In 1567 geeft hij uit te Leuven bij P. Zangrius: 13° „*J. Ravesteyn Tiletanus, Confessionis sive doctrinae, quae nuper edita est a ministris, qui in Ecclesiam Antwerpiensem irrepserunt et Augustanae Confessionis se assentiri profitentur, succincta confutatio*”¹⁾. Hierop antwoordt Flacius met zijn, 14°: „*Defensio Confessionis Ministrorum J. Chr. ecclesiae Antverpiensis, quae Aug. Conf. adsentitur, contra Jodoci Ravesteinii Tiletani varia sophismata*, Basel p. B. Franconem, 1567²⁾. Tiletanus zwijgt daarna niet, maar geeft in 1568 in Leuven een geschrift uit van 438 blz. getiteld: 15° „*Catholicae Confutationis prophanæ illius et pestilentis confessionis (quam Antverpiensem Confessionem appellant Pseudo-ministri quidam) contra varias et inanes cavillationes Mat. Flacii Illyrici, Apologia seu defensio*”³⁾.

Een gezangboek voor de Antwerpenaren werd in deze dagen uitgegeven in Frankfort. De verzamelaar — later komen wij op den inhoud terug — onderteekeut er 15

geticum ad Germanos pro religionis catholicae pace et solida ecclesiarum in vero Christi evangelio concordia. Antw. apud Plantin. 1568”. Lindanus is niet blind voor de gebreken zijner kerk. Hij klaagt erover, dat de geestelijken den schijn hebben der godzaligheid, maar niet de kracht. Zie zijne *Oratio synodica de instauranda Dei domo*; 6 Sept. 1570. Rh. Pr. N. F. 1902. W. Rothscheidt: Eine katholische Synodalpredigt a. d. 16^{en} Jahrhundert. S. 100—111.

1) Catal. Fred. Muller, Oct. 1904. No. 14. De Nederl. vertaling — op de Gentsche Biblioth. aanwezig — is gedrukt te Antwerpen bij Pieter van Keerberghen, 1568, onder den titel: „*Corte verantwoordinghe teghens die Confessie ofte leeringhe die onlancx wtghegheven is van die ministers die hem selven i(n)ghesteke(n) hebben in die ghemeente van Antwerpen ende segghen dat sy met die Confessie ofte bekentenisse van Ausborch overeencomen.*” 168 blz. 8°. Ook verscheen een Fransche uitgave — niet vermeld in de Bibliotheca Belgica —; zie Cat. Fred. Muller, 1904. No. 15.

2) Hamb. Bibliothek P. H. S. 76. Schütz, Vita Chytraei, III, 16/17.

3) Amsterd. Univ. Bibliothek. 391 G. 21.

Februari de voorrede. Het verscheen onder dezen titel: 16° „*Alle de Psalmen des H. Conincklycken Propheten Davidts medt de Christelycke loffsangen, gebeden, ende danckliedekens soo Tantwerpen (in de Christelycke Gemeynthe van d'Augspurgsche Confessie tot loff, prijs, ende eere des almachtige(n) Godts) ordentlyck gesongen worden, vuyt veel sangboecken (tot dienst ende profydt van alle Christenen) tsamen vergadert, gecorrigeert, vermeetert ende vuyt de hoochduytsche (in de Nederlantzsche) tale ende dicht overgesedt*”¹⁾. Of er in Antwerpen nog gebruik van gemaakt kon worden, is mij niet gebleken. In allen geval kende men er de Duitsche liederen, die in de Agenda staan en die uit de „Daegelyksche Huyshouinge”.

Behalve deze geschriften waren er nog een paar andere Luthersche boeken uitgekomen binnen Antwerpen. Daartoe reken ik niet: „*Die Confessie oft Belydinghe des Gheloofs, die den onverwinlycken Keyser Carolus de V in den Rijcxdach van Ausborch overghegheven is, int jaer MDXXX. Nu eerst wten Latine int nederduytsch op daldernastichste ende ghetrouwelicste overghesedt. Psalm CXIX . . . 1566 (z. pl. n. j.)* waarop volgt: *Een cort verhael van den noodeloosen twist tusschen de ghereformeerde kercken aengaende de wtlegghinge vanden avontmael des Heeren. Beschreven door Jeronimus Zanchi . . . MDLXVI*”²⁾, want deze uitgave is er eene van

¹⁾ Sepp, Verb. Lectuur, blz. 156 gist, dat deze bundel niet te Frankfort gedrukt is, maar te Antwerpen bij Peeter van Keerberghe — zie A. A. XII, 430 — doch dit is niet waarschijnlijk. In het slotwoord van het boek toch beklagt de vertaler zich over de vele „faultes die de meening zouden wekken als was er in een vreemd land bij der sprake onkundige setters geen corrigeeren geschiedt”. Deze opmerking is afdoend. De gissing van Sepp schijnt mij echter juist te zijn, als zij wordt toegepast op het Bonsche Gezangboek, dat in Frankfort bij de Braeker heet gedrukt te zijn. Zie N. B. L. N. III, blz. 57.

²⁾ Cat. R. W. P. de Vries, Maart 1908 N°. 713; S. J. Oud en Nieuw, '63 blz. 72. kende haar niet,

de Variata, evenals die van 1567, z. pl. ¹⁾ en het toegevoegde tractaat van Zanchi doet duidelijk zien, dat deze vertaling een tendenz heeft; zij heeft ten doel de eenheid te bevorderen ²⁾; wel reken ik er toe de uitgave, die in „de Sayere” werd gedrukt en vernietigd, gelijk uit een brief van de Landvoogdes ³⁾ blijkt. Tot de boekjes van Luther, in dien brief bedoeld, behoort ook: 17° *„Hoe de ouders haer ongebore kindere de heere Christo Jesu toedraghen sullen met den ghebeden ende op Gods toeseegghinghe. Door doctor Martinus Luther. Gedr. in 't jaer 1566”* ⁴⁾ en 18°: *„Enchiridion. Den cleynen Catechismus (oft een onderwys ende fundament des Christelijcken Geloofs). Nu eerst van nieuws wt de Hoochduytsche in onse Nederlansche tale nae het rechte exemplaer staende in den achsten Tomo oft deel van de boecken Lutheri. Geprint te Jhena, anno LXIJ neerstelijck overgheset”* ⁵⁾. 1566. De slotopmerking op den titel met de verwijzing naar de Jena'sche uitgave van Luther's geschriften (d. i. de anti-Melanchtoniaansche uitgave) doet zien, dat hier de „echte” Catechismus gegeven wordt, d. i. die van de Gnesio-Lutheranen. Dan moet er ook 19° een uitgave zijn geweest van den Catechismus van Cyriacus Spangenberg, die in 1564 te Erfurt in het Duitsch verscheen, daar Benedictus Maus er 10 Maart 1569 een exemplaar van bezit ⁶⁾ en moet daar in 1566 door Franciscus Alardus

¹⁾ Cat. Fred. Muller-Lütge, Juni 1910 n°. 131. Omdat deze vertaling er eene is van de Variata, is het vermoeden, in dezen Catal. uitgesproken, dat zij is uitgegeven door de Antw. Luthersche Gemeente, niet waarschijnlijk.

²⁾ Zie Sepp, Gesch. Nasporingen III, 138.

³⁾ Corr. de Guill. Ie. T. II, p. 243.

⁴⁾ Cat. Fred. Muller, 1904, No. 240, blz. 26. Te vinden in den Anzeiger II, 1910, van Martin Breslauer, Berlin, die het exemplaar uit de Bibliotheek Rahlenbeck-Doedes bezit. Het is zeer zeldzaam.

⁵⁾ Amsterd. Univ. Bibliotheek.

⁶⁾ A. A. II, 432/433.

uitgegeven zijn: 20°: *Troostbrief van 's menschen leven ende wezen* 1).

Uit Wesel kwamen ook een paar geschriften hierheen: t. w. 21° „*Sommige troostlijke vermaningen door M. Lutherus*”, 1530, nu gedrukt te Wesel 1567, met een voorbericht van Flacius 2). Van daar uit is ook 22°: een gebed van Flacius in veel exemplaren naar Antwerpen gezonden, gelijk blijkt uit een brief in het Weselsche Archief 3). Dan verscheen er nog 23°: „*M. Luther, Bekentenis des geloofs; met een schoon gebed tegen den Paus en Turck, 'twelck die erfvyanden der heilige Christelycke Kerck en Christi zyn, in deezen tijd zeer noodig te bidden*”, 1567, en 24°: „*Catechismus, of predicatien voor de kinderckens, gelyck die in mynder genadigen Heeren Marcgrave tot Brandenborgh ende des eerbaren raets ende overheyt der stadt Nurenberch in haere landen en heerlicheyden overal ghepredict worden. Wesel, Hans de Braecker* 4). De ziel der Weselsche Lutheranen, van Wesembeke, was er echter niet meer; hij was naar Keulen vertrokken.

Uit een anderen kring van Nederlandsche vluchtelingen — Antwerpenaren? — is voortgekomen het te Bacharach verschenen tractaat 25°: „*Een corte onderrechtinge van de waerachtige wesentlycke teghenwoordigheyt des lichaems ende bloets ons Heeren Jesu Christi in den Avontmael*” 5) dat tegen de in Nederland gangbare opvatting krachtig optreedt, maar van een zeer gematigd Lutheraan moet zijn, daar Art. 10 der Augsb. Conf. uit de Variata wordt geciteerd 6). Ook

1) S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 34; N. B. L. N. II, blz. 25; ik heb dezen brief nog niet kunnen vinden.

2) S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 35.

3) Z. B. G. V., II, S. 362.

4) 1567, 12°. S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 35.

5) B. R. N., IV, blz. 493—506; S. J. Oud en Nieuw, '63, blz. 34. Cat. Fred. Muller, 1857, blz. 98. Bibl. Adv. V. 236.

6) B. R. N. IV, blz. 500.

moet hier worden vermeld het reeds boven genoemde geschrift der Rostocksche theologen, waarvan indertijd eene Nederlandsche uitgave verscheen: 26° „*Der Rostocksche Theologen Schrift aan de Christenen te Antwerpen*”¹⁾, dat de Luthersche leer in tegenstelling met de Papistische en de Gereformeerde zeer duidelijk uiteenzet.

Steunend op deze bronnen gaan wij over tot het schetsen van het innerlijk leven der Antwerpsche Luthersche gemeenten.

§ 2. *Hare godsdienstig-dogmatische inzichten.*

Het kan ons doel niet zijn om hier eene systematische uiteenzetting te geven van de leer der Antwerpsche Lutheranen, want dan zouden wij de Luthersche dogmatiek dier dagen moeten behandelen en afdwalen van ons eigenlijke onderwerp. Wel ligt het echter op onzen weg om de in de Antwerpsche geschriften in het bijzonder behandelde controverse leeringen en beschouwingen te schetsen. En dan niet in de eerste plaats die controverse leeringen, die de Lutherschen van de Roomschen scheidde, maar vooral die hen onderscheidde van de andere Protestantsche stroomingen; van de Hervormden, die in de Confessio Belgica van Guido de Bray hadden uitgesproken wat zij gelooven en van de Anabaptisten, voor zoover er ten minste op hen wordt achtgeslagen — omdat wij zoo de oorzaken leeren kennen, waarom de Protestantsche stroomingen niet samenvloeien, maar naast elkander voortgaan.

In het algemeen kan men zeggen, dat de leer door de

¹⁾ Een Duitsch exemplaar bevindt zich in de Bibliotheek te Göttingen, zie verder Dr. A. Hulshof, Verslag van een onderzoek te Rostock; 's Gravenh. Nijhoff 1910, blz. 59 en boven blz. 78, n. 1.

Antwerpsche Lutheranen gehuldigd die is der Gnesio-Lutheranen. Het is niet anders denkbaar. Mannen als Flacius, Spangenberg en hunne geestverwanten immers zijn de opstellers hunner belijdenis ¹⁾. Daarom is het ook voor de Roomsche tegenpartij, vooral voor Lindanus, zoo gemakkelijk om de tegenstelling aan te wijzen, die er is tusschen de Antwerpsche belijdenis aan de eene zijde en de Augustana, de geschriften van Melancton, het Interim, enz. aan den anderen kant en de opstellers ervan uit te maken voor „nieuwe Confessiemakers”, „bastards van d'ausborchsche Confessie” ²⁾, te gemakkelijker daar hij, die de verschillende van elkander afwijkende uitgaven der Augsburgsche Confessie kent ³⁾ nu eens de eene en dan weer de andere uitgave gebruikt, al naar gelang het in zijn betoog past.

Met de Roomschen loopt de strijd vooral over de menschwording van Christus, den vrijen wil, de rechtvaardiging, de goede werken, de mis, het coelibaat, het vagevuur en den antichrist. Lindanus, zoowel als Tiletanus, verdedigen de Roomsche leer op handige wijze. Zij maken vooral gebruik van de tegenstrijdigheden, die zij in de verschillende uitspraken hunner tegenstanders meenen op te merken. Vandaar dat de strijders elkaar nauwelijks raken en er van overtuigen geen sprake is.

Met de Gereformeerden wordt veel heviger gestreden. De Protestantschgezinden, die zoo dicht bij elkander schenen

¹⁾ Lindanus zegt in zijn „*Corte en Clare Antwoorde*” — fol. K. 6 — : „Die tot Wittenberch en tot Lipsich U Illyrice met uwen godloosen geselschap afsnijden als verrotte 's duvels rotten, oproerighe, onrustighe, twistighe gheesten ende als openbare Arrianen als eenen gruwel verachten ende wt haer ghemeente verjaghen, oock wt den lande bannen”. Hij kent de kaart van het land heel goed. Zie ook Sillem, Westphal's Briefsamml. II. S. 402, 403, 407.

²⁾ *Cort Onderwijs*, fol. B. 5. v.

³⁾ *Corte en Clare Antw.* fol. C. 8 noemt hij haar daarom „d'onghestadige, veranderde en dickmaels vervalste Ausborchse Confessie”.

te staan, zijn gescheiden door een schijnbaar onoverbrugbare kloof. De strijd loopt in dezen tijd natuurlijk niet, zooals later, over de Praedestinatatie — Spangenberg was zelf een overtuigd aanhanger der Praedestinatieleer ¹⁾ en de anderen stonden niet ver van hem — maar, gelijk wij reeds hebben kunnen opmerken, in de eerste plaats over de Avondmaalsleer en de Ubiquiteit ²⁾. Wanneer er in Antwerpen nog sprake is van een mogelijk dispuut met de Gereformeerden, dan zeggen de Lutherschen ³⁾, dat men in elk geval moet beginnen met „la question de l'omniprésence du corps de Jésus Christ”. Over deze kwestie wordt in Art. IV van de Confessie gesproken, maar vooral in Art. XVI ⁴⁾.

Christus — aldus leert zij — is naar godheid en menscheid alomtegenwoordig. Het zitten ter rechterhand des Vaders beteekent toch niet dit dat hij „op een zekere plaatse sij”, maar dat hij deelachtig is een „alderhoogste glorificatie oft verheffing” ⁵⁾. De hemelvaart is niet „een plaatse-lycken wechgang van der aerde tot in de materiale ende sichtbaerlycke hemelen” maar is hetzelfde als „een sittinghe tot der rechterhand Gods”. Zij belet niet „de tegenwoordigheid sijns lichaems in den heilighen avondmael”.

„Christus is glorieus en almachtich, hij kan oock op eenen tijd oft vele tijden, op een plaets of vele plaatsen

¹⁾ Zie zijn *De Praedestinatione*, 7 Predigten Erfurt, 1567.

²⁾ Anastasius Veluanus noemt de Lutherschen daarom „Ubiquitanten”. B. R. N. IV, 473.

³⁾ Crespin, *Hist. d. Martyrs*, p. 730.

⁴⁾ Fol. G. 7. v.

⁵⁾ Micronius, „*Van het Nachtnael Christi*” enz. B. R. N. I. 493, zegt: „De rechte handt, contrarierende de lincke, beteekent de condicie des eeuwigen levens, die Christus nu in sijnder menschelijker natuer bij den Vader heeft”. Hij maakt de tegenstelling juister. Rechter hand staat tegenover linker, als „de condicie des eeuwigen levens” tegenover „den toestand der verdoemenis”.

zijn" 1). „Onse tegenpartye (welcke met natuurlycke ende geometrische regulen ende maten het glorieus lichaem Christi sijnen tijt ende plaetse is metende) snatert". De leer van de multivolipraesentia Christi, die door Luther is opgesteld om zijn avondmaalsleer te kunnen handhaven, wordt hier zeer sterk gedreven. Nieuwe argumenten worden niet gebezigd, maar scherp wijst men de gereformeerden af 2).

Van hun avondmaal wordt gezegd, dat het „godtlooselyck wordt gehouden" 3), want 1°. zij zegenen het brood niet, in strijd met 1 Cor. 11.

2°. Zij gebruiken bij het Avondmaal de woorden der inzetting niet, „welcke de Evangelisten betuighen, dat Jesus zelfs in 't consacreeren oft heilighen dezes broots ghebruyckt ende ons te ghebruycken bevolen heeft", maar zij gebruiken eigen woorden. „Dit is eene gruwelycke boosheit". „Sij dorven ons niet voorwerpen alsoo sij plegen, dat wij tooverachtige consecratie oft besweringhe drijven, want het geen tooverije en is, dat men Gods woort na syn insettinghe den elementen toevoecht 4). Het is bij hen een schandelyck bedrogh, se nemen daeromme de eygentlycke woorden des Avontmaels van de heilighe Elementen wech, opdat de toehoorders niet hooren en souden dat dezelfde het lichaem ende bloet Christi waren; maer sij nemen zoo den communicanten den troost wech".

Deze zelfde zaak wordt nog eens afzonderlijk en uitvoe-

1) Zie ook B. R. N. IV, 504.

2) Anastasius Vel. B. R. N. IV, 398 vlg. zegt van Luther, dat hij „in vilen dingen mir ein lieber werder meister in Christo Jesu ist", maar „in seiner meinung von der gegenwirtigkeit desz natürlihen leybs Christi an allen Orten, und unter dem brot des Abentmals, hat der hochgelehrte theuere Mann sich vergriffen, und ist der jetzige Christenheit, mit disem irrthumb nit wenig schädlich gewesen". Zie ook Mierou en zijn strijd tegen de Ubiquiteitsleer, B. R. N. I. 493.

3) Fol. H. 6. v.

4) Fol. H. 7. v.

rig behandeld Fol. K, 6. v. — M. 2. v. en hier wordt op 21 gronden betoogd, dat der Gereformeerden „liturgia oft gebruyc des Avontmaels niet alleenlyck met een sacri-legio oft geestelycke dieverije besmet en is, maar oock dat ter alsoo (eylacie) ontelleycke vele sielen in de eeuwige verdoemenisse ingevoert worden”.

3°. „Het ¹⁾ ghegheven broot ende wijn wordt niet ghe-toont, opdat de woorden der heilichmakinghe tot dien ghe-appliceert, ghedirigeert oft toegeeyghent mochten worden”. Zij verlangen dus de *elevatie*, die Luther zelf had afgeschafft ²⁾.

4°. Bij de uitdeeling van brood en wijn gebruiken de Gereformeerden niet de woorden der inzetting, maar: „neemt ende etet ³⁾, ghedenct ende ghelooft, dat het lichaam Christi voor U gecruyst is, etc., welcke sententie sij daaromme in 't uitreycken van alsulcke hoogweerdighe misterien met opzet voorhouden, opdat zij den communicanten wijsmaecken souden, dat dit de ghansche cracht, sin ende ook het sap ende merch der woorden des heilighen Avontmaels sij”. „Zij stelen uit den tekst (als het licht uit de lanterne, oft den costelijcken steen uit den rinc) deze woorden: „dat is mijn lichaam”, opdat de communicant niet en dencke wat costelijc dinck de rechtghebruyckende ende pericoleus dinc de qualijc misbruijckende, daer ontfanghen ⁴⁾. De gereformeerde formule past bij alle spijs, zooals de Beghijnen vroeger bij alle spijs zeiden:

¹⁾ Fol. I. 2. r.

²⁾ Zie de Wette, Luthers Briefe, V. S. 541. Eerst had Luther ze in zijn Forma Missae behouden, later ze echter afgeschafft. Bugenhagen liet ze dadelijk vallen. Zoo werd ze ook afgeschafft in Maagdenburg en in geheel Saksen. Zie Seckendorf, Hist. Luth. III, 112 sq.

³⁾ Fol. I. 3. v.

⁴⁾ Hier de leer: geloovigen *en* ongeloovigen ontvangen het lichaam en bloed van Christus.

Ick wil nederzitten ende eten
 Onzes Heeren lijden niet vergheten.
 Sijn cruys is mijnen disch.
 Sijn naghelen mijnen visch.
 Sijn lichaem mijn spijs
 Sijn bloet mijn dranck.
 Heer, ick segghe U lof en danck ¹⁾).

Het is „wreedelijcke rasernije”, als zij zeggen, dat brood en wijn alleenlijck teekenen sijns lichaams ende bloets zijn, „ende dat ghij u ooghen ende hert daer afkeeren moet, ende boven alle hemelen climmen, ende al daer speuren en soecken het Lichaam ende bloet Christi ende niet hier in den heilighen Avontmael broot ende wijn” ²⁾. Daar de Lutherschen de Gereformeerde beschouwingen zóó aanzien, kan er natuurlijk van samenstemming geen sprake wezen.

Ten andere zagen wij reeds, dat er verschil in standpunt

¹⁾ Bij de Lutherschen is er in den beginne geen eenstemmigheid geweest over de woorden, die men bij de uitdeeling van het Avondmaal had te gebruiken. In 1542 verbiedt Bugenhagen het gebruik van elke „Spendeformel”. „Wenn man dat Sakramente uthdeelet, so schal men den Communicanten, so dat brod un de kelck entfangen, nictes seggen. Wente tho vörn ys ydt ynt gemene gesecht, do de word des Aventmals gelesen sint” (Th. Voss, Unsere Abendmahlsfeiern, M. Gk. K. 1909, S. 91). In 1566 sloeg Melancton den Paltzgraaf Wolfgang voor om bij de Avondmaalsviering deze formule te bezigen: „Der Allmächtige Sohn Gottes, der ein Opfer für dich worden ist, und bezeuget mit dieser Nieszung dass du sein Gliedmasz bist, und dass er dich mit seinem Blut erlöset hat, wolle dich trösten und stärcken zum ewigen Leben”. (Corp. Ref. VIII, 940). Hij deed het met de bedoeling om den strijd over de „Spendeformel” te doen bedaren, maar dat is hem niet gelukt. In den strijd tegen de Gereformeerden is men al meer waarde aan die formule gaan hechten. In de oudere — de Bugenhagensche — kerkeordeningen, in Luther's Deutsche Messe komt zij in het geheel niet voor en de Wurtembergsche K. O. van 1555 acht ze niet noodig, omdat de woorden der inzetting reeds bij de consecratie en in de vermaning tot het Avondmaal gebruikt zijn. Zie hierover o. a. ook Z.B.G.V. II. S. 67/68.

²⁾ Fol. J. 8.v.

is ten opzichte van de Overheid. Art. XXI van de Confessie doet ons zien ¹⁾ wat de Lutherschen aangaande haar leeren. De „*Adhortatio ad seriam poenitentiam et ardentis preces*” geeft ons het gebed ²⁾, dat zij voor haar opzonden en dat aldus begint: „Protege item ac rege tuo sancto spiritu Caesaream M. et clementissimum nostrum regem Hispaniorum, principem ac magistratus nostros”, waaruit blijkt, dat zij zich onderdanen gevoelden zoowel van den Keizer als van den Koning van Spanje. Het artikel zelf geeft ons de gewone beschouwing; de Overheid is van God geordneerd, zij heeft den Decaloog te handhaven; „in alle wettelijke saken moet men de Godlooze Overicheyt oock ghehoorsaem wezen”. Men moet den regel onderhouden, dat men ³⁾ „neerstichlijk onderscheydende, God geve wat Gode toebehoort, ende den keyzere, wat den keyzer toebehoort, opdat als wij 't Gode al willen schijnen te gheven (ghelijc hier voortijts de oproerische Joden, Herdoopers ende Monniken ende gantschelijke alle clercken des Paus ghedaen hebben) teghen de Overicheyt niet oproerigh en worden oft daerteghen de Religie ende bekentenisse (welcke Gode alleen toecomen) der Overicheyt willende onderworpen, also teghen God sacrilegi oft gheestelijke dieven bevonden worden”.

„Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan den menschen”. Oproer is *altijd* verboden. De opvatting, door Luther ⁴⁾ gehuldigd, is hier onder woorden gebracht. Hij duldde ook niet, dat iemand het in een of ander land bestaande staatsrecht in eenig opzicht aantastte. Oók de ongeloovige Overheid heeft haar wettig recht. „Allein mit dem Maul soll

¹⁾ Fol. N. 1. r.

²⁾ Blz. 22.

³⁾ Fol. N. 2. r.

⁴⁾ In 1529 reeds zag men in Saksen aan de zijde der Sacramentariërs „den Geist der Revolution, dem nach Zwingli's bekanntem Wort Reich

sich der Christ wehren, die Hand soll stille halten". Het eenige, wat de ongeloovige Overheid moet toestaan aan de geloovige Christenen, is het recht om het land te verlaten ¹⁾. Hiernaast, neen hiertegenover staat die reformatorische geloofsijver, die *hart en hand* beide bewoog, soms tot ruw geweld, en die den opstand heeft verwekt" ²⁾. En niemand minder dan Anastasius Veluanus heeft het uitgesproken, dat, als de Overheid de reformatie niet ter hand neemt, het volk dit doen moet; dat Gods hand niet verkort is om troonen neer te werpen en dat de verandering in het bestuur des lands ter wille van het Evangelie naar Gods woord is en niet kan uitblijven ³⁾.

Naast deze beide geschilpunten zijn er ook andere. In Art. IX ⁴⁾, dat „van het Onderscheydts des Wets ende Evangelij" handelt, wordt de wet genoemd „eenen aldersuyversten spighel die ons alle onse stinckende vuylicheyt, het mismaeckt heldt des Duyvels, oft oock de pestilenthelijcke siecte der erfelijcker ende werckelijcker sonden aanwest ende ons alsoo tot desperatie drijft, doodet, ende in de helle legt".

Over de verdeeling der geboden wordt hier gehandeld. Onze „kercken doen niet onrecht als zij de sententie van de

und Kaisertum ebenso ein Römisch-ausländisches Gewachs war wie das Papstthum", terwijl de Lutherschen in de fictie leefden, dat zij waren op den weg tot het reinigen van de waarachtig Katholieke kerk, als wier beschermer de Keizer was aan te zien: de ware hoogste Overheid. Zie v. Schubert, Bündniss u. Bekenntnis. Leipzig, 1908. S. 10.

¹⁾ Zie de plaats geciteerd bij Dr. H. Hermelink, der Toleranzgedanke im Reformationszeitalter, Leipzig, 1908, S. 49/50. Der Rostockscher Theol. Schrift Fol. A. 3.^{v.}, 4.^{r.}

²⁾ V. Toorenenbergen. Marnix v. St. Aldegonde, Godsd. en Kerkel. Geschriften I, blz. XVI, XIX.

³⁾ Der Leecken Wechwijser, B. R. N. IV, blz. 328, vlg. 355, 240, 110.

⁴⁾ Fol. E. 2^{r.}

beelden te maken achterlaten" 1). Deze sententie wordt genoemd een verklaring van het eerste gebod. „Ghelyc oft eenen Medecijn tot eenen siecken seyde: Ghy sult alle heete spijsen mijden, ghy en sult gheen specerije noch wijn ghebruycken". „Wie soude hier soo bot sijn, die deze letste sententie van den wijn ende specerije een bisonder ghebot soude segghen te sijne?" „Augustinus, de gemeyne glossa, Lyra e. a." denken ook zoo. En „alwaert eertijts gantsche-lijke verboden gheweest beelden te maken, soo en worden wij nochtans tot alsulcken als een ceremoniael ghebot geenszins verbonden, ten waer dat wij die tot aanbiddinghe misbruycken wilden". Strijd over het al of niet mogen hebben van beelden is in ditzelfde jaar in Breda uitgebroken. Een Martinist schreef er: „*Stercke bewijsinghe dat men wel magh ghedenck- ende ghetuyghenisse-beelden maer geen omme die aen te bidden hebben*", waartegen Marnix zijn: „*Van de beelden afgheworpen in de Nederlanden in Augusto 1566*" te schrift stelde 2), een tractaat geheel ademend den geest van den Byencorf. Het oordeel van de Lutherschen over den beeldenstorm is enkel afkeurend. De Gereformeerden denken er niet aan dien te veroordeelen; mannen als Brederode, Van Pallandt e. a. begunstigen hem zelfs.

Het derde gebod: „ghy sult den Sabaoth heylighen is ooc een Ceremoniael ghebot, om dattet eenen sekeren dach wtspreect ende soo vele te meer na dien dattet soo perfecte ruste ghebiet. Daeromme (soo vele als dit aengaet) en sijn wij daertoe niet verbonden".

Een verschil, dat niet dadelijk tot botsing aanleiding heeft gegeven, maar toch der vermelding waard, is dat in het Xe Art. „van de Kercke" 3) als „sekere teekenen ende

1) Fol. E 3.v. Alardus, Cat. N.B.L.N., II, blz. 45 vlg.

2) V. Toorenenbergen, o. c. I, blz. 3 vlg.; blz. X. vlg., XVII.

3) Fol. E. 5.r.

causae instrumentales” wel genoemd worden: „het woort ende het waerachtich ghebruyck der Sacramenten”, maar niet — zooals in Art. 29 Conf. Belg. — de kerkelijke tucht.

Bij de bespreking van den kinderdoop — Art. XIII ¹⁾ — wordt natuurlijk de tegenstelling met de Anabaptistische opvatting scherp uiteengezet. Zij hebben een „razenden geest”, waarom „de godvruchtighe alle heur leeringhe met recht suspect moeten houden ende hen daervoor wachten”. „Heur herdooperij is godloos”, want ²⁾ 1°. zij verdoemen het gebed der Christenen over de kinderen, ja Gods werk, waarmede hij met de kinderen een verbond maakt. 2°. Zij oordeelen de Sacramenten niet naar God, die ze geeft, maar naar de menschen, die ze ontvangen. 3°. Zij maken de gansche Christenheid onzeker, want wie zal in zijn ouderdom zeker kunnen besluiten of hij waarachtig geloofd heeft, toen hij gedoopt werd of niet. 4°. Zij stooten de kinderen ³⁾ niet alleen van dit Sacrament, maar uit de gemeente en van Christus en zij loochenen het getuigenis van Christus: „alsulcken behoort het hemelrijk”, Marc. 10. „Derghelycke wtsinnicheden en rasernijen gheven opentlyc heuren verkeerden gheest te kennen.”

Bij het behandelen van de Absolutie ⁴⁾ — Art. XVIII — komt de tegenstelling met de Gereformeerden; „de snate-raers ende kechelaers, die daer roepen, dat wij den Pausdom behouden ende beschermen” weer scherp aan het licht.

¹⁾ Fol. E. 8.r.

²⁾ Fol. F. 2.v.

³⁾ De Rostockers zeggen — *Der Rost. Theol. Schrift*, Fol. R. 2.v. —: de kinderen gelooven wel. Zie Hebr. XI. Zonder geloof, staat er, kan niemand Gode behagen. De kinderen behagen God, want hunner is het Hemelrijk — Marc. X. — dus: kinderen gelooven.

⁴⁾ Fol. M. 2v.

Zij voeren acht gronden aan, waarom de Lutherschen de privaat-biecht met absolutie hebben en niet „de Ghemeyne biecht oft belijdenisse voor de communie des heylighen Avontmaels”. Er moet in de eerste plaats een zelfonderzoek plaats hebben vóór het ontvangen van een „alsulck costelijck, jae oock pericoleus dink” als het Avondmaal en dat geschiedt het gemakkelijkst als men tot den dienaar Christi gaat.

Ten andere mag men niet „met een twijfelachtich herte het heylich lichaem des Heeren ontfangen en private onder-richting versterct de twijfelachtigen seer”.

Ten derde moeten de „dienaers Christi weten, eer dat sij gheven de so heylighe spijsze oft deghene die totten H. Avontmael gaan wilt sij een vercken oft hont, oft ooc een waerachtig schaep Christi”.

Ten vierde moet een goed herder zijne schapen kennen en dat geschiedt op deze wijze het best.

Ten vijfde maakt deze gewoonte het den zwakken mogelijk met hun twijfel tot den predikant te gaan ¹⁾ en de predikant, die zonder deze gewoonte niet tot allen zoude komen — huisbezoek is er immers bij de Lutherschen niet — komt nu in aanraking met hen, die „van onverstant oft van dwalinghe, oft ten lesten van schandelijc leven suspect sijn”. Dan is de Biecht zeer noodig voor eenvoudige menschen en is er altijd in de kerk „eenige bekentenisse oft biechte der sonden ende schult geweest”. Ten slotte is het een gebod Gods, dat de dienaers Christi zoo wel den toehoorders binden „oft de sonden niet vergeven, als oock deselve ontbinden ende absolveren oft de sonden vergeven”.

¹⁾ In dit geval beveelt ook Calvijn ze aan; Inst. III, cap. IV, § 12. Anastasius Vel. — B. R. N. IV, 190 — acht de biecht, evenals de Gereformeedgezinden, onder den predikdienst begrepen, maar acht het ook dienstig de „raadtbiecht” — niet de oorbiecht — „bij gueden pastoren of leken te halen en voor het Avondmaal te gebruiken. o. c. IV, 223, 227.

De Absolutie is immers iets anders dan een predicatie van het Evangelie. Verworpen wordt alleen „het misbruyck van den Antechrist — de Papisten — dewelcke elcx menschen besondere gedachten raetslaghen, wercken ende alle secreten ondersoecken ende ondervraghen”.

Het is een valsche beschuldiging van de Gereformeerden als zij Luther noemen een „beschermer der Papistische grouwelen”. Zij doen dit omdat zij niet tevreden zijn met de geestelijke vrijheid, maar een „vleschelike vrijheid willen na die spreuc: De sotten alse den regen mijden, soo vallense tot den halse int water”. „De andere Papistische sacramenten laten wij gheenszins toe”. Hier wordt dus het standpunt gehandhaafd, dat zoowel in de Augustana als in de Apologie is ingenomen.

Over deze leeringen loopt de strijd, voorzoover hij te onzer kennis gekomen is; een strijd heftig van beide kanten gestreden. In het bizonder komen deze afwijkende leeringen uit in den cultus, gelijk hij volgens de Agenda wordt uitgeoefend.

§ 3. *Haar Eeredienst.*

Eenheid van eeredienst was er tijdens de zestiende eeuw in de Duitsch-Luthersche kerken niet. De verschillende omstandigheden, waaronder die kerken ontstaan, zijn daarvan de oorzaak. De theologen, die de Antwerpsche Agenda hebben opgesteld, erkennen dit volmondig. Zij hebben met de opstelling daarvan geen ander doel dan te bewerken dat de „Antwerpsche ceremoniën zijn overeenkomstig Gods woord en niet in strijd met die van andere reine kerken” ¹⁾. Terecht beschouwen zij alle ceremoniën als „middeldinghen,

¹⁾ Agenda, Vorrede, Fol. B., 5. C. 1 (Duitsche Uitg.).

inghestelt tot ordinantie, welwezen en stichtinge der godvruchtighen ende eere Gods'' 1). Men is niet aan haar gebonden. „Se moeten alsoo vrij sijn, dat ment voor gheen sonde en acht als zij sonder schandael oft erghernisse overtreden worden'' 2). De Sacramenten behooren echter niet tot de ceremoniën.

De godsdienstoefening was zeer eenvoudig. Als eenige menschen in de kerk waren, gaf de koster een psalm of ander bekend lied op, dat in den tijd van het kerkjaar paste, en zong men totdat de predikant op den kansel kwam. Hij had geen koorkleed aan, zooals elders wel 't geval was, ook geen misgewaad, maar droeg een eenvoudig gewaad. Lichten op het altaar of den altaartafel waren er niet; al wat naar Liturgie zweemde was afgeschaft; de Latijnsche gezangen, het Kyrie Eleison: „Heer, erbarm U over ons'', het pas na de bedenkelijke ontwikkeling van de priester-idee in de Roomsche liturgie ingevoerde: „Dominus vobiscum, de Heer zij met U en met Uwen geest'', dit alles was afgeschaft, hoewel het in veel andere kerken der Augsburgsche Confessie wel werd gevonden. Dit was geschied, omdat de Gereformeerden niet alleen de „pauselijke gruwelen'', maar ook de „pauselijke adiafora'' hadden afgeschaft en het instellen van deze „onnoodige traditiones'' allerlei lasteringen tengevolge zoude hebben, wat men in ieder geval moest voorkomen. Bovendien: al deze dingen zijn adiafora en Luther heeft zelf gezegd: „Was gefallen ist, das lasse man

1) Conf. Fol. N. 4.^r.

2) Ditzelfde beginsel kent ook de Riga'sche K. O. van Dr. Johannes Brieszmann en Andreas Knöpken, 1530, in 1862 te Hannover bij Rümpler uitgegeven door Geffken, welks aanhangsel van liederen in de hymnologische literatuur een allerbelangrijkste plaats inneemt. Zij huldigt zeer vrijzinnige grondbeginselen over de liturgie en spreekt uit: „dann jhe die Ceremonien *uns* dienen sollen und *nicht wir* den Ceremonien''. Dit zich-niet-gebonden-achten aan vastgestelde gebruiken is een teeken van werkelijk leven.

liegen; fellet das andere auch hernach, so lasse man's auch liegen. Wider auffrichten soll man es nicht; Gottes Wort soll man halten".

Was de predikant dus zonder Liturgie op den kansel gekomen, dan zong hij:

Nu bidden wy den Heyligen Geest
Om het rechte geloove allermeest:
Dat hy ons behoede aen onsen ende,
Als wy thuys varen vuyt deze ellende.
Heer, ontfermt u ons!

of het „Veni Sancte Spiritus”:

Komt Heylige Geest, Heere Godt,
Vervult met dyne gnaden goet,
Dyner geloovigen hert, mont en sin
Dy n bernend' liefd ontsteeckt daer in....

Hierna preekte hij, vervolgens kwam de Communie, soms nog gevolgd door den Doop, en — waren er noch communicanten noch doopelingen —, dan zong men na de preek het:

„Vader onse in 't Hemelryck”

en eindigde met:

Behoudt ons Heere bij u woordt
End' weert de Paus en Turken moordt
Die Jesum Christum dynen Soon
Willen stooten uyt synen Throon.

Bewyst u macht, Heer Jesu Christ,
Ghy die Heer aller Heeren bist,
Beschermt u arme christenheyt
Dat sy u loov' in eeuwigheid.

Heylige Geest, ghy Trooster weerd,
Maeckt u volck eensinnigh op d'eerd'
Staet ons by in de laetste noot
Leydt ons in 't leven uyt den Doot.

Meestal echter waren er wel communicanten; in 1588 wordt in Amsterdam bepaald, dat ééns en wel op den eersten Zondag in de maand Avondmaal zou worden gehouden; deze bepaling is ook te vinden in de Akensche, Keulensche, Woerdensche en de Antwerpsche ordening van 1579, maar in 1567 heb ik ze niet gevonden. Toen kon men, evenals in Duitschland, nog elken Zondag ten Avondmaal gaan.

Aan de Avondmaalsviering ging de Biecht en de Absolutie vooraf. Op den bepaalden, in de kerk te voren medegedeelden, tijd moesten de predikanten in eene der kerken tegenwoordig zijn om den aanwezigen de biecht af te nemen. De gemeenteleden konden echter ook te voren naar de huizen der predikanten gaan om zich daar, gelijk het heette, te laten examineeren. Meestal waren er daar eenigen tegelijk.

Wie tot het Avondmaal wilde gaan, moest 1°. belijden: een bekommerd geweten te hebben wegens de overtreding der geboden, en 2°. daar God in het Evangelie vergeving beloofd heeft en aan zijn dienaars op aarde de macht heeft gegeven zonden te vergeven, den predikant vragen hem te troosten en te absolveeren. Aan de hand der tien geboden werd dan een zondebelijdenis uitgesproken. Bizonder karakteristiek is deze belijdenis niet. Bij elk gebod wordt de eene of andere overtreding bekend¹⁾. Men mag ook een anderen vorm gebruiken. Veel eigenaardiger is de biecht uit de kerkeorde van het Hertogdom Saksen²⁾. Hier vraagt de predikant:

„Lieber Freund, weissestu auch die zehen Gebot? und

¹⁾ Bij het vierde gebod staat bijv.: „Ik heb gezondigd tegen het vierde. Ik ben schuldig, dat ik mijne ouders, overheid, predikheeren of zielzorgers niet in eere houd, Gode niet voor hen bid, maar hen dikwijls ongehoorzaam ben”.

²⁾ Richter, Die Evang. Kirchenordnungen des 16 Jahrhunderts, Weimar 1845, I. 310., Sehling, Die Evang. K. O. O. des XVI. Jahrh. I. S. 268.

was Gott in derselbigen von allen Menschen fordert dass sie thun und lassen sollen?

Antwortet das Beichtkind: „Nein, Herr. Ich kann jr leider nicht, wie denn unterm Babstum wenig Pfaffen, der armen Leyen zu geschweigen, die zehen Gebot können.

So sage der Beichtvater ferner: „Lieber Freund, weil du die zehn Gebot nicht weissest so ists gewiss dass du sie viel weniger gehalten hast”.

Bij het biechten wordt onderscheid gemaakt tusschen hen, die den Catechismus kennen en hen, die hem niet kennen. Kent men hem niet, is men in geloofszaken niet thuis, dan wordt de Decaloog kortelijks behandeld, op de belofte van zondevergeving gewezen, er op aangedrongen, dat men het hoogwaardig Sacrament in het geloof ontvange en men niet twijfele aan de ware tegenwoordigheid van het lichaam en bloed van Christus, dat men waarachtig, óók met den mond, in brood en wijn ontvangt. Bij de eenvoudigen en de jeugdigen sprak men nog in het bijzonder over de artikelen van het Christelijk geloof, het onderscheid der personen in de eene ware Godheid, over opstanding, eeuwig leven, enz.

Daarna werd de biechteling vermaand zijn zondig leven te beteren en ten slotte de Absolutie uitgesproken met deze woorden, terwijl de biechtvader de hand legde op den biechteling — die dus geknield lag —:

„Omdat gij leed hebt over uwe zonde en genade begeert en belooft verder uw leven in te richten naar Gods woord en ik hier sta in Christus plaats in deze onze christelijke gemeente, aan welke onze lieve Heer Christus macht heeft gegeven zonde te vergeven aan hen, die het van harte begeeren (Joh. 20, waar Christus op zijne jongeren blies en sprak: Neemt aan den H. Geest; wien gij de zonden vergeeft, dien zijn zij vergeven, enz. . . .) daarom *absolveer* IK *u* van al uwe zonden in den naam des Vaders en des Zoons en des H. Geestes. Twijfel er niet aan: God zelf heeft

u door mij van al uwe zonden losgemaakt. Zondig nu niet meer, zoo wordt gij ongetwijfeld zalig. Ga heen in vrede!"

Wil iemand biechten, maar zich niet verzoenen, dan mag hij niet worden toegelaten tot het Avondmaal. Ook zij die openbare zonden gedaan hebben en een goddeloos leven hebben geleid, die moord, echtbreuk enz. hebben gepleegd, mogen niet toegelaten worden, tenzij zij door de predikanten in het openbaar van den kansel aan de geërgerde kerken om vergeving hebben gesmeekt.

De geabsolveerden — meestal had de absolutie Zaterdags plaats — gingen 's Zondags ter kerk. Na de preek zong men een korten psalm. Tijdens dit gezang maakte de predikant den Avondmaalsdisch in orde door het noodige getal „particulae" in den schotel en den wijn in de kelk te doen. Wat die particulae zijn ¹⁾, is niet twijfelachtig. Het waren uit fijn meel gebakken ouwels, die — zooals Alardus in den eersten tijd deed — gebroken konden worden. Daarom staat er in het bijzonder bij: „Wij moeten evenwel nog hieraan herinneren. Hoewel de broodbreking ²⁾ in het Avond-

¹⁾ Zie boven, blz. 84; N.B.L.N., II, blz. 17.

²⁾ „Brood" is de gewone naam, ook als er ouwel bedoeld wordt. Zie bijv. de Wette, Briefe, IV. S. 87. Luther zegt in 1527: „den Schwachen sei das Sacrament vorab unter einer Gestalt — nur im Brod — zu reichen." In Wesel sprak men steeds van brood en gebruikte ouwels (Gantesweiler, Chronik der Stadt Wesel, S. 214); pas in 1612 werd hier voor het eerst gewoon brood gebruikt — Hillman, Wesel, S. 115. — Op de Gereformeerde Synode van Langenberg, waar 20 predikanten en de schooldienaars bijeen waren, werd pas in 1595 besloten „dass die Hostien im heiligen Abendmahil abgeschafft und statt dessen gewöhnliches Weissbrod gebraucht werden soll". Het gebruik van ouwels was in de 16^e eeuw langen tijd algemeen; de Gereformeerden braken er het eerst mede. De strijd tusschen Lutherschen en Gereformeerden liep in den beginne dan ook niet zoozeer over het gebruik als wel over het *breken* van den ouwel. Luther was er tegen: „Nec frangatur hostia nec in calicem misceatur"; in de Roomsche mis wordt de hostie eerst in tweeën en daarna van de linker helft nog een stukje afgebroken. Zie Adam Pastor, *Underscheit tusschen rechte ende valsche leere*, B. R. N. V. blz. 480/481.

maal een adiaforon en middending is en daarom gehouden kan worden of niet gehouden kan worden, en ook in den beginne gebruikt is om veel zwakken te winnen, moet zij te zijner tijd toch om gewichtige redenen nagelaten worden”.

Is de Avondmaalsdisch gereed, dan plaatsen de mannen zich aan den eenen, de vrouwen aan den anderen kant van de tafel. Hierop herhaalt de predikant grootendeels de vermaning uit de biecht, in vijf verschillende punten vervat en dan begint het voorlezen van het eigenlijke Avondmaalsformulier. In dit formulier neemt de „Verbondsgedachte” een eerste plaats in.

„Dit H. Avondmaal is een Nieuw Testament of een Nieuw Verbond tusschen God en de menschen door den eenigen Middelaar Jezus Christus gesticht . . . Reeds te voren zijt gij bij den Doop met den hemelschen Vader in zulk een verbond getreden, waarvoor Hij u beloofd heeft ware gerechtigheid, kindschap, H. Geest, enz. Dit zijn goddelijk genadeverbond wordt nu door dit nieuwe testament verzekerd en bevestigd. Evenals de kinderen Israëls in het Oude Verbond twee voorname sacramenten hadden, de besnijdenis, waardoor zij als door het eerste verbond in de jeugd met God verbonden en Hem geheiligd werden, welk sacrament door een ieder slechts *eenmaal* gehouden werd, en daarnaast het andere, het Paaschlam, dat een symbool van ons sacrament is geweest, waardoor zij *jaarlijks* hun verbond met God hernieuwden, zoo hebben wij, christenen, ten eerste ook het Sacrament van den Doop, waardoor wij aanvankelijk Christus ingelijfd worden, en dan dit H. Nachtmaal, waardoor wij dezen bond vaak vernieuwen. Er is aldus één verbond in beide Sacramenten”.

Na de uiteenzetting dezer verbonds-idee — die in de latere Nederl. formulieren nauwelijks voorkomt — wordt vermaand tot oprecht geloof, tot het dragen van het kruis en het liefhebben der broeders. Dan wordt een lang gebed

uitgesproken, gevolgd door het Onze Vader. Daarna heeft de handeling plaats.

Eerst de *elevatie* van den schotel met brood, waarbij de woorden uit 1 Cor. 11: „onze Heer Jesus Chr. enz.” worden uitgesproken. Dan die van de kelk met de daarbij behorende woorden. Na de elevatie en de zegening van brood en wijn gaat de gemeente zingen en onder het zingen wordt het Avondmaal uitgereikt. Een van de liederen, die daarbij gebruikt worden, een, dat men bijna alleen vinden kan in zeer-beslist Luthersche gezangboeken ¹⁾, is het door Luther vertaalde lied van Hus: „Jesus Christus nostra salus”. Ook in de Nederlandsche Luthersche gezangboeken komt het voor. Het tweede couplet wekte vooral — zooals in Wesel — de ergernis der Gereformeerden:

„Dat wij dat niet en vergeten
Soo gaf Hij ons sijn Lijf t'eten
Verborgten in het Broodt voorwaer;
Sijn Bloedt te drincken in Wijn klaer” ²⁾.

Behalve dit lied zong men nog het „Agnus Dei”, Luther's berijming van Jesaja 6, en andere liederen. Dat de avondmaalsgasten den ouwel niet in de hand kregen, maar dat hij hun, terwijl zij knielden of zich bogen, in den mond werd gelegd, spreekt van zelf. *Στοματοληψια* is het Luthersche gebruik in den eersten tijd.

Had de laatste communicant den wijn ontvangen en was het lied geëindigd, dan sloot de Avondmaalsviering met een gebed en den Aäronitischen zegen, waarna men nog een of ander lied aanhief.

¹⁾ Zoo staat het wel in de Riga'sche K. O., maar niet in de Neuenrader van H. Wilcken. Z. B. G. V. II, S. 67/68.

²⁾ Het opschrift luidt: Johannes Hussen liedt des H. Martelaer, welcks inhoudt des Heeren H. Avontmael vertelt; te vinden: Geestel. Liedboekje, 1554 fol. 8 of 16, Bonsch Gezangb. 1565, Fol. 13.v., Antwerpsch Gezangb. 1567, No. 3 f. 11.v. Zie Bijlage n° 50.

Het kon echter zijn dat na de Avondmaalsviering nog moest worden gedoopt. Want — al kon men een pas geboren kind elken dag ten doop brengen (de regel was: een 's nachts of 's avonds geboren kind wordt 's morgens om 9 of 10 uur, een vóór 12 uur geboren kind wordt tusschen 2 en 3 uur gedoopt) ¹⁾, wanneer er dien dag prediking was, werd het na de preek en na het Avondmaal gedoopt ²⁾. De vader kwam dan met het kind in de kerk en tevens de peters, waartoe niet mochten behooren: „Openbare niet-christen, hoereerders, echtbrekers, dronkaards, moordenaars, woekeraars en dergelijken”, maar ook niet „halstarrige en godslasterlijke wederdoopers, Papisten, Calvinisten ³⁾, tenzij dat deze laatsten onwetend dwalen”. Dan begon de voorlezing van het Formulier ⁴⁾, waarin eerst krachtig de volkomen verdorvenheid van het kind wordt verkondigd, als een kind der zonde, een vijand Gods, dat alleen door het bad der wedergeboorte kan worden herboren en in Christus worden ingelijfd. Marc. 10 wordt gelezen en dan worden de volgende vragen gesteld:

„Wilt gij afstand doen van zonde, satan en wereld?

Wilt gij u Gode, den hemelschen Vader en Christus den Heer geheel overgeven?

Begeert gij door den bond van den Doop opgenomen te worden in Gods gemeenschap en kindschap?”

¹⁾ Agenda Fol. C. 1.^r.

²⁾ Dit werd in sommige kerken al meer regel. Terwijl de Saksische en Riga'sche K. O. geen doop voor de gemeente kennen, acht de Ottheinrichsche K. O. het *nuttiger* dat de kinderen niet ten doop gebracht worden als er geen godsdienstoefening is en zegt de Wolfgangsche K. O. dat als het niet al te lang duurt men liever wachten moet totdat er openbare godsdienstoefening is. Z. B. G. V. II, S. 78.

³⁾ Ag. Fol. C. 1.^v.

⁴⁾ Ag. Fol. C. 4.^r — D. 5.^r. Het formulier is samengesteld uit stukken uit de Sachs. K. O. van Justus Jonas van 1539, de Wurtemb. K. O. van 1553, de Pfalz-Zweibr. van 1557.

Was hierop een drievoudig „Ja” door de peters uitgesproken, dan werden de beloften van Joh. 3, 16; 1 Tim. 1, Matth. 11 : 28 voorgelezen en een gebed ¹⁾ voor het kind opgezonden. Daarna legde de Dooper zijn hand op het hoofd van het kind, bad het „Onze Vader” en sprak: „De Heer behoede uwen ingang en uitgang van nu tot in eeuwigheid”. Na een vermaning tot de peters, wordt hun verzocht om, in de plaats van het kind, op deze vragen te antwoorden:

„Staat gij af van den duivel en al zijne werken en wezen?
Geloofst gij in God, in Jezus Christus, in den H. Geest?
Wilt gij gedoopt zijn?”

Zijn deze vragen bevestigend beantwoord, dan heeft de Doop plaats met de bekende formule, waarop een zegenbede volgt. Ten slotte komt er nog een gebed, een vermaning tot vader, peters en familie en rest er dan nog tijd dan zingt men: „Christus tot de Jordane quam”, Luther’s dooplied.

Het opmerkelijke bij deze Luthersche doopsbediening is, dat het Exorcisme wegblijft. De opstellers van de Agenda hebben zelf de behoefte gevoeld om daarvan rekenschap te geven ²⁾. Zij hebben het weggelaten — zeggen zij — niet omdat het niet in overeenstemming is met Gods woord, want „alle niet-christenen zijn tempels des duivels”, maar om de lasteringen, waardoor de kerk werd aangevochten en omdat er ook wel andere reine kerken zijn, die het Exorcisme niet hebben ³⁾.

Ook kon het voorkomen, dat een kind ten doop werd gebracht, dat reeds den nooddoop had ontvangen. Immers die kwam voor. De Antwerpsche Agenda van 1567 is de

¹⁾ Overgenomen uit Luther’s Doopboekje van 1523.

²⁾ Ag. Fol. D. 6.^r.

³⁾ Zoo bijv. in Oldenburg. Zie L. Schauenburg, Beitr. z. k. d. Reformationsgesch. d. Grafsch. Oldenburg. 1889.

eenige Agenda in de Nederlanden, die erover handelt en een formulier ervoor heeft opgesteld ¹⁾. Was dit het geval, dan werd natuurlijk anders opgetreden. Aan de vroedvrouwen, die bij de geboorte en den nooddoop tegenwoordig waren geweest, werd dan gevraagd of en zoo ja met welke woorden het kind gedoopt was. Had dit op de juiste wijze plaats gehad, dan las de predikant Marc. 10, sprak een vermaning, bad een „Onze Vader” en een ander gebed en gaf den zegen. Was de Doop niet ordelijk geschied, omdat de vroedvrouw in de verwarring van het oogenblik niet geweten had wat zij zeide, dan werd het kind op nieuw gedoopt ²⁾.

De Nooddoop is de twistappel van de zestiende eeuw; hij wordt meestal genoemd: „vrouwendoop”. De tegenpartij ³⁾ beweerde, dat de Heer het preeken en doopen alleen aan mannen had bevolen, de Lutherschen beriepen zich op Hanna in den tempel, op Maria Magdalena, die 's Heeren opstanding predikte, op de dochters van Philippus, op Joël 2 en handhaafden hem ⁴⁾. Hij had plaats op deze wijze: Als men zag, dat het geboren wordende kind gevaar liep te sterven en men een predikant niet tijdig kon roepen of verwachten, dan moest de vroedvrouw in tegenwoordigheid van twee of drie vrouwen een „Onze Vader” bidden, het kind driemaal met water besprengen en de Doopsfor-

¹⁾ Ook de Sachs., de Ottheinr. en de Wolfgangsche K. O. hebben er een, niet de Neuenrader K. O.

²⁾ Ag. Fol. E. 4.^r.

³⁾ Dat de Anabaptisten en Wederdoopers er niet van weten wilden, spreekt van zelf. Zie den spot van Jan Gheerts, B. R. N. II, 401, en ook blz. 284. Voor Calvijn zie M. Gk. K. XIV. S. 225 n. 52.

⁴⁾ Ag. Fol. E. 2.^v. Men noemde hem in het Nederlandsch „Ga-doop”, d. w. z.: haastelijk toegediende doop, zie Verdam, Tijdschr. Ned. Taal en Letterk. 1886, blz. 294—297; Acquoy, Hand. Meded. Maatsch. Ned. Letterk. Leiden, 1888, blz. 65. Dr. H. J. Olthuis, De Doopspraktijk der Gereformeerde kerken, 1568—1618, 1908, behandelt hem blz. 31 vlg. Niet-tegenstaande hij verboden was, kwam hij telkens nog voor, in Overijsel nog in 1602, in Groningen zelfs nog in 1692.

mule uitspreken. In Nederland heeft de nooddoop nooit ingang gevonden; officieel werd hij door de Staten den 10^{en} Maart 1594 verboden ¹⁾; in Luthersche kringen is hij evenwel in theorie nooit afgeschaft.

Over de krankcommunie zwijgen wij hier, daar zij door niets wordt gekenmerkt; dat zij gehouden wordt stempelt de gemeente mede tot een Luthersche. Toch was er nog ééne openbare handeling, die in de bedehuizen plaats kon hebben en wel de openbare huwelijksinzegening. Ook voor haar is er een Formulier opgesteld ²⁾, dat op de in Luthersche kringen gebruikelijke wijze aansluit aan Gen. 2, Marc. 10, Efez. 5, Gen. 3, en Gen. 1 en waarin aan de huwenden deze eenvoudige vraag wordt gedaan: „Ik vraag u in Gods plaats of gij deze(n) tegenwoordige(n) N, tot echtgenoot(e) begeert?” Was hierop „Ja” geantwoord, dan werden de trouwringen gegeven en een zegen over beiden uitgesproken.

Een vraag, die hier opkomt is deze: of van dit formulier vaak gebruik zal zijn gemaakt. De Overheid toch erkende tot nu toe alleen de in de Roomsche kerk gesloten huwelijken als wettig. De kinderen geboren uit niet-wettige huwelijken waren niet-erfgerechtigd. Wel had de Landvoogdes de openbare godsdienstoefeningen *vi coacta* toegestaan, maar aan de huwelijken in Luthersche en andere Protestantsche kerken gesloten nooit rechtsgeldigheid toegekend. Het is mij niet gelukt een Luthersche familie te vinden, die in de maanden van het bestaan der Luthersche gemeente gehuwd is; misschien zoude anders zekerheid te dezen opzichte te verkrijgen zijn geweest. Mij schijnt het echter waarschijnlijk, dat, evenals een Luthersche familie als de de Hertoghe's ³⁾ hun kind in dezen tijd

1) Act. Prov. Syn. Reitsma en van Veen, III, 325.

2) Het is grootendeels gelijkloidend met dat van de Brandenb.-Neurenb. K. O. van 1533.

3) Zie boven, blz. 48.

in de Roomsche kerk laten doopen — zoodat het ook kwestieus blijft of de Lutherschen veel kinderen in hunne kerken gedoopt hebben — men evenzoo in dezen tijd in de Roomsche kerk trouwde. Dit zal trouwens niet aan de Lutherschen alleen eigen zijn geweest. Vermoedelijk is de beschouwing van Van Haemstede, die geneigd was de Roomsche huwelijksinzegening te beschouwen als een gerechtelijke handeling voor een katholiek notaris ¹⁾, waaraan men zich kon onderwerpen, ook wel doorgedrongen in de kringen van veel Hervormden.

Doch — hoe dit zij, kwam er een huwelijksplechtigheid in de Luthersche kerken voor, dan was zij geregeld. Veel was echter nog ongeregeld. Zoo bijv. de vroegpreek, waarin men den Catechismus zou behandelen, de catechismus-oefeningen in de week met de kinderen, het „Litaneygezag” in gevaarlijke tijden, de begrafenis, het aanstellen van een Superintendent, het inrichten van een Consistorie, de excommunicatie en openbare boete, het beroep en de ordiantie van predikanten, en dergelijke. Men stelde dit nog uit, maar drong toen reeds met kracht aan op het bouwen van een christelijke Latijnsche school voor toekomstige leeraars. De tijden waren echter niet gunstig om deze desiderata te verwerkelijken.

Wel kwam nog in Februari van de Frankfortsche pers het gezangboek, waarin de liederen, die in de Agenda zijn aangegeven, zoo goed als allen zijn opgenomen. Het bevatte, behalve de psalmen, eene ietwat verbeterde vertaling van bijna alle liederen uit het Bonsche gezangboek. Dit laatste was hier bekend, want in Januari moet men hier reeds een gezangboek ²⁾ gehad hebben. Later komen wij op beide gezangboeken terug.

De afwijkingen in de leer komen in den cultus tot open-

¹⁾ N. A. K. G., 1907. V. blz. 9.

²⁾ Ag. Fol. J. 2.^r.

baring; de avondmaalsviering en de biecht, de doop en de nooddoop wijzen op het karakteristieke der gemeente. Nooit hebben de niet-openbare biecht en de nooddoop in Gereformeerde kringen instemming kunnen vinden.

Dat de cultus niet nog meer dan hij doet, op den Roomschen geleek, was een gevolg van „het calumnieren” der Gereformeerden, die in hun optreden tegen Roomsche superstitie en Roomsche gebruiken heel wat radicaler waren en de „halfslachtigheid” der Lutherschen ook in den cultus niet verstonden. Bovendien kon het gezangboek met zijn vertaalde liederen — de psalmberijmingen zijn gebrekkige vertalingen van Duitsche origineelen — niet dien ingang vinden, dien een boek als dat van Datheen had, dat, hoewel ook vertaald, veel meer overeenkwam met den eigen Nederlandschen volksaard.

Exotisch, ook in haar eeredienst, was de Antwerpsche Luthersche gemeente, hoewel eenigszins aangepast aan de toestanden in Nederland.

§ 4. *Haar openbaar optreden.*

Het zoude bijzonder bezwaarlijk zijn iets meer dan eenige algemeenheden omtrent het openbaar optreden der Lutherschen te weten, ware het niet dat er van de hand van Cyriacus Spangenberg, Martinus Wolff en Joachim Hartmann eene eigenaardige schriftuur bestond. Toen deze drie mannen op weg waren naar Antwerpen werd hun verzocht op „sommighe christelijke vrage” een antwoord te geven. Den 20^{en} Nov. 1566 in Goch vertoevende, stelden zij dit antwoord op. Een afschrift ervan is te vinden in het Weselsche kerkelijk archief ¹⁾. Hunne inzichten in eenige

¹⁾ Gef. 3¹.

aangelegenheden worden ons daarin zeer duidelijk geteekend. Wie de vragen gesteld hebben — Antwerpsche, Wezelsche of Gochsche Lutheranen — is niet uit te maken, daar het stuk geen nadere aanduiding bevat, maar dit is betrekkelijk ook van ondergeschikt belang, daar wij hier in elk geval de meening leeren kennen van mannen, die in Antwerpen een leidende rol hebben gespeeld en wier inzichten wel niet tusschen 20 Nov. 1566 en Februari 1567 geheel gewijzigd zullen zijn. De indruk, dien deze schriftuur maakt, is samen te vatten in deze woorden: Lutherschen staan dichter bij het Pausdom dan bij „Swermers en Sacramenteerders” of Hervormden ¹⁾.

De twaalf vragen, die in dit stuk behandeld worden, met de antwoorden, zijn de volgende:

1°. Mag een christen, die onder het Pausdom is gezeten, zijn kind met een goed geweten door de papen laten doopen? — Jawel, zoo luidt het antwoord, dat mag men, want de doop zelf is recht, er is niets de substantialibus weggelaten. Vooral in geval van nood kan men zijn kinderen den doop laten reiken door den paap. Wil men dit echter, ter wille van zijn conscientie, niet doen, ook om wat er aan den doop is toegevoegd, dan ga men „cum confessione et protestatione” tot den paap en wil deze dan het kind niet meer doopen, dan kan men het laten doopen door een christen ²⁾ in tegenwoordigheid van anderen.

2°. Mag een christen, zoo hij door een ander christen gevraagd wordt om peter te zijn, zonder „bezwaring van zijn conscientie totter doop” staan, als de dooper een paap is?

¹⁾ Dat de Lutherschen „de Roomsche Curia verdedigen, daarwt den Broodtgodt ende kinderdoop haren oorspronck hebben” is ook een aanklacht van Michael Sattler in zijn „*Van der genoechdoeninghe Christi*”. B. R. N. V. blz. 596/597; 629. Zie ook „*Van boose voorstanders*”, ibidem, blz. 641, n. 7. Melchior Rinck scheert Pauselijken en Lutherschen ook over één kam; ibidem blz. 642/643.

²⁾ d. i. een Lutheraan.

Jawel, dat is geoorloofd. Wil men dan protesteeren tegen wat aan den doop is toegevoegd, dan doe men het. Wil men dat niet, dan late men het. Ieder doe naar zijn geweten en de sterke oordeele den zwakke niet.

3°. Mag een christen, die door een „Swermer of een ander Sectaris” verzocht wordt om „sijn kind ten doope te staan” dat doen als de dooper een Swermer is? In het algemeen moet men altoos een kind „tot de wedergeboorte voirderlijck sijn”, dus ook peter zijn, maar men moet den vader raden het kind te laten doopen door een „rein” leeraar. Wanneer hij dat nu niet doet en het blijkt bij den doop dat de doop niet goed wordt bediend, dan protesteere men, doch blijkt het, dat de dooper leert, dat de doop „niet anders dan alleen slecht bloot water sij en daertoe den kindeke dat ter werelt geboren niet noodig ter saligheyt sij”, dan kan men geen peter wezen, want hier wordt de Institutie van Christus verscheurd, het woord der belofte weggenomen „oft als oncraftich van het water gedeylt”. Bij een doop in de Roomsche kerk mag men dus peter wezen, bij een beslist-gereformeerden doop niet, tenzij de gereformeerde leer niet duidelijk wordt uitgesproken.

De 4de vraag luidt: of een christen tot peter mag staan, als een Swermer, Papist of ander sectaris hem dat vraagt en de doop „recht geadministreert wordt”. Het antwoord luidt bevestigend; men kan het doen „sonder quetsinghe sijnder conscientie”, men heeft toch vooral te denken aan de belangen van het kind. Maar allereerst moet men trachten den sectaris te bekeeren tot de reine leer.

Ook waar men nog „sout, smout en andere ceremoniën des Pausdoms” gebruikt, mag men peter wezen, want, zoo luidt het antwoord op de 5de vraag: al deze dingen zijn adiafora; op zijn best kan men protesteeren.

Vraag 6. Mag een christen met Papisten, Swermers en andere sectariërs ter maaltijd, bruiloft enz. gaan? Mag hij met zijn nabuur, die een sectaris is (hier ontbreken

de Papisten) ter begrafenis gaan? 1 Cor. 5 : 11 geeft het antwoord: „Gij zult niet te doen hebben met iemand, die zich een broeder laat heeten en een hoereerder is of een gierigaard of een afgodendienaar, enz.; met dien zult gij ook niet eten”. Is men bij geval bij hem, dan moet men trachten hem te winnen; sterft zoo iemand in zijn dwaling, dan mag men hem niet ten grave geleiden, om boozen schijn te mijden. Familiare omgang kan er dus tusschen Lutherschen en Gereformeerden, etc. niet zijn.

7°. Mag men de Swermers, Wederdoopers, enz. (het niet-noemen der Papisten, die onder „enz.” in dit stuk nooit bedoeld zijn, valt op) als zij ons op straat groeten, ook teruggroeten? Deze vraag is — let wel! — niet eenvoudig te beantwoorden; is zoo iemand een grof openlijk godslasteraar ¹⁾, dan moet men overwegen wat men doen zal; hem voorbijgaan met een vloek òf stilzwijgend; is iemand alleen met swermerij besmet, dan is er geen reden om niet te groeten; bovendien moet men hierbij onderscheid maken tusschen leeraars en gemeenteleden. De laatsten zijn nog wel eens te winnen en daartoe moet men zijn best doen.

8°. Als een leeraar het Sacrament op luthersche wijze administreert, maar toch verdacht is, dat hij een Swermer is, mag men dan van zoo iemand, als hij in het ambt is, het Sacrament ontvangen? Ja; is er reden om hem te verdenken, dan spreke men met den leeraar, maar overigens geldt: de occultis non judicat ecclesia.

9°. Als een leeraar het Avondmaal recht uitdeelt, maar uit vrees nochtans sommigen laat toetreden, die geen absolutie hebben ontvangen, zooals de Swermers doen, mag men het dan aannemen? In de eerste plaats ligt deze zaak voor de verantwoording van den leeraar, maar weet men beslist, dat er aan het Avondmaal zijn „ongeabsol-

¹⁾ Gereformeerden en Wederdoopers zijn in de leer van Avondmaal en Doop, volgens de Confessie, niet „godlasterlijk”, maar alleen „godtloos”.

veerde openlijke Swermers", dan is het niet onbillijk, neen, dan is het goed gezien, als men zich onthoudt van hun gemeenschap. Weet men het echter niet zeker, dan is men vrij, want „wat onversiens of onwetens geschiedt, bezwaart eens anderen conscientie niet".

Dit zelfde antwoord wordt gegeven op de 10^e vraag of een christen met een goed conscientie ten sacramente mag gaan, als hij weet dat sommige Swermers „effen ter selven tijt oock communiceeren sullen?" Hier dus, evenals bij den doop: met Gereformeerden ga men niet ten Avondmaal.

De 11^e vraag doet ons weer de reeds tweemaal genoemde kwestie kennen, die in Antwerpen moest opkomen en waarover geschil van meening bestond: „Hebben de christenen, die onder het Pausdom wonen en Gods woord niet rein hebben, niet macht om eenen onder hen tot predicant te setten, gelijk die Swermers en Wederdoopers doen"? ¹⁾ Het antwoord is tweeledig: zeker de macht heeft men. Spangenberg c.s. zijn het dus met Luther uit den tijd vóór den boerenkrijg eens en niet met Wesembeke, Westphal e. a., maar — zoo voegt hij er bij — het is raadzaam om, daar de Swermers toch hierbij iets anders zoeken, t.w. opstand „met ootmoedich suppliceeren, bidden, smeeken, enz. aan de Overheid voort te gaan". In de praktijk komt hun advies dus met dat van Wesembeke overeen.

De laatste vraag sluit zich hierbij aan. Mag een christelijk predikant in plaatsen, waar de papistische godsdienst heerscht, duivelen uit de menschen bannen met gebeden enz. „in winckelen en niet in openbare kerken?" Het antwoord hierop — en merkwaardig is dat deze zelfde menschen het exorcisme bij den doop weglaten — is beslist ontkennend. Dat mag in geen geval. Men dringe zich niet in eens anders beroep. Men bevele Gode den tijt en de maniere der verlossing.

¹⁾ Zie boven, blz. 42, 91.

Wanneer men deze vragen en antwoorden leest, valt het op, dat niemand minder dan Fruin verklaart ¹⁾: „de Lutherschen zijn niet zoo uitsluitend”. Het is mogelijk, dat dit ergens elders juist is, maar van de Antwerpsche Lutheranen geldt het zeker niet. Zij waren overtuigd van de correctheid en de reinheid van hun leer, en — gelijk in de voorrede van de Agenda staat — bezielde met den geest „om te zoeken de arme door Sacramentarissen verleide en verwarde personen” terug te brengen tot de onvervalschte Evangelische waarheid. Scherp belijnd is hun optreden; afstootend in menig opzicht. Dat hun tegenpartij in dezen zachter optrad, dat zij altoos, als Corranus in zijn schoonen brief, vriendelijk en welwillend was, zoude ik niet gaarne beweren. De strijd, dien in deze dagen allen streden, staalde hen, en — staal is hard. Krachtige overtuiging, die in vaste leer uitdrukking heeft gevonden, is niet toeschietelijk. Maar toch treft het telkens weer, als menschen, die zóó dicht bij elkander staan, zóó ver uit elkander gaan, dat zij het mijden van elkander tot levensregel stellen. En zoo was het bij de Lutherschen ten opzichte der Gereformeerden.

¹⁾ Arch. Ned. Kerkgesch. 1895, blz. 14. Fruin verklaart daar, dat de pogingen, „door den Prins aangewend om Calvinisten en Lutheranen te verbroederen, vooral mislukt zijn *om den onwil der Calvinisten*, die hun rechtzinnigheid haast even stipt handhaafden als de Katholieken de hunne, en dat de Lutherschen vreedzamer waren in alle opzichten”. Het schijnt mij toe, dat Fruin het karakter der Lutherschen, die in Nederland optraden, volkomen onjuist beoordeelt, terwijl bovendien niet alleen of zelfs niet voornamelijk religieuse overwegingen den Prins bewogen tot de stappen, die hij deed, maar veeleer politieke. Zóó eenvoudig als Fruin hier de zaken voorstelt, waren zij niet. De invloed van de politiek met haar Fransche of Duitsche sympathiën deed zich, gelijk wij boven gezien hebben, evengoed gelden. Fruin heeft bovendien het verschil, dat er tusschen Lutheranen en Lutherschen is, over het hoofd gezien en niet bedacht, dat de Lutheranen, die hier vooral hun invloed deden gelden, waren „Streittheologen” in den rechten zin des woords. Zóó als Fruin het zegt, is het zeker niet juist.

De laatsten hebben meer dan eens, zij het ook uit zéér doorzichtige motieven, stappen tot toenadering gedaan. Het heeft in 1565 niet veel gescheeld of zij hadden de Augsburgerische Confessie aangenomen; één oogenblik hebben zij dezen naam in 1566 willen dragen; begin 1567 doet een hunner, Corranus, moeite om met de Lutherschen tot eenstemmigheid te komen; in Maart pogen zij hen aan hunne zijde te krijgen, maar wat zij ook deden — de Lutherschen bleven gescheiden van wat Gereformeerd, Sacramentarisch, Swermersch, Sectarisch was. Tot sommige Roomsche gebruiken lieten zij zich nog — soms met protest — vinden, maar tot echt-gereformeerde niet.

Het zoude nu hier ook op zijn plaats zijn eens te onderzoeken hoe het met het zedelijk leven der Lutherschen stond, ware het mogelijk dienaangaande voldoende gegevens te erlangen. Die staan echter niet te mijner beschikking. Wel is het op zich zelf onmogelijk noch onwaarschijnlijk dat, evenals later in de Rijnstreken, de Hervormingsgezinden, die in de verdrukking den strengen ernst des levens hadden leeren kennen, hunne zonen liever zonden naar een in zedelijk opzicht strenge Universiteit, als die van Genève, dan naar de ruwe Duitse Universiteiten, waar de Luthersche leer werd ontvouwd, en dat de Nederlanders, Antwerpenaars e. a. zich in dezen tijd meer aangetrokken gevoelden tot de strengere levensopvatting der Gereformeerdgezinden, dan tot de minder wettische der Lutherschen. Maar, wat wij dienaangaande vonden, is te weinig zeggend, dan dat wij daaruit een conclusie zouden durven trekken.

Schwenckfeld had in zijn dagen gebroken met de Luthersche reformatie, óók omdat zij niet de verwachte verbetering van zeden bracht. Hij meende, dat de leer der „rechtvaardiging alleen uit genade” bracht tot een historisch geloof en dat zij den waan deed ontstaan: „ob wir schon Sünder sind und böse Buben bleiben, so werden wir doch um des Glaubens willen vor Gott gerecht gehalten”.

En dit zijn optreden, evenals later dat van Osiander, wees op de zwakke zijde van het Lutherdom. Op ditzelfde wijzen nu ook de Anabaptisten. Wanneer Wouter, een van de Gentsche martelaars ¹⁾ — 1551 — uitspreekt:

Burgers van Gent, hoort mijn vermaen
 Weet dat wij niet en lijden
 Als kettters ofte Lutheriaen
 Die in deen hant den pot met bieren
 In dander hebben dat Testament
 Daerdoor die waerheyt wort geschent",

dan is dit gericht tegen de niet-Anabaptistische kettters; het is kras gezegd, maar het is te verklaren uit het feit, dat een zeer strenge levenstucht door de Anabaptisten werd gehandhaafd ²⁾.

Meer in het bijzonder den Lutheranen geldt de opmerking van Anastasius Veluanus ³⁾, „dat er onder hen, die het met de Herv. Avondmaalsleer houden meer personen zijn, die een onstraffelijk christelijk leven leiden dan onder hen, die met de Papisten hard tegen ons strijden met hun meening van de lichamelijke tegenwoordigheid", maar toch spreekt ook deze opmerking niet anders uit dan wat in confesso is, dat het strengere zedelijk, het meer-wettische leven, niet bij de Lutherschen werd gevonden. De Agenda verklaart ook ⁴⁾, dat er bij de Lutherschen veel besteed wordt „auff Gasterey und Wolleben". Maar dit zal bij anderen ook wel geweest zijn.

Al schijnt het mij à priori niet onwaarschijnlijk dat — gelijk Lindanus zegt — er bij de Lutherschen „vetter cueken bereidt was" en dat het leven van hen, die voornamelijk tot den gegoeden, rijken handelsstand behoorden, niet gespeend was aan genot en weelde en gemak, toch zijn de

¹⁾ B. R. N. II, blz. 518/519. Brandt, Hist. der Ref. I, 163.

²⁾ Zie ook B. R. N. V, 628/629.

³⁾ B. R. N. IV, 483.

⁴⁾ S. 108.

gegevens, die mij ten dienste staan te weinige, dan dat ik daaruit een conclusie zou durven trekken. In het algemeen zal de levenstucht der Lutherschen hebben achtergestaan bij die van Gereformeerden en Anabaptisten, als gevolg van hunne niet-wettische levensbeschouwing, maar — of daarom de krasse uitingen hunner tegenstanders gerechtvaardigd zijn . . .? Bevestigend durf ik die vraag vooralsnog niet beantwoorden.

Zien wij nu terug en vragen wij welke plaats het Lutheranisme in Antwerpen heeft ingenomen tot 1567, dan is ons antwoord: een zeer ondergeschikte plaats. Misschien heeft in den beginne de mogelijkheid bestaan, dat de Hervorming alhier een Luthersch karakter zou verkrijgen, maar nà 1528 is die mogelijkheid al verder teruggedrongen, en ware Antwerpen niet een handelsstad geweest, waar zich voortdurend veel Duitsche elementen ophielden, nooit zoude er een Luthersche kerk zijn gesticht. Om de Duitschers voor de besmetting der Calvinisten te bewaren wordt hun de toestemming tot het stichten eener kerk gegeven, en het contract, met hen gesloten, houdt er rekening mede, dat zij vreemdelingen zijn. Het eigenlijk-Nederlandsche volk is door hen dan ook maar voor een zeer klein gedeelte bereikt.

De invloed, dien Luther en de Duitsche reformatie hier heeft uitgeoefend, is — daar invloed niet-meetbaar is, moeielijk na te gaan. De mannen, die het eerst hier optreden, als H. v. Zutphen, Hoen, Gnapheus e. a. stonden met Luther in contact, zonder in eenig opzicht van hem afhankelijk te zijn. Luther's geschriften werden hier gelezen en vertaald, maar de boeken, die typisch-luthersche leeringen bevatten, moesten uit den vreemde als propaganda-literatuur worden ingevoerd; zij kwamen van geen Nederlandsche pers. Er is in de jaren vóór 1566 geen Nederlander aan te wijzen, die een typisch-luthersch boek heeft geschreven. Integendeel,

hunne kenmerkende gevoelens omtrent Ubiquiteit, Consubstantiatie, Privaatbiecht, Absolutie werden door de Nederlanders in hunne werken, zooals in die van Gnapheus, die herhaaldelijk gedrukt werden, bestreden. Luther's stichtelijke werken uit den eersten tijd, met name zijn bijbelvertaling, waren hier in eere, maar zij waren dragers van algemeen hervormingsgezinde ideeën. En, toen in 1566 de gnesio-Lutheranen met hun literatuur de Antwerpenaren bewerkten, kwam er van de zijde der andere Hervormingsgezinden een krachtige tegenstand, gelijk zij zich bijna voortdurend verzet hebben tegen een zich stellen onder de Augustana, tenzij uit politieke overwegingen. Bevorderend voor de Hervorming in het algemeen was de invloed van Luther en de Duitsche reformatie zeker, maar het kenmerkend-luthersche, het kenmerkend-duitsche had op ons volk geen vat.

Deze beweging is dan ook, als een niet-inheemsche, op den achtergrond gebleven. Toen de tijd om te organiseeren was aangebroken, wilde men, op Luther's advies niets van organisatie weten; van eenig verzet tegen de Overheid, evenals van het optreden in het openbaar was men afkeerig. Haar aanhangers leefden als onkerksche Roomschen en hielden allerlei Roomsche zeden en gebruiken vast. Zij wilden liever den Roomschen doop, dan den Gereformeerden; zij vermeden het Avondmaal, als Gereformeerden er aan kwamen; zij verfoeiden zelfs de Gereformeerde Avondmaalsviering als goddeloos. Daarentegen handhaafden zij privaatbiecht en Absolutie en verdedigden krachtig een Avondmaalsleer, die den Nederlandsche Hervormden van den beginne aan wel wat Roomsch moest toeschijnen. Bovendien konden zij het optreden van het volk nòch in den beeldenstorm, nòch in hun openlijk verzet goedkeuren en, daar de opstand van Maart 1567 aanvankelijk alleen mislukt was, doordat zij er niet aan hadden willen deelnemen, ontstond er bij hen, die de leiding van den Nederlandschen opstand in

handen hadden, een wantrouwen tegen de Lutherschen, dat niet ongegrond was. Als vreemdelingen bleven zij buiten het eigenlijke volksleven staan. Als kerk van een schare aanzienlijke Antwerpsche kooplieden kon de Luthersche kerk in Antwerpen opkomen, maar zij verdween toen in April 1567 haar predikanten vertrokken.

In het eigenlijke volksleven grepen in de Anabaptisten, die het volk een tijd lang hebben bezield en die in de jaren van grooten teruggang met enthousiasme hebben getuigd van het naderende Godsrijk; de Sacramentariërs, die hier inheemsch waren en met hun echte volksliteratuur, hun souterliedekens, enz. de massa bereikten, en de vurige uit het Zuiden komende Calvinisten, wier meer revolutionaire ideeën in overeenstemming waren met de gedachten, die leefden in het gesarde volk, dat voor het radikale voelt.

Nooit zou een heerschende Luthersche strooming Nederland gebracht hebben tot een oorlog met Spanje. Dat die strijd begonnen is, danken we aan anderen invloed. Reeds in 1567 was in Antwerpen de Luthersche strooming klein, vergeleken met de grootere Anabaptiste en Sacramentarische en vooral met de wassende Calvinistische. Bovendien was zij een strooming, die op politiek terrein den bestaanden toestand trachtte te doen voortbestaan en die in het godsdienstige leven bijna uitsluitend invloed had op Duitsche of Duitschverwante elementen.

HOOFDSTUK III.

DE LUTHERSCHEN IN AMSTERDAM, KUILENBURG,
DEVENTER, WOERDEN EN BREDA, TOT 1567.

HOOFDSTUK III.

De Lutherschen in Amsterdam, Kuilenburg, Deventer, Woerden en Breda, tot 1567.

Bloeide er in Antwerpen, de beroemde handelsstad van de Zuidelijke Nederlanden, in 1566 en 1567 een tijdlang een Luthersche gemeente, die een zeer duidelijk uitgesproken karakter had, het vermoeden ligt voor de hand, dat zij niet was de eenige Luthersche gemeente in deze lage landen. In hoeverre dit vermoeden gewettigd is, zullen wij in de volgende bladzijden onderzoeken en daartoe eerst den blik slaan op de plaatsen, hierboven genoemd, die men gemeenlijk ¹⁾ noemt als de steden, waar Luthersche gemeenten gevestigd waren, om in een volgend hoofdstuk op de Luthersche stroomingen in andere deelen van ons vaderland het oog te richten.

§ 1. *Amsterdam* ²⁾.

De nijvere koopstad aan het Y, die in de XVIe eeuw

¹⁾ Cf. Dr. F. Pijper, B. R. N. IV, 493 sq.

²⁾ Onder de literatuur over de reformatie van Amsterdam verwijzen wij in het bijzonder naar Is. le Long, Hist. Beschrijving v. d. Reformatie v. Amsterdam, 1729; J. ter Gouw, Nacht en Morgenrood, 1877; en een paar artikelen van D. C. Meijer Jr.: Gids 1878, No. 4: „De zegepraal der

haar handel gestadig zag toenemen en al meer vreemdelingen binnen hare poorten ontving, was te veel centrum van verkeer, dan dat zij niet reeds spoedig in aanraking zoude zijn gekomen met de nieuwe geestelijke strooming, die geheel West-Europa in beweging bracht. De Kroniekschrijver Petrus van Thabor ¹⁾ — ongeveer 1524 — verhaalt ons dienaangaande het volgende. Hij gewaagt van den opgang, dien Luther's geschriften maken, ten gevolge waarvan er veel „murmuracie yn dye cloisters” is en zegt dan: „Daer liepen veel beghinnen ewech wtte cloisteren ende besonderlingh binnen Amstelredam; want daer waren wel 5 of 6 beghinnen wt die cloisteren ghegaen. Want binnen Amsterdam daer regnyerden Luter seer sterck, alsoe dat sy vaeck seer oneens waren onder malcanderen; want doe ick aldaer was, soe hoerden ick sulven spreken van een rick man . . . die Tamsterdam woende ²⁾ . . . deze seyde dat hij groet anxt hadde dat sij malcandere op die cop solden slaen om Luters wille. Ende sij spraken oock seer op die mynrebroeders; sommighe wolden hem niet gheven; ende als sy wat sonderlinxs preekten, soe wolden syt al weten waer dat ghescreven stont; want Luter leerden, dat men dat Heylighe Evangelij solde preken mit Paulus Epistolen ende voert die cor van die Heylighe Scryft myt cort beduedinghe. Aldus soe is daer grote twyst binnen Amsterdam”.

Deze opmerkingen van den kroniekschrijver doen ons dadelijk het karakter der Amsterdamsche strooming eenigszins kennen. Het is een beweging, die door uitgelopen monniken, kloosterbroeders, enz. wordt bevorderd en de

Hervorming te Amsterdam”; „de Hervorming van Amsterdam”, Blaadje Ned. Luth. Genootschap, 1878 No. 31; Gids 1884, No. 1 „Luther's volgelingen te Amsterdam”. Domela Nieuwenhuis, Gesch. d. Amsterd. Luth. Gemeente, 1856, Gebhard, biedt voor dezen tijd zoo goed als niets.

¹⁾ Fredericq C. D. I., IV, 245.

²⁾ d. i. Peter Hermens v. Bolsward.

gemoederen in spanning brengt. Er is niet een bepaald brandpunt der ketterij, zooals in Antwerpen het Augustijnerklooster was — of het moet het Minderbroedersklooster geweest zijn, waaraan Joannes Pelt ¹⁾, de Lutherschgezinde bewerker van het Evangelie van Mattheus, dat in 1523 uitkwam, guardian was, of de Nieuwe kerk, waaraan Simon ²⁾ vermoedelijk als pastoor dienst deed ³⁾ — maar er zijn overal conventikels, godsdienstige samenkomsten in particuliere huizen, die bij scherpe keur, 30 Nov. 1523, worden verboden ⁴⁾.

De nieuwe strooming heeft allerwege aanhang. Zij is sedert Luther's optreden zich meer bewust geworden; zij heeft door zijn daad en door het lezen zijner geschriften den moed gevat om krachtiger naar buiten op te treden, maar in onmiddellijk verband met hem staat zij niet. Het is onzeker of Johannes Timans ⁵⁾ en Frans Wormer ⁶⁾, die beiden hier zijn geboren en die als overtuigde Lutheranen later in Bremen en in Denemarken arbeiden, ook hier reeds zijn opgetreden met hun Evangelieprediking, maar al is dit geschied, vóór 1525 zijn ook zij, die evenals Claes v. d. Elst Luther zelf gehoord hebben, in niets onderscheiden van andere kettters, als Willem Ottens ⁷⁾, Ysbrand Dirksz. Schol ⁸⁾, Johannes Sartorius ⁹⁾ e. a., die hier in conventikel en school dienst deden.

¹⁾ In 1524 gevangen genomen, in 1525 pred. b/d. Anscharkerk te Bremen.

²⁾ Simon Pieters, in 1524 gevangen, maar later ontslagen.

³⁾ De H. S. — d. i. de Hoop Scheffer, *Gesch. der Kerkhervorming* etc. — blz. 334.

⁴⁾ Fred. C. D. I. IV, 272.

⁵⁾ Reeds in 1524 predikant in Bremen.

⁶⁾ Vermoedelijk reeds in 1521 uit Amsterdam vertrokken naar Denemarken, waar hij 1551 als bisschop van Lund stierf.

⁷⁾ In 1524 Begijnenpater te Hoorn, in 1525 gevangen in den Haag.

⁸⁾ In 1525 door Herman v. d. Goude tot het herroepen zijner dwalingen bewogen; 27 Juli 1534 te Brussel den marteldood gestorven.

⁹⁾ de H. S., blz. 341 vlg.

Tweeërlei werkt hier mede, dat er „grootte infectie es van die Luthersche secte”¹⁾; eensdeels de afkeer van de fungeerende priesters, wier leven tot gewettigde ergernis aanstoot geeft, anderdeels de gematigdheid van de Magistraat, die zich meer dan eens te verdedigen heeft tegen het verwijt van te zacht tegen de ketters te zijn opgetreden²⁾. Niet alleen Jan Hubrechts was hieraan schuld, de schout, die „de boucken van Philippus Melanchton” had gelezen³⁾ en die den ketters de hand boven het hoofd hield, maar ook de spanning, die er tusschen de Magistraat en de kerkelijke Overheid, Utrecht's Bisschop, bestond, welke laatste de stad zelfs in 1525 met het Interdict had bedreigd.

Toch bleven de ketters niet ongemoeid; den 22^{en} Dec. 1524⁴⁾ verbiedt de Magistraat het zingen des nachts van smaadliederen voor het huis van geestelijken en het „in 't heymelicke stellen voer kerckedueren ende an outaers fameuse libellen ende oneerlicke scriften roerende den on-eer van onze alderheylichste vader den paeuws, den offlaeten”, enz. Meer dan een wordt wegens het overtreden der keuren gestraft, zooals Lysbet Spieghel, de Wed. Duyf Paulusz. e. a. Het lijkt den meesten hunner dan ook niet raadzaam hier lang te blijven en in 1525 zijn de mannen, die hier eenige leiding aan de beweging gaven, verdwenen, terwijl de overigen werden gevat, zoodat de Magistraat aan Margaretha schrijven kon: „Merchy Dieu! le mal de la secte Lutherane est maintenant estainct”⁵⁾.

Dit was echter geenszins het geval. De Conventikels bleven doorgaan. Terecht klaagde de Voorzitter der Statenvergadering van 11 Maart 1527 dat „besonders Aemstelredamme

¹⁾ Fred. C. D. I. V, 80.

²⁾ Fred. C. D. I. V, 205.

³⁾ de H. S., blz. 144.

⁴⁾ Fred. C. D. I. IV, 298.

⁵⁾ de H. S., blz. 346.

zeer swaerlick beswaert was vol Luthery te zijn ende zoe langer zoe meer lutherde" 1). Niet alleen Luther's Nieuwe Testament, dat in 1523 reeds door Doen Pietersz. was uitgegeven 2) en in 1526 door denzelfde op nieuw werd herdrukt — 27 Sept. —, waarbij in 1527 — 7 Maart — het Oude Testament werd gevoegd 3), was in Amsterdam te koop en werd er gekocht, maar ook zijn: „'t Gruwel ofte stilte der Misse ofte Canon misse" en de „*Annotationes Ph. Melanctonis in Evangelium Johannis, Matthaei et in Epistolam Pauli ad Galatas commentarius*" 4).

Maar ook de tegenstanders weerden zich. Mr. Luyt, de koster der Oude kerk, verkocht in 1527 een boekje van Johannes Eck tegen de articulen van Luther 5) en Cornelius Crocus, de rector van het Gymnasium, schreef in 1531 een weerlegging van de Luthersche en — wat voor den aard der beweging kenmerkend is — de Oecolampadische ketterij 6).

Deze was niet alleen doorgedrongen tot in de hoogste en invloedrijkste kringen, die zich in 1532 beijverden om kethersche priesters aan de Nieuwe kerk aangesteld te krijgen, maar ook onder het eenvoudige volk werkte zij door en kreeg hier allengs een al radicaler karakter. Den 28^{en} Nov. 1528 wordt Hillebrant van Zwoll veroordeeld tot de kaak en herroeping, tot tongpriem en levenslange verbanning, omdat hij gezegd heeft, „dattet waerde heyliche Sacrament des Outaers anders nyet en is dan ander gemeen broot". In dezen tijd begint de invloed van het Anabaptisme 7)

1) Fred. C. D. I. V, 189.

2) Zie boven blz. 36.

3) v. Druten. Gesch. d. Ned. Bijbelvert. blz. 424.

4) Fred. C. D. I. V, 162.

5) Ibidem, V, 226.

6) De H. S. blz. 598.

7) Ibidem, blz. 615 sq.

zich meer te doen gevoelen ¹⁾ — evenals in Antwerpen — en ook hier schaart het volk zich om enthustiaste predikers als Jan Volkertsz. Trypmaker en Melchior Hoffman, die zich in 1530 en '31 in Amsterdam bevinden. Het martelaarschap van Trypmaker en negen anderen, die met hem werden onthoofd — 5 Dec. 1531 — wekt den geloofsmoed bij al meerderen die zich voelen aangetrokken tot hen, die voor hun overtuiging hun leven veil hebben, zoodat de Anabaptisten hier vóór 1535 hunne leden bij duizenden tellen ²⁾.

De pogingen van de kettersche magistraatsleden om hier, óók in de kerken, kettersche prediking te doen plaats hebben, werkten slechts korten tijd iets uit. Wel kwam door hun invloed jonker Hendrik van Antwerpen hier, die in 't Sint-Margarethaklooster conventikels hield en „het clooster in 1531 meest geënficeert” achterliet, Adrianus Cordatus ³⁾ en Pieter Quadratus, kapelanen aan de Nieuwe kerk, Jan Haes in het Leprozenhuis, Arend in het O. L. Vrouwengasthuis en Johannes Sartorius als docent aan de stichting der Eggerts ⁴⁾, maar door deze pogingen werden zij niet bevredigd, die in

¹⁾ Misschien waren er reeds in 1527 Anabaptisten; zie de H. S. blz. 20 en Arch. Doopsgez. Gem. A. 6, waar sprake is van een wever, die in 1531 wegens zijn herdoop in hechtenis is genomen en zich in 1527 in Amsterdam had gevestigd. Hij was 14 jaar monnik geweest en priester in een Regulierenconvent bij Eindhoven.

²⁾ De H. S., Doopsgez. Bijdr. 1882, blz. 69.

³⁾ Cornelius, Gesch. des Münst. Aufruhrs, II, 405/6.

⁴⁾ D. C. Meyer, Gids '78 — overdruk blz. 12 — zegt, dat Sartorius de Amsterdamsche jongelingschap met de Luthersche exegeese der H. S. bekend maakte. Dit is alleen dan juist, als men „luthersch” gelijk stelt met „kettersch”, want Sartorius is geen Lutheraan. Hij is door de prediking van den Utréchtschen dominikaan Wouter tot kennis van het Evangelie gebracht en is geestverwant van Hoen, Hondebeke, Gnafeus e. a. De Oecolampadische ketterij, waartegen Crocus optreedt, is mede de zijne. Hij doceerde ook niet aan het gymnasium, zie de H. S. blz. 608 n. 1.

de conventikels, door Anabaptisten geleid, met de kerk en haar gebruiken geheel gebroken hadden.

In 1533 greep de Stadhouder van Holland met beslistheid in; hij zette den Schout — 25 Febr. — af en eischte dat de Magistraat krachtiger tegen de ketters zoude optreden. Niet terstond gaf deze daaraan gehoor, maar zij werd daartoe wel gedwongen, toen in den nacht van 10 op 11 Maart 1535 eenige Anabaptisten een aanslag op het Stadhuis waagden. Het oproer werd gedempt en wraak geoeffend. Den 2^{en} Februari 1536 werd een nieuw stel schepen gekozen en nu had de reactie alle macht in handen. Vooreerst treedt nu de reformatorische strooming niet meer zoo op den voorgrond.

Maar ook van de zijde der Oosterlingen ging er invloed uit zoowel op den handelsstand als op de deftige burgerij, en al was die invloed niet zoo in 't oog loopend, ze deed zich desniettemin krachtig gevoelen. Wanneer den 5^{en} Dec. 1531 Trypmaker en de zijnen in den Haag zijn onthoofd, worden hunne hoofden in een harington gekuipt en naar Amsterdam gebracht om ze te brengen aan de Volewijk „daer die scepen van *Oesten* ende elders tot Amsterdam comende verbij moeten varen, up staecken in een ronde cirkel . . . ten exempele ende terreure voor andere menschen”. Wanneer Crocus in dit zelfde jaar zijn weerlegging der ketterij in 't licht geeft, vraagt hij ontheffing van het lezen der dagelijksche gebeden, omdat hij spoed moet maken, „daar velen de volgende maand naar *Oostland* gaan.” Dat Oosten wordt dus beschouwd als een broeinest van ketterij; de Amsterdammers, die daarheen trekken, de Oosterlingen, die vandaar hier komen, brengen ze over. De steden aan de Oostzee, Bremen, Hamburg, e. a. waren met de Luthersche reformatie medegegaan.

Tracht men nu het middenpunt van den invloed te leeren kennen, waardoor dit plaats had, dan komt men in aanraking met de in Amsterdam bestaande broederschap der Hamburgers, in het kort het „Hamburger koor” ge-

noemd. De handel van Amsterdam op Hamburg was belangrijk. Reeds in 1380 was er in laatstgenoemde stad een bijzondere „Amsterdamer Fahrt”. In het begin van de 15de eeuw had de broederschap der Hamburgers zich in de Oude kerk een kapel gekocht — het Hamburger koor, de eerste kapel links als men door de deur onder den toren inkomt — waarin een altaar aan Petrus en Paulus ¹⁾ gewijd en acht graven waren. Zij had dit gedaan, omdat als hier een Hamburger stierf, hij niet in gewijde aarde kon worden begraven, daar de geestelijkheid Oosterlingen aanzag als heidenen en ketters en de burgers door dit optreden der geestelijken werden afgeschrikt om hen in eigen graven op te nemen.

De broederschap was wettig geconstitueerd. Zij had aan haar hoofd twee mannen: „Overmans van Sante Pouwels altaar”. Tegen het eind der 15de eeuw was deze broederschap zeer achteruit gegaan, maar met toestemming van den raad van Hamburg werd zij den 31^{en} Juli 1494 hersteld en werd aan iederen Hamburger, die hier 30 ton bier verkocht, de verplichting opgelegd een ledige ton of drie stuivers in geld aan de broederschap te betalen. Toch vlotte het met de broederschap niet. In 1506 — een Hamburger waard had een tiental jaren de kapel voor de broederschap bewaard — komt er herleving. Men rekent weer af met den dienstdoenden kapelaan en komt jaarlijks samen aan een feestmaal, eerst in de herberg: „*de gulden hant*”, en later in „*het poortje*”. Sedert 1509 bestond er ook een reglement, dat het onderhoud der graven regelde en bepaalde, dat alle leden, die te Amsterdam stierven er een graf zouden hebben. In 1516 wordt de kapel in beteren toestand gebracht;

¹⁾ Le Long, Reformatie v. Amsterdam, fol. 523. Dr. J. M. Lappenberg, Die Hamburger Capelle zu Amsterdam; Zeitschr. d. Ver. f. Hamb. Gesch., 1858, IV, S. 296–313. Arch. Amst. Ev. Luth. Gem. Rekeningb. Hamb. koor; Wagenaar, Amsterdam, II, 94.

een beeld van de H. Anna er opgesteld; het tractement van den priester verbeterd, en aangesteld wordt Claes van Tessel ¹⁾ op een jaarlijksch tractement van 3 pond groot, waarvoor hij vijf missen per week moet doen.

De geestelijkheid der Oude kerk schijnt met het Hamburger koor niet veel opgehad te hebben, want — zooals le Long ²⁾ opmerkt — „met veel moeite werd door de Regeering, ter begunstiging van den koophandel” het recht van de Oosterlingen om zich in het Hamburger koor te doen begraven, gehandhaafd. Maar het koor bleef bestaan, al waren de Hamburgers ook kettters en tot 1539 hadden jaarlijks de maaltijden der broederschap plaats. Van 1540—1543 vergadert deze echter niet; er was oorlog; de Hamburgers „hadden quade fortuyn” en de pastoor van de Oude kerk was een ijverig inquisiteur. Het is immers bekend, dat men in deze jaren niet alleen tegen de Anabaptisten, maar tegen alle kettters streng optrad. In 1545 gaf Amsterdam Fl. 600.000 om den keizer tegen de Protestanten te steunen.

Niettegenstaande men ook in Amsterdam strenger tegen de kettters was opgetreden, was in de zestiger jaren de reformatorische en anti-Spaansche gezindheid al sterker geworden. De verscherpte maatregelen tot onderdrukking der ketterij, de ontevredenheid over het landsbestuur, de moeilijke tijdsomstandigheden, dat alles had medegewerkt haar te bevorderen. Het verlangen naar gewetensvrijheid was allereuwe gewekt. De publieke opinie, zooals die zich in de schutterijen ³⁾, de vertegenwoordigers van de welvarende

¹⁾ Eerst vermoedde ik dat deze Claes van Tessel dezelfde was als Claes v. d. Elst, maar afgescheiden daarvan, dat het Rekeningboek v. h. Hamb. koor te duidelijk dezen naam noemt, wijzen de jaren, dat Claes v. Tessel dienst doet — 1515 tot 1535 — duidelijk aan, dat hij een ander is dan v. d. Elst.

²⁾ Fol. 523.

³⁾ Dietsche Warande, VII, 532/533.

burgerij, uitte, was in dezen tijd reformatorischgezind ¹⁾. En — als het gerucht van de openbare preek, die elders gehouden wordt naar hier doordringt, besluiten eenige Amsterdammers ²⁾ den 5^{en} Juli 1566 haar ook in Holland in te voeren. Weldra treedt Jan Arendsz. in Zwaag bij Hoorn op. Den 21^{en} Juli preekt Pieter Gabriel bij Overveen en, nadat men eerst nog over het Y vergaderd heeft, wordt reeds den 31^{en} Juli 1566 de eerste preek op de Rietvink, in de onmiddellijke nabijheid der stad, gehouden. Langzamerhand wordt men stoutmoediger; den 21^{en} Aug. durft men Arendsz. de stad binnen brengen en den 23^{en} Aug. heeft in de Oude kerk de beeldenstorm plaats, waarbij o. a. de Hamburger kapel wordt verwoest. „De Oosterlingen hebben niet geattenteert”, zegt Reael ³⁾, maar ook die van de Religie waren, eer nog de beelden waren aangeraakt, uit de kerk gegaan.

Nu de Magistraat zag hoe onstuimig, maar ook hoe krachtig de beweging der Hervormingsgezinden geworden was, besloot zij middelen te beramen om de „gemeente te stillen”. Adriaan Pauw was de man uit de burgerij, tot wien men zich wendde om advies. Deze, in 1516 in Gouda geboren, had zich omstreeks 1543 met zijn zaak alhier gevestigd ⁴⁾ en was o. a. Factor van den koning van Denemarken en der principaalste kooplieden van de Oostersche natie”. Hij was in 1546 ook toegetreden tot de broederschap van het Hamburger koor — ook wel St. Paulus' gilde genoemd ⁵⁾ —

¹⁾ Brandt, Gesch. Ref. I, 326 „de bekenden, vrienden, magen, broeders en zusters der schutters wonen de buitenpreek bij”.

²⁾ Gedenkschriften L. J. Reael — Bijdr. Hist. Gen. XVII — blz. 14.

³⁾ Ibidem, blz. 25.

⁴⁾ Mr. H. J. Koenen, Adriaan Pauw, een bijdrage tot de kerk- en handelsgeschiedenis der 16^e eeuw, Amsterdam, 1842.

⁵⁾ Zie Rekeningb. Arch. Amst. Ev. Luth. Gem. Dit is opmerkelijk, daar alleen geboren Oosterlingen er toe mochten behooren. Het zal wel een gevolg geweest zijn van zijn buitengewone positie, dat hij werd opgenomen.

en was een aanzienlijk en geëerd man onder de Reformatorischgezinden. Door zijn positie kwam hij veel met hen en vooral met de belijders van de Augsburgsche Confessie in aanraking en in menig opzicht was hij hun geestverwant. Meer dan geestverwant in algemeenen zin was hij van de laatsten echter niet. De streng-Luthersche dogmata hoorde hij niet verkondigen door Jan Arendsz. e. a., wier preeken hij met de zijnen bijwoonde en hij had er blijkbaar evenmin behoefte aan, als hij bezwaar er tegen had om zijn jongste kind tegen het eind van December door dezen te laten doopen ¹⁾. Zoude hij zich in den beginne, wanneer hier een Luthersche kerk was opgericht, waarschijnlijk bij haar hebben gevoegd, omdat zijn geestelijk leven van de zijde der Oosterlingen den grootsten stoot had gekregen ²⁾, nu gaat hij mede met de Hervorming, zooals zij zich hier uitleeft.

Tot hem wenden zich de Burgemeesters om zijn advies in te winnen ³⁾ en hij met een paar anderen concipiëeren zekere artikelen, die grootendeels worden opgenomen in de keur „tot stilling der beroerten gemaakt”. „De kerken zoude men tot nader orde gesloten houden; de beelden wegnemen; de Hervormingsgezinden hadden vrijheid buiten de stad te preeken en, bij slecht weer, in de kerk van het Leprozenhuis”, dat toen nog buiten de stad stond. Het ten uitvoer brengen van deze keur brengt kalmte in den toestand, maar wanneer eind September een der Hervormingsgezinden moet begraven worden in de Nieuwe kerk

¹⁾ Zoo iets zou een — Antwerpsch — Lutheraan niet hebben gedaan, vooral niet, daar hij wist hoe Arendsz. over het Avondmaal dacht, dat immers pas gevierd was, en welks wijze van bediening hem toegeschenen had „een gevaarlijke nieuwigheid” te zijn.

²⁾ Toen hij later eenigen tijd als balling in Hamburg had vertoefd en hier in 1578 terugkeerde, had hij Lutherschen leeren kennen, die hem niet sympathiek waren en ijverde hij voor de vrijheid van den Geref. godsdienst alhier. Brandt, I, 593.

³⁾ Brandt, I, 359. Reael, blz. 30; 26 Aug.

en de koster, op bevel van de Wethouders, alleen het doode lichaam wil toelaten, ontstaan er op nieuw oploopen, die pas gestild worden ¹⁾, als de Minderbroederskerk voor de prediking der Hervormingsgezinden wordt geopend en hun wordt toegestaan — 30 Sept. — daar hunne dooden te begraven naar hunne wijze, met Nederduitsche gezangen, terwijl in de andere parochie- en kloosterkerken naar de gebruiken der Roomsch-Katholieke religie begraven kan worden.

Tot nu toe was de Hervormingsgezinde strooming in Amsterdam uiterlijk één; maar, als de kerk in het Minderbroederklooster is ingericht, en er met ernst over een Avondmaalsviering gedacht wordt, komt de gedeeldheid aan den dag. De Avondmaalsstrijd was in de Oostzeesteden in deze dagen de strijd van den dag. Het optreden van Hardenberg in Bremen had geheel Noord-Duitschland in beweging gebracht; geen wonder dus, dat de Oosterlingen, die in hunne steden op alles behalve zachtzinnige wijze tegen alle Calvinisme hadden hooren strijden en de zuivere Luthersche leer hadden zien zegevieren, haar ook hier geldigheid wilden verschaffen. Zij, deels hier wonend, deels hier tijdelijk verkeerend ²⁾, maar door geboorte uitlanders, strooien rond, dat de „Calvinischen in 't stuk van 't Avontmael qua-lijk leeren”, „dat hun gevoelen strijdt tegen de Augsburgsche Confessie” en dat „indien men de Calvinische dwaling aanneemt, het land in grooten nood zal vervallen”, daar men alleen dan hulp van de Duitsche vorsten heeft te verwachten, als men de Augustana belijdt. De Magistraat werkt dit op-

¹⁾ Onder de mannen, die zich hierbij doen gelden, komt Adriaan Pauw in het geheel niet voor. Was hij voor zaken uit de stad? In Januari 1567 is hij weer bemiddelaar. Zie Ber. Hist. Gen. IV, 2. blz. 90. Dr. P. Scheltema, Resolutiën der Amsterd. vroedschap.

²⁾ Van 1565—1573 was o. a. Overman van het Hamb. koor: Pieter Rentzel; later komt dezelfde naam voor onder de contribueerende leden der Luth. gemeente.

treden van de Oosterlingen in de hand en — zegt Reael — op „haer propoost hebben de voorseyde Oosterlingen bij requeste aan Burgemeesters versocht om de St. Olofscapel te hebben om daerin te predicken ende de sacramenten te oeffenen” — welk request den 25^{en} Oct. wordt ingediend.

De Hervormden duchten bedenkelijke gevolgen van dit optreden. Zij laten daarom Jan Arendsz. in de Minderbroederskerk ¹⁾ het 10de en 13de Art. van de Augsburgsche Confessie voorlezen en verklaren, dat zij „contrarie de voorgelezen articulen niet en leerden”. Was nu bekend van welke Confessie Arendsz. gebruik had gemaakt, dan zoude hieruit reeds iets kunnen worden opgemaakt over de juistere beschouwingen van hem en zijn geestverwanten, maar zonder eenige nadere verklaring zegt deze mededeeling niet anders, dan dat Arendsz. en de zijnen de eenheid der Hervormingsgezinden willen bevorderen en zij de verschillen niet van overwegend belang achten. Dat zij echter niet Luthersch zijn, blijkt duidelijk, wanneer zij Avondmaal houden en de woorden der Inzetting daarbij *niet* gebruiken ²⁾. Dit optreden van Arendsz. heeft ten gevolge dat de gemeente „seer versterckt” wordt en ook dat Burgemeesters en 36 Raden het verzoek der Oosterlingen afslaan. Zij krijgen dus geen eigen kerk, vormen geen gemeente en hebben prediker noch organisatie; zij blijven verstrooid.

Wanneer de Antwerpsche Gereformeerden vernemen wat hier door Arendsz. c. s. is gedaan, zenden zij G. v. d. Heyden naar Amsterdam om hen daarover te onderhouden. Die van Antwerpen wisten immers dat er met de Lutherischen niets te beginnen was. Van der Heyden begrijpt daarom van de rekkelijkheid der Amsterdammers niet veel; maar dezen van hun kant begrijpen ook hem niet. Zoo gaan zij uiteen zonder elkander overtuigd te hebben.

¹⁾ Domela Nieuwenhuis, blz. 5 zegt ten onrechte: de Oude kerk.

²⁾ Zie boven, bl. 107.

De oorzaak zal wel geweest zijn, dat de Lutherschen, met wie beiden in aanraking kwamen, verschillend waren van karakter; hier had men over het algemeen van het Antwerpsche drijven geen begrip, maar ook golden hier bij de Hervormd-gezinden politieke overwegingen meer dan in Antwerpen.

Inmiddels is de Prins van Oranje 15 Dec. 1566 in Amsterdam gekomen om de zaken te regelen. In de tweede helft van December heeft er eene vergadering plaats van de „gedeputeerden van de Gereformeerde gemeenten der steden en plaatsen in Holland”, waarop de Prins de Hervormingsgezinden tot eenheid tracht te brengen door hen den naam der Augsburgsche Confessie te doen aannemen. Eén oogenblik is de Prins overtuigd, dat hij slagen zal. Hij schrijft ¹⁾ uit Amsterdam aan den Keurvorst van Saksen; dat met hulp en raad „gutter verstendiger und friedliebender leuthe . . . die dinge allhier zu Ambsterdam albereit dahin gebracht und befurdert” waren; „dass sie den Nahmen der Augspurgischen Confession ahnnehmen und sich derohalben gemesz verhalten willen”, maar de Prins ziet blijkbaar de dingen te gunstig in; immers zijne pogingen stuiten af op den eisch der Zuid-Nederlandsche consistoriën, dat alleen de Gereformeerde religie zal beschermd worden.

De Prins had intusschen ook een request van de Oosterlingen ²⁾, om hun een kerk toe te staan, ontvangen en doorgezonden aan Burgemeesters, die er echter een afwijzend antwoord op gaven. De zaak met de Hervormden werd nog voor zijn vertrek geregeld en wel in dier voege, dat dezen — 18 Jan. 1567 — de Minderbroeders- en de Leprozenkerk zouden ontruimen en voortaan op een viertal pakhuiszolders binnen de stad samenkomen ³⁾. De Land-

¹⁾ Archives etc. III, 4.

²⁾ Reael, l. c. blz. 54.

³⁾ Ibidem, blz. 56.

voogdes bekrachtigde dit verdrag echter niet. Integendeel gaf zij aan Burgemeesters last om soldaten aan te werven en de ketterij te onderdrukken.

Toen de burgerij dit bemerkte, eischte zij van de Burge-meesters dat dezen zouden zeggen wat zij voornemens waren ¹⁾. „De Grijs moet off”, zoo klonk het door de straten. Weldra stonden 9000 Hervormingsgezinden tegenover 2000 Katholieken, den Dam en het Stadhuis belegerend en zoo aan hun eisch kracht bijzettend. Dank zij de bemiddeling van eenige burgers, waaronder A. Pauw, welke door de burge-meesters was ingeroepen, werd een nieuw verdrag gemaakt, waarbij dat van 18 Januari in hoofdzaak gehandhaafd bleef.

Maar — dit zou blijken slechts van korten duur te zijn. De berichten over de toestanden in de Zuidelijke Nederlanden deden zien, dat de vrijheid van godsdienstoefening niet gehandhaafd zou blijven. De val van Valenciennes; de droevige historie van Austruweel; de onderwerping van Antwerpen aan den wil der Landvoogdes; het vertrek van den Prins naar Duitschland, waren even zoovele onheilspellende teekenen. Nog houden de Hervormingsgezinden den 20^{en} April een vasten- en bededag, waarop zij besluiten de predikatiën niet na te laten uit menschenvrees; maar weldra kentert hunne meening. Het bevel om de preeken te staken komt af. De Oosterlingen, die vooral het oog hebben op de belangen van den handel, die geknakt zoude worden, als de Koning wraak op de stad ging nemen, bieden zich — daar zij als vreemdelingen ²⁾ niet tot de schutterijen behooren — aan om de Burgemeesters te helpen, indien de Hervormden zich tegen dit bevel verzetten. Adriaan Pauw en de zijnen bewegen Brederode, die

¹⁾ Dietsche Waranda, VII, 541.

²⁾ Bij Vroedschap-Resolutie van 25 April 1567 werden zij gesteld onder de bevelen der gedeputeerden van de schutterij, waartoe zij overigens niet behoorden.

sedert 27 Febr., maar zonder troepen in de stad is, heen te gaan. Nu staken de Hervormden de preek. Weldra — 9 Mei — trekken koninklijke troepen de stad binnen, en is het met de vrijheid van godsdienstoefening gedaan. Vele burgers vluchten naar Emden, hun vaderland verlatende om het leven te redden.

In deze jaren is er in Amsterdam van een Luthersche gemeente geen sprake. In de twintiger jaren zijn er „Luteri-aenen,” confessioneel-kleurlooze Hervormingsgezinden; in lateren tijd bloeit de beweging der Anabaptisten; daarna komt er naast hen een Hervormde gemeente op, die het verschil met de Lutherschen niet op den voorgrond plaatst. Maar de poging van de Oosterlingen, de vreemdelingen, die in het Hamburger koor hun middenpunt hebben, om hier vrije godsdienstoefening te krijgen, slaagt niet. Zij zijn buitenlanders, die ook buiten het eigenlijke volksleven staan, al oefenen zij invloed op de gezeten burgerij. Hunne beschouwingen vinden geen weerklank in het hart der natie. Bovendien heeft het beleid van Arendsz. en de zijnen het pogen dergenen, die gaarne een splitsing onder de Reformatorischgezinden hadden tot stand gebracht, doen mislukken. Men kon immers Gereformeerdgezind zijn en tevens den naam der Augsburgsche Confessie dragen.

Zoo is de Luthersche strooming hier ook reeds in den beginne wat zij in 't vervolg bleef: eene strooming, door buitenlanders gevoed, meer of minder krachtig al naar mate de handel met de Oostzeeprovincies meer of minder bloeide, maar een strooming, die niet-Nederlandsch is.

§ 2. *Kuilenburg* ¹⁾.

Den 19^{en} Dec. 1555 werd de Heerlijkheid Kuilenburg

¹⁾ Cf. B. L. K. II, 1840, blz. 109 vlg. Gesch. der Luth. Gem. te Kuilenburg door J. C. Schultz Jacobi. Dr. G. D. J. Schotel, Floris I en II van Pallant, Graven van Culemborg, Arnhem, Nijhoff, 1846.

tot een Graafschap verheven en te gelijkertijd Floris I van Pallandt als Graaf ingehuldigd. Hij aanvaardde het bewind over een gebied, waar de ketterij tot nu toe zoo streng mogelijk was geweerd ¹⁾; waar placcaten tegen de geschriften der Reformatoren Luther, Wiclif, Oecolampadius, Zwingli, Melancton, Erasmus e. a. in 1541 en 1553 waren afgekondigd, waar in 1554 bizonder nog was gewaarschuwd voor „*Der Leeken Wechwijzer*” van Anastasius Veluanus, waar een Coenraet Jansz in 1541 was gedood en waar voor het behoud der oude kerkleer door de regeerende vrouwe Elisabeth veel was gedaan. Zelf was de graaf ook den Roomsch Katholieken godsdienst van harte toegedaan. Den 21^{en} Febr. 1557 kondigde hij een scherp placcaat af tegen de voorstanders van de nieuwe leer, en tegen het lezen van verboden boeken. Dat zij er waren, blijkt uit het feit, dat ten huize van Adriaan van Aelst, toen hij stierf, gevonden werden een *Nieuw Testament van Luther*, *Christelijke Sermonen Calvinii*, een *Hoogd. Postille van Joh. Spangenberg*, *der Leeken wechwijzer en Luther's geestelijke Psalmen*, en dat zullen wel niet de eenige kettersche boeken geweest zijn, die er in Kuilenburg waren.

In weerwil van de uitgevaardigde placcaten, nam de ketterij gestadig toe ²⁾. Daarom beval de Graaf den 4^{en} April 1562, ervan onderricht „datter dezen voorleden Hoogtijd

¹⁾ S. J. tracht het vroege indringen der Hervorming te Kuilenburg o. a. te verklaren uit de nabijheid van Utrecht en van Buren, waarvan hij allerlei mededeelt, blz. 110. Dit laatste berust, gelijk hij later in M. S. zelf erkent op een verwarring van Buren b. Lingen — prope Lingenam — in Westfalen met Buren a/d. Linge — ad Lingam.

²⁾ Invloed er op zal wel gehad hebben het levensgedrag der kanuniken v. d. Barbarakerk, dat zeer goddeloos schijnt geweest te zijn. Zie H. Cuykii. *Epist. Paraen, ad S. P. Q. Culemb.* bij Voet v. Oudheusden, blz. 207. H. Cuyk was een geboren Kuilenburger, later bisschop van Roermond, in 1593 pausel. en koninkl. boekencensor te Leuven; hij schreef o. a.: „*Speculum concubinariorum sacerdotum, monachorum ac clericorum*”. Coloniae, 1599 2e dr. 1605. Geen satyre, maar een orthodox boek!

van Paschen eenige van onze voorschrevene ondersaten en ingesetenen sig door sulke quade en valsche Personen, uit versmadenisse, van der Tafel Gods solden onthouden hebben", dat niemand zich zoude inlaten met 1) „de secte der ketterije van Martinus Luther, van eenige Sacramentarissen, van Anabaptisten of Herdopers, nog van eenige andere bij der Heyliger Kerke verworpene of gereprobeerde opinien". In Augustus liet hij een overtreder van dit placcaat: Cornelis Aertsz. de Man, een Anabaptist, verbranden. Floris van Pallandt, hoewel één met de misnoegde edelen, bleef den godsdienst zijner vaderen trouw. Maar die trouw zoude niet langer duren dan tot 1564.

In dit jaar wijzigt zich zijne geloofsovertuiging. Hij trad in het huwelijk met Elisabeth, Gravin van Manderscheid, Blankenheim en Schleiden. Zij was een dochter van Frans van Manderscheid, gest. 1548, den tweeden zoon van den regeerenden graaf Diedrich IV, leerling van den bekenden Johannes Sleidanus, een man, beslist Evangelisch in overtuiging. Schultz Jacobi legt er den nadruk op, dat zij Luthersch was; maar als men dit doet, moet men wel in het oog houden, dat het Lutherdom, zooals het in het Graafschap Schleiden enz. werd beleden, een eigenaardig, mild karakter had. De inrichting van den eeredienst was zóó, dat geen Hervormde er zich niet mede had kunnen vereenigen; er was o. a. geen privaat-biecht, geen absolute, geen kruisteecken, geen elevatie van de elementen bij het Avondmaal 2), het was geenszins gelijk aan het Saksische Lutherdom, dat in de meeste Luthersche kerken werd gevonden. Bovendien bedenke men wel, dat, indien Elisabeth in geestelijk opzicht een kind van haar vader geweest is, Bucer haar als geestverwant zoude hebben beschouwd 3).

1) B. L. K. II, Bijlage B. 183.

2) J. O. Müller, Aus den Eifelbergen, 1887, S. 110.

3) Ibidem, S. 48.

Met deze protestantsche Gravin treedt van Pallandt in het huwelijk en in 1565, voor hij, 5 Sept., met haar door de burgerij plechtig wordt ingehaald, doet hij in Kuilenburg afkondigen, dat men elkander over verschil van godsdienstige denkwijze niet zou mogen schelden of kwalijk bejegenen.

Inmiddels is van Pallandt in het politieke leven al meer op den voorgrond getreden. Hij heeft er krachtig toe medegewerkt, dat Granvelle de Nederlanden moest verlaten; zijn naam wordt door het volk naast dien van Brederode en van den Graaf van Nassau genoemd als van een dergenen, die „ons hebben verlost van den Cardinael

En van de kettermeesters in 't generael,
Van den bisschop, seer pompeus,
Dies roepen wij altemael
Vive, vive le geus!"

In Nov. 1565 is zijn hof te Brussel de plaats waar het verbond der Edelen wordt gesloten en van waar in 1566 de stoet uitgaat om het verzoekschrift der Edelen aan Margaretha te overhandigen ¹⁾. In politiek opzicht geestverwant van Oranje en de zijnen, schaart hij zich, wat zijn godsdienstige overtuiging betreft, bij de Nederlandsche Hervormden en ondertekent hij de Nederlandsche geloofsbelijdenis ²⁾.

Had hij toen voor zijn persoonlijk leven al beslist met de Roomsche kerk gebroken, toch achtte hij den tijd nog niet rijp om ook in zijne staten de hervorming in te voeren. In April 1566 was hij naar Kuilenburg gegaan, omdat

¹⁾ Hierom is het later afgebroken en op de plaats ervan door Alva een marmeren pilaar gesticht met het opschrift: „het huis is afgebroken ter vervloekter memorien van de hernomen conspiratien die daer in ghesiet is teghen de conincklycke majesteyt ende teghen deselve landen", Schotel, blz. 71.

²⁾ Schotel, blz. 17; Te Water, Tweede eeuwgetijde der Geloofsbelijdenis, 129—131.

de hervormingsgezinden, voor wie de verandering in denk-wijze bij hun Graaf natuurlijk niet verborgen was gebleven, al stoutmoediger waren opgetreden en de Gasthuiskerk tot het uitoefenen van hunnen eeredienst hadden opgeëischt, wat hun door de Roomschen beslist was geweigerd. Dezen hadden toen bij hem ingeleverd een door 70 der voornaamste ingezetenen onderteekend stuk, waarin zij verklaren: te blijven leven in de „Olde Ghemeyne Christelicke Religie en Geloove” en verzoeken niet toe te staan aan hen, die „onder malcanderen in verscheyden Poincten en in de Hooft-Articulen van hoerder voorschreven Religie discorderen” „eenige conventiculen en Predicac-tien in 't openbaer ofte heymelyck te exerceren” ¹⁾. Voorloopig geeft de Graaf nog gehoor aan dit verzoek, maar, als de verbittering tusschen beide gezindten toeneemt, vaardigt hij den 30^{en} Juni een edict uit, waarbij „het beroepen, beschimpen ofte eenigszins met woorden of werken te injurieren ende te lasteren ter cause van den geloove aan geestlicken, wereltlicken enz. ernstelick verboden werd”.

Intusschen waren allerwege de Hervormingsgezinden krachtiger opgetreden. Van Pallandt had de vergadering te St. Truyen en te Duffel, waar hij een der hoofdpersonen geweest is ²⁾, bijgewoond en als hij nu weer in Kuilenburg terugkeert, staat hij aan Gerardus van Kuilenburg „een verstandig en deugtzaam man, die den weg des Heeren bescheidenlijk leerde” den 29^{en} Juli toe in de Gasthuiskerk op te treden. Nauwelijks zien de Protestantschgezinden, dat

¹⁾ B. L. K. II. Bijl. C. Blz. 186—190. H. v. Cuyk heeft dit stuk te Leuven uitgegeven. Noch S. J. noch Schotel vermelden waar. In den Cat. Fred. Muller — C. Rahlenbeck — Oct. 1904 komt het voor onder No. 317, blz. 35: „*Nieuwe tydinghe van die van Culenborch, geschiet in de May lestleden. Item die supplicatie van die adelen raet ende van der borgheren van Culenborch.* Loven H. Welle, 1566. Zie ook Rahlenbeck, *Annales du Bibliophile belge*, I, 1882, p. 62.

²⁾ Gids, 1845, blz. 348.

de kans ten goede voor hen is gekeerd, of zij slaan in den nacht van 1 Aug. de hand aan de St. Annakapel en halen haar omver. Dit beweegt den Graaf, daar hij „sijne gemeyne borgeren in rustelicke vrede, liefde en eenigheyt wilde holden” om de beelden op de straten, aan de poorten en aan de hoeken der huizen te doen wegnemen. En, den 1^{en} Sept. wordt geordonneerd, dat „die van de nieuwe Religie, dewelke in hare conscientie niet en kunnen assisteren tot der Ceremoniën en exercitie der Roomsche kerken, hen sullen mogen vergaderen in des Gasthuis Tempel van deser Stadt, ende binnen deselve openlick exerceren hare voorsz. religie conform den woorde Gods, en de Reformatie begrepen in de Confessie van Augsburg, ende dat bij provisie, enz.”¹⁾ Van nu aan heeft hier dus een tijdlang de verkondiging van het Evangelie plaats, totdat Alva, nadat van Pallandt in 1567 zich naar zijn stad en kasteel Weerd in Duitschland begeven had, in 1568 door Robert v. d. Linde in naam des konings stad en slot in bezit nam en vervolging het deel was van hen, die van de Roomsche kerk afvallig waren geworden.

De vraag, die zich nu aan ons opdringt, is deze: Kunnen wij, omdat de Graaf den 1^{en} Sept. toestaat openlijk in de Gasthuiskerk de „religie te exerceren conform den woorde Godts en de Reformatie begrepen in de Confessie van Augsburg”, hier in Kuilenburg spreken van een Luthersche gemeente, gelijk Schultz Jacobi en, op zijn voetspoor, anderen doen? Het schijnt mij toe, dat deze conclusie niet gewettigd is, en dat wij veeleer dit hebben te verstaan, dat van Pallandt, geestverwant van den Prins, en in politiek opzicht zijne inzichten deelende, ook in zijne bezittingen gebruik wilde maken van wat de Augsburgsche godsdienstvrede voor het geheele Duitsche rijk waarborgde en daarom de exercitie van de Augsburgsche Confessie toestond.

¹⁾ B. L. K. II. Bijlage E. blz. 192.

Opmerking verdient toch het volgende:

1°. Van Pallandt zelf is niet Luthersch ¹⁾. Hij ondertekent in 1564 de Ned. Geloofsbelijdenis. Wanneer hij den 23^{en} Jan. 1577 in Kuilenburg terugkeert is hij nog Hervormd. Dat Schultz Jacobi hem Luthersch noemt berust op deze mededeeling van H. Cuyck ²⁾: „Florentius de Pallant ad Lutheranam primum factionem tum ad Calvinianam deficit”. Maar Schotel heeft in het Kuilenburgsche Archief niet de minste aanduiding gevonden, dat hij ooit tot de Lutherschen heeft behoord en de opmerking van Bor ³⁾: „Floris van Pallandt heeft althijts in de Gereformeerde religie gheleeft, daarin hij oock ghestorven is” verdient minstens evenveel geloof als die van Cuyck. Dat hij in zijn land de exercitie der Augsburgsche Confessie toestond, dat hij met eene Gravin, die de Augsb. Confessie beleed, gehuwd was, kon de gedachte, dat hij Luthersch was, gewekt hebben, maar daar het eerste ook uit politieke overtuiging kan geschied zijn en het laatste bij een Duitsche gravin weinig zegt — óók Wesel is de Augsb. Confessie toegedaan — zijn deze aanwijzingen niet voldoende om hem onder de Lutherschen te rangschikken. Zijn ondertekening van de Nederl. Geloofsbelijdenis is een feit, dat duidelijk en beslist uitspreekt dat hij niet Luthersch, maar Gereformeerdgezind was.

2°. Gerardus van Kuilenburg ⁴⁾ kennen wij uit zijn later leven als beslist Hervormd. In 1568 ondertekent hij de Artikelen van Wesel ⁵⁾; in 1571 is hij, als vluchteling aan

¹⁾ Zie ook S. Muller Fz., Onze Eeuw, 1909, blz. 194. Hij staat o. a. aan een der kanunniken toe om van zijn prebende te gaan studeeren te *Genève*; ware van Pallandt Luthersch geweest, hij zoude hem naar Jena gezonden hebben.

²⁾ Schotel, Aant. blz. 11, No. 22.

³⁾ Vervolgh der Nederl. Oorl., b. 35, fol. 47.

⁴⁾ Zie Simons, Synodalbum, Neuwied. 1909. S. 68, n. 1.

⁵⁾ Rutgers, Acta der Ned. Synoden. Utr. 1889, blz. 37, 132, 175, 189, 211, 262, 215.

den Nederrijn, op de Herv. Synode van Bedbur ¹⁾; 7 Juli 1572 is hij op de Synode van Randerath ²⁾, waar in 1566 de Heidelb. Catechismus reeds was ingevoerd en nu de belijdenis der Nederlandsche kerken werd onderteevend. In 1574 is hij op de Synode van Dordrecht als predikant van Zieriksee, in hetzelfde jaar wordt hij naar Middelburg beroepen ³⁾; hij is ook op de Synode van 1578. Wanneer hij dezelfde is als de „scheele Gerrit”, die door Alva veroordeeld is ⁴⁾, dan is hij de verloopen monnik, die tusschen 15 en 25 Aug. 1566 in Utrecht preekte en daar ook was geboren. Hij trad daar op voor „de secte van Jo Calvinus”, evenals Jan Arendsz. ⁵⁾. Heeft hij in 1566 al den naam gedragen: „belijder van de Augsb. Confessie”, toch huldigde hij niet de specifiek-luthersche leeringen.

3°. In Kuilenburg heeft den laatsten Sept., dus nà Gerardus' optreden, een beeldenstorm plaats, waarbij in de St. Barbarakerk en elders groote verwoestingen worden aangericht. Het zoude kunnen zijn, dat de beeldenstorm, die in dezen tijd als het ware epidemisch woedde, de Kuilenburgers heeft overvallen, maar het uitbreken van deze epidemie, waarvoor zij als echte Lutheranen immuun zouden zijn geweest, wijst er op dat zij in hunne opvattingen niet-luthersch waren, terwijl ook bekend is, dat vån Pallandt het beeldenbreken begunstigde ⁶⁾.

4°. Zeer eigenaardig is de omschrijving van wat den nieuwgezinden in Kuilenburg wordt toegestaan. Zij mogen de religie exerceren „conform den woorde Gods en de Re-

¹⁾ v. Meer, Synode te Emden, 1892, blz. 92, Aanm.

²⁾ Wolff, Beitr. z. d. Reformationsgesch. der Stadt Aachen, IV, V, S. 52.

³⁾ F. Nagtglas, De algemeene kerkeraad der Ned. Herv. Gem. te Middelburg, blz. 118. Simons opgave is hiernaar te wijzigen.

⁴⁾ Marcus, Sententien, blz. 28 vlg.

⁵⁾ Utr. Kroniek over 1566—1576, Bijdr. Hist. Gen. XXV, 28.

⁶⁾ v. Toorenenbergen, Phil. v. Marn. Godsd. en kerkel. Geschriften, 1871, I. blz. XVII, n. 1. Fruin, Dusseldorpii Annales, p. 34/35.

formatie begrepen in de Confessie van Augsburg". Deze omschrijving klinkt nog al gereformeerd. Het bezwaar, dat de Gereformeerden voortdurend tegen de Lutherschen hadden, was dit, dat bij hen de Confessie het een en al was en het woord Gods naar achteren werd gedrongen ¹⁾ en niet te ontkennen is, dat de Lutherschen veel meer zich noemen: „toegedaan der Augsb. Confessie" dan dat zij gewagen een religie te belijden „conform den woorde Gods".

5°. Wanneer de gemeente, die in dit jaar in de Gasthuiskerk vergaderde, Luthersch was geweest in meer omljnden zin, dan zoude het een zeer opvallend verschijnsel zijn, dat er bijkans een eeuw lang (tot 1640) van geen Lutherschen in Kuilenburg sprake is. In 1570 en volgende jaren, als hier weer godsdienstoefening wordt gehouden, zijn de predikanten, die er den dienst doen Hervormd; zoo W. Niger — Schwartz —, die in de Barbarakerk optrad; Jacobus Postilius, Johannes Martini, Jacobus Michael, e. a. Dan zoude het ook zeer bevreemden, dat Johannes Saliger, de Antwerpsche Lutheraan, die later in Woerden predikant is, in zijn in 1577 geschreven: „*Articulen van de huyskercken*" ²⁾, waarin hij alle plaatsen in Nederland noemt, waar Lutherschen zijn, geen gewag maakt van Kuilenburg; dat Philipp Nicolai, in 1603 in zijn „*Verantwortung der Evang. Kirchen in Hollandt, wider die Lästerung Petri Plancii*", waarin hij melding maakt van Lutherschen op plaatsen, waar men nog langen tijd daarna geen kracht tot gemeentevorming had, en die er voor zijn betoog belang bij had, het getal Lutherschen zoo groot mogelijk voor te stellen, geen Lutherschen in Kuilenburg noemt.

¹⁾ Cf. L. Knappert, de theologie van Petrus Bloccius, Th. T. 1904, blz. 329. „Als iemand bij de Lutherschen tegen hunne confessie schrijft, hij wordt erger gescholden en gekweld dan of hij het N. Test. had veracht". Zie Bloccius „*meer dan 200 ketterijen*", 1567, p. 119, c. 142.

²⁾ Godgel. Bijdr. XXX, blz. 625 vlg.

Dan valt het ook op, dat als er in 1605 en later op nieuw, in 1614, een band wordt gelegd, die de verschillende Luthersche gemeenten in Nederland onder een zekere organisatie brengt, Kuilenburg ontbreekt. Dit alles spreekt echter van zelf, wanneer de Luthersche gemeente in Kuilenburg pas ontstaat in lateren tijd, en wel in 1640. In 1639 toch wordt de Luthersche graaf van Waldeck-Pyrmont als opvolger van zijn oud-oom Floris II ingehuldigd; dan ontbiedt hij, niet uit Nederland, maar uit Waldeck, een predikant: Johan Brandhoff, die in het Hoogduitsch den dienst vervult. En in 1686 waren er, zooals J. Kloekhoff's lijkrede op G. F. Mitzen ¹⁾, die 1686—1734 predikant te Kuilenburg was en in 1738 stierf, getuigt, „buyten 't Hof en desselfs bediendens een gering getal van omtrent 17 zielen onder de burgerij ten beginne". Het Lutherdom van de burgerij was dus in 1686 al heel weinig beteekend en te voren beteekende het zeker niet meer.

Er is in 1566/67 geen Luthersche gemeente in Kuilenburg geweest ²⁾; uit politieke overwegingen heeft van Palandt de godsdienstoefening, conform de reformatie in de Augsb. Confessie begrepen, toegestaan, maar de naam Augsb. Confessie zegt hier even weinig als in Wesel, Deventer en dergelijke plaatsen.

Invloed hebben Luther en de Duitsche reformatie hier bijna niet gehad. Er is vóór 1640 geen speciale band, die Kuilenburg aan Duitschland verbindt en in het leven der burgerij was van een Luthersche strooming geene sprake.

¹⁾ blz. 40.

²⁾ Het schijnt, dat S. J. later ook tot het inzicht is gekomen, dat de Kuilenburgsche gemeente niet dateert van 1567, want in Oud en Nieuw, 1862, blz. 176, zegt hij van haar: „gevestigd in 1640", en blz. 99 schaaft hij haar onder de gemeenten in de 17e eeuw gevestigd. In de notulenboeken der Amsterd. Gemeente wordt den 3^{en} Maart 1628 voor het eerst gewag gemaakt van eene missive van iemand uit Kuilenburg. Notulenb. 1628 f. 148. Arch. Ev. Luth. Gem.

§ 3. *Deventer* ¹⁾.

Onder de steden, die in de geschiedenis van onze Reformatie vermeld moeten worden, neemt Deventer een eereplaats in. Wij kunnen haar naam niet noemen of het beeld van Geert Groote rijst voor onzen geest en wij denken aan de nieuwe beweging op geestelijk gebied, die door hem als in het leven is geroepen: de moderne devotie. Zijn invloed reikte ver; de broeders des gemeenen levens mogen al niet direct voorloopers der Hervorming worden genoemd, zij waren in menig opzicht èn door hunne studiën, èn door hun invloed op de scholen, wegbereiders ervoor. In hun fraterhuizen heeft de Lutherij op meer dan ééne plaats diep wortel geschoten. Zoo ook in Deventer.

In 1522 gewaagt het geheele Oversticht van de oneenigheid, die de Deventer broeders des gemeenen levens in zake hunne opvatting over Luther verdeelt ²⁾. Zijn optreden was hun niet onbekend gebleven, zijn geschriften werden door hen gelezen.

Dit spreekt bijna van zelf. Deventer was immers een aanzienlijke handelsstad. Het had niet alleen nauwe betrekkingen met Bergen en met de Oostzeesteden, het kwam niet alleen in aanraking met Brugge en Antwerpen, met Holland en Westfriesland, maar het had door zijn groote Rijnvaart een levendig verkeer met geheel Rijnland en Westfalen ³⁾. Wat daar de gemoederen bewoog, trilde in Deventer na; wat hier geschiedde, was daar bekend.

¹⁾ Zie behalve de algemeene werken: B. C. Stelting: *Protocollum Capituli Daventriensis*, Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsbisdom Utrecht, 1908. XXXIV, 2, blz. 161—326. Dr. J. de Hullu, *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel*, Dl. I, Deventer. 1522—1546; Deventer, 1899. Dr. J. de Hullu, *Bizonderheden uit de Hervormingsgeschiedenis van Overijssel*, N. A. K. G. 1902, blz. 214—221; 225—248; 1903. blz. 36—77, 321—358.

²⁾ Kist en Moll, *Kerkhist.* Arch. III, blz. 110; Fred. C. I. IV, 162.

³⁾ Zie ook: *Handel und Handelspolitik am Niederrhein vom 13—16*

In 1520 was de kanunnik van het Lebuini-kapittel, Johannes Oostendorp, met de geschriften van Luther bekend; wanneer G. Geldenhauer in 1525, op zijn doorreis naar Wittenberg, Deventer bezoekt ¹⁾, vindt hij er onder de broeders niet alleen Hinne Rode, den afgezetten rector van het Utrechtsche fraterhuis, die van zijn Zwitsersche reis was teruggekeerd, maar ook Gisbertus Longolius, Johannes Lippius, warme voorstanders van de nieuwe leer, evenals Georgius Ritenus en Johannes Lydius (van Leyden), welke laatste zich in den zomer van 1526 als student in Wittenberg liet inschrijven ²⁾. Ook onder de patriciërs vond hij geestverwanten in den stadssecretaris Herman van Cothen, in Gerardus van Mouwijck, Ludolf Hermans en in den burgemeester Jacob van Wijnssen. Dit getuigt wel van belangrijken invloed, die reeds van de reformatorische strooming was uitgegaan.

Maar meer nog spreekt daarvan de vertaling van *Luther's Nieuwe Testament*, die hier vóór 1528 verscheen. In dit jaar wordt te Keulen A. Clarenbach, de eerste martelaar der Rijnstroken verhoord. Men noemt hem natuurlijk Luthersch ³⁾, hoewel hij zelf verklaart: „Ich hab Episteln geschrieben nach der Lehr des Evangelii Christi, und wo Luther dieselbige hält, und lehret, halt ichs mit ihm, *nicht um seinet sondern um der Lehr willen*” ⁴⁾; hoewel hij dus een man is, die niet vraagt of iets in overeenstemming is met Lu-

Jahrhundert von Bruno Kuske, *Hansische Geschichtsblätter*, Leipz. Duncker 1909, S. 301—328. K. verhaalt van den handel van Deventer op Keulen en Wesel en geheel de Rijnstreek, en ziet Deventer aan als de voornaamste handelsstad in het Zuiderzee-gebied.

¹⁾ De H. S. 470; de Hullu, I, 77.

²⁾ S. J. Ond en Nieuw, 1862, 55; Alb. Ac. Viteberg. p. 127.

³⁾ Z. B. G. V. X, 220; Dresbach, *Reformationsgesch. der Grafschaft Mark*, 1909. S. 130.

⁴⁾ C. Krafft, *Zur Gesch. der beiden Rhein. Märtyrer A. Clarenbach und P. Fliesteden*, Rh. Pr. V, 1882, S. 1—100. blz. 64.

ther's leer, maar wel of het in overeenstemming is met het Evangelie. In zijn verhoor deelt hij op de vraag of hij ook Luther's Nieuwe Testament heeft verspreid mede, dat de Nieuwe testamenten, die hij heeft verspreid, gedrukt waren in Holland en mede aldaar ¹⁾. Dirk van Borne, die hier in 1532 het Nieuwe Testament uitgaf ²⁾, is dus niet de eerste Deventer drukker ervan geweest; reeds vóór 1528 bestond er eene vertaling, in Deventer gedrukt. Dit zegt veel. Het wijst op den nauwen band tusschen de Rijnstroken en deze stad, gelijk daarvan ook spreekt het feit, dat Iman Ortzen, de Reformator van Wesel ³⁾, een tijd lang hier vertoeft en Caspar Koolhaes later van hier naar Essen vertrekt.

Het gaat in Deventer evenals elders; de reformatorische strooming van de twintiger jaren, die zoowel in de kringen der gegoeden als in die van het volk aanhangers vindt, wordt onderdrukt; het volk neigt tot het Anabaptisme en de hogere kringen vervreemden innerlijk van de kerk, maar blijven uiterlijk tot haar behooren. In 1532 stond de stad in een zóó kwaad gerucht, dat de keizerlijke inquisiteurs er een scherp onderzoek wilden instellen tegen allen, die van ketterij werden verdacht ⁴⁾, en hoewel de Magistraat eene dergelijke inmenging in de rechtspraak niet wilde dulden, begreep zij toch, dat meerdere voorzichtigheid ge-

¹⁾ t. a. p. blz. 20. Deze Deventer-uitgave wordt niet genoemd bij le Long, Boekzaal d. Ned. Bijbels, 1764; bij Doedes: Gesch. v. d. eerste uitgaven der Schriften des N. T. i. d. Ned. Taal, Utr. 1872; Nieuwe Bibliogr. ontdekkingen, Utr. 1876 en evenmin bij H. v. Druten, Gesch. der Ned. Bijbelvertaling, 1905, Rotterdam.

²⁾ Dat deze Dirk van Borne, al geeft hij het N. Test. van Luther uit, niet Luthersch is in engeren zin, blijkt wel daaruit, dat hij in 1545 ook uitgeeft het *Wonderboek van David Jorisz*; — zie vonnis bij de Hullu I, 319. Een onverdacht Lutheraan zou dat nooit gedaan hebben.

³⁾ De H. S. 470.

⁴⁾ De Hullu I, 128.

boden was. In 1533 wordt door haar een placcaat tegen de conventikels, de kettersche boeken en de verachting der heilige kerk afgekondigd — een placcaat, dat ook in Kampen en in Zwolle is uitgevaardigd — en het schijnt, dat dit meer effect gehad heeft dan de keizerlijke placcaten van 1529 en 1531; want velen uit de betere kringen onttrekken zich aan de reformatorische beweging. De mogelijkheid bestaat ook, dat dit veel eer een gevolg is geweest van het drijven der Anabaptisten, dat in deze jaren een zoo gevaarlijk karakter aannam.

De Anabaptisten hadden hier eene niet-onbelangrijke gemeente van meer dan 50 leden. In 1534 vertoefde hier Jan Matthijsz. die evenals Herman Sassen, Hendrick Kistemaker van Zutfeñ en anderen, door zijn prediking bij velen ingang vond. Maar het optreden van de Wederdoopers als in Munster wekte bij velen afkeer en menigeen deinsde terug voor wat daar gebeurde. Deventer had dan ook, even als Zwolle en Kampen een belangrijk aandeel in het teruggdrijven der Wederdoopers, die in grooten getale bij het Bergklooster hadden willen samenkomen om vandaar uit naar Munster op te trekken. Toch was meer dan één Deventenaar naar Munster gegaan ¹⁾. Volkomen was men op de hoogte van al wat daar plaats vond; men wist dat de Wederdoopers over Deventer proviand en krijgsvoorraad er heen wilden doen voeren ²⁾ — Jan. 1535 —; dat de Munsterschen aan hun geestverwanten in Wesel, Deventer, Amsterdam, Groningen, Leiden en Delft geschreven hadden zich niet uit hunne steden te begeven, maar zich veeleer daarin te versterken, opdat, als zij het in Munster

¹⁾ De Hullu I, 162 vlg. Van een dezer naar Munster uitgewekenen, van Albert, den droochscheerder, wordt gezegd, dat hij van Lutherie is beclaget. Een van de *vele* bewijzen voor het feit, dat „lutherie” = „ketterij”. Zie ook Revius, Daventria Illustr. 253, en de Hullu I, 236.

²⁾ De Hullu, I, 186.

zouden moeten opgeven, zij een andere stad voor zich zouden ontsloten vinden ¹⁾. Om al deze redenen werden de Wederdoopers hier vervolgd en hadden er in Febr. 1535 eenige terechtstellingen en sedert dien gestadig vervolgingen plaats.

Is Munster gevallen, dan blijft toch Deventer besmet en voortdurend, in 1538, 1540 en later, worden er placcaten uitgevaardigd, die ook gehandhaafd worden. Zoowel Batenburgers als Davidjoristen bevinden zich hier. Het „*wonderboek van David Joris*” wordt hier gedrukt bij Dirk van Borne; andere tractaten van hem bij Albert Paeffraidt, maar het Anabaptisme, zooals het zich nu voordoet, vindt bij de meesten geen instemming.

Doch al vervolgde men hier de Anabaptisten, men was daarbij zeer gematigd; meer dan één kwam met een lichte straf vrij. Onverdacht zuiver in de oude Katholieke leer was de Magistraat niet ²⁾. In 1544 tracht zij aan het hoofd der Bursa als rector te verkrijgen: Luyckens Johanss ³⁾, die eene „sonderlinghe ende wonderlicke gratie van kynderen kortelick ende wal te institueren” bezit, een man, voor wien de landvoogdes als een ketter waarschuwt en ten behoeve van wien de Magistraat nochtans komt pleiten bij den Proost van Deventer met de belofte: „te zullen zorgen dat hij zijn leerlingen geen kettersche denkbeelden zal inprenten”. Of hij gekomen is, is niet zeker; maar wel is bekend, dat meer dan één Deventenaar in dezen tijd zijne kinderen liet studeeren in Rostock, en dat de handelsbetrekkingen van Deventer met Duitschland en Noorwegen de inwoners voortdurend met de ketterij in aanraking brachten.

Zoo vinden wij in Rostock in 1541 Arnoldus Dorp en

¹⁾ Ibidem, I, 217.

²⁾ Het Minderbroedersklooster was ook een broeinest van ketterij; zie C. H. Ris Lambers, de Herv. op de Veluwe, Barneveld, 1890, blz. 95, 105.

³⁾ Eigenlijk Ludolphus Kuiper of Pithopaeus.

Johannes Strube, licentiaat in het burgerlijk recht; in 1542 Lubbert en Bernard van Wijnssen en Hendrik Heltrem; in 1548 Andreas Knoppert; in 1551 Stephanus van Rhenen ¹⁾ en Otto van Doetinchem, die in 1555 naar Wittenberg gaan; in 1552 Henricus van Rhenen; in 1553 Lambertus Ludolphi — Pithopaeus —, die in 1558 in Wittenberg wordt ingeschreven en in Rostock om niet studeerde en Reinerus Swaefkens, die in 1554 naar Wittenberg gaat; in 1554 Engelbertus van Doetinchem; in 1557 Everhardus Telius, die in 1550 in Wittenberg was; in 1558 Johannes Strube en Everardus van Rhenen en in 1561 Joannes Matthiae ²⁾. Zij oefenden natuurlijk na hun terugkeer wel eenigen invloed uit op vrienden en betrekkingen, maar deze was daarom nog niet in beslist Lutherschen geest. Dit blijkt o. a. hieruit dat Lambertus Pithopaeus, die in 1561 om zijn Protestantsche begrippen uit zijn ambt als praeceptor werd ontzet, niettegenstaande zijn opleiding in Rostock en Wittenberg Professor werd in Heidelberg en, als de Calvinisten vandaar worden verdreven, in Neustadt. Rostocksche en Wittenbergsche opleiding waarborgt nog niet dat de opgeleiden ook Luthersch zijn ³⁾. Bovendien trekt

¹⁾ Deze Steven van Renen, geb. 1532 werd te Leuven Dr. Juris. Cf. Kerkhist. Archief, Kist en Moll, I, 1857, blz. 271.

²⁾ Na dit jaar 1561 verdwijnen de Deventenaars uit de Rostocksche matrikels; tot 1575 vond ik er niet een. Zij gaan naar elders, naar Heidelberg, Neustadt, enz. De lijst van S. J. in Oud en Nieuw, 1862, blz. 42/43 is aan te vullen en te verbeteren uit Dr. Adolf Hofmeister, Die Matrikel der Universitaet Rostock, II — 1499—1611 — Rostock, 1891. Uitvoerig is over de Nederlanders aan de Universiteit te Rostock in de 15e en de 16e eeuw gehandeld door Dr. A. Hulshof, Navorscher LXIII, blz. 571 vlg.

De van Rhenen's, v. Doetinchem's en Swaefkens blijven óók tijdens de Spaansche reactie in de regeeringscolleges, zonder last te ondervinden. Zij zijn dus bij de reformatie niet zóó sterk op den voorgrond getreden als Scharff, die door den Bloedraad wordt ingedaagd.

³⁾ Ook onze Coornhert heeft in Rostock gestudeerd; in April 1574 werd ingeschreven: Volekerus Cornhart Amsterodamensis.

het de aandacht, dat nà 1563, zeker ook door invloed van Pithopaeus, jongelui uit Deventer, zooals Johannes van Middachten, Peter van Reid en Johann Dorre zich naar het Gereformeerde Heidelberg begeven om daar te studeeren.

In de zestiger jaren was de Hervorming hier in menigen kring doorgedrongen; zij was reeds eenigen tijd begunstigd door den Pastoor van de Lieve Vrouwenkerk: Joannes Willemz uit Zwolle, die hier jaren lang den dienst had vervuld, toen hij in 1560 — 5 Jan. — stierf. Maar meer nog dan onder hem nam de reformatorische gezindheid toe onder Karel de Haan — Carolus Gallus — zijn opvolger, die in 1555 in Genève onder Calvijn en Beza had gestudeerd en die in 1560 „het Avondmaal der leeken onder beide gedaanten begon uit te reiken en de Mis na te laten”. Tegen hem, den gehuwden prediker, trad men van uit Brussel krachtig op en de Landvoogdes dreigde garnizoen te leggen in de stad, als de pastoor niet ontslagen werd. De Magistraat, die maar al te wel wist dat met die bedreiging ernst zou gemaakt worden als zij niet toegaf, ontsloeg den pastoor in 1561 om de stad voor die ramp te vrijwaren. Maar haar drijfveer was voorzichtigheid, en niet overtuiging.

Hoe ruim de nieuwe strooming baan had gebroken, blijkt duidelijk hieruit, dat de nieuw benoemde bisschop van Deventer, Joannes Malusius, in 1565/1566 geen bezit kon nemen van zijn bisdom ¹⁾ en dat er voortdurend gewag wordt gemaakt van heimelijke vergaderingen, door aanhangers der nieuwe leer gehouden, van weigeringen om aan processies deel te nemen en van kettersche predicatiën, door een Franciscaner monnik gehouden. Uiterlijk scheen

¹⁾ Arch. Aartsbisdom Utrecht 1908, blz. 189. Terecht zegt B. L. Stelling, blz. 206 aldaar: „Vóór de komst van Alva waren er meer met den stroom des tijds medegegaan dan wij vermoeden. De partijen staan niet vijandig tegenover elkaar”. Sedert 1566 begint de tegenstelling en de vijandschap grooter te worden.

alles hetzelfde te blijven, maar de innerlijke vervreemding van de kerk nam al grootere afmetingen aan.

Toen in Aug. 1566 de Reformatorische beweging in de Zuidelijke Nederlanden en elders krachtig was opgetreden, zoodat de openbare predicaties hier en daar, met verloop van de Overheid, werden gehouden, staken de Protestanten in Deventer ook het hoofd op. Den 26^{en} Aug. begeerden zij van den Raad, dat hij „tott verhuedinge aller inconuenienten wolde gelieven den pastoer van unser Lieven Vrouwenkercke tho tho laetenn dat woerdt Gaedes lutter und klaer tho predigenn ¹⁾ unnd unser Lieven Vrouwenkercke daertoe reformierenn”. Voorloopig werd dit nog niet toegestaan, maar wel werd den 28^{en} aan een ieder, die het wenschte, vergunning gegeven binnenshuis het Avondmaal onder beide gestalten te genieten. De Protestantschgezinden waren hiermede niet tevreden. Den 3^{en} Sept. bieden zij den Raad een request aan, waarbij zij vragen om twee kerken der stad van alle superstitie en afgoderij te willen reinigen, opdat er geen oproer ontsta. De toestand dunkt de Magistraat zóó ernstig, dat zij besluit de Lieve Vrouwenkerk aan de requestanten af te staan „dairinne dat wordt Gaedes und die hillige Sacramenta mith den daertho gehoerenden ceremonien unnd loffgesangen nae verordeninghe der Augspurgischen Confession, die doch bij den hilligen Romischen rijck bestediget (was), geleert unnd uthgespendet solde worden”. Maar, voor dat de goedkeuring van dit besluit aan de gezworen gemeente wordt gevraagd, trekt de Magistraat het in en wel in overleg met Zwolle en Kampen. Eerst wil zij zich nog tot de Landvoogdes wenden om advies. Maar, alear dit geschied is, komt Aremberg, de stadhouder, in de stad. Hij beweegt de Magistraat nog eens met haar lastgevers te overwegen of deze direct dan wel door zijne

¹⁾ De Hullu. N. A. K. G. 1903, blz. 37. Zij zijn er dus van overtuigd dat de pastoor van O. L. Vr. — Johau Ostendorp — alleen ter wille van de Magistraat niet openlijk met zijn overtuiging voor den dag komt.

bemiddeling aan de Landvoogdes zullen schrijven. Hiermede zijn de Protestantschgezinden echter volstrekt niet tevreden. Den 9^{en} Sept. hebben zij Jan Arendsz op de Bergweide laten preeken. Zij hebben vernomen, hoe den 2^{en} Sept. te Antwerpen met de Gereformeerden en de Lutherschen een contract is gesloten, waarbij hun vrije godsdienstoefening in eigen bedehuizen is toegestaan. Zij eischen die ook voor zich en zullen niet dulden dat de zaak op de lange baan wordt geschoven. Den 12^{en} Sept. dienen zij opnieuw een krachtig gesteld request in. Zij eischen, dat hun bij provisie de Lieve Vrouwenkerk wordt afgestaan. Terwijl Raad en Gemeente over dit request handelen, komt een talrijke schare in de Groote kerk bijeen. Alles wijst er op dat het volk van plan is, zelf de handen aan het werk te slaan en de beelden uit de kerk te verwijderen. De Raad zendt een paar afgevaardigden tot de bijeengeschoolde menigte. Ongeduldig als zij is, verklaart deze nog slechts één uur te zullen wachten. In dat uur moet de beslissing vallen. En — zij valt. De Lieve Vrouwenkerk wordt ingeruimd voor de Protestanten. Als bepaling wordt bij dit besluit vastgesteld, dat de predikanten door den Raad moeten worden benoemd.

Den 15^{en} Sept. treedt Caspar Koolhaes in het ontruimde Kerkgebouw voor de Protestanten op. Hij vervult er den dienst met Johan Ostendorp ¹⁾, die in 1563 vicaris van de Lebuinuskerk en in 1564 pastoor van de Lieve Vrouwenkerk was, en met Melchior Pelgrim — Pelegrinus ²⁾ —

¹⁾ Johan Ostendorp, uit Overijssel is in 1573 in Norden, wordt dan pred. bij de Herv. gem. in Rysum en in 1574 in Emden, 10 Aug. 1575. P. Dathenus, onderteekeent in zijn naam 3 Nov. 1568 de Weselsche artikelen, gelijk Johannes Lippius het doet in den naam van Koolhaes. Rutgers, Acta v. d. Ned. Synoden der XVIe eeuw, 1889, blz. 37.

²⁾ Melchior Pelgrim, — de Hullu N. A. K. G. II, 58/59 — heet in Wittenberg gestudeerd te hebben vóór 1548; zijn naam komt niet voor in het Alb. Ac. Viteberg. ed. Foerstemann, 1841; het kan zijn, dat hij er echter

oud-kapelaan van Kampen. Elken dag kwam de gemeente tweemaal ter openbare godsdienstoefening, 's morgens om de preek te hooren, 's avonds tot bijwoning van het avondgebed. Het is jammer, dat wij geen berichten hebben over de viering van het Avondmaal. Dan toch zoude over het confessioneele karakter der Protestantschgezinden geen verschil van opvatting mogelijk zijn, wat nu wel het geval is.

Immers, dat aan de Deventenaars is toegestaan godsdienstoefening te houden „nae verordeninghe der Augspurgischen Confession, die doch bij den hilligen Romischen rijk bestediget” is, zegt niet zóóveel, dat men, als de Hullu, beweren kan, dat de Reformatorische beweging alhier een Luthersch karakter vertoonde. Het wijst er alleen op, dat de Magistraat het van belang achtte den band met het heilige Roomsche rijk niet te verbreken ¹⁾ bij de toegestane Reformatie, en dat zij dezelfde gedragslijn volgt als de Duitsche steden, Cleve, Wesel en dergel., waarmede de Deventenaren zooveel in aanraking kwamen.

Opmerkelijk is immers, dat niets specifiek-Luthersch Deventer kenmerkt. Wanneer de Rostocksche of Wittenbergsche ideën hier ingang gevonden hadden — en dat zoude hebben kunnen geschieden door van Bronkhorst e. a. —

toch 1546—1548 geweest is; tusschen 1546 en 1548 zijn maar zeer weinig studenten ingeschreven en is het rectoraat van Casper Cruciger verlengd „propter motus bellicos”. Hij is later pred. b. d. Herv. gemeente Fischword. Reershemius, Ostfr. Pred. Denkmal, 2e Ausg. S. 737.

¹⁾ N. A. K. G. 1903, 55. Het was een juist politiek inzicht van de reformatorischgezinde Noord-Nederlanders dat zij, zooals in Amsterdam, den naam der Augsburgsche Confessie wel wilden aannemen, daar het dragen van dezen naam hen immers tot niets bond. Dat het in den tekst gezegde juist is, blijkt ook uit de „deductie der drijen steden”, die ik vond in Limburg's Jaarboek, Sittard 1908 blz. 18 vlg., waarin Burgemeester en de Raedt van Deventer, Campen en Swoll verklaren, dat zij „vrije Rijksteden gewesen sin, gelyck oock deselve den naem van vrije rixsteden, alle tijt gevoert hebben, *immediate onder het Rijk* behoerende ende tot alle Rixdagen verschreven wordende”.

dan zoude men in Deventer geen behoefte gehad hebben in enig ander opzicht „de kerken te reformeeren”, dan alleen in de wijze van Avondmaalsviering ¹⁾. De Rostockers meenen toch, dat óók de Mis behouden kan worden als alleen maar „de afgodische Canon” wordt afgeschaft. Bovendien zoude men dan ook niet door beeldenstorm zich vrije godsdienstoefening hebben willen verschaffen, want beeldenstorm is voor een werkelijk Lutheraan uit den aard der zaak uit den Booze; en het conventikelwezen zoude men dan zeker niet hebben gekend.

Zooals het geval is met Pithopaeus, die, hoewel leerling van de Rostocksche Universiteit, later Calvinist is, zooals Bronkhorst, de rector, in Rostock opgeleid, zich zeer wel kan vinden bij de prediking van Koolhaes e. a., en volijverig partij voor hen trekt, hoewel zij alles behalve Luthersch zijn, zoo is het met de meeste hervormingsgezinden in deze dagen. Zij zijn geen aanhangers eener bepaalde Confessie in tegenstelling met elke andere, maar zij belijden de Reformatie te zijn toegedaan en neigen meer naar de Hervormde richting. En hetzelfde zien wij in de geheele Rijnprovincie. In Wesel wordt pas in 1612 het altaar uit de kerk verwijderd en worden sedert 1608 de inzettingswoorden van het Avondmaal niet meer *gezongen* — maar toch was Wesel reeds langen tijd niet Luthersch meer. Caspar Koolhaes ²⁾, de gewezen Karthuiser monnik, die 24 Jan. 1536 te Keulen geboren, in 1560 pred. te Taarbach en daarna te Nassau-Siegen geweest is, kwam in Mei 1567 toen hij Deventer had moeten verlaten in Essen. Hier vond hij als leeraar van de gemeente der Augsb. Confessie:

¹⁾ Zie: „*Ein Schrift an die Christen zu Antwerpen: der Theologen zu Rostock*, 1566; A. 4.

²⁾ Zie Dr. H. C. Rogge, Caspar Jansz. Coolhaas, de voorlooper van Arminius, Amsterdam. 1858.

Caspar Isselburg, een man van Gereformeerde gezindheid ¹⁾. Moet hij er het Avondmaal bedienen, dan neemt hij in plaats van ouwels: brood en deelt het in vierkante stukjes. Weldra wordt hij dan ook — ten gevolge van een besluit van de Luthersche Leipziger Faculteit — als dwaalleeraar, in 1570, ontslagen. Heeft hij misschien op dezelfde wijze in Deventer het Avondmaal bediend, als Jan Arendsz. het deed in Amsterdam? Onmogelijk is het niet, want dat hier de Gereformeerde gezindheid niet vreemd was, blijkt uit het feit, dat in Jan. 1567 van hier gezonden worden eenige duizenden „*palsgraevische catechysmos* an Johann van Rede bastert tot Utrecht omme voirts nae Antwerpen tsenden” ²⁾ en dat bij Simon van Steenberg in datzelfde jaar de Heidelberger Catechismus het licht ziet. Nu verschijnen er geen leerboeken als er geen navraag naar is; en begeert men den Heidelberger, dan is men niet Luthersch. Bovendien, dat van hier naar Antwerpen Heidelberger Catechismussen worden gezonden, wijst op een band van gemeenschap met de Gereformeerde gemeente aldaar en deze was niet gediend van wat Luthersch was.

Maar — er is nog meer. De invloed van den in 1561 ontslagen pastoor Carolus Gallús, een leerling van Calvijn en die van Pithopaeus ³⁾, die de Gereformeerde gezindheid was toegedaan, zal grooter geweest zijn door de eigenaardigheid van hunne positie en het overwicht dat deze hun gaf, dan die welke uitging van de Lutherschen, tot wie wel een Diederick Scharff behoorde, maar die geen woordvoerders hadden, die op de groote menigte beslag konden

¹⁾ Cf. Wächtler, Urkunden aus den ersten Jahren der Reformation i. d. freien Reichsstadt Essen, 1561—1576, Rh. Pr. 1885.

²⁾ Cf. Fruin, Franc. Dusseldorpii Annales, blz. 43; de Hullu, N.A.K.G. 1903, blz. 326 vlg.

³⁾ Zie over hem: Pacquot Memoires, XIII, 314—323. Hij heeft den Heidelb. Cat. in het Latijn overgezet. H. R. E3. X, 169.

leggen. En, dit is in de Nederlanden een opmerkelijk feit: de volksmannen zijn niet-Luthersch, zooals Datheen, Moded e. a., daarentegen zijn de Luthersche voorgangers òf vreemdelingen, als in Antwerpen, òf geen volksmannen. Hieraan is het toe te schrijven, dat nergens de nog-niet-confessioneel-uitgesproken gemeenten naar het Lutherdom neigen; daarbij komt dat de kennismaking met het innerlijk gescheurde, zich verbijtende Lutherdom in deze jaren alles behalve verheffend of aantrekkelijk was. Ook hier in Deventer, dat medeleeft met de aangrenzende Duitsche niet-scherp-confessioneel-getinte landen neigen noch de predikanten, die alle drie later Hervormde gemeenten dienen, noch het volk naar het Lutherdom. Wanneer er dan ook in 1580 vrijheid voor de Protestanten komt, zijn dezen Calvinist.

Lang heeft de vrije godsdienstoefening, die Sept. 1566 was toegestaan, niet geduurd. Zoolang de Stadhouder machteloos was, de Landvoogdes alleen brieven schreef, en de reformatorische beweging in het land krachtig scheen, dacht de Magistraat van Deventer er niet aan om naar de vermaningen van hooger hand — 20 Sept.; 1 Febr. — te luisteren, want zij wilde de rust in de stad bestendigen. Maar — toen nederlaag op nederlaag de Protestanten trof, de Prins van Oranje wegtrok en de Heer van Brederode het land verliet, toen daarenboven de landvoogd in sommige steden garnizoen begon te leggen en deze ramp ook Deventer bedreigde ¹⁾; toen de Landvoogd in April nog eens wees op de groote gevaren, die Deventer met zijn verzet liep — toen besloten de Raad en de gemeente de predicatiën in

¹⁾ Dank zij het feit, dat Margaretha den 28^{en} Juni het bericht ontving, dat het prediken bij Roermond weer begonnen was, werden de troepen, die voor Deventer bestemd waren, naar Roermond gezonden. Zie J. S. v. Veen, Publ. d. I. Soc. hist. et archéol. dans le duché de Limb. XLIV, 1908, p. 138.

de Mariakerk te doen eindigen en zoo luidde dan den 6^{en} Mei de Publicatieklok om de burgerij te verkondigen dat de godsdienstoefeningen „nae die form der Augsp. Confession” voortaan niet meer zouden plaats hebben.

Reeds in April waren Melchior Pelegrinus en Caspar Koolhaes van hun arbeid ontslagen; den 4^{en} Juni trok ook Johan Ostendorp, de pastoor der Mariakerk, uit de stad. Voorloopig zoude hier alleen de Roomsche eeredienst zijn toegelaten. Korten tijd had men in de vrijheid geleefd, maar een Protestantsche gemeente was niet gesticht. In Deventer doet zich het verschijnsel voor, dat wij ook in Kuilenburg konden opmerken, dat er geen kerkeraad wordt aangesteld. In Amsterdam, bij de Gereformeerden, is dat wel het geval, in Antwerpen natuurlijk ook, maar, wordt van hooger hand, hetzij door de Magistraat, hetzij door den regeerenden Vorst de Reformatie ingevoerd, dan komt er geen kerkeraad, maar treedt de Magistraat in de plaats van het kapittel, dat de pastoors aanstelt. Daardoor ontbreekt dan ook de organisatie, waardoor een protestantsche gemeente anders wordt gekenmerkt. Nu zoude men geneigd kunnen zijn om hier „lutherschen” invloed te zien, maar het is juist, wanneer men van „Duitschen” invloed spreekt. In alle Duitsehe steden trad de Magistraat op en ook in Gereformeerde steden als Norden, Wesel e. a. was zij het, die de predikanten aanstelde. De presbyteriale gemeente-inrichting is wel te vinden bij de gemeenten onder het kruis, maar niet daar, waar de Magistraat toestemming tot reformatorische prediking gaf.

Vragen wij nu, hoe het komt, dat het Lutherdom, dat in Deventer een zoo vruchtbaren akker had kunnen vinden, er niet opgewassen is, dan hebben wij vooral te wijzen op het gemis aan krachtige overtuigde Luthersche predikers; waren die er geweest, misschien was deze gemeente, waartoe zoovelen behoorden, die in Noord-Duitschland hunne handelsbetrekkingen hadden, dien kant uitgegaan.

Maar, bij ontstentenis van hen deed de humanistische invloed der Fraterscholen — en humanisten kunnen Luther's verdediging zijner Avondmaalsleer nooit billijken — en de Gereformeerde invloed van een Gallus en een Pithopaeus zich gelden. Ook was de nabijheid van de Rijnstreken, waar vooral Melanchton de man was en waar men zich al beslist van het strijdlustige Lutherdom afkeerde, niet zonder beteekenis. Een Luthersche gemeente is er in dezen tijd in Deventer niet geweest en de Luthersche strooming is geheel doodgeloopen.

§ 4. *Woerden* ¹⁾.

De Luthersche gemeente van Woerden is de eenige met een zegel, dat niet een symbolische figuur, maar een historische, aan een brandpaal gebonden gestalte doet zien, en wel, gelijk het omschrift vermeldt: „Johannes Pistorius, Woerdensis, protomartyr Hollandiae, 1525”. Naar Jan de Bakker worden wij dan ook van zelf verwezen, wanneer wij de beginselen van de Hervorming in Woerden willen leeren kennen. Die beginselen was hij van harte toegedaan in hun waarheid en hun confessioneele onbelijndheid, want wanneer men in Heer Jan iets anders wil zien, dan een uit de vele „duysenden (kettters) in Holland, die tselve gevoelen ende verstaen” ²⁾ en die der kerk

¹⁾ Zie B.L.K. III, 1841: J. G. H. Reudler, *Gesch. v. Joh. Pistorius en der Ev. Luth. gemeente te Woerden*; Fr. Smit, *Aant. aang. de kerkl. geschiedenissen in de Nederl. inzonderheid dergenen, die de Onveranderde Augsb. Geloofsbel. zijn toegedaan*, Deel V, M. S.; hem stonden de Woerdensche aantekeningen van Huibertus Costerus ten dienste.

²⁾ Zie P. Fredericq, C.D.I. IV, 406—498, waar het verhoor van Pistorius, in het Latijn, beschreven door Gnafeus, en in het Hollandsch is te vinden.

den rug hebben toegekeerd, wanneer men in hem zoekt een man, die in alles Luther's opvattingen deelt, die „Luthersch” in specifieke zin zoude kunnen heeten, dan wordt men teleurgesteld. Geen enkele zijner uitspraken geeft tot een dergelijke opvatting recht; niet Luther is voor hem autoriteit, maar „de Schrift”. Wel is hij naar Wittenberg geweest ¹⁾, maar, wanneer hij op het schavot staat en „de grauwe broeder op den stoel de errores van Jan meedeelt” en zegt „dat dezen heer Jan gheweest hadde te Wittenberg teghen 't ghebot van den Keyser, nadat Luther gedeclareert was voor een ketter en hadde daer zijn lessen ofte sermoeenen ghehoort” ²⁾, dan roept hij uit: „Ten is niet waer”. Hij heeft Luther niet gehoord ³⁾. Niets wijst er op, dat hij in eenig opzicht in meerderen zin geestverwant genoemd kan worden van Luther dan van Hinne Rode, wiens leerling hij in werkelijkheid geweest is. Wat aangaande Wendelmoet Claesdochter, die een tijd lang in Woerden gevangen heeft gezeten, is opgemerkt, geldt ook van Pistorius: „De vraag tot welke van de verschillende Protestantsche richtingen men haar heeft te rekenen, is in het geheel geen vraag. In 1527 bestonden te onzent geene verschillende richtingen”.

Er is dan ook geen grond om de reformatorische strooming in Woerden in den eersten tijd voor een Luthersche te houden. En dit te minder daar zich hier korten tijd later het verschijnsel voordoet, dat er conventikels worden

¹⁾ Ibidem, 409.

²⁾ Ibidem, 494.

³⁾ De poging, door S. J. Oud en Nieuw 1862, blz. 52 aangewend om Pistorius te vinden in het Album Ac. Viteberg. is als volkomen mislukt te beschouwen. De H. S. blz. 253 heeft duidelijk doen zien, dat zijn naam niet verscholen kan zijn achter den 18 Mei 1524 ingeschreven Johan Theodorus Wijsman, daar hij in geen geval heette Jan Dirksen — dat was zijn vader — maar Jan Janssen.

gehouden, waarvan de werkelijk Lutherschen in dezen tijd niets wilden weten.

In 1558 heeft er echter eene gebeurtenis plaats, waardoor het verklaarbaar wordt, dat aan de Reformatie alhier uiterlijk een meer-luthersch stempel is opgedrukt. In dit jaar wordt de stad, het slot en de heerlijkheid Woerden met al wat er toe behoort — o. a. Bodegraven, Nieuwkoop, Jacobs-
woude of Woubrugge — door Koning Filips II verpand aan Hertog Erik van Brunswijk, den zwager van August van Saksen, die zelf Luthersch heette. Hij had in den slag van St. Quentin — 10 Aug. 1557 — den Rijngraaf en den Heer van St. André, maarschalk van Frankrijk, gevangen genomen. Filips wilde, om vrede te kunnen maken met den Franschen koning, hen ontslagen hebben en was bereid daartoe aan Hertog Erik een losgeld te geven van 112000 gulden van 40 pond groot. Daar hij echter geen geld had, verpandde hij voor ongeveer een derde van de som de heerlijkheid van Woerden aan hem ¹⁾, onder voorwaarde, dat hij den eed van dienst en getrouwheid zoude doen aan den Koning, als Graaf van Holland.

Hierdoor veranderde het karakter der stad. Zij werd nu een z. g. mediaatstad ²⁾, d. i. eene, die niet onmiddellijk onder den Heer des lands, maar onder een privaat heer, als patroon, stond. En — zooals in Meseritz in Posen de reformatie niet kon opkomen, zoolang de stad onmiddellijk stond onder den koning, maar wel toen zij verpand was aan den Starost Lorenz Myszkowski ³⁾, zoo was nu ook voor Woerden de mogelijkheid om de reformatie aan te nemen groo-
ter geworden, daar het vrij was van Filips en stond onder

¹⁾ Dit pandschap werd in 1617 door de Staten afgelost. Wagenaar, *Vad. Gesch.* VIII, 331.

²⁾ Guiccardini II, p. 124 *Belgiae descriptio generalis*, Amsterdam 1603.

³⁾ *Zeitschr. d. Hist. Gesellsch. f. d. Prov. Posen*, 1906, S. 79. Th. Wotschke, *Die Gesch. der Evang. Gem. Meseritz*.

den Hertog van Brunswijk, in wiens naam de burgvoogd of Casteleyn op het kasteel regeerde. Als gevolg hiervan heeft Woerden dan ook in den tijd der vervolging geen martelaren gekend.

Niet dadelijk bracht Woerden's verpanding een ingrijpende verandering te weeg. Aanvankelijk bleef alles bij het oude. Sedert 1564 wordt er evenwel „conform Gods woord gepredikt en de Sacramenten er volgens de Augsb. Confessie bediend” ¹⁾. Jan Knoop is pastoor en Cornelis Wolfaertszoon v. d. Laer waarschijnlijk vice-cureit.

In 1566 komt er meer gisting. Wanneer allerwege de nieuwe richting het hoofd opsteekt, verlangt men ook in Woerden, dat er reformatie der kerk geschiede. Eenige burgers, waaronder Warnaar Claassen ²⁾ dienen bij de Overheid een réquest in om de Augsburgerische Confessie officiëel in te voeren. De regeering wijst dit verzoek van de hand. Nu maakt de menigte zich van de groote kerk meester en draagt de beelden uit de kerk, doch laat het altaar staan ³⁾. De Overheid sluit daarop de kerk, gelijk in deze dagen op menige andere plaats geschiedde.

Reudler zegt, dat dit is „naar Luthersch kerkgebruik”. Dit is niet juist. In de Rijnstreken laat men allerwege bij

¹⁾ M.S. Schrijven van den Oud-Burgemeester aan de Staten van Holland en West-Friesland 1602. Arch. Amst. Luth. Gem. S. J. zegt, dat dit geschiedde in de Slotkerk. Een bevestiging van deze mededeeling heb ik nergens gevonden; zij strijdt met wat Dusseldorp — Fruin, Dusseld. Annales, p. 38 — zegt. Deze toch deelt mede dat de pastoors, die „pro catholica religione Lutheranismum docerent” optraden niet alleen in Deventer en Woerden, maar ook in Schoonhoven, Jacobswoude, Hogemade, etc. Dat de Slotkerk een pastoor had, wordt nergens aangegeven, wel had de stadskerk er een.

²⁾ Sententien van Alva d. J. Marcus p. 200, 201 wordt hij beschuldigd iemand overreed te hebben onder den Heer van Brederode te gaan dienen. Hij is later uit het land verbannen.

³⁾ Zoo op het Woerdensche gedenkbord.

de reformatie der kerk het altaar staan, ook al is men niet-luthersch. In Wesel staat het bijvoorbeeld tot 1612 hoewel Wesel gereformeerd is ¹⁾. Het schijnt mij dan ook zeer twijfelachtig of men aan dit feit veel kan hechten. De vraag, die ik niet beantwoorden kan, blijft immers: of dit laten staan van het altaar een gevolg is van wel gepleegd overleg, dan wel van 'n zekere gematigde beschouwing, die alleen tegen de beelden zich keerde, of wellicht van een gestoord worden tijdens den beeldenstorm, doordat de Overheid, die de kerk daarna sloot, optrad. In elk geval wijst dit „altaar” niet noodzakelijk op beslist Lutherdom. Het kan ook daarop wijzen, dat de burgerij, zooals in Deventer, waar het altaar eveneens is blijven staan, niet radicaal-anti-Roomsch, niet-Calvinistisch is, maar verwantschap heeft met de Rijnsche reformatie. Een paar verschijnselen zijn er toch, die hierop wijzen, dat het besliste Lutherdom den toon niet aangeeft, t. w. dat de menigte de beelden verwijdert, aan wier behoud oprecht Lutherschen zich niet ergeren ²⁾ en, dat overluid in de kerk worden aangeheven „met verheven stemmen de Nederduitsche psalmen” ³⁾. De karakteristiek-Luthersche liederen zijn niet de Psalmen. Met het aanheffen van een lied als: „Het heil kwam van den hemel neer” hebben Lutherschen wel eens den Roomschen pastoor het zwijgen opgelegd, maar zijn er Nederduitsche

¹⁾ Zie Z.B.G.V. II, S. 82, 83. Op initiatief van den Keurvorst van Brandenburg gaan — 19 Dec. 1612 — burgemeesters van Wesel er toe over de altaren te verwijderen en de burgers zien het gaarne: „Aus Ursachen, dasz die Altäre hiebevorn zum Abgöttereij gebraucht worden und sich nicht gebührt dasz diese, als eine nach Gottes Wort reformirte Stadt und Kirche, sich von anderen reformirten Kirchen, die alle die *altaria* abgeschafft, darin separiren soll”. Een altaar stond nog in 1619 in de kerk v. Siddeburen (Reitsma en v. Veen VII, 307, 333) te Onstwedde (ibidem VII, 367, 381) te Calepende (d. i. Opende, gem. Grootegast) e. e.

²⁾ Zie beneden, blz. 188.

³⁾ Smit, M.S. V, 43.

Psalmen ⁴⁾ in Woerden gezongen, dan was die beweging Sacramentarisch. Den naam der Augsburgsche Confessie nam men aan, omdat men onder Erik van Brunswijk, die als belijder van die Confessie was opgevoed, en al wat gereformeerdgezind was innig haatte ²⁾, met dien naam meende veilig te zijn en te kunnen deelen in de zegeningen van den Augsburger godsdienstvrede.

Deze verwachting wordt niet vervuld. Erik heeft geen sympathie voor de belijders van dezen naam in Woerden ³⁾; als hij verneemt wat daar is geschied, zendt hij zijn Rentmeester en gebiedt, dat alles in de vroegere orde hersteld worde. Dit baat niet. De kerk is en blijft gesloten. Daarop zendt hij 18 Sept. 1566 een brief ⁴⁾, waarin hij herstel van den Roomschen eeredienst eischt. Men gehoorzaamt niet. Nu beveelt Erik het geschut van het kasteel op de stad te richten; de burgers gaan zich verweren; er wordt van het kasteel geschoten ⁵⁾ en een burger wordt gedood. Men brengt de zaak voor het Haagsche hof. Dit zendt den 9^{en} Oct. 1566 een afgevaardigde naar Woerden, die beveelt den Roomschen godsdienst

¹⁾ D. z. in dezen tijd de Souterliederen of de Psalmen v. Datheen. De Psalmen van het Bonsche gezangboek komen niet in aanmerking, zie beneden.

²⁾ In 1567 waarschuwt Fred. v. d. Paltz Hertog Erik toch niet mede te werken aan den ondergang der Evangelischen. Dan antwoordt hij, de helper van Alva: „er lasse sich nicht gegen die Lutheraner gebrauchen sondern nur gegen die teuflische und längst verdammte sekte der Sacramentsschwärmer”. Cf. Wolters, Wesel, 301, Anm. 3. Hillman, Wesel, S. 92.

³⁾ Mr. Loosjes, Stemmen v. Waarh. en Vrede, 1909, blz. 627 zegt in zijn belangrijke studie over de Rederijkers in de Hervorming, dat Erik is „een heftig Lutheraan in dienst van Spanje”. Dit is onjuist. Zie o. a. v. Lummel, Nieuw Geuzenliedboek, blz. 16.

⁴⁾ Smit heeft dezen brief nog in handen gehad, afgedrukt bij Reudler, blz. 59.

⁵⁾ Dusseldorpii Annales, p. 37 sq.

te herstellen, geen Nederduitsche psalmen in de kerk te zingen noch den Roomschen priesters een hinderpaal in den weg te leggen.

Van nu aan blijft alles kalm. In het openbaar is er geen godsdienstoefening meer volgens de Augsb. Confessie. In 1602 schrijft de Oud-Burgemeester over dezen tijd aldus: „Wij hebben in 't openbaer daervan (d. i. van de Confessie) moeten desisteeren; blijvende niettemin (onze) herten onverandert en sijnde aldaer int stuck van de religie sulcke moderatie gebruyct dat niemant binnen de voorsz. stede van Woerden uyt oorsaecke van sijne bekentenisse aen den lijve gestraft is geworden”. Wanneer echter in 1572 Woerden zich onder de gehoorzaamheid van den Prins begeeft, dan stelt het — verpand als het nog is aan Erik van Brunswijk — als eenige voorwaarde dat „sij haers geloofs soudén mogen vrij leven en openlijk exerceren de Christ. Evang. leer van de Confessie en de Apologie”.

De geheel bijzondere toestand, waarin Woerden in dezen tijd verkeert, verklaart, dat de reformatorische strooming zich voegen wil naar de Augsburgsche Confessie. De openbaringen dezer strooming getuigen echter nog niet van beslist-Lutherdom. Toch zal hier na eenigen tijd het Lutheranisme zegevieren door den arbeid van hen, die in deze, door het Calvinisme nog niet bereikte stad, als predikers optreden.

§ 5. *Breda.*

De reformatorische strooming in Breda droeg van den beginne aan een Sacramentarisch karakter. De ketters, door den Turnhoutschen schout Laurens van Hasselt in 1529 gevangen genomen, hadden er „sermonen gedaen ende schole gehouden”. Zij waren in conventikels vereenigd. Niettegenstaande deze en andere vervolging waren hier ge-

regeld ketters te vinden als wier leeraar in 1559 Adriaan de Kuiper genoemd wordt.

Allicht zoude men in de meening kunnen verkeeren — omdat Prins Willem I uit politieke overwegingen de Hervormingsgezinden ertoe wilden brengen den naam: „toegedaan der Augsb. Confessie” te dragen — dat hier waarschijnlijk reeds zeer vroeg eene Luthersche gemeente heeft bestaan, en dit te meer omdat de Prins gehuwd was met Anna van Saksen en de sprake gaat, „dat hij haar had toegestaan, dat zij een Evang. prediker als Hofprediker hebben en op haar kamer het Avondmaal naar Lutherschen ritus vieren mocht”, maar toch is het zoo niet. Prins Willem was niet Luthersch en nooit stond hij aan Anna van Saksen toe een Luthersch hofprediker te hebben ¹⁾. Evenmin als in Brussel of in Antwerpen hadden de Oranje's in Breda, waar zij veel vertoefden in hun gevolg een Luthersch huisgeestelijke. De Oranje's leefden in dezen tijd als Roomschen.

In 1566 is hier wel een kleine gereformeerdgezinde gemeente. Geheime predicaties hebben er — tot Mei of Juni — plaats in het huis van de Wed. van Zuilen van de Haer, waar ook het Avondmaal wordt bediend. Hier is Andries Gorisz. voorlezer en als kenmerk van hun samenzijn wordt medegedeeld, dat zij de absolutie ontvangen na eene algemeene schuldbelijdenis te hebben afgelegd ²⁾. Tot deze gemeente, die niet-twijfelachtig gereformeerd is, behoort Filips van Marnix van St. Aldegonde.

In dezen tijd heeft hij het noodig gevonden om tegen

¹⁾ Zie R. C. Bakhuizen v. d. Brink, Het huwelijk van Willem van Oranje en Anna van Saksen, 1853, blz. 63. S. J. Oud en Nieuw, 1866, blz. 1 vlg. Groen v. Prinsterer, Archives, 1e Serie, T. II, p. 472. J. B. Kruger, Kerkel. Gesch. v. h. Bisdom van Breda, III, blz. 197 vlg., 296 vlg.

²⁾ Bakhuizen v. d. B. blz. 153.

een Bredaasch Lutheraan op te treden ¹⁾). De aanleiding was de volgende.

Den 22^{en} Augustus had de beeldenstorm twee dagen en twee nachten in de stad gewoed en daarbij was verloren gegaan het Sacrament van het mirakel, een in 1300 bij het turfsteken gevonden bloedende hostie, die, volgens de traditie, tal van wonderen had gewrocht en die tot nu toe op Sacramentsdag in luister was rondgedragen. Deze beeldenstorm had de verontwaardiging gewekt van een Lutheraan en hem er toe gebracht om een pamflet te schrijven met dezen titel: „*Stercke bewijsinghe dat men wel magh ghedenckende Ghetuyghenisse-beelden, maer geen omme die aen te bidden hebben*”. In dit pamflet beroept hij zich, om zijn stelling te bewijzen, op den metalen slang, door Mozes, op den steen te Sichem, door Josua en op den Eben Haezer, door Samuel opgericht. Ook wijst hij op het feit, dat Naäman in de afgodenhuizen van zijn goddeloozen koning den rechten God aanbad en dat Paulus in een schip zat, waarin hij dagelijks twee afgoden Castor en Pollux zag en waarin hij toch den waren God diende. Evenmin als zij het toen noodig achtten deze beelden af te werpen, evenmin was het nu noodig; want beelden zijn onschadelijk. En — wil men ze verwijderen, dan mag niet de dulle hoop, maar alleen de Overheid het doen.

Hiertegen keert zich Marnix in een allerbelangrijkst tractaat: „*Van de Beelden afgheworpen in de Nederlanden in Augusto 1566*”. Hij waagt het den beeldenstorm te verdedigen en het valt hem, den vurigen protestant, den overtuigden voorstander van den Nederlandschen opstand, niet moeielijk om de argumenten van zijn tegenstander te weerleggen en uit het Oude Testament aan te toonen dat niet de Overheid, maar het volk zelf de beelden en altaren mag afwerpen.

¹⁾ J. J. v. Toorenenbergen, Ph. Marnix v. St. Aldegonde, Godsd. en Kerkel. geschriften. 's-Gravenhage, 1871. Deel I, blz. 1—34.

Hier is een punt van geschil tusschen Luthersch en niet-Luthersch openbaar geworden, dat vooral in Breda acuut-brandend schijnt geweest te zijn. Immers ook in het eenige andere bericht, dat mij over de Lutherschen in Breda uit dezen tijd onder de oogen is gekomen, treedt de vraag naar de verhouding van hen tot de Overheid en naar het recht en de plicht van deze laatste op den voorgrond.

In de Archives de la Maison d'Orange-Nassau ¹⁾ komt onder dagteekening van 15 Nov. 1566 een brief voor, door Baptislaus Vogelsanck aan Graaf Lodewijk van Nassau gezonden over de kerkelijke zaken van Lutherschen en Gereformeerden te Breda. Hieruit blijkt, dat de Gereformeerden, evenals in Amsterdam, ook hier na den beeldenstorm vrijheid van godsdienstoefening hebben verkregen. De Magistraat heeft hun die geschonken ²⁾. Nu hebben zij eenige predikers en — een vast kenmerk van een Gereformeerde gemeente — ouderlingen, en houden hunne samenkomsten in een schuur op den Santberch. De Lutherschen hebben daarop ook een verzoekschrift om vrijheid van godsdienstoefening ingediend, maar er nog geene gunstige beschikking op gekregen. Zij komen samen in een ons niet-bekende plaats en hebben een prediker, Borckmy, die vermoedelijk tijdelijk uit Antwerpen hierheen is gezonden ³⁾. Wettig toegelaten is de gemeente niet.

¹⁾ Ie Serie, T. II, p. 472, vertaald door S. J. Oud en Nienw, 1866 blz. 1—8.

²⁾ Krüger, o. c. blz. 198.

³⁾ Cf. Cyriacus Spangenberg, Formularbüchlein der alten Adamssprache, v. H. Rembe, Dresden, 1887. S. XXVII, Vorrede. Spangenberg verhaalt daar, dat hij en andere predikanten uit Antwerpen preekten in Mechelen, Hondscote en Bredorn — dat zal wel zijn Breda —, en ook later, in 1580 enz. handelden zij aldus. Het is zelfs in latere jaren niet ongewoon, dat meer dan ééne gemeente eenzelfden predikant heeft en worden verscheidene gemeenten tijdelijk door een vreemd predikant geholpen. Borckmy moet een heel inconsequent man geweest zijn, wanneer hij durfde

Lodewijk van Nassau, die, evenals Prins Willem, maar niet alleen uit politieke overwegingen wenschte, dat er eenheid zoude zijn tusschen Gereformeerden en Lutherschen, had aan Vogelsanck opgedragen om te trachten deze tot stand te brengen. De Gereformeerdegezinden waren niet ongeneigd om op zijn plannen in te gaan; de Lutherschen maakten echter zwarigheid wegens verschil in de leer. Terwijl de onderhandelingen hierover aan den gang zijn, heeft er evenwel iets plaats, dat de breuke tusschen beiden nog grooter maakt. Een Gereformeerde is onder het gehoor van Borckmy gekomen en heeft dezen hooren zeggen, dat een predikant niet alleen door de gemeente geroepen, maar ook door de Overheid gezonden moet zijn. Hij is het hiermede niet eens, acht het in strijd met de Schrift en begint na afloop van de preek een debat met den Lutheraan. Terwijl dit aan den gang is, komt een ander Confessionist binnen, die de verzamelden tegen den Gereformeerde opzet, zoodat er een ophoop ontstaat en deze zich verwijdert. Hierdoor is de animositeit vermeerderd en de toenadering onmogelijk.

Het is jammer, dat er geen verdere bescheiden over deze zaak bekend zijn ¹⁾. Vogelsanck acht de Lutherschen in Breda minder handelbaar dan de Gereformeerdegezinden.

uitspreken, dat wie preekte alvorens door de Overheid geroepen te zijn een valsche leeraar was, wanneer hij zelf in het geheel niet bij de Overheid van zijn plaats bekend was. Daar de Breda'sche Overheid hem nu niet had toegelaten, aangezien zij geen gunstige beschikking op het adres der Lutherschen genomen had, vermoed ik dat hij aan de Antwerpsche Overheid bekend was en hij van daar uit hierheen was gezonden. Anders zoude zijn tegenstander in het debat hem toch hebben kunnen toevoegen: „gij zijt zelf een valsche leeraar, bij geen Overheid bekend”.

¹⁾ Vooral zoude het ons een stap vooruit brengen, als wij te weten konden komen wie — behalve Adriaan de Backer en Borckmy — tot de Lutherschen te Breda behoorden. Waren het ondergeschikte Duitschers uit het gevolg van den Prins? Waren het vluchtelingen uit Antwerpen, die hier tijdelijk vertoefden? Of — waren het menschen, in Breda geboren?

Dit is natuurlijk een persoonlijke indruk, waarover niet valt te strijden; maar, daar Graaf Lodewijk zelf nog met hart en ziel Luthersch was, zal Vogelsanck dit oordeel zeker niet hebben neergeschreven zonder er een degelijken grond voor gehad te hebben.

In Breda staan de meesten aan den kant der Gereformeerdgezinden: mannen van aanzien en talent als Filips van Marnix, Jean de Bonnot, Johan Gilain e. a.; aan de zijde der Lutherschen staat een kleine minderheid, die nog nooit naar voren was getreden, maar evenals in Amsterdam van zich deed hooren, toen de Gereformeerdgezinden vrije godsdienstoefening hadden verkregen. Beide stroomingen gaan hier, behalve in de gewone vragen om de leer, nog uit elkander in de beantwoording van deze twee:

Wie mag de beelden verwijderen: de Overheid of het volk?

Wie moet predikanten zenden: de Overheid of de gemeente?

De democratische Gereformeerden winnen het pleit, als zij antwoorden: volk en gemeente.

Na de tragedie van Austruweel worden de predicaties¹⁾ hier verboden en den laatsten Mei kondigt Prins Willem een bevel tegen haar af.

Zien wij terug op wat het onderzoek ons heeft geleerd aangaande de plaatsen, die gewoonlijk genoemd worden als de steden, waar Luthersche gemeenten gevestigd waren, dan moeten wij erkennen, dat dit onderzoek in het algemeen leidde tot negatieve resultaten. In Amsterdam en Deventer vonden wij Duitschen invloed; de handelsbetrekkingen met de Oostzeeprovinciën, met Bergen e. a. plaatsen, hadden de vorming van Luthersche gemeenten kunnen bevorderen,

¹⁾ Van Goor, *Gesch. v. Breda*, Blz. 69--74.

maar in geen van beide steden is in dezen tijd reeds een Luthersche gemeente ontstaan. In Kuilenburg is van geen Duitschen invloed op het volk sprake; hier heeft de Graaf van Pallandt vergunning gegeven conform de Augsburgsche Confessie te prediken; doch deze vergunning leidde niet tot het stichten van een Luthersche kerk. In Woerden had men in 1566 den naam der Confessie aanvaard en bleef de reformatorische strooming zoo goed als ongestoord bestaan, dank zij het pandschap van Erik van Brunswijk; maar beslist-Luthersch was die strooming in 1567 niet. In Breda openbaart zich een oogenblik een kleine Luthersche strooming, die niet van beteekenis is. Wij kunnen dan ook in 1567 niet spreken van Luthersche gemeenten in de Nederlanden, tenzij wij alleen het oog richten op Antwerpen. Elders waren zij niet.

HOOFDSTUK IV.

SPOREN VAN LUTHERANISME IN ANDERE DEELEN DER
NEDERLANDEN TOT 1567.

HOOFDSTUK IV.

Sporen van Lutheranisme in andere deelen der Nederlanden tot 1567.

Hebben wij in het voorgaande hoofdstuk den blik geslagen uitsluitend op die steden, die naar men gemeenlijk zegt, reeds vóór Alva's optreden Luthersche gemeenten binnen hare muren herbergden, nu zullen wij de Hervormingsgeschiedenis der verschillende provincies nagaan om te zien òf en waar elders nog sporen van Lutheranisme zijn te ontdekken en tevens om vast te stellen òf en in hoeverre Luther en de Duitsche reformatie invloed op enkele personen of op den gang der Reformatie in ons land gehad hebben.

Wij beginnen daartoe met

§ 1. *Friesland* ¹⁾.

Toen in 1523 Friesland gevoegd werd bij de erflanden van Karel V was het in menig opzicht door ketterij besmet.

¹⁾ Zie B. L. K. V, 173, vlg.; Oud en Nieuw, 1862, blz. 20 vlg. S. Blaupot ten Cate, Gesch. der Doopsgez. in Friesland, Leeuwarden, 1839, blz. 38 vlg. J. Reitsma, Honderd jaren u. d. Gesch. der Hervormden in Friesland. Leeuwarden, 1876. blz. 14 vlg.

De Kroniek van Petrus Worp, den Prior van het Thabor-klooster bij Sneek — 1524 — gewaagt ervan. Luther's gevoelens en beginselen hadden in de laatste jaren weerklank gevonden zoowel bij geestelijken als bij leeken. „In ons Friesland — zoo zegt hij — sijnt daer veel sommighe Priesters oft gheleerde lueden, beyde gheestelick ende werkelick (wertlick) die seer myt hem voelen; want hij bewijst sijn dyngghen alsoe claerlick mit dat H. Evangelii ende mit Paulus Epistolen, ende voert myt dye principael scryften, dat daer veel gheleerde luden myt hem toe vallen.”

Dit was een waar getuigenis. Er was in Friesland toch reeds langeren tijd bij velen ontwaking gekomen. De invloed van het klooster Thabor en van dat te Bergum, die beiden voeling hielden met de broeders des gemeenen levens; de zedelijke kracht, die uitging van de kloosterschool te Aduard; het optreden van een man als Wessel Gansfort in het naburige Groningen — dit alles gevoegd bij de vele onna-speurbare geesteswerkingen, die zich in dezen tijd deden gevoelen, was oorzaak dat veler oogen geopend werden voor een ander Evangelie dan de Roomsche kerk bracht. De Paster te Jelsum, Gellius Faber — later de Bouma — predikte reeds in 1516 in nieuwen geest en de vicaris van Pingjum, Menno Simons, streed in ditzelfde jaar den strijd des twijfels tegen velerlei leerstellingen, die hij moest verkondigen ¹⁾. En zij waren niet de eenigen, die geen vrede hadden met wat de kerk leerde; meerderen stonden aan hunne zijde.

Toen Luther's geschriften verschenen, strekte menigeen er de handen naar uit. Gretig las men ze. In Oost-Friesland reeds in 1519 alom verkrijgbaar, kwamen zij niet lang daarna ook hier onder het bereik van velen. En — niet alleen versterkte de lezing ervan velen in hun nieuwe opvatting, maar meer dan één gevoelde zich aangetrokken tot de Universiteit, waar de in deze boeken gehuldigde leer

¹⁾ De H. S. blz. 60/61.

in het openbaar werd verkondigd. Zoo trokken een paar Anjummer reguliere kanunniken naar Wittenberg en meerderen, die in andere omstandigheden zeker naar Rostock zouden zijn gegaan ¹⁾, volgden hen, zooals Hendrik Aukes van Leeuwarden en Willem de Geer, en keerden later terug, versterkt in eigen nieuwe geloofsovertuiging.

Deze overtuiging werd intusschen door al meerderen omhelsd. In 1523 verscheen te Deventer bij Albert Paefraidt een boekje, dat tot titel had ²⁾: „*Van de verveerlicke aenstaende tijt Endechristes ende van Endechristes voirlopers*”, vermoedelijk van de hand van den Franciscaan Henricus, die in het Premonstratenser-klooster te Mariengaard bij Hallum een poos lang had vertoefd. Hierin tracht hij aan te toonen, dat de komst van den Antichrist zeer nabij is. Diens voorloopers nemen steeds toe. Daartoe behooren Luther en

¹⁾ Cf. B. L. K. V, 173 vlg., Oud en Nieuw, 1862, 20 vlg. S. J. heeft hier een groote reeks Friezen opgenoemd, samengelezen uit het Alb. Acad. Viteberg., die in Wittenberg zouden hebben gestudeerd. Deze opgave is met groote voorzichtigheid te gebruiken. De Universiteit, waarheen tot het midden der 16^e eeuw veel Nederlanders, vooral uit de Noordelijke provinciën, trokken, was Rostock. In 1520 — zie Dr. Adolf Hofmeister, Die Matrikel der Universität Rostock, II, 1891 — werden hier uit Leeuwarden 3, uit Dokkum 2, uit „Frisia occidua” 2 en uit Groningen 2 ingeschreven. In 1521: 3 uit of bij Leeuwarden, 2 „Friso Occidentalis”, 1 uit Dokkum, 1 uit Groningen; in 1523: 3 uit Leeuwarden; in 1524 1 uit Bolsward, 1 uit Groningen, enz. Reformatorisch was het onderwijs er toen niet. Wanneer men allen, bij wie „ex Frisia” staat, voor West-Friezen wilde aanzien, dan zou het getal zeer stijgen. Maar, dit is niet gewettigd. Leer, Norden, Gheveren en andere steden worden allen tot Frisia gerekend, d. w. z. tot Oost-Friesland, terwijl West-Friesland duidelijk in de Rostocksche matrikels wordt aangeduid of door „Frisia occidua” of door „Traject. dioc.” De inschrijving had immers ook plaats met aangifte van het kerkelijk gebied. Nu is S. J. voor de verleiding bezweken om elken Frisius zonder meer uit de Wittenbergsche matrikels, die hem toescheen Westfries te kunnen zijn, tot Westfries te maken, ook zonder voldoende grond. Daarom is voorzichtigheid geboden. Zie ook de opmerkingen van de H. S. blz. 252, n. 3, 4, 5, vlg.

²⁾ Reitsma, 100 jaren, blz. 21 vlg.

Erasmus en hun aanhang: „de Martiniaens-clanten, lusige capbruederkens, duvelstrawanten”, enz.

In Friesland zijn deze Martiniaans-clanten ook. Den 14^{en} Maart 1526 wordt het eerste keizerlijke plakkaat tegen hen afgekondigd en, als gevolg ervan, treedt de Stadhouder George Schenck al beslister op. Heer Ulco, een priester, wordt gevangen genomen en naar Holland gezonden; Dirk Wou ¹⁾ en Heer Gerryt, organist te Stavoren, die „myt woirden ende wercken teghens de olde loffelijcke gewoonten ende wercken der heyliger kercken misdaen ende misseeght” hadden en „myt der lutteryen besmyt” waren, werden — 29 Nov. — tot ballingschap veroordeeld. Den 20^{en} Dec. van ditzelfde jaar wordt Wilhelmus Tanks uit Anjum ²⁾, die „de reyne jonkvrouw Maria ende moeder Goids had belasterd”, de tong doorstoken en worden hem nog andere straffen opgelegd. Een paar dagen later — 22 Dec. — wordt in Leeuwarden een nieuw placcaat afgekondigd, waarbij op strenge straffen gelast wordt alle verboden boeken van Martinus Lutherus en zijn adherenten binnen drie dagen uit te leveren om ze te doen verbranden. In het geheele land werd dit placcaat aangeslagen en ijverig werd er de hand aan gehouden ³⁾. Zoo trekt de procureur-Generaal van het Hof van Friesland zelf naar Witmarsum om „de boucken van Martinus Luyter ende andere zijner adherenten” te halen uit de „upgeslagen kisten van den pastoir ende vicarius” — 1527 ⁴⁾ — en meer dan één kettersch boek is in deze dagen verbrand. Maar ook hier vermag geen placcaat, geen boekenverbranding een geestelijke strooming tegen te houden. Niettegenstaande er bij placcaat van 14 Oct. 1529 twee vaste Commissarissen voor geloofszaken — „voor de Lutheraensche secte” — waren

¹⁾ De H. S. 484.

²⁾ Fred. C. D. I. V, 163.

³⁾ Ibidem, V, 252.

⁴⁾ Ibidem, V, 304.

benoemd en er 31 Oct. een scherp verbod van den Stadhouder en een placcaat van den Keizer, gericht tegen de kettersche geschriften, was uitgevaardigd, nam de streaming in kracht toe. In 1530 — 28 Juni — werd Wybrant Jansz van Hartwerd te Leeuwarden verbrand en in het volgende jaar bestudeert de vroegere vicaris van Pingjum — Menno Simons — in de pas van kettersche boeken gereinigde pastorie van Witmarsum de werken van Luther, Bucer en Bullinger.

Deze twee laatste feiten doen op nieuw zien dat de naam „Lutheraan” iemand evenmin Luthersch maakt als het lezen van Luther's boeken. De ketterij, waarvoor Wybrant Jansz is veroordeeld — en hij werd evenals de anderen gerekend onder de „Lutheranen, Landloopers en Bedelaars”, die in het placcaat van 28 Febr. 1533 nog worden genoemd — was de door Luther zeker afgewezen leer „dat hij nyet en geloofde dat Jezus Christus waerachtich Godt ende mensch is” en dat Menno Simons niet-Luthersch was, behoeft niet eens vermelding. Doch — evenmin was dat Gellius Faber ¹⁾, van wien Schultz Jacobi zegt, dat hij aan de zijde der Lutherschen schijnt gestaan te hebben. Dit blijkt uit zijne verklaring van het Avondmaal van 1551 ²⁾. Immers, daarin zegt Faber wel, dat Christus tegenwoordig is en de boetvaardigen spijst en drenkt met zijn lichaam en bloed, wat ook Gereformeerd is, maar niet — en dat

¹⁾ Zie H. H. Brucherus, *Gesch. v. d. opkomst en de vestiging der kerkhervorming in Groningen*, 1821. blz. 69. Zijn zoon Petrus is pred. van de Paltz geweest, daarna te Nijmegen, 1580, Zutphen, 1583, gest. 1604. Bij het opstellen van de *Formula Wirdumana* in 1552 — Meiners, *Oost-Vrieschl. Kerkel. gesch.* I, 334 — waarop S. J. zich beroept, wilde Faber zich houden aan de Wittenberger Concordie van 1536, evenals Bucer, trachtende bijeen te houden wat mogelijk was. Tot het aanvaarden van die Concordie waren meer Gereformeerden, ook Guido de Bray, te bewegen. Zie blz. 63. Dit zegt dus niets over Faber's Lutherdom, zooals S. J. meent.

²⁾ B. L. K. V, blz. 176; Meiners, l. c. I, 211—214.

zou zijn het kenmerkend-luthersche, dat hij ook de onboetvaardigen spijst. Ook geeft hij de wijze van Christus' tegenwoordigheid niet aan en dat is in 1551 reeds bedenkelijk onluthersch. Nu is het in het afgetrokkene niet onmogelijk, dat Faber in 1530 wat meer naar Luther's opvattingen neigde en later al meer Gereformeerd is geworden — hoewel mij dit nog uit niets is gebleken — maar waarschijnlijk is het niet, daar de twijfel aan de Roomsche opvatting van het Avondmaal, en aan de leer der transsubstantiatie — van welke de leer der consubstantiatie door velen nauwelijks is te onderscheiden — bij Menno Simonsz., bij Stephanus Sybrandi, in 1531 pastoor te Tjum, en bij vele anderen werd gevonden en hier als het ware inheemsch is geweest.

Maar, wat zullen wij water naar de zee dragen en betoogen, dat het in 1531 niets positiefs zegt als men Luthersch heet. Een feit is, dat de geschriften van Luther in Friesland werden gelezen, dat eenigen als Hieronimus en Albertus van Workum, Herman van Bolsward, Cyprianus van Leeuwarden, Cornelius en Severinus van Franeker, George en Gottfried Roorda en misschien ¹⁾ nog anderen naar Wittenberg ter studie trekken en de naam van Luther door velen werd gedragen. Doch in 1533 houdt dit laatste jaren lang op.

Evenals op andere plaatsen, wordt het Friesche volk in dezen tijd bezielde door de warme geestdrift der Anabaptisten. In 1531 hadden zij hier reeds aanhangers, gelijk bleek uit het verhoor van Sicke Snijder — 20 Maart 1531 — die den doop der bejaarden alleen geoorloofd achtte. De arbeid van mannen als David Joris, die hier van 1528—1534 werkte, van Melchior Hoffman — 1532 — van

¹⁾ Het is mogelijk, gelijk S. J. meent, dat Dominicus Goldam ex Frisia — Alb. Ac. Viteberg. Aug. 1530. — geen Oostfries is; zeker is het echter niet en door mij niet uit te maken; evenmin staat het vast van Basilius Roertha; want, afgescheiden daarvan of dit Roertha = Roorda is, dat elders Rorda wordt gespeld, deze naam komt ook wel elders dan alleen in West-Friesland voor.

de apostelen van Jan Matthijsz — 1534 — had reeds lang vrucht gedragen. Velen waren gewonnen voor het nieuwe Evangelie en met schrik zag de Regeering, die tot nu toe de reformatorische stroomingen niet had kunnen onderscheiden, welk een omvang deze beweging reeds in 1533 verkregen had. In 1534 alleen verschijnen er drie strenge placcaten tegen haar en tegelijk neemt de vervolging en daarmee het aantal slachtoffers toe. In 1535, wanneer Jan van Geelen uit Munster alle Anabaptisten wil bijeenbrengen om ze op te voeren naar het Nieuwe Zion, en het Oudeklooster bij Hartwerd door hem en de zijnen wordt bezet, bereikt deze beweging haar hoogtepunt, maar wordt nu in bloed gesmoord. Menno Simons is de man, die later de meer gematigde elementen, de Doopsgezinden, die jaren lang hier druk en vervolging moesten verduren, samenbindt. Zij bleven zich uitbreiden, maar vormden een afgesloten zelfstandigen kring.

Behalve deze beweging was er een andere, minder populair en minder geestdriftig en krachtig naar buiten optredend, maar die steeds meer aanhang vond bij de kalmere elementen en voortdurend aan invloed won. Deze beweging openbaarde zich zóówel onder het volk als onder de geestelijkheid. In 1535 bijv. moet Jan Schroer van Marjum voor den Hove terecht staan wegens het houden van conventikelen; in 1537 een ander, omdat hij kwalijk van het Sacrament heeft gesproken; in 1544 een derde, omdat hij verboden boeken bezit; weer anderen komen om hun vleeschgebruik in de vasten met het gerecht in aanraking of worden beboet om hun lezen van verboden geschriften; zij worden wel niet zoo zwaar gestraft als de Doopsgezinden, maar toch evenals dezen, als ketters behandeld. Dit voor zoover het 't volk betreft. Onder de geestelijkheid zien wij mannen optreden als Menso Poppius¹⁾, Heer Douwes.,

¹⁾ Meiners, o. c. I, 399—404.

Gellius Faber, Stephanus Sylvius ¹⁾, Ysbrand van Harderwijk e. a. Laatstgenoemde was als pastoor van Berlicum in 1546 naar Wittenberg gegaan en moest terugkeeren, omdat de Keizer dit jaar de studie aan kettersche hoogeschoolen had verboden. Hoewel hij door zijn abt — te Lidlum — hiervoor lichtelijk was gestraft, kreeg hij, door bemiddeling van zijn vriend George Roorda, die óók in Wittenberg had gestudeerd, zijn plaats als priester te Spannum terug. Dit teekent. Deze beide mannen, Roorda en van Harderwijk, die later abt van Lidlum wordt, doen zien op welke wijze de invloed van Wittenberg hier doorwerkt. Er is geen sprake dat zij, die onder dien invloed waren geweest trachtten hier een nieuwe kerk te stichten; neen, zij blijven in de Roomsche en eerbiedigen hare gebruiken, maar het Evangelie laten zij als een zuurdeesem werken. En zoo zal het ook geweest zijn met de anderen, die de Wittenbergsche Hoogeschool bezochten — daar waren tusschen 1538 en 1546 niet minder dan 35 Frisii ingeschreven — ²⁾, maar die echter geen van allen een eerste plaats in de reformatiegeschiedenis van Friesland innemen.

Luther en de Duitsche reformatie hebben hier slechts

¹⁾ Had in Heidelberg gestudeerd, werd in 1559 pastoor aan de hoofdkerk te Groningen.

²⁾ 35 Studenten zijn er in Wittenberg tusschen 1538 en 1546 in het Album als Frisii ingeschreven, maar het verdient zeker opmerking, dat dit de eenige Frisii zijn, zoodat wanneer *al* deze Frisii West-Friezen zijn geweest er in die jaren in Wittenberg geen Oost-Friezen hebben gestudeerd. Dit nu is zeer onwaarschijnlijk. Bovendien, waarom moeten — om eenige namen te noemen — Petrus Christianus — 1538 —, Eckardus de Plovert, Hermannus Acumentis, Johannes Schidi — 1544 — Petrus Frisius, Rodolphus Nicolaus, Christianus Scrapperus, Balduinus Loberti — 1545 — Johannes Gorick, Bernardus Friderici, Hermannus Pretrinus — 1546 — per se West-Friezen zijn? Zijn hun namen zoo uniek West-Friesch? Misschien komt men, als men de helft der ingeschreven Frisii tot de West-Friezen rekent, meer der waarheid nabij, maar zekerheid is alleen te krijgen, als men de familie van iederen ingeschreven student kent.

een stoot aan de beweging gegeven. Het eigenlijke volk hebben zij niet geraakt. Zij zijn hier sommigen personen ten zegen geweest en hebben wel invloed ten goede, maar geen macht geoefend. Trouwens dit is het karakteristieke van Luther's optreden. Naar organisatie noch machtsvertoon streefde hij; maar hij is de man van beginselen, die individuen en volkeren bezielde en vrucht droegen. De meeste Luthersche kerken zijn gesticht door vorsten of epigonen, die de kerk maakten tot een school van de reine leer; Luther, de profeet, in zijn reformatorisch optreden stichtte ze niet. Zoo is ook hier de reformatorische beweging niet georganiseerd door degenen, die onder zijn invloed stonden. Hun invloed was meer een algemeene.

De invloed der Duitsche reformatie, die in de dertiger jaren door de Anabaptisten gebroken was, werd in de vijftiger jaren, toen hij zich mogelijk had kunnen openbaren geheel in de schaduw gesteld door de krachtige hulp, die uit Emden en uit Oost-Friesland komt. Welke geest hier heerschte, wist Luther reeds in 1531, toen hij aan Wenceslaus Link schreef, dat hij geen nieuws wist ¹⁾ „nisi hoc malum, quod in Frisia libere regnat perfidia Sacramentariorum”. De hulp uit Oost-Friesland was noodig geworden door den druk, waaronder de Friezen waren gekomen ten gevolge van het optreden der Inquisitie (1550) en de benoeming van Dr. W. v. d. Lindt (Lindanus) tot inquisiteur (1556). Hierom achtte Antonius Nicolai van Wassenaar het noodig zijn gemeente te verlaten en naar Emden te vluchten. De Emdensche kerkeraad besloot toen leeraars ²⁾ uit te zenden naar Leeuwarden „om de broederen te vertroosten en te versterken”, die in de vele „onbehoorlicke vergaderingen en conventikelen” samenkwamen. De beweging wies gestadig en dit werd nog bevorderd door het échec dat Lindanus in 1561 leed, toen

¹⁾ De Wette, Luther's Briefe, IV. 212/213.

²⁾ Begin 1559: Haemstede; 31 Juli '59: Petrus Delenus; 1560/1561: Johannes Dirkenus; 1564: Ysbrand Balck.

hem een formeel proces bij het Hof was aangedaan, waarna hem de handen erg gebonden werden. Ook werkten het optreden van den Paus, die besloot tot het oprichten van een bisdom Leeuwarden en de houding der regeering, die het plan had den bisschop te steunen, haar in de hand. De ontevredenheid was algemeen. Nu begonnen veel pastoors in meer Gereformeerden zin te prediken; ten platten lande werden ¹⁾ „die godsdiensten tot diverscher plaetsen niet gedaen nae older gewoonte” en waar de pastoor trouw bleef, kwamen de reformatorischgezinden bijeen in eigen samenkomsten. Wel verzette zich de Overheid hier tegen, zoodat nog in 1565 een Festo Ruardi uit Oosthem, een Marten Eeltes uit Tjum moeten vluchten, maar krachtig was de bestrijding der ketterij niet. En, toen in 1566 in de Zuidelijke Nederlanden de spanning zichtbaar toenam en het verbond der Edelen zijn afgezanten naar Leeuwarden zond, kwam het volk in rep en roer. Het was niet meer te betoomen en zoo besloot de regeering der stad Leeuwarden begin September om, ter voorkoming van beeldenstorm, de kerken te doen zuiveren van al wat aanstoot zoude kunnen geven aan de Hervormingsgezinden en werd Zondag 8 Sept. hunne eerste publieke godsdienst-oefening in een der kerken te Leeuwarden gehouden.

Dit voorbeeld vond navolging in Sneek, Franeker en elders en in korten tijd was de Hervorming in Friesland overal ingevoerd. Een Luthersch karakter droeg zij niet. In 1562 ²⁾ had de Stadhouder een verbod moeten uitvaardigen tegen de verspreiding van de „*Belijdenis des Geloofs*” van Guido de Bray, maar dit verbod had niet kunnen beletten, dat de geest van deze belijdenis hier al meer doorwerkte. Een Aggaeus Albada, lid van het Hof, van 1553—1559, had zijn bekeering te danken aan de kerk te

¹⁾ Charterb. III, 484.

²⁾ Ibidem, III, 569,

Emden; Leo Hania, Poppe Agges en Agge Hendriks zijn in Sneek „principale voorstanders ende beschermers van de Calviniste religie”; de velen ¹⁾, die na 1546 in Wittenberg studeeren staan onder den invloed van Melancton, met wien de Gnesio-Lutheranen al beslister breken, en voelen zich zeker niet geroepen om op te treden tegen die gematigde Sacramentarische strooming, die hier wordt gevonden, terwijl deze bevorderd wordt door hen, die in Heidelberg hadden gestudeerd. Wel vinden wij daar tusschen 1547 en 1559 slechts 2 Friezen ingeschreven, maar na dien tijd neemt hun getal sterk toe ²⁾. Bovendien was de invloed van het zoo nabij zijnde Emden en van Oost-Friesland te groot dan dat ook niet de kerk van Friesland die zoude ondervonden hebben. Toen in 1567 de staat van zaken keerde en Spanje zich weer deed gelden, zochten de predikers en de gemeenteleden, die vluchten moesten of konden, hun heil dan ook in de Gereformeerde streken van Emden en Oost-Friesland.

Moge er al in de eerste jaren der Hervorming invloed van Luther en Luther's geschriften en Luther's Universiteit op velen in Friesland zijn uitgegaan, die invloed is gebroken door het Anabaptisme, dat het volk medesleepte en geheel overwonnen door Emden en Oost-Friesland, waar

¹⁾ Van 1547—1559 studeerden er 48 Frisii in Wittenberg, van wie velen zeker geen West-Friezen zijn; ook S. J. — Oud en Nieuw, 1862, 71 —, vermoedt dit van Egerus Beninga, en terecht (zie Ostfr. Monatsbl. VI, p. 433; VII, p. 49; Jahrb. d. Gesellsch. f. Bild. Kunst. Emden, IX, 1891, S. 96.). De Beninga's zijn een zeer bekende Oostfriesche familie, maar niet Beninga alleen is onder die 48 Frisii een Oostfries.

Zie over Unico Manningha, ook een der ingeschrevenen, den vriend van de zoons van Luther, en het N. Test., dat hij uit Luthers boekenschat kreeg met eigenhandige aantekeningen van Luther, behalve S. J. t. a. p.: P. Boelen Jr. Het 200-jarig bestaan der Herv. Gem. te Noorddijk, Groningen, 1846; C. P. Hofstede de Groot, Luther in seiner Studierstube. Theol. Studd. und Krit. 1883.

²⁾ Tusschen 1560 en 1567 studeeren er 11 Frisii.

meeningen werden gehuldigd, die hier instemming vonden en van waar uit de reformatorische strooming krachtig werd gevoed.

In Friesland kwam Luther's invloed te vroeg — de tijd voor kerkformatie was er toen nog niet, en toen deze daarvoor rijp werd, had de invloed van anderen den zijnen teruggedrongen. Luther heeft alleen de geletterden bereikt; de mannen, die het volk bewerkten, waren in engeren zin zijn geestverwanten niet.

Na het midden der 16^e eeuw is er van Lutherschen in Friesland geen sprake. In de 17^e eeuw verschijnen zij, wanneer Duitsche krijgslieden te Leeuwarden in garnizoen komen.

§ 2. *Groningen en Drenthe*¹⁾.

Is er in Friesland nog met eenigen schijn van recht te wijzen op directen of indirecten invloed van Luther en zijn geestverwanten, in Groningen is daarvan zelfs geen sprake. Hier bloeiden de Humanisten in de jaren, toen de Hervorming naar buiten optrad. De geestverwanten van Wessel Gansfoort en Erasmus traden hier op den voorgrond en de pastoor van de Martinikerk, Willem Frederiks, was de geëerde leider van een machtige strooming, die de Roomsche kerk wilde terugbrengen tot de zuiverheid, die zij in de zesde eeuw had bezeten, toen mannen als Ambrosius, Augustinus, Hieronymus en Gregorius de Groote geëerd werden²⁾. Luther was voor Frederik's aanhangers te

¹⁾ H.H. Brucherus, *Gesch. v. d. opkomst en de vestiging der kerkhervorming in de provincie Groningen*, 1821. N. Westendorp, *Bijzonderheden v. d. Gesch. der Hervorming in de prov. Groningen — 1545—1580* — uit de kroniek van Abel Eppens v. Wirdum. Groningen, Omkens, 1832.

²⁾ Art. 1 en 4 der kerkorde worden de werken dezer „vier leeraars der hilliger kercke” als bronnen voor de ware leer genoemd.

heftig; veeleer beantwoordde Erasmus aan hun ideaal ¹⁾. Zij stonden wel met de Wittenbergers in een zekere betrekking, maar toch waren zij volkomen zelfstandig ²⁾. De Wittenbergsche faculteit trekt de Groningers niet; de meeste studenten blijven, als vroeger, naar Rostock gaan ³⁾. Den geest, die hier de geestelijkheid bezielde, leert men het best kennen uit het twistgesprek, dat 12 Maart. 1523 gehouden werd tusschen de priesters met hun geestverwanten, onder leiding van Willem Frederiks, en de Dominicanen onder hun prior Laurens. Terwijl de Dominicanen de opperheerschappij van den paus, de afhankelijkheid der staatsmacht van de kerk, het plichtmatige van het dooden der kettters verdedigden, traden de anderen beslist op voor het geestelijk karakter der bisschoppen, voor het recht der gemeente volgens de H. Schrift, die alleen gezaghebbend is; in één woord, voor wat men noemt het formeele beginsel der Hervorming. En, dat deze laatste strooming de toongevende was, blijkt duidelijk uit de zes artikelen der kerkorde, die vóór 1536 in gemeenschappelijk overleg van geestelijkheid en staatsmacht van Groningen werd opgesteld en die jaren lang kracht van wet bezat ⁴⁾; hierin wordt aan de

¹⁾ De H. S. blz. 285.

²⁾ Brucherus, p. 41; de H. S. blz. 283, n. 3.

³⁾ Van 1520—1529 gaan er 2 Groningers naar Wittenberg en 10 naar Rostock. Bij het raadplegen der Matrikels bedenke men wel, dat er behalve de stad Groningen en Gooregt, aangeduid door: „Groningen, Gröningen, Traj. dioc.” — daar het behoorde onder het bisdom van Utrecht — is een Grüningen, dat tot het bisdom van Munster — Monasterien dioc. — behoort, d. w. z. het platte land van Groningen; dan is er een Gronien, d. i. Gronau, uit deze laatste diocese. Verwarring is hier gemakkelijk. Na 1529 neemt het getal Gron. studenten in Rostock sterk af; tusschen 1551 en 1567 vond ik er nog 6 Groningers, terwijl er in deze zelfde jaren in Heidelberg 12 studeeren. De sympathie der meesten ging toen naar het niet-luthersche Heidelberg. S. J. is evenals bij de Friezen wel wat al te spoedig geneigd geweest Wittenbergsche studenten tot Groningers te maken.

⁴⁾ Brucherus, p. 421 vlg.

predikers opgedragen het rechte evangelie te prediken naar de Schrift en de leer van de vier leeraars der heilige kerk.

Zoolang Hertog Karel van Gelre regeerde, steunde hij Willem Frederiks, die het hoofd der Gelderschgezinde partij was; hij trad hier niet, als in Gelderland, tegen de reformatorschgezinden op, en toen de Keizer Groningen aan zijn erflanden had toegevoegd waagde ook hij het niet deze kerkorde af te schaffen en voor de zuiverheid der leer in de bres te springen. In 1538 werd haar gezag bevestigd ¹⁾.

Grooten invloed hadden hier ook mannen als Reynerus Praedinius, de Rector van de St. Maartensschool, een Erasmusiaan, die veel godgeleerden vormde en de Aduarder kloosterbroeder Albertus Hardenberg. Deze was een vriend van a Lasco. In 1543 trok hij naar Wittenberg, waarna hij hofprediker werd van den Keurvorst van Keulen, Herman van Wied, die een hervorming in Melanchtons geest in zijn bisdom trachtte in te voeren. Toen dit mislukt was, werd hij predikant te Bremen, waar openbaar werd, dat hij wars was van elk confessioneel-gebonden zijn. Hij weigerde in 1557 zelfs de Augustana — ook de Variata — te onderteekenen, omdat hij alleen beloofd had zich aan de Schrift te houden. Bij hem zomin als bij Praedinius is een spoor van Lutherdom te vinden.

Men kan in Groningen niet spreken van een invloed, die er van de Duitsche, d. i. de Luthersche, reformatie is uitgegaan, tenzij men alleen het oog gericht houdt op dien onnaspeurbaren invloed, die er indirect is door het toevallig lezen van geschriften, die iemand in handen krijgt of door het ontmoeten van personen, die te voren met deze her-

¹⁾ De Ommelanden hadden een beslist reformatoire kerkorde, ± 1541 opgesteld; zie Rutgers, Hist. Avonden, p. 265 vlg. Het platte land van Groningen, uitgezonderd het Gooregt, behoorde immers onder den bisschop van Munster, die aan de Protestanten vrijheid van godsdienst gaf en zich aansloot bij het Smalkadisch verbond.

vorming in aanraking waren gekomen. Zulk een invloed is natuurlijk, ook door bemiddeling van Oost-Friesland, niet uitgesloten, maar eenigszins van belang is hij toch niet geweest. Een voorbeeld hiervoor is Abel Eppens, de kroniekschrijver; hij is in Wittenberg geweest, heeft er Melancton mede begraven, ook Hamburg bezocht, en toch is hij volstrekt niet aan de dogma's der Lutherschen gehecht. En dezulken zijn er natuurlijk meer; doch, toen in 1566 de openbare prediking werd ingevoerd in Groningen en op vele andere plaatsen in de Ommelanden, en daar de beelden werden afgeworpen, de kruisen stukgeslagen, de priester-gewaden verbrand, toen bleek duidelijk, dat de radicalere Gereformeerde hervorming hier den aanhang onder het volk had.

Een Luthersche strooming is hier niet geweest; noch een Luthersche gemeente hier vóór 1567 gesticht; eerst de 17de eeuw doet haar ontstaan, als Groningen garnizoensstad is met veel Duitsche soldaten.

Evenmin vindt men in Drenthe iets, dat op Lutherdom gelijkt; zelfs in latere eeuwen is daar geen Luthersche gemeente opgekomen, die kon blijven bestaan. Dat er in 1520 een Coevordenaar — Johannes Henricke — en in 1523 een paar Meppelaars — Johannes Hogekampff en Wilhelmus Stapel — naar Wittenberg ter studie gingen, terwijl in 1521 een paar Drenthenaars — Engelbertus Bolinck en Lewardus de Westen, zonder opgave van plaats van herkomst — in Rostock studeerden, zegt niet veel meer dan wat omstreeks 1529 aldus wordt uitgesproken: „seer vele ingesetenen namen de reformatie aan en wilden niet meer ter misse gaan en betoonden met woorden en wercken dat se een walge hadden aen de pauslicke leere en ceremonien”; ook de abdis van Assen moest klagen over Lutheraansche ketterije, maar een feit is, dat deze ketterij door den drost, Johan van Selbach, volkomen is onderdrukt, zoodat, toen Menso

Alting in 1567 in Sleen optrad hij met zijn Evangelieprediking nauwelijks eenigen aanhang vond.

§ 3. *Gelderland en het Overkwartier* ¹⁾.

Hertog Karel van Egmond, die in Groningen, door de eigenaardige staatkundige omstandigheden, zeer gematigd tegenover de hervormingsgezinden moest optreden, zóó dat zelfs de Anabaptisten er met zachtheid werden behandeld, toonde in zijn hertogdom Gelre, dat hij alles behalve een voorstander der Reformatie was. Hier deed hij wat hij kon, om haar tegen te werken, sedert zij ook zijn grondgebied was binnengedrongen. In Tiel moest G. Geldenhauer, die, na in Wittenberg vertoefd te hebben, als pastoor met de nieuwe prediking was opgetreden, in 1525 vluchten ²⁾. In Arnhem ³⁾, Nijmegen en Doesburg, waar een paar kloosterlingen in het Fraterhuis kettersche beginselen aanhingen, in Elburg en Harderwijk, ja, overal, waar sporen van reformatorische gezindheid waren op te merken, werd met kracht tegen al wat met de nieuwe strooming medeging, geijverd. Het geschrift van den Franciscaan Henricus ⁴⁾ „*Van de verveerlijcke aenstaende tijt Ende christes*” zoowel als placcaten en vervolgingen moesten daartoe medewerken en naar waarheid kon Hertog Karel dan ook getuigen, dat hij zijne landen „redelick onbefleekt” had gehouden.

Een geprononceerd karakter droeg de reformatorische strooming in Gelre niet. Wel las de rentmeester van de

¹⁾ C. H. Ris Lambers, de kerkhervorming op de Veluwe, Barneveld. 1890; Bibl. Ref. Neerl. IV, 81 vlg. Bijdr. t. d. Gesch. v. h. Overkwartier in Gelderland, 1543—1568 door Dr. J. S. van Veen: Publications de la Société histor. et archéolog. dans le duché de Limbourg, T. XLI, N.S. XXI, Maart 1905. p. 309—414. T. XLVI, 1908. p. 99—148.

²⁾ Fred. C.D.I. V, blz. 150.

³⁾ Ibidem, V, blz. 95, 153, 303.

⁴⁾ Zie boven blz. 197.

Veluwe, Maurisz Mauricii Pannekoeck ¹⁾, Luther's geschriften en was hij er zoo mede ingenomen, dat hij ze ook anderen aanbeval, maar hij was tevens voorzichtig genoeg om de aanbeveling na te laten, toen de Hertog hem deze lectuur verbood. Wel wordt er van de Doesburgsche kloosterbroeders ²⁾ getuigd, dat zij waren van de „saeva bestia”, de „Lutherana secta”; wel verklaart Heer Borchart v. d. Berch, de pastoor te Arnhem, dat Luther een satan is, evenals de gevallen engel Lucifer, en wijt hij hem de ketterij in den lande, maar als men hieruit zou willen opmaken, dat de reformatorische strooming hier Luthersch was in engeren zin, dan zoude men het karakter ervan in de dertiger jaren geheel miskennen.

Zeker kan men ook niet als Lutheranen kenmerken hen, die onder Willem van Kleef (1543) als hervormingsgezinden in Gelderland optreden. Deze vorst was leerling van den Erasmiaan van Heresbach en begunstigde de hervorming. Onder zijn bestuur won de beweging in Gelderland allerwege veld. In Elburg bijvoorbeeld werkten een onderwijzer, een vice-cureit en een pastoor in vrijzinnigen geest. In Harderwijk stond in 1540 een pastoor, die het sacrament zonder den gewonen eerbied bedient en die de woorden der consecratie niet uitspreekt — blijkbaar dus geen Lutheran — terwijl een ander daar Bullinger vereert; zoo is ook de pastoor van Hattem verdacht en houdt men bij Arnhem vergaderingen, waar men Duitsche psalmen zingt ³⁾. Jammer genoeg duurde de regeering van Willem echter slechts kort; reeds in 1543 eindigde zij. Nu kwam ook Gelre onder het bewind van Karel V en al beloofde deze, bij het tractaat van Venlo, dat hij de vrijheden van Gel-

¹⁾ Moll, Anast. Veluanus, blz. 103.

²⁾ Fred. C.D.I. V, blz. 89, 166, 248.

³⁾ Zie: „De ketttersche geestelijken op de Veluwe in 1548” medegedeeld door Dr. J. S. van Veen, Ned. Arch. Kerkgesch. VI, 1909, blz. 406/7. Ris Lambers, blz. 107, 113 e. e.

derland zoude handhaven en de Gelderschen zoude ontzien, zijn hand drukte zwaar op de ketterschgezinden.

Een placcaat tegen de kettersche lectuur, tegen heimelijke predicatiën, tegen het betwisten van waarheden door de katholieke kerk vastgesteld enz. werd weldra uitgevaardigd en overtreding ervan met meer of minder zware boeten bestraft; ook werd in 1547 de eerste inquisiteur aangesteld. Maar in weerwil van dit alles nam de hervormingsgezinde strooming toe. Bovenal geschiedde dat in Harderwijk, dat door zijn handel veel in aanraking kwam met Holland en Oost-Friesland. Hier verkondigt de pastoor, Jan van Groll, dat Christus niet op dezelfde wijze in het Avondsmaalsbrood is als hij was aan het kruis, wat zijn richting als Sacramentarisch karakteriseert, terwijl een ander — een Minderbroeder uit Deventer — ertegen op komt, dat het sacrament op Sacramentsdag plechtig in een kastje wordt rondgedragen, terwijl het moest gegeten en gedronken worden. En — evenals hier, ging het in Elburg, Hattem en Spankeren, waar de pastoor, Heer Jacob Overbeek, in zijn boekerij geschriften had van Melancton en van andere Hervormers, die zeker niet zonder invloed zullen geweest zijn op den geest, waarin hij den arbeid in zijn gemeente verrichtte; ja, zelfs in Arnhem drong de ketterij door en werd de Heidelberger catechismus straffeloos gelezen.

Dit laatste feit laat aan duidelijkheid niets te wenschen over; Luthersch is hier de reformatorische strooming niet. Misschien had zij het in den eersten tijd kunnen worden; wij vinden immers tusschen 1530 en 1543 een tiental Geldersche studenten in Wittenberg ingeschreven, maar met dit laatste jaar vermindert hun getal. Tot 1560 studeeren er aldaar nog slechts drie, terwijl Heidelberg voortdurend meerderen gaat trekken (van 1559—1566 reeds 4) en in 1566 Fredericus van Gent — Geldrus — naar Genève gaat. Doch al waren deze feiten niet sprekend, wij behoeven niet naar kleine kenmerkende teekenen te zoeken; de

Geldersche reformatorische strooming is gekarakteriseerd door den pastoor van Garderen: Anastasius Veluanus, wiens „*der Leeken Wechwijzer*” duizenden een wegwijzer ten leven is geweest en die zijn stempel gedrukt heeft op de geloofsbelijdenis van velen. Den 6^{en} Sept. 1554 wordt door den Keizer een placcaat uitgevaardigd, waarin verklaard wordt, dat er „groot gebreck und dwalinge is in onzen heyligen Christengelove” „insunderheit” ten gevolge van het lezen van „*der Leeken Wechwijzer*”, en dat daarom dit boek binnen 8 dagen moet worden ingeleverd of men wordt aan lijf en goed gestraft. Dit getuigt — evenals de reeks van drukken, die dit boek gehad heeft, 1554, 1555, 1584 en vlg. — van den grooten opgang, dien het maakte ¹⁾.

Dit werk openbaart ons een geest, die noch Luthersch noch Gereformeerd is. De schrijver gaat, waar het de vragen betreft, die de Lutherschen bezig houden, niet met hen mede. Hij is tegen de beelden; er moet een tempelreiniging geschieden ²⁾; hij is geen Ubiquitist ³⁾, gelijk ten overvloede blijkt uit zijn „*Vom Nachtmahl Christi*” ⁴⁾; hij gelooft niet dat de ongeloovigen het Sacrament kunnen ontvangen ⁵⁾; Luther's uitlegging van de Inzettingswoorden is verkeerd ⁶⁾. Hij meent, dat het volk de reformatie ter hand mag nemen als de Overheid het niet doet ⁷⁾. Toch blijkt uit andere beschouwingen van hem, dat hij Luther hoog stelt ⁸⁾, maar hij eert Melanchton, wiens *Loci Commu-*

¹⁾ Zie B. R. N. IV, 123 sq.

²⁾ Ibidem, blz. 289, 297.

³⁾ Ibidem, blz. 202.

⁴⁾ Ibidem, blz. 377, sq., 393, 402 en vlg.

⁵⁾ Ibidem, blz. 406, 412, 434/7.

⁶⁾ Ibidem, blz. 407—414.

⁷⁾ Ibidem, blz. 328/9 vlg.

⁸⁾ Ibidem, blz. 198, 202, 214, 221 en vlg. Zie ook N.A.K.G. VII, blz. 337. P. Bockmühl, Eine wiedergefundene Schrift des Joh. Anastasius Veluanus: „*Ein kurtzer Wegweiser* etc.” Hij waardeert in dit werkje ook Luther's persoon en werk, maar spreekt tevens uit, dat Luther „sich grob

nes en Calvijn, van wien hij de *Institutiones* aan de ontwikkelden aanbeveelt ¹⁾, eveneens. Hij is geen geestverwant van Luther. De leer der Praedestinatie, waaraan Luther tot het einde zijner dagen gehecht was, en die hij juist trachtte te verdedigen door te wijzen op het onderscheid tusschen den verborgen en den geopenbaarden raad Gods, verwierp Anastasius als verderfelijk. Zijn geestesrichting, gelijk aan die van de meeste hervormingsgezinden in de Noordelijke Nederlanden van vóór 1566, draagt geen confessioneel en zeker geen luthersch karakter ²⁾.

Nog een sprekend voorbeeld is er, dat doet zien hoe anti-thetisch men in Gelderland tegenover de Lutherschen stond. In 1566/67 was de reformatorische beweging hier in omvang en in kracht toegenomen; zij had in sommige plaatsen zelfs tijdelijk de overhand. Zoo in Harderwijk. Jan Arendsz was er opgetreden, het woord van Albertus Hardenberg had er ingang gevonden, en later kwam er een zekere prediker Johan (Oostendorp?) uit Deventer, hier gebracht door een koopman. Deze Johan is van de Augsburgsche Confessie en heeft daarom het vertrouwen van den Raad niet ³⁾. Hij krijgt geen aanhang. En toen hij een logement zoekt, verkiest hij het huis van den roomschen waard boven dat van den hervormingsgezinden. Hij verdwijnt in Harderwijk spoedig van het tooneel.

Toch zou juist in Gelderland een strooming, die de Augsburgsche Confessie was toegedaan, meer kans op wel-

vergriffen hat", dat „die Schrift mehr gelten müsse denn die Ansehung der Person Luther" en spreekt de hoop uit, dat „Gott dem Luther sein gräulich Lästern vergeben habe".

¹⁾ Ibidem, blz. 257 vlg.

²⁾ Anastasius noemt zichzelf zeer duidelijk een leerling van Bullinger in een brief, die 22 Sept. 1567 door hem uit Bacharach gezonden wordt ter aanbeveling van Jacobus Fischbach „aan mijn Praeceptor et Dominus" Heinrich Bullinger in Zürich. Autogr. Staatsarch. Zürich E. II. 356 p. 281—284 Rh. Pr. N. F. XII. 1910, S. 30.

³⁾ Ris Lambers, blz. 163.

slagen gehad hebben. Bij het tractaat van Venlo had de Keizer immers beloofd de ingezetenen als leden des heiligen Roomschen rijks te behandelen. De Staten beriepen zich telkens op deze belofte. Hadden de hervormingsgezinden zich nu eenigszins Luthersch gevoeld, dan zouden zij op het recht hebben gestaan hun als belijders van de Augsburgsche Confessie bij den Augsburgser godsdienstvrede geschonken. Dat doen zij echter niet. Wanneer in Nijmegen in Aug. 1566 een predikant is aangesteld en de Staten den Stadhouder verzoeken om het Nijmeegsch verdrag — dat aan Katholieken en Protestanten vrijheid van godsdienst-oefening toeliet — te bekrachtigen ¹⁾, dan weigert deze, omdat de predikant, als Calvinist, in geen geval deelen kan in de rechten van den Augsburgser godsdienstvrede. Hiermede zijn de Staten wel niet voldaan, maar loochenen, dat de Stadhouder de richting van den predikant juist karakteriseert, doen zij niet. Zij zijn niet Luthersch.

In het Overkwartier draagt de reformatorische strooming geheel het karakter van de daaraangrenzende Rijnstreken. Nadere omschrijving van dat karakter is niet mogelijk, omdat de beweging er niet omljnd is. Op haar heeft Melanchton grooten invloed geoefend; de hervorming, door den Aartsbisschop van Keulen ingevoerd, was geheel in zijn geest. Dat deze hervorming hier aanhang vond, blijkt in 1545. Dan toch verbiedt de bisschop van Luik de lezing van het boekje van den Minoriet Meinertzhagen ²⁾ „*Des Evangelischen burgers handbuecken*”, dat in 1544 in Bonn was gedrukt en waarschuwt hij voor de Keulsche reformatie. Roermond en Venlo zijn in dien tijd van ketterij verdacht. Niet dat er vroeger geen sporen van waren aan te wijzen; zij zijn er reeds in 1531, wanneer de dienaren van den drost de tong moeten doorpriemen van Jacob Loven-

¹⁾ Ibidem, blz. 131.

²⁾ Brom, Arch. Aartsbisd. Utr XXII, 161 vlg.

daell in Venlo en in Echt en Maekon, in Wachtendonk en Nyherstet de hervormingsgezinden moeten opspeuren en straffen. Ook zijn er reeds vroeg wederdoopers ¹⁾, als wier predikers optreden: Leonart van Tongeren, Thonis van Horstenrade, Gielis van Aicken, e. a. Doch omstreeks de vijftiger jaren neemt de beweging in beteekenis toe. Voortdurend wordt dan van ketterij gewag gemaakt. Zoo treedt in 1549 de kapelaan van Venlo op: Henrick Kamerlinck, later in Kleef, die met bedevaarten spot en de heiligen niet aanroept en soms in duytschen tale doopt; zoo wonen in 1550 in Wehl een kettersch geneesheer Mr. Johan en een kettersch pastoor en leest men er later met liefde Marnix' *Bijencorf*, van welk boek Lindanus in 1570 nog veel exemplaren vond bij den boekhandelaar van dat plaatsje. En, is het waar, wat Habets zegt, dat ²⁾ het „buitengewoon moeielijk” is in „die verwarde tijden te onderscheiden wie katholiek is of wie protestant”, het is nog meer waar dat het niet te doen is om de verschillende protestantsche stroomingen te onderscheiden. Toch heeft Canisius, de man van fijne opmerkingsgave, die in de Rijnstrecken buitengewoon goed thuis was, goed gezien toen hij 7 Oct. 1561 aan Hovius schreef: „Calvinus Lutherum suppressurus videtur non solum in Gallia sed etiam in Germania” ³⁾. Ook zijn er in 1560 in Roermond, Erkelens en Venlo wederdoopers, die in de bosschen bijeen komen; dat gebeurde ook in Tegelen. Het zijn meest kleine luiden, die ontkennen, dat Christus uit Maria de ware menschelijke natuur heeft aangenomen, doch daarnaast zijn er Sacramentariërs ⁴⁾.

Deze wederdoopers treden in Sept. 1566 in het openbaar

¹⁾ Publications etc. XV, p. 191—227.

²⁾ p. 322.

³⁾ Rh. Pr. I, S. 16 Anm.

⁴⁾ Engelbert Faber v. Wolfsheim i.d. Pfalz, een geestverwant van Datheen, was hun leider. Rh. Pr. N. F. XII. 1910. S. 27.

in Roermond op. Ludovicus Ornaeus preekt er; hij is tegen den wil der Regeering de stad binnengekomen en zegt dat hij „weer gefoirderd und deede wie die apostelen gedaen hedden”. Door het optreden der Overheid, die met 's konings ougenade dreigde, nam het verzet slechts toe. Men stelde zich in contact met het Antwerpsche consistorie, en zond er een deputatie heen; men liet een predikant komen uit de Palts; in het begin van October ¹⁾ werden kerken en altaren, beelden en kerkmeubelen verwoest en de verschillende ordenspersonen uitgedreven, bewijzen te over voor het feit, dat Ornaeus' prediking gespeend was aan wat een Luthersche prediking kenmerkte; trouwens het verzet van de Roermonders tegen de Overheid, toont aan dat zij niet behooren tot die reformatorische strooming, die onder alle omstandigheid gehoorzaamheid aan de Overheid eischt ²⁾.

In Venlo's nabijheid wordt in 1566 eerst gepredikt door Wilhelm Koenen ³⁾ en nadat de beeldenstorm heeft plaats gehad wordt den 5^{en} October 1566 de Hervormde godsdienstoefening in de Kloosterkerk toegelaten tot den 6^{en} April 1567, toen Leonardus uit Tegelen, die den dienst had verricht, verdreven wordt. In 1568 verneemt men nog van ketterij in deze stad; er zijn dan ouders, die hunne kinderen in het geheel niet hebben laten doopen, nu er sedert het verdrijven van den predikant geen kettische doop is geweest. Dit bericht, evenals dat van het bestaan van een Consistorie, door de mannelijke leden der gemeente gekozen, doet zien, dat wij hier geen Luther-

¹⁾ Publications etc., 1875, XII, blz. 370—379. XXVII, blz. 229.

²⁾ Hier las in 1561 de schoolmeester Adolphus de boeken van Bullinger. Publications etc., 1908, p. 101.

³⁾ Cf. Rh. Pr. N. F. XII. 1910 S. 28. Zijn tegenstanders noemden hem met den spotnaam Cackhosius; hij is een leerling van Monheim, heeft in Lipp gearbeid en stierf in 1574 in Keulen; hij is dezelfde als Wilhelm Kelsch of Kelzenberg.

dom vinden; want doopen lieten de Lutherschen ook door den Roomschen pastoor en Consistories kenden zij in 1567 nog niet. Als men dus vraagt of hier directen invloed is op te merken van de Duitsche reformatie, dan is die vraag ontkennend te beantwoorden, zoo men daaronder in tegenstelling met de Zwitsersche reformatie verstaat de Lutherschgetinte, doch verstaat men er onder invloed van de onbelijnde niet-confessioneele reformatie, gelijk zij in de Rijnstroken voorkomt, die tot \pm 1590 op veel plaatsen elk sprekend kenmerk mist, van wier predikanten vermeld kan worden ¹⁾: „er scheint triplus” of „duplus religionis gewesen zu sein”, dan is zij bevestigend te beantwoorden.

Het Overkwartier is meer één met de Rijnlanden dan met Nederland en, behoorde het al tot het grondgebied van Keizer Karel, tot de streken, die op de Hervormingsgeschiedenis van de Nederlanden grooten invloed hebben gehad kan men het niet rekenen.

§ 4. *Het Sticht en het Oversticht* ²⁾.

Bij het opkomen der reformatie was het middenpunt van het kerkelijk leven der Nederlanden „het Sticht”, het bisdom Utrecht, waar Filips van Bourgondië tot zijn dood (7 April 1524) Bisschop en wereldlijk vorst was. Reeds vroeg stelde men hier levendig belang in de reformatie en Hinne Rode, die met Luther persoonlijk bekend was, de leermeester van Jan de Bakker, de rector van de Hieronymus school, was haar ijverige voorstander. Naast hem

¹⁾ Zoo wordt nog in 1604 en 1614 geschreven van den Pred. te Haminkeln, M. Rh. K. G. 1909, S. 142/143.

²⁾ Vgl. H. J. Royaards, Proeve eener Geschiedenis der Hervorming in de stad en Provincie Utrecht, 1566—1577, Ned. Arch. Kerkl. Gesch. V, blz. 349—457; Jhr. Mr. A. M. C. Asch van Wijck, Bescheiden betr. het eerste tijdv. v. d. Gesch. d. Herv. i. stad en prov. Utrecht, 1524—1566; Ber. Hist. Gen. IV, 2, 1851, blz. 109 vlg.

stonden de Dominikaan Wouter, de „Luthersche monnik”, die, door een banvonniss getroffen, in 1520 naar Delft uitweek, Mr. Dirk van Abkoude, de pastoor van de Geertekerk; Mr. Herman Gerrits, de onderpastoor in de Jacobikerk, die in Januari 1522 zijne ketterijen herriep en anderen, allen ijverige voorstanders van de nieuwe leer. Met kracht werd tegen haar opgetreden door vervolging en brandstapel en in den loop van 1522 moest Hinne Rode „propter Lutherum”¹⁾, nadat hij afgezet was, de stad van zijn arbeid verlaten.

Met den dood van bisschop Filips, kwam er wel strijd over de opvolging, maar veranderde de houding van de bewindhebbers tegenover de kettters niet. Jan Seversz., de boekdrukker, die uit Leiden hierheen was gevlucht, werd den 17^{en} Juni 1524 met zijn gezellen voor eeuwig uit de stad gebannen; een placcaat tegen „luyters boeken oft die enige ketterijen berueren” werd den 23^{en} Aug. uitgevaardigd²⁾ en een Commissie door den Raad benoemd „om die ketterije van Luther ende anders te vermijden”. Zij trad met beslistheid op. De onverschrokken prediker Mr. Willem Ottens, die gevangen genomen werd, kon ervan getuigen, evenals Willem Dirksz., „den royen cuper”. Werd laatstgenoemde ditmaal nog losgelaten, toen bisschop Hendrik van Beieren, die in Sept. den bisschopszetel had beklommen, zich in 1525 beter kon doen gelden, werd hij op nieuw gevangen gezet als „een vuyl luters boef” en verbrand. Zijn uitgesproken meening, dat de biecht onnoo-

¹⁾ In de kroniek van het Fraterhuis te Doesburg, 1425—1559, staat: „1522 Rector autem domus clericorum in Trajecto D. Johannes Roy propter Luterum depositus est”. Dit „propter Luterum” is te pregnant om te beteekenen: „wegens Luth. ketterij”, maar beteekent: „wegens Luther, wegens Rode’s verhouding tot Luther”, zie Moll, Kerkhist. Arch. III, 110; Z. K. G. XVIII, S. 357.

²⁾ v. Asch v. Wijck, l. c. 110/111.

dig en het hoogwaardig sacrament niets dan brood is ¹⁾, doet zien dat hij Luther's inzichten niet deelde.

Zoo is het ook bij die vele kettters, met wie de Crimineele Sententiën van het Hof van Utrecht ons in aanraking brengen. Verachting van biecht en sacrament vinden wij bij Jacop van Noort en zijn geestverwanten ²⁾; verachting van den kinderdoop bij Steyntjen Jansd., Johan en Dirk Weyman, die zeer sterk den nadruk leggen op het algemeen priesterschap der géloovigen, en bij vele anderen. Want hier gaat het even als elders. In de dertiger jaren wint het Anabaptisme ³⁾ veld, dat velen bezielt; in het naburige Yselstein, waar de drostin het begunstigde, vindt het, evenals elders zijn aanhangers, die, als zij worden gevat, onverbiddelijk tot den zwaarde, of als Frans Jansz. tot de galg, worden veroordeeld (1535) ⁴⁾. Wordt de ketterij op deze wijze onderdrukt, de geboden, die „de Raad afkondigen moet om geene baldadigheden gedurende de processie te bedrijven” — 23 Juli 1552 — „om geen godsdienstoefeningen te verstoren” — 12 Nov. 1551 —, „om de jonggeboren kinderen te doen inzegenen” — 10 Maart 1551 —, wijzen er op, dat de liefde voor de kerk niet toeneemt en dat het doel der onderdrukking niet wordt bereikt. Filips II vindt het dan ook noodig om, wanneer hij op het punt staat de Nederlanden te verlaten, den Sen Aug. 1559 een brief aan Utrecht's bisschop te schrijven ⁵⁾, waarin hij hem ten ernstigste op het hart bindt de ketterij te bestrijden.

Toen er in 1566 allerwege opleving kwam, bleek het, dat Utrecht niet onbesmet was gebleven. Den 12^{en} Juli waarschuwt de stedelijke Magistraat voor „de valsche lee-

¹⁾ De H. Sch. blz. 329.

²⁾ V. Asch v. W. l. c. blz. 120 vlg.

³⁾ De H. Sch. blz. 462 vlg.

⁴⁾ Ibidem, blz. 127 vlg.

⁵⁾ Ibidem, blz. 169.

raers", die zeiden „dat huere prekinge ende vergaderinge mit wete, willen ende consent van principale heren van dese landen gehouden ende gedaen werden". Die waarschuwing richt echter niets uit, want den 29^{en} trekken velen naar Kuilenburg en weldra anderen naar den Haag ter kettersche preek. Spoedig komt Jan Arendsz. hier, evenals Pieter Gabriël; in Augustus is de openbare preek er, en kort daarop — 24/25 Aug. — de beeldenstorm. Deze treedt op met ruw geweld en als gevolg hiervan wordt den hervormingsgezinden de Jacobikerk ingeruimd „om grooter kwaad te voorkomen". Het duurt echter niet lang of de preek binnen de stad wordt in overleg met de Landvoogdes — 6 Sept. — verboden en manschappen worden aangenomen ter beveiliging van stad en kerk.

Van nu aan komt men weer buiten de stad samen. Ook dan als de Prins van Oranje — 19 Oct. — komt, die „alle neersticheid en goet devoir gedaen heeft om die van de religie in stilte te houden" ¹⁾, wordt hierin geene verandering gebracht, maar wordt bij verdrag bepaald, dat die van de nieuwe religie niet binnen de stad zouden preeken. Den 25^{en} Nov. 1566 wordt dit verdrag door de Landvoogdes bekrachtigd en voorloopig is de orde hersteld. Brengen de gebeurtenissen van 1567 allerwege verandering dan wordt dit ook hier bespeurd. Den 27^{en} Febr. 1567 trekt de graaf van Megen de stad binnen en weldra wordt vervolgd en gedood een ieder, die zich met de nieuwe religie heeft ingelaten en wordt Utrecht weer een uitsluitend roomsch-katholieke stad, de zetel der Roomsche hierarchie, het „paladium van Spanje".

Luthersch is hier de Hervormingsgezinde strooming niet geweest; conventikels, openbare preek, beeldenstorm wijzen er op, terwijl geen enkel spoor van Lutherschgezindheid in engeren zin mij uit eenig verhoor van een veroordeelde

¹⁾ Bor, I, blz. 105.

of eenige andere uiting der reformatorschgezinden tegenkwam. Wanneer hier in het begin der 17^e eeuw een Luthersche gemeente gesticht wordt, zijn het geen Utrechtenaren, die haar in het aanzijn roepen, maar gevluchte Vlamingen en Duitschers. Invloed hadden Luther en de Deutsche reformatie ook hier niet.

Ook in Amersfoort had Luther geen invloed; want al was hij in 1526 in aanraking gekomen met den broeder des gemeenen levens, die aan den wereldlijken rechter werd overgegeven ¹⁾, geestverwant was deze niet van hem ²⁾. Wel trokken in den loop der jaren velen ter studie naar Rostock; zooals Henricus Golt, 1542, Hermannus Everhard, Cornelius Brakel en Cornelis, die geneesheer werd van den koning van Denemarken in 1544, Hermannus Somer, die in 1544 promoveerde, Johannes van Westrenen en Gerardus Zegers in 1549, Johan van Woudenberg ³⁾ in 1550, Theodorus Vos in 1551 en ten laatste Hinricus Arnoldsz in 1560. Zij, die terugkeerden, waren de hervorming toegedaan en, toen de strooming hier een kerkelijke kleur kreeg, was die beslist Gereformeerdgetint.

Eer nog kan men van Duitschen invloed gewagen in het Oversticht. Hoe het in Deventer was, hebben wij boven reeds gezien en zoo was het ongeveer ook in Kampen en in Zwolle. Kampen stond in nauwere betrekking met Oostfriesland, Oldenburg en Lübeck en lag, mede door de afwezigheid van de pastoors, die de kerkelijke aangelegenheden veelal door vice-cureiten lieten behandelen, open voor

¹⁾ B. R. N. III, blz. 539, 606, 614, vlg. Altmeyer, *Les Précurseurs etc.* I p. 188; Clemen, A. R. G. III, S. 412.

²⁾ F. Pijper, *Erasmus en de Ned. Reformatie*, Brill, 1907. blz. 22.

³⁾ Bacc. 27 Aug. 1560; later een geestverwant van M. Rudze — zie beneden, Deel II, Hoofdst. III § 2 — en van M. Flacius; Pred. te Rostock en te Warena in Mecklenburg.

tal van kettersche invloeden. In 1525 kwam hierin verandering. Toen werd Joannes Slachek, die het pastoorschap bekleedde, afgezet en de Kampenaar Albrecht Pigghe in zijn plaats benoemd. Reeds in ditzelfde jaar, den 3^{en} Dec., kondigde de Raad een placcaat af tegen hen, die 1) „in horen huysen hebben eynige boecken bij Marten Luther offte by eynige van synen discipulen offte navolgers gemaect, als *Die Duytsche theologie*, idem *het Nye Testament* nyes gedruckt mitter gloesen, item *het Pater noster* mitter gloesen, want de beyde gloesen vals sint, ende alle andere dergelycke boecken in Duyssche ende in Latijn”. En den 6^{en} Dec. 1528 2) wordt het den inwoners der stad verboden de weggeloopen geestelijken, „die tot oneere Godes almeechtich . . . hare convente, habyte ende duechdelick leven verlaten hebben” (en er schijnen velen in de stad geweest te zijn) „na verloop van drye dagen te herbergen”, terwijl tevens verboden wordt conventikels te houden. Maar, al gaf de Raad placcaten uit, veel uitrichten deden ze niet.

In 1529 en '30 moet hij het zelf erkennen 3) en de placcaten hernieuwen en toen in 1532 Arent Graet 4) hier vice-cureit werd, nam de reformatorische strooming in kracht toe. In 1533 voegt de Magistraat bij de vroegere keuren er eene tegen het vieren van de Mis in de volkstaal en het stoornis wekken bij den eeredienst. De invloed van Graet werd gaandeweg grooter. In 1539 wordt hij wegens ketterij aangeklaagd en naar Utrecht gedaagd. De burgerij belet dan echter zijn wegvoering, waarop hij den 18^{en} Oct. door den Stadhouder uit de stad wordt gebannen. Later houdt hij zich weer in de nabijheid der stad op.

In 1534 gaat Lupertus Fabri van hier in Wittenberg

1) Fred. C. D. I. V, 71.

2) Ibidem, V, 367.

3) De H. Sch. 469.

4) Zie Kerkhist. Arch. IV, 404 vlg. Hij is later in Middelle.

studeeren, terwijl een drietal — Rutgerus Hudde, 1548, Johannes Libertus, 1554, en Georgius Menslow, 1567 — in den loop dezer jaren zich naar Rostock begeven. Dat hun invloed in eenig opzicht der Lutherschgezinde strooming ten goede kwam, blijkt uit niets.

Met Graet was echter de ketterij niet gebannen. Nog in 1543 vraagt de Kamper Overheid aan het provinciaal Kapittel der Franciscanen te Amsterdam om de twee broeders, die als predikers naar Kampen gezonden waren, er nog eenigen tijd te laten. Het schijnt, dat door hun optreden er een dam tegen de ketterij is opgeworpen. Want, al houdt Jan Arendsz. hier 13 Sept. 1566 een haagpreek, zóó als in Zwolle en Deventer treden de hervormingsgezinden hier niet op. Ook in 1566 blijft het hier rustig en wanneer Alva de regeering aanvaardt, deelt Kampen uitermate in zijn gunst.

Anders dan in Kampen ging het in Zwolle. Reeds vroeg was het in algemeenen zin met ketterij besmet. De broeders des gemeenen levens hadden hier den akker toeberaid door hun school, waaraan Gerrit Lister ¹⁾, de ijverige Humanist die niet alleen met Erasmus, maar ook met Luther in correspondentie stond en die veel invloed had (1517—1522), arbeidde. Het zijn zonder twijfel leerlingen van hem, die wij in 1525 en '26 in Wittenberg aantreffen (Rodolphus en Rupertus Eersheym, in 1532 Wolfgang Schram), want te voren trok men zooals Jochem Tinctor (1518) direct, of zooals Albertus Snavel over Leuven naar Rostock (1521), dat toen nog een goed-katholieke Universiteit was. Zijn invloed was voornamelijk beperkt tot de betere kringen, waartoe ook behoorde Willem van Zwolle, de fourier van den Deenschen koning Christiaan II, die in 1529 te Mechelen werd verbrand ³⁾.

¹⁾ Arch. Ned. Kerkgesch., 1899, blz. 203 vlg., blz. 207; de H. Sch. blz. 30.

²⁾ v. Hattum, Gesch. v. Zwolle. II, 555.

³⁾ Zie B. L. K., VI, 131 vlg.

In 1530 werd het al duidelijker dat hier ketters huisden. Verscheidene inwoners, die op Duitschland handel dreven, waren onder den invloed der Duitsche reformatie ¹⁾ gekomen en hadden eerst in het verborgene, maar langzamerhand ook in het openbaar zich aanhangers ervan betoond. In 1532 werd de pastoor der parochiekerk, Gobel Volquini, die vermoedelijk tot de reformatie neigde, ontslagen, en werden er krachtige maatregelen tegen de ketterij genomen. Den 15^{en} Febr. trad de Magistraat in overleg met die van Deventer en Kampen om gemeenschappelijk tegen de ketters op te treden en het afgekondigde placcaat tegen de conventikels, het lezen van verboden boeken, en het schenden van beelden, enz. te handhaven. Het was de Overheid hierbij ernst en langeren tijd hield zij het verder openbare optreden der ketterij tegen.

De reformatorische strooming breidde zich echter uit en dat niet alleen onder de volksklasse, die tot het Anabaptisme neigde, dat hier veel aanhangers had. De scharen, die in 1534 naar Munster optrokken ²⁾, werden hier in de buurt gedeeltelijk gevangen genomen, gedeeltelijk gedood of op andere wijze gestraft en de stedelingen, die in dit jaar en later zich als herdoopers deden kennen, werden zonder uitzondering gevangen gezet.

Velen waren reformatorischgezind. Steeds meer studenten trokken naar de inmiddels reformatorischgezind geworden Rostocksche Universiteit, die men blijkbaar boven die van Wittenberg bleef stellen. Studeeren er op laatstgenoemde tot 1560 een viertal Zwollenaren: Herm. Buschius, Albertus Golt en Johannes Golt, — 1539 — en in 1559 Vredericus Molckenboer, dien wij in 1562 in Rostock treffen, op de eerste waren, behalve laatstgenoemde, ingeschreven: Hin-

¹⁾ Revius, *Daventria Illustrata*, p. 253 zegt dat onder Lutheranen allerlei geestdrijvers werden verstaan.

²⁾ V. Hattum, l. c. II, blz. 362, 365, 368.

ricus Berckhusen — 1539 —, Lambertus Talen, Albertus Knoppert ¹⁾, Theod. Artopaeus ²⁾ — in 1547 —; Paulus Golt, Med. Dr. en Gottfried Wanger in 1548; Nicolaus Ruteri in 1549; Albertus Bolte en Theodoricus Hertgersen in 1552; in 1554 Wouter de Watter en in 1561 Henricus Herdenbach. De vicaris van de St. Michielskerk Herman Strycker ³⁾ kon hier in 1557 het sacrament „sub utraque” uitdeelen. Dit veronderstelt een reformatorischgezinde gemeente.

Dat deze veronderstelling niet gewaagd is, blijkt bovendien uit het feit, dat de Raad in 1560 besluit om tegen de bezoekers van de vergaderingen en de predikdiensten der Protestanten op te treden en ze te straffen ⁴⁾. Weldra wordt Steven Potgieter, die een leeraar uit Emden heeft geherbergd en zijn kind daar heeft laten doopen uit de stad gebannen; hetzelfde lot treft den drukker Harmen Leeuw, wiens boeken tegen den heerschenden godsdienst worden verbrand. Wanneer Potgieter, wat waarschijnlijk is, daar hij een leeraar heeft gehuisvest, een der leiders der hervormdgezinden is geweest, dan is het niet moeielijk hun karakter te onderkennen, ook al kennen wij de boeken niet, die bij Harmen Leeuw zijn gedrukt. Immers een volbloed Lutheraan zoude geen conventikel bijwonen of hulp zoeken in Emden, een gereformeerdgezinde stad, en evenmin zijn kind ter doop naar Emden brengen, maar het in de Roomsche kerk bij Strycker hebben laten doopen. Hier

¹⁾ Doctor utriusque juris, prof. Haffniensis.

²⁾ Er is in 1613 in de Luth. kerk te Woerden een predikant van dezen naam: Johannes Artopaeus, die uit Dinslaken komt en in Giessen heeft gestudeerd, wiens zoon Mr. Jac. Artopaeus, pred. is te Hoorn in 1656 en te Haarlem in 1660. Of zij verwant zijn aan dezen Theod. Artopaeus uit Zwolle is mij niet bekend.

³⁾ V. Hattum, II, blz. 425; Arch. Kerkgesch. V, 336, vlg. VI, 392 vlg. N. A. K. G. 1902 I, blz. 236 vlg.

⁴⁾ V. Hattum, III, blz. 3.

moet met nadruk op gewezen worden, omdat het in Zwolle gaat, zooals in Deventer.

Wanneer het jaar 1566 is aangebroken en er buiten de Sassenpoort — nog vóór 4 Sept. — wordt gepredikt; wanneer de Magistraat ¹⁾ om de rust in de stad niet te verstoren het Sacrament „sub utraque” in de kerken laat uitreiken en de drie steden besluiten een request te zenden aan de landvoogdes „om voor de Protestantsche Inwoonders een kerk te bekomen in de steden” dan doen zij dit, om daar den „godsdiensdienst te laten verrichten na gebruik der Augsburgsche Confessie”. Die naam zoude de gedachte kunnen wekken, als hadden wij hier met Lutherschen in optima forma te doen, wat evenwel Potgieter niet is. Ook andere verschijnselen doen zien, dat deze gedachte onjuist zoude zijn. Wel spreken de Protestanten er over, dat zij den Raad willen dwingen een predikant uit Lubeck ²⁾ te laten komen, als hun een kerk gegeven wordt, maar dit vond zijn oorzaak in de bijzondere banden, die deze stad met Zwolle en Kampen verbond ³⁾. Hieruit is te verklaren dat men het eerst aan Lubeck denkt, dat een zoo grooten stoot gegeven heeft tot het werk der Hervorming in Zwolle. Dat men overigens niet Luthersch gezind is, blijkt uit eenige mededeelingen van den Stadhouder, den Graaf van Aremberg.

Hij richt den 18^{en} Sept. 1566 een brief aan de Landvoogdes en deelt daarin mede, dat de Zwollenaars „in groten aantal uytgeloopen” zijn naar de preek van een Calvinist, Johannes van Linden, en „nyet seer veel menschen uyster stadt gelooopen zijn” naar de preek van Jan Arendsz, „den Mandemaecker”, zoodat het schijnt „dat sy geen gefallen dragen up desselven mandemaeckers sermoen”. Wanneer uit deze mededeelingen nu iets te lezen is over den geest

¹⁾ Ibidem, blz. 24.

²⁾ Ibidem, blz. 29/30.

³⁾ Ibidem II, blz. 358.

der Zwollenaars, dan is het zeker dit, dat zij met den gematigden Jan Arendsz minder tevreden zijn dan met den prediker uit de buurt van Emden, die ook in Harderwijk was opgetreden ¹⁾.

Bovendien wijst het verzet der Protestanten tegen de Overheid op een niet-Lutherschen geest. In de Statenzitting van October verklaren de Edelen, dat zij alleen om „grooter onheil af te wenden gevraagd hadden de belijdenis der Augsburgsche Confessie toe te laten”. Toen den Protestanten na deze Statenvergadering geen toestemming tot openbare godsdienstoefening is gegeven, breken zij de Lieve Vrouwenkerk in Zwolle open en laten er den predikdienst verrichten ²⁾. Wel gaan zij niet over tot het breken van beelden en het vernietigen van altaren, doch dit doet alleen zien, dat hier, gelijk in Deventer, het meer rigoristische Calvinisme uit het Zuiden nog niet is doorgedrongen, maar de Duitsche invloed overwegend is. Dat deze echter Luthersch is, blijkt uit niets. De band met Emden en Deventer wijst op het niet-omlijnde, maar sterk naar het meer gereformeerde neigende der heerschende strooming.

Wanneer de Stadhouder zich nu verzet tegen het afstaan van een kerk aan de hervormingsgezinden en dreigt het Zwarte Water af te sluiten, dan wordt na veel tegenstribbeling en na het ontvangen van de belofte, dat zij na verloop van tijd dezelfde vrijheid zouden bekomen als die van Deventer, Amsterdam, enz. door de Zwollenaren de kerk teruggegeven en de Protestantsche godsdienstoefening gestaakt. De vrees voor de onheilen, die de stad bedreigden, was oorzaak dat zij tegen het einde van 1566 hiertoe overgingen.

Breekt in latere jaren de Hervorming hier door, dan

¹⁾ Ris Lambers. Kerkherv. Veluwe, blz. 162 e. e.

²⁾ V. Hattum. III, blz. 35.

draagt zij geen Luthersch karakter. In 1605 zijn er een paar Luthersche families, waaronder die van Van Tweehuizen — broeder van den bekenden Amsterdamschen ouderling, den hoofdreefer in de vroegere Compagnie van Nieuw-Nederland ¹⁾ — die uit Antwerpen kwamen, en die de middelen bezitten om een predikant te onderhouden, d. w. z., die 3 à 400 gulden kunnen opbrengen.

Behalve in de drie steden wordt er ook in Hasselt ketterij gevonden en vragen de Edelen, om erger te voorkomen, vrijheid voor de Augsburgsche Confessie, welk aanzoek zij echter weer intrekken.

In het Oversticht is er dus sprake van invloed uit Duitschland, maar het is de invloed uit Emden en uit de Rijnstreken, die hier overheerscht en in deze deelen van Duitschland was men bereid den naam der Augsb. Confessie te dragen²⁾, zonder Luthersch te zijn. Waarom deze strooming niet in Luthersche bedding gekomen is, moet later worden aangetoond, wanneer gehandeld zal worden over wat er tijdens de ballingschap, die in 1567 voor vele Protestanten aanbrak, plaats greep. Toen is er in Emden samenbinding gekomen tusschen de Zuid-Nederlanders, als v. d. Heyden e. a., en Jan Arendsz en de zijnen, die uit liefde voor de eendracht hunne persoonlijke gezindheid hebben ten offer gebracht aan de belangen van het vaderland en de eenheid der Hervorming; toen is het element in de Nederlandsche reformatie, dat misschien Luthersch had kunnen worden en in elk geval den naam Augsburgsche Confessie niet schuwde, ondergegaan in de krachtiger georganiseerde, meer gereformeerde strooming.

¹⁾ Cf. S. Muller Fz. De Noordsche Compagnie, blz. 25 vlg. Dit is in overeenstemming met wat staat in het Notulenboek der Ev. Luth. Gem. Amsterd. 1605, fol. 73 en met de mededeeling van S. J. Oud en Nieuw, 1865, blz. 122, dat men in het begin van 1645 in Zwolle zeide, dat men zich reeds meer dan 40 jaar met bidden zingen en leren had geoefend.

²⁾ Zie Inleiding, blz. 11.

§ 5. *Holland en Zeeland.*

In de eerste jaren van de Hervorming had Luther door de Augustijner-kloosters eenigen invloed in de Nederlanden. Reeds leerden wij in Antwerpen een Augustijner-klooster kennen als een brandpunt van ketterij; het was gesticht van uit Enkhuizen. Ook waren er dergelijke kloosters in Haarlem en in Dordrecht ¹⁾. In 1515 was Hendrik van Zutphen prior in het klooster van Dordrecht; op zijn aandringen stelt de stadsregeering, in 1516, pogingen in het werk het te doen opnemen in de congregatie, waartoe de beide andere ook behooren, namelijk die van de Augustijner-Observanten ²⁾. Dit had plaats in October 1516, waardoor de banden met Wittenberg al inniger werden.

In het volgend jaar werd dit duidelijk merkbaar. Een drietal broeders volgden toen Luther's voorbeeld en begonnen op te treden tegen de misbruiken in de kerk. Maar, niet lang konden zij dit doen. Door het krachtige ingrijpen van de Overyheid werd het hun belet; hun aanhang breidde zich wel uit, maar werd in 1519 vervolgd en zóó met machteloosheid geslagen, dat de zaak der Hervorming hier jaren lang verloren was ³⁾. Ook in Enkhuizen ⁴⁾ en in Haarlem ⁵⁾ was hun invloed van geen noemenswaarde beteekenis, al gingen er broeders naar Wittenberg ter studie en al waren zij niet onkundig van hetgeen Luther schreef en deed ⁶⁾.

Het is dan ook niet direct zijn invloed of die zijner geestverwanten, die hier een Hervorming tot stand brengt; zijn koene, spoedig overal bekende daad geeft alleen den

¹⁾ Zie blz. 23.

²⁾ De Wette, Luth. Briefe, I, blz. 30, 42.

³⁾ De H. Sch. blz. 70 vlg., Schotel, Kerkel. Dordrecht, I, blz. 35.

⁴⁾ Gesch. v. d. Kerkhervorming in Enkhuizen, d. O. v. Tricht, 1849, blz. 9.

⁵⁾ W. P. J. Overmeer, de Hervorming te Haarlem, 1904.

⁶⁾ S. J. Oud en Nieuw, 1862, blz. 33.

stoot tot het sterker naar voren treden van de beginselen, die reeds in veler harten leefden. Wanneer Wouter, „de Luthersche monnik”, die uit Utrecht gevlucht is, in 1520 in Delft optreedt tegen den aflat, ten bate van de St. Laurenskerk te Rotterdam uitgeschreven, dan vindt hij daar een kring van geestverwanten zooals den rector Frederik Hondebeke, Mr. Cornelis Hoen en anderen. Zeker, zij hadden hun eigen inzichten. Dit blijkt ten duidelijkste uit Hoen's Avondmaalsbeschouwing, die door Luther zeer stellig werd afgekeurd en die van grooten invloed op Zwingli geweest is ¹⁾. Maar, wat zullen wij hier het algemeen bekende herhalen? Luther's geschriften, voorzooverre zij van stichtelijken aard waren, werden wel gelezen, getuige het winkelkasboek van Jan Seversz ²⁾, maar Luther's bizondere beschouwingen vonden hier geen ingang. Een Gnafeus — Mr. Willem Claesz alias Voldersgraft, priester Scoelmeester van der Hage — is in geen enkel opzicht onder zijn invloed en zoo is het hier met allen, die in den eersten tijd de Hervorming zijn toegedaan, óók al verblijden zij zich over de vrijmoedigheid, waarmede Luther de dwalingen van Rome's kerk bestrijdt.

Wij behoeven ons echter met deze algemeene opmerking niet tevreden te stellen. Zij wordt bevestigd door wat wij weten van de kolonisten, die in deze jaren (1525 en vlg.) de Nederlanden verlaten om zich in het Hertogdom Pruisen te vestigen ³⁾ en die voornamelijk afkomstig zijn uit het graafschap Holland, West-Friesland, Zeeland en Overijssel ⁴⁾. Het past in ons kader niet om hun geschiedenis,

¹⁾ De H. Sch. blz. 100.

²⁾ Knappert, Opkomst enz. blz. 73 vlg.

³⁾ De geschiedenis dezer kolonisten is ons geschetst door Dr. Bruno Schumacher, *Niederl. Ansiedlungen im Herzogthum Preussen zur Zeit Herzog Albrechts (1525—1568)*, Leipzig 1903.

⁴⁾ *Ibidem*, S. 19.

en al wat hun in de streken van Koningsbergen en Dantzig ¹⁾ is weervaren, te verhalen, maar leerzaam is voor ons in de hoogste mate wat wij weten van hunne godsdienstige overtuiging ²⁾. Zij komen namelijk door haar in botsing met de kerkelijke autoriteiten hunner nieuwe omgeving en dan blijkt, dat zij niet zijn Lutheranen, maar òf Sacramentariërs òf Anabaptisten. Reeds in 1531 bemerkt de bisschop van Ermland, dat hij hier met een erger soort ketters te doen heeft dan met Lutheranen; hij noemt ze Zwinglianen ³⁾; zij verwerpen de Luthersche Sacramentsleer, zelfs zijn er onder hen, die Doop en Avondmaal verachten. Van Calvinisme wordt eerst later gewag gemaakt, namelijk in 1569 ⁴⁾. Wanneer wij nu bedenken, dat de meesten van hen, die van het Lutheranisme niet gediend zijn, voornamelijk komen uit de streken van Alkmaar, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat zij, dié gevlucht zijn om vrij naar hun overtuiging te kunnen leven, ons in hun overtuiging een juisten blik geven op de geestesgezindheid van de reformatorischgezinde bewoners der door hen verlaten streken. En dan blijkt dat ook hier Luther niet is „de” hervormer, noch „de” autoriteit ⁵⁾.

Dezelfde geestesgezindheid als bij hen vinden wij eveneens bij een Gerrit Peelt in Hoorn, bij Willem Ottens in Monnikendam, bij Anthonie Frederiks in Naarden; bij Cornelis Wouters in Dordrecht, die in 1525 Luther's *Zeven boetpsalmen* en de *Duitsche Theologie* had uitgegeven; en

¹⁾ Ibidem, S. 33.

²⁾ Ibidem, S. 143, vlg.

³⁾ Ibidem, S. 151.

⁴⁾ Ibidem, S. 161.

⁵⁾ Een van de pastoors in deze streken is als geestverwant van Luther bekend, nl. Saskerides, die ± 1550 priester was te Haringkarspel. Hij werd later Hoogleeraar te Kopenhagen. Zie de Aantt. van v. Til bij zijn werk: „Van de zeven tijden uit de Openbaring van Johannes”. Ypey en Dermout, I. Aant. 56.

bij die vele anderen, die in Noord-Holland arbeiden en lijden, en in Zuid-Holland, op Oost-Voorne en Goeree, in Leiden, 's-Gravenhage, Gouda en elders getuigen van het nieuwe licht, dat hun is opgegaan. Wordt in dezen tijd de volksklasse krachtig bewogen, dan is dit een gevolg van het optreden der Anabaptisten met hunne enthustiaste prediking. Zij zijn langen tijd — óók nog nà 1534 — de invloedrijkste verkondigers van het Protestantisme.

Wel zijn er ook andere predikers, maar vóór het einde der vijftiger jaren vermogen deze niet veel, en, is de een of ander onder hen ook al met Luther en de Duitsche reformatie in aanraking geweest, van beteekenis is dit voor de richting der reformatorische strooming in ons vaderland niet geworden. Zoo weten wij van een Pieter Daensius, die van 1534—1538 op Zuid-Beveland had vertoefd ¹⁾ en tegen wien 13 Maart 1538 proces-verbaal wordt opgemaakt, dat hij in 1526 in Wittenberg is geweest en er Luther heeft gehoord over de Psalmen en Melanchton over de Romeinen, maar sedert zijn priesterschap in 1527 heeft hij „noyt Martinus Luther gelezen noch daarvan gedisputeert”. Hij was een van de vele rondzwerfende geestelijken, die om hun ketterij ontslagen of uit vrees voor gevaar gevlucht, hier en daar optraden, zooals ook Arend Graet uit Kampen ²⁾; hun invloed was echter in het algemeen gering.

Eerst jaren later, omstreeks 1560, komen wij in aanraking met mannen, die grooteren invloed oefenen. Dan treedt in Enkhuizen, in 1558, op de Alkmaarder pastoor Kornelis Kooltuyn, een man, die ook omdat hij de leermeester geweest is van volksmannen als Jan Arendsz., Albert Gerrits en Pieter Cornelis, die in 1566 alom het Evangelie hebben

¹⁾ Zie: de H. Sch. Geestelijken van ketterij verdacht enz. 1530—1540; Kerkhist. Arch. IV, blz. 178 vlg., 202.

²⁾ Zie boven, blz. 223.

verkondigd, voor geheel Holland van groote beteekenis geweest is. Als hij bij den Inquisiteur is aangeklaagd, arbeidt hij nog een poosje in Alkmaar, vanwaar hij in 1559 naar Emden vlucht. Zijn „*Evangelie der armen*” doet ons zijn richting kennen, evenals dit doet zijn latere arbeid in Emden's kerk. Luthersch was hij niet¹⁾. In Enkhuizen is er pas omstreeks 1623 een kleine vergadering van Lutherschen; de familie Tatinghoff is de ziel er van; tegen het eind der 16^e eeuw was Fr. Tatinghoff uit Eiderstad in Holstein hier gekomen en gestorven in 1599.

Evenals in Enkhuizen ging het in Hoorn betrekkelijk rustig toe. Van beeldenstorm is er geen sprake, maar ook niet van Lutheranisme. Heer Clement Maertsz., de pastoor van de St. Anthoniskerk, die hier een tijd lang in het openbaar preekt, is leerling van Arendsz. In 1621 blijkt voor het eerst dat hier Lutherschen zijn.

Van een dergelijke strooming vind ik trouwens in dezen tijd nergens gewag gemaakt. Wat de pastoor van Randorp in 1567 zegt tot de Commissarissen van Alva²⁾: „dat alhier zeer weinigen zijn, die met Calvinismus zijn besmet, maar wel sommigen die Menno's leeringen aanhangen” geldt in het algemeen van Noord-Holland.

In Zuid-Holland zijn Angelus Merula en Petrus Bloccius in dezen tijd de representatieve persoonlijkheden. Merula, de zeventigjarige prediker van Heenvliet, die, 15 April 1552 onverwacht door de Inquisitie overvallen, in 1554 ten vure wordt veroordeeld; Bloccius, de conrector van de „Groote school” te Leiden, die gekant tegen elke confessie, ook gekant was tegen het Lutherdom, zooals het in Heshusius

¹⁾ G. Brandt, Hist. v. Enkhuizen, blz. 79 laat hem van Lutherij, d. i. van ketterij, beschuldigd worden. Zie Arch. Ned. Kerkgesch. V. 1895, blz. 4.

²⁾ Bijdr. t. d. Gesch. v. h. Bisdom Haarlem, 1909, blz. 215.

een vertegenwoordiger vond ¹⁾. Beiden zijn vertegenwoordigers van de meer zelfstandige Nederlandsche strooming. Toch wordt ook hier nog wel eens de Augsburgsche Confessie genoemd. Zoo in Leiden in 1567. Na den beeldenstorm, hadden de hervormingsgezinden zich de Minnebroederskerk toegeëigend. Doch, toen de Prins van Oranje in Januari 1567 binnen de stad kwam om de zaken van den godsdienst te regelen, verbood hij hun het gebruik ervan, maar stond hun toe een huis te bouwen, waar zij zouden mogen preeken, doopen en trouwen. Een verdrag wordt nu opgesteld en door die van de Religie ondertekend, en — zegt Bor — „hierop hebben zij verklaringen gedaan bij monde van eenen Jorjaan (d. i. Jurriaan Ypesz) dat syluiden geen andere religie en willen profiteeren dan de oprechte Confessie van Ausburg sulcx die bij Philips Melanton is geprofiteert of gedeclareert in epistola ad comitem Palatinum” ²⁾. Wil dit nu zeggen, dat zij Lutheranen zijn in confessioneelen zin? Geenszins. Ypesz is later bekend

¹⁾ Knappert, Theol. Tijdschr. XXXVIII, blz. 309—348; Tweehonderd ketterijen, blz. 124, 162 vlg.

²⁾ Knappert. Opkomst enz. blz. 247 n. 1 meent, dat hier bedoeld is de „Apologia Confessionis door Melanchton vervaardigd en door Paltzgraaf Frederik een oogenblik aangenomen”. Dit is zeer onwaarschijnlijk. Nooit wordt de Apologie aangeduid op de wijze, zooals in den tekst geschiedt; door niemand ook is de Apologie alleen aangenomen; wel is er vaak alleen sprake van de Confessie. Hangt Knappert's beschouwing soms samen met een misvatting van wat Pijper, Theol. Tijdschr. 1908, blz. 56 r. 4 v. o. (ook door Knappert geciteerd) zegt? Melanchton heeft met den Paltzgraaf vaak gecorrespondeerd (zie o. a. brief van 1 Nov. 1559) en de Augustana is ook onderwerp der correspondentie geweest. Bovendien is algemeen bekend, dat de Paltzgraaf aan de Augustana van 1540 de voorkeur gaf, zie Moeller, Kirchengesch. III³, S. 285. Iets, wat Knappert niet schijnt te zijn opgevallen, is dat niet alleen Ypesz zich op deze wijze heeft uitgelaten. Wanneer Prins Willem 25 Maart 1567 voor de Gereformeerden van Gent een verdrag opstelt, dan staat daar ook, dat zij zich beroepen op „de Augsb. Conf., zooals Melanchton die in den brief aan den Paltzgraaf heeft verklaard”.

als Hervormd predikant ¹⁾, maar alleen zegt het dit, dat Ypesz behoort tot de geestverwanten van Jan Arendsz, tot de milde Noord-Nederlanders, die er niet afkeerig van zijn om den naam der Augsburgsche Confessie te dragen. Dat hij niet Luthersch is, blijkt ook uit den tijd, waarop hij het Avondmaal viert. Ware Ypesz „luthersch” geweest, hij zoude niet tot 5 Jan. 1567 gewacht hebben om het te bedienen, daar hij immers reeds van 19 Sept. af preekte, maar dadelijk elken Zondag na den morgendienst de gelegenheid er toe hebben geboden en het zeker op Kerstfeest hebben uitgereikt ²⁾. Ook wijst het hebben van een Consistorie — tot nu toe iets onbekends bij de Lutherschen, die immers geen conventikels hadden — op beslist Hervormde gezindheid. Lang duurde het prediken in Leiden niet; den 20^{en} April werd de laatste godsdienstoefening gehouden en toen is de kerk afgebroken. In 1587 zijn hier eenige weinige Lutherschen, maar het zijn vreemdelingen.

Evenmin als wij in Leiden kunnen spreken van eene Luthersche gemeente in dezen tijd, evenmin kunnen wij het doen in Delft, Gouda of elders. Allerwege was er in deze jaren beroering, maar zij was niet in den geest van het Lutheranisme ³⁾.

En evenzoo was het in Zeeland. Wel scheen Luther hier

Dit bewijst duidelijk dat zijn opvatting onjuist is. Zie Wolters, Wesel, blz. 407/8. Ook is niet te vergeten, dat zoowel Datheen als de Bray, ja Calvijn zelf geen bezwaar hadden de Augustana te onderteekenen, mits zij haar mochten uitleggen „naar de meening van den opsteller, van Melancton”; zie o. a. Bavinck, Calvijn, Kampen, 1909, blz. 28.

¹⁾ Knappert, blz. 246.

²⁾ Het is ook in lateren tijd een van de kenmerkende verschillen tusschen Lutherschen en Gereformeerden, dat de eersten altoos op de hooge feesten Avondmaal vieren, terwijl de Gereformeerden het doen op eenige vastgestelde Zondagen aan het begin van verschillende maanden.

³⁾ Kerkhist. Arch. III, 250—252; v. Berckou legt af „zijn choorcleet oft stole”. Dit deed men in Wesel niet. De „Duitsche Salmen”, die door

in den beginne eenigen invloed te hebben ¹⁾, vooral doordat Koning Christiaan II van Denemarken geruimen tijd in Middelburg, Veere, e. a. verkeerde en de schepelingen van een Deensch oorlogschip er in 1525 hunne ketterij aan de burgers vrij uit verkondigden, maar deze invloed is slechts van algemeenen en bovendien van voorbijgaanden aard geweest. Hier is Gerrit Geldenhauer, die in 1525 Luther en Melancton gehoord en gesproken had, Secretaris van den Middelburgschen abt Maximiliaan van Bourgondië; hier Adriaan Cordatus, dien wij reeds in Amsterdam aantroffen ²⁾; hier Frans van Iperen uit het zoo besmette klooster der Augustijnen in Iperen ³⁾, maar geen dezer is in bizonderen zin Luther's geestverwant en op ditzelfde wijst ook wat ons van de eerste Zeeuwsche martelaren wordt medegedeeld.

Het „qualick ende scandelick” spreken „van den heyligen sacramente” is geen eigenaardigheid der Luthersgezinden maar wel van Anabaptisten en Sacramentariërs. Wanneer in 1531 eenige slachtoffers gevallen zijn, neemt de reformatorische strooming in Middelburg af. De conventikels, die om dezen tijd in Veere gehouden worden, dragen een zuiver Anabaptistisch karakter ⁴⁾ evenals die van Arнемuiden en van andere Zeeuwsche plaatsen.

In de hierop volgende jaren heeft de hervormingsgezinde strooming een kalm verloop. Ongemerkt nemen haar geestverwanten toe, maar talrijk en invloedrijk zijn zij niet, want wat in Deventer niet gelukte en in Groningen werd uit-

hem werden gezongen, wijzen op het niet-luthersch karakter van zijn optreden. Het zingen vooral of uitsluitend der psalmen is Nederlandsch en Hervormd.

¹⁾ De H. Sch. blz. 502 vlg.

²⁾ Zie blz. 146.

³⁾ Zie H. Q. Janssen, Jac. Praepositus, blz. 84, 249.

⁴⁾ De H. Sch. blz. 512 vlg.

gesteld, had in Middelburg zonder eenige moeite plaats: de nieuw aangestelde bisschop werd er met groote vreugde ingehaald en de terechtstellingen der kettters er door het volk zonder openbaren weerzin aangezien. Doch — als in 1566 de verborgene overtuigingen openbaar worden en dan bovendien leeraren uit de Vlaamsche gemeenten hier komen, blijkt het dat er èn in Middelburg èn in Zierikzee geordende Sacramentiste gemeenten bestaan, die reeds langen tijd in stilte het Evangelie hebben beleden, mede vrucht van den zelfverloochenenden arbeid van mannen als Wouter Deelen e. a. Lutherschen zijn hier niet, voordat Antwerpen is gevallen — 1585 —.

Van een Luthersche strooming kan men in Holland en Zeeland in deze jaren niet spreken. Luther moge door zijn optreden hier als elders een stoot in de goede richting hebben gegeven, in het centrum der Noord-Nederlandsche gewesten was de eigenlijke Nederlandsche Hervorming, de Sacramentarische en de Anabaptiste, krachtig genoeg om zich zelfstandig te ontwikkelen. Zij is in geen enkel opzicht van de Duitsche afhankelijk, al hield zij, door sommige harer vertegenwoordigers er ook voeling mede. In 1566 blijkt bovendien duidelijk, dat in Holland Jan Arendsz en zijn geestverwanten „de” vertegenwoordigers zijn van de heerschende geestesrichting.

§ 6. *Brabant en Limburg.*

Het hertogdom Brabant nam in de 16de eeuw een zeer belangrijke plaats in onder de Nederlandsche gewesten, rijk als het was aan groote en invloedrijke steden, waaronder 's-Hertogenbosch, Leuven, Brussel en Antwerpen vooraanstaan, steden, die het centrum waren van de Nederlandsche geleerdheid, van handel en van bestuur. Reeds vroeg drong hier de kennis van Luther's optreden door.

Zoo waren in Leuven reeds in 1518 zijn geschriften bekend, maar zijn geest kon hier niet doorwerken. Leuven's Universiteit zoude ontrouw geworden zijn aan zichzelf, wanneer zij Luther's geschriften niet had verbrand en zijn aanhangers niet had veroordeeld of gedood, en Leuven's bevolking, die bestond uit kleine renteniers en kleinhandelaars en die geen eigenlijke rijken of eigenlijke armen in haar midden had, behoorde te veel tot dat onbewegelijke midden-element, dat voldaan is als het uiterlijk maar goed gaat, dan dat zij zich door Luther's optreden zoude hebben laten bewegen. Sporadisch wordt hier dan ook slechts gewag gemaakt van den eenen of anderen geestverwant van Luther, zooals van Lodewijk Roelants, den Augustijner monnik, die in 1527 zijne ketterijen herroept ¹⁾, want in het algemeen herbergt Leuven geen kettters ²⁾.

In Brussel ³⁾ was het ook zeer gevaarlijk om er voor uit te komen dat men met de kerk gebroken had. Hier toch zetelde de Regeering, die de ketterij met alle kracht onderdrukte. De brandstapel, die 1 Juli 1523 voor de Antwerpsche Augustijners was opgericht, had doen zien hoe zij en hoe de kerk zich tegenover de ketterij stelde en hij had zijn vreeselijk werk verricht. De geloofsmoed der Augustijners had echter ook menigeen overtuigd, dat er geestelijke goederen zijn grooter dan die de kerk bood en velen zochten die. Tegen hen werd beslist en krachtig opgetreden. Jan Macquet van Binche ⁴⁾, procureur van den Paus, is in 1525 ijverig

¹⁾ Fred. C. D. I. V, blz. 243/5. Zie ook J. Cuvelier, La population de Louvain aux XVIe et XVIIe siècles. Annales de la Société d'archéol. de Bruxelles, XXII, 1908, p. 337—376. Bruxelles Vromant et Cie.

²⁾ H. Q. Janssen, De Kerkherv. in Vlaanderen, I, 284 heeft ook nergens een bewijs gevonden voor het bestaan eener Vlaamsche gemeente te Leuven; een Waalsche kruiskerk is er later geweest.

³⁾ Ch. Rahlenbeek, Les Protestants de Bruxelles, Gand, 1877.

⁴⁾ Fred. C. D. I. IV, blz. 313.

bezig hen op te sporen; in 1527 ¹⁾ worden Valencijn van Orley en zijn gezin, alsmede talrijke schilders, tapijtwevers en goudsmeden, die de preeken in van Orley's huis hadden bijgewoond, tot zware boeten en andere straffen veroordeeld; volgens de opgave van Hooft waren het wel 60 personen ²⁾. Op deze wijze wordt de ketterij in dezen tijd onderdrukt, maar — uitsterven doet zij niet. Wanneer Francisco de Enzinas in 1543 in Brussel wordt gevangen gezet, vindt hij in de gevangenis veel geestverwanten. Hij kent er Gilles Tileman, die in 1544 wordt verbrand, den diaken van de Herv. kruisgemeente ³⁾; M. Pieter Alexander, den Carmelieter-monnik, den prediker van Maria van Hongarije, die in datzelfde jaar vlucht om zijn leven te redden ⁴⁾; hij ziet scharen burgers tot zich komen ⁵⁾, die hem verzekeren, dat er duizenden in Brussel zijn, die de Reformatie gunstig gezind zijn. Maar — dezen zijn niet-Luthersch. Rahlenbeck ⁶⁾ klaagt erover, dat, terwijl bekend is waar de gereformeedgezinden in Brussel samenkwamen, de plaats van vergadering der Vlaamsche Lutherschen niet is te vinden. Dit is niet zoo vreemd, want die plaats is er niet geweest. De Lutheraan Spangenberg, die in zijn verhaal van wat hij in Antwerpen gedaan heeft, ook noemt de plaatsen buiten Antwerpen, waar zij als Lutheranen moesten preeken, noemt wel Mechelen en Hondscote, maar kent Brussel niet ⁷⁾, en hij zoude het niet overgeslagen hebben,

¹⁾ Fred. C. D. I. V, blz. 233, 237.

²⁾ Ned. Hist. blz. 32/33; Fred. C. D. I. V, blz. 316.

³⁾ Rahlenbeck, l. c. p. 17/18.

⁴⁾ Hij is later Herv. pred. te Londen, daarna te Straatsburg. Zie Rutgers, Calvijns invloed; blz. 119 vlg.

⁵⁾ C. A. Campan, Mémoires de Fr. de Enzinas, Bruxelles, 1863, II, 81.

⁶⁾ Ten onrechte zegt hij, blz. 34, dat er in de kapel van het paleis der Oranjes Duitsche Luthersche dienst werd gehouden. Zie Bakh. v. d. Brink, Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen, blz. 63.

⁷⁾ *Mansf. Chronik über d. J. 1567*, 6 Febr. Zie: Formularbüchlein d. alten Adamsprache v. H. Rembe, Dresden, 1887, S. XXVII.

als er een Luthersche gemeente geweest was. Nergens is dan ook eenige aanduiding te vinden, dat de Hervorming hier ook maar eenigszins een Luthersch karakter droeg. Hier is in 1558 eene Hervormde gemeente, waarbij Gilles Verdict, een jong man van 24 jaar, vol geloofsmoed, predikant werd; den 24^{en} Dec. stierf hij op den brandstapel; in 1561 heeft Adriaan de Saravia er met behulp van Jan van Toulouze uit de hovelingen en eenige burgers een Waalsche gemeente gesticht; in 1566 zijn er wel een 5000 Protestanten, maar Lutherschen vond ik niet. Groote kracht konden de hervormingsgezinden ook niet ontwikkelen in dit middelpunt van het staatkundig leven.

In Mechelen waren reeds in 1555 verscheidenen te vinden, die de Hervorming waren toegedaan. Dit blijkt uit wat Francois Thys, die met zijn broeder Nicolaas den 23^{en} Dec. 1555 verbrand werd, op de pijnbank zeide: „Wij willen liever het eene lid van het andere laten scheuren dan onze broeders verraden”. Dit blijkt ook dan, wanneer den 22^{en} Aug. 1566 de beeldenstorm plaats heeft. Daarna toch wordt aan de burgers der stad vrijheid van godsdienstoefening gegeven, hetzij ze Roomsch, Gereformeerd of Luthersch zijn, op voorwaarde, dat de Gereformeerden en Lutherschen niet zouden vergaderen binnen de stadsvrijheid, maar op het land van Brabant. Om de openbare samenkomsten van de Lutherschen te leiden, kwamen Antwerpsche Luthersche predikanten over, terwijl Marinus Smetius predikant bij de hervormingsgezinden was tot 2 Febr. 1567, toen hem, evenals den anderen, de openbare prediking werd verboden. Het is mij niet gelukt het karakter dezer Lutherschen te leeren kennen, daar ik geene andere aanduiding dan die bij Spangenberg voor het bestaan der Luthersche samenkomsten heb kunnen vinden. Dat hun aantal belangrijk geweest is, is niet te verwachten; in 1578 herleeft deze gemeente niet, terwijl er dan eene in Brussel opkomt.

In 's-Hertogenbosch, de noordelijkste der vier genoemde

steden, is de reformatorische strooming veel krachtiger geweest. Eerbied jegens de vertegenwoordigers der kerk was hier schaarsch, gelijk in 1516 en 1525 duidelijk was gebleken ¹⁾, en het is niet onmogelijk, dat de opkomende ketterij toen reeds het hare daartoe bijdroeg. In 1526 vertoonden zich hiervan zeer duidelijke sporen. Den 7^{en} Oct. 1526 — op St. Marcus — komen hier „twee gemachtigden van den Hove, om onderzoek te doen naar de Hervormden, welke men toen Lutheranen noemde”. Er worden eenige verdachten gevangen genomen en een negental veroordeeld om op het oxaal van de Hoofdkerk hunne ketterij te herroepen ²⁾. Zij doen het ten aanhoore van de deelnemers aan de groote processie, die gereed is uit te gaan; is deze aan hen voorbij, dan sluiten zij zich bij de processie aan, zijn getuigen van het verbranden hunner kettersche boeken ³⁾, waarvoor „11½ st. rijs” noodig is, en blijven verplicht een jaar lang niet buiten de stad te gaan en aan elke processie deel te nemen, dragende op hun kleed een geel kruis, terwijl zij bovendien een hooge geldboete betalen ⁴⁾. Dit strenge optreden richtte echter niet uit wat men hoopte, want reeds korten tijd daarna worden de placcaten tegen de ketterij op houten borden voor de kerken toon gehangen en in 1528 een kruisbeeld op het St. Janskerkhof geschonden.

Doet dit laatste reeds vermoeden dat wij hier niet met

¹⁾ De H. Sch. blz. 493.

²⁾ De H. Sch. laat de plechtigheid en de herroeping plaats hebben 25 April 1526; J. v. Oudenhoven in: Beschrijvinge der Stadt ende Meyerye v. 's-Hertogenbosch, 1649, blz. 96 en in aansluiting aan hem J. H. v. Heurn, Historie der Stad en Meyerye v. 's-Hertogenbosch, Utr. 1776, I, blz. 456 zeggen, dat dit plaats heeft nà 7 Oct. 1526. Zoo ook Fred. C. D. I. V, blz. 150/2; het vonnis wordt uitgesproken 21 Oct., en daarna kan pas de herroeping hebben plaats gehad.

³⁾ Het is jammer dat ons de titels der toen verbrande boeken niet bekend zijn.

⁴⁾ Fred. C. D. I. V, blz. 204.

Lutheranen te doen hebben, zeker waren het geen Luther-
schen, die „'s maendachs naer Paesschen tusschen Vucht
en de Herlaer bij malcanderen vergadert waren”, wel 200
personen sterk, waar „een jonck gheselle was, een Drooch-
scheerder van sijn ambacht, die las daer een Evangelie,
hetwelck hij uytleyde” ¹⁾. Joost Gerritsz Leppers, die tot
hen behoorde, doet ons door zijn getuigenis, dat hij vóór
de voltrekking van zijn vonnis uitsprak, weten, dat wij hier
met menschen te doen hebben, bij wie de twijfel aan het
sacrament vooraanstaat: Sacramentisten. Hun getal was in
die dagen reeds aanzienlijk en bleef het, niettegenstaande
de vervolging ²⁾; omstreeks 1536 bestaat hier eene heimelijke
gemeente, die bediend wordt door Hendrik van Bommel ³⁾
en anderen ⁴⁾ en waartoe verscheidenen uit de Magistraat
als ook van het gewone volk behooren ⁵⁾.

¹⁾ V. Oudenhoven, blz. 97, v. Heurn, I, 477.

²⁾ De H. Sch. blz. 499/500. Dr. W. Meindersma. De reformatorische be-
weging der XVIe eeuw te 's-Hertogenbosch. N. A. K. G. 1910, blz. 266
vlg., 380 vlg.

³⁾ Hendrik v. Bommel is in Zalt Bommel geboren, studeerde in Deventer
en Keulen en werd omstreeks 1522 tot priester gewijd. Om zijn ketterij
vervolgd, vluchtte hij uit de Nederlanden. In 1536 wordt hij uit het
land van Kleef gebannen; van 1536—1542 is hij in Mörs werkzaam, van
1542—1559 in Wesel, waar hij behoorde tot die gematigde Lutheranen,
die voor Lutherschen als Heshusius, Wesembeke c. s. een ergernis waren,
maar die toch der Augsb. Confessie heetten toegedaan. Hij beriep zich voor
zijne inzichten op zijn „*Deutsche Theologie*”, de „*Summa oeconomica Christi-
ana*”, waarvan Prof. v. Toorenenbergen in 1882 te Leiden eene nieuwe
uitgave bezorgde. In 1560 komt hij weer in het graafschap Mörs; wordt
pred. te Friemersheim tot 1570, dan trekt hij naar Duisburg, waar hij
29 Sept. van dat jaar sterft. Zie o. a. Th. St. I, 313 - 323, II, 145—162,
447—451. Wolters, Wesel, S. 138, 146, 229; M. Rh. Kg. 1911, V, S. 7, flg.

⁴⁾ Genoemd worden nog Hermannus Stricker Swollanus, Georgius Syl-
vanus en Johannes Andelius, zie N. A. K. G. 1910, blz. 270 vlg.

⁵⁾ *Chronicon Conventus Buscoducensis Ordinis Praedicatorum*. Auct. P. J.
Brouwer, bewerkt door G. A. Meijer. Uitg. v. h. Prov. Genootschap in
Noordbrabant 1908, p. 141.

In 1538 worden de Anabaptisten hier vervolgd ¹⁾, „geringe lieden, vreemdelingen, onervaren in lezen en schrijven” met hun bisschop Paulus van Drunen, en wel zoo hevig, dat de historieschrijver zeggen kan: „Alle de Wederdoopers binnen de stad waren hiermede uitgeroeid”. In 1542 ²⁾ vinden wij er gewag van gemaakt, dat te Vucht drie vrouwen en twee mannen, Calvinisten, die uit Valenciennes naar Wesel vluchtten, die „gheen Duytsch konden, sterven moesten omdat sy 't Sacrament wilden ontfanghen onder twee specien”.

Binnen de stad trad in dezen tijd — 1547 — de minderbroeder Albrecht van Kampen op, die door zijn prediking tegen de geestelijkheid, het vasten, de heiligen, enz. grooten aanhang verkreeg. Hij werd, na korten tijd hier gearbeid te hebben, naar Leuven ontboden waar hij zijne boeken moest verbranden ³⁾, wilde hij niet zelf ten vure verwezen worden. Zijn verder leven bracht hij door in een klooster.

De vervolging der kettters, het optreden van mannen als van Kampen e. a. en ook de werkzaamheid der Rederijkers, die zich hier deden gelden, had ten gevolge, dat de ketterij zichtbaar toenam. Dit bleek, toen de nieuwe bisschop in 1561 zijn bisschopszetel wilde gaan innemen. Het duurde tot 18 Nov. 1562, alvorens hij zijn intocht kon doen, omdat het derde lid der Regeering, de dekens der gilden, zich ertegen verzetten. Weldra openbaarde de ketterij zich nog duidelijker.

In 1566 beginnen de hervormingsgezinden krachtig het hoofd op te steken. Den 21^{en} Juli preekt Cornelis van Diest, die thuis was bij den kettterschen pastoor van Hedel, bij „den hoogen Camp”; en doet dit voortaan elken Zon- en feest-

¹⁾ V. Heurn, I, blz. 488 vlg.

²⁾ V. Oudenhoven, blz. 98.

³⁾ Het is te betreuren, dat van Heurn, die (I, 521—524) zoo uitvoerig is over v. Kampen's optreden, ons niet mededeelt, welke boeken bij hem gevonden werden; wij zouden dan eenigszins kunnen weten wat voor geesteskind hij was.

dag. Als de Schout deze openbare prediking wil beletten, verzet het derde lid der Regeering zich ertegen; de haag-preeken worden bij voortduring en steeds dichterbij de stad gehouden. Er wordt gepreekt, gedoopt — een duidelijk bewijs, dat het geen Lutheranen zijn, die samenkomen — eerst door Van Diest alleen, later door meerderen en den 22^{en} Aug. breekt de beeldenstorm los ¹⁾. Kerken en kloosters binnen en buiten de stad worden geschonden; den 24^{en} Aug. treedt Van Diest in de St. Janskerk op, en zoo ook den 25^{en}, een Zondag, terwijl twee maal in de week ²⁾ in de St. Jacob-, de St. Pieter- en de St. Cornelis kapel werd gepreekt. Dit duurt slechts kort. Na afkondiging van een scherp placcaat tegen de beeldstormers — 2 Sept. — houden de Roomschen sedert 11 Sept. weer dienst in de Hoofdkerk, maar, wanneer den 9^{en} Oct. bij de menigte het vermoeden wordt gewekt, dat een paar Raadsheeren van den Raad van Brabant, die juist de stad zijn binnengekomen, er de Inquisitie willen brengen, dan ontstaat er — 10 Oct. — een geweldig oproer, waarbij kloosters en kerken worden vernield. Hierop wordt in Januari 1567 het gerucht ver-

¹⁾ Interessant is de korte schets in het Chronicon C. B. op blz. 190 en volgende. Cornelis van Diest preekt 11 Aug. *op 't Deuteren*. Den 22^{en} Aug. „plebs in furorem acta, in S. Joannis Cathedralem circa vesperam irruit, *Rythmos Calvinisticos* cantans ac altaria confringens”; p. 191. De schrijver weet zeer goed dat de Bossche ketters Calvinisten zijn. Over het onderbreken van den R. C. eeredienst laat hij zich, p. 192, aldus uit: *Cessavit autem publicum Catholicae religionis exercitium a 22 Augusti usque ad 11 Sept. qua die solemne fuit decantatum sacrum, habitaque concio in Cathedrali; idemque postea continuatum in reliquis ecclesiis ac monasteriis usque ad 10 Octobris*.

²⁾ Zie C. G. Montijn I, blz. 263. Hij noemt als vaste leeraars: Walraven van Diepenbeeck, d. i. Cornelius Walraven uit Aalst in Vlaanderen, eerst pred. in Armentières, dezelfde als Cornelis v. Diest; Arnoldus Stuiffart, die ook in Eindhoven predikte; Jacobus van Culemborg, Godfridus of Goert van Woensel, de vroegere pastoor van Orthen, en Johannes „het Rattevangerken” of het „IJshondeken”. Meindersma, N. A. K. G. 1910 blz. 382.

spreid, dat de Graaf van Megen op last van de Landvoogdes de stad zal bezetten. De hervormingsgezinden roepen nu den steun in van den Graaf van Brederode in Antwerpen, waarop Antonie van Bombergen komt, die de stad eenigen tijd bezet houdt en van Megen belet binnen te dringen. De Landvoogdes hierdoor geprikkeld, vaardigt 18 Maart 1567 een placcaat uit, waarbij 's-Hertogenbosch van alle rechten wordt beroofd en laat te gelijker tijd de stad aan alle kanten insluiten. Dit dooft den moed der Gereformeerden nog niet, maar — verneemt men wat er te Austruweel is geschied —, dan buigt men het hoofd en smeekt haar om vergiffenis.

Zij weten nu wat hun te wachten staat en in grooten getale „trocken den 11^{en} April de Predicanten ende het meestendeel van de Ghereformeerde Religie met hunne ghereetste goederen uyt de stad naar 't Lant van Cleeff”, nog voorzien van een acte van gehoorzaamheid, die zij na eenigen tijd niet meer zouden hebben kunnen krijgen. Zij vluchten en den 1^{en} Mei trekt Bernhart van Schouberch met vier vendels Duitsche voetknechten de stad binnen.

Van een Luthersche gemeente is in 's-Hertogenbosch in dezen tijd geen sprake, zelfs niet van een Luthersche strooming. En het conventikelwezen, en de openbare preek en de beeldenstorm en de band tusschen de reformatorischgezinden hier en die van Antwerpen (Van Bombergen behoorde tot de Hervormde gemeente aldaar) en het karakter van Van Diest, doen het wezen der Bossche strooming als niet-Luthersch kennen. Een Luthersche gemeente komt hier eerst op tegen het einde der 17de eeuw, en wel door invloed van het Duitsche garnizoen.

Evenmin als hier is er in Bergen op Zoom van Lutherdom sprake. Reeds in 1525 heerscht er de Sacramentisterij zóó sterk, dat de Landvoogdes het noodig acht, dat hier zeer strenge maatregelen door de Inquisitie worden genomen en is Nicolaas Christi, een priester, van ketterij

beticht ¹⁾, en in 1529 wordt gewag gemaakt van het feit, dat 4 mannen en 2 vrouwen worden gedood. Later — in 1533 — hebben er wel Anabaptistische conventikels plaats, geleid door Ingel, den beeldsnijder, die uit de stad is gevlucht ²⁾, en in stilte breidt ook de Sacramentiste beweging zich uit, maar van beslist Lutherschen invloed is geen sprake. Een gemeente ontstaat hier ook pas tegen het einde der 17de eeuw door dezelfde invloeden als in 's-Hertogenbosch.

Nooit is Brabant Luthersch geweest. Antwerpen moge door invloed van vreemdelingen een gemeente der Augsb. Confessie hebben gekend, Breda eenige geestverwanten ervan hebben geherbergd, in de andere steden en op het platte land ging de reformatorische beweging een anderen kant uit ³⁾.

In het hertogdom Limburg ³⁾, begrensd door dat van Gulik en het Prins-bisdom Luik, in de nabijheid van de vrije Rijksstad Aken, is de ketterij reeds vroeg bekend. Zoodra zij ietwat meer naar voren treedt, draagt zij een Ana-

¹⁾ De H. Sch. blz. 502.

²⁾ Zie Publicatie t. d. aanh. der Hervorming in Bergen op Zoom. Taxandria, 1896, III, blz. 177 vlg.

³⁾ J. B. Kruger, Kerkel. Gesch. v. h. Bisdom v. Breda, III, 96 vermeldt op gezag van v. d. Aa, Woordenboek II, blz. 303, dat reeds in 1577 of '78 „den Katholyken een kapel werd ontnomen door de Staten en aan de Evang. Luth. gemeente afgestaan”. Dit moet beslist onjuist zijn. In Antwerpen's gemeente zoude men zeker zoo iets met blijdschap hebben vernomen en de Lutherschen geholpen hebben zoo veel men kon, maar welke stedenamen in de Antwerpsche stukken van dien tijd ook voorkomen, Bergen op Zoom kwam ik niet tegen. Het is bovendien zeer onwaarschijnlijk, dat de Staten in dien tijd in een veroverde plaats wel aan de Lutherschen en niet aan de Hervormden een kapel zouden afstaan, terwijl zij van Woerden, waar bij contract een Luth. gemeente bestond, al trachtten af te komen.

⁴⁾ Ch. Rahlenbeck, Le Protestantisme dans les Pays de Limbourg et d'Outre Meuse, Bruxelles, 1856. E. Hubert, Les églises protestantes du duché de Limbourg pendant le XVIIIe siècle. Brux. 1908. Habets, Wederdoopers in Maastricht, zie boven.

baptistisch en een Sacramentarisch karakter ¹⁾. In Maastricht en in Aken zijn het Anabaptisten, die het eerst met de Regeering in aanraking komen en dat bevreedt ons niet, wanneer wij bedenken, dat o. a. Johannes Campanus, die den 19^{en} Dec. 1528 in Wittenberg was ingeschreven en daar had gestudeerd, in deze streken heeft gearbeid. Deze

¹⁾ Toch is hier Luther bekend als de groote ketter, als de bron van alle ellende. Over hem bestaat er een satyre, die weinig bekend is — afgedrukt in de Publications d. l. Soc. Hist. et Archéol. d. l. Duché de Limbourg, XIV, 1877 blz. 458/459 — een parodie op de Ambrosiaansche hymne; de Stadssecretaris heeft haar opgenomen in het Register op de Notulen van 1527—1531. Wij laten haar hier volgen:

Te deum contra ecclesiam Lutheri.

Te Lutherum damnamus, te hereticum confitemur.

Te errorum patrem omnis terra detestatur.

Tibi omnes angeli, tibi celi et universe potestates,

Tibi clerici et laici incessabili voce proclamant:

Totus, totus, totus blasphemus in Deum Sabaoth.

Pleni sunt celi et terra horrende miserie tue.

Te odiosus tyrannorum gladius,

Te hypocritarum damnabilis numerus,

Te fornicatorum adulterinus laudat exercitus,

Patrem universe inanitatis.

Venenosum tuum dictum et perversum documentum;

Falsum quoque per te tui recipiunt spiritum.

Tu Rex inique Secte.

Tu patris Antechristi sempiternus es filius.

Tu ad perdendos homines non horruisti sancte religionis habitum.

Tu, destructo veritatis fundamento, aperuisti sequentibus tuis portas inferorum.

Tu ad dexteram Luciferi sedebis in perpetuis penis.

Tu Luther crederis in ignem esse iturus.

Te ergo quesimus discipulis tuis subveni, quos falso errore inbuisti.

Eterna cave cum ipsis flamma comburi.

Salvum fac populum tuum quem erroribus tuis decepisti.

Et maledic hereditate tua.

Et erige eos, exterge eos usque in eternum.

Per singulos dies maledicimus te.

Et damnamus nomen tuum in seculum et in seculum seculi!

Dignare o Luther, tempore isto a peccato tuo exire!

toch loochende reeds in Wittenberg de Drieëenheid en stond tegenover de leer der Sacramenten, zooals de Anabaptisten. Melancton ¹⁾ waarschuwde voor hem en Luther achtte hem een bijzonder gevaarlijk man, in wien „de duivel te gast was” ²⁾.

Naast hem trad o. a. op Egidius Synegorus, die omstreeks 1540 in de stad Limburg ³⁾ eene Sacramentisten-gemeente gesticht moet hebben, die in 1571 nog bestond en ook ter Synode van Emden wordt genoemd. In het jaar 1566 leeren wij het karakter dezer protestantschgezinden nader kennen. Als in Augustus de beeldenstorm heeft plaats gehad, vragen die van Limburg, dat hun vrijheid van godsdienstoefening worde toegestaan ⁴⁾, „selon la reformation contenue en la Confession d'Ausburgh”. Dit wordt geweigerd. Zijn zij, die dit vragen soms Luthersch? Het antwoord ligt in het volgende. Den 2^{en} Sept. komt Franciscus Junius, die, volgens het gesloten contract met den Prins van Oranje, Antwerpen moet verlaten, omdat hij een vreemdeling is ⁵⁾, hierheen. Hij preekt in Hervé, in de hoofdkerk te Limburg, hij disputeert, vindt overal aanhang, wekt geestdrift maar — Junius is niet alleen geen Lutheraan, doch staat zelfs vlak tegenover de Lutherschen.

Miserere tui, o Luther, miserere tui.

Fiat justitia Dei super tuos, quemadmodum speraverunt in te.

In te, Luther, qui sperabit confundetur in eternum.

Welk een haat Luther wekte bij sommige geestelijken, want een geestelijke zal wel de auteur dezer satyre zijn, blijkt hier duidelijk.

¹⁾ Bretschneider, Epp. Melanct. 659, 664, 802.

²⁾ Zie over hem, S. J. Oud en Nieuw, 1862, blz. 55 en E. Dresbach, Ref. Gesch. der Grafschaft Mark, 1909. S. 168 flg.

³⁾ Ypey en Dermout, Gesch. d. Ned. Herv. kerk, II, 126. Aant. blz. 553, later is hij schoolmeester te Dusseldorp; Rahlenbeck, l'Eglise de Liège et la révolution, p. 157.

⁴⁾ Dit verzoekschrift is uit het Arch. du Roi afgedrukt bij Rahlenbeck p. 10/11.

⁵⁾ Zie wat boven, blz. 75 vlg., over de contracten in Antwerpen is medegedeeld.

Ook hier wordt het woord Augsburgsche Confessie in denzelfden zin gebruikt, zooals de Gereformeerden dat in Aken deden ¹⁾.

In Maastricht is het niet anders. Den 9^{en} Sept. 1566 schrijft ²⁾ Jacques Borne, de Raadsheer van Brabant: „les infestés se fondent et se règlent suivant les avis qui leur viennent d'Anvers, et sont toujours endéans 12 heures advertiz de toutes choses passées en Anvers”. Nu staat niet de Luthersche, maar wel de Gereformeerde gemeente van Antwerpen in briefwisseling met Maastricht. Hier preekt Jan van Heukelom ³⁾. In September maken de hervormingsgezinden zich meester van de St. Matthias kerk; zij weigeren in te gaan op het bevel der Landvoogdes om de predikanten te verwijderen en wachten de komst van Noircarmes af, die in Maart 1567 tegen Maastricht optrekt.

In April neemt deze de stad in, en als hij den 18^{en} van dezelfde maand vertrekt, laat hij haar in handen van den Graaf van Eberstein. Nu doet zich hier en hier niet alleen het eigenaardige geval voor, dat door het leger van de Landvoogdes voorzien wordt in de godsdienstige behoeften der Protestantsche Maastrichtenaren!

De Graaf van Eberstein was een Duitscher, d. i. een Lutheran, die van ganscher harte streed tegen de Calvinisten ⁴⁾

¹⁾ Zie boven, blz. 11.

²⁾ Rahlenbeck, p. 9.

³⁾ In Augustus hield Johan Scheitzhabener buiten de stad ter plaatse genaamd „de Locht” zijn hagepreeken; onder het zingen van psalmen brachten zijn gewapende toehoorders hem tot Wijk; hij doopte ook. Den 3^{en} Nov. maakten de Calvinisten — zoo noemt een Spaansche bron de ketters, zie Publ. d. l. Soc. hist. et archéol. d. l. duché de Limbourg, XXXIX p. 97 — zich meester van de kerk van St. Maria ad Littus.

⁴⁾ Alva had verscheiden Luthersche hoofdofficieren in zijn leger; in de bovengenoemde Spaansche bron, blz. 99 staat, dat Alva bij een onderhoud met den nuntius verklaarde, dat hij allen schijn moest vermijden alsof zijn onderneming in de Nederlanden tegen de ketters gericht was; zij moest quasi alleen uit staatsbelang tegen opstandelingen gericht schijnen en wel

— engendrés par le diable — ¹⁾ om ze zoo mogelijk te vernietigen, maar die steeds met zich voerde zijn eigen Luthersche veldpredikers. Hij liet door hen de gewone godsdienstoefeningen houden en al, wat in Maastricht hervormingsgezind is, komt tot hen. De Landvoogdes is hierover zeer geraakt en vraagt den Graaf om het zonder die godsdienstoefeningen te willen stellen. Maar hij antwoordt, dat hij dat niet doet, want, dat hij en zijn soldaten van de Augsburgsche Confessie zijn en: dat hij geen ander middel weet om zijn lieden in bedwang te houden dan de godsdienst ²⁾. Hierop besluit de Landvoogdes eenige Waalsche regimenten in Maastricht te leggen in plaats van de Duitsche, maar „le Comte a refusé d'en sortir ou d'admectre les dys Wallons, sans être premièrement du tout payé” ³⁾. De Luthersche prediking wordt dus nu in Maastricht voortgezet. Toch is er hier geen Luthersche gemeente; deze ontstaat eerst in 1684 door toedoen en onder begunstiging van den toenmaligen gouverneur der vesting: George Frederik, Prins van Waldeck. Hier wonen voornamelijk Calvinisten. Dit schrijven de Raads-inquisiteurs Borne en Boxhorn — 25 Mei 1567 — in een brief aan de Landvoogdes ⁴⁾. Zij verklaren dan, dat het getal Calvinisten in Maas-

om twee redenen, *ten eerste* om Duitschers, Engelschen e. a. te weerhouden zich in de zaak te mengen onder voorwendsel hun geloof te moeten verdedigen en *ten andere omdat hij meereendeels van Duitsche krijgsknechten gebruik zou moeten maken die wellicht grooter ketters waren dan hun tegenstanders*. De gebroeders Philips en Otto, graven van Eberstein, Bernard graaf van Schauenburg, Christoffel Schenck v. Tautenburg e. a. waren Luthersch. Ook onder Alva — zie de Mémoires van den heer de Champagne, p. 241 sq. — konden de Luthersche veldpredikers hunne godsdienstoefeningen in het openbaar houden. Zie o. a. Publ. d. l. Soc. hist. et archéol. d. duché de Limbourg, XXV, 161 sq. XXVI, 451 sq.

¹⁾ Zie Rahlenbeck p. 20.

²⁾ Ibidem, p. 21, Arch. du Roi; Corresp. d. Brab. Limb. et Mal. V.

³⁾ Arch. d. l. Maison d' Orange Nassau, III, p. 77/78.

⁴⁾ Afgedrukt bij Hubert, p. 29.

tricht 2000 en in het land van Limburg nog meer bedraagt en dat zij de St. Matthias en de Hoofdkerk in Maastricht weer hebben geopend, maar geen geld bezitten om de kerk in orde te brengen. Dit zullen zij moeten vragen — het is teekenend genoeg — „van de Calvinisten”.

Weldra vluchten echter de meesten van hier en uit Limburg, waar in 1568 niet minder dan 194 personen voor eeuwig worden verbannen.

In het hertogdom Limburg te spreken van Lutheranisme, omdat in het verzoekschrift van 1566 het woord: „Augsburgsche Confessie” staat, is zeker niet gewettigd. Al, wat er gebeurt, de mannen, die er optreden, wijzen op een Sacramentarische en Calvinistische strooming. De Inquisiteurs, die de menschen kenden en voldoende onderscheidingsvermogen zullen bezeten hebben, noemen hen: „Calvinisten” en wij meenen daarom, dat hier evenmin als in Brabant gesproken kan worden van Lutheranij, welk woord alleen gediend heeft tot aanduiding van de kettersche strooming, toen zij in haar opkomst was.

§ 7. *Vlaanderen* ¹⁾ *en de overige Zuid-Nederlandsche Provinciën.*

Sporen van Lutheranisme zijn er in Vlaanderen, het brandpunt der Zuid-Nederlandsche geleerdheid en beschaving zoo goed als niet te vinden. Hier was wel een zeer krachtige reformatorische strooming, maar onder Duitsch-lutherschen invloed stond zij niet.

Brugge met zijn vele Erasmianen ²⁾, met zijn aanzien-

¹⁾ H. Q. Janssen, de Kerkhervorming in Vlaanderen, 2 deelen, 1868.

²⁾ Zie over J. L. Vives o. a. het aardige boekje van J. de Bosch Kemper, Johannes Ludovicus Vives, Amsterd. 1851. Joh. Muller.

lijken, die doortrokken waren van de „Cassandersche lazere-rijen”, moge reeds in 1545 eene gemeente binnen hare muren hebben zien ontstaan, zoowel Wouter Deleen als Carolus Regius, Peter Gabriël als Johannes Hove uit Bergen op Zoom waren Sacramentisten en in 1566 is het een gereformeedgezinde strooming, die hier den toon aangeeft.

Evenzoo is het in Gent. Want, al weet Luther wat hier plaats grijpt ¹⁾, en al staat hij in nauwe betrekking met Johann de Brune ²⁾, een minderbroeder uit Gent, die den 30^{en} April 1532 bij hem is, al komen er een drietal Gente-naars in Wittenberg studeeren: Anthonius Faber — 1530 —; Franciscus Flander — 1534 — en Johannes Pistius — 1540 —, Luthersch is hier de reformatie niet. Schultz Jacobi ³⁾ meent, dat er een Luthersche gemeente bestaan heeft, maar tot nu toe zijn er in het Gentsche archief geen bescheiden gevonden, die deze meening bevestigen ⁴⁾ en het eenige argument, dat hij noemt: het vinden van den naam Sproteus van Gent in het Doopregister der Luth. Gemeente van Rotterdam is te zwak om aan deze meening een schijn van waarschijnlijkheid te geven. Eén zwaluw maakt nog geen zomer, ééne familie nog geene gemeente. Maar, al had zij bestaan, in geen geval is dan haar invloed op den geest der Reformatie alhier van eenige beteekenis geweest ⁵⁾. In 1537 predikte hier Petrus Brully; in 1546 wordt hier gewaarschuwd ⁶⁾ voor de „*Kinderleeringhe*”, die „Mateus Crom” in Antwerpen heeft uitgegeven. Dit zeld-

¹⁾ De Wette, V, 415.

²⁾ Dresbach, Ref. Gesch. d. Grafsch. Mark, 1909, S. 171 flg.; de Wette, IV, 364, 365, 376, 423.

³⁾ S. J. Oud en Nieuw, 1865 blz. 3.

⁴⁾ Mededeeling van den Archivaris.

⁵⁾ Zie W. te Water, Hist. der Herv. kerke te Gent.

⁶⁾ Memorieboek der stad Ghent op den xxvij Lauwm.; Sepp, Verb. Lectuur, 57.

zame boekje, dat zich in de Gentsche Bibliotheek bevindt, is karakteristiek voor de geestesgezindheid dier dagen. De geboden worden er nog geteld als in den Roomschen en den Lutherschen catechismus; er is geen beeldenverbod; maar de verklaring der geboden is niet die van Luther, en de opvatting van den persoon van Christus en van de kerk is Gereformeerd. De hellevaart wordt bijvoorbeeld gerekend tot den staat der vernedering; ook is de Ubiquiteit er niet geleerd, enz. Zóó als in dit boekske zal het wel bij de meeste hervormingsgezinden geweest zijn. Al meer won de Gereformeerde beschouwing veld en werden teruggedrongen beschouwingen, die nog aan Rome herinnerden.

In 1545 zijn hier een Micronius, een van Utenhove; hier werken in 1566 Junius, Modet, Datheen en hun geest, de Calvinistische, zegeviert.

Doornik — een stad niet minder kettersch dan Antwerpen — Eecloo en Duinkerken, Oudenaarde en Yperen en tal van andere kleinere plaatsen in Vlaanderen waren in 1566 en daarvoor brandpunten van ketterij, maar van Lutheranisme hooren wij alleen in Hondscote, beroemd door zijn lakenfabrieken en zijn lakenhandel. Een predikant was er niet, zooals in 1578, toen de gemeente herleefde, maar uit Antwerpen trokken de Lutherschen er heen om den dienst te verrichten ¹⁾.

Zeer weinig sporen van Lutheranisme zijn er dus in Vlaanderen; de bevolking is er nauwelijks mede in aanraking gekomen; hier vinden wij Anabaptisme, Sacramentarisme, later het Calvinisme, dat hier tijdelijk overwint.

Evenmin kan ten opzichte van de Zuidelijke grensprovinciën van Lutherdom gewag worden gemaakt. In Artois is hier en daar eene gemeente ontstaan, waar de Fransch-gereformeerde strooming overheerschte. Hetzelfde is in

¹⁾ Zie Spangenberg, l. c. blz. XXVII.

Henegouwen het geval; Bergen schijnt een tijd lang een gemeente te hebben geherbergd; Valenciennes is bekend door den arbeid van Maillard en Faveau, van Guido de Bray en Peregrin la Grange. Hier ontstond de Nederlandsche geloofsbelijdenis, die weergaf wat de meerderheid der Zuid-Nederlandsche hervormingsgezinden van het Evangelie had verstaan en welk geschrift het symbool werd hunner gemeenten.

In het Prins-bisdom Luik ¹⁾, waar de „Lutherij” betrekkelijk vroeg was doorgedrongen, werd, door den tegenstand der Staten, pas in 1527 het Edict van Worms tot wet verheven. Ten gevolge hiervan werden de ketterers sedert dien vervolgd; ketterers, wier karakter openbaar wordt in hun verbreken van kruisbeelden op de viersprongen, hun kwalijk spreken van de maagd Maria, enz. Toen had deze strooming nog geen omlijnd karakter, maar nà 1530 zijn hier vooral Anabaptisten en later Gereformeerden als Cornet en anderen, die in 1561 nabij Luik, op het grondgebied van Merxem hagepreeken houden. En, wanneer in 1566 Junius e. a. hier optreden, is het duidelijk, dat er van Lutheranisme geen sprake is.

In het Graafschap Namen en het Groothertogdom Luxemburg drong de ketterij nauwelijks door.

Vatten wij nu samen wat het onderzoek naar de sporen van het Lutheranisme in de verschillende deelen van de Nederlandsche gewesten ons heeft doen zien, dan kunnen wij dit vaststellen: in de meeste streken heeft Luther en de Duitsche reformatie eenigen invloed gehad vóór 1530; Luther heeft een stoot gegeven aan de hier opkomende beweging; zijn daad heeft anderen bezielde; zijn geschriften hebben velen gesterkt. Zoo in Friesland, als in Gelderland en Utrecht, zoo in Holland en Zeeland, als in Brabant en Limburg; maar blijvend is zijn invloed niet geweest. Door de Anabaptistische strooming werd het volk medegesleept en de

¹⁾ F. D. J. Moorrees, *Gesch. v. h. Protestantisme i. h. Prinsbisdom Luik*, blz. 149 vlg., 241 vlg., 406 vlg., *Geloof en Vrijheid*, 1908.

meer ontwikkelden gingen hun eigen weg; zij konden zich niet scharen aan de zijde van dat Lutheranisme, dat al confessioneeler werd en al fanatieker optrad tegenover degenen, die zijn opvattingen niet deelde en dat Ubiquiteit en Consubstantianisme leerde. Zoo ontwikkelt zich in Groningen en Noord-Holland, in Vlaanderen en Brabant de Hervorming zeer zelfstandig en is er in sommige streken, als in het Oversticht, in het Overkwartier, in het Hertogdom Limburg ook al sprake van Duitschen invloed, het is de invloed van de Rijnstreken, die geen confessioneel karakter droegen. En, nam men hier en daar, nam een Jan Arendsz c. s. den naam aan van de Augsb. Confessie, men deed het meer uit begeerte naar de eenheid, die Prins Willem zoo gaarne tot stand zou willen brengen, maar niet omdat men zich aan de letter dier Confessie gebonden achtte. De groote vraag blijft nu deze: „hoe is het te verklaren, dat de mannen, die vóór 1567 wel den naam der Augsb. Confessie wilden dragen, nà 1572 met haar niet meer te doen willen hebben; hoe komt het dat gemeenten als Zwolle, Leiden, e. a. later volstrekt niet Luthersch zijn ja zelfs den schijn ervan niet eens hebben? Het antwoord hierop is vóór 1567 niet te geven; maar wel in de volgende periode, den tijd der ballingschap, terwijl de geschiedenis der later opkomende Luthersche gemeenten het bewijs er voor levert, dat geene zoogenaamde of schijnbaar-Luthersche strooming van vóór 1567, nà 1567 in een der Nederlandsche gewesten of steden gebleven is, tenzij dan in Antwerpen, Woerden en Hondscote.

Blijvenden invloed heeft Luther en de Duitse reformatie — met de reeds genoemde kleine uitzondering — niet gehad en dit zal ons ook blijken, als wij letten op de Luthersche literatuur, die hier is verspreid en op de Luthersche liederen, die hier zijn gezongen, maar die bij het volk niet zijn ingeslagen.

HOOFDSTUK V.

LUTHERSCHE GESCHRIFTEN EN LIEDEREN VÓÓR 1567
IN DE NEDERLANDEN VERSPREID EN BEKEND.

HOOFDSTUK V.

Luthersche geschriften en liederen vóór 1567 in de Nederlanden verspreid en bekend.

In onze schets van de geschiedenis der Antwerpsche gemeente, hebben wij reeds gewezen op het karakter van de geschriften van Luther, die omstreeks 1520 in Antwerpen waren te verkrijgen ¹⁾, op de propaganda-literatuur die uit Wesel daarheen werd gezonden ²⁾ en op de verschillende tractaten, die door en tegen de theologen, die de Luthersche gemeente aldaar dienden, zijn in het licht gegeven ³⁾. In dit hoofdstuk zullen wij acht geven op de overige geschriften, die een Luthersch karakter dragen, deel uitmaken van de Duitsch-reformatorische literatuur en in onze Nederlandsche taal zijn overgezet. Tevens zullen wij dan een blik slaan op de gezangboeken, die bij de Lutherschen in dezen tijd in gebruik kunnen geweest zijn, en — ter vermijding van herhalingen — tegelijk de latere gezangboeken daarbij behandelen.

¹⁾ Blz. 19 en 34/35.

²⁾ Blz. 55 vlg.

³⁾ Blz. 96 vlg.

§ 1. *Tractaten en boeken.*

Dat er reeds vroeg vertaalde geschriften van Luther in de Nederlanden te verkrijgen waren, getuigt de bekende vondst van P. A. Tiele, die op enkele blaadjes in den band van een Vitruvius Pollio, Bas. 1541, ons een fragment bracht van het winkelkasboek van Jan Seversz., den bekenden Leidschen uitgever ¹⁾, waaruit blijkt, dat de tractaten van Luther ook in de Noordelijke Nederlanden omstreeks 1520 gretig werden ontvangen en gelezen. Maar niet alleen zijn eerste tractaten vonden een gunstig onthaal, ook andere werken van hem zijn, gelijk wij boven gezien hebben, in het Nederduitsch overgezet en nog kunnen wij hier een kleine nalezing houden.

In 1525 verschijnt te Basel met een voorrede van J. Bugenhagen, — die Vincent Heydnecker als vertaler noemt — „*Die epistel tot die Galaten, seer wonderlicke schoon wtgeleyt door eenen geleerden ende christelicken man (M. Luther), z. pl. en j.* ²⁾ en in het volgende jaar komt van de pers van Adam Anonymus — Adam Petri van Langendorff — Bugenhagen's: „*Die Souter wel verduytscht wt die heylige ofte Hebreesche sprake met verclaringen d. Johan Bugenhag tot Pommeren*” ; de voorrede is van Martin Butzer ³⁾; met deze bewerking van de Psalmen was Luther zeer ingenomen.

Hij schrijft een voorrede bij het in Eutopia in 1526 geprinte werk van den Franciscaan Franciscus Lambertus, een gunsteling van hem: „*Gulden opschrift in der Minnebroeders Reghel, wat van die en anderen monnikenregulen te houden sij. Brief van Anemondus Coceus. Item brief van Franc. Lamberti mettet register der verderffelicker secten. Noch een brief van Martinus Luther* ⁴⁾.

¹⁾ Bibliogr. Adv. IV, 73 vlg.

²⁾ Bibliogr. Adv. V, 237. De voorrede is gedateerd 1525.

³⁾ Le Long, Boekz. p. 584, Bibl. Maatsch. v. Letterk. I, 160.

⁴⁾ Le Long, Catal. No. 1607, de H. Sch. 406, n. 2.

In 1557 verschijnt volgens Fr. Smit ¹⁾ in Emden bij Willem Gheylliaert: „*Sleutelen des Hemelrijcks*”, een overzetting van Luther's werkje daarover. Dezelfde zegt, dat in 1566 Luther's huispostille in Frankf. a. M. uitkwam. Dit is ongeveer juist. In 1567 verscheen bij M. Lecheler te Frankf. a. M. „*Lutheri Huyspostille op de Evangelien van de Sondagen*” ²⁾. In datzelfde jaar wordt ook gedrukt: „M. Luther, *Het derde deel der Huyspostillen Martini Lutheri van de principaelste Feestdaghen des jaers nae de Wittenberchsche Kerckenordinancie*” in quarto ³⁾. De twee andere deelen zijn vermoedelijk vroeger verschenen. In dit jaar verschijnt in Ursel bij Niclaes Hendricks ook eene uitgave van de Huispostille „nu eerst op 't alderneerstichste uyten Hoochduytsche inde Nederlandsche Tale overgheset” ⁴⁾.

Reeds jaren te voren was er een „*Postille op de Epistelen ende Evangelien van allen sondaghen ende sonderlinghen heylich daghen des geheelen jaers*” in Basel uitgekomen, waarvan de Hoop Scheffer ⁵⁾ zegt, dat zij Luthersch was in de Avondmaalsleer. Deze was gedrukt bij Adam Anonymus in 1528; of zij van Luther is, is mij niet bekend. Ook is nog verschenen: „*Lutheri groote bekentenis van 't Avondmaal*”, Marburg 1528 ⁷⁾ en kwam in Ursel ⁸⁾ van de pers: „*Corte bekentnisse Martini Lutheri van 't heylig Sacrament*”. Anno 1544 ⁹⁾, waarvan in 1614 bij Hendrik Pietersz een nieuwe uitgave verscheen. Ten slotte noemen wij nog in dit ver-

¹⁾ M. S. IV, 10. Zie boven blz, 57 n. 5.

²⁾ Cat. Spas, Antwerpen, No. 659, Bibliogr. Adv. VI, 230.

³⁾ Cat. Fred. Muller, 1904, No. 241, blz. 26. Cat. Muller—Lütge, Juni 1910, No. 271. Vermoedelijk in Wesel gedrukt.

⁴⁾ S. J. Oud en Nieuw, 1863, blz. 36; Bibl. Ev. Luth. Sem. No. 779.

⁵⁾ Gesch. Kerkherv., 429/430.

⁶⁾ Cat. F. Muller, 1857, p. 102. Le Long I, 10.

⁷⁾ Roel. Isaaksz, Strijd t. oude en nieuwe Luth., Blz. 70/75.

⁸⁾ In den Cat. Meulman No. 2322 staat abusievelijk Wesel.

⁹⁾ Cat. Nijhoff, 124, No. 322. Bibliogr. Adv. V, 284.

band: „*Twee troostelijcke Sermonen over dat lijck D. Martini Lutheri ghedaen tot Eisleben den 19 ende 20 Febr. anno 1546, duer Justus Jonas en M. Celius*. Ghedruct — te Keulen? — bij Magnus van den Merberghe van Oesterhout, z. j. ¹⁾.

Meer vertaalde geschriften van Luther uit dezen tijd zijn mij niet ter kennis gekomen. Het is, alles bij elkaar genomen, een niet onaanzienlijk getal. Maar, wat ik boven reeds opmerkte, blijkt ook nu waar: het zijn vooral zijne stichtelijke geschriften, die hier werden gewaardeerd, getuigen nog de veelvuldige vertalingen van de Huispostille.

Ook nog andere vertaalde boeken werden bij ons ingevoerd. Behalve de Weselsche — waarover ik boven reeds sprak — leverde vooral de Frankfortsche pers nog een groot aantal. Dit is niet bevreemdend. In den loop der jaren waren immers telkens Antwerpenaren, zooals Nicolaas Bode ²⁾ e. a. naar Frankfort getrokken, terwijl bovendien dezelfde handelsbelangen beide steden aan elkander verbonden en bekende Luthersche familiën als de Bernouillie's, de Kock's, de van Leyden's, de van Overbeke's e. a. in beide steden hunne verwanten hadden.

Van de vertaalde Nederlandsche geschriften, die tot 1567 hier zijn verschenen, kan ik de volgende noemen:

1°. : *Confessie des geloofs met de Apologie uyt de Latynsche en Hoogduitsche tale overgesedt te Frankfort geprint*. Omstreeks 1558 ³⁾. In dezelfde stad verscheen in 1567 bij Hans Wolff een uitgave van beiden: „*Nu wederomme van nieus opt alderneerstichste ende getrouwelijcst uyt den oudsten Hoochduytschen*

¹⁾ Cat. Serrure, II, No. 2196, Bibliogr. Adv. V, 269.

²⁾ Cf. C. Rahlenbeck, *Les réfugiés belges du XVIe siècle à Frankf. s.M.* 1868; J. Lehnemann, *Hist. Nachr. v. d. im 16ⁿ Jahrh. best. Ev. Luth. Kirche in Antorff. Frankf. Fleischer*, 1725, S. 2, 110. Dr. A. A. van Schelven. *De Nederl. Vluchtelingenkerken*, 1909, blz. 211 vlg. K. Chr. Becker, *Beitr. z. d. Kirchengesch. der Ev. Luth. Gem. zu Frankf. a/M.* 1852.

³⁾ Bibliogr. Adv. V, 263. Le Long, II, p. 85.

Exemplaer (Anno MDXXX te Wittenberg geprindt) in onze Nederlandtsche tale overgesedt ¹⁾.

2°. : *Der groote Catechismus ende kynder leeringhe D. Mart. Luth. Voor den jongen Christen, in vraechstucken vervat, Door M. Johan Spangenberg. Der Keyserlijcke stadt Noort-huyzen Predikant. Ghedruct tho Frankfort. Anno MDLVIII* ²⁾.

3°. : *De kleine Cathechismus, 1558* ³⁾.

4°. : Joh. Spangenberg. *Van den christelijken ridder, 1558* ⁴⁾, naar preeken over den huistafel uit den brief aan de Colossensen.

5°. : *Cort en eenvuldich onderricht van het Nachmael des Heeren, en hoe dat hem een eenvuldich Christen in deze langduerige oneenicheyt, die hem daerover verheft, schicken sal; deur Jac. Andream der H. S. Dr. en Predicant te Goppinghen. Met eene voorrede des Heeren Jo. Brentius. Wt den Hoogd. in onse Nederd. tale overgheset. Eerst gedrukt tot Frankvoort aan de Meyn ende nu herdrukt bij C. C. (Onder de voorrede van B. staat het jaartal 1557, onder Andreas' geschrift, 1558)* ⁵⁾.

6°. : Joh. Brenz. *Verklaring van den Cathechismus door Hartman Beyer overgeset, 1554. Frankf. Peter Brubach; en*

7°. : Joh. Brenz. *Verklaring over Paulus brief aan de Romeinen; Frankf. a/M bij denzelfden. Anno 1566, door Jacobus Gretserus overgeset* ⁶⁾.

Niet alle geschriften, door ons hier en boven genoemd, zijn op de Indices der Verboden Lectuur van 1550, 1557

¹⁾ Bibliogr. Adv. V, 264.

²⁾ Met een voorrede „aen den christlijcken Leeser int Nederland,” waarin gewaarschuwt wordt tegen de Sacramentisten „ende sonderlinge der Menniten geveinstheit”. Cat. F. Muller, 1857, p. 109. Bibliogr. Adv. V, 263; Stud. u. Krit. 1909, S. 105; B. L. K. I, blz. 38.

³⁾ B. L. K. I, blz. 38.

⁴⁾ Bibliogr. Adv. V, 264. Smit, MS, IV, 24; S. J. Oud en Nieuw, 1863, blz. 19; Zie H. R. E.³ XVIII, 566.

⁵⁾ Cat. Niermeyer, Leiden 1908; S. J. Oud en Nieuw, 1863, blz. 33.

⁶⁾ Roel. Isaaksz, Strijd t. Oude en nieuwe Lutherschen, 1651. Reg. n. 6.

en 1570 te vinden en, wat kenmerkend is, daarop ontbreken bijna alle Luthersche boeken met een sterk confessioneel of polemisch karakter ¹⁾. Als men daaruit een gevolg mag trekken, dan is het dit: dat die boeken niet in de handen van zoovelen kwamen en niet zooveel en een niet zoo te duchten invloed hadden, als de stichtelijke geschriften en de schriftverklaringen van Luther, Spangenberg en Melancton, waarom de aandacht van de Inquisitie op deze laatste veel meer en veel aanhoudender viel.

Zoo is ook opmerkelijk, dat op de Indices voortdurend wordt gewezen op de boeken van Urbanus Rhegius, terwijl in de literatuur, die in de genoemde Luthersche kringen werd gebruikt en die mij onder de oogen kwam, van hem nauwelijks gewag wordt gemaakt. Hij is blijkbaar bij de Antwerpsche Lutheranen, die Flacius hoogachtten, geen gewild man geweest; daarvoor was hij te gematigd en ook van een te veranderlijke natuur. Hij miste al wat naar het fanatieke zweemt. Een tijd lang kent men hem als Zwingliaan, later volgt hij in de Avondmaalsleer weer Luther. Toch waren zijne geschriften — de stichtelijke — hier in veler handen. Meermalen verscheen zijn:

1°. : *De medicijne der Sielen voor die ghesonde ende crancke in den dootsnoot ende alle menschen seer profitelijck ende noot-sakelijc*”. 1536 bij Claes v. Oldenborch ²⁾; 1559 bij Jan v. Ghelen, Antw. ³⁾; derde uitgave bij van Hoochstraten, z. j. ⁴⁾. Voorts vond ik vermeld:

2°. : *Dialogus. Tsamensprekinghe van de Prekinghe, die Christus*

¹⁾ Bijvoorbeeld de boven, blz. 98 onder 8, 9 geciteerden; de geschriften van Flacius uit 1566/67 — behalve de Antw. Confessie —, van Houwaert, van Alardus e. a.

²⁾ Sepp, Verb. Lect., 85; A. A. XII, 452.

³⁾ Cat. Serrure, II, No. 2128.

⁴⁾ Bulletin d. Bibliophile Belge, XX, 362.

den twee discipelen dede tot Emmaus gaende op den Paestag. Nicl. v. Oldenborch, 1538 ¹⁾).

3°. : *Dat rechte fundament der christenmenschen, ende principale stucken der gansch godlijcker Schrift, een schoone verclaeringhe; allen christenen profytelyck ende nootsakelijck te weten, om tottet rechte verstant der godlycker schriften te comen, tot dienst van allen christenen gecopuleert door D. Urbanum Regium* ²⁾).

4°. : *Een costelicke witlegginghe oft expositie op die thien gheboden ende op dat Pater noster, nae die rechte waerheyt der heyliger scriftuere, 1525, 1532, 1536* ³⁾).

Hierbij is echter in 't oog te houden, dat deze geschriften alle van de pers komen in die periode, dat de reformatorische strooming hier nog haar confessioneel-onbelijnde karakter draagt; in de latere periode is er geen vraag naar.

Nog vond ik vermeld: Melancton. *Uijtlegginge des Sendbriefs Pauli tot de Colossensen*, in 1559 te Emden bij Gellius Ctematius ⁴⁾).

Zien wij nu terug op de verschillende geschriften, die wij achtereenvolgens konden noemen, dan valt dit te constateeren, dat zij allen zijn *vertaald*. Er is geen enkel oorspronkelijk Nederlandsch Luthersch geschrift bij, tenzij ⁵⁾ de „*Corte Onderrechtinge over den Avondmael*”, dat

¹⁾ Sepp, Verb. Lect. p. 88. De kwestie of Nic. v. Oldenborch drukte in Emden — zijn naam komt echter blijkens een particuliere mededeeling van den Heer J. F. v. Someren noch in het poorterboek noch op een lijst van Emdensche drukkers voor — of in Basel dan wel in Antwerpen, samen met M. Crom, is nog onbeslist.

²⁾ S. J. Oud en Nieuw, 1863, blz. 19.

³⁾ Sepp, Verb. Lect. blz. 133.

⁴⁾ Cat. le Long, II, 38; Bibliogr. Adv. V, 261. Cat. Muller—Lütge, Juni 1910 no. 301.

⁵⁾ Zelfs is dit het geval met de geschriften van de predikanten en theologen der Antwerpsche Luthersche gemeente; want al woonden Flacius e. a. hier tijdelijk, zij werden geen Nederlanders en dachten niet Nederlandsch. Hun werk is werk van vreemden, dat vertaald is. Zie ook de opmerking van Lod. v. Nassau, boven, blz. 82.

te Bacharach verscheen, en dan nog een paar geschriften van Franciscus Alardus ¹⁾ t. w. „*Een cort vervat van alle menschelijke insettingen der Roomsche kercke*”, dat 1556 verscheen, in 1560, 1566 en 1580 werd herdrukt en een algemeen-reformatorisch karakter draagt, al verraadt ééne opmerking den schrijver als Lutheraan ²⁾; voorts „*een heerlijke troostbrief van des menschen leven ende wesen*”, boven reeds genoemd ³⁾, en zijn *Catechismus*, die in 1568 het licht zag ⁴⁾. Misschien is hierbij ook te rekenen het geschrift, dat Smit noemt ⁵⁾ als in 1565 te zijn verschenen: „*Een kort begrip der leeringe van de waarachtige en eenige gemeente Gods in Christo en van haar geloof en opentlijke belijdenisse*”, en dat volgens hem een Luthersch karakter draagt, daar het de Sacramenten noemt: „zienlijk woord” en uitspreekt „dat Jezus Christus nu zit in zijn vleesch ter rechterhand zijns Vaders, ontwijfelijk als de waarachtige Jezus Christus”.

Maar — ook al zijn laatstgenoemde geschriften allen door en voor Nederlanders opgesteld (wat voor het te Bacharach verschenen geschrift wel niet juist zal zijn) toch valt het op, dat hun getal zoo bijzonder klein is. Van zelf zoekt men naar een grond hiervoor en nu kan men wel zeggen: De Duitsch-luthersche boeken waren zóó goed, dat ze moeielijk te verbeteren waren, en daarom was men er mee tevreden, of: het ligt in den aard van de Lutherschen zich aan autoriteiten te houden en hen bijzonder hoog te stellen, daarom vertaalde men de boeken der voormannen en schreef men niet zelf, maar zoo verklaart men toch niet dit zeer eigenaardige verschijnsel. Immers Deensche, Noorsche en latere Nederlandsche Lutheranen schreven wel. De verklaring ligt elders.

¹⁾ N.B.L.N., 1909. II, Blz. 1—33 schetst zijn leven en werkzaamheid.

²⁾ Ibidem, blz. 19 vlg.

³⁾ „ , blz. 25 en boven, blz. 103 N°. 20.

⁴⁾ „ , blz. 35 vlg.

⁵⁾ M.S., IV, 73. Zie boven blz. 57 n. 5.

Had het Lutherdom de Nederlanders bezielt, zooals de Anabaptistische, Sacramentarische en later de Calvinistische strooming het gedaan hebben, zeker zouden er dan ook Nederlandsche Lutheranen zijn opgestaan, die behoefte gevoelden hunne overtuigingen op de hun eigene wijze te bepleiten; dan zoude er wel een Luthersche Menno of een Luthersche Anastasius of een Luthersche Datheen zijn opgestaan, maar dat is niet geschied, daar het Lutherdom grootendeels zijn aanhang vond onder de vreemdelingen in Antwerpen en de Oosterlingen, die hier en daar verspreid waren, en dus het nationale kenmerk miste.

De eenige Nederlandsche Lutheraan, die ook in geschriften is opgetreden, schijnt Franciscus Alardus geweest te zijn en deze woonde vóór 1566 en nà 1567 niet eens in Nederland.

Dat de Luthersche strooming niet-nationaal was, blijkt ook uit het lot, dat den Lutherschen liederen weervoer.

§ 2. *De liederen — gezangen — der Lutherschen in de zestiende eeuw* ¹⁾.

Voor elke geestelijke beweging is het van de grootste beteekenis dat zij invloed kan uitoefenen op en door het lied. Het lied toch doet wonderen; het bezielt, verheft, sleept mede en wat het gesproken woord niet vermag, doet vaak nog het lied, dat de schare aangrijpt en in verrukking brengt. In de eerste jaren der Hervorming bestond de mogelijkheid, dat

¹⁾ Zie Dr. R. Bennink Janssonius, *Gesch. v. h. Kerkgezag b. d. Hervormden in Nederland*, Amsterd. 1863; J. v. Iperen, *Kerkel. Historie v. h. Psalmgezag enz.* Amsterd. 1777, 2 dln. Schultz Jacobi, *Gesch. v. h. godsd.gez. b. d. Luth. i. d. Nederl. B. L. K. IV*, 1843, blz. 1 vlg. D. C. Meijer Jr., *Onze Luth. Gezangen*, St. L. K. N. II, 1896, blz. 137, 207 vlg., III, 67 vlg., IV, 120, 195, 264 vlg.

Luther's liederen óók in de Nederlanden hunne werking zouden doen, maar die mogelijkheid is geen werkelijkheid geworden. Toen Luther in 1523 hoorde van den marteldood der Augustijnen, zong hij zijn: „Ein neues Lied wir heben an”¹⁾. Het werd hier natuurlijk bekend, maar ingang gevonden heeft het niet, want vertaald komt het pas in 1567 voor en dan nog in een gezangboek, dat te Wesel gedrukt is maar niet in een van de Antwerpsche gezangboeken. Evenzoo is het met de andere liederen van Luther gegaan, die in Deutschland geliefd en bekend waren. Nergens heb ik duidelijke sporen van hun bestaan en hun invloed gevonden vóór de zestiger jaren.

Wanneer A. Pauw²⁾ van den blinden snijder Peveralduus verhaalt, dat hij in de gevangenis de „Psalmen van Luther” zong, dan is het onzeker, wat hij daarmee eigenlijk bedoelt; waarschijnlijk zegt deze mededeeling niet anders dan dat Peveralduus kettersche liederen zong. Als bij Adriaen van Aelst in Kuilenburg³⁾ gevonden worden „Luther's geestelijke psalmen en bekentenissen”, dan kan men hieruit niet het gevolg trekken, dat hier bedoeld wordt op een berijmd psalmboek van Luther e. a. Het eenige, dat er m. i. op wijzen kan, dat hier liederen van Luther bekend waren, is de opmerking van Anastasius Veluanus⁴⁾: „laat ons Godt hoichlich dancken, dat hij ons durch synen uytverkoren instrument Martinum Lutherum und andere mithelper, so viel trostelicke, edele gesangen nu wederom hefft gegeven”. Maar — te veel mag men hieruit ook niet afleiden.

't Is toch een onloochenbaar feit, dat op de Indices der verboden boeken van 1550, 1557 en 1570 wel sprake is van: „'n Enchiridion gheestelijcke gesanghen” zonder

1) Zie boven blz. 29, 30.

2) Europa's Lutherdom, blz. 291.

3) B. L. K. II, blz. 115.

4) B. R. N. IV, blz. 298.

den naam van den schrijver¹⁾; ook van „veelderhande liedekens ghemaect wt den ouden en nieuwen testamente” — Doopsgezinde bundels²⁾; evenzoo van de „liedtboexkens van Jan van Geelen”, 1548³⁾, van „de Psalmen van Datheen” en van „Lucas de Heere”⁴⁾, maar er wordt geen gewag gemaakt van Psalmen of geestelijke gezangen van Duitschen tale. Dit doet in elk geval zien, dat de gezangboeken, die in 1567 door de Lutherschen gebruikt werden en die alle andere namen dragen dan de hierboven genoemde, niet zeer verspreid waren en ook niet behoorden tot die geliefde liederboeken, waarmede de Inquisiteurs vaak in aanraking kwamen.

Schultz Jacobi⁵⁾ heeft bij het bovengenoemde citaat uit Anastasius opgemerkt, dat het zeer wel zijn kan, dat hier en daar reeds vroeg niet een Nederlandsche, maar een „nederduitsche uitgave” van Luther’s liederen is doorgedrongen daar het Nederduitsch hier verstaan kon worden; en dat Anastasius op zulk een uitgave doelt. Die opmerking is juist; zij is in 1896 bevestigd. Toen werd in den toren te Boskoop gevonden een „geestelijk liedboekje van 1554, in het Nederrijnsche dialect”, dat in Wesel is gedrukt. Het moet hier vóór 1566 door iemand zijn gebruikt en draagt een overwegend Luthersch karakter⁶⁾. Dit boekje bevat èn den liederschat, die in het Wittenbergsche gezangboek is vervat èn andere liederen van vrome christenen, die daarin niet voorkwamen. En waarom zou dit boekje —

1) Sepp, Verb. Lect. blz. 95.

2) Ibidem, blz. 135. Zie vooral Dr. F. C. Wieder, De Schriftuurlijke liedekens, 's-Gravenhage 1900, die blz. 135 vlg. verschillende uitgaven ervan noemt.

3) Ibidem, blz. 237.

4) Ibidem, blz. 245/246.

5) B. L. K. IV, blz. 23.

6) Acquoy, De vijf in den toren te Boskoop gevonden boekjes, Arch. Ned. kerkgesch. VI, 1897, blz. 119 vlg.

al is dit het eenige, dat tot nu toe gevonden werd — het eenige zijn, dat hier bekend was? De band, dien onze handel met geheel Noord-Duitschland had, waar overal het nederduitsch werd gesproken, maakt het immers waarschijnlijk dat ook het Rostocksche en andere dergelijke gezangboeken in sommiger handen waren; ja, het zoude zeer bevreemdend zijn wanneer zij, die in Rostock hadden gestudeerd nà 1525, toen Joachim Slüter er zijn nederduitsch gezangboek had uitgegeven, niet ook een exemplaar ervan hebben bezeten. Maar al is dit zoo en al zouden er hier en daar nog meer gezangboekjes in het nederduitsch worden gevonden, een feit is, dat de taal van deze boekjes belemmerend op hunne verspreiding hier te lande werkte ¹⁾, en dat zij onder het eigenlijke volk niet ingeburgerd zijn. Dat werden wel de vele liederen, die in de Souterliedekens, de Liedtboecxkens, de verschillende uitgaven der Psalmen, en op de losse bladen zijn te vinden. Dr. Wieder heeft niet minder dan 74 verschillende uitgaven van vóór 1566 bijeen kunnen brengen, bevattende, buiten de Psalmen, 924 verschillende liederen. En zoekt men nu op den catalogus van liederen, dien hij heeft samengesteld, naar zulken, die wel van Lutherschen oorsprong zouden kunnen zijn, dan vindt men behalve vier psalmen, een paar bewerkte Roomsche gezangen als: Christus is opgestaan; O Jhesu zart; het „Onze Vader”, en „het geloof”, slechts een zestal liederen ²⁾.

¹⁾ Evenmin als de Antw. predikanten met hun Duitsche dialect volkmannen werden; zie de opmerking van Lod. v. Nassau, boven blz. 82.

²⁾ Wieder, blz. 68 merkt op, dat noch „Christus is opgestanden” noch eenig ander lied, dat reeds van vóór de Hervorming afkomstig was, in de Schriftuurlijke Liedboeken is opgenomen en daarmede als Hervormd lied is erkend en dat men de Latijnsche Kerkgezangen geheel heeft prijs gegeven. Dit is volkomen juist, wanneer bedoeld wordt dat zij in den ouden vorm niet zijn opgenomen, want in den bundel van 1565 zijn te vinden bewerkingen van: „Te deum laudamus; Veni redemptor gentium; A solis ortus cardine; Grates nunc omnes; Dies est letitiae; Christus is

En van deze veertien liederen staan er tien in het „Geestelyck liedeboekje” van 1554. Maar niet in den Nederrijnschen, wel in den Nederlandschen vorm vonden zij ingang.

Dat wist ook B. A. en hij, de onbekende bewerker van het Bonsche gezangboek, die dit voor de Nederlanders bruikbaar wilde maken, en hun wilde ontsluiten den tot nu toe onbekenden grooten Duitschen liederenschat, bracht de liederen over in de taal, welke in de Zuidelijke Nederlanden werd gesproken ¹⁾.

Met deze vertaling, die „te Vrankfort bij my Hans de Braeken” verscheen, hebben wij vasten grond onder de voeten.

De titel van dit gezangboek luidt: „*Een Hantboecccken, inhoudende de(n) heele(n) Psalter des H. Propheete David. Eensamelijck den Catechismus, met noch veel schoon Hymne(n) oft Lofsanghen, ende Gheestelijke Liedekens, in twee deele(n) by een gevuecht, ende altsamen in een fijn wel gheschickte ordinantie Liedekenswijse gestelt. Wt de(n) Hoochduytsche(n) Bonschen Sanckboeck, in Nederlantscher spraken, seer ghetrouwelijck overgeset. Tot dienst en(de) gheestelijcker recreatie allen vromen Christenen, twelk noyt in Druck geweest en is*” ²⁾.

De titel van het tweede deel luidt: „*Dat ander deel der Christelijcke Liedere(n), Lofsanghen, Ghebeden, ende Danckliederen, die Godt den Heere tot lof, prijs, ende eere ghesonghen*

verresen; Veni creator spiritus; Veni Sancte spiritus; Christe qui lux es et dies; Media vita in morte sumus. De gemaakte opmerking bevestigt echter, wat dit hoofdstuk doet zien, dat de liederen, die bij de Lutherschen bekend waren, aan het volk in zijn geheel, onbekend bleven. Zij zijn particulier bezit, niet volkseigendom.

¹⁾ B. L. K. IV. 23; S. J. vermeldt ook „*Sanckboecccken, inholdende veele suyverlicke Lovesangen ende Leysen, in Latijn endt Duyts. Gheprint toe Campen bij Peter Warnersen in 8°, Zie le Long, Biblioth. Select. No. 1238; Ypey en Dermout Aant. Dl. I, blz. 259, n. 557. Het is mij niet in handen gekomen; of het een Luth. karakter heeft kan ik niet beoordeelen. Wieder kent het blijkbaar ook niet.*

²⁾ Verder aangeduid door: B. Zie ook Wackernagel, Beitr. z. Niederl. Hymnologie; Lieder d. Niederl. Ref. aus d. 16en Jahrh. 1867. S. 12.

worden, ordentlijk in alle Christelijcke Ghemeynten: Vergadert wt veel Sanckboecken, alle(n) Christenen tot dienst ende profijt overgheset wt den hoochduytschen in nederduytsche tale ende dicht. B. A.

Dit boek bevat alle Psalmen en 94 liederen ¹⁾. Het is in het Zuid-Nederlandsch geschreven. „Voorts” — zoo staat in de Voorrede — „suldy verstaen christelijck lezer, dat ick de(n) stijl der voorseyder Psalmen op die Antwerpsche ende Brugsche sprake gemaect hebbe, mits dat Antwerpen en Brugge respectivelijck in Brabant ende Vlaenderen (om den handel van d'grootter comanschap daerinne geoefent) die principale vermaerste Coopsteden zijn, daer af die talen ende spraken meest int Nederlant gebruyckt werden, ende aldaer het meeste volck is verkeerende.” Wie de vertaler is, is niet te zeggen. Schultz Jacobi ²⁾ gist dat achter de letters B. A. zich schuil houdt Bernardus Arnoldi — de predikant Muykens, die later in Brussel, Aken, Woerden en Leiden dienst heeft gedaan — maar waarschijnlijk is dit niet, daar Muykens, naar de eenstemmige traditie, pas in 1583 de kap aan den tuin hing en naar Brussel trok en nergens in de nogal uitvoerige correspondentie met hem en over hem gewag wordt gemaakt van zijn verdienste voor den Nederlandsch-lutherschen liederenschat.

Ook is het onzeker voor wie het is opgesteld. Het is een tijd lang in de Luthersche gemeente van Antwerpen gebruikt; het kan natuurlijk ook in de Rijnprovinciën, in Wesel e. e. zijn dienst hebben gedaan bij de uit Nederland gevluchte elementen. Dat het ook in Woerden is ingevoerd, gelijk Schultz Jacobi opmerkt, blijkt uit niets;

¹⁾ Het wordt niet genoemd bij Bennink Janssonius, wel bij le Long, Cat. No. 1239 en B. L. K. IV, blz. 25/26 en III, blz. 92. D. C. Meijer, l. c. III, blz. 69, neemt de opgave uit B. L. K. met de drukfout- Borschenover en dikt het Lutherdom wat aan door te zeggen dat het een „volledig zuiver Luthersch kerkboek” is, wat onjuist is. Het is in de Haarlemsche stedelijke Bibliotheek. Cat. Bibl. Harlem, 2 Suppl. p. 291.

²⁾ B. L. K. IV, blz. 26.

is het echter zoo, dan heeft Liganius het weer afgeschaft, omdat het niet Luthersch genoeg was.

Want wel moet worden opgemerkt, dat dit Bonsche gezangboek geen Luthersch gezangboek in engeren zin is. Schultz Jacobi en D. C. Meijer mogen het zoo noemen, wie het leert kennen ziet, dat het niet anders is dan wat men tegenwoordig zou noemen, een „Unirt” gezangboek. Krafft ¹⁾ zegt zeer juist, „das Bonnische Gesangbuch, lässt eine solche Unterscheidung — nl. von lutherisch und reformirt — für die ersten Perioden der Reformation nicht zu.” Zijn ontstaan ²⁾ is een historisch raadsel; het dateert uit den tijd, toen Herman v. Wied met kracht arbeidde aan de reformatie der kerk en Bonn het middelpunt was van den evangelisatiearbeid in zijn keurvorstendom (1543—1547). Het is niet onmogelijk, dat Bucer grooten invloed gehad heeft op de samenstelling van dit boek, welks inhoud ontleend is aan den liederenschat van Straatsburg en Constanz en aan dien van andere Bovenlandsche of Zwitsersche gezangbundels. Lutherschen, Sacramentariërs, Anabaptisten geven er uiting in aan hun geloofsleven; liederen van Luther en van H. Sachs, van W. Meuslin en van J. Zwick, van Th. Blaurer en van L. Hetzer, staan er naast elkander. Het past volkomen in de Rijnstreken met hare onbelijnde reformatorische strooming, maar het wordt onbruikbaar zoodra de dogmatische tegenstellingen scherper worden en men òf meer confessioneel-Luthersch of meer Calvinistisch-gereformeerd wordt. Zoo wordt het dan ook in het begin der 17^e eeuw

¹⁾ Rh. Pr. IV, 1880, S. 26.

²⁾ Erover handelen: Prof. dr. Creelius, Z. B. G. V. V. 253 sq. Dresbach, Reformationsgesch. d. Grafsch. Mark, 1909. S. 482 sq. Nelle, Die Evang. Gesangbb. d. St. Dortmund, Essen u. a. Jahrb. f. Ev. Kirchengesch. III, 86 fig., V. D. Heydt, Th. St. 1890, 96, meent dat de inhoud van het vertaalde boek een ander is dan die van het oorspronkelijke. Dit is niet juist; de oorspronkelijke uitgaven van 1561 en 1569 stemmen met de Nederl. uitgave overeen, alleen heeft de Deutsche uitgave van 1569 eenige liederen meer.

allerwege teruggedrongen. In Essen wordt in 1614 een onverdacht-Luthersch gezangboek ingevoerd en in Wesel in 1604 de gereformeerde Psalmen van Lobwasser in gebruik genomen¹⁾. Elders gaat het eveneens, het Bonsche gezangboek is niet belijnd genoeg.

Brengt het ons dus niet tot kennis van de uitsluitend Luthersche liederen, toch geeft het 41 kernliederen,²⁾ die alle in de vier door mij gekende bundels uit de zestiende eeuw voorkomen en het heeft er slechts 5, die in geen anderen bundel zijn overgenomen.

Het Psalmboek, dat in 1567 te Wesel werd uitgegeven³⁾ heb ik nergens kunnen vinden. Ik gis, dat het een ietwat gewijzigde uitgave van de Psalmen uit het Bonsche gezangboek zal zijn, evenals het Antwerpsche boek van 1567.

Dit laatste draagt tot titel⁴⁾: *Alle de Psalmen des H. Conincklycken Propheten Davidts medt de Christelycke loffsangen | gebeden | ende danckliedekens soo Tantwerpen (in de Christelycke Gemeynte van d'Augspurgsche Confessie tot loff | prijs, ende eere des almachtigen Godts) ordentlyck gesongen worden vuyt veel sangboecken (tot dienst ende profydt van alle christenen) tsamen vergadert | gecorrigeert, vermeertert ende vuyt de hochduytsche (in de Nederlantzsche) tale ende dicht overgesedt.*

Het tweede deel — na Fol. 116 — heeft tot opschrift: „*Den geheelen Soudter des H. Propheten ende Conincks Davidt (tot dienst ende recreatie van alle goeden vroemen Christenen) neerstich gecorrigeert, verrandert ende veel daertoe gesedt.*” Anno 1567. De voorrede is geteekend: 15 Febr. 1567. Stilo Romano, Frankfort.

De bewerker van dit gezangboek, dat ik het Antwerpsche noem (A) is niet bekend. Hij is balling in Frankfort. Hij

¹⁾ M. Rh. K.G. 1909, III, S. 157.

²⁾ Zie bijlage.

³⁾ Le Long, No. 1240.

⁴⁾ Is in de Utrechtsche Universit. Biblioth. Wordt verder aangeduid met A.

kwam tot het uitgeven van dit boek op aandrang van vele Lutherschen in Antwerpen. Reeds vóór 1565 had hij zich onledig gehouden met voor zichzelf en zijn gezin allerlei bekende liederen te bewerken. Hij had ze toen op verzoek van velen willen uitgeven, maar nadat hij er met een drukker over gesproken had, werd hij verbannen ¹⁾. De drukker had daarop zijn werk toch gezet, maar de copie hier en daar niet begrepen of gewijzigd en aan anderen de bewerking der liederen opgedragen. Hierdoor was het eerste gezangboek — waarschijnlijk hetzelfde als het vertaalde Bonsche (B) — gebrekkiger geworden dan noodig was en nu waren de Lutheranen, die de gebrekkig vertaalde liederen in de kerk naast de oorspronkelijke Deutsche zongen en telkens bemerkten dat òf de woorden niet met de melodie in overeenstemming waren òf niet tegelijk met de Deutsche gezongen konden worden, tot hem gekomen en hadden hem gevraagd de liederen op nieuw uit te geven. Hij had dit gedaan en zoo was dit nieuwe gezangboek, een verbeterde uitgave van het Bonsche, ontstaan ²⁾.

Meer dan een ietwat verbeterde uitgave daarvan is het echter niet.

De psalmen stemmen meestal woordelijk overeen met die van B; slechts 3 wijken geheel af, daar het vertalingen zijn van een ander origineel ³⁾. Meestal is de bewerking gebrekkig, een woordelijke vertaling van het oorspronkelijke; de auteur verdedigt dit door te zeggen dat hij geen Retoricijn is.

Heeft B. 94 (95) liederen, het Antwerpsche boek heeft er 95 (96). 7 die B. had, zijn weggelaten en 8 nieuwe erin opgenomen. Het motief waarom dit geschied is, is mij niet duidelijk; het kan niet zijn om B. meer Luthersch te maken, want dan was niet vervallen het lied

¹⁾ Prologe, F. 3.

²⁾ Zie N. B. L. N. III. blz. 39—59.

³⁾ Zie bijlage.

van Luther: Esaie den Propheten dit geschach; dat van Sachs: O Jhesu schoon, Godt van Persoon; de oude, geliefde vertaalde sequens: „Grates nunc omnes” en het bekende lied van Moibanus: „Och Vader onze die daer zijt”. Vermoedelijk zit achter de wijziging alleen de eene of andere praktische overweging. A en B hebben — al is het niet altoos letterlijk —, 88 liederen gemeen en van de weinige die A alleen heeft, zijn er 6 in geen anderen bundel opgenomen.

Daar het ons te doen is om te weten welke liederen uit den Duitschen (Lutherschen) liederenschat Nederlandsch eigendom zijn geworden, en dus: welken invloed Luther en de Duitse reformatie op het Nederlandsche lied hebben gehad, zullen wij hier ook de beide — nà 1567 — verschenen gezangboeken der Lutherschen behandelen: het Antwerpsche van 1579 en het Woerdensche van ± 1589 om zoo tot kennis te komen van de liederen, die in de Luthersche kringen gebruikt werden, en daardoor herhalingen te vermijden.

Het Antwerpsche boek, dat ik in de uitgaven van 1579 en van '82 kon raadplegen ¹⁾ en dat voor de gemeenten Antwerpen (en Brussel) was bestemd, draagt dezen titel: „*De C.L. Psalmen Davids | in dichte ghestelt door Willem van Haecht: Hier sijn bij ghevoecht de Compositiën op de Psalmen | ende de Christelijcke Liedekens | alle soo die de Christelijcke Ghemeynte binnen Antwerpen* ²⁾ (der Confessien van Ausborch togedaen sijnde) sijn ghebruyckende. T' Hantwerpen. Anno 1579. Evenals de reeds genoemde, heeft het ook een tweede deel met dit opschrift: *Het Tweede Deel. Inhoudende de Psalmen, Lofsanghen, Hymnen ende Geestelijcke Liedekens die men meest inder Christelijcker Ghemeynten ghewoonlijck is*

¹⁾ De uitgave van 1579 is op de Leipz. Bibliotheek; een exemplaar van 1582 is in de Bibliotheek van Dr. D. F. Scheurleer. Verder aangeduid met H.

²⁾ De uitgave van 1582 heeft hierbij „ende Brussel”; toen was er dus ook eene Luth. gemeente in Brussel gekomen.

te singhen. Ghetrocken wt diversche Sanckboecken ende nu op een nieu wt de Hoochduytsche inde Nederduytsche Spraeke met sunderlinghe vlyt ende neersticheyt overgeset, tot nutticheyt, Orbor ende voorderinge der Nederduytscher Christelycker Ghemeynten”.

De voorrede van W. v. Haecht is bij Wackernagel ¹⁾ afgedrukt. Gene is er toe gekomen dit gezangboek uit te geven, omdat de vroegere boeken niet konden gebruikt worden: „men heeft dezelve niet connen ghesingen, dan met een seer groote discordantie, wt dien dat de Mate soo wel van den Sanck als van de Woorden, bijnae in alle regelen veel te cort ofte te lanck was, soo datter menichmael ghebraken een, twee ende dry sillaben, ende dicmael wasser wel so veel te vele”. Zijn boek is een geheel nieuwe bewerking van de psalmen zoowel als van de Geestelijke liederen. Natuurlijk zijn er ook wel psalmen overgenomen uit B. of uit A., maar altoos zijn zij op nieuw bewerkt en niet weinig nieuwe vertalingen of vertalingen van een ander Duitsch origineel zijn opgenomen ²⁾, zoo Ps. 6 (de bewerking van Schedius in plaats van die van Oeler), 58 (de bewerking van J. Fischart in plaats van die van H. Sachs), 110, (de vertaling van B. Waldis, die in B. en W. voorkomt en, den psalm verchristelijkt, wordt hier vervangen door een meer letterlijke vertaling:

B.

De Heere sprak in zijnen throon,
Tot Christum mijnen Heere, enz.

H.

De Heer sprak tot mijnen Heere
Wilt U setten tot mijn rechter-
[hand enz.

Opmerking verdient, dat hier reeds eenigszins gebroken wordt met de wijze, waarop de Lutherschen de psalmen vertolkten. Op het voetspoor van Luther waren zij gewoon aan de psalmen een christelijk karakter te geven, hetzij

¹⁾ Das Deutsche Kirchenlied, I. S. 883, 1864.

²⁾ Zie bijlage.

door de oud-christelijke exegese er in te verwerken (gelijk B. Waldis in Ps. 110 en Luther in Ps. 46 — Een vaste Burg —, e. e. doet), hetzij door er eene doxologie aan toe te voegen, waardoor dan een verheerlijking van Vader, Zoon en Geest den psalm besloot. Men noemt die doxologiën, die in elk psalmboek voorkomen: Gloria's. Maar al heeft H. de psalmen met doxologiën nog behouden de „verchristelijkste” psalmen heeft hij gebracht onder het deel: „Geestelijke liederen”. Hier komen voor ¹⁾: Ps. 2 v. A. Knöpken, Ps. 12 v. Luther, Ps. 13 v. Hans Sachs, Ps. 14 v. Luther, Ps. 15 v. Dachstein, Ps. 23 en 25 v. Knöpken, Ps. 31 v. Adam Reusner, Ps. 46 v. Luther, Ps. 51 v. M. Greiter, en van E. Hegenwalt, Ps. 53 v. Dachstein, Ps. 67 v. Luther, Ps. 79 v. J. Freder, Ps. 100 uit Frankfurt, Ps. 103 v. J. Poliander (Gramann), Ps. 114 en 119 v. M. Greiter, Ps. 124 v. J. Jonas en van Luther, Ps. 125 v. M. Greiter, Ps. 130 v. Luther, Ps. 137 v. Dachstein. Dit is van beteekenis; hierin toch is niet-Luthersche invloed merkbaar. „Een vaste Burg” met zijn: „Vraagt gij wie hij is: Hij heet Jezus Christ” wordt vervangen in de psalmen door het lied van Sebaldus Heyden, dat spreekt van „de Heer Zebaoth, Jacobs God” en wordt zelf onder de gezangen geplaatst. Zoo is het met al de genoemde psalmen, die echt-luthersche kernliederen zijn. Van Haecht betreedt het eerst den weg, dien men later ook heeft ingeslagen. De Gereformeerde opvatting der psalmen begint men te huldigen en de Luthersche psalmberijmingen beschouwt men niet meer als „psalmen”, maar als „liederen”.

Behalve deze oud-luthersche liederen komen er in de uitgave van 1579 in het „tweede deel” nog 47 hymnen en 3 psalmen en in die van 1582, nog 49 hymnen en 7 psalmen voor. Ontleend aan B. òf aan A. zijn er in de uitgave van 1579, 44 en in die van 1582, 45 liederen. Nieuwe liederen

¹⁾ Zie bijlage.

zijn er in 1579: 3 en in 1582: 4, terwijl er nog één oorspronkelijk Nederlandsch lied is. Deze bundel is van groote beteekenis geweest voor het kerkgezag bij de Lutherschen, daar de uitgave van 1582 later in Amsterdam en elders is ingevoerd en er herhaaldelijk (zoo reeds in 1607 in Leiden ¹⁾) nieuwe, min of meer vermeerderde uitgaven van verschenen.

Het Fransche gezangboek, dat in de Antwerpsche Luthersche gemeente gebruikt werd, en dat niet de psalmen van Beza en Marot, maar die van Charles de Navières geeft, kan ik hier niet behandelen, daar het mij niet onder de oogen kwam ²⁾; voor de Nederlanden heeft het geen verdere beteekenis. Het was in gebruik bij de uit Frankrijk gekomen belijders der Augsburgsche Confessie, die zich om Cassiodorus de Reyna hadden geschaard en die in 1584 met hem naar Frankfort a. M. trokken en daar een zelfstandige gemeente vormden. Dat zij de psalmen van Beza en Marot niet wilden gebruiken, doet duidelijk zien wat voor geesteskinderen zij waren.

Nog één gezangboek is er in de Nederlanden bij de Lutherschen ontstaan, het z.g. Woerdensche ³⁾. Het is het eenige Noord-Nederlandsche van voor 1618. De titel luidt:

„De CL. Psalmen des Conincklijcken Propheten Davids | ende Geestelijcke Liedekens | wtgelesen | mitsgaders eenige nieuwe Lofsangen | die hier noch byghevoecht zijn. Ghestelt door den

¹⁾ Zie beneden Deel II, Hoofdst. VII. § 1.

²⁾ Zie B. L. K. IV, blz. 56. S. J. heeft het ook niet in handen gehad, maar geeft o. a. de opmerkingen van Smit M. S. IX. blz. 61 er over weer. Zie ook K. C. Becker, Beitr. z. d. Kirchengesch. der Evang. Luth. Gem. z. Frankf. a/M. 1852 § 91.

³⁾ Het is in Leiden aanwezig in eene uitgave van 1647. S. J. en D. C. Meijer kenden het. Het is echter niet het eenige exemplaar. In Haarlem is er een van 1625, verschenen te Utrecht bij Jan Amelisz. Le Long in zijn Cat. No. 1247 noemde het; S. J. meende dat dit een ander gezangboek was, waartoe ook de foutieve opgave van den titel aanleiding gaf; beide boeken zijn echter volkomen aan elkander gelijk. Het Leidsche exemplaar verscheen in 1647 bij Zach. Webber en Michiel Strobach te Amstelredamme.

Eerwaardighen Heere Doctor Martinus Luther ende andere Theologen, op nieuws oversien, ende in Nederlantsche Tale overgeset ende gebracht''.

De Psalmen, die hier allen voorkomen, zijn bijna uitsluitend uit een der beide oudere bundels B en A overgenomen; meestal is de berijming meer of minder gewijzigd; soms echter een andere Duitsche bewerking gevolgd, zooals bij Ps. 47, 60, 76, 91, 98, 120, 126 e.a. Het karakteristieke van dezen bundel ligt evenwel in de 94 „*Geestelijke Liedekens en Loffsangen*'' , die het tweede deel van het gezangboek uitmaken ¹⁾. J. Ligarius, die het heeft verzameld en van een voorrede voorzien, heeft een keurverzameling van Luthersche liederen willen geven. Niet minder dan 35, die in geen anderen bundel zijn te vinden, komen hier voor ²⁾. Ligarius heeft tal van liederen, die in B. en A. stonden weggelaten en o.a. latijnsche zangen voor de latijnsche school opgenomen; zoo: „*In dulci jubilo*'' en het „*Victimae Paschali*'' ³⁾. Dit boek is langen tijd in Woerden en Utrecht in gebruik gebleven.

Wanneer wij nu overzien al de psalmen, die ter wille van de Lutherschen zijn vertaald en uitgegeven en den geheelen liederenschat der Lutherschen, die in de 16e eeuw 141 liederen groot is, dan vinden wij onder al die liederen één werkelijk Nederlandsch, niet-vertaald, gedicht ⁴⁾. En van de overige liederen komen buiten de Luthersche kringen alleen de volgende voor.

Het „*Onze Vader*'' v. Luther ⁵⁾, ook door Utenhove

¹⁾ Later zijn er nog 10 bijgevoegd.

²⁾ Zie Bijlage.

³⁾ Luther had ook de gedachte „zu Nutz und Frommen der Lateinschüler den Lateinischen Gottesdienst zu behalten''. Böhmer, *Luther im Lichte der neueren Forschung*, S. 131, die dit mededeelt, noemt het terecht: „ein echter Professoreneinfall''.

⁴⁾ Bijlage No. 105.

⁵⁾ Bijlage No. 82.

vertaald, komt voor achter de psalmberijming van Datheen, uitgave 1566, „buyten Londen by Merten Wendeler” en uitgave 1567 te Rouaan. Later is daarbij gevoegd het ook nu nog gebruikte vers 9, dat bij Luther natuurlijk niet voorkomt, evenmin als de doxologie voorkomt in zijn eigen catechismus, en dat het eerst gevonden wordt in de Psalmen van Marnix van 1580. Van deze is dan ook:

„Want U o Vader! is dat rijk
 En de kracht overal gelijk,
 U is ook alle heerlijkheid
 Van nu tot in der eeuwigheid,
 Met Christo uwen Soon alleyn
 En den Heyligen Geest gemeyn”.

Dat het oorspronkelijke van Luther is, is echter nauwelijks bekend.

Is Utenhove's bewerking van Luther's „Onze Vader” in gebruik gebleven, niet zoo zijn vertaling van Luther's berijmde geloofsartikelen: „Wij gelooven in eenen Godt alleyn”; in Utenhove's Psalmen van 1566 komt zij voor en ook nog achter de Psalmen van Datheen, maar tegenwoordig is zij vervangen door de vertaling van J. E. Voet.

De Nos. 2, 7, 8, 25, 29, 56, 68, 74, 84, 104 en 141 ¹⁾ komen voor in: „*Eenige der voornaamste Geestelycke Liederen door D. M. Luther*”, in Groningen omtrent 1664 uitgegeven bij G. Klaessen, een bundel, waarvan Bennink Janssonius meent, dat hij een herdruk is van de gezangen, die in 1586 stonden achter het Friesche Psalmboek van Datheen, dat dezen titel droeg: „*De Psalmen Davids, als vooren geheel op Noten, mitsgaders eenige liederen Lutheri en andere. Leeuwarden bij Peter Hendricksoon van Campen, door Costen van de Staaten van Vrieslandt, 1586.*” Indien dit juist is, dan blijkt uit deze liederen, die uit Oost-Friesland hier waren

¹⁾ Zie Bijlage.

ingevoerd, waar ze natuurlijk ook gezongen werden door de Gereformeerden, dat ze bij het volk ingang hadden gevonden en door geen Synodebesluit waren verdreven. Maar dan hebben zij dat voorrecht alleen in de Noorderlijke provinciën gehad, in de Zuidelijke niet.

Wel komt daar voor No. 5, de bekende oude Katholieke hymne, die ook achter de Psalmen van Datheen wordt gevonden. Meer echter ook niet, want, al wenschte een Utrechtsche Synode in 1612 ook Christelijke liedekens en al gaf zij in 1615 zulk een bundel uit, ingevoerd werd hij niet; de Gereformeerde strooming keerde zich met Marnix af van al wat niet strikt Bijbelsch was. Het is dan ook een vergeefsch pogen den invloed te meten, die er van de Luthersche liederen op ons volksleven is uitgegaan, want de Luthersche liederen, die confessioneel-duidelijk zijn, drongen evenmin als de Luthersche psalmen verder door en de weinige liederen die ook bij anderen bekend zijn geworden, zijn in confessioneel opzicht niet-belijnd.

In het algemeen staat het dan ook vast dat er van den grooten Lutherschen liederenschat op het Nederlandsche volk *geen* invloed is uitgegaan. De Luthersche liederen gaven noch door vorm, noch door inhoud volkomen weer wat er bij het volk leefde. Daardoor is ook de Luthersche strooming nooit een volksstrooming geworden; want het volk heeft meer behoefte aan gezangen, aan liederen, die bezielen en doen ontvlammen, dan aan betoogen. En in den strijd, die hier gestreden werd, waren het de psalmen, de krijgszangen Israëls, de troostliederen en onovertroffen lofzangen die bezielden en staalden: de Luthersche liederen kwamen daarvoor niet in aanmerking.

DEEL I.

SAMENVATTING.

Samenvatting.

Vatten wij kortelijks samen wat door ons tot hiertoe is betoogd dan kunnen wij ten opzichte van de plaats door het Lutheranisme in het Nederlandsch Protestantisme vóór 1567 ingenomen het volgende opmerken. Er is in de Nederlanden eene beslist-confessioneele kleine Luthersche strooming, die in Antwerpen haar middelpunt vindt. De gemeente, hier ontstaan, is de moedergemeente van bijkans alle gemeenten, die tusschen 1567 en 1618 in de Noorderlijke Nederlanden in het leven worden geroepen; zij is het uitgangspunt van het zeventiende-eeuwsche Lutherdom. Zijn plaats in het Nederlandsche Protestantisme is eene zeer ondergeschikte geweest. Het bestond grootendeels uit vreemde elementen en op het eigenlijke volksleven had het geen vat. Tot bloei komt het niet. De Anabaptistische, de Sacramentarische en later de Calvinistische beweging komen daarentegen tot volle ontwikkeling en deze drie zijn alle innerlijk krachtiger en openbaren naar buiten grooter invloed. Hoeveel thetische en polemische literatuur, hoeveel liederen door de Antwerpsche gemeente en haar geestverwanten ook worden uitgegeven, literatuur noch liederen veroveren het hart van het volk.

De confessioneel-Luthersche gemeente van Antwerpen

blijft geestelijk een uitheemsche gemeente; de beginselen, door haar gepropageerd, haar Ubiquiteits- en haar Avondmaalsleer, haar verhouding tot de Overheid, zijn niet de beginselen van het volk, dat de Reformatie is toegedaan en in de nieuwe beweging opgaat. Zij staat buiten het volk, buiten de volksbeweging; zij raakt niet de volksziel.

Daarnaast is er, vooral in de Noordelijke Nederlanden, een Luthersch schijnende, eenigszins onder Duitschen invloed staande strooming. In Amsterdam, in Overijssel, in het Overkwartier, e. e. is zij te vinden. Tot haar behooren mannen, die aan de Deutsche reformatie een stoot ten goede hebben te danken of die ter wille van de mogelijke hulp uit Duitschland in den te verwachten strijd, zich tot de Augsburgsche Confessie keeren als Arendsz, Ypesz e. a. Zij hebben in Noord-Nederland aanhang in Deventer, Kuitenburg, Woerden, Leiden, e. e.; maar beziet men de religieuse overtuiging, die dezen bezitten, wat meer van nabij, dan bemerkt men, dat die niet specifiek-Luthersch is. Deze mannen, deze gemeenten zouden, daar zij op menige plaats van beteekenis zijn, grooteren invloed hebben kunnen erlangen, wanneer niet in 1567 de groote catastrophie had plaats gegrepen. Luthersch zijn zij niet en waarom zij het niet geworden zijn, moet uit het volgend onderzoek blijken.

Tot 1567 kan aan het Lutheranisme in de Nederlanden dus geen plaats van beteekenis in het Nederlandsche Protestantisme worden toegekend.

Anders is het met den invloed door Luther en de Deutsche — in tegenstelling met de Zwitsersche — reformatie op Nederland en de Nederlanders geoefend. Afgezien daarvan, dat invloed geestelijk is en men dus zeer moeielijk kan nagaan in hoeverre een gesproken woord, een geschrift, iemand raakt, is toch dit vast te stellen, dat, zeker tot 1530, Luther voor Nederland de groote Autoriteit is. Dat men tot hem

gaat, aanraking met hem zoekt, men zijn geschriften vertaalt, die, evenals zijn Bijbel, allerwege worden gelezen, bewijst zeer duidelijk, dat hij een man van invloed is. Maar — invloed hebben niet de hem specifiek-eigene gedachten. Men ziet hier niet zóó op tegen Luther, dat men, wat hij zegt, aanneemt, als ware het een godspraak; men denkt er niet aan — zooals de latere Lutherische dogmatiek — hem als een derden Elia te verheerlijken, men staat tegenover hem met de nuchterheid, die het Nederlandsche volk in het algemeen kenmerkt en toetst zijn beschouwingen aan wat men zelf als waarheid heeft erkend. Zoo dringt zijn Avondmaalsleer hier niet door en zijn zijne strijdschriften hier niet zóó algemeen gelezen als zijne stichtelijke werken.

Dit geldt eigenlijk van de geheele Deutsche reformatie. Voor zooverre zij stichtelijke werken voortbrengt, worden die zooals van Urbanus Rhegius e. a., hier door Nederlanders uitgegeven, maar de Deutsche strijdtheologie moet hier, óók in vertaalden vorm, worden geïmporteerd. Invloed is er natuurlijk ook van deze laatste uitgegaan, maar die invloed was antitheetisch. Luther is voor Nederland de man geweest, die het reeds smeulende vuur der Hervorming heeft doen ontvlammen.

Voor vele Nederlanders in het bijzonder was hij dat ook. Zijn optreden, zijn getuigenis heeft menigeen de oogen geopend, wakker geschud en velen wilden zich dan ook wel „Lutheranen” laten noemen. Aanrakingspunten had hij in de eerste jaren met de groote mannen der Nederlandsche reformatie en met de studeerende jongelingschap, voor zooverre zij naar Wittenberg trok, maar deze invloed heeft in het begin der dertiger jaren haar hoogtepunt bereikt, daarna daalt hij. En nooit heeft Luther of de Deutsche reformatie dien invloed herwonnen. De geest, zooals die in de Rijnstreken heerschte, kreeg hier al meer en meer invloed en deze geest was een confessioneel-onbelijnde. Wel zijn er mannen geweest, die Luther hoogachtten en vereer-

den — Anastasius Veluanus e. a. zijn er voorbeelden van — maar zij, die hem en de latere gnesio-Lutheranen volgden, trokken of, als Tymannus, Sakerides, e. a. naar Duitschland, of waren hier in het land bijkans altoos vreemdelingen.

De invloed van Luther en de Duitsche reformatie is een suggestieve geweest, en als zoodanig was hij krachtig, maar zijn inwerking op de verstandelijke omschrijving, op de leerbepaling van de Nederlandsche reformatorische ideeën is niet aan te wijzen. De naam, dien de reformatie hier in de eerste jaren gedragen heeft, is dan ook misleidend, want Luthersch was zij niet. De reformatorische beweging in de Nederlanden was een zijtak van de groote nieuwe strooming, die door de Roomsche kerk henenging. Deze strooming deed Luther in Wittenberg voor het eerst buiten haar oevers treden, en daarom, maar daarom alleen, kan zij hier eenigszins met zijn naam genoemd worden.

Men kan dan ook gerust beweren dat de Luthersche reformatie hier nooit naar voren is getreden. Zoodra zij een eigen, een meer belijnd karakter verkreeg, drong zij niet meer door in het volksleven. Toen had het Anabaptisme het volk reeds in beslag en de meer ontwikkelde, die òf door de school der Humanisten òf door die van Erasmus waren gegaan, konden zich in Luther's beschouwingen niet vinden. Bullinger, Zwingli en later Calvijn kregen blijvenden invloed.

Ook vóór 1567 is het Lutheranisme (d. w. z. het Lutheranisme, dat de moeder is van de Luthersche gemeenten, die er in het begin der zeventiende eeuw waren), het welomschreven, eigen beginselen propageerend, eigen dogmata huldigend, hier een plant van vreemden bodem. Het verstaat niet de groote vragen, die het Nederlandsche volk bewegen; het voelt niet veel voor den vrijheidsstrijd, die hier zal worden gestreden; het is de godsdienst van een groot deel van den Antwerpschen, Protestantschen groot-

handel, niet van het volk. Zijn lonken met Rome, zijn hoog houden van het gezag van Spanje, zijn weigeren om deel te nemen aan den opstand, heeft het den mogelijken gunst van het volk ontroofd, en nooit is het doorgedrongen tot die kringen, die de kern der natie uitmaakten. Tegenover de vurige predikers èn van het Anabaptisme met zijn toekomst-idealen èn van het Calvinisme met zijn innerlijke kracht, vermochten de dogmatiseerende Lutheranen — vooral de mannen van het tweede geslacht, de epigonen, — niet veel. De kracht ligt toch niet in de secundaire gedachte maar in het leven zelf, en met de idee, dat de christelijke kerk een school is van de reine leer, door Melanchton gewekt, heeft het Lutherdom zich zelf het meeste kwaad gedaan, daar het reeds zeer spoedig (al in 1566 in Antwerpen) over die reine leer innerlijk was verdeeld. Tegenover het gescheurde, strijdende Lutherdom nu was de Calviniste schare vast aaneengesloten en haar fanatisme, maar ook haar bezieling, vermocht meer dan de reinheid van leer, die de Luther-schen beweerden te hebben.

Zoo heeft het Lutherdom hier nauwelijks wortel geschoten. De Nederlandsche volksbodem ontving wel het zaad, maar het ontkiemde niet, daarvoor ontbraken de levensvoorwaarden.

Tot 1567 is er van Lutheranisme in de Nederlanden maar zeer weinig sprake en van de meesten dergenen, die vurige aanhangers ervan waren, stond de bakermat elders.

DEEL II.

HET LUTHERANISME IN DE NEDERLANDEN
VAN 1567—1618.

HOOFDSTUK I.

De Lutherschen in de Nederlanden tot de pacificatie van Gent.

(1567—1576).

Het ligt in den aard der zaak, dat wij uit dezen tijd niet veel zullen kunnen mededeelen. De hand der Spaansche machthebbers drukte zeer zwaar op de Nederlanden en slechts weinigen konden of durfden openlijk uitkomen voor hunne overtuiging. In de Noordelijke zoowel als in de Zuidelijke Nederlanden hebben de kettters òf het land verlaten òf zijn in de stilte teruggetrokken en komen zoo min mogelijk voor den dag. Zijn er op verschillende plaatsen nog Doopsgezinden en Gereformeerden die in het openbaar durven optreden, van Lutherschen kan alleen melding gemaakt worden in Antwerpen en Woerden.

§ 1. *Antwerpen.*

Het was een donkere tijd, die voor Antwerpen was aan- gebroken toen de Protestantsche kerken gesloten en de predikers vertrokken waren. Somber zagen velen de toekomst tegen. Een paniek had zich van hen meester gemaakt. Den 13^{en} April 1567 vragen zij aan de Landvoogdes, daar „veel volcx vertrok vuyt Antwerpen” „oyck dieghene die

alleenlijk ter predicatien hadden geweest", of „de burghers een maant krijghen om vrijelijk weg te trekken . . . om te viteren dat die stadt nyet en wordde ghedepeupleert" ¹⁾, want terecht vreezen zij het ergste. De Graaf van Mansfelt komt den 26^{en} April met krijgsvolk de stad binnen en twee dagen later doet de Landvoogdes hare intrede. De uittocht der burgers houdt aan. Strenge placcaten tegen elke afwijking van het Roomsche geloof worden afgekondigd; men gevoelt zich machteloos tegenover den Spaanschen dwingeland. Om het wegtrekken, dat zoo grooten omvang heeft aangenomen, te beletten, vaardigt de Landvoogdes den 24^{en} Mei een edict uit, waarbij het verboden wordt het land te verlaten of zijn eigendom weg te zenden; maar veel baten doet dat niet. Wie eenigszins kon, zocht zijn heil in de vlucht. Men kende het versje:

De beste raad om te betrachten
Is: loopen en niet langer wachten.
Veel liever beed'len buiten 't land,
Dan hier gehangen of verbrand.

En, men deed er naar.

Ook tal van Lutherschen trekken weg. Frankfort a/M., Hamburg, Aken, Keulen en andere steden boden hun een toevlucht; toch zijn er nog velen die blijven. Zoo mede de Hertoghe's ²⁾, die hier naar het uiterlijk als Roomschen leven en anderen; zij schikken zich in de omstandigheden. Wel gaan zij gebogen onder het juk, dat hen en hun handel drukt, wel schrikken zij op wanneer een man als Anton van Stralen ³⁾, wiens devies was „virtute et con-

¹⁾ A. A. X, 222.

²⁾ Zie boven, blz. 48.

³⁾ Zie „*Corte Vermaninghe aen alle Christenen opt vonnisse oft advys, met grooter wreetheit te wercke ghestelt teghen Heer Anthonis van Stralen, Burge-meestre van Antwerpen, ende Commissaris-Generael van den Nederlande, inhoudende tselve advys, en begrijpene een cleine verclaeringe op elk punct van denselven, mitsgaders de oorsaeken van den verdruckingen aldaar voorgesteld,*

stantia” en wiens leven in elk opzicht onbesmet was, wordt gevangen genomen en gedood; wel snakken zij naar den tijd, dat het licht weer zal dagen, maar — zij blijven in Antwerpen.

„Al ist dat men metter lichaem blijft daer dat Pausdom regeert” — zoo schrijven in 1579 nog enkelen hunner ¹⁾ — „soo can men nochtans oock al evenwel daaruitgaan op dese maniere, als dat men gants geen gemeenschap en hebbe met hare kercken ende godsdiensten, ende dat men hem van herten houdt aan de reine christelijke leeringe . . . ende dat men diesgelijkx van herte wenscht te mogen wesen in de openbare christelijke gemeente waar men Godt looft en dankt, daar men recht leert en de sacramenten rein geadministreert worden”.

Het is een lange bange tijd, dien zij doormaken. Den 3^{en} Aug. 1568 ontbiedt „Heer Frans Doncker, Canoninck en Scholaster met twee schepenen van de wet, alle de schoolmeesters ende schoolvrouwen, die examinerende wat sy de kinders geleert hadden in den Geusentijt, ende hebben de meesters al afgesteld van haer leeren omdat sy de kinders geleert hadden Luytersche Catechismus en andere Geuzepsalmen leeren singhen in haer scholen, ooc omdat sy met haer kinders ter valsche predicatien gegaen hadden” ²⁾. Den 10^{en} Maart 1569 vindt men bij Benedictus Maus een catechismus van Cyriacus Spangenberg ³⁾ en in Januari 1570 ⁴⁾ wordt er een aanklacht ingediend tegen Peeter van Keer-

mitten gelegentheden van der Religien. Eensamelick de verantwoordinghe der gheenne die int dselve advys tonrechte worden geblameerd”. Zie MDLXIX. Zie B. v. d. Brink en R. Fruin in Algem. Konst en Letterbode, 1859, No. 44 en v. Someren, Oud-Holland 1891, blz. 73 vlg. over den auteur: Hans Baert.

¹⁾ Godgel. Bijdragen, XXIX, blz. 416.

²⁾ A. A. XII, 298.

³⁾ A. A. II, 432/3.

⁴⁾ A. A. XII, 430.

berghe, omdat hij „den Martiniste psalmboek verkocht heeft aan de vrouw van Mr. Aert en een Confessie van Augsborgh aan Emigius Blockius”. Zij staan evenals de anderen bloot aan voortdurende verdenking en dreigende vervolging. En dit verminderde niet, toen Philips met veel praal den 16^{en} Juli 1570 door Alva een pardon liet afkondigen, want zij zagen de zaken niet anders in dan het volk, dat zong:

„Op uw pardon wij niet en achten
Want 't is al verraderij”.

In dezen tijd organiseeren de Gereformeerden zich weer; zij vormen een kruisgemeente, geleid door Jean Missuens van Diest, 17 Aug. 1571 op den brandstapel gestorven. De Lutherschen durven echter geen stappen van dezen aard doen en een eigen huiskerk stichten; zij hebben het advies van Luther ¹⁾; zij hebben den brief van Westphal ²⁾, en op grond van deze adviezen blijven zij zich wel in eigen huis met Luther's postillen stichten, maar anderen laten zij daarbij niet toe; den Doop laten zij hunne kinderen natuurlijk in de Roomsche kerk toedienen, gelijk zij daar ook trouwen. In 1579 vindt Johannes Saliger, predikant te Woerden, het nog noodig ze voor een dergelijk optreden te waarschuwen. Hij schrijft hun: „Wij en seggen niet dat die Christenen haer van den doope int Pausdom onthouden sullen daeromme voornamelijck, omdat die papen godtloose boeven sijn, want den heyligen doope ende dat avondtmaal des Heeren en sijn aen de weirdicheyt oft onweirdicheyt der personen niet gebonden, maer die christenen sullen hun daervan onthouden omder valsche leeringe, afgoderije ende tooverije oock om der guychelije ende duyvelsche ceremonien wille, diese bij den doope int pausdom gebruyken,

¹⁾ Zie boven blz. 45.

²⁾ Zie boven blz. 91.

waerdoor der christenen conscientie ende sielen gequetst worden, gelijk als Carel van den Berge ons selve bekendt int voorgaende jaer toen hij te Woerden bij ons was, dat zijn herte daerdoor dickwils verschrickt was, wanneer hij daerbij gestaen hadde, ende beloofde ons sulckx hierna nimmermeer weder te doen" 1). Deze van den Berge, die Saliger in Woerden bezocht, behoort tot eene familie, die in 1574 in Antwerpen talrijk is vertegenwoordigd.

Uit dit jaar is ons bewaard het „*Register van de Leeninghe-Qohier inhoudende declaratie van den personen, die gewillichlijck hebben geaccordeert in de leeninghe van IIIICM guldenen bij de leden deser stadt geaccordeert zijner Majesteyt om daermede betaling te doene den Spaenschen soldaten naervolgende dacte van den consente in date XXIX Aprilis XVCLXXIIII*" 2). Dit is een stuk van zeer groote waarde. Het doet ons tal van familiën kennen, die wij later elders, vooral onder de contribuanten der Amsterdamsche gemeente terugvinden. Dezen leefden toen reeds in Antwerpen, ongestoord, als zeer geachte burgers.

Zoo kennen wij — om eenigen te noemen, wier namen opvallen — de Abelijn's, de van Baesrode's, de Baten's, de Bosschaert's, de Colijnsen, de de Cock's, de van Ghistel's, de Gansepoel's, de Haller's, de Kerkrink's, de van Leyden's, de Lucassen, de Molijn's, de Oort's, de Overbeke's, de Pelgrim's, de le Poivre's, de Rademacher's, de Roose's, de van Schooten's, de Verheyden's, de Verspreeten, de Wickevoort's, de van Ophooghen's, de Wijnantsen en anderen. Zij dragen allen bij in de leening, welgestelde burgers als zij zijn. Zij vormen de kern der latere Luthersche gemeente 3)

1) Godgel. Bijdr. XXIX, 496.

2) A. A. XXII, 217—288.

3) Gonlag, *Bibl. Mod. Theol. en Letterk.* 1884. Blz. 568, 577 beweert, dat reeds in 1574 de Luthersche gemeente van Antwerpen zich weer organiseerde, zonder eenig bewijs. Wanneer hij zegt, dat er in den brief

evenals vele anderen, die na 1576 weer in Antwerpen terugkeeren en als de van Meteren's.

Deze familie is een van de weinige Luthersche families, van wie men kan zeggen dat zij door een vervolging getroffen werd. Hoewel er na het vertrek van Alva — Nov. 1573 — eenige verademing kwam, daar Louis de Requesens schijnbaar zeer zachtzinnig was, steeg onder hem toch de nood zeer hoog. Onder zijn bewind werd Emanuel van Meteren, de latere geschiedschrijver, de zoon van Jacob van Meteren en Ottilia Ortels van Augsburg in de gevangenis geworpen; hij kwam gelukkig nog vrij en vluchtte naar Londen.

De Lutherschen onderhielden vooral betrekkingen met Woerden, waar Saliger was en met Hamburg, Frankfort, Aken en Keulen, waar hunne geestverwanten woonden. Zij bleven hopen op een betere toekomst. De gang der zaken in de Noordelijke Nederlanden, waar in Woerden sedert 1572 de Augsb. Confessie openlijk werd beleden, gaf hun moed, ook al was Requesens in menig opzicht gelukkig in zijn strijd. Geenszins konden zij echter in 1576 bevroeden, dat de bevrijdingsure reeds zoo nabij was. In dat jaar toch heeft er eene ongedachte ommekeer plaats. Plotseling sterft Requesens. De Spaansche troepen, die in 1574 reeds eenmaal waren losgebroken, en van wie de veldheer getuigde ¹⁾ „Ceux, qui servent votre Majesté ne le cèdent en rien aux rebelles dans leur manière de détester notre nation”, verscheuren hunne vaandels en eischen geld. Niemand kan hen tegenhouden. Plunderend trekken zij rond; den 4^{en} Nov.

van Chemnitz staat, dat, nadat Beatus vertrokken was er nog andere leeraars waren, die de gemeente dienden, en hij dan dat vertrek van Beatus stelt in 1567, dan ziet hij over het hoofd, dat er staat: Nachdem Beatus *und* Eggerdes beyde verreyset waren” en dat Eggerdes in Antwerpen voor het eerst komt in 1578 of begin 1579. Zie N. B. L. N. I, blz. 139.

¹⁾ Gachard, Corr. Phil. II, II, 443.

werpen zij zich op Antwerpen. Een furie is losgelaten tegen de stad. Niemand of niets wordt ontzien. Het huis van Floris Heeckelaar ¹⁾ „den Coevoet” bij het Vleeschhuys, wordt, hoewel hij Lutheraan is, evengoed vernield, als de huizen van Gereformeerden en Roomschen; menigeen wordt in dezen tijd van alles beroofd. De duizenden slachtoffers van de Spaansche furie, de vernielde schatten, brengen te weeg, wat tot nu toe de vervolging niet had gedaan: ook de Roomschegezinden verzetten zich en er komt toenadering tusschen allen, die den Spanjaard vreezen, hoeveel hen ook overigens scheidt.

Van deze zich tegenover Spanje wijzigende stemming, en van de herleving van het nationaal bewustzijn, maakt de Prins van Oranje gebruik om de ure der bevrijding te doen aanbreken. Hij richt een merkwaardigen brief aan de Staten-Generaal, die in deze dagen binnen Gent vergaderd zijn. Hij wijst er op, dat de Koning zelf gezegd heeft dat „zoo de Staten geen pilaren hadden, waarop zij steunden, zij niet zoo hoogen toon zouden kunnen voeren”, dat het nu noodig is, dat bisschoppen, abten, edellieden, burgers en boeren, dat geheel het volk als uit één mond en als met één wil verlange den koning het hoofd te bieden. Hij dringt er op aan dat men een verbond sluite en, dank zij zijn bezielende taal, en de indruk, dien de te Antwerpen aan duizenden gepleegde moord had gemaakt, komt de Pacificatie van Gent tot stand.

De bloedplaccaten worden geschorst; aan Roomsche en Onroomsche wordt vrijheid gegeven om, hetzij in het openbaar, hetzij in de huizen, God te dienen naar hun geweten. In Holland en Zeeland is de Gereformeerde, in de 15 Roomsche provinciën de Roomsche godsdienst de officiëele, maar naast de officiëele wordt de andere geduld.

¹⁾ A. A. XXIII, 184. Later woont hij in Amsterdam en is „Cruidenier in de Coevoedt, voor in de Nes”.

Nu breekt er een nieuwe tijd aan. De druk is opgeheven en weldra kan er ontluiking komen voor de Protestantsche gemeenten, ook voor de Luthersche.

§ 2. *Woerden* ¹⁾.

Woerden, dat in 1566, op bevel van Hertog Erik, den Roomschen godsdienst had moeten herstellen, werd door den Spaanschen landvoogd nog al met rust gelaten, zoodat het gevrijwaard was voor tal van wreedheden, die elders voorkwamen. De toestanden waren er echter niet van dien aard, dat men blijde kon zijn; men bleef ook hier uitzien naar een nieuwen morgen. Toen de dageraad van de volksvrijheid in 1572 voor de Noordelijke Nederlanden aanbrak, wilde men ook in Woerden daarin wel deelen. Gouda, Leiden, Oudewater en andere steden hadden zich reeds aan 's Prinsen zijde geschaard, Woerden nog niet. Het verkeerde door zijn karakter als mediaat-stad in een eigenaardige positie; of dit nu de aanleiding geweest is, dan wel of andere overwegingen er de oorzaak van zijn, een feit is, dat de stoot tot het zich aansluiten aan den Prins niet van de stadsregeering is uitgegaan, maar van de Edelen en Gedeputeerden, die 15 Juli te Dordrecht waren vergaderd.

Zij richtten zich door bemiddeling van den Heer van Zwieten tot Jonkheer Adriaan Duik, burgvoogd op het kasteel te Woerden, om hem tot aansluiting te bewegen. Nadat hij eenige voordeelen voor de stad heeft bedongen, is hij er toe bereid. Toen echter den 7^{den} Aug. J. Coense van Amsterdam, J. J. van Rosendaal en G. F. Kegeling, burgemeester van Gouda, als Gedeputeerden in Woerden kwamen om de aansluiting te regelen en zij met den burg-

¹⁾ Zie boven blz. 180 vlg. en de daar genoemde literatuur.

voogd, de burgemeesters en de andere vroedschappen overlegden, bleek het dat het punt van de religie moeilijkheden opleverde. Die van Woerden wilden in 't geheel en alleen blijven bij de leer der Augsb. Confessie „zonder dat nu of ten eeuwigen dage eenige andere religie zoude mogen worden geoefent”. Dit durfden de Gedeputeerden niet toestaan, zij konden in dezen geene beslissing nemen maar achtten het raadzaam om naar Leiden te gaan en met Mr. Paulus Buys te beraadslagen. Na met hem en met anderen overleg te hebben gepleegd, werden Gedeputeerden geautoriseerd om aan die van Woerden hun verzoek toe te staan. En daarop sloot het zich, 8 Aug. 1572, aan bij het verbond der Staten van Holland ¹⁾.

Het is jammer, dat de overwegingen der Woerdenaars niet bekend zijn, zoodat wij niet kunnen nagaan, waarom deze eisch door hen werd gesteld; maar voor de hand ligt de gedachte, dat de Slotvoogd, die in Erik's plaats Woerden bestuurde, en de Regeering, die met hem rekening wilde houden, daarom stonden op de handhaving van de belijdenis der Augsb. Confessie, omdat Erik zelf bekend stond als een aanhanger daarvan en die ook in zijn land aangenomen was. Het volk is bij deze aangelegenheid, hier evenmin als elders geraadpleegd. Ware dit geschied, dan zoude men vermoedelijk bemerkt hebben — de verdere geschiedenis van Woerden geeft ons het recht tot deze veronderstelling — dat men hier ook van de Gereformeerde religie niet afkeerig was geweest. In elk geval is het een feit dat Woerden daarom in 1572 de Augsb. Confessie beleed, omdat de autoriteiten het wenschten.

Nog altoos vervulde Cornelis Wolfaertszoon v. d. Laer, dien wij reeds in 1566/7 aantreffen, hier den dienst. Naast hem komt nu Johannes Saliger ²⁾, dien wij uit Antwerpen

¹⁾ Nederl. Mercurius, Juli 1759.

²⁾ N.B.L.N. I, 135; boven blz. 79.

kennen, een man met zeer uitgesproken gevoelens, een geestverwant van Flacius; hij had Lubeck en Rostock moeten verlaten om zijn eigenaardige, zeer naar het Roomsche neigende, Avondmaalsleer. Omstreeks 1573 is hij hier en reeds spoedig daarna wendt men pogingen aan om een derden predikant te beroepen nl.: Johannes Ligarius. De Prins is de Woerdenaars hierin niet ter wille, maar laat hun den 15^{den} Maart weten: „de supplianten sullen vooralsnog patientie hebben”¹⁾.

Deze uitzonderingstoestand der Woerdensche kerk geeft dadelijk tot allerlei moeilijkheden aanleiding. Den 15^{den} Juni 1574 is op de provinciale Synode — die Woerden met hare dorpen ingedeeld had bij de Classis ter Gouw, Schoonhoven, enz. — een „lasterische ende spytighe” brief van den minister tot Woerden ingekomen. De brief is van dien aard, dat Taffin hem aan den Prins zal laten lezen en een „grondelick antwoord” zal geven²⁾; men acht dit echter niet voldoende, maar besluit den 26sten Juni, dat iemand uit de Synode naar Woerden zal trekken „om te besien of men met den predicant aldaer bij occasie mochte te woorde comen ende hem in sijner grover leere bij den gouverneur der stadt ende anderen beschamen ende overwinnen, ende” — en deze woorden zijn teekenend, omdat daarin wordt uitgesproken, dat men den tegenwoordigen toestand van Woerden verkeerd acht — „alsoo met der tijdt eene *reformatie* daer aanstellen”. Niemand minder dan Arnoldus Cornelii, de Scriba der Synode, de bekende Delftsche predikant, wordt aangewezen om dezen tocht naar Woerden te maken, maar hij ziet er zeer tegen op: „hij heeft sijne onbequamicheyt gheallegeert”. Voorloopig komt er zodoende van een optreden der Synode niets.

Dit zoude ook weinig gebaat hebben, omdat de Woer-

¹⁾ B.L.K. III, 90.

²⁾ Reitsma en Van Veen, Acta der Prov. Syn., II, 128—130.

densche Magistraat van de Augsb. Confessie niet wilde wijken. Bij de vredesonderhandeling te Breda — 1575 — hadden de Staten van Holland een stuk opgesteld, waarin werd uitgesproken, dat „de religie, door hen geëxerceerd, geene andere (was) dan de Catholique en Apostolieque religie, met den Heyligen Evangelio en Godes leeringhen corresponderende”. Toen de Woerdensche burgemeester dit stuk moest teekenen, weigerde hij. Zijn protest, dat in een bijgevoegde randteekening is bewaard, is merkwaardig genoeg om het hier mede te deelen. De randteekening luidt aldus:

„Is bij Cornelis Fransz., burgemeester van Woerden, onwilligheydt betoond om de voornoemde antwoordt te onderteekenen, sustineerende, dat *de religie*, die in deze landen werd geëxerceerd, *niet en was* de Catholique en Apostolieque religie, met den Heyligen Evangelie en Gods woort corresponderende, sulcks deselve antwoord was vermeldende, maar *alleen die binnen Woerden werd geexerceerd.*” De moeilijkheid, waarin men zich hierdoor bevond, werd weer door Mr. Paulus Buys opgelost, die verklaarde „dat een yegelyck met syne signature niet verder en respondeerde, dan voor de stad van dewelke hij was gedeputeert”. Cornelis Fransz kreeg hiervan attestatie en onderteekende toen ¹⁾.

Maar — al was de overtuiging van de Woerdensche overheid geen hinderpaal geweest, dan zouden toch de omstandigheden, waarin de stad in deze dagen verkeerde, belet hebben dat ernstige pogingen werden aangewend om een reformatie in Gereformeerden zin in het leven te roepen. De Spanjaarden bedreigden de stad al ernstiger. Den 11^{den} Aug. 1575 had een schijnaanval op haar plaats en den 8sten Sept. begon een geregeld beleg, dat tot 24 Aug. 1576 duurde ²⁾.

¹⁾ Resolutien v. d. Staten van Holland, 21 Maart 1576, fol. 166 vlg. Brandt Hist. d. Ref. I, 662.

²⁾ Utrechtsche Kroniek, 1566/76, uitg. Dr. H. Brugmans, Hist. Gen. XXV, blz. 230, 232, 236, 242, 254.

Den 29sten Aug. had de Prins uit Dordrecht een brief geschreven aan den Gouverneur — Jonkheer Roelof van Stakenbroek, — waarin hij hem gelastte onmiddellijk de verdachte burgers uit de stad te doen uitleiden. Dit was geschied. Toen de stad nu van alle kanten werd benauwd, was er groote eenheid onder de burgers. Saliger zelf heeft ons dat verhaald in zijn: „*Historia van der tyt der swaere belegering ende wonderlycke verlossinghe der Christelycke gemeente der stadt Woerden in Hollant der Augsb. Confessie toegedaen.*”¹⁾ Dit werkje is in menig opzicht belangrijk, vooral ook omdat het ons het karakter van Saliger en den aard van zijn optreden zoo duidelijk doet kennen.

Hij schrijft hierin het terugtrekken van de Spaansche troepen daaraan toe, dat „onze genadige Vorst en Heer Jezus Christus” zich bijzonder ontfermd heeft over dit „arme, ellendige stedeke, dat kleyn Bethlehem, dat zig nu tot dezen tijd, *alleen* tot Christus en zijn goddelijk woord, naar inhoud der Augsburgsche Confessie in deese Nederlanden bekent”²⁾. „De burgers hebben zich vrij gehouden zoowel van de Papisten als van de Calvinisten, zij hebben alleen op God en zijn heilig woord vertrouwd”. Hij deelt mede met welke geschiedenissen des Ouden Verbonds hij de inwoners gedurende den tijd van het beleg heeft bemoedigd en schetst ook den nood, waarin zij, vooral den laatsten tijd, hebben verkeerd³⁾. De geheele verlossing is een wonder en daarom „ist dat men den Heere der heerlijkheid de deuren en poorten der wereld niet wil opdoen, dat Hij met zijn dienaars daar inga, dat de goddelijke leere der Augsb. Confessie en 't recht gebruik der Hoogwaardige Sacramenten vrij en onverhindert in deze Nederlanden mogten

¹⁾ B.L.K. III, 69, staat de geheele titel. Zie ook Vaderl. Letteroefeningen, 1838, blz. 805—825 een artikel van Reudler. Fol. b. 2.

²⁾ Duidelijker kan wel niet gezegd worden dat er in 1576 geene andere Luthersche gemeente in de Nederlanden was. Fol. a. 4.

³⁾ B.L.K. III, blz. 67 vlg.

geleerd en gebruikt worden, zoo zullen nog veel meer rotten en secten der Wederdoopers, Sacramentschenders en Epicureën — dewelken toch tegenwoordig lijder al te veel in deze landen voorhanden zijn — opstaan en veel jammers, oproers, oneenigheid en schade aan lijf en ziel, gelijk als de bloedgierige Papisten, stigten en aanregten, dat het ook de Overheid zelf niet zal kunnen keeren. . . dat zal dan op der aarde zijn de hoogste straffe der veragtinge van God en zijn Woord, 2 Thess. 2''¹⁾. Hij vermaant voorts den Prins en de Staten „de waarheid des Evangeliums te bekennen en aan te nemen en daartegen de valsche leere der Papisten en Calvinisten te laten varen''²⁾; hij verwacht van „de Koninklijke Majesteit van Spagnien, die onze genadigste Heer is'', dat hij de Augsb. Confessie zal vrijlaten evenals zijn Vader³⁾. En ten slotte roept hij allen op te bidden tegen den vervloekten Paus, de Turken en tegen „allen hunnen onboetvaardigen aanhang der Spanjaarden en alle moedwillige vervolgers en lasteraars van Christus'' en te zingen:

Behoud ons Heere bij Uw woord
En keer den Paus en Turken moord
Die Jesum Christum dijnen soon
Willen stooten uit sijnen troon.

Hij wendt zich niet alleen in geschrift tot de burgers dezer landen, maar treedt ook anders op. Als het beleg al benauwender wordt, richt hij met zyn ambtgenoot een brief aan „*de Oversten, Hoplieden, Bevelhebbers en alle de Crijgslieden die hen om die Christelijke gemeente der stad Woerden in Holland der Augsb. Confessie toegedaan. . . gelegert hebben*'' , gedateert 16 Aug.⁴⁾. In dezen brief waarschuwt

¹⁾ Fol. b. 1.

²⁾ Fol. b. 4.

³⁾ Fol. a. 8.

⁴⁾ B.L.K. III, blz. 64.

hij de belegeraars voor hun schade, omdat hij 'n oprecht vriend van hen is. Hij zendt hun schriften „des mans Gods Lutherus” over den Paus, opdat zij *ten eerste* erkennen mogen wien zij dienen, den „Paus van Rome, waarom wij U billijk naar zijnen naam Papouwen noemen” en hoe zij weer helpen oprichten alle afgoderij en gruwel, „de duivelsjaarmarkt van Vigiliën, zielmissen, offermissen, winkelmissen van indulgentiën, aflaat, bedevaart, aanroepen van doode heiligen en alle andere duivelsleer en werken”. *Ten andere*, opdat zij boete doen en hun zonde bekennen tegen den eed, „die gij God in uwen Doop gedaan hebt en tegen het verbond, dat gijzelf met God gemaakt hebt”. *Ten derde*, opdat zij boete doen en zich bekeeren, want God laat zich niet bespotten; „houdt 't daarvoor dat gij niet alleen tegen ons, maar ook tegen onzen genadigen Vorst en Heer Jezus Christus strijdt. . . . Neemt gij ons lijff, eer kind, en wijf, laat varen daarheen, gij hebt geen gewin, 't rijk moet ons doch blijven — maar de hel moet U blijven, zoo gij U niet bekeert”. *Ten slotte* beveelt hij hun dan ook het oordeel Gods, biddende dat God hen, „die moettwillig zijn en blijven wil roieren”.

Deze brief werd den vijand toegezonden en richtte niets uit, maar bleef bewaard in een copie, die afgedrukt is bij de reeds vermelde Historie. Daar wordt ook gewag gemaakt van een ander geschriftje, dat Saliger met zijn ambtgenoot in dezen tijd — 23 Aug. 1576 — opstelde, en waarvan de titel luidt: „*Bedenken, oordeel en raad Dr. M. Lutheri en andere Hooggeleerde Theologen met sommigen sluitreden Lutheri in openbare disputen verdedigd anno 1519, dat men den Paus en zijn beschermheeren tegen onregten, geweld en krijgh wederstant doen sal*”¹⁾. Het is opgedragen aan de Overheid der belegerde stad en heeft ten doel te betoogen, dat het geoorloofd is geweld met geweld te keer te gaan, naar het

¹⁾ B.L.K. III, blz. 65.

inzicht van Luther zelve. Tal van citaten uit Luther's geschriften doen hier dienst. Het betoog is ongeveer aldus. De oorlog wordt alleen gevoerd tegen de religie; men zegt wel, dat hij alleen gaat tegen kettters en beeldstormers, maar dit is niet waar; het is immers duidelijk, dat wij „hier in de stad Woerden hebben de Catholyke algemeene Christelijke leere der Augsb. Confessie en het regte gebruik der Hoogwaardige Sacramenten en dat niet alleen der Papisten, maar ook der Wederdooperen en Sacramentirer valsche leere wederlegd en verworpen wordt". Dus, omdat hier de rechte religie is en er tegen ons gestreden wordt, geldt de strijd de religie zelve. Hierom worden wij aangevallen en daarom mogen wij ons ook verdedigen, want nooit heeft Luther de vorsten geraden, om, als zij werden aangevallen, geen wederstand met de wapenen te bieden.

Den zelfden dag, dat Saliger de voorrede van dit werkje onderteekende, kwam de tijding tot den Graaf van Meghen, die het bevel over de belegeraars voerde, dat de Spaansche soldaten aan het muiten waren geslagen en Aalst in Vlaanderen hadden geplunderd. Hierdoor werd het gebiedend noodzakelijk, dat het beleg werd opgeheven. Den volgenden dag reeds had dit plaats, of, gelijk staat in het „*Lied van der swaere belegering ende wonderlicke verlossing der stad Woerden*¹⁾:

..... een brief hebben sy ontfanghen
Haestich daernae creghen sy den loop.

Van Woerden sijn sy geweken
Int jaer sessentseventich gewis.
Die schantsen hebben sy in brant gesteken.
Sy riepen: „Laet ons doch trecken, tis pays”.
Het geschiede an Bartholomei dach,
Dat sy met schanden vertrocken,
Dat kindskindt wel behouden mach.

¹⁾ Afgedrukt bij Dr. P. Fredericq, Het Nederl. Proza in de 16e eeuwse pamfletten, 1907, blz. 387. Dit lied werd nog langen tijd jaarlijks in Woerden gezongen.

Een kreet van dankbare vreugde steeg toen op uit de harten der bevrijden en het lied der wonderbare verlossing, hun op de lippen gelegd, gaf uiting aan wat er in velen leefde. Saliger heeft dat lied ook uitgegeven in zijn Historie — misschien is hij ook de dichter — en merkwaardig is wat hij er nog onder plaatst: „*Oorsaeck der straffe ende plaghen in deze Nederlanden*”. Hos. 4. „Want daer is geen trouwe, geen liefde, geen woord Gods in den lande, maar Godslastering (der Papisten, Sacramentirer, Wederdoopers en Epicureën) enz.” Hieruit blijkt tweeërlei; Saliger kent ook in Woerden andere stroomingen dan de Luthersche — anders zoude volgens hem nooit de plaag der belegering Woerden hebben kunnen treffen — maar ook weet hij, dat Woerden onder zijn leiding tot het ware Christendom is gekomen. Hij heeft in het belegeringsjaar een stempel gedrukt op de gemeente, die afgescheiden van de buitenwereld, alleen, onder zóó streng-Lutherschen invloed was. Zijn overtuiging, van elders reeds genoeg bekend, blijkt ten overvloede nog uit het in 1576 uitgegeven tractaat: „*Een christelijk Tractaat, inhoudende 't regt geloof en de bekentenis van de vereeniging der twee ongelijke naturen, te weten de godlijke en de menschelijke in den eenigen persoon Jesu Christi, van zijn hemelvaart en zitten ter rechterhand des eeuwigen Vaders en van zijn heilig Avondmaal, met de wederlegging van de erroren en de dwalingen derzelven. Nu eerstemael uit diversche zoo Latijnsche als Hoogduytsche boeken overgeset en te samen gestelt. Gedrukt bij Diederick Mullem, anno 1576. z. pl.*”¹⁾. Hij is natuurlijk Ubiquitist en verdedigt deze leer met kracht. Toch heeft hij in Woerden het pleit^{*} niet voor goed gewonnen.

Toen de Pacificatie van Gent werd afgekondigd, was Woerden in de Noordelijke Nederlanden — Saliger zegt: „in de XVII provincien” — de eenige stad, waar de leer

¹⁾ In 1609 werd het herdrukt, z. pl.

der Augsb. Confessie werd beleden. Weldra geschiedde dit ook in Bodegraven, toen Van de Laer, om redenen, die niet worden genoemd, in 1576 er heen trok en er in de parochiekerk „Gods woordt in conformite van de voorschreven Cónfessie ende d'apologie van dien” verkondigde. Hij bleef er ongeveer twintig jaar ¹⁾).

Zoo is er in Nederland in 1576 een *verborgen* Luthersche strooming, en wel te Antwerpen, waar veel familiën wonen, die de leer der Augsb. Confessie zijn toegedaan, maar uiterlijk onaanstootelijk leven en zich houden aan de Roomsche kerkgebruiken en een *openbare* Luthersche gemeente in Woerden, waarvan Saliger de geestelijke vader is.

¹⁾ Zie Request van die van Bodegraven aan de Staten van Holland, 1612 „eenvuldig ende waarachtig bericht der oorspronkelijken onveranderden Augsburgschen Confessions exercitij binnen Bodegrave”. Arch. Ev. Luth. Gem. Amsterdam. Tot Mei 1594 was v. d. Laer in Bodegraven.

HOOFDSTUK II.

DE VERSTROOIDE NEDERLANDSCHE LUTHERANEN
IN DUISCHLAND.

HOOFDSTUK II.

De verstrooide Nederlandsche Lutheranen in Duitschland.

Meer dan eens is er boven reeds op gewezen, dat er nauwe banden bestonden tusschen de Lutherschen, die in Antwerpen woonden, en menige Duitsche stad. Wesel, Frankfort a/d Main, Rostock en Hamburg zijn in meer dan één verband genoemd en zij zijn niet de eenige steden, die genoemd kunnen worden. Toen de gemeente in 1567 voor een groot gedeelte werd verstrooid, was het dan ook niet onzeker, waarheen de vluchtelingen zich zouden begeven. Duitschland was het aangewezen land; in scharen trok men derwaarts. Nu valt het niet gemakkelijk om al de verstrooide elementen op hunnen weg te volgen. Kwamen zij in steden, waar de Augsb. Confessie werd beleden, dan gingen zij, zooals in Frankfort, Hamburg en elders in de bevolking dier gemeenten op. Zij verstonden de taal, die er werd gesproken en hadden geen behoefte zich afzonderlijk te organiseeren. Zoo vinden wij in dezen tijd in de meeste groote Duitsche handelscentra Antwerpsche Lutheranen wonen, die door hunne correspondentie met hen, die nog in het oude vaderland gebleven waren, zich op de hoogte hielden van wat er geschiedde in de omgeving, waar zij eenmaal hadden geleefd.

Maar zij kwamen ook als vluchtelingen in steden, waar de Augsb. Confessie niet de heerschende was. Vooral in Rijnland vestigden zich meerderen en hier zien wij uit en door hen gemeenten ontstaan, die van grooten invloed geweest zijn op de vorming en de verdere ontwikkeling van het Nederlandsche Lutherdom.

Op deze gemeenten — Aken en Keulen — zullen wij eerst het oog vestigen om daarna te onderzoeken welken invloed zij op het Nederlandsche Lutherdom hebben geoefend en ten slotte na te gaan welke beteekenis de verstrooiing gehad heeft voor de wankelende, schijnbaar-Luthersche elementen van Noord-Nederland.

§ 1. *Aken* ¹⁾.

De eerste reformatorische strooming, die in Aken duide-

¹⁾ Over de geschiedenis der reformatie in Aken begint langzamerhand een nog al omvangrijke literatuur te ontstaan. Dr. A. A. v. Schelven in zijn belangrijk werk over de Nederd. Vluchtelingenkerken heeft ze maar zeer gedeeltelijk gekend. Behalve de door hem genoemde werken vergelijkte men: Dr. Joseph Hansen, *Die Wiedertäufer in Aachen und in der Aachener Gegend*; *Zeitschr. d. Aach. Gesch. Ver.* VI. S. 295 sq. 1884; *Beiträge z. Gesch. v. Aachen, Die Luth. Gemeinde zu Aachen im Laufe des 16^{en} Jahrh.*, Bonn. 1886; over het Archief van de Prot. gemeente te Aken handelt hij: *Zeitschr. d. Aach. Gesch. Ver.* VI, S. 342. Dan zijn er verschillende artikelen van Walther Wolff verschenen in de *Rh. Pr.* onder den titel: *Beiträge zu einer Reformationsgeschichte der Stadt Aachen*, I en II, in 1903; III in 1905; IV en V in 1907. M. Classen handelt in de *Zeitschr. d. Aach. Gesch. Ver.* 1906, S. 286 fig. over: *Die konfessionelle und polit. Bewegung in der Reichsstadt Aachen*; Aloys Wessling: *Die konfessionellen Unruhen in der Reichsstadt Aachen zu Beginn des 17^{en} Jahrh. und ihre Unterdrückung durch den Kaiser und die Spanier im Jahre 1614*, Strassburg, 1905; H. Pennings: *Die Religionsunruhen in Aachen u. die beide Städtetage zu Speier und Heilbronn, 1581/1582*; *Zeitschr. d. Aach. Gesch. Ver.* 1905, S. 25—108. H. F. Macco, *Die reformatorischen Bewegungen während des 16^{en} Jahrhunderts i. d. Reichsstadt Aachen*, Leipzig, Fleischer 1900; *Zur Reformationsgesch. Aachens während des 16^{en} Jahrhunderts*, Aachen 1907 en de daar geciteerde strijd-literatuur.

lijk is waar te nemen, is de Anabaptistische. Haar aanhangers waren betrekkelijk talrijk; in 1538 slaan zij het oog op de stad om haar tot het middenpunt hunner beweging te maken; in het algemeen valt dit te constateren, dat al, wat tot 1548 hier reformatorschgezind is, Doopersch is ¹⁾).

Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat er geen sporen van andere opkomende bewegingen zijn, want die ontbreken niet; maar zij zijn meer sporadisch waar te nemen ²⁾). Een beslissenden stoot aan deze bewegingen geeft het binnenkomen van vreemden uit de Nederlanden, 8 Oct. 1544. Een dertigtal families uit Vlaanderen, Artois e. e. komen hier; zij brengen hun industrie mede, waarom hun niet weinig voorrechten worden geschonken, maar ook hun ketterij, waarom zij weldra worden verdacht ³⁾). Den 20^{en} Juni 1550 neemt de Raad zijn eerste besluit tegen de ketters; dit was nog zeer gematigd. Een van de mannen, die in dezen tijd voor de protestanten optreedt, is Adam v. Zewel. Hij meent, dat zij recht hebben hier te vergaderen. Volgens den Augsb. godsdienstvrede had „jeder Stand das *jus reformationis* auf Grund der Augsb. Confession”; waarom zoude dan reformatie in Aken niet mogelijk zijn? De beweging breidt zich gestadig uit. In 1558 zijn hier predikanten uit Emden ⁴⁾); in 1559 is hier van Haemstede ⁵⁾) en den 10^{en} April van dat jaar wordt door de Protestanten een officiëel stuk gezonden aan den rijksdag te Worms, dat ons een blik doet slaan in den werkelijken toestand ⁶⁾).

Hieruit blijkt dat een groot deel der Hervormingsgezin-

¹⁾ Wolff, Beiträge, III, 80. Rh. Pr. 1905.

²⁾ Ibidem. III, 84, 85, 87. Rh. Pr. 1905.

³⁾ „ III, 87. Rh. Pr. 1905.

⁴⁾ Meiners, Oostvrieschl. Kerk. Gesch. I, 383; Werken Marnixver. V, III, 11, 85.

⁵⁾ Goeters, N.A.K. V, 19. Rh. Pr. 1907. N. F. 9. S. 27.

⁶⁾ Wolff, Beiträge, III, 92, geheel afgedrukt, S. 99—103. Rh. Pr. 1905.

den vreemdelingen zijn, maar bij de 92, die het request onderteekeken, zijn ook burgers van Aken; zij zijn bemiddeld, want zij hebben geen bezwaar tegen het bijebrengen van het noodige geld; confessioneel zijn zij echter niet-belijnd of liever zij neigen naar het meer gereformeerde type. Onder de onderteekenaars van het stuk vinden wij zóówel zulken, die wij later als steunpilaren der Luthersche gemeente leeren kennen als beslist Gereformeerden. Zij vragen om „eine öffentliche evangelische kirche sambt einen frommen approbierten und der Augsb. Confession zugetanen und verwanten predicanten”. Dat zij dit doen, ligt voor de hand, want de rechtsgrond, waarop zij staan, ligt in het Artikel van den Augsb. godsdienstvrede, dat ik boven noemde. In hun geloofsbelijdenis zijn zij echter zeer voorzichtig. Over het Avondmaal zeggen zij ¹⁾: „Hanc de coena Domini declarationem et confessionem ab Augustana non alienam esse putamus” en voegen er dan — en dat klinkt bedenkelijk — bij: „Quemadmodum ne doctores quidem Germaniae omnes uno modo articulum hunc Conf. Augustanae explicant, aliis ubique puritatem urgentibus, aliis contra negantibus, mutuo tamen se fratres agnoscunt et fraterne tractant”. Zoo doen zij ook in Aken ²⁾.

Zulk een broederschap was echter in dezen tijd niet van blijvenden aard.

Dit blijkt weldra. De Gereformeedgezinden gaan spoedig over tot het houden van conventikels. Zij nemen sedert 1560 door versterking uit Nederland gestadig toe ³⁾; in dit jaar begint, volgens een oude aantekening, hun eerste kerkeboek en in 1571 is hier een belangrijke Gereformeerde gemeente met Johannes Christianus als predikant. In dat-

¹⁾ Wolff, Beiträge, III, 94, 102, Rh. Pr. 1905.

²⁾ Classen, S. 291.

³⁾ Classen, S. 295.

zelfde jaar is hier echter ook een Luthersche gemeente, want Balthasar Houwaert, „pred. der Confessien van Ausborch in de christelijcke kercke binnen Aken” schrijft dan een tractaat over „*de heymelijke vermaningen*”, waarop wij aanstonds terugkomen. De twee gemeenten zijn zoo krachtig geworden door den toevloed van Antwerpenaren. Daar dezen niet verstonden, dat Lutherschen en Gereformeerden ook samen konden gaan, ontstond er scheiding onder de Protestantsche Akenaars, een scheiding, die er in den beginne niet was, maar die toch zou gekomen zijn.

De Luthersche gemeente is in dezen tijd zeer klein, maar financiëel zeer krachtig. In 1578 nemen aan de stemming voor een predikant 40 à 50, in 1580: 60 personen deel. Wat er tusschen 1571 en 1578, toen de gemeente georganiseerd was, precies heeft plaats gegrepen, is bij het ontbreken der noodige gegevens niet meer na te gaan; maar een feit is, dat er vóór 1571 Lutherschen zijn, voor wie Houwaert — de vroegere Antwerpsche predikant — een autoriteit is; dat in 1573 Carel de Meyer ¹⁾, een Antwerpsch Lutheraan, aan de Gereformeerde gemeente van Aken over iets schrijft, waarover men raad wil vragen aan het Classicaal convent te Frankenthal; en dat in 1578 het aantal Ubiquitisten in Aken zoodanig is toegenomen, dat de Gereformeerden het noodig achten, dat Christianus, die intusschen in Bedburg predikant was geworden, tot hen terugkeert. Zij schrijven hem aldus ²⁾: „So fallen auch teglich allerlei Umbstende und Nothwendigkeiten für, dass wir alhie eines manhaften, geübten und klugen dieners bedurfen, so *wohl der einreissenden Ubiquitisten*, die nun mehr *schier offenbar predigen*, als anderen beweglichen Ursachen willen, die von jederman nicht können versehen, viel weniger abgelehnt werden”. Bovendien neemt den 1^{en} Dec.

¹⁾ Werken, Marnix ver. II, 2, blz. 34.

²⁾ Wolff, Beiträge, IV, V, S. 98 Rh. Pr. 1907.

1579 het Consistorie het besluit, dat de predikanten zich zullen houden in hun leer ¹⁾ „nach der heiligen biblischen Schrift des Alten und Newen Testaments, welcher Inhalt und rechte Summa in der Augspurgischer — so Anno 30 von den Sächsischen übergeben — wie auch Antwerpischen Confession und Apologie ²⁾ begriffen und verfasst ist”. Deze verwijzing naar de Antwerpsche Confessie is veelzeggend; zij was toch eene zuiver locale Confessie, die onder Deutsche Lutheranen geen ingang gevonden heeft. En, mocht dit alles niet voldoende zijn om aan te toonen, dat het vooral Antwerpenaren geweest zijn, die de Luthersche gemeente van Aken hebben gevormd, zeker spreekt hiervan de opdracht, waarmede Christoph Irenaeus, een bloedverwant van den in 1579 naar Aken beroepen Balthasar Irenaeus, in 1576 zijn geschrift: „*Von dem Jubeljahr der Juden, Christen und Papisten* (Frankfort 1577)” begint en die aldus luidt: „Aan de uit Antwerpen naar Aken gevluchte Evangelischen”. Wie nu Irenaeus kent, den vurigen Lutheraan ³⁾, weet dat Evangelischen bij hem niet anders dan Lutherschen zijn.

Zoo is er dan in Aken van 1571 af een Luthersche gemeente, die een eigen predikant heeft. Haar organisatie, waarop wij beneden terugkomen, is in 1578 gecodificeerd, haar Agenda stond toen ook vast. Deze gemeente heeft altoos nauwe banden met de Nederlandsche gemeenten gehad, dit blijkt reeds dadelijk, wanneer wij op haar predikanten achtgeven. In 1571 had zij Balthasar Houwaert,

¹⁾ Hansen, Luth. Gemeinde, S. 27.

²⁾ Hansen, „ S. 27 vergist zich, als hij meent dat er is een Antw. Apologie. In de Consistorialordnung van 1587 — zie Hansen S. 68 — wordt den predikanten opgedragen te preeken volgens de Augsb. Confessie en de Apologie. Deze is ook hier bedoeld, want wel bestaat er — zie boven blz. 99 en 100 — eene Defensio confessionis etc. en eene Corte Verantwoordinghe enz., maar van een Apologie der Antw. Confessie is nergens sprake.

³⁾ H. R. E: IX, S. 411 sq.

den vroegeren Antwerpenaar, den vriend van Flacius ¹⁾; in 1577 is hier — reeds een paar jaar? — Conrad Geraeus, die uit Frankfort kwam en naar Oppenheim vertrok; hij noemde de gemeente nog eene „ecclesiola” ²⁾; in 1578: Johann Engels of Engelberti uit Düren, een Lutheraan, die noch van de Ubiquiteitsleer noch van de Formula Concordiae weten wil ³⁾; in datzelfde jaar is hier ook Matthijs Statfeld, die vroeger in Antwerpen was, toen vluchtte naar Schleiden, onder bescherming van den Graaf van Manderscheid, en vandaar de Akenaars hielp, terwijl wij hem later ook in Keulen vinden ⁴⁾. In 1579 komt als tweede predikant Balthasar Irenaeus uit Schweidnitz, die in 1580 weer naar zijn vaderland teruggaat en in wiens plaats komt Christianus Gerhardi uit Saksen, die vaak de „Haenprediger” wordt genoemd, omdat hij dienst deed in het huis „der Hahn”. In 1585 komt hier als derde vaste predikant: Bernard Muykens, of Bernard Arnoldi, die een tijd lang in Brussel den dienst heeft vervuld, een geboren Nederlander, dien wij nog vaak zullen ontmoeten. In 1589

¹⁾ Zie blz. 99.

²⁾ Hij heeft er last van, dat er zooveel Nederlandsche elementen binnen komen en schrijft 1 Sept. 1577 aan M. Ritter in Frankfort, den raadsman en leidsman van velen in die dagen: „Facile enim praesertim in hac regione reperiunter ministri, qui hoc tempore ecclesiastica conditione destituti cum familia misere exulantur, et *Belgico idiomate melius callentes* ii mihi substitui possunt”. Zeker ook een sprekend bewijs voor de Nederlandsche herkomst van veel gemeenteleden.

³⁾ Hansen, Luth. Gem. S. 58.

⁴⁾ Zie boven, blz. 69, 72. Müller. Aus den Eifelbergen. S. 93; Mei 1581 werd hij in Keulen, waar hij ook preekte, gevangen genomen maar vrijgelaten op verzoek van zijn Heer, Graaf Diedrich v. Manderscheid, tegen een Urfehdebrief, waarin hij zich verplichtte niet meer in Keulen te preeken. Ennen Gesch. d. Stadt Köln. V. 328 laat hem komen uit Kerpen i. d. Eifel; zie ook Simons, Niederrh. Synodal u. Gemeindeleben, 1897, S. 85 sq.

is hier Nicolaus Wirich ¹⁾, die in 1587 in Keulen is geweest en dien wij later als predikant vinden in Haarlem — 1606 —, welke gemeente haar stempel aan Aken heeft te danken. In 1590 is hier Johannes Vietor, een vurig neo-Flaciaan en in 1597 Johannes Wilhelmi, die in 1585 in Schleiden was en later Amsterdam dient ²⁾.

Verder is er Petrus Meesterman, de later zoo wel bekende en invloedrijke Secretaris der Amsterdamsche gemeente, die de gemeente van Aken van 1592—1602 dient als onderwijzer der jeugd, en dan wijzen de namen van gemeenteleden als de Bode's, die in Antwerpen, Frankfort, Amsterdam en Hamburg voorkomen, de van Erpecum's ³⁾, die later ook

¹⁾ Zijn naam wordt verschillend opgegeven. Hansen, Luth. Gem. S. 63 meent, dat Nicolaus Winsfelt, die in 1587/88 eenigen tijd in Keulen diende, dezelfde is als Wirich; ook heet hij wel Wirauch en Wiering. Van 1589—98 dient hij in Aken, dan wordt hij verdreven, wordt in 1599 in Keulen gevangen genomen en moet, na langere gevangenschap, de stad verlaten; hij is er weer van 28 Mei—12 Juni 1600, is ook in 1602 in Keulen (Rek. boek Arch.), is Sept. 1605 in Amsterdam tot 10 Maart 1606 en ontvangt daarvoor Fl. 100.—, is dan pred. in Haarlem — zie brief v. Georg. Gesenus 13 Nov. 1607 — is in 1612 weer in Aken, (Müller Eifelb. S. 351, 161), dan in 1614 weer in Amsterdam, in 1615 weer in Haarlem, in 1618 doet hij dienst in Utrecht en sterft kort daarop. Hij was een vermogend man en had bij Aken een familiegoed Wirichshoff. Zijn Bibliotheek werd eigendom van de Amsterd. gemeente, maar is in den loop der jaren verdwenen.

²⁾ Zie beneden Deel II, Hoofdst. V, § 3, n. 4.

³⁾ De geschiedenis der van Erpecum's is de geschiedenis van menige familie die als Luthersch in Nederland kwam en na eenige generaties gereformeerd werd; zie m. „de Luth. kerk in Nederland” bl. 43. Jan v. Erpecum trekt in 1583 uit Antwerpen naar Aken. Zijn zoon Carel is koopman in Aken en kerkmeester der Lutherschen. Zijn kleinzoon Johan wordt in 1616 uit Aken gebannen en vestigt zich in Amsterdam in de Kalverstraat „int Swarte Kruys”. Hij, de eerste die in Noord Nederland woont, heeft een zoon Johan, die als Gedeputeerde de Luth. kerk dient en trouwt met een dochter van ds. Pfyffer † 1667, en Johan's zoon Carel is de laatste Lutheraan. Zijn afstammelingen zijn Gereformeerd, (zie Nederl. Patriciaat I, blz. 137). P. v. W. meent ter weerlegging van het feit dat de

in Amsterdam zijn, de Kalkberner's voor wie Amsterdam later zorg draagt, de Radermacher's, die ook in Antwerpen en Amsterdam worden gevonden, de Verpoorten's, die uit Antwerpen over Frankfort naar Amsterdam trekken, en van verscheidene andere familiën, op hetzelfde verschijnsel¹⁾. Aken is een schakel in den keten der Luthersche gemeenten: Antwerpen, Keulen, Hamburg, Frankfort, Amsterdam. In deze gemeenten vinden wij dezelfde familiën als de toongevende en de gemeenten zijn, wanneer zij ten minste niet als in Hamburg en Frankfort onderdeelen zijn der heerschende kerk, op dezelfde wijze georganiseerd.

De gemeente van Aken nam gestadig in bloei toe; de Lutherschen kwamen, ook nadat hun in 1581 vrije godsdienstoefening was toegestaan, in particuliere huizen samen en bleven van de Gereformeerden streng gescheiden. Eenmaal is er een ernstige poging aangewend om ze te vereenigen. Het was in 1580. In dat jaar hadden beiden, op grond van hun belijden van de Augsb. Confessie²⁾, een openbare kerk aangevraagd. Hiertegen was van Roomschen kant een krachtig verzet gekomen. Er was een smeekschrift van de Katholieke burgers aan den Raad gezonden, waarin zij er op wijzen dat het niets beteekent, of iemand zich al belijder van de Augsb. Confessie noemt, want dat er van 1530—1540 op eene enkele drukkerij in Wittenberg wel drie uitgaven der Confessie verschenen zijn, die niet met elkaar overeen-

meeste Lutherschen, die uit den vreemde in Nederland binnen komen, in de derde of vierde generatie Gereformeerd zijn — Wartburg 18 Dec. 1908 — te kunnen wijzen op eenige namen van families, die lang Luthersch gebleven zijn, maar onder de eerste generaties der Lutherschen, d. i. tot 1618, komen de door hem genoemde namen, Linse, Gefken, Lely, Wesling, Muysken niet voor.

¹⁾ In het Akensch kerkarchief moet een lijst aanwezig zijn met de namen der oudste contribuanten der Luth. Gemeente aldaar; mij heeft de gelegenheid ontbroken haar te zoeken en te confronteeren; de namen van de in den tekst genoemde families staan onder het request van 1559.

²⁾ Zie boven Inleiding, blz. 11.

stemmen. „Die fabricatores confessionis” hebben haar zelf veranderd en prijsgegeven en Melancton „hat sich darnach selbst zu den Sacramentierern geneiget und ist zum letzten Calvinisch geworden” ¹⁾. En dan was er ook een smeekschrift van de Akensche vrouwen — een merkwaardige en zeker een vroegtijdige uiting van het ontwakend feminisme — waarin dezen uitspreken, dat zij gehecht zijn aan „unser alter katholischer Aacher gelauff” en dat zij het liefst „die Guyssen mit dem Spinnrocken (willen) austreiben” ²⁾. Om tegenover deze Roomsche beweging krachtig te kunnen staan, wenschten de politici in den Raad, dat de Hervormingsgezinden één zouden zijn. Daarom werd er den 31^{en} Juli 1580 een godsdienstgesprek gehouden tusschen Luther-schen en Gereformeerden, maar het heeft natuurlijk niets anders tot stand gebracht dan verdere verwijdering. De Calvinisten werden voor Arianen gescholden en de Ubiquiteit werd krachtig verdedigd. Er is „Unwill aus diesem conciliabulo entstanden”, „seind also unverrichteter Sachen gescheiden” zegt de beschrijver van dit dispuut en hij heeft gelijk ³⁾. Na dien zijn er geen pogingen tot vereeniging meer aangewend; de gemeenten stonden naast elkaar zonder zusterlijke gevoelens te koesteren. In 1598 wordt beiden alles ontnomen, zij zijn nu één in hetzelfde lijden en na de korte heerschappij der Protestanten van 1609—1614, wanneer er volgens Kalkberner wel 1300 Lutheranen in Aken zijn, worden zij voor goed uit de stad gebannen.

De Akensche gemeente is vernietigd — later gedeeltelijk in Vaals herlevend — maar haar organisatie blijft invloed uitoefenen.

¹⁾ Wolff, Beiträge IV, 59. Rh. Pr. 1907.

²⁾ Wolff, Beiträge IV, 63. Rh. Pr. 1907.

³⁾ Wolff, Beiträge V, 89—92. Kurtze und wahre erzellung und anweisung wohin und durch wem das itzich Achische unruhig wesen verursacht und in welchem stand dasselbig anitzo berawe. Aach. Stadtarch. Religionsunruhen, Fasc. I.

§ 2. *Keulen* ¹⁾.

Evenals Aken, was Keulen een toevluchtsoord voor vele Nederlanders, die in het midden der 16^e eeuw uit Antwerpen weken. De bisschoppen van Keulen en Trier waren alles behalve Spaanschgezind. Alva was hun niet sympathiek. Duidelijk spreekt hiervan het feit, dat zij Prins Willem toestaan op hun grondgebied een leger samen te brengen; van de stemming van den bisschop van Munster legt o. a. het volgende een welsprekend getuigenis af. Alva's soldaten zijn bij Erkelens de Duitse grens overgetrokken om vluchtelingen te vervolgen; naar aanleiding hiervan ont-

¹⁾ Zie voor de literatuur: Prof. Lic. Ed. Simons, *Niederrheinisches Synodal- und Gemeindeleben „unter dem Kreuz“*. Freiburg 1897. S. 76 flg. Chr. G. Bruch, *Versuch einer kurzen Gesch. der ev.-Luth. Gem., M. Rh. Kg. II*, S. 225 flg., 1908. C. Rahlenbeck, *Les bannis du duc d'Albe à Cologne*, z. pl. of j. Voor de 17e eeuw vergelijkte men: Dr. Leo Schwering, *Die religiöse und wirtschaftliche Entwicklung des Protestantismus in Köln, während des 17ⁿ Jahrhunderts*. *Annalen des Hist. Ver. f. d. Niederrhein*, 1908, S. 1—42. Een interessante schets van de toestanden in Keulen in 1577 geeft W. Lindanus in zijne „*Capita pro instauranda. . . religione catholica*”. *Publ. d. l. Soc. hist. et archéol. dans le duché de Limbourg*, XXIX, 1892, blz. 296. Het is jammer voor ons doel, dat hij van de Lutherschen zoo goed als niets zegt (hij kent de huizen van drukkers van Luther's N. Test.), maar des te meer zegt hij van de Gereformeerden. Hij spreekt er zijn verbazing over uit, dat men zich iets beloofde „de tot profugis Belgis, tot manifestis haereticis undique huc confluentibus” en dan karakteriseert hij de Calvinisten door te vermelden, hoe op de Synode van Dordrecht van '77, iemand had gepleit „de abolendo et non celebrando festo Natalis Jesu Christi nisi in Dominicam incidat, et ne tunc quidem ejus memoriam celebrandam sed tantum agendum ministro de materia Evangelii, quod occurrit”. De Calvinisten hebben hier een Consistorie „opulentissimis plenum mercatoribus, qui legatis ex Hollandia mutuarunt milia LX aut LXXX in usum belli”; hun getal is 10000; er zijn ook gevluhte Belgische Calviniste onderwijzers, enz. Een belangrijke bijdrage voor de kennis van de Calvinistische kerken in Keulen geeft Lindanus hier. Zie ook *Rh. Pr. N. F.* XII, S. 30, 31.

vangt Alva den 25^{en} Juni 1568 van den bisschop een brief, waarin deze zinsnede voorkomt: „qu'il ne croyait point à l'existence d'une patente qui l'autorisât, en cas d'extrême nécessité, à pénétrer sur le territoire allemand, et que, pour sa part, il était très-décidé à ne point prêter les mains aux projets que le roi catholique pourrait avoir”¹⁾. Het is begrijpelijk, dat als de bisschop zóó gezind was, de vluchtelingen op zijn gebied betrekkelijk veilig waren. Alleen is het te betreuren, dat deze stemming niet lang heeft geduurd. Na den mislukten tocht van den Prins, sprak de sympathie niet zoo luide meer en in 1569 en volgende jaren werden er in Keulen lijsten van vreemdelingen, die van ketterij verdacht waren, opgesteld. Men was Alva toen ook wel niet geheel ter wille en leverde hem de gevraagde slachtoffers wel niet uit, maar men was toch den ketters niet meer zoo goed gezind als vroeger.

In Keulen is omstreeks de zeventiger jaren — precies is het jaar niet aan te geven — naast de drie Gereformeerde gemeenten, de Nederlandsche, de Duitsche en de Waalsche, ook een Luthersche gemeente ontstaan. Zij is er in 1575²⁾; in 1577 noemt Saliger haar naast de gemeente van Aken en de huiskerk van Antwerpen³⁾ en Johannes Wilhelmi ontvangt reeds in Januari 1575 een toelage; hieruit blijkt, dat de gemeente dus reeds in 1574 of vroeger in wording was. Deze Wilhelmi, dien wij reeds in Aken aantreffen⁴⁾ en dien wij later in Amsterdam zullen ontmoeten, is geboren in Arnhem⁵⁾. Hij had op kosten van de Akenaars in

¹⁾ Rahlenbeck p. 8.

²⁾ „Contribution-Casse des Empfangs und Ausgab”, beg. 30 Jan. 1575.

³⁾ J. Saliger, Articulen van der huyskercken der christelijcker Gemeeynten der Ausborchschen Confessie toegedaen. Godgel. Bijdr. XXX, II, blz. 636.

⁴⁾ Boven blz. 320.

⁵⁾ Hij heet voluit Johannes Wilhelmi Arnemensis. J. O. Müller, Aus den Eiffelbergen, S. 85, 93, noemt hem „Ahrvicensis(?)”, dit is onjuist.

Tübingen gestudeerd en was in 1585 predikant te Schleiden. Vóór dien tijd schijnt hij veel gezworven te hebben, want in 1575, '76, '78 en '80 vinden wij hem telkens voor korten tijd in Keulen. Hij is de eerste predikant, dien wij in Keulen aantreffen en het is zeker niet toevallig, dat hij een Nederlander is. Wij vinden toch meer Nederlandsche namen onder hen, die hier de gemeente vormen, en zij is o, zoo klein: in een geheel jaar worden niet meer dan 91 Thaler ontvangen. Zoo ontmoeten wij hier een man als Johannes Mohr, die in Antwerpen een voorname plaats bekleedde; een Matthijs van Nuisz, een Peter van Overbeck — deze familie is ook in Hamburg, later een toongevende familie in Leiden —, een Herman van Schuren e. a., terwijl in het kasboek meermalen sprake is van ondersteunde Nederlanders. Het is dan ook wel juist wat Simons opmerkt, dat deze gemeente, zoo zij al niet, gelijk de Akensche, door gevluchte Nederlanders gesticht is, toch door hen is gedragen ¹⁾).

De groote kracht der gemeente is geen Nederlander, maar een aanzienlijk Duitscher, de Lic. Jur. Joh. Benno-nius, een man, dien de pauselijke diplomaat een „*Huomo seditiosissimo*” noemt ²⁾; den 29^{en} Jan. 1579 werd hij, die met Nieuwjaar in het huwelijk was getreden met de dochter van Peter van Halveren, gevangen genomen. Zijn belijdenis is ons bewaard ³⁾, maar al kenden wij deze niet, aan het

Doordat hij later predikant in Amsterdam is geworden, is er een betrekkelijk uitgebreide literatuur — in briefvorm — over hem en van hem; daarin nu heet hij, die de schoonvader is van Joannes Cremerius: Johan Willemsz. *van Aarnem*. Nadat hij predikant is geweest in Keulen, Schleiden en Aken, wordt hij pred. te Bendorff bij Keulen en vandaar in 1601 naar Amsterdam beroepen. † 13 Oct. 1615.

¹⁾ Simons, S. 77.

²⁾ Bezold, Briefe des Pfalzgr. J. Casimir, II, S. 38.

³⁾ Zie: Simons, Eines um heimliche Beiwohnung einer Privatpredigt Inhafftirten Bekenntnis, 1579. Rh. Pr. N. F. 6, 1903, S. 110—116.

karakter der gemeente twijfelt niemand, die den brief heeft gelezen, door haar den 18^{en} Aug. 1578 aan Joh. Marbach te Straatsburg gezonden. Daarin vraagt zij om een predikant, „der die jetzt gewonnenen Christen in Christi Reich erhalten könne, die Irrigen gewinnen, den antichristlichen Schwarm widerlegen, den vernünftigen Geist der Calvinisten und anderer Rotte mit göttlicher Schrift bestreiten, Gottes Wort und die reine unglorierte Augsb. Konfession verteidigen und mit Sanftmut erhalten”¹⁾. Zij is van al wat naar Calvinisme zweemt, niet gediend. En dit blijft zij in haar geheele verdere bestaan. Haar dient bijvoorbeeld korten tijd Philippus Nicolai, de vurige Lutheraan, en wel in 1586 en '87, den tijd, waarin hij juist schreef zijn: „*Fundamentorum Calvinianae sectae detectio*”; zij bestudeert en koopt boeken van Tileman Heshusius en Selnecker en staat in betrekking met een man als Georg Nigrinus, een neo-Lutheraan, een ijverig aanhanger van het Bergsche boek.

Het is noodig dit te zeggen, omdat zij, evenals de Akensche gemeente, eene organisatie heeft gehad, die van andere Luthersche gemeenten afwijkt en zij haar eeredienst heeft ingericht naar de Zweibrücker Kirchenordnung. Wij komen zoo aanstonds hierop terug, daar dit van grooten invloed is geweest voor het geheele Nederlandsche Lutherdom.

Eenigszins ontwikkeld is de gemeente pas in de tachtiger jaren; reeds iets vroeger was de aandacht op haar gevallen. Vermoedelijk was dit een gevolg van het optreden der Jezuiten, die in 1578 uit Antwerpen waren verdreven en die den Raad van Keulen hadden gewezen op de „*aucta audacia*” der haeretici, die niet meer in het geheim, maar „*interdiu tributim*” naar hunne vergaderingen gingen²⁾.

¹⁾ Fechtii Suppl. hist. eccl. sec. XVI. Durlach 1684 No. CCXLV, S. 577, bij Simons, Rh. Pr. 1903, S. 111, n. 7.

²⁾ Ennen, Gesch. der Stadt Köln, V, 336, 392 vlg.

Voor vervolgingen bleef de gemeente in het algemeen bewaard; zij was nog zeer klein; doch, toen zij, onder de regeering van Gebhard Truchsesz van Waldburg, een nieuwe toekomst voor zich geopend zag en in 1582 er toe overging een verzoekschrift bij den Raad in te dienen, waarin zij vraagt om „Gewährung des öffentlichen exercitii göttlichen Worts,” kwam er aan haar betrekkelijk rustig bestaan een einde.

Haar verzoekschrift: de „*Supplication deren der Augsb. Confession zugethanen Buerger in der Stadt Coellen an den Rath daselbst, 1582,*” waarin zij, „nit eine geringe Zahl ehrliebender Bürger”, uitspreken de leer van de Augustana en de Apologie, „so man die lutherische Lehr um der Einfältigen willen nennet” te belijden ¹⁾, baart groot opzien. Een dergelijk verzoek had men niet verwacht. En of nu al Bennonius en Johann v. Suchtelen — ook een aanzienlijk Lutheraan — bij den rijksdag van Augsburg ondersteuning zoeken en of de Stenden al bij den keizer voor hen pleiten, het antwoord dat zij krijgen, is altoos weer afwijzend. Evenzoo mislukt de poging, door Gebhard aangewend om Lutherischen en Gereformeerden „in einen consensum zu bringen” ²⁾, waardoor zij krachtiger zouden geweest zijn. Het eenige gevolg van hun optreden is, dat de ondertekenaars van de Supplicatie en vele anderen worden gevangen gezet. In 1585, wanneer er door den val van Antwerpen, weer sprake is van een sterke Nederlandsche emigratie, is de vervolging ook hevig en wordt de predikant, Conrad Fabri gevangen genomen en als „turbator publicae quietatis et reipublicae inimicus” uit de stad gezet ³⁾; in 1590 ⁴⁾ gaat het evenzoo

¹⁾ Zie voor de literatuur over deze Supplicatie, die meermalen is afgedrukt, en waar ook geschriften tegen verschenen zijn: Simons, l. c. S. 120, n. 16 en 16a.

²⁾ Bezold, l. c. II, S. 38/39.

³⁾ Ennen, l. c. V, 442 vlg.

⁴⁾ Over den confessionneelen toestand in Keulen in 1590 licht ons in

en in 1599, wanneer men gewaagt van een betere toekomst, wordt Ds. Wirichius gevangen genomen en langen tijd vastgehouden ¹⁾. De geschiedenis der Keulsche Luthersche gemeente is een lijdensgeschiedenis. Dit blijkt ook zoo duidelijk uit de bepalingen, die voor den predikant zijn opgesteld ²⁾.

Hij moet ingetogen leven in zijn logement en vlijtig studeeren; geen gemeentelid — behalve de diaken — mag weten waar hij woont, dus veel minder een vreemde. Als hij uitgaat, moet hij altoos opgeven waar hij zich bevindt, en oppassen dat hij niet loopt waar veel menschen zijn. Onnoodig wandelen is te eenenmale uitgesloten. Maaltijden, gezelschappen mag hij niet bezoeken. Als het zonder gevaar kan gebeuren, mag hij ook zonder geroepen te zijn, zieken bezoeken, maar beter is ongeroepen niets te doen, enz. Al deze bepalingen wijzen er op, dat het gevaarlijk was in dezen tijd predikant in Keulen te zijn.

Toch waren er altijd weer moedige mannen bereid de gemeente te dienen. Zoo vinden wij hier — en ik noem nu alleen mannen, die ook in eenig ander opzicht met de Nederlandsche kerken in aanraking zijn gekomen — in 1578 en later Matthijs Statfeld, dien wij reeds in Aken ontmoetten; Adolf Fischer de eerste vaste Amsterdamsche predikant; Johannes à Prato, die eenigen tijd in Antwerpen

Casper Ulenberg in zijn „*Summarische Beschreibung eines ungefährlichen Gesprächs, das zu Cöln zwischen Casparo Ulenbergio, einem Catholischen Priester, und Johanne Badio von Rödingen, einem Calvinischen Predikanten.... gehalten worden.*“ S. 18. Zie M. Rh. Kg. 1890 S. 31, daar lezen wij: „Die Lutherischen sind nicht so fast viel; sie nemen teglich ab, Etliche treten widerumb zu uns; Etliche aber werden algemach angezogen von den Calvinisten; welche im grösser anzal vorhanden seind, den die Lutherischen.“

¹⁾ Z.B.G.V. IV, S. 188, Ennen, l. c. V, 466.

²⁾ Zie Ordnung wie sich ein heimlicher Prediger zu verhalten, bij Simons, l. c. S. 93—95.

is geweest en die blijkbaar geen geestverwant was van den meer gematigden Cassiodorus de Reyna ¹⁾; Henricus Boxhorn, de man, dien wij later in Woerden terug zullen vinden en Nicolaus Wirichius. Ook is hier als zieken-trooster Hans Govaerts, die in 1588 uit Antwerpen kwam en later door zijn optreden in den strijd over de erfzonde in meer dan ééne Nederlandsche gemeente onrust heeft verwekt.

Altoos heeft men in Nederland den band met de Keulsche gemeente vast gehouden, gelijk blijkt uit meer dan één gift haar geschonken; men wist, dat deze gemeente in de dagen van de diepste ellende, toen men uit Antwerpen vluchten moest, voor velen een toevluchtsoord was geweest en dat men haar, evenals Aken, veel had te danken. Haar geschiedenis te vervolgen ligt niet op onzen weg, wij hebben nu veeleer te letten op de organisatie, die haar en de Akensche gemeente kenmerkt.

§ 3. *De organisatie der gemeenten Aken en Keulen en haar beteekenis voor de Nederlandsch-Luthersche kerken.*

In onze schets van de Antwerpsche gemeente hebben wij erop gewezen, dat zij niet op afdoende wijze is georgani-

¹⁾ Johannes à Prato was een Brit van geboorte; hij had den monnikenstand verlaten; vermoedelijk was hij \pm 1576 — zie Meiners, Oostvriest. Kerkel. Gesch. II, 85 — in Norden beroepen en bracht daar schenring te weeg. Toen hij uit Antwerpen vertrok, ging hij eerst naar Goch, later naar Wesel op raad van Heshusius; van hier vertrok hij, „omdat hij zeer verbonden was aan de Augsb. Confessie en hij niet wilde leven, waar zij niet in eere was”. In '84—86 is hij met tusschenpoozen in Keulen, daarna schijnt hij in Frankfort te zijn gekomen — zie Rahlenbeck, Les refugiés belges du XVIe-siècle à Frankfort s. l. Main, p. 22/23 —, waar hij zijn dienst aanbood aan de 70 Antwerpsche families, die met hun predikant Cassiodorus de Reyna waren medegegaan, maar wendde hij zich al tot den Raad van Frankfort om hem aan te stellen, zijn landgenooten waren van hem niet gediend. Later is hij weer in Emden.

seerd geweest¹⁾ en ook terloops de redenen daarvan opgegeven. In de veertiger jaren had Luther aan de Antwerpenaren, die hem om raad vroegen²⁾, kort en beslist gezegd, dat het niet geoorloofd was, in conventikels samen te komen omdat men daartoe geen roeping had. Zijn advies was toen opgevolgd, gelijk ons gebleken is uit de belijdenis van een Philipp v. Wesembeke³⁾, en hetzelfde was hun weer in 1567 aangeraden door Joachim Westphal, die hun zegt, dat zij het toch niet beter moeten willen weten dan de zalige Luther⁴⁾ zelf.

Toch waren sommigen onder hen een andere meening toegedaan, en wel Flacius en zijn geestverwanten. Wanneer deze immers het optreden der Luthersche theologen verdedigt, zegt hij⁵⁾, dat „een gemeente macht heeft onchristelijke dienaars af te zetten en christelijke dienaars te beroepen, en zelf kerk te houden”⁶⁾. Hij citeert daarvoor dit woord van Luther: „Voorwaar sooder . . . twee of dry oft thien huysgesinnen . . . in der saecken ouereen comen, ende weten alsoo onder hen seluen thuis door dat Euan-gelium t'gelooue ende liefde te oeffenen oft alschoon nimmermeer een gewijdde, geschorene oft geschaeftde tot hen en quame oft hen anders voor eenen dienaer opgeleyt ware gelijk ghij wilt, die hun des altaers ende andere sacramenten wtgereijkte, soo soude sonder twijffel die Heere Christus onder hun sijn, ende hun voor sijne Kercke bekennen . . .”⁷⁾. Deze meening zal hij ook wel in de laatste maanden van 1566 zijn toegedaan geweest en, zoo noodig, hebben uitgesproken, maar daar de Lutherschen openbare

1) Zie boven, blz. 77 vlg. 127, 132.

2) „ „ „ 42.

3) „ „ „ 53 vlg.

4) „ „ „ 91 vlg.

5) „ „ „ 82.

6) Godgel. Bijdragen, XXX, 1856, blz. 638.

7) Luther, Witt. Uitg. Fol. 377.

kerken van de Overheid gekregen hadden, was het niet noodig ze in praktijk te brengen en er dus ook geen conventikels op na te houden.

Er zijn dus twee beschouwingen in Antwerpen; de oudste, die gedekt is door Luther's autoriteit, de jongere van Flacius, die zich weer beroept op den jongen Luther, den profeet uit den tijd vóór den Boerenkrijg. De Antwerpenaren, die onder Alva in de Nederlanden blijven, houden zich aan de eerste, zij, die naar Aken en Keulen vluchten, komen er toe de tweede gedachte te verwerkelijken. Zij stichten huiskerken, wier organisatie van blijvende betekenis voor het Nederlandsche Lutherdom is geworden.

Wanneer Saliger, de Woerdensche predikant in 1577, aan de Antwerpenaren, die nog geen openbare godsdienst-oefening mogen houden, voorhoudt, dat zij „huiskerken” moeten stichten, dan verwijst hij hen naar Aken en Keulen; wanneer hij in 1579 in Woerden uit zijn ambt wordt ontzet, stichten de zijnen er een huiskerk, waar Fredeland, zijn ambtgenoot, dienst doet, en die geheel naar zijne beginselen is ingericht, zooals hij ze voor de Antwerpenaren heeft uiteengezet¹⁾, en wanneer de Amsterdamsche gemeente wordt georganiseerd en de predikant van Woerden, Johannes Ligarius, daarbij assisteert, wordt ook hier een huiskerk gesticht met een reeks bepalingen, gelijkkluidend aan die welke ten grondslag liggen aan de inrichting van de huiskerk van Aken en Antwerpen. Eén organisatie — met de noodige kleine afwijkingen — verbindt de gemeenten Aken, Keulen, Antwerpen, Woerden en Amsterdam; de idee, door Flacius naar voren gebracht, wordt door hen zoo goed mogelijk verwerkelijkt, en die idee is de gemeente-idee van Luther uit zijn eersten tijd, gelijk hij ze in de „Deutsche Messe” heeft neergelegd.

Deze organisatie is waarlijk niet zonder strijd tot stand

¹⁾ Godgel. Bijdragen, XXX, 1856. blz. 625 vlg.

gekomen. Hoe zoude dat ook kunnen? De Antwerpenaren, die naar Aken getrokken waren, konden de bezwaren van Luther niet eensklaps loslaten. Maar deze werden op zijde geschoven door Balthasar Houwaert, den Antwerpschen predikant, die een uitvoerig geschrift van 33 folio's opstelde: „*Bewijs, dat heymelijcke vermaningen in Godts woord gefondeert sijn 1571*”¹⁾. Het is bijzonder te betreuren dat dit geschrift, dat Domela Nieuwenhuis nog in handen heeft gehad, niet meer is te vinden in het Archief der Amsterdamsche gemeente²⁾.

Dan toch zouden wij de gronden kunnen leeren kennen, die de gevluchte Antwerpenaren zoo hebben overtuigd, dat zij tot het stichten eener huiskerk overgingen. Nu wij het niet meer hebben moeten wij ons op andere wijze behelpen. Er is, gelijk boven reeds is gezegd, ook een geschrift van Saliger: „*Articulen van der huyskercken der Christelijcker Gemeeynten der Ausborchscher Confessie toegedaen in val der noodt daer men dat openbare predigampt niet gehebben en can gelijk hiernaer volgen, 1577*”. Dit geschrift nu met zijn: „*Antwoordt der Predicanten tot Woerden in Hollandt op sommiger Christenen bedencken tot Antwerpen van wegen der huyskercken der gemeijnten Godts aldaer der Ausborchscher Confessien toegedaan*”³⁾, dat ook door zijn Woerdensche collega Fredeland is onderteekend, doet ons de gronden kennen, die voor de huiskerken worden aangevoerd en zij zullen wel niet zeer verschillend zijn van de door Houwaert opgestelde, die toch in Antwerpen Saliger's collega en zijn geestverwant was. De bezwaren tegen de huiskerken zijn ons bekend uit het in 1579 opgestelde geschrift der Antwerpenaren, dat boven reeds is genoemd. Wij zullen hier nu beider gronden, in het kort samengevat

1) Godgel. Bijdr. XXIX, blz. 401 vlg.

2) N. B. L. N, I, blz. 124 n.

3) Godgel. Bijdragen, XXIX, 481 vlg.

— want de betoogen zijn wijdloopig en van herhalingen niet vrij —, uiteenzetten om zoo een inzicht te krijgen in den gevoerden strijd, die praktisch met de overwinning der huiskerken is geëindigd.

De bezwaren tegen de „huiskerken” — dit is de specifiek-Luthersche naam, de Gereformeerden spreken van „kerken onder het kruis” ¹⁾ — zijn in vier rubrieken te brengen:

a. Luther heeft ze nooit gewild; hij heeft de stichting ervan verboden. „Alle rotten hebben ze gebruikt, de secten en swermers, en zijn er door geworden een groot nommer; zij hebben opgericht 'n regiment, statuten, ordonnantiën en zijn oproerich geworden”; men denke slechts aan Thomas Muntzer, aan „de doopers tot Munster, aan de onorde en jammer en noot uit de Calvinische huyskercke voortgekomen in Frankrijk en Nederlant” ²⁾. En bovendien zij zijn onnoodig, wanneer een ieder huisvader maar huiskerk houdt, waarin hij voorleest de huispostille van Luther, den kleinen en den grooten catechismus, een corpus doctrinae ³⁾ en de bijbelsche schrift.

b. Huiskerken zijn strijdig met den aard der Evangelieprediking. Deze toch moet openbaar zijn en niet heimelijk of verborgen. Luther toch zegt bij Cap. 20 Ev. Joh.: „Al waert saecke dat ghij dat Evangelium soo reyn predicte als den Engel Gabriel nochthans en sult ghy mij in geenen hoeck eenen predickstoel oprichten. Gaet henen totten Prochiaen ende begeert dat hij U toelate ende treedt open-

¹⁾ Er is tusschen de huiskerken en de kerken onder het kruis een groot verschil, dat samenhangt met het verschil in opvatting van het wezen van ouderling. Bij de Gereformeerden bedoelt het ambt van ouderling de leering en regeering der kerk; de predikant is leerend ouderling; bij de Lutherschen zijn het de ouderlingen, die de kerk in naam der gemeente besturen en regeeren en de predikanten zijn onder hen gesteld.

²⁾ Godgel. Bijdr. XXIX, 406.

³⁾ Bedoeld is het Corpus Doctrinae van Matth. Judex — zie boven blz. 58 —, dat in 1564, 1598 en later nog vaak verscheen, zoo bijv. in 1655. Saliger noemt het in zijne Articulen, Godg. Bijdr. XXX, 628, met name.

baer op want dat Evangelium en is geen heymelijcke nijdige predicatie voor sommige particulieren maar een openbare predicatie voor alle man" ¹⁾. Luther heeft ook niet gewild, dat wij ons afscheidden van de Papisten, maar wel van „alle swermers, rotten ende secten", zij moeten als „den duyvel vermydt worden, doopers, sacramentswermers, swenckfelders ende diergelijcke gebrutsel", maar wanneer de papisten „doopen, sacramenten administreren, absolveren, midts behoudende de geordineerde substantialia bij Christo inghestelt ende des heyiligen Geestes ordeninge" dan is dit „van alsulcker weirden, als oft door eenen anderen oprechten vromen kerckendienaer geschiedde". De doop bijv. is in het Pausdom rein gebleven: „wie beweert dat men onder het Pausdom gegaan is, als men den doop in 't pausdom gehaald heeft, heeft net zooveel verstand van 't pausdom als de Calvinisten en de herdoopers en weet geen verschil tusschen Gods en 's menschen werk. Hij verstaat niet, dat — zooals de Apostel Paulus zegt — de antichrist zal komen zitten in den tempel Gods (let wel niet onder de heidenen of in een coestal)". Luther zelf acht dit een wonderwerk Gods, dat de doop rein gebleven is. Wij kunnen dus, voor zoover noodig, met goede conscientie de Roomsche kerk gebruiken.

c. *Wij mogen geen huiskerken met predikers, die door ons beroepen worden, hebben, want hier is een wettig beroepen openbaar ministerium* (t. w. in de Roomsche kerk). Het is waar, goddeloozen bedienen het, maar daarom hebben wij nog geen autoriteit om buiten bewilling der Overheid een heimelijk ministerie op te richten, want dit zoude zijn in een vreemd ambt grijpen. In het Jodendom ²⁾, ten tijde Christi was „veel onreins in de kercke ingevoerd, godloose rabauwen hadden het ampt in. Toch hebben de vrome

¹⁾ Godgel. Bijdr. XXIX, 408.

²⁾ Godgel. Bijdr. XXIX, 413.

Joden hun ampt gebruikt". „Christus liet Annas en Cayphas hun ampt. Al dreef de geest hem ergens te gaan preeken; hij zou het niet doen voordat hij de overheyt dier plaats had aangezocht hem te admitteeren". „De Joden waren 70 jaren in Babilonie; zij verbeyden den tijt, soo mogen wij in onse Babilonien oock doen, totdat Godt ons eenen Nehemiam verweckt". Wij mogen niet ingrijpen.

d. Men zegt, dat huiskerken mogen worden opgericht, omdat de Apostelen in de huizen hebben gepredikt, en men hun exempel mag volgen, maar dit is onjuist, want de Apostelen hebben *vele* dingen gedaan, die ons in geender manieren betamen na te volgen, want de tijden der Apostelen en de onze verschillen ¹⁾; bovendien de Apostelen hebben in het openbaar en soms in de huizen gepreekt, wel tien maal in het openbaar tegen eens in de huizen en, wat afdoende is, Christus heeft zich voor den Hoogepriester beroepen op zijn openbare predicatie: „Ik heb niet heymelyck geleerd".

Op grond van deze bezwaren hebben de Antwerpenaren, die geestverwanten van Westphal c. s. zijn, de huiskerk verworpen. Zij hebben geen vrijmoedigheid om aan haar inrichting mede te werken. Het schijnt hun toe, dat men hiermede kwaad zal stichten, al meent men het ook nog zoo goed.

De geestverwanten van Flacius en Saliger zien de zaken echter anders in en zij trachten de bezwaren met kracht te weerleggen. Bij hen openbaart zich in het algemeen een andere geest; zij staan anders tegenover de Roomsche kerk en waarschuwen voor haar. „Men sal degenen ²⁾, die tegen de huiskerken spreken ende strijden, vermanen, dat sij met huichelijge ende exercitie int pausdom niet en soecken de gunst der menschen ende vermijdinge des cruys Christi,

¹⁾ Godgel. Bijdr. XXIX, 417.

²⁾ Godgel. Bijdr. XXX, 632/633.

ende daerover niet in Godts toorn ende eeuwige straffen en vallen, want der werelt vrintschap is Gots vijantschap"; zoo spreken zij. Hier is in één woord de meer radicale strooming aan het woord, die een volkomen breuk met Rome eischt, een strooming, die voor de opkomst en de uitbreiding van het Lutheranisme in de Nederlanden bijna een halve eeuw te laat komt.

De tegenargumenten laten wij in dezelfde volgorde volgen:

ad *a.* Gij zegt, dat *Luther geen huiskerken wil, bewijs het ons.* Want als Luther de winckelpredikanten verwerpt, dan verwerpt hij alleen de valsche leeraars, die ongeroepen kwamen en die Apostelen des Duyvels zijn ¹⁾, maar niet andere; en als huysvaders wel mogen leeren en doopen voor de hunnen, waarom dan niet een ordentlijk beroepen dienaar?

ad *b.* *Huiskerken zijn niet heimelijk,* „al zijn zij allen godtloosen bij avontueren niet en bekend ²⁾”. Bovendien Luther heeft gewild, dat wij met het Pausdom braken. Hij zegt toch ³⁾ „Welaen nu sijn die Calvinisten ende herdoopers niet alleen rotten ende secten, maar *oock die papisten,* want sy leeren onrecht, sy verscheuren dat testament des Heeren, sy gebruycken haer salven ende smeren, chrisma ende olie met saut ende smaut bij den doope”. De doop is bij hen niet rein. „Sij leeren onrecht van den doope, dewijl sij voorgeven dat den doope ons maer ten eersten mael en wassche van de sonde”; item „sij vergelijken den doop een luysige munnickscape ende leeren wanneer iemandt die aanneemt ende een munnick wordt, soo wordt hij even soo reyn van alle sonden als eerstelijck in den doope”. „Die doope bij de Calvinisten (haer vragen ende leering bij den heyligen doope wtgenomen) is reynder dan int paus-

1) Godgel. Bijdr. XXIX, 482.

2) „ „ „ 491.

3) „ „ „ 493.

dom¹⁾, nochtans en sal geen Christen, die Godt recht kent hem bij den doope der Calvinisten laten vinden, opdat hij niet en huychele.” Wie zijn kind in het Pausdom laat doopen, en „zijn mond niet opdoet en segt, dat hij de salven en smeren niet willen hebben, die buigt zijn knieën voor den Baal”²⁾. Wij moeten ons van de Roomschen afscheiden.

ad c. *Er is geen openbaar ministerium in Antwerpen*; „die papen ende munnicken sijn niet Gods maar des duyvels die-naars”. Luther zegt: „die de valsche leeringe ende afgoderije brengen ende daermede houden als die Papisten, Calvinisten, Herdoopers ende diergelijcken, die grijpen in een vreempt ampt, namelijk in Godts ampt, want Godt en wil niet dan sijn reyne woordt alleen gepredickt hebben”. Luther nu heeft terecht gezegd, dat de christelijke gemeente recht en macht heeft ook „sonder consent der Overheid een predikant te beroepen. En wie is de christelijke gemeente? Zij zijn het, die het rechte geloof hebben, die het woord Gods en de Sacramenten rein hebben”. Deze christelijke gemeente is niet gebonden aan de Overheid, „veel weiniger aan papen, canoniken ende munnicken”; de christenen der Augsbursche confessie toegedaan zijn de rechte christenen³⁾. De christelijke kerk is, waar twee, drie of tien huizen zijn, wanneer ook geen van de Overheid daartoe komt⁴⁾. Het argument van de Joden zegt niets, want in elk geval was het ampt bij de Joden, al waren ze booze boeven, rein, maar de papen hebben het niet rein, en dat van Babilonië raakt ons niet, want wij zijn niet gevangen. „Het is grootelijcx te beclagen dat ghij alsulcke ongerijmde argumenten

1) Zie echter blz. 129/30; had men deze beschouwing maar wat vroeger uitgesproken.

2) Godgel. Bijdr. XXIX, 496.

3) „ „ „ 485—487.

4) „ „ „ 500.

ende gelijkenissen gebruyckt tot ontschuldiginghe uwer gedane sonden". Wij moeten dus ingrijpen en zelf predikers aanstellen.

ad *d.* Wat nu de Apostelen en hunne prediking aangaat, waarom zouden zij ons niets te zeggen hebben? Is ons sulckx niet tot troost ende leeringe geschreven? Immers ja, en zij hebben in het geheim gepreekt in de huizen, zie Hand. 1, 2, 10, 12. Christus zelf heeft het ook gedaan, of heeft hij niet heimelijk in den nacht voor Nicodemus gepreekt, Joh. 3, en heeft hij niet in het geheim zijn jongeren geleerd, Joh. 13—17, en houdt hij niet Avondmaal in een huis, Matth. 26, en preekt hij niet na zijn opstanding met toedeuren, Joh. 20? Neen, aan de Schrift is geen bezwaar tegen de huiskerken te ontnemen. Wij mogen ze hebben.

Wanneer men de argumenten overziet, dan valt het op, dat hier geregeld Luther tegen Luther wordt uitgespeeld en tekst tegenover tekst wordt geplaatst. Luther is dan nog de meerdere autoriteit — ik zeg niet in theorie, want beide partijen zouden dat hebben geloochend, maar wel in de praktijk — en aan zijn woorden wordt meer beteekenis gehecht dan aan iets anders. Er is hier werkelijk een *jurare in verba magistri*, dat eenigszins pijnlijk aandoet. Was Luther nu maar een scherp belijnd systematicus geweest, dan zou de strijd ook te beslechten zijn geweest, maar dat was hij niet. Er is in Luther meer dan één mensch en anders staat de Luther vóór den Boerenkrijg, de Luther met zijn vurige idealen, tegenover de conventikels, anders de Luther nà den Boerenkrijg, die de gevaren van de vrijheid heeft gezien. Tot nu toe had men zich bij de Nederlandsche Lutheranen gehouden aan den laatste, nu begon de eerste toongevend te worden, en dank zij het feit, dat hij bezielde jongeren gevonden had in Flacius, Houwaert en Saliger, dank ook de omstandigheden, die samenbinding noodzakelijk maakten, werden de huiskerken opgericht,

omdat ook de tegenstanders grootendeels overtuigd waren geworden van het wenschelijke ervan.

Haar inrichting is ons bekend. Van de Akensche gemeente toch bezitten wij: „*Ordonnantie van de huyskercke der christelycker gemeynte der Confessie van Ausborch binnen Aken, dwelcke den 3 Augusti Ao 1578 in Johan Bodens huys met assistentie van de voornaemsten der gantscher gemeynte door H. Matthijs Statvelt (van der Sleyden) ende Heer Johan Engels (Engelbertti) beyde predicanten etc. is opgericht ende wt den Hoochduytsche in Nederlantsche sprake overgeset*”¹⁾. Van de Keulensche gemeente is tot ons gekomen: „*Ordnungh und Articul betreffend den Senioren und Diaconos*” en een „*Ordnung wie sich ein heimlicher Prediger zu verhalten*”²⁾. Van Antwerpen is ons bekend: „*Instructie dienende tot ordonnantie van der huyskercke in Andwerpen*”³⁾ en Amsterdam heeft een „*Instructie dienende tot Ordonnantie van der Huyskercke der Christlycke gemeynte onder het cruys der Augsburgsche confessie toegedaen opgericht den 7 Aprilis Ao 1592 door assistentie van Heer Johannes Ligario ende vier Gedeputeerden der gemeynte, namentlyck Herman Fentzel, Gillis Coignet, Geraert Verpoorten en Abraham van Lemens*”⁴⁾. Wij zullen haar inrichting hier uiteenzetten en de aandacht vestigen op de belangrijke afwijkingen die zich hier of daar voordoen, maar, die van ondergeschikt belang, stilzwijgend voorbijgaan.

De geestelijke leidlieden der gemeente zijn de predikanten. Zij moeten rein zijn in de leer, wat blijken moet uit

¹⁾ Godgel. Bijdr. XXX, 705 vlg., Rh. Pr. VI, 1885; S. 149 flg.

²⁾ Simons, Niederrhein. Synodal- und Gemeinde leben, 1897, S. 89—92 en 93—95.

³⁾ Godgel. Bijdr. XXX, 641—644.

⁴⁾ „*Instructie dienende tot Ordonnantie van der Huyskercke,*” enz. In het Archief der Amsterdamsche gemeente is slechts een fragment van deze ordonnantie aanwezig, zonder titel. Den titel vond ik op „een extract uit Art. 13 van de ordonnantie op 19 Jan. 1678” en dan reeds staat er bij: „Geextraheert uyt seecker Out-Kerckeboeck der gemeente toegedaan der Conf. v. Augsburg.”

een testimonium of uit een opzettelijk daartoe ingesteld onderzoek. De Confessie moeten zij onderteekenen. Per kwartaal wordt hun het verschuldigde uitbetaald, en een vierendeel jaar te voren kan men, tenminste in Aken, elkaar opzeggen.

Hun dienstwerk bestaat in preeken, zoo vaak als Gedeputeerden noodig oordeelen en op de plaatsen, die deze aanwijzen. (In Aken was dit Zondags, Dinsdags en Vrijdags.) Verder moesten zij doopen en het „hoochweirdich Avontmael” bedienen. In Aken was er geen vaste dag voor; 8 dagen te voren werd hij aan de gemeente bekend gemaakt; in Amsterdam werd het elken eersten Zondag van de maand gevierd; Zaterdag te voren was er boetpredicatie en absolutie, waarbij ieder comminucant tegenwoordig moest zijn. Eenige dagen tevoren moest men zich opgeven bij den predikant of bij de Diakenen, opdat blijken mocht hoeveel deelnemers er zouden zijn en zij, die ongeschikt waren om te worden toegelaten, konden afgewezen worden. Huwelijksinzegening moest openbaar voor de gemeente plaats hebben.

De gewone leiding der gemeenteaangelegenheden ligt in handen der Gedeputeerden. Dezen worden door de gemeente gekozen, die elk half jaar samenkomt tot verkiezing van twee nieuwe uit een voordracht, die door Gedeputeerden wordt opgemaakt, maar door de gemeente kan worden aangevuld. Zij heeten Gedeputeerden, omdat zij door de gemeente tot dit werk zijn afgevaardigd. De gemeente zelve toch is de hoogste autoriteit; zij heeft geen macht boven zich; zij is autonoom. Machtsoverschrijding van „ouderlingen of gedeputeerden” is door den korten tijd van hun zitting uitgesloten. Dit was ook noodig. Zij hadden bijkans alle macht. Zij moeten toezicht houden op de predikanten, op hun leer en hun leven — in Amsterdam moeten dit ook de Diakenen doen —; zij moeten, als er geen predikant is, zorgen dat intijds een ander beroepen wordt en hebben ook het recht af te zetten, met raad en advies van

Diakenen en andere verstandige mannen uit de gemeente; zij moeten opzicht over de gemeente uitoefenen en, als er geen predikant is, ook vermanen en straffen; zij moeten voor de financiën zorgen en de betaling, „die de gemeente tot onderhouding van den predikant samenlegt, om zijnen arbeyt daermee te begiten”, uit de gemeente vergaderen. Alle gemeenteleden contribueeren namelijk; er is wel altijd sprake van „vrijwillige contributies”, maar hiermede wordt niet gezegd, dat men vrij is om niets bij te dragen, doch alleen dat men vrij is om te bepalen hoeveel men bijdragen wil. Ten slotte stellen zij ook vast waar elken Zondag godsdienstoefening gehouden zal worden.

Naast de Gedeputeerden nemen de Diakenen een eerste plaats in. Zij besturen echter niet, zij hebben geen zitting in het Consistorie, dat uit Predikant en gedeputeerden bestaat, zij „moeten de armen en de aalmoezen gade slaan”. Om de 14 dagen, alle half jaar, moeten zij langs de huizen der gemeenteleden gaan om aalmoezen te vergaderen en die zullen zij uitdeelen, waarbij zij rekenschap aan ouderlingen verschuldigd zijn. Ook zullen zij trachten de heimelijke armen te leeren kennen en die aan de rijke christenen aanbevelen. Zij moeten, opdat de uitreiking der Sacramenten een christelijk aanzien hebbe, water tot den doop dragen en de tafel tot het H. Avondmaal bereiden „ende watter meer van de wtwendige dingen in de kercke dienste moeten gebruyckt worden”. Zij worden evenals de Gedeputeerden gekozen.

In Antwerpen en Keulen hadden de Diakenen kwartiervergaderingen. In Antwerpen was een opperdiaken, in Keulen een ouderling, voorzitter; beiden hadden verslag hunner bevindingen aan Gedeputeerden uit te brengen, want aan dezen waren zij verantwoording schuldig. Diakenen hadden in de gemeente een eereplaats, maar besturen deden zij niet.

Van de gemeenteleden werd zeer veel verwacht; men

verwachtte, dat zij medeleefden, dat zij zich leden zouden voelen van de groote familie, die de gemeente was. Wanneer zij groote huizen hadden, moesten zij die ter beschikking van de Evangelieverkondiging stellen; mocht eenige schade er het gevolg van zijn, de geheele gemeente zoude die dragen. Ieder werd op zijn beurt opgeroepen ter predicatie, men moest thuis blijven, totdat men geroepen was, en was men geroepen dan moest men òf zelf komen òf iemand van zijn huisgezin zenden; ledige plaatsen mochten er bij den bestaanden nood niet zijn. Op stille wijze moest men ter prediking gaan, „een oft twee seffens ingaan en van verre malcanderen afwachten om niet al seffens overhoop in te loopen ende daerdoor de magistraat te verstoren”.

Ook het zedelijk leven moest rein zijn. „Wie lasteren, onzedelijk leven, vloeken, enz. bannen wij uit. Wie wraakzuchtig zijn, in toorn leven en zich niet laten verzoenen, bannen wij van 't Avondmaal. Wie onbehoorlijken woeker nemen en hunnen naaste bedriegen in gewicht, maat, contract enz. wordt van het Avondmaal gebannen.” „Wie met woorden ofte wercken openbare ergernis aanricht, die sal men uit de gemeente bannen.”

Men rekt op een jaarlijksche handreiking van een ieder, die niet arm is, maar eenig vermogen heeft. Maar niet alleen van ingezetenen verwacht men steun, ook — (en hier openbaart zich weer een eigenaardigheid dezer gemeenten, wier leden grootendeels bestaan uit handelaars, die reizen en trekken) van „vremde en wtlandsche christenen”. Als dezen komen en de predicatie „begeren te gebruiken” dan moet men bij hen aankloppen om steun. In de Rekeningboeken komen dan ook vaak „valet's” voor van hen, die een paar weken of maanden met de gemeente hebben medegeleefd.

Het familiekarakter openbaart zich ook dan, wanneer iemand sterft. „Soo wanneer eenige christenen in den Heere ontslapen ende het lichaem te begraven is, soo sullen de

christenen tselve diet begeren den cnaep aan geven
 ende sal oock elck vermaent worden ende hem gereet laten
 vinden soo wanneer imant van de christenen begraven wort
 sijn liefde hierin te bewijsen ende het lijck te vergeselschap-
 pen al en waer hij daertoe niet gheroepen gheweest.”

In Antwerpen en Amsterdam, waar de gemeente grooter werd, had men een Cnaep, een koster; dan had men hier en in Keulen ook ziekentroosters. Dat dezen veel invloed konden hebben, wordt ons duidelijk als wij kennis nemen van een bepaling, zooals zij in Antwerpen vigeerde: „De sieckentroosters sullen hen niet laten verdrieten dagelijks in diversche huysen met weinigh volckx Godts woordt te lesen, vermanen en vercondigen, d’welck sal gecontinueert worden, sovoor als naer noene ende alle dagen in andere huysen . . . zij zullen de huysvaders vermanen, die postillen en andere goede boecken hebben dat sij vlijtig willen lesen ende andere persoonen — in cleynten getale daarbij roepen”. Terwijl de predikanten alleen kwamen, als zij geroepen werden bij zieken, enz., bezochten zij geregeld alle gemeenteleden; geen wonder, dat zij grooten invloed hadden, en was die verkeerd, dan stond het in hun macht de gemeente groote schade te berokkenen. De ziekentroosters hebben de Luthersche kerken in Nederland dan ook veel moeite veroorzaakt.

Het is een aantrekkelijk beeld, dat de huiskerk ons biedt; alleen is het jammer, dat zij niet een veertig jaar vroeger is geboren, want dan had het kunnen zijn, dat de reformatorische strooming in Nederland in hare bedding ware gegaan, nu kwam zij te laat om de Nederlanders te winnen, maar nog tijdig genoeg om de Lutheranen in Nederland geheel voor vervloeien te bewaren. In de huiskerk toch is het Nederlandsch Lutherdom georganiseerd, en dat zij er is hebben wij te danken aan de gemeenten van Aken en Keulen, die het eerst de oude gemeenteïdee van Luther weer hebben verwerkelijkt.

Het zoude aangenaam zijn, wanneer wij nu ook even goed op de hoogte waren van den eeredienst, zooals hij in de huiskerken gehouden werd. Dit is helaas echter niet het geval. In de Akensche Ordonnantie staat dit te lezen ¹⁾: „De vorm en manier van doop, avondmaal, huwelijk, ziekenbezoek is na de Antwerpsche kerckenordonnantie”, de Duitsche tekst heeft echter: „nach Inhalt der Zwenbrückischen Kirchenordnung”, zoodat hier niet eens eenstemmigheid is, tenzij de Antwerpsche en de Zweibrücksche kerkeorde dezelfde zijn. Is dit het geval, dan is hier geen sprake van de Antwerpsche Agenda van 1566, maar moet hier sprake zijn van een Agenda, die begin 1578 in Antwerpen is ingevoerd. Maar, afgescheiden hiervan, is het zeer waarschijnlijk, dat de Zweibrücksche Agenda ten minste in Aken en in Keulen is ingevoerd. In Aken is Matthijs Statvelt de man, die de gemeente organiseert. Hij komt uit Schleiden en deze stad, evenals de geheele Eifel, is niet Luthersch zóó als de Saksers het zijn. Hun kerkorde staat tusschen de Saksische en de Gereformeerde in; zij weten niet van het vieren van Roomsche feestdagen; zij hebben geen liturgische eigenaardigheden, geen mis en wat er op lijkt; zij hebben geen privaatbiecht, ook geen kruis-teeken ²⁾. Dit nu is Zweibrücksch, en ook eigen aan alle Nederlandsch-luthersche kerken; telkens als er Duitsch-Saksische elementen in komen is hier strijd over liturgie, over privaatbiecht, enz., want die zijn er niet. En dat in Keulen de Zweibrücksche kerkorde is ingevoerd, is waarschijnlijk, omdat Bennonius, de ziel dier gemeente, een groot vriend was van Hertog Johan v. Pfalz—Zweibrücken. Hoewel ik dus geen absolute zekerheid heb, acht ik het zeer waarschijnlijk, dat de oudste eeredienst

¹⁾ Godgel. Bijdr. XXX, 718.

²⁾ Müller, Aus den Eifelbergen, S, 110.

geheel is ingericht naar de Zweibrücker kerkorde ¹⁾.

Zij is aldus: er is een openbare prediking voor allen; elken Zondag heeft er een zondenbelijdenis voor de geheele gemeente en een algemeene absolutie plaats — wat nog altoos het geval is in sommige Ned. Luthersche gemeenten —; bij den Doop is er geen exorcisme; bij het Avondmaal geen elevatie; de uitdeelingsformule is: „Neem en eet, dit is het lichaam van Christus, dat voor U gegeven is, dit is het bloed des Nieuwen Testaments dat voor uwe zonden vergoten is”; private absolutie en privaatabiecht is er niet. Ook — en dit typeert óók het Nederlandsche Lutherdom, zoolang ten minste de Duitsche elementen er den toon niet aangeven — wordt de Formula Concordiae er niet aangenomen, zoo ook niet in Frankfort. Maar wel, en dat is mij nog niet bij de Nederl. Luthersche kerk onder de oogen gekomen, verplicht de Zweibrücker kerkorde op de Augsb. Confessie, de Smalkaldische artikelen *en* de Loci Theologici van Melancton, waarbij deze opmerking staat: „welchen der selige Luther dies Zeugnisz gibt, dass sie andere theol. Schriften weit übertreffen und dasz ein Theologus, Bisschof oder Pfarherr genugsam daraus informiret und unterwiesen werden möge”.

Veel is er dus ook nu nog in de Nederlandsche kerken,

¹⁾ De wording dezer kerkorde is waarschijnlijk aldus, (zie Wolters, Hermann Wilcken gen. Witekind und seine K. O. van Neuenrade, Z. B. G. V. II, S. 42—83.): In 1542 verscheen van de hand van Osiander de oudste kerkorde voor Pfalz—Neuburg; in 1547 verscheen er een tweede uitgave van. Ottheinrich gaf in 1554 een tweede K. O., die een afdruk is van de Wurtembergsche van Brenz (Jüngst, Rh. Pr. 1903, S. 120, zegt dat zij gemaakt is naar Brandenburg's model). Deze tweede Ottheinrichsche veranderde Wolfgang v. Pfalz—Zweibrücken door allerlei toevoegsels in 1557 in de Zweibrücker. Aan deze verandering zou ten grondslag liggen de poging om de Zuidduitsche-luth. leeringen en gebruiken door de meer Saksisch-luth. te doen vervangen. Zoo komt hier in de plaats van den catechismus van Brenz die van Luther. Zie ook Goebel, Gesch. d. Christl. Lebens i. d. Rhein. westf. evang. Kirche, II, 439 fol. 521. flg.

dat aan de Zweibrücker kerkorde herinnert en waarschijnlijk is het dan ook dat zij ten minste voor een deel den eeredienst in de huiskerk heeft aangegeven.

Eén ding is zeker: van de gemeenten Aken en Keulen is een groote invloed uitgegaan op de organisatie van de latere Nederlandsche gemeenten. Was het Lutherdom van vóór 1567 in Nederland volkomen ongeorganiseerd, wanneer het in de zeventiger jaren en later, ook in de Noordelijke Nederlanden opkomt, heeft het een organisatie, die in de ballingschap is ontstaan, en dank zij die organisatie is haar bestaan voortaan verzekerd. Heeft het Noordduitse of het Saksische Lutherdom met zijn gewoonten en ceremoniën (resten van niet-afgeschafte Roomsche gebruiken, die door Luther gespaard werden, omdat het volk nog te weinig christelijke gemeente was) in Nederland geen ingang gevonden in de jaren dat de Luthersche gemeenten ontstonden, het Lutherdom van de Bovenlanders, van de Rijnprovincien en den Eifel is toen voor Nederland van zeer groote beteekenis geweest.

§ 4. *De beteekenis der verstrooiing voor die elementen in de Nederlanden, die den naam der Augsburgsche Confessie droegen.*

Het is niet mogelijk om die gevluchte Lutherschen uit Nederland op hunnen weg te volgen, die zich vestigden in steden als Frankfort a/d Main ¹⁾, Hamburg ²⁾,

¹⁾ Dat in Frankfort a/d. Main in 1585 eene z.g. Nederlandsche gemeente ontstaat, vindt zijn grond hierin, dat dan de Franschsprekende Antwerpse Lutheranen met Cassiodorus de Reyna medekomen. In deze z.g. Nederlandsche gemeente werd in het Fransch gepreekt en in het Fransch gezongen. De andere elementen gaan dan op in de bestaande Duitse kerk.

²⁾ Hoe sterk de banden tusschen de Nederlanders en Hamburg waren,

Essen¹⁾, enz. omdat zij zich oplosten in de Luthersche kerken, die in deze steden bestonden en er heerschten. Het is ook minder noodig, omdat wel van enkele personen uit die gemeenten, maar niet van die gemeenten zelve veel invloed op de Nederlandsche Luthersche kerken is uitgegaan. Wij mogen echter niet nalaten om te trachten een antwoord te vinden op de vraag of de verstrooiing ook invloed heeft uitgeoefend op hen, die wel vóór 1567 in de Noordelijke Nederlanden

blijkt o.a. uit de correspondentie van Westphal; zie Briefsammlung d. Hamb. Superint. Joachim Westphal, a. d. Jahren 1530—1575, v. C. H. W. Sillem, Hamb. 1903, 2 Theile; Sillem, Zur Gesch. der Nederl. in Hamburg, Zeitschr. d. Ver. f. Hamb. Gesch. 1883, S. 481—598. Saliger in de voorrede van zijn boven, blz. 304 n. 8, genoemd werk, kent in Hamburg: Hans de Meijer, Jacob de Meijer, Corn. Maartens, Mr. Johan van Houten, Fransch schoolmeester, alle vier uit Antwerpen naar Hamburg gevlucht.

1) Voor Essen vergelijk men: Acta Essendiensia, Mülheim, 1706; C. F. Bährens Gesch. d. Luth. Gemeinde und ihrer schulen zu Essen, 1813. Wächtler, Urkunden aus den ersten Jahren der Reformation i. d. freien Reichsstadt Essen, 1561—1576, Rh. Pr. 1885, S. 1 flg. Heinrich Barenbroch uit Kempen voerde hier op last van den Hertog van Zweibrücken de Reformatie in; in 1564 moest hij terug; in zijn plaats kwam toen Caspar Isselburg, die het vertrouwen der gemeente won, maar Gereformeedgezind was; deze krijgt in 1567 een geestverwant in Koolhaas; in dat jaar komt Heinrich voor de derde maal in Essen — in 1565 was hij er ook geweest — „zur Restaurirung der rechtschaffenen reinen Lehre der Augsb. Conf.“, Rh. Pr. VI, 141, maar na zijn heengaan treden Isselburg en Koolhaas al krachtiger met hun Gereformeerde gevoelens op; Koolhaas wordt nu tengevolge van een Gutachten van de Theol. Faculteit te Leipzig ontslagen en vervangen door H. Hamelmann en Isselburg gaat in 1571 naar Bremen, waarna Heinrich hier vast predikant wordt. Van nu aan is Essen onverdeeld Luthersch. Hiervan getuigt o.a. de Avondmaalsbelijdenis, die naast de kerkorde, die aan de Zweibrücker ontleend was, wordt gevonden en die aldus luidt:

Ich glaub und beken, dass Im heiligen Nachtmahl des Herrn laut der Insatzung Christi, nicht allein brot und wein als blosse Zeichen, sunder auch der ware leib der auss Maria geboren und am Creutz gestorben und auch das ware Blut das am Creutz auss den Wunden Christi vergossen

den naam der Augsbursche Confessie dragen maar niet meer, als zij uit de ballingschap in het vaderland terug keeren. Mannen als Jan Arendsz, Jurriaan Ypesz, Gerardus van Kuilenburg, Caspar Koolhaas, Johan Ostendorp en andere toongevers in Zwolle, Deventer, het Overkwartier e.e. behooren nà 1572, als zij weer een ambt in het vaderland vervullen tot de Gereformeerden; zij zijn geen van allen Luthersch geworden. Hoe komt dat?

Voordat er een antwoord op deze vraag is te geven, is het noodig te bedenken, dat geen van deze mannen tot nu toe als beslist Lutheraan is opgetreden. Wanneer Jan Arendsz in Amsterdam het Avondmaal bedient op de gewone wijze der Gereformeerden, dan is het heel duidelijk dat hij, ook al leest hij de Augustana voor — en vermoedelijk wel de Variata — de Luthersche Avondmaalsleer niet belijdt. Te recht kan Adriaan Pauw dan ook zeggen, dat hij zulk 'n viering nog nooit heeft gezien en dat zij is „een gevaarlijke

ist, so gewiss als wan wir Christum mit unsern leiblichen ogen ansehen, und mit Henden angriffen, entgegenen, essen und trinken. Entgegenen, sag ich, nicht allein den Nutz und Frucht des leidens Christi, dass unss Essen so vill sey als glauben allein, Sunder den waren Christum mit allem was er ist, und mit seinem leiden erworben hatt selber.

Auch sage ich nicht das umb der hymmelfart Christi willen soliches nicht geschehen khunnen, want Christus bedarf darumb nyt ob noch abfharen und kan ebenvoll Im Hymmel oder auss den Hymmel unss mit seinem fleisch und blutt speisen, als sein wort lauten, wie es Im gefelt; want er zugleich warhafftigh und Allmechtig ist, and darumb das soliches mit der natur nicht zugrundenn, müssen wir es mit dem Glauben ergreifen.

Auch bekenne ich, dass die christen durch das essen des leibs und drinken des leibsbluts Christo eingeleibet, wie die grune Zweige in der Stam gepfroffet werden und wie S. Paulus zeuget: fleisch von seinem fleische und bein von seinen beynen sein; und also leiblicherweiss mit Christo vereiniget sein, wie der Weinstock und die Reben". — Rh. Pr. VI, 147/8. —

Deze Avondmaalsbelijdenis laat duidelijk zien wat de Lutherschen beleden en wat zij verwachtten van hen, die de ware Augsb. Confessie waren toegedaan. Haar te kennen is te verstaan waarom er geen eenheid met de Gereformeedgezinden mogelijk was. Daarom heb ik haar in haar geheel medegedeeld als een type van belijdenis.

nieuwigheid" ¹⁾. Jurriaan Ypesz, die „de Augsb. Confessie belijdt naar de meening van haren opsteller" gebruikt de gewone formule, waarmede de Gereformeerdgezinden de Augsb. Confessie ondertekenden ²⁾. Gerardus van Kuilenburg ondertekent met de beide anderen in 1568 in Wesel de Acta van het Convent, dat heeft vastgesteld, dat aan ieder predikant, die de kerk wil dienen gevraagd moet worden of hij „consentiat cum ea doctrina quae in ecclesia publice retinetur secundum ea, quae confessione fidei, quae primum Galliarum regi per ecclesiarum illius regni Ministros, deinde etiam in vernaculam linguam conversa Hispaniarum regi ceterisque inferioris Germaniae magistratibus inscripta exhibitaeque fuit, denique etiam Catechesi continentur"; hij stemt met Koolhaas en Ostendorp in met de Nederlandsche geloofsbelijdenis en met den Heidelberger Catechismus ³⁾. Hun Lutherdom is dus wel eigenaardig, het draagt den naam van de Augsb. Confessie, maar deelt in de principieele vragen, als Doop, Ubiquiteit, enz. de Luthersche beschouwing niet. In Zwolle, Deventer en het Overkwartier gaat het met de Hervormingsgezinden als in Aken en Keulen: zij noemen zich naar de Augsb. Confessie, maar hun naam zegt niets over hun belijdenis. Lindanus omschrijft dit zeer juist, wanneer hij, sprekende over zijn bisdom Roermond, in 1578 zich aldus uitlaat: „Calvinistae tolerantur praetextu Conf. August." ⁴⁾. Wij zouden deze voorbeelden gemakkelijk kunnen vermeederen ⁵⁾ en allen zouden dit ééne bevestigen, dat men nog geen Lutheraan is, al heeft men er geen bezwaar tegen om den naam der Augsb. Confessie te dragen.

¹⁾ Zie boven, blz. 151, n. 1.

²⁾ Zie boven, blz. 235, n. 2.

³⁾ Wolters, Reformationsgesch. d. Stadt Wesel, S. 339 sq.

⁴⁾ Public. d. l. Soc. Hist. et Archéol. d. l. Duché de Limbourg, XXIX, 1892, blz. 293.

⁵⁾ Zie Inleiding, blz. 11 vlg.

Evenzoo is het nu gesteld in het land, waarheen de Nederlandsche Hervormingsgezinden hadden moeten vluchten. Fruin ¹⁾ moge zeggen, dat de protestantsche gemeenten in Keulen en in de steden van Gulik en Kleefsland geen scherp uitgedrukt karakter droegen, het is slechts zeer betrekkelijk waar en dan alleen van de laatstgenoemde, want al waren deze gemeenten niet geprononceerd-Gereformeerd, zij waren zeker negatief-Luthersch. In 1532 moet Melanchton, de eigenlijke Reformator van de Rijnstreken, er over klagen, dat men in het Kleefsche Luther haat; Johan Monheim, die hier in 1551 zijn Catechismus heeft uitgegeven, welke een Erasmiaanschen geest ademde, doet dezen Catechismus in 1561 op nieuw verschijnen en dan wordt de leer van Doop en Avondmaal er in omschreven met Calvijn's eigen woorden; de telling der geboden blijft echter die van Augustinus en Luther. In 1566 neigt de Hertog v. Kleef er toe om een „luthersche” kerkorde in te voeren, zeer tegen den zin van de Protestanten in Kleef en, wanneer Hamelmann, die het onderscheid van Luthersch en Turksch — want zoo noemden de echte Lutheranen graag de Gereformeerde beschouwingen — goed kende, over het concept van die kerkorde spreekt, dan zegt hij: „Quatuordecim priores (t. w. van de 28, die het concept opstelden) qui Augustanam sequuntur Confessionem, plerumque doctores Philippizare videntur, ideo Calvinismo sunt dediti. Itaque in verbis coenae cothurnum aliquem struxerunt” ²⁾. Er moge in dezen tijd nog 'n zekere confessioneele onbesttheid zijn in Gulik en Kleefsland ³⁾, men neigt in ieder

¹⁾ Zie Dr. R. Fruin, De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde kerk van Holland, Arch. Ned. Kerkgesch. V, 1895, blz. 1—46; blz. 10.

²⁾ L. Keller, Die Gegenreformation i. Westf. u. a. Niederrhein, I, S. 16; Hamelmann, Opp. genealogico-historica, Lemgov. 1711, p. 1509.

³⁾ Zie H. Müller, Die Evang. Gemeinde zu Rees, Wesel, K. Kühler, 1910, S. 6 flg.; M. Rh. KG. 1911; V, S. 839. Rotscheidt, Wie wurde die Grafschaft Moers evangelisch.

geval naar het meer-Gereformeerde type, maar draagt den naam der Augsb. Confessie. Wesel, dat een tijdlang onder den invloed van de aanhangers van Tileman Heshusius gestaan heeft, heeft in deze jaren de Heshusianen en de Weselsche belijdenis, die goed-Luthersch was, afgedankt, en heeft meer dan genoeg van het drijven van hen, die zich voor de echte Lutheranen uitgaven ¹⁾, maar het denkt er niet over om ook de Augustana af te schaffen. En hoe het in Keulen ging hebben wij boven gezien; en Luther-schen en Gereformeerden, die daar naast elkander leven, belijden haar te zijn toegedaan. Fruin's beschouwing is dan ook niet juist: Gulik en Kleefsland waren beslist niet-Luthersch en even beslist nog-niet-Calvinistisch, maar Gereformeedgezind waren zij wel.

In Emden was het niet anders gesteld, al heette men ook daar de Augsb. Confessie te belijden; want waren de Graven van Oost-Friesland al de Luthersche leer toegedaan, in Emden vond zij geen ingang, dan den zeer korten tijd, dat zij van buiten was opgelegd ²⁾. Men was hier Gereformeed.

Dat de Nederlandsche ballingen nu niet het minste bezwaar hadden om evenzoo te handelen als degenen, te midden van wie zij leefden, blijkt uit het volgende. In April 1570 heeft men in Emden het plan opgevat om zich gemeenschappelijk met een klaag- en verweerschrift te wenden tot den Duitschen rijksdag, die te Spiers gehouden zoude worden, en daarin de voorspraak van het Rijk voor de verdrukte Nederlanden te vragen ³⁾. Dit plan wordt door den Prins van Oranje ondersteund. Kort te voren echter, hadden de Nederlandsche broederen van Heidelberg en Frankenthal een schrijven aan de verstrooide gemeen-

¹⁾ Wolters, o. c. S. 264 flg.

²⁾ Meiners, Oostvrieschl. Kerkel. Gesch. II, blz. 315—331.

³⁾ Fruin, l. c. blz. 12.

ten gericht, om er op aan te dringen, dat de artikelen, die op het Convent te Wesel door vele geloofsgenooten waren opgesteld, ook door haar zouden worden geteekend. Die van Emden ¹⁾ hadden hiertegen bezwaar. Het leek hun alles behalve geschikt om op dit oogenblik, nu zij steun wilden vragen aan het Duitsche rijk, zich als Gereformeerden te constitueeren. Dit was onpolitiek. Alleen de Augsb. Confessie kon de rechtsgrond zijn, waarop men pleitte. Daarom weigeren zij aan het verzoek der Heidelbergsche broeders te voldoen. Hierover ontstaat eenige wrijving; met dit gevolg dat het geheele plan van de Emdenaars nu dreigt te mislukken, maar als het zoo ver komt, nemen de Heidelbergers het Emdensche plan over en stellen een Apologie op, waarin zij uitspreken: „Nos enim certe vel libentissimis animis Confessionem Augustae a vestris majoribus Carolo Imperatori oblatam recipimus atque amplectimur”. De Heidelbergers weten ook heel wel, dat als zij tot den Rijksdag komen met een verzoekschrift, waarin zij uitspreken dat zij de Nederlandsche geloofsbelijdenis zijn toegedaan, dit ijdel werk is. Daarom hebben zij geen bezwaar hier den naam der Augsb. Confessie te noemen en te verklaren, dat zij „per omnia” instemmen, „doctrinae eorum Theologorum, quorum opera illa formula conscripta traditaque est”, d. w. z. dat zij instemmen met de beschouwingen van Melanchton e. s. De vrees van de Emdenaars bleek zoo ongegrond ³⁾. Maar, al gebruiken zij dezen naam,

¹⁾ Dr. F. L. Rutgers, *Calvijn's invloed op de Reformatie in de Nederlanden*, 1899, blz. 205.

²⁾ Fruin, l. c. blz. 23/24; Rutgers, l. c. blz. 207.

³⁾ Het schijnt mij toe dat dr. v. Schelven — de Nederd. vluchtelingen kerken, blz. 130 — als hij deze aangelegenheid bespreekt, de eigenaardigheid van wat hij noemt „de Coornhertsche partij” niet zuiver teekent. Hij zegt dat haar aanhangers nu waren tegen „een Apologie”. Dat is niet juist. Zij meenen dat de *Apologie, die Datheen en Rhetius opstellen* zullen in „onse saecken (niet) vruchtbaer soude syn”. En dat wel om het *karak-*

daarom zijn zij nog niet welwillend gestemd tegenover de gnesio-Lutheranen. Noch die van Emden, noch die van Heidelberg, noch die van Wesel konden dat zijn, want deze Lutheranen wierpen hen uit als menschen, die een duivelsche leer huldigden ¹⁾. Het gebruiken van den naam Augsb. Confessie heeft hier niets te maken met Luthersch zijn.

Dit blijkt ook uit hetgeen er behandeld is op de Synode van Bedburg van 1571 ²⁾. Daar wordt door Philips van Marnix van St. Aldegonde in naam van den Prins van Oranje en ook van hemzelfen o. a. het volgende ter behandeling voorgedragen: „Datmen beraetslage wat voor een beste middele nu soude konnen volghen om een eenicheyt ende overeenkominghe op te richten met de gemeynte der Confessie van Ausborch. Item oft het goet wesen sal den naam der Confessie voorsz. te voeren. Oock so is voorghegheven de goede gheneghenheyt sommiger Predicanten, int landt van Dillenborch residerende ende oock in Hessen, ende is voorghegheven datmen door Godes

ter van Datheen en Rhetius; zij vreezen dat dezen „int maecken van die Apologie hore oude verstandt noch souden mogen dryven ende daerinne stellen articulen die jegens die Augsburchse Confessie etlycke malen souden mogen stryden” — en zij vreezen ook dat als men Rhetius „volle instructie ofte procuratie” geeft de Heidelbergers misschien daaruit de conclusie trekken, dat zij met hem ook de andere kwestie over de organisatie in orde kunnen maken. Daarom zenden zij Rhetius met die volmacht niet, schrijven dat zij aan de Apologie niet verlangen mede te werken en spreken de hoop uit dat als de Paltzische broeders er een opstellen zij dan „verstandich ende omsichtich genoegh” zullen handelen. En — was vrees voor het drijven van Datheen niet gewettigd? Hebben de Emde-naars niet later ook onder de niet-Coornhertschgezinden tal van gelijkgezinden gehad?

¹⁾ Werken d. Marn. Ver. II, 2, blz. 113; Rh. Pr. 1906, S. 109, 110.

²⁾ Synodalbum, Die Akten der Synoden und Quartierkonsistorien in Jülich, Cleve und Berg 1570—1610, hrsg. v. Prof. D. Ed. Simons, Neuwied, 1909. S. 71. Werken Marn. Ver. II, 2, blz. 7. Van Meer, de Synode te Emden, 1892, blz. 94/95.

hulpe ende ghenade goede middel vinden soude tot een goede christelijke overeenkominge der voorsz. Predicanten, jae oock met die van den lande van Sacxen, wt aenmerckinge des Catechismi, nu onlanx tot Wittenberch wtghegheven . . .” Deze zaak wordt op de Synode echter niet besproken maar uitgesteld tot op „het Synodus qualificatus”, doch dit eene is zeker, dat, wanneer het aannemen van den naam der Confessie had moeten leiden tot Luthersch worden, de zaak niet eens uitgesteld, maar onmiddellijk verworpen zoude zijn. Wel willen de vergaderden hun geestverwanten, de Melanchtoniaanschgezinden aan zich verbinden, want de Catechismus, waarvan hier gesproken wordt, is de kryptocalvinistische „*Catechesis contexta ex Corpore doctrinae ad usum scholarum puerilium*, Wittenberg, 1571”, maar aan het omhelzen van de specifiek Luthersche leeringen denkt niemand ¹⁾.

¹⁾ De opvatting door R. Fruin, l. c. blz. 35, gehuldigd, schijnt mij niet juist te zijn. Dit uit te spreken eischt, ook ter wille van de plaats, die Fruin terecht inneemt onder onze historici, nadere motiveering. Er is bezwaar bij de Emdenaars tegen een Synode. Waarom? Wel zegt Fruin, zij willen geen eenheid op den grondslag der Confessie (d. i. van de Ned. Geloofsbelijdenis) omdat 1° dit tevens voor goed afscheiding van de Lutherschen zoude met zich brengen, en 2° het stichten van een nieuw Gereformeerd Pausdom ten gevolge zoude hebben. Het laatste is juist; het wordt door henzelfen uitgesproken in hunne brieven van 17 en 19 Juli 1570. Zij huiveren terug voor een streng kerkelijk verband. Maar, het eerste staat *nergens*. Zij willen alleen *a.* bij hun adres aan den Rijksdag op grond van de Augsb. Conf. pleiten — dat deden de Gereformeerden overal, zie Krafft, Rh. Pr. III, 1877, S. 118 — omdat dit de eenige rechtsgrond voor hen is; *b.* zij achten het niet gewenscht, dat de Nederl. belijdenis, die op het Convent te Wesel is aangenomen, in het adres wordt genoemd; en *c.* zij willen Rhetius geen volmacht geven, omdat hij hun toeschijnt met v. d. Heyden te zullen medegaan, als deze zijn antipathie tegen de Augustana soms mocht bot vieren. Maar v. d. Heyden doet dit niet; zoowel hij als Datheen verklaren in hun adres aan den Rijksdag met de Augsb. Conf. in te stemmen. Dit gevaar is dus voorbij. Als de Emdenaars zich hierna nog verzetten, dan heeft het een

Dit wordt volkomen bevestigd door den verderen loop der geschiedenis. En in Aken, en in Keulen gaat van de Gereformeerden, die zich officiëel noemen „toegedaan der Augsb. Confessie”, de poging uit om zich met de Lutherschen te vereenigen of ten minste zich met hen te verstaan. Zij hopen hierdoor gemakkelijker toestemming tot het houden hunner godsdienstoefening te krijgen. Zoo disputeeren zij met hen, maar kunnen zich aan den eisch der Lutherschen om de juistheid der Ubiquiteitsleer te erkennen, en haar te aanvaarden, niet onderwerpen. Daardoor mislukt hunne poging ¹⁾. Toch treden de Gereformeerden ook daarna niet zóó afstootend op als de Lutherschen, want het is helaas een feit, dat de poging tot reformatie van Gebhard Truchsesz óók daardoor is mislukt, dat de Luthersche hoftheologen liever Roomsch wilden zijn, dan Calvinist ²⁾.

Het is niet juist, wanneer men meent, dat het dragen van den naam der Augsb. Confessie eo ipso insluit het in meerdere of mindere mate Luthersch zijn. Van dit laatste werden ook de Noord-Nederlandsche ballingen in Duitschland al meer afkeerig. Het is bijvoorbeeld een opvallend

anderen en wel alleen den tweeden genoemden grond. Zij zijn bang voor tucht, discipline, ordeninghe, enz., want als die er is, kunnen er allicht velen worden uitgesloten en dan is het gevaar voor een nieuw Pausdom er.

Bovendien vergeet Fruin dit ééne, dat door de geheele geschiedenis heen niet de Gereformeerden in dezen tijd zich afscheiden van de Lutherschen, maar dat overal de Lutherschen zich afscheiden van de Gereformeerden, die zij achten: „Offentliche Lästerer der Majestätischen Herrlichkeit und herrlichen Majestät Christi”. Zie ook Rutgers, l. c. 206 vlg.

¹⁾ Over Aken, zie boven blz. 322. Voor Keulen, Z. B. G. V. XVI, S. 107; naar aanleiding van dit dispuut is vermoedelijk ontstaan de „Confessio D. Johannis Badii de Coena Domini contra transsubstantiationem Pontificiam.”

²⁾ Fr. v. Bezold, Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir, II, S. 207; zie ook Möller Kirchengesch. III³. S. 299, 1907; en het geschrift van Pol. Leyser: *Ob, wie und warum man lieber mit den Papisten Gemeinschaft haben, und gleichsam mehr Vertrauen zu ihnen tragen soll, denn mit und zu den Calvinisten.* 1595, HRE³, XI, 430.

feit, dat Adriaan Pauw, een man, aan wien men in 1566 in Amsterdam een zekere sympathie voor het Lutherdom niet ontzeggen kan, niet meer tot het Lutherdom neigt, als hij in 1578 in Amsterdam terugkomt; hij is dan Gereformeerdgezind, evenals Jan Arendsz. Hoe komt dit? Hij heeft in Hamburg vertoefd, waar een man als Joachim Westphal den toon aangaf; hij had dus gemakkelijk van de waarheid van het Lutherdom overtuigd kunnen zijn en afkeer van alle Gereformeerdheid als kunnen indrinken; het tegendeel is echter geschied. Het strijdlustige en zich verbijtende Duitsche Lutherdom van dezen tijd had weinig aantrekkelijks voor hen, die de vragen, waarover getwist werd, niet alleen geen levensvragen achtten, maar in de eerste plaats snakten naar vrijheid van geweten. Hieraan is het toe te schrijven, dat mannen als Jan Arendsz c. s., die de Oostfriesche Lutheranen meer van nabij leerden kennen, zich niet tot hen aangetrokken gevoelden. In geen geval ligt dan ook het punt, waarover wrijving was ontstaan tusschen Arendsz en de Heidelbergers in de beantwoording der vraag op welke wijze zij tegenover de Lutherschen moesten gaan staan, maar wel in deze: is het gewenscht dat de verstrooide Hervormingsgezinde Nederlandsche ballingen nauwer aan elkander worden verbonden door een organisatie, die Noord en Zuid omvat?

Voor zulk een organisatie voelen de Zuidelijke Nederlanders, als Taffin, v. d. Heyden e. a. meer dan de Noordelijke; zij hadden ervaren welk een kracht er in schuilt. Wat hadden de verbonden consistories niet reeds in 1566 en 1567 vermocht! Arendsz, Gabriel e. a. Noord-Nederlanders voelen er echter niet veel voor. Zij vreezen, dat organisatie ook beteekent pausdom, dat kerkelijke tucht, die er bij behoort, ook beteekent geestelijke dwang en daarvan zijn zij afkeerig. Zij zijn dus niet onmiddellijk bereid om met v. d. Heyden mede te werken; maar als de Synode van Emden den 13 Oct. 1571 wordt gesloten, staan de namen

van Jan Arendsz. en van Peter Gabriel ook onder de Acta; zij hebben dan medegewerkt tot het vaster regelen van het kerkverband, tot „grondlegging van de uitwendige eenheid der kerk”¹⁾. Zij hebben dan overwonnen de bezwaren, die zij eerst hadden en die v. d. Heyden in zijn brief aan Arend Cornelisz. van 25 Sept. '73 omschrijft: „... Wat ist dat wy vele steden ende mueren cryghen ende hebben, als Jerusalem niet opgebout soude worden, daer toch de Heere meer daertoe gesint is, dan tot alle Jacobs wooninghen. Ghy doet een groot werck die Conventus aenstellende, want die hen vanden naem der discipline ende ordeninghe schouwen, sullense toestaen reipsa, ende 'tgelt gelyck hoe Christus gepredict wert, als Hy suyver inde leere gepredict wert ende men allenskens tot eenige forme comen mach. Van Petro en verwondert my niet, want ghy weet dat ickt v. l. dick gesegt heb, dat hy, noch syn gesell, ja hy doer den anderen deser saken een afschouwen hadden, hoewel syt toch onderschreven ende ons daerover ten lesten bedanct hebben”.

Hier wordt zoo duidelijk mogelijk uitgesproken dat Petrus Gabriel en Jan Arendsz behoorden tot die sympathieke naturen, die wars zijn van dwang, die als von Baader zuchten: „ab organisatoribus libera nos Domine”, en die toch, door den drang der omstandigheden, door de eischen der praktijk er toe komen om mede te werken dat er een „sekere forme” komt, een organisatie. Tegen de belijdenis van Arendsz. c. s. heeft v. d. Heyden in zijn brief niets in te brengen. Hij wist natuurlijk ook wel dat niet allen in alle dingen met elkaar overeenstemden, maar hij wist ook dat Datheen en Koolhaas, Arendsz. en Gabriel²⁾ bereid zijn de Nederlandsche belijdenis te prediken en haar te onderteekenen. Het schijnt mij toe, alsof in deze dagen nog

¹⁾ van Meer, l. c. 160.

²⁾ De beide eersten onderteekenen de Weselsche, de beide laatsten de Emdensche artikelen.

de beschouwing heerschte, die in de Nederrijnsche synoden gold, dat men zich niet op de woorden, niet secundum confessionem, maar op den inhoud, secundum ea quæ confessione continentur, der Confessie verplichtte ¹⁾. Er waren hier „rekkelijke” en „preciese” Gereformeerden, die later uit elkander zullen gaan, zoodra zij tot heerschappij zijn gekomen; maar die nu, in den tijd der ballingschap, nu men elkaar zoo zeer noodig heeft, de handen ineenslaan en samen werken aan het ééne groote doel: de Nederlandsche Protestanten te vereenigen, opdat als het morgenlicht der volksvrijheid doorbreekt, men gereed zij tot de taak, die dan wacht.

Dit streven naar eenheid heeft ten gevolge gehad dat geen der mannen, die in 1566/67 in de Nederlanden den naam der Augsb. Confessie nog dragen, tot het latere Nederlandsche Lutherdom behooren. Zij zijn vóór alles Nederlanders en, — gelijk Willem I, de Prins van Oranje, de man, die nooit Calvinist is geweest en nooit het ideaal verloren heeft: de begeerte om eenheid te brengen in de verscheurde kerken, ten slotte, ter wille van het landsbelang, zich aangesloten heeft bij de Gereformeerden, al verklaart een Datheen ook, dat hij om God noch godsdienst gaf ²⁾ — zoo hebben de mannen als Arendsz, Gabriel, Pauw en zoovele anderen, afgestooten door wat zij in de ballingschap van de Gnesio-Lutheranen hadden leeren kennen, zich aangesloten bij de Zuidelijke Nederlanders, die van organisatie veel verwachtten, al was dier optreden en belijden hun wel eens wat al teforsch. Zooals de organisatie der Luthersche gemeenten van Aken en Keulen aan die in de Nederlanden den weg heeft doen kennen om er niet-onder-te-gaan, zoo heeft de organisatie der Gereformeerden den Nederlanders den weg gewezen om tot-zegepraal-te-komen. „Zonder or-

¹⁾ Simons, Niederrhein. Syn. u. Gem. leben, S. 14.

²⁾ H. Q. Janssen. P. Dathenus, 1872, blz. 10.

ganisatie verloopt elke geestelijke strooming"; de Luther-
schen begonnen dit eerst te verstaan, toen de Gereformeerden
het reeds lang in toepassing hadden gebracht.

Zoo heeft de ballingschap voor de Lutherschgezinden of
de met Luther sympathiseerenden in de Nederlanden een
dubbele uitwerking gehad. Eensdeels hebben zij er in leeren
kennen den vorm der huiskerk, die voortaan zijn zal de
vorm, waarin hun godsdienstig leven zich openbaart, ander-
deels hebben zij er de sympathie verloren van hen, die
vóór 1567 hun geestverwanten schenen te zijn, maar die
het belang van de eenheid des Vaderlands — een Staat
met meer dan één kerk was toch een in die dagen onmo-
gelijke gedachte — hooger stellen dan elk ander; die zich
met de Gereformeerden uit het Zuiden scharen om de Con-
fessio Belgica, en den band met het Gereformeerde Fransche
volk hooger achten, dan dien met het Luthersche Duitsche.

Voortaan geldt nog meer dan vroeger: vreemdelingen
vormen de kern der Luthersche gemeenten in Nederland.

HOOFDSTUK III.

DE LUTHERSCHE GEMEENTE VAN WOERDEN TOT 1600.

HOOFDSTUK III.

De Luthersche gemeente van Woerden tot 1600.

Toen in 1572, op de eerste Staten-vergadering te Dordrecht, besloten werd, „dat gehouden sal worden vrijheid van religie, en dat een iegelijk de zijne in het openbaar, in kerk of kapel, naar het de Overheid zal goeddunken, vrij oefenen zal, zonder dat daarin iemand overlast mag lijden”, zag Prins Willem een van de groote beginselen, waaruit hij leefde, omgezet in een officiëel besluit. Maar dit besluit hield geen rekening met wat een groot deel van het volk en vooral met hetgeen de predikanten wilden. Deze begrepen niet hoe men gelijkelijk èn den Roomschen èn den Gereformeerden godsdienst zou kunnen dulden, daar zij immers lijnrecht tegenover elkander stonden als Satans-dienst tegenover Gods-dienst; zij konden zich niet anders voorstellen dan een Staat met één godsdienst. Weldra wordt de afkeer tegen dit besluit zóó sterk, dat de Staten de resolutie intrekken en in 1573 de uitoefening van den Roomschen godsdienst verbieden. Al krachtiger wordt daarna het verlangen om den Gereformeerden godsdienst tot staatsgodsdienst te maken; in 1575 vorderen de Staten van Prins Willem, als hij de hooge Overheid dezer landen aanvaardt, dat hij de Gereformeerde religie zal handhaven; bij de Pacificatie van Gent wordt zij als de officiëele godsdienst

van Holland en Zeeland erkend, en in 1583 overweegt men of het dertiende Artikel van de Unie van Utrecht, dat over den godsdienst handelt, niet aldus moet gewijzigd worden, dat de Gereformeerde religie er voor goed als staatsreligie der Vereenigde Nederlanden wordt aangewezen. En, al geschiedt dit niet, men handelt toch met de veroverde steden zoo, alsof het werkelijk vastgesteld was. „De Gereformeerde godsdienst is de godsdienst der Nederlanden”, hiervan gaan de Staten al beslister uit en de gemeente, die dit rijkelijk ondervindt, is de Luthersche gemeente van Woerden, de stad die in 1572 tot den Prins was overgegaan, onder beding, dat zij Luthersch zou blijven.

§ 1. *De eerste moeilijkheden en het afzetten van Saliger en Fredeland. — 1580.*

Het vertrek van v. d. Laer had in Woerden ten gevolge dat er een nieuw predikant gekozen moest worden. De vraag was natuurlijk wie. De Magistraat had in dezen te beslissen en koos een vriend en geestverwant van Saliger, die juist ambteloos rondzwierf: Hendrik Fredeland (Vredeland). Hij was, na eerst predikant in Schlukcup geweest te zijn, werkzaam aan de St. Jacobikerk te Lübeck, toen Saliger, die daar aan de St. Mariakerk stond, er zijn Avondmaalsleer verkondigde. Deze komt hierop neer: „al wat geconsacreerd is, is sacrament, ook al wordt het niet uitgedeeld en niet genoten”; zij is dus zoo goed als Roomsch. Hierover ontstond strijd. Fredeland stelde zich in dezen aan de zijde van Saliger en werd met hem in 1568 verbannen. In Rostock, waar zij nu kwamen, trof hun hetzelfde lot; na eenigen tijd te hebben rondgezworven werd Fredeland toen Diakonus aan de St. Pieterskerk te Hamburg; hier werd hij in 1577 ontslagen om zijn leer over de erfzonde, overtuigd Flaciaan als hij was. Deze geestverwant van Saliger aanvaardt in 1577 in Woerden zijn ambt en in

denzelfden geest werken beiden tot opbouw van het Lutheranisme aldaar ¹⁾).

Maar niet voor deze gemeente alleen denken en schrijven zij. Er is allerwege in de Nederlanden herleving en bovenal: er is in Antwerpen ontwaking gekomen. Daarheen keeren al meerderen terug, die er vroeger hebben gewoond en Saliger leeft met zijn oude gemeente mede. Hij weet, welke gevaren er voor haar bestaan, hoe machtig de Gereformeerden zijn en hij tracht de Lutherschen samen te binden door hen aan te raden toch een huiskerk te stichten. Zij volgen zijn raad op en den 29^{en} Nov. 1577 onderteekent hij „de Artikelen van de huyskercken”, waarin hij met kracht voor haar recht is opgekomen ²⁾. Ook in 1579 mengt hij zich nog eens met zijn ambtgenoot in den strijd, die naar aanleiding van de oprichting ervan is ontstaan, en verdedigt ze, gelijk wij reeds gezien hebben, met krachtige argumenten. Trouwens niet alleen in dezen kamp treedt hij op, ook in het geschil over de erfzonde mengt hij zich en wel zóó, dat, als hij weggaat, de Gedeputeerden van Antwerpen een zucht van verlichting slaken ³⁾.

Hij is een hartstochtelijke natuur, scherp belijnd, nog al fanatiek en niet wel te spreken over de zulken, die niet denken als Flacius, en natuurlijk ook niet over de Gereformeerden. Dit blijkt weldra. Het moet voor hem een harde pil geweest zijn, toen hij zag, dat de Hollandsche steden al meer Gereformeerd werden en scherp zag hij toe, dat niet ook Woerden besmet werd met de Gereformeerde leer. Toen nu in Mei 1579 „de Wethouderschap van Woerden door den Prins werd veranderd” en er ook Gereformeerden in werden

¹⁾ Cf. Sillem. Briefe Westphal's, II, S. 538; N.B.L.N. I, 135; Moller, Cimbria Litt. I, 187.

²⁾ Zie boven, blz. 331, vlg.

³⁾ Zie N.B.L.N. I, 139.

opgenomen, brak zijn toorn los¹⁾. Op welke wijze hij zich geuit heeft, behoeft hier niet te worden medegedeeld; zijn optreden was van dien aard, dat de Staten zich ermede inlieten, en, na zich eerst op de hoogte gesteld te hebben van wat er geschied was — den 31^{en} Aug. — een paar Commissarissen naar Woerden zenden om hem te verhooren.

Bij dit verhoor kwam uit, dat hij zich over den Doop bij de Calvinisten zoo had uitgelaten, dat er waren, die meenden, dat hij alle Gereformeerdgedoopten verdoemd achtte; hij loochende het, maar wel erkende hij dat hij, predikende over Hos. 4, gezegd had, dat het verbreken van verbonden, enz. zooals te Amsterdam en elders geschied was, tegen het tweede gebod was; „de Calvinisten jagen de Papisten uit, waar zij de sterksten zijn, zoo men dagelijks ziet, 't welk God geklaagd moest zijn en de Overheid behoorde te straffen, overmits het godlooze, meenedige en trouwlooze bondbrekers waren” . . Hij verdedigt zichzelf dan wel en zegt, dat hij gedaan heeft naar het voorbeeld der Profeten; dat hij, naar Tit. 2., „krachtens zijn ambt allen bestraffen moest met gantschen ernst”; dat degenen, die hem aangeklaagd hadden, allen iets op hun kerfstok hadden; „dat zij de Ordinnantie op den huwelijken staat niet hadden onderhouden, enz.”, en dat hij een hunner naar 1 Tim. 5. openlijk in de kerk bestraft had van wege „zijn tooversche teekenbediedinge met de zifte ter wille van den gouden ring, dien de Baljuw verloren had”, maar zijn zelfverdediging schijnt op Commissarissen niet zulk een indruk gemaakt te hebben als de aanklacht, die er tegen hem was. Hij wordt ten minste weldra naar den Haag ontboden, waar hem eenige artikelen worden ten laste gelegd. Hij verzet zich; hij wil zijn aankla-

¹⁾ Zie voor dit en het volgende: Smit, MS. X, blz. 29 vlg.; Reudler, B.L.K. III, blz. 73 vlg.; Bor, Ned. Oorl. Boek XVI, Fol. 170, vlg.; 145 vlg.

gers kennen; hij wil op de aanklacht niet antwoorden, enz. en nu wordt hem verboden om weer in Holland te prediken, hetzij in het openbaar of in het geheim, vóórdat hij zich gezuiverd heeft van wat hem ten laste gelegd is. Hij beroept zich op het goede, dat hij tijdens de belegering voor de stad heeft gedaan, hoe hij toen belet heeft, dat de stad aan de Spanjaarden werd overgeleverd, maar niets baat; Saliger wordt uit zijn ambt ontzet ¹⁾).

Ook de Goudsche Classis had zich reeds vroeger met deze zaak ingelaten; zij had zich tot de Magistraat van Woerden gewend en tot Saliger en van beiden antwoord gekregen; op de Provinciale Synode van 15 Sept. 1579 werd besloten beider schrijven weer te beantwoorden met „een kort, christelijk antwoord, tot vrede, niet tot twist dienende” en tevens aan Saliger een afschrift te zenden van de „Epistola ad authores libri Bergensis, qui etiam Concordia dicitur” ²⁾), maar het zoude niet gebaat hebben, al was de Epistola ook tot hem gekomen, vóórdat hij gevaar liep afgezet te worden, want Saliger wilde van de Formula Concordiae niet weten en met de Gereformeerden, „valsche, oproerige geesten”, kon hij niet overweg.

Nadat Saliger uit zijn ambt is ontzet, zonden de Staten een paar afgevaardigden naar Woerden, om aan Fredeland op te dragen alleen den dienst waar te nemen — 9 Nov. —. Deze weigert; den volgenden dag zeggen daarop beiden, Saliger en Fredeland hun dienst op, omdat zij „niet langer

¹⁾ Bor c. s. deelen ook mede, dat Saliger 9 Aug. 1579 gepredikt heeft tegen het plan der Staten om den Koning van Spanje af te zweren; in de aanklacht wordt daarvan geen gewag gemaakt, reden waarom Smit, MS. l. c. blz. 22 reeds beweert, dat hier een vergissing bij Bor heeft plaats gehad; hij verwart Saliger met Rudse, waarover beneden. In 1581 heeft de afzwering plaats.

²⁾ Reitsma en van Veen, Acta der Prov. en Part. Synoden II, 175; F. S. Knipscheer, de invoering en waardeering der Geref. belijdenisschriften in Nederland vóór 1618, Leiden, 1907. blz. 34 vlg. en beneden Hoofdst. IV § 1.

begeeren te dienen, waar geen straf geschiedt over degenen, die de wetten op het stuk van het huwelijk enz., overtreden". Hun ontslag wordt door Commissarissen aangenomen; onmiddellijk tracht men nu in den dienst te voorzien. Door bemiddeling van den Gouverneur, die de tolk is van verscheiden burgers en magistraatsleden, ontvangen zij van den Heer van Warmond voor eenigen tijd een leen: Nicolaas Simonszoon, den predikant van Woubrugge.

Hier was hij eerst priester geweest, daarna om zijn Luth. ketterij in Utrecht gevangen gezet, maar na de Pacificatie van Gent ontslagen en op zijn plaats hersteld. Hij heette der Augsb. Confessie te zijn toegedaan, wat, daar Woubrugge ook behoorde tot het gebied van Erik van Brunswijk, niet veel behoeft te zeggen. Hij wordt den 15^{en} Nov. met geweld op den preekstoel gebracht, want de kerkmeesters wilden de sleutels van de kerk niet afstaan, en begint zijn moeielijken arbeid onder veel tegenwerking. Eer zeker gedeelte wil van hem niet weten en weldra is er een huiskerk naast de publieke kerk opgericht, waar Fredeland — en Saliger? — dienst doet.

Dit was te verwachten. Saliger en Fredeland waren in Duitschland, in waarlijk Luthersche omgeving, afgezet, om hunne particuliere meeningen, die zij met groote taaiheid vasthielden; dáár, in het land van de Augsb. Confessie hadden zij geen plaats, hoe zoude het anders kunnen dan dat zij zich hier keerden tegen een man, die enkel de Augsb. Confessie heette te belijden? Zij noemen hem, hoewel hij uitsprekt, dat hij Luther houdt voor een rein leeraar: „een leugenaar, een overtreder van het achtste gebod" en zij stoken het vuurtje van tweedracht al meer, naar mate het getal toeneemt van hen, die het met den begaafden Simonszoon zeer goed kunnen vinden ¹⁾.

¹⁾ Het zal wel altoos onzeker blijven of Simonszoon Lutherschgezind was of niet. Er waren in dezen tijd verscheidenen, die in de Rijnstreken

Inmiddels worden er door Saliger's geestverwanten allerlei pogingen aangewend om hem in zijn ambt hersteld te krijgen. Den 21^{en} Nov. nemen de Staten naar aanleiding hiervan een resolutie, waarin zij uitspreken: „niet van meeninge te zijn eenige verklaring te doen aangaande de religie, die tot Woerden tot nog toe is gepredikt of den ingezetenen van dien eenig belet of verhindering te doen in de religie, als niet wezende de vocatie van de Staten”, en tevens de zaak van Saliger als afgedaan te beschouwen, zoodat zij „de Supplianten belasten zich daarmee niet meer in te laten”. Als Saliger daarna, in Januari, een 50 à 60 menschen in huis heeft ontvangen, wordt hem gelast dit te laten; het baat niet of zijn vrienden zich dan weer wenden tot de Staten en of hij zelf, den 31^{en} Jan., al schrijft aan den Prins, want den 4^{en} April 1580 besluiten zij, in overleg met den Prins, lettende op al de moeielijkheden, die er in Woerden zijn, dat Saliger en Fredeland stad en land moeten verlaten. Weldra vertrekken zij, in Woerden achterlatende een huiskerk, waar tijdelijk de afgezette schoolmeester Jan Roelofszoon voorgaat en een gescheurde gemeente, waarvan het grootste gedeelte gesticht wordt door Nicolaas Simonszoon.

Een andere vraag schijnt in dezen tijd ook de gemoederen bewogen te hebben. Er is ten minste een resolutie van de Staten van 22 Dec. 1579, die hierop wijst. Eenige burgers, waaronder Corn. Hendriksz. v. Bersingen, oud-Burgemeester, zijn bij de Staten geweest; naar aanleiding van

duplius religionis waren — zie boven blz. 218 —; wij zullen later in Boxhorn een man ontmoeten, die eerst Lutheraan was en langzamerhand Gereformeerd werd, zoo zijn er meer; in geen geval is het dan ook gewettigd om Simonsz. aan te zien als een oneerlijk man, gelijk Reudler doet. Juist dit, dat hij tegenover Saliger staat, maakt het onmogelijk om zekerheid aangaande zijn geloofsovertuiging te verkrijgen; hij kan Lutherseh geweest zijn en toch door Saliger e. s. zijn uitgestooten als „verrader, ketter” enz.

het door hen gevraagde, verklaren de Staten, dat zij „de oude privilegien, handvesten en gerechtigheeden” van de stad zullen handhaven; dat zij nooit hebben toegestaan de verpanding van Woerden aan Hertog Erik, nooit zullen toelaten, dat die door hem of van zijnentwege weer wordt aanvaard en zij de stad niet zullen verhinderen in haar religie van de Augsb. Confessie. Vreesde men dan toen, dat Hertog Erik van zijn recht zou gebruik maken en zijn pandschap aan een ander zoude afstaan, of dat de Staten in de rechten van de stad zouden grijpen? Mij is het niet duidelijk, maar wel valt op de zeer voorzichtige wijze, waarop over den godsdienst gesproken wordt. De Staten zullen alleen de stad „niet doen behinderen in haarluiders religie van de Augsb. Confessie”. Veel zegt dit niet en, wanneer den 4^{en} April d. a. v. in de reeds genoemde resolutie der Staten staat, dat zij geresolveerd hebben, in overleg met Z. Excellentie „dat zoowel de religie op de Confessie van Augsburg als de Gereformeerde binnen de stad vrijelijk en onverhinderd zal mogen gebruikt worden, onderhouden en geexerceert”, dan is duidelijk geworden hoe weinig het zegt en is door het Contract van 1572 een streep gehaald. De Staten erkennen in Woerden twee gelijkgerechtigde religies, die naast elkander vergaderen mogen, al blijft het luiden der klok en het begraven van de dooden in de kerk gemeenschappelijk. Voorts wordt den Lutherschen toegestaan alleen daar ter plaatse te prediken, waar het laatst gepredikt was en één of twee predikanten te beroepen, die een behoorlijk getuigschrift van hun laatste verblijf konden vertoonen.

In 1580 is dus de eerste stap om Woerden tot de Gereformeerde kerk te brengen gelukkig volbracht; het verdere kan volgen. De Luthersche godsdienst is niet meer de heerschende, zij wordt in de huiskerk geoefend.

§ 2. *De Luthersche godsdienstoefening verboden door het optreden van M. Rudse.*
1580—1583.

Niet alleen de Staten, maar ook de kerk hield het oog op Woerden gericht. Amsterdam ging daarin voor. Het bericht, dat Saliger en Fredeland waren afgezet, was er met blijdschap ontvangen; vol belangstelling wilde men nu voor de toekomst zorg dragen. „Seniores nostrae ecclesiae” — zoo schrijft Kuchlinus aan Ds. Cornelii te Delft — „iniunxerunt mihi ut te monerem ecclesiae Wurdanae locum dare Libertino. Ah mi frater, evigilate et attendite, ne iste satan nobis facessat molestias” ¹⁾. Zij weten in Amsterdam heel goed, dat de nabijheid van Gouda bedenkelijk is en dat de „preciese kerk” hier in de buurt niet al te veel voorstanders heeft. Voorloopig is deze zorg nog overbodig. Simonsz. deed zijn dienst en was bij velen zeer bemind. Daar hij echter nog geen acte van verlof had en de Staten, ter voorkoming van moeielijkheden, besloten hadden, dat voortaan niemand zonder hun verlof het predikambt in Woerden zoude mogen bekleeden ²⁾, ontving hij den 14^{en} Juni 1580 een acte, waarin verklaard werd dat zijn „leeringh was conform der oprechte Gereformeerde religie van Hollandt”. Wie hieraan groote beteekenis hecht en meent dat het dus zeker is, dat Simonsz. Gereformeerd is, vergeet dat de Staten later — 1588 — geen bezwaar hebben om wat in de Gereformeerde kerk van Amsterdam gepredikt wordt te noemen conform der Augsb. Confessie ³⁾. Voor het bevorderen van de eenigheid der kerk had men wel wat over ⁴⁾; verschil tusschen Luthersch en Gereformeerd erkende men nauwelijks.

¹⁾ Werken Marn. Ver. III, 5, blz. 247.

²⁾ Resolutien v. Holland, 13/14 Juni 1580.

³⁾ „ „ „ 6 April 1588.

⁴⁾ R. Fruin, Tien jaren, 3^e Uitg. 1882, blz. 259 vlg.

In deze dagen beriepen de Lutherschen, die in de huiskerk samenkwamen en die bij besluit der Staten van 4 April het recht er toe hadden gekregen, tot hun predikant. Mattheus Rudse ¹⁾. Hij was een geboren Pommer, in Rostock tot Magister gepromoveerd en daar aan de Nicolaikerk predikant geworden. Maar, evenals Saliger c. s., was hij Flaciaan; hij had geweigerd het Torgische boek te onderteekenen en was daarom afgezet. Omstreeks 1579 was hij toen predikant geworden in Hondscote, waar een Luth. gemeente bestond, doch toen deze plaats door de Malcontenten was overvallen en geplunderd, was hij gevlucht en predikant geworden in Nieuwkoop, dat behoorde tot het gebied van Erik van Brunswijk. Hier kon hij als belijder van de Augsb. Confessie terecht ²⁾. Men was in Woerden blijde dat men hem kon krijgen, want van zijn onverdacht Lutherdom was men overtuigd. Hij had ook goede getuigschriften; bezwaren tegen hem konden dus niet worden ingebracht. Toch kwamen die en weldra moet hij zich wegens aanklachten verdedigen voor de Staten; eerst den 20^{en} Sept. 1580 en daarna weer den 18^{en} Maart 1581. Zij blijken ongegrond te zijn, zoodat aan Rudse de dienst in de huiskerk blijft toegestaan.

Inmiddels is Simonsz. gestorven; de dienst in de groote kerk is hierdoor onderbroken. Daar dit den Staten zeer ongewenscht voorkomt, daar zij „verstaan hebben, dat de Magistraat aldaar hem zoude vervorderen iets te attentereen tegens de Exercitie van de Gereformeerde religie” hebben zij het „noodig bevonden met goede ordre daarin te voorsien, dat dezelve Geref. religie . . . christelijk mag

¹⁾ Zie Schütz, Vita Chytraei, I, 149, 201, 213, II, 56. Janssen, Kerkherv. in Vlaanderen, I, 246; S. J. Oud en Nieuw, 1863, blz. 47, 128. Scheltens, Kerkel. Plakkaatboek, II, 20, 21, 26.

²⁾ Deze geheele streek was later zeer Remonstrantgezind; zie over Nieuwkoop, J. Tideman, De Remonstr. Broederschap, Biogr. Naamlijst, 2^e Druk, Amsterd. 1905, blz. 122.

worden gecontinueert en onderhouden en geordonneert, dat de predikanten binnen der Goude en Oudewater bij gebeurte haar Predikationen en andere exercitie doen sullen tot bij de Classis in den quartiere aldaar een ander predikant sal weezen gestelt en geordonneert" — 22 Nov. 1580. — Dit laatste gaat niet bijzonder vlug; want nog op de Synode van 21 April—3 Mei 1581 weet men niet hoe men de zaak in het reine zal brengen. Men slaat dan niet alleen op Woerden, maar ook op Bodegraven, waar v. d. Laer was, het oog ¹).

Dit werken van de Gereformeerden is voor de Lutherschen echter niet zoo nadeelig als het optreden van Rudse zelf. Wat geschiedt? Den 26^{en} Juli 1581 verklaren de Staten koning Filips vervallen van de Regeering. Een nieuwe eed wordt daarop geëischt van allen, die in eenig opzicht het land dienen. Deze daad en deze eisch wordt door velen in den lande niet gunstig beoordeeld, maar onder degenen, die er zich tegen verzetten, staat Rudse vooraan. Hij predikt tegen de Staten, noemt hun daad onrechtvaardig en onchristelijk en blijft voor den koning van Spanje bidden. Dit valt natuurlijk op; den 16^{en} Aug. wordt hij op het stadhuis ontboden, waar hij verklaart, dat hij zoo doet als dienaar van Christus, dat hij het ook verder zal doen en dat hij „bereid is alles te verdragen wat God over hem om deze bekentenis zoude willen gehengen". Den 19^{en} daar-aanvolgende levert hij daarop bij de Magistraat een geschrift in, waarin hij zijn meening nader uiteenzet ²).

Zijn uitgangspunt is dit: „het wereldlijk regiment is Gods ordonnantie", en de vraag waarop hij met „neen" antwoordt luidt aldus: mogen wij doen wat de Heidenen

¹) Reitsma en v. Veen, Aeta, II, 207.

²) Bor geeft een uitvoerig uittreksel in: Opkomste der Nederl. beroerten, invoeringhe der ketterijen. kerekshenderijen ende grouwelijke moorden, Ceulen 1666, blz. 182—196. S. J. Ned. Arch. Kerkgesh. IV, 134. Zie ook Bor, Ned. Oorl. 2^e D. Boek XVI.

gedaan hebben, die, van God niet wetende, onnutte booze Overheid hebben afgezet, geworgd, verdreven? De argumenten, die hij gebruikt en die ons de Luthersche beschouwing over de Overheid doen kennen, zijn deze:

a. God heeft zelf bevolen dat de Onderdanen de Overheid, die macht over hen heeft, zullen eeren, Matth. 12; 1 Petr. 2; Rom. 13. Niet alleen de goede, maar ook de booze; Herodes de kindermoorder was een tyran, de H. Geest noemt hem, Matth. 2, koning. Zoolang God zelf de booze Overheden niet ontzet, mogen de onderzaten hun hun eer niet onttrekken.

b. Ps. 37 staat: „Vertoornt U niet over den booze, dat hij U kwaad doe, want de boozen worden uitgeroeid, maar die den Heer verwachten, zullen het land erven.” De onderdaan mag zich niet vertoornen, hij is gebonden tot gehoorzaamheid ook aan de booze Overheid.

c. Niemand mag zijn eigen rechter zijn. God zegt: „de wraak is mijn”, Deut. 32, Rom. 2, Exod. 23. De afzetting van den koning, kan voor God niet bestaan; Hij zal eenmaal vragen, wie aan deze onderzaten des konings bevolen heeft den koning te straffen.

d. De tyrannische regeering van de booze Overheid is een straf van den rechtvaardigen en toornigen God, Deut. 28. Men mag zich aan Gods straf niet onttrekken.

e. Christus zegt, Matth. 7, „al wat gij wilt, dat U de lieden doen zullen doe hun dat ook”; nu wil geen huisvader door zijn kinderen afgezet worden, laten de huisvaders dus ook niet de Overheid afzetten.

f. Is de Overheid boos, dan is God er om te straffen, de onderdanen hebben het niet te doen, Wijsh. 6.

g. Er is een groot verschil tusschen Overheid veranderen en Overheid verbeteren: Overheid veranderen is periculeus, en haar verbeteren staat niet in onze hand, Sirach 10.

h. David heeft veel geleden van koning Saul, hoewel hij van God zelf tot koning was gezalfd, 1 Sam. 18, 16, 24,

26. Alle onderzaten hebben het exempel van David te volgen.

i. De Schrift leert dat groote plagen gevolgd zijn, wanneer een land of een volk zich van de Overheid heeft afgewend, Gen. 14, 2 Kon. 3, 25, 27, enz.

j. God zegt: „gij zult niet begeeren uws naasten huis”. Dit land is van den Koning van Spanje, dus mag niemand het hem ontrooven.

Op deze gronden acht hij de afzwering van den Koning ongeoorloofd en dus ook de eed, die nu gevraagd wordt; hem af te leggen is misbruik maken van Gods naam, Exod. 20. Ten slotte verklaart hij nog, dat hij de tyrannie der Spanjaarden natuurlijk niet goedkeurt, en dat hij erkent, dat men er zich tegen mag verdedigen en eindigt dan met de bede, dat de almachtige Vader deze bedroefde landen moge aanzien met de oogen zijner barmhartigheid.

Het spreekt van zelf, dat de Staten dit optreden niet konden billijken; zij verboden Rudse zich met de zaken des lands in te laten, die hij als vreemdeling niet verstond, want dat de Koning van Spanje hier niet anders was dan 'n Graaf, die de landen regeeren moest overeenkomstig hunne privilegiën en dat zijn recht verviel als hij dat niet deed, maar Rudse werd door deze redeneering niet overtuigd.

In dezen tijd kwam hij ook in moeielijkheid over de school, die aan de gemeente verbonden was. Den 20^{en} Dec. 1581 had de Prins het schoolhouden verboden zonder voorafgaand onderzoek en zonder toestemming van de regeering der steden. Rudse had die toestemming niet. Daarom was de Baljuw tegen hem opgetreden; ook deze zaak kwam voor de Staten. Tevens hadden de Gereformeerde predikanten zich tot hen gewend opdat er toch, vóór de Provinciale Synode van Maart 1582, orde gesteld mocht worden op de kerkelijke aangelegenheden in Woerden. Om dit alles nu in orde te brengen, werden twee leden van den Hoogen Raad, twee leden van het Provinciaal Gerechtshof

en drie predikanten gemachtigd om Rudse voor zich te ontbieden en te trachten hem te bewegen, zijn geschrift te herroepen. Den 15^{en} Febr. 1582 heeft de samenkomst met deze gecommitteerden plaats, maar Rudse weigert te herroepen. Den 20^{en} wordt hij op nieuw gelast te verschijnen en den 24^{en} wordt besloten, daar hij hardnekkig op zijn stuk blijft staan, met goedvinden van het Hof van Holland, dat hij niet meer in Holland mag prediken en binnen veertien dagen uit het land moet vertrekken. Eenige pogingen om te bewerken, dat hij iets langer mag blijven, mislukken; binnen de 14 dagen moet hij weg.

Het spreekt van zelf, dat de Staten op hun standpunt niet anders konden handelen; Rudse was voor hen een lastige vreemdeling, die oproer predikte tegen hun gezag en nog wel op Bijbelsche gronden — zij waren van hem niet gediend en zetten hem buiten de grenzen.

De Luthersche gemeente ondervond echter de droeve gevolgen ervan dat zij Rudse als predikant had gehad. Toen zij zich tot de Staten richtte met het verzoek om een leeraar te mogen beroepen in zijn plaats, kreeg zij den 21^{en} Jan. 1583 tot antwoord, „dat de Staten besloten hadden, dat de Lutherschen zich met de groote kerk moesten tevreden houden. Weldra zoude er een nieuwe kerkorde komen en dan zouden de zaken voor goed worden geregeld.” Maar de nieuwe kerkorde ¹⁾ werd niet ingevoerd; alles bleef gelijk het was. Den 11^{en} Juni 1583 besluit een Haagsche Synode „dat men bij de Staten sal aenhouden dat een Predikant onser belijdenisse aldaer gestelt mach worden” ²⁾, maar tot beslissing komt de zaak niet. De tijdsomstandigheden worden al bedenkelijker; de moord op den prins, en de toenemende strijd tusschen de Staten en de predikanten spreken er van. Hierdoor is nu niet

¹⁾ Fruin, Tien jaren, blz. 271.

²⁾ Reitsma en v. Veen, Acta, II, 248.

alleen de Luthersche gemeente in Woerden, maar de stad zelve zonder predikant, al nemen die van Gouda en Oudewater den dienst zoo veel mogelijk waar.

Met het Lutherdom in Woerden schijnt het voor goed gedaan te zijn.

§ 3. *Herleving van het Lutherdom in Woerden.*
1583—1591.

De jaren nà 1584 waren voor den Nederlandschen Staat zeer moeilijke jaren. Prins Willem, die door zijn invloed de tweedracht in de Noordelijke gewesten had kunnen beugelen, was niet meer, en Leicester, wien door de Staten de waardigheid van algemeen landvoogd was opgedragen, was er de man niet naar om hier orde op de zaken te kunnen stellen. Zijn optreden werkte op bedenkelijke wijze den partijstrijd in de hand en deed de hartstochten hevig ontvlammen, daar hij zich in godsdienstige aangelegenheden bijna geheel stelde aan de zijde van hen, die men „de preciesen” pleegt te noemen, dat was aan de zijde der heftige Vlaamsche ballingen. Het was een rampzalige en gevaarlijke tijd, waarin alles overhoop lag en een „ieder, die wilde of durfde, in verzet kon komen tegen een regeeringsmaatregel, die hem niet aanstond” ¹⁾. De magistraten waren vrijer dan ooit en deden wat hun goeddacht.

In dezen tijd waren in Woerden eenige Lutherschgezinden, oude vrienden van Saliger, op het kussen gekomen. Zij besloten de kerkelijke aangelegenheden in hunnen geest te regelen en een Lutheraan te kiezen tot vervulling van de nog altoos ledige predikantsplaats. Op het eind van 1585 of het begin van 1586 ²⁾ beroepen zij Segerus Coninxber-

¹⁾ Muller, *Onze Gouden Eeuw*, Leiden, Sijthoff, 1906, I, blz. 11.

²⁾ In elk geval eenigen tijd vóór 2 Juni 1586, wanneer de Part. Synode van Rotterdam vergadert, *Acta Syn.* II, 273.

ghen. Hij was een geboren Nijmegenaar, had vroeger in connectie gestaan met het klooster Gaasdonk in de nabijheid van Goch en was in 1577 met Conrad Becker en Joannes Engelbertus in de Luthersche gemeente van Antwerpen gekomen. België was toch naar het woord van Schütz ¹⁾ in die dagen „velut commune asylum, quo ejecti alibi aut leves ob causas dimissi Pastores confugiebant”. Hij had er eenigen tijd dienst gedaan, was er getrouwd, maar moest in 1585 evenals de andere predikanten vertrekken. Men meende in hem een goed Lutheraan te hebben, terwijl ook anderen, die hem in Antwerpen gekend hadden, hem voor Luthersch hielden ²⁾. Toch was hij bij de Gereformeerden bekend als een man, die hun niet onwelwillend gezind was, want op de Particuliere Synode van 2 Juni 1586 ³⁾ wordt over hem gesproken en gezegd, „dat er van hem hope is, dat hij zich zal begeven tot professie der Gereformeerde religie” en worden er een paar predikanten afgevaardigd om met hem te communiceeren.

De Woerdenaars zijn met de benoeming van Coninxberghen alleen niet voldaan; zij beroepen ook Johannes Ligarrius, dien wij reeds in Antwerpen, in 1566/67, hebben leeren kennen. Hij was ook bij de Gereformeerden bekend, maar als een man, van wien zij alleen tegenstand te wachten

¹⁾ Vita Chytraei, II, 568.

²⁾ Het is m. i. onjuist wanneer Reudler, B. L. K. III, 90 zegt, dat C. zich voor een Luthersch predikant „uitgaf” en hij hem uit eigenbelang eerst Luthersch en daarna Gereformeerd doet zijn. Hij was belijder van de Augsb. Conf., gelijk zooveel en had de Luth. gemeente van Antwerpen gediend; de Amsterdammers kennen hem — Vlamingen als zij grootendeels zijn — en ontvangen van hem 15 Maart 1589 het Avondmaal; de Leidenaars kennen hem eveneens; daar bedient hij in 1588 twee maal het Avondmaal — Navorscher, 1855, blz. 161; — hij is echter een gematigd man, geestverwant van Cassiodorus de Reyna en is later, gelijk velen, in Nederland al meer Gereformeerd geworden.

³⁾ Reitsma en Van Veen, Aet. Syn. II, 273.

hebben. Deze trachten dan ook zijn beroeping te verhinderen en vragen op de Haagsche Synode van 1586 aan Leicester of hij „ter wille van de rust van het land” deze beroeping niet kan voorkomen, door aan die van Woerden een schrijven te zenden of op andere wijze ¹⁾. Leicester geeft op dit verzoek zijn „fiat”, maar toch komt Ligarius er. Nu is een sinds lang gekoesterde wensch van de Woerdenaars vervuld. Reeds had men in 1573 pogingen aangewend om hem te krijgen ²⁾, die toen door den Prins vrijdeld waren, maar ditmaal slagen zij in hun pogen. Den Staten wordt niet om goedkeuring van het beroep gevraagd, gelijk bij dat van Coninxberghen wel schijnt te hebben plaats gehad en zooals volgens besluit van 13 Juni 1580 had moeten geschieden.

Ligarius begint met kracht zijn arbeid, die niet anders kan zijn dan in den geest van het strenge Lutherdom. Weldra brengt hij een verandering in het gezangboek. Tot nu toe schijnt men hier gebruik te hebben gemaakt van het boek, dat in de Rijnprovincie overal was ingeburgerd, waaruit gezongen werd in Wesel en Essen, het z.g. Bonsche boek; hij vervangt het door een ander, waarin veel meer Luthersche kernliederen voorkomen, het z.g. Woerdische ³⁾. Dan geeft hij in 1588 uit: „*Het Christendom, oft die Puncte der Godtsalicheyt/ Mitsgaders sommige Textuale Regulen ende Disputatien/ In Vrage ende Antwoort gestellet/ Om discretelijck van vele Questien ende met Rechtgheloovighe Waerheyt te Oordeelen/ seer nuttelijck, bij Peeter Gevaerts tot Woerden*” ⁴⁾. In dit geschrift behandelt hij de hoofdzaken van het Christendom, de leer van de Sacramenten natuurlijk, maar ook die

¹⁾ F. L. Rutgers, Acta v. d. Ned. Synoden der 16^e eeuw, Werken d. Marn. Ver. II, 3, blz. 634. 1889.

²⁾ Zie boven blz. 302.

³⁾ „ „ „ 279.

⁴⁾ Is op de Amsterd. Universiteitsbibliotheek.

van de Predestinatie, de sleutelen des Hemelrijks enz. Hierop laat hij volgen het ook later nog veel gebruikte, immers tot het eind der 18de eeuw achter de gezangboeken gedrukte: „*Dat Cleyne Corpus Doctrinae. Om de Jonckheyt ende eenvoudighe Gemeeynte in de Puncten des cleynten Catechismi, tot meerder verstant met Vraghe ende Antwoort te oeffenen*”¹⁾. Hij is in elk opzicht ijverig in de weer; is de vraagbaak, gelijk wij later zien zullen, van de Amsterdammers, richt zich tot de verdrukte Antwerpenaars met „een Vermaning uit Gods woord” en tracht in Utrecht de Christenen, die „aldaer seer flau sijn” te bewerken.

Hij is echter ook een strijdbaar man. Zijn preeken zijn stukken polemieck. Hij kan de Gereformeerden niet zetten. Zoo verklaart de Slotvoogd van Woerden den 23^{en} Nov. 1590, „dat de voorn. Ligarius . . . tot meermalen bij hem is gehoord, en dat hij den voorn. L. in zijn predicatiën soo dickmaels heeft hooren schelden tegen de Gereformeerde religie, ende daerof soo seer sijn werck maken, dat hij daerdoor ende oock mits de kleyne stichtinge sijner vermaninge hem uyt sijne predication heeft geabsenteert”²⁾. Al kenden wij deze klacht niet, die mede uitgelokt is door de Gereformeerde predikanten, die op de Synode van 1590, besloten hadden, „dat de broeders, die door de vromen binnen Woerden, die haer beclaghen, dat sy daer gheen Gereformeerde kercke en hebben, worden aenghesproken, hen sullen vermanen dat sy tselve bij requeste „aen de heeren Staten versoeken”³⁾, toch zouden wij van den

¹⁾ Is geschreven eind 1588 of later, daar er in wordt gezinspeeld op Ligarius: „het Christendom”, dat in 1588 verschenen is. Er zijn verschillende uitgaven van bekend, achter de verschillende gezangboeken, in 1631, 1693 e. l. Zie Langemack, Hist. Catech. II, Cap. 8. Blz. 281/2; Benthem, Holl. Kirchen u. Schulenstaat, I, S. 517.

²⁾ Res. Holl. en West. Friesl. 22 Nov. 1590.

³⁾ Reitsma en v. Veen, Act. Syn. II, 374.

schrijver van de „*Isagoge ad concordiam in controversia de coena domini*, 1579”¹⁾ verwachten, dat hij optrad, gelijk de Slotvoogd aangaf. Dit optreden van Ligarius maakt dat de Staten, door de Gereformeerden daartoe aangezet, zich weer met de kerkelijke aangelegenheden inlaten.

Dit kan natuurlijk alleen ongunstig zijn voor de Luther-schen, want de wensch van de Synode van 1590, dat men „ter gelegener tydt by de heeren Staten sal aenhouden van synode weghe, dat sulcke tweespalt van religie uyt de provincie van Hollandt geweerd moghe worden om alle wydere inbreucke te verhoeden” was aan de Staten zelve ook niet vreemd. De vraag was alleen maar hoe men het gemakkelijkst, zonder aanstoot te geven, zonder den schijn het recht te krenken, zoude kunnen ingrijpen.

Weldra doet zich een gewenschte gelegenheid voor. Er komt tot hen een klacht over Ligarius en om nu te voorkomen dat er in Woerden allerlei moeilijkheden rijzen, „ordonneren zij — 22 Nov. 1590 — dat voor den tijd van twee maanden, bij leening, met kennis van den kerkeraad alhier in den Haag, Liborius Fraxinus, belast sal worden hem te begeven op 't Casteel tot Woerden, ende aldaer tot dienst der kercke te laten gebruijcken, ordonnerende voorts

¹⁾ Zie Meiners' Oostvrieschlands kerkel. Gesch. II, 125—150. Meiners besluit zijn inhoudsopgave van de *Isagoge* met dit vers van Hugo de Groot:

Wie zou denken dat
't Mael dat Christus at,
't Welck ons liefde leert,
Door des Duivels listen
In een school van twisten
Zoude zijn verkeert?
Daar het waar genoeg,
Zo men 't volck voordroeg,
Dat met broodt en wijn,
Geestelijke spijs
Geestelijker wijze
Moet genuttet zijn.

een yeghelijk, soowel op den voorsz. Casteele als uyt de stede Woerden vrij sal staen hem te begeven tot het gehoor van Godts Woordt en de Predicatie op 't voorn. Casteel, sonder dat uyt saecke van dien by yemandt, wie hetselve soude mogen wesen, eenige verhinderigh ofte belet gedaen sal mogen worden, ten eynde alle onrust moge worden verhoet" ¹⁾. Wanneer aan het eind dezer Resolutie had gestaan, opdat de onrust flink zou toenemen, zoude dit beter weergegeven hebben wat verwacht kon worden. En dit gebeurt ook, want wat anders kon het gevolg zijn van een dergelijke maatregel dan meer-openbare scheiding? Er ontstaat dan ook een al grootere verwijdering tusschen Luthersch en Gereformeerd en tusschen Ligarius en Coninxberghen; weldra breekt de strijd in Woerden uit.

Reeds eenigen tijd waren er vermoedens bij de strengere Lutheranen tegen Coninxberghen gerezen, dat hij niet zuiver in de leer was. In 1588 en 1589 heeft hij nog in Amsterdam het Avondmaal bediend, maar daarna houdt de goede verstandhouding op. Er was ook grond voor de verdenking, die op hem rustte. Uit deze jaren hebben wij geen uitspraak van hem, die ons dit aantoont, maar wel uit 1592. Dan houdt hij samensprekingen met Joannes Becker, den veldprediker van den graaf van Stolberg, die in Utrecht in garnizoen is en die eenige malen tot hem komt in Woerden. Bij zulk een gesprek blijkt het aan Becker, dat Coninxberghen de meening verwerpt, dat het lichaam en bloed van Christus niet alleen geestelijk door het geloof, maar ook met den lichamelijken mond ontvangen wordt en dat hij niet aanneemt, dat het ook door de onwaardigen wordt ontvangen. Becker, die terecht opmerkt dat men aan deze twee artikels de rechte Calvinisten onderkent, schrijft, verontrust over het gevaar dat de gemeente loopt, aan Amsterdam in een brief van 21 Nov. 1592,

¹⁾ Res. Holl. en West. Friesl. 22 Nov. 1590.

vooral omdat Coninxberghen blijft verklaren, dat hij niets leert of predikt dat in strijd is met de Augsb. Confessie ¹⁾. Een dergelijke verklaring had hij vroeger ook reeds afgelegd, maar Ligarius wist wat hij daarvan denken moest en zegt in 1591: „Coninxberghen houdt dagelijks conversatie met de Calvinisten en berispt niemand, om zijn aanhang door pluimstrijken te vermeederen” ²⁾. De strijd tusschen beiden wordt al meer openbaar en in het geheim staan de Staten achter Coninxberghen.

Den 17^{en} Dec. 1590 schrijven de laatsten aan Jacob van den Eynde, „den Slot-Capiteyn”, dat zij vernomen hebben van de lasteringen tegen Segerus, „die hem in zijn dienst, leeringhe ende ommegangh vreedsamelijck ende met goede modestie dragende is” en dat men dreigt hem „uit zijnen dienst te stooten”, dat zij daarom besloten hebben „hem in denselven zijnen dienst te doen mainteneren”; v. d. Eynde moet hem dat doen weten, zonder hem den brief van Gecommitteerde raden te laten zien. Alle onrust toch moet worden verhoed, en „’t selve schrijven is alleenlijk dienende tot Godes eere, ende om die van Woerden in goede gehoorsaemheyt, vrede ende eenigheyt te houden”. Dit schrijven behelst echter ook nog iets anders, wat zeker niet voor openbaarmaking geschikt was. Er staat namelijk in dat tegen den aanstaanden tijd „van kiesingh van de Magistraat” de Baljuw een oogje in het zeil moet houden, dat er vreedzame personen gesteld worden, niet aanhangers van Ligarius. Het „goed regard, dat de Baljuw op de electie moet nemen” zal van ingrijpen in de verkiezing wel niet ver verwijderd zijn geweest.

¹⁾ F. J. Domela Nieuwenhuis, *Leer v. h. Avondmaal*, 1852, blz. 21, noemt hem Bäker, zie echter Arch. Amst. Ev. Luth. Gem. Brieven sub Amsterdam, van 21 Nov. 1592, en 12 Jan. '93 gericht aan Hans Hunger.

²⁾ Antwoord v. J. Ligarius, MS. 25 Aug. 1591. Arch. Amst. Ev. Luth. Gem.

Hierbij laten de Staten het echter niet; zij treden ook in het openbaar op. Reeds eenigen tijd had men spreekwijzen verzameld, die Ligarius de laatste jaren in zijn preeken had gebruikt en toen men er genoeg van had om er een aanklacht op te gronden, werd hij den 22^{en} April op het Raadhuis ontboden; men stelde hem van de aanklacht in kennis, zonder hem er afschrift van te geven; daarop lieten de Staten de zaak onderzoeken. Hij werd nu gedagvaard voor het Hof van Holland, waar hem den 8^{en} Aug. de artikelen van aanklacht werden overhandigd, die hij den 25^{en} Aug. beantwoord had ¹⁾. Uit dat antwoord blijkt tevens, dat hij gedurende zijn ambts-tijd velen heeft meenen te moeten bestraffen, omdat zij zich buiten de stad bij de Papen lieten trouwen, omdat de dronkenschap toenam, enz. Hij verklaarde echter, dat de geheele aanklacht onwaar was, maar uitging van het beginsel: „Calumniare audacter, semper aliquid haeret”, nooit immers heeft hij tegen de Staten gepreekt; altijd heeft hij voor de Overheid gebeden; hij heeft vermaand tot belasting-betalen, enz. maar volkomen waar is: hij acht de Calvinistische religie onrein in veel punten.

Door zijn verdediging, die duidelijk en klaar is, worden de Staten niet tot andere gedachten gebracht; den 2^{en} Sept. schrijft Ligarius zijn dupliek, waarin hij met andere woorden herhaalt, wat in zijn eerste verdedigingsgeschrift al staat te lezen; „hij is geen oproerige geest; hij is een vreedzaam theologus; hij is wettig beroepen; hij is niet in Oost-Friesland uit zijn ambt gezet”, enz. Maar, al had hij zich kunnen wasschen witter dan sneeuw, hij zou toch onrein zijn bevonden, want men wilde hem verwijderen. Den 26^{en} Sept. wordt hem verboden in Woerden, noch in Holland, Zeeland en Friesland te prediken. Weldra

¹⁾ Afschriften van dit antwoord zijn te vinden in MS. Arch. Ev. Luth. Gem. Amsterdam sub Woerden.

wordt zijn vonnis bevestigd; hij moet vertrekken en den 20^{en} Oct. ontvangt hij van Burgemeesters een getuigenis van zijn onstraffelijken wandel in leer en leven. Toen hij de stad uitging, geleid door zijn tegenstanders, liet zijn partij op het klokkenspel spelen: „O scheiden, bitter scheiden, als 't immer wezen moet” ¹⁾).

Hoewel Ligarius hen heeft moeten verlaten, geven de Lutheranen toch den moed niet op. Zij hebben nog de meerderheid in de Magistraat en trachten dus zijn plaats in hunnen geest vervuld te krijgen. Zij schrijven aan de Amsterdamsche Lutherschen of die hen helpen willen en dezen zijn daartoe bereid. Lang mag de vacature niet duren. Op de Haagsche Synode van den 22^{en} Oct. 1591 ²⁾ is Woerden ook ter sprake gekomen en daar werd gezegd dat er „metter haeste niet te doen is, so heeft de synodus belast haere gedeputeerde daerop te letten ende aen te houden, dat aldaer eenen dienaar alnoch mochte gestelt worden (waertoe mijnheeren commissarii beloofd hebben de goede handt daeraan te willen houden)” en tevens werd weer uitgesproken „dat de vrome lidmaten der kercke zich met Request aan de Staten” moesten wenden. Toch komt er, dank zij de Amsterdamsche hulp, nog een Lutheraan.

Den 20^{en} Juli 1591 had het Amsterd. Consistorie naar Aken, de stad met welke het zeer nauwe banden had, geschreven of Joh. Wilhelmi ³⁾, de predikant van Schleiden, tot hen kon komen; zij hadden als antwoord ontvangen, dat dit niet mogelijk was, maar dat Bernard Arnoldi Muijckens, die vroeger in Brussel geweest was, en daar louter en rein had geleerd, hun aanbevolen kon worden. Zij laten dit antwoord aan Woerden weten en eind 1591 beroepen Burgemeesters en Regeerders van Woerden hem. Doch

¹⁾ Woerdensche Aanteekeningen, p. 263.

²⁾ Reitsma en van Veen, II, blz. 406.

³⁾ Zie boven, blz. 320 en 324.

het duurt niet lang, want — zoo zegt hij zelf — bij de verandering der regeering moest ik weg en trok naar Leiden ¹⁾).

Zoo wordt door het krasse optreden der Staten de geprononceerd-Luthersche prediking in Woerden onmogelijk gemaakt. Een gematigd man als Coninxberghen mag blijven; van hem verwacht men niet anders dan dat hij te zijner tijd Gereformeerd zal worden, een overtuigd Lutheraan wordt niet geduld. Tijdens Ligarius' predikantschap heeft het Lutherdom in Woerden zijn tijd van bloei gehad; met zijn val, kwijnt het en weldra is Woerden Gereformeerd.

§ 4. *De Gereformeerde kerk komt in Woerden tot heerschappij.*
1591—1600.

Toen Ligarius verdreven en Muykens vertrokken was, bevond alleen Coninxberghen zich nog als dienstdoend predikant binnen Woerden. Hij krijgt weldra een collega in Hendrik Boxhorn, die in 1592 derwaarts wordt beroepen en tegen Kerstmis zijn ambt aanvaardt ²⁾. Deze Boxhorn had reeds een veelbewogen leven achter zich. In Brussel, omstreeks 1545 geboren, had hij in Leuven gestudeerd en was tot Licentiaat in de theologie gepromoveerd. Hij werd daarop pastoor en deken van de kerk van St. Germain te

¹⁾ S. J. Oud en Nieuw, 1864, blz. 61/62; Reudler, B.L.K. III, 106, plaatst Muykens' beroep in 1594; dit is volgens de eigen opgave van Muykens onjuist.

²⁾ Zie „Het Prot. Vaderland”, Biogr. Woordenboek, Deel I, blz. 549, Utrecht, Kemink en Zoon, 1907. Hessel, Gesch. d. Reformation d. Gem. Wermelskirchen, 1892, S. 12 flg., E. Simons, Niederrh. Synodal- u. Gemeindeleben, 1897, S. 122, 82. Foppens. Biblioth. Belg. II, 843, 844. Joannes Beeker — Brief 21 Nov. 1592 — had de Woerdenaars voor hem gewaarschuwd als niet-rein in de leer.

Thienen, vervolgens aartspriester en, om zijn ijver voor het Romanisme, zelfs tot inquisiteur aangesteld. Een minnehandel met Sibylla Styls doet hem zijn kerk verlaten en heengaan naar het Bergsche land, waar hij eerst in Mondorf vertoeft en later, in 1587, als predikant te Wermelskirchen optreedt. Hij was, toen hij er kwam, der Augsb. Confessie toegedaan, maar verkeerde nog in een toestand van wording. Zoo liet hij de Roomsche gebruiken, die hier nog bestonden, onaangetast en leerde evangelisch in algemeenen zin. Zijn gemeente was reeds geprononceerd Gereformeerd, terwijl hij nog de Lutherschen in Keulen hielp ¹⁾. Maar de invloed van zijn gemeente op hem werd al grooter en in 1592 ondertee kent hij de geloofsbelijdenis van Essen, die in overeenstemming is met den Heidelberger catechismus.

Zulk een man, in zijn optreden zeer voorzichtig, en daarbij in zijn omgang vriendelijk en vroom, had men in Woerden juist noodig. Als hij komt, wordt met beleid en kracht voortgegaan op den weg door Coninxberghen reeds jaren betreden. Stelselmatig wordt Woerden nu Gereformeerd gemaakt. Bij elke verkiezing worden uit de regeering de Lutherschgezinden verdrongen, zoodat men in 1594 daarin nog maar één Lutheraan heeft, den oudsten burgemeester Jan Hendrikszoon Bersingen. In dit jaar kiest Woerden dan ook openlijk de zijde der Gereformeerden.

Hieraan is echter heel wat voorafgegaan. Reeds in 1593 hadden de beide predikanten zich — 31 Aug. — gewend tot de Brielsche Synode, maar die was toen juist gescheiden. Zij hadden raad en advies willen inwinnen op een drietal punten, die ons een blik doen slaan in het kerkelijk leven van Woerden in die dagen. Den 17^{en} November verschijnt Coninxberghen nu bij gedeputeerden der Synode en

¹⁾ Nicolai, *Verantwortung der Evang. Kirchen in Hollandt wider die Lästerung Petri Plancii*, Hamburg, 1603, S. 7—10. Simons, l. c. p. 82.

dan wordt alles besproken wat in Woerden gebeuren moet ¹⁾.

Coninxberghen verklaart, ook in naam van zijn ambtgenoot, dat zij instemmen met de leer der Nederlandsche kerken, vooral in het punt van de Sacramenten. Daarop worden verschillende vragen besproken. De eerste is deze:

Tot welke classis zal Woerden behooren? De gedeputeerden kunnen geen definitief antwoord geven; op de a. s. Synode moet dit worden vastgesteld. Dit is geschied. Woerden wordt gerekend tot de classis Woerden en Overrijnland ²⁾ te behooren.

De tweede vraag luidt: Wat moet er gedaan worden met het altaar? Dit was nog altoos in de kerk blijven staan en werd bij de Avondmaalsviering gebruikt. Deze vraag was moeielijk op te lossen, want aan den eenen kant zouden er velen misnoegd zijn, als het werd weggedaan; bij hen was er gevaar voor afscheiding, en aan den anderen kant waren er velen, die het Avondmaal niet aan een altaar wilden ontvangen. Gedeputeerden achten hier de hoogste voorzichtigheid geboden. De Staten hebben tot nu toe wel alles, wat in Woerden tot verandering van den toestand gebeurde, oogluikend toegelaten, omdat het geschiedde op verzoek van sommige Magistraatsleden, maar het is de vraag of zij kunnen ingrijpen als er moeielijkheden van ernstigen aard ontstaan. Daarom ried Oldenbarnevelt — wiens advies ingewonnen was — aan, om te trachten banken om het altaar te krijgen; dat zoude ten minste al iets gewonnen zijn, maar men moest voorzichtig zijn, en de partijdigheid van Bersingen ontzien. Dit dunkt allen dan ook het beste. Tevens zal tegen den tijd, dat het Avondmaal gevierd zal worden, aan de gemeente worden medegedeeld, dat het altaar eigenlijk moest worden weggenomen, maar dat men

¹⁾ H. Q. Janssen, De Herv. Gem. te Woerden aan het einde der 16^e eeuw, Godg. Bijdr. 1868, blz. 376 vlg.

²⁾ Reitsma en van Veen, Acta III, blz. 20.

het ter wille van mogelijke onrust liet staan; en dat men er zich niet aan moest ergeren, want dat een houten of een steenen tafel voor God hetzelfde is. Voorts zoude men in het particulier verschillende gemeentelieden aanspreken en hun zeggen hoe de andere kerken er over dachten. Begin December kwamen ook nog namens gedeputeerden een paar mannen in Woerden, onder wie Ds. Fraxinus, die een tijd lang op het kasteel had gepreekt, om de voornaamste lidmaten der kerk te bezoeken en hen gerust te stellen, zoodat op Kerstfeest 1593 het Avondmaal „met goede stichting en rust werd gehouden”.

Een derde vraag liep over de wijze, waarop men tucht zoude kunnen oefenen bij de Avondmaalsviering. Hierbij werd dit geadviseerd: men zou degenen, die tot het Avondmaal wilden komen, noodigen op het koor, dat er natuurlijk ook nog was, hun daar de beteekenis van het Avondmaal uiteenzetten en het jawoord vragen op de korte „Forme der belijdenis”; vervolgens moest men hun namen stillekens opschrijven, om hen te kunnen vermanen, als zij zich in eenig opzicht hadden misdragen, of hen dan zelfs te weren van het Avondmaal. Hiertoe behoefden niet eerst ouderlingen geraadpleegd te worden, die er uit den aard der zaak — daar de Luthersche kerk in Woerden staatskerk was en de Magistraat haar bestuurde — niet waren: dit kon men doen op grond van hetgeen de Augsb. Confessie daaromtrent voorschreef.

Ook wilde men nadere inlichtingen hebben over den doop buiten de preek. De Lutherschen waren gewoon, evenals de Roomschen, om denzelfden dag, dat een kind geboren werd, er mee ter kerk te komen; er was geen huisdoop¹⁾,

¹⁾ Zie echter Reitsma en v. Veen, Acta III, blz. 445; op de Synode van 1620 wordt medegedeeld, dat de doop der kinderen in de huizen der ouders „bij de Luthersche gebrueckelijke is”; men keurt het af maar oordeelt het „gans niet practicabel te wesen” om daarover een supplicatie in

maar er was vaak doop in de kerk, zonder dat de gemeente daarbij tegenwoordig was. Hierop vond men dit: men zou beginnen met niet enkel het formulier te lezen, maar daarna een korte vermaning of een preekje houden en daartoe moest men van de Overheid zien gedaan te krijgen, dat er „telkens als een kind ter kerke gebracht werd, geluid of geklept werd”; dan toch zou de doop worden een gemeentegodsdienstoefening, waartoe de geloovigen waren opgeroepen. Voorts moesten zij den nooddoop niet toedienen, maar hem weerleggen en de lieden onderwijzen in de juiste leer van den Doop. Ook moesten zij de gemeenteleden wijzen op het troostelijke om de kinderen tijdens de gewone godsdienstoefening te doen doopen, en daartoe midden in de week op een geschikten dag een voormiddagpredicatie worden gehouden. Dan hadden de kinderen niet lang op den Doop te wachten en zoo zou „de doop buiten de predicatie gemakkelijk geremedieerd kunnen worden”.

Nog wenschte Coninxberghen openlijk te verklaren dat de Augsb. Confessie met de Nederlandsche geloofsbelijdenis overeenstemde, maar dit achtten de gedeputeerden niet noodig, tenzij er toe genoopt.

Als dit alles besproken is, verklaart Coninxberghen, dat hij zich hiernaar richten zal, en dat hij en zijn ambtgenoot, nu de Staten geen verdere hulp zullen bieden, zich in hunne preeken wat zullen matigen, opdat er geen onrust komt.

te dienen. Deze opmerking valt te meer op, omdat, evenals in Woerden, ook in de Duitsch-Luthersche kerken „huisdoop”, die geen „nooddoop” is, vóór het begin der 19^e eeuw niet gebruikelijk is. Zie W. Caspari, Die geschichtl. Grundlage des Evang. Gemeindelebens, 2^e Ausg. Leipzig 1908, S. 146. Vermoedelijk ligt de verklaring van het veelvuldig voorkomen van den huisdoop bij de Lutherschen in Nederland daarin, dat zij niet dadelijk eigen kerkgebouwen hadden, maar in de huizen der gemeenteleden samen moesten komen. Daar dit op vele plaatsen niet geregeld kon geschieden, zooals in Zwolle e. e., en de doop niet lang werd uitgesteld, was huisdoop de aangewezen oplossing van de moeilijkheid.

Hierop dringen gedeputeerden nog eens aan en keert Coninxberghen naar Woerden terug om het plan uit te voeren, dat is vastgesteld. Alles gaat naar wensch; de Avondmaalsviering heeft plaats met gewoon brood, dat met de hand ontvangen werd, in plaats van met den ouwel, die in den mond gelegd werd en nieuwe Psalmen worden ingevoerd. In 1594 wordt aan de Staten verzocht, dat zij dit zullen toestaan en den 8^{en} Juni 1594 geven de Staten van Holland last, dat in Woerden, evenals in de andere steden van Holland, de Psalmen Davids voor en na de openbare godsdienstoefening gezongen zullen worden ¹⁾.

Natuurlijk waren van dit alles de Lutherschen niet onkundig gebleven en hadden er tegen gedaan wat in hun vermogen was. Zij hadden besloten weer huiskerk te houden en aan de Staten gevraagd — 1594 — om vrije uitoefening hunner geloofsbelijdenis, zooals hun vroeger was toegestaan, waartoe zij op eigen kosten een leeraar en schoolmeester wilden onderhouden, maar op 6 Mei was hun antwoord, dat de Staten niet anders wisten dan dat de oprechte reine en ware geloofsbelijdenis volgens Gods woord te Woerden geleerd werd, en er dus geen reden was om hun verzoek in te willigen ²⁾. De Burgemeester Bersingen leverde daarop een verzoekschrift in aan de Staten, door vele aanzienlijken ondertekend, om herstel van de Augsb. Confessie, maar hij werd met een kluitje in het riet gestuurd ³⁾ en eerst na herhaalden aandrang werden een paar gemachtigden der Staten naar Woerden gezonden om den toestand te onderzoeken. Dit onderzoek leverde niets op, want den 5^{en} Sept. beslisten de Staten dat te Woerden geen andere dan de Gereformeerde godsdienstleer zoude wor-

¹⁾ Res. v. Holland, 8 Juni 1594, Kerk. Plakkaatb. II, 195.

²⁾ Res. v. Holland, 6 Mei 1594, Kerk. Plakkaatb. II, 125.

³⁾ Res. v. Holland, 11 Juli 1594, Kerk. Plakkaatb. II, 253.

den gehandhaafd ¹⁾. En hierin kwam geen verandering, al verklaarde G. F. Kegeling, de burgemeester van Gouda, die in 1572 alle pogingen had in het werk gesteld om Woerden aan de zijde van den Prins te krijgen, dat dit geschied was onder de uitsluitende voorwaarde dat in Woerden de Augsb. Confessie zoude worden beleden ²⁾. Andere belangen dan die van eerlijkheid en trouw aan de gesloten tractaten leidden de Staten en, al hadden zij het recht niet aan hun kant, zij hadden de macht.

Niet alleen op officiële wijze had men zich verzet, ook minder-officieel hadden verscheiden Lutheranen hun oordeel over de daden van Coninxberghen en Boxhorn uitgesproken. Op de Rotterdamsche Synode van 2 Aug. 1594 toch beklagt zich eerstgenoemde „dat hij uyt oorsaecke van de ware leere ende suyvere reformatie der christelycke religie aldaer in te voeren veel last ende swaricheydt van sommige Flaccianen ende andere met scheldtwoorden ende andere molestatiën geleden ende gedragen hadde ende noch dagelycx was dragende, waerdoor hy tegenwoordelyck wel sooveel vruchten in der kercke voorsz. niet doen en conde als hy voorhenen gedaen hadde” ³⁾. Het is er hem nu te benauwd geworden en gaarne zoude hij een andere plaats hebben. Den 1^{en} Sept. wordt hij naar Bodegraven verplaatst, waar tot nu toe ook de Augsburgsche Confessie in de parochiekerk gepreekt was, opdat hij ook daar de gemeente met de Gereformeerde zoude vereenigen tot eere Gods en tot welstand der kerke ⁴⁾.

Ook Boxhorn had meer dan eens te lijden onder de ver-

¹⁾ Res. v. Holland, 5 Sept. 1594, Kerk. Plakkaatb. II, 111.

²⁾ Zie boven, blz. 300.

³⁾ Reitsma en van Veen, Acta III, 19/20.

⁴⁾ Coninxberghen gaf in 1598 te Leiden bij Jan Paadts Jacobs uit „*De duytsche Chronologie*” — zie Navorscher 1855, blz. 299, Aanm. — en na zijn dood in 1602 kwam van de pers: *Journal of te Daeglycksche Tijdtrekeninghe*, te Haarlem bij Gilles Roomen; over hem zelven komt hier bitter weinig in voor.

bittering van die van de Confessie, maar bleef toch tot 1602 predikant in Woerden ¹⁾).

De Lutherschen waren nu voor goed uit de kerk gedreven, ook uit het bestuur der stad zouden zij worden uitgesloten; Bersingen, wien het vruchteloos verzet verder dwaasheid scheen, legde zijn ambt neer.

Zich neerleggen bij de beslissing der Staten over hun huiskerk deden de Lutherschen echter niet. In Augustus 1596 zenden zij een request aan den Hertog van Brunswijk, en verzoeken hem tusschen beiden te treden, opdat hun weer vrijheid van godsdienstoefening gegeven worde; ook besluiten zij met de gemeenten Bodegraven, Gouda en Rotterdam om B. A. Muykens tot kwartierprediker aan te stellen ²⁾. Muykens zoude ontvangen Fl. 300 met huishuur; hij woonde in Gouda. Dit kwartierpredikerschap was ontleend aan de Nederrijnsche kerken, waar deze inrichting niet onbekend was. Een kleine kring van Lutheranen blijft op deze wijze bijeen; maar de grooté menigte gaat naar de Gereformeerde kerk; zij zoude even gemakkelijk Luthersch geworden zijn, als er Luthersche predikanten waren geweest, want de reformatie van Woerden is niet uit het volk voortgekomen, maar, evenals de reformatie van de meeste steden en dorpen, van hooger hand ingevoerd. Hier was de Magistraat der Augsb. Confessie toegedaan, uit overtuiging, waaraan politieke overweging niet vreemd was, en daarom was de stad en het geheele gebied van Erik van Brunswijk Luthersch.

Een uitzonderingstoestand is die van de Luthersche kerk in Woerden, een toestand, die zijn grond niet vond in een bizonderen aanleg of een bizondere geneigdheid van

¹⁾ Later zullen wij hem weder ontmoeten in zijn optreden tegen Glaserus. Zie beneden.

²⁾ Notulenboek Amsterdam 1596 fol. 15 en Rekeningenboek, aldaar. Arch. Ev. Luth. gem. Amsterdam.

de Woerdenaars tot het Lutherdom, maar in de eigenaardige verhouding, waarin de stad door het pandschap van Erik van Brunswijk gekomen was. Van diepgaanden invloed van het Lutherdom op de bevolking kan men ook hier niets bespeuren. Wel waren er verscheidenen, die zich verzetten, toen de Gereformeerde leer werd ingevoerd, maar het verzet was toch te weinig algemeen, te weinig krachtig om het invoeren van de Gereformeerde leer te kunnen tegen houden; dat de Luthersche leer de waarheid behelsde, was den Woerdenaars noch door den arbeid van Saliger, noch door dien van Ligarius zekerheid geworden; dat de Gereformeerde leer meer in overeenstemming was met de Schrift hebben zij ook niet beweerd en waarschijnlijk ook niet kunnen beweren; de meesten zullen van de verschillen wel niet veel anders hebben opgemerkt dan waar het uiterlijke gebruiken betrof. Was het Lutherdom diep in het hart van het volk doorgedrongen dan zouden de Staten, ook al hadden zij de macht, niet het vermogen hebben gehad het zoo volkomen te vernietigen; nu zijn de Lutherschen, die overblijven en in de huiskerk vergaderen maar een klein deel van de bevolking en vermoedelijk behooren daar nog vele vreemde elementen toe; want al is de eerste predikant van de huiskerk een Oostfries, die in Nederland was geboren, de tweede, die uit Dinslaken komt, preekt in 't Hoogduitsch, maar is „willens hem naderhandt tot te Nederlantsche tale t'apliceeren”.

De willekeur en de macht der Staten heeft het mogelijke Lutherdom in Woerden vernietigd.

HOOFDSTUK IV.

DE LUTHERSCHE GEMEENTEN IN DE ZUIDELIJKE
NEDERLANDEN (1536—1585).

HOOFDSTUK IV.

De Luthersche gemeenten in de Zuidelijke Nederlanden.

De Pacificatie van Gent, 8 Nov. 1576, had verademing gebracht. Bij velen werd nu de verwachting levendig, dat er een nieuwe morgen van vrijheid zoude aanbreeken voor het verdrukte en vertrapte volk. De bloedplaccaten waren afgeschaft; de vrijheid van geloofsovertuiging was erkend; daarmede was de eerste schrede gezet op den weg, die leiden kon tot bevrediging van al degenen, die om hun geloof waren vervolgd of verdreven, want nu konden zij uit de gedwongen ballingschap terugkeeren naar het land, dat met het bloed van hun geestverwanten was gedrenkt. Langzamerhand keeren dan ook in werkelijkheid velen terug en in 1577 komt er leven in meer dan ééne schijnbaar verstorvene gemeente.

De politieke horizont was intusschen zeer donker gebleven en had niet in deze jaren de Prins van Oranje met ongekende volharding en schitterend staatsbeleid het bewind over deze landen gevoerd, er zoude zelfs geen zweem van vrijheid geweest zijn. Maar, dank zij zijn afkeer van al wat in geestelijk opzicht naar verdrukking zweemde, dank zijn verijdeling van de plannen van Don Juan, dank zijn beslist en beleidvol optreden, konden de Protestantsche

gemeenten hier in het openbaar opbloeien, hoewel niet de Pacificatie van Gent, maar eerst de godsdienstvrede van Matthias, 22 Juli 1578, haar daartoe de mogelijkheid bood.

Een lang bestaan is aan haar niet geschonken; reeds in 1585 luidt de doods-klok over het herleeftde Zuid-Nederlandsche Protestantisme.

§ 1. *De herleving der Antwerpsche Luthersche Gemeente.*

Toen tal van Lutherschen, die in Aken, Keulen en elders hun toevlucht hadden gezocht, in 1576 en later naar Antwerpen waren teruggekeerd, stichtten zij daar weldra een huiskerk, waar zij onder leiding van een der door hen beroepen predikanten samenkwamen. Zij bestaat reeds in 1577. Saliger maakt er gewag van in de reeds meer genoemde „*Artikelen van de Huyskerken*”, die hij 29 Nov. 1577 te Woerden onderteekent en Schütz¹⁾ zegt, dat hier in dit jaar een drietal predikanten kwamen, onder wie Coninxberghen, dien wij in Woerden hebben ontmoet, en Johannes Engelberti (of Engels) uit Düren²⁾, die in Juni 1578 predikant in Aken wordt. Beiden zijn gematigde Rijnlandsche Lutherschen; beiden ook voorstanders van de huiskerk, die zij van daar kennen.

Dit was in het geheel niet in den geest van de Lutheranen, die hier onder Alva en Requesens waren blijven wonen en die de huiskerk als een gevaarlijke nieuwigheid aanzagen, waardoor alleen onrust kon ontstaan. Wij behoe-

¹⁾ Zie boven blz. 332 en 365. Schütz, *Vita Chytraei* II, 568, moet zich vergissen als hij ook C. Pistorius, (Becker) in dit jaar binnen laat komen, want deze was van 1562—1578 Superintendent in Gustrow en werd in dit jaar afgezet vanwege zijn scherpe optreden tegen de Magistraat. Cf. Schröder, *Evang. Mecklenburg*, II, 328, 559; III, 252, 457; J. Wiggers, *Mecklenb. Kirchengesch.* S. 149, sq. Hij onderteekende het Bergsche boek 12 Nov. 1577 en kwam in 1580 in Antwerpen. *Epist. Chytraei*, p. 305.

²⁾ Zie boven, blz. 319.

ven dit hier niet opnieuw uiteen te zetten¹⁾. Het doel van de voorstanders der huiskerk was geen ander dan dat de christenen elkander zouden opbouwen in het geloof; zij zullen de woorden ter harte hebben genomen, die Saliger hun schreef: „de christenen tot... Andtwerpen vermane ick dat sij in hare huyskercken verstandich sijn ende blijven in de reijne leeringe, recht geloove, rechte lieffde ende in schuldige gehoorsaemheijt der Overheijt godtsalich, verduldich ende vreedsaem leven soo lange tot dat hun Godt almachtig de openbare kercke wederom verleendt”²⁾. Op dit laatste bleven zij hopen en reeds in 1578 kwam de zoo vurig gewenschte verandering.

De laatste maand van 1577 was een zeer bewegelijke geweest. Den zevenden December hadden de Staten don Juan tot vijand des lands verklaard; den tienden was de tweede Brusselsche Unie gesloten, waarbij de Onroomschen beloofden niets tegen den Roomschen godsdienst te ondernemen en de Roomschen verklaarden „de Onroomschen peyselijk en vredelijk te laten leven, hen nemende in hun beschut”. Men koesterde van deze Unie grooté verwachting. Matthias, de aartshertog, werd op grond daarvan, dat hij een dertigtal artikelen dezer Unie had goedgekeurd, als Opperlandvoogd erkend. In Januari verschijnt daarop een heftige oorlogsverklaring van don Juan, gevolgd door de treurige nederlaag der Staatsche troepen bij Gemblours. Er komt verbittering onder het volk, het denkt aan verraad. De Overheid eischt „dat alle amptelingen, wethouders en geestelijke luiden de Gentsche vrede en vijandschap jegens Don Jan (zullen) sweeren”³⁾. De Jesuïeten en Franciscanen, die dit weigeren, werden den 20^{en} Mei uit de stad gezet.

De Gereformeerden zijn inmiddels al stoutmoediger op-

1) Zie boven, blz. 332, vlg.

2) Godgel. Bijdr. XXX, II, 636.

3) Brandt I, 600.

getreden, niet alleen in Gent, maar ook hier; den 16^{en} Maart hebben er niet minder dan vijftien predikatiën plaats¹⁾. Zij verlangen vrije openbare godsdienstoefening. Den 22^{en} Juni wordt aan Aartshertog Matthias en den Raad van State een merkwaardig verzoekschrift ingediend „par les habitans des Pays Bas, protestans vouloir vivre selon la reformation de l'Évangile”, den 7^{en} Juli gevolgd door een tweede verzoekschrift, dat aan dezelfde autoriteiten is gericht „par les protestans sur le faict de l'assurance et l'exercice de l'une et de l'autre religion”. De Gereformeerden zijn niet vreemd aan deze beide stukken; de Synode van Dordrecht had een paar leden afgevaardigd om ze den Aartshertog te overhandigen²⁾; zij waren opgesteld, zoo al niet in de Synode, zeker in de onmiddellijke omgeving van den Prins. Zij verwachten er goed bescheid op, ja, zegt Johannes Cubus in een schrijven van 29 Juni 1578 aan den Delftschen predikant Cornelii: „sy sullen gedwonghen sijn goede antwoorde te gheven, wt dien dat sy eenighe beroerte vreesen wt oorsake van den grooten toeloop totte predicatien”³⁾. Hij ziet goed: den 22^{en} Juli 1578 wordt de godsdienstvrede van Matthias aan het oordeel der gewestelijke staten onderworpen. Overal, waar Roomschen of Onroomschen minstens 100 gezinnen tellen, zal voortaan vrijheid van openbare godsdienstoefening bestaan. Maar niet dit is het wat de meesten wenschen; zij verlangen geen gewetensvrijheid voor een ieder, zij verlangen uitsluitend vrijheid voor zichzelf. Door den invloed van den Prins wordt de godsdienstvrede in eenige gewesten aange-

1) M. F. v. Lennep, G. v. d. Heyden, blz. 152.

2) „ „ „ „ 128—137. De Fransche uitgave is te vinden: Cat. Rahlenbeck, Fr. Müller, 1904, p. 35, No. 319; de Nederlandsche uitgave: „*Twee supplicatien aan sijne Hoocheyt ende Heeren des Raets van Staten door de Inwoonders der Nederlanden begherende te leven na de Reformatie des Evangeliums*”, is op de Bibl. Duncaniana.

3) W. Marn. Ver. III, 3, 8.

nomen, maar niet daar waar de Roomschen de overhand hebben — zooals in Utrecht ¹⁾, Gelderland, Artois, Henegouwen en in de Waalsche gewesten, — en ook niet waar de Gereformeerden heerschen. Datheen is niet de eenige, die niet begrijpen kan „dat een Christelyck potentaat die openbare uytgeroyde affgoderie oyt wederom oprichten konde”; integendeel, velen waren dit gevoelen toegedaan.

Van de verdraagzaamheid, die er een kleinen tijd in Antwerpen is, genieten de Gereformeerden het eerst. Hun worden vier plaatsen toegestaan, waar zij hunne godsdienst-oefeningen mogen houden, t. w. de Jesuïtenkerk, ook wel het huis van Aken genoemd, het Suikerhuis, de Firmery en de kapel op het kasteel, die Alva voor zijn soldaten had doen bouwen, om welke reden de Gereformeerden haar de Moabitenkerk noemden. Maar zij achtten het niet goed, dat ook de Martinisten een kerk zouden hebben, want, zoo zeggen zij: „er is slechts weinig verschil tusschen de beide godsdiensten” ²⁾ „maar in den grond der zaak was het, omdat zij vreesden dat de Martinisten, die vroeger aan de zijde der Papisten hadden gestaan, het nu weer zouden doen”. Doch hun verzet baat niet; ook het verzoek der Lutherschen wordt ingewilligd en den 6^{en} Sept. wordt „geordonneert den Dekens van de Bereyders” dat zij „sonder vertreck ruymen de capelle van den selven ambachte . . . tot behoeff van die van de Confessie van Augsburg”. Een dergelyk bevel gaat naar den Prelaat van St. Michiels met betrekking tot „de groote schure achter St. Michiels” ³⁾.

¹⁾ In Utrecht drong de geestelijkheid aan op het verwerpen van den godsdienstvrede, maar de Ridderschap was voor de aanneming, mits men eenige leeraars van de Augsb. Conf. zag te bekomen, van welken, zoo zij zeiden, de Roomschen minder onveiligheid, maar de Hervormden merkelijke afbreuk te wachten hadden. Tirion, Tegenw. Staat v. Utrecht, 234.

²⁾ Mémoires Anonymes sur les troubles des Pays Bas, 1565—1580, III, p. 89.

³⁾ A. A. XV, 185.

Zoo hebben de Lutherschen twee plaatsen, waar zij kunnen samenkomen ¹⁾).

Aan de Gereformeerden, wien den 25^{en} Sept. reeds ruimere plaatsen van samenkomst waren geschonken, worden, ter wille van het naderen van het regenseizoen, den 6^{en} Oct. kerken toegestaan ²⁾), hetgeen noodig was, daar de plaatsen van samenkomst, die zij reeds hadden, dakloos waren. Nu vragen ook de Lutherschen den 10^{en} Oct. kerken aan de Magistraat. Hun request wordt gunstig ontvangen en den 3^{en} Nov. wordt hun „gegunt ende geacordeert boven de voorgaende plaatsen voor kercken den beuck van St. Joriskercke ende den pandt van de Vrouwenbroeders, dat sij heur daermede behooren tevreden te houden” ³⁾).

Het getal Lutherschen neemt met den dag toe ⁴⁾). Groot gebrek hebben zij echter aan predikers. Den 6^{en} Nov. schrijft Cassiodorus de Reyna, die op weg van Frankfort naar Engeland hier vertoeft, aan zijn vriend Mattheus Ritter ⁵⁾): „Allervriendelijkst werd ik hier door de broeders ontvangen. De toestand hunner kerk, waarnaar ik vroeg, zoude niet slecht zijn, wanneer zij maar niet zoo tobden met gebrek aan leeraars. Het is allerbedroevendst om te zien hoe de vruchten hier rijp zijn tot den oogst en hoe er velen verloren gaan, daar de arbeiders ontbreken”. Deze opmerking geeft den toestand volkomen juist weer. Er waren bijkans geen predikanten. Saliger uit Woerden, die

¹⁾ Gonlag, Biblioth. Mod. Theol. en Letterk. V, 578 zegt ten onrechte, dat de Lutherschen de St. Joris- en de O. L. Vrouwenkerk kregen; laatstgenoemde is pas nà Juli 1581 aan de Gereformeerden afgestaan; de beuk van de St. Joriskerk kregen de Lutherschen 3 Nov. 1578.

²⁾ A. A. XV, 215/6, 219.

³⁾ A. A. XV, 235, 242.

⁴⁾ W. Marn. Ver. III, 3, 16.

⁵⁾ J. Lehnemann, Hist. Nachricht v. d. Ev. Luth. Kirche in Antorff, Frankf. 1725. S. 101.

hier een dubbele autoriteit bezat ¹⁾, daar men hem vroeger, in 1567, als predikant had gehad en hij nu veler raadsman was, blijkt hier vaak den dienst te hebben vervuld; dan had men Coninxberghen. Verder had men, om Saliger ter wille te zijn, Petrus Eggerdes ²⁾ hier beroepen. Maar met dezen laatste had men een bron van ellende binnen gehaald. In plaats dat de gemeente werd opgebouwd, werd zij verscheurd, daar hij de leer der erfzonde dreef op een allerbedenklijkste wijze. Men was heel dankbaar, toen hij na eenigen tijd weer vertrok en Saliger medeging; hun invloed was allesbehalve ten zegen.

Na hun vertrek krijgen de Antwerpenaren een tijd lang hulp van een predikant uit Manderscheidt, Adolf Fisscher ³⁾, terwijl ook Carel de Meijer, een leerling van Selnecker, hier zijn arbeid begint. Deze beiden doen wat zij kunnen om de scheur in de gemeente te heelen evenals Stephanus Praetorius ⁴⁾, de vrome Lutheraan uit Salzwedel, die een „*Trostschrift*” schreef „*an die Hochbetrübtten van Antorff*”, met wie hij zeker uit zijn Rostockschen tijd nog banden had; in dit geschrift vermaant hij hen, om toch het disputeeren „de substantia peccati” na te laten en te zorgen voor goede predikanten, door hunne kinderen theologie te laten studeeren.

Ondertusschen was de toestand der gemeente zeer geschokt en hebben de Lutherschen weldra nog andere moeilijkheden te overwinnen. In het begin van 1579 hadden de Waalsche provinciën een voorloopige overeenkomst gesloten met de Spaansche regeering, waardoor de Roomsche partij groote voordeelen had verworven. Hierdoor was het land voor goed in tweeën gedeeld. Dit had kwaad bloed gezet bij de Protestantschgezinden en in Antwerpen breekt

¹⁾ Lehnemann l. c., S. 150.

²⁾ Zie N.B.L.N. I, 138.

³⁾ Ibidem, blz. 139, n. 2. Brief v. 23 Oct. 1593 a. d. Graaf v. Sayn-Arch. Ev. Luth. Gem. sub Amsterdam.

⁴⁾ Zie H. R. E.³ XV, 615/6. Tract. 47.

de woede los. Den 28^{en} Mei houden de Roomschen een processie. Nauwelijks heeft zij de Onze-Lieve-Vrouwenkerk, waar Aartshertog Matthias den dienst bijwoonde, verlaten, of een geweldige opschudding ontstaat. „Papen uit”, „Papen uit”, zoo schreeuwt men door de straten; priesters en monniken worden de stad uitgedreven en een paar menschen gedood. De Prins doet al wat hij kan om het oproer te dempen. Het gelukt hem, en tegelijkertijd neemt hij het besluit „om in toecomende tijden verdere inconvenienten te verhueden”, „eenige treffelycke personen van de religie catholique, van de gereformeerden ende van de Confessie van Ausburch te deputeeren” om „alle differentien rijzende ter causen van de religien bij middele van communicatie te beslichtigen” en ook stelt hij vast, dat „soowel die van de catholique religie als Confessie van Ausburch en de gereformeerde religie selen moeten aen den Magistraat presenteeren hunne predicanten” en dat „men geen processien of ommegangen meer houden sal buiten de kerken nog ook het Sacrament in het openbaar omdragen met licht of belle” — 1 Juni ¹⁾).

Weldra — 19 Juli — wordt de Commissie der „gecommitteerden tot den religionsvrede” geïnstalleerd; zij bestaat uit drie Roomschen, drie Gereformeerden en drie Lutherschen ²⁾ en den 6^{en} Aug. „admitteeren sij totter predicatien van de Conf. van Ausburch: Jacobus Bernardus Cassiodorus Reynius, Menardus Swarte, Thiman Brabele en Jehan Leonisio, mits doende den eedt”. De eerstgenoemde heeft hem afgelegd; dat de anderen het ook gedaan hebben, is mij niet gebleken.

Dit alles heeft de gemoederen zeer in spanning gehouden; waarbij nog kwam dat de vredesonderhandelingen, die in Keulen gaande waren, niet wilden vlotten. De koning eischte

¹⁾ A. A. XV, 404—406.

²⁾ T. w. Lucas Roose, Jan Anthonissen en Clement Kersseboom, A. A. XV, 433.

herstel van zijn gezag en wederinvoering van den Roomschen godsdienst met uitsluiting van elken anderen; de Staten wilden vrijheid van godsdienst. Den 18^{en} Juli leverden de gevolmachtigden van den Keizer artikelen in, waarbij de „uitoefening van de *Gereformeerde* religie is verboden”. Hoe dan, zoo vroeg men, „is er dan wel vrijheid voor de Lutherschen?” Weldra strooit men rond, dat de Lutherschen het met de Pacificatieartikelen eens, dus . . . Spaanschgezind zijn. Dit doet hun veel kwaad; daar de tegeningenomenheid toeneemt, zien zij zich hierdoor gedwongen om zich in een klein geschrift tegen deze onware beschuldiging te verdedigen. Den 4^{en} Aug. geven zij het over aan den Aartshertog; de titel ervan luidt aldus: „*Protest van de christelycke ghemeente binnen Antwerpen toghedaen der Confessien van Ausborch op de Articulen van de Pacificatie van Nederlant. Ghemaect tot Cuelen den XVIII Juli. Thantwerpen Int Jaer MDLXXIX*” ¹⁾.

Daarin verklaren zij, dat de door den Keizer voorgestelde artikelen „de deur laten openstaan tot het nieuwe inne brenghen van eene Inquisitie onder het decxsel van onderhoudt der Roomscher religie”; dat zij „die artikelen in gheender manieren ghevolgen connen sonder Godt te verthoornen; wij souden zijn onsalighe Apostaten ende verraders van zijn Rijck deden wij het”. Ten slotte zeggen zij met nadruk dat zij op nieuw den godsdienstvrede aangaarden, en eindigen met de mededeeling, dat zij zich bedroeven, dat er in de stad Antwerpen zulke kwade geesten gevonden worden, die hen op deze wijze verdacht maken, terwijl zij van harte den godsdienstvrede zijn toegedaan. Het stuk, 10 blz. groot, is niet ondertekend.

Er is blijkbaar dus wrijving tusschen Gereformeerd en Luthersch, en zij wordt niet minder, als de Reyna zijn

¹⁾ In de Bibl. Duncaniana en op de Gentsche Bibliotheek; Mémoires Anonymes, IV, 243, 255; Sepp, Drie Evangeliedienaren, 1879, blz. 127.

arbeid in Antwerpen begint. Hij is een ijverig en bekwaam man en trekt weldra velen. „Om mijnentwille”, schrijft hij den 18^{en} Dec. „wordt onze kerk zwaar beproefd” en den 17^{en} Mei 1580 klaagt hij, dat de Gereformeerden „exultantes sua multitudine et viribus, ac paucitati et imbecillitati nostrae insultantes” de Lutherschen in het publiek beleedigen¹⁾. Wat is daarvan de reden? De wederzijdsche hartstochten zijn opnieuw geprikkeld door een strijd over het Avondmaal. Toen de Reyna, die een veelbewogen leven achter zich had, en van wien men wist dat hij een vriend was van Marcus Perez, den bekenden ouderling der Gereformeerde gemeente²⁾, bij de Fransche Luthersche gemeente zijn dienst

¹⁾ Lehnemann, l. c. S. 90.

²⁾ Voor Cassiodorus de Reyna vergelijkte men E. Boehmer, *Spanish Reformers of two centuries from 1520*, 2^d. Vol. 1883, en verbeterde daarnaar de in meer dan één opzicht onjuiste voorstellingen van Schultze Jacobi, B.L.K. II, 1840, blz. 14 vlg. Zie ook Cass. Reynii epistolae tredecim ad M. Ritterum datae. *Zeitschr. f. d. Hist. Theol.*, 1870, S. 285—307. A. Bernus, *Marc. Perez, Un Laique du XVIe siècle*, Lausanne 1895. De Reyna was omstreeks 1520 in Sevilla geboren; hij moest vluchten en kwam te Genève, waar hij den Bijbel in het Spaansch begon te vertalen; in 1558 is hij in Frankfort a/M.; in 1559 in Londen; hier is hij op de hand van van Haemstede — N.A.K.G. V, 1—22, 1907 — en stelt een belijdenis op, die de Gereformeerde nadert; in 1561 staat hij aan het hoofd der Spaansche kerk; in 1563, kort nadat hij gehuwd was, moest hij vluchten. In Jan. 1564 is hij in Antwerpen, waar door den koning een prijs op zijn hoofd is gezet. Dan trekt hij over Montargis naar Frankfort, waar hij weer in het begin van 1565 woont. Olevianns, dien hij ontmoet heeft, waarschuwt de kerk van Straatsburg voor hem, omdat hij niet zuiver is in de leer van de Hemelvaart (Ubiquiteit) en van het Avondmaal en omdat er bezwaren zijn tegen zijn leven. Hij verdedigt zich en geeft een geloofsbelijdenis, waarin hij nitsprekt de leer van de kerk van Genève en van de Fransche kerken van Frankfort en Londen te omhelzen en o.a. de Ubiquiteit een „*errenr*” noemt. Men is met deze belijdenis tevreden, maar hij wil zich eerst reinigen „*de quelques choses qui lui ont esté imposées tant de sa vie que de sa doctrine*”. Eenigen tijd daarna laat hij zich tegenover Beza nit over de broodbreking bij het Avondmaal en zegt:

begon, kwam hij uit Londen. Hij was daar geweest om allerlei moeielijkheden uit den weg te ruimen en had er o.a. eenige artikelen over het Avondmaal ondertekend; men vermoedde dat deze wel niet geheel in overeenstemming zouden zijn met wat de gnesio-Lutheranen leerden. Hierin had men geen ongelijk. In deze artikelen is de Reyna zeer omzichtig in zijn formuleering, en juist daardoor al niet-beslist-Luthersch. Hij spreekt niet uit, dat ook de ongelooovigen het lichaam en bloed van Christus ontvangen, maar zegt dat zij „nullo modo in usu S. Coenae participes sunt corporis et sanguinis Christi”¹⁾. Ook belijdt hij dat het lichaam van Christus „in S. Coena . . . plane spiritali modo manducatur”. Zijn avondmaalsleer is twijfelachtig.

Hiervan maken de Gereformeerden gebruik om te wijzen op het onnoodige van de gedeeldheid tusschen Gereformeerd en Luthersch. Pierre Loyseleur de Villiers, de bekende hofprediker en Raad van Prins Willem, geeft in 1579 bij Gilles van den Rade uit: „*Confessie ofte Belijdenisse (aangaende t'punct des Heyl. Nachtsmaels) Cassiodori Reynij, Spaig-naert, dienaer in der kercke die haer t'Hantwerpen noemt te sijne van de Confessie van Ausburch, welke belijdenisse sose sijne mithulpers ooc oprechtelijc bekennen, so sal het verschil dat tusschen hen ende den dienaren der Ghereformeerde kercken is,*

„*Fractionem omitti in ecclesia nostra omnino non patiar*”. Toch vindt Beza dat de Reyna te Luthersch is. Predikant in Straatsburg wordt hij niet. In Frankfort maakt hij zijn Bijbelvertaling klaar en gaat dan naar Basel, waar hij in 1567 als student wordt ingeschreven. Hier zorgt Marcus Percz, die uit Antwerpen hierheen is gevlucht, een van de hoofden der Antwerpsche Gereformeerde gemeente, voor hem. In 1570 is hij weer in Frankfort, waar hij een zijdehandel heeft. Als nu de Antwerpsche Lutheranen hem in 1578 een plaats bij hen aanbieden, gaat hij eerst naar Londen om allen laster uit den weg te ruimen en komt dan voor goed in Antwerpen.

¹⁾ Zijn belijdenis is afgedrukt bij Lehnemann l. c. Blz. 160—162.

gheweest ende wechghenomen wezen"¹⁾. De titel doet reeds zien waarom hij dit boekje uitgeeft. „De Reyna is een der onzen”, zoo zeggen de Gereformeerden; weldra heeft hij het daarom zwaar bij de meeste Lutherschen te verantwoorden. Om op te treden tegen deze handelwijze der Gereformeerden, die zonder dat zij er hem in gekend hebben, deze zijn belijdenis openbaar hebben gemaakt, wil hij een tegenschrift uitgeven en zijne belijdenis nader toelichten, maar spoedig ziet hij in, dat het niet gaan zal. Den 1^{en} Maart schrijft hij naar Frankfort²⁾, dat hij zoo'n boekje in Antwerpen niet kan laten drukken, daar zijn tegenstanders hier heerschen, en dat hij het elders ook niet ter perse kan leggen en hier invoeren „sine certo ejectionis meae ad minus periculo quem viri potentes seditiosum et pacis publicae turbatorem continuo (essent) calumniaturi” en, voegt hij er bij — wat ons wel een blik gunt op de moeielijkheid van zijn werkkring — „Ejusmodi ejectio utilis fortassis foret privatae meae quieti et rebus meis, sed huic ecclesiae non item”. Een tegenschrift verschijnt dan ook niet; maar de Reyna verklaart aan de voorstanders der gemeente, dat

¹⁾ Dit geschriftje is uitgegeven in het Latijn, het Fransch en het Nederlandsch; een exemplaar van de laatste uitgave is op de Leidsche Bibliotheek. De Villiers is een van die sympathieke figuren uit de omgeving van den Prins, die gaarne eenheid tusschen de Protestanten had willen zien. Hij, in dezen echt leerling van Calvijn, acht de verschilpunten met de Lutherschen van ondergeschikt belang; in zijn Sendtbrief van 1579 „aen de” opstellers „van het Bergsche boek” — zie blz. 411 n. 2. — bepleit hij het samenroepen van een Synode van Duitsche vorsten, waarin men zich zoude onthouden van de namen „Gereformeerden” en „Lutheranen”, terwijl de leden allen de H. Schrift behoorden te erkennen als den regel van hun oordeel ook over Luther en Calvijn. Zie F. S. Knipscheer, de invoering en de waardeering der Gereformeerde belijdenisschriften in Nederland vóór 1618, Leiden 1907, blz. 33—49; Troffel en Zwaard, 1908, blz. 93—99. Hij is een irenische persoonlijkheid, een dergenen wiens woord werd gehoord, maar niet verstaan en niet in toepassing gebracht.

²⁾ Lehmann, l. c. blz. 96, 97.

de uitgave van zijn belijdenis zonder zijn weten heeft plaats gehad en dat hij haar niet anders wil opgevat hebben dan in den geest der Wittenberger Concordie van 1536. Opnieuw legt hij hierop de belijdenis af, die hij reeds eenmaal bij het aanvaarden van zijn ambt had uitgesproken en blijft dan predikant bij de Fransche afdeeling der Luthersche gemeente.

Het was voor de Lutherschen een oorzaak van blijdschap, dat de Reyna blijven kon, want met de predikanten, die zij over lieten komen, wilde het maar niet vlotten. Den 25^{en} Febr. 1580 kregen zij wel een tweeden Franschen predikant: Antoine Serrarius ¹⁾ (Sairray) uit het land van Montbéliard, die tot 1585 gebleven is, maar met de Duitschen ging het niet. Den 13^{en} Mei schrijven gedeputeerden der gemeente een uitvoerigen brief aan Martinus Chemnitz en vragen hem om hulp. „Na het vertrek van Saliger hadden zij eenige Holsteinsche predikanten gehad, die strijd over de privaat-biecht in de gemeente hadden gebracht; maar achtereenvolgens waren deze heengegaan en nu hebben zij voor hunne 5 Nederlandsche kerken nog geen vier predikanten”. Wie dit geweest zijn, kan ik niet met zekerheid zeggen, maar wel staat vast, dat hier langeren of korteren tijd gediend hebben de predikanten: Thomas

¹⁾ Zie over hem Bl. Mériot, *L'Eglise Luthérienne au XVIIe siècle dans le pays de Montbéliard*, 1905, p. 151, 157. Uit Montbéliard ging hij naar Antwerpen, de plaats, vanwaar hij kwam, wordt niet aangegeven, en is onbekend, tenzij de opmerking van den schrijver van de *Mémoires Anonymes* — V, p. 146 — hem geldt. Daar staat, „dat er 25 Febr. 1580 een Herv. predikant uit Hesdin in Antwerpen kwam, die om zijn onchristelijk gedrag niet in de Gereformeerde kerk mocht preeken; hij wilde geen schuld belijden. Toen preekte hij in de kerk van Cassiodorus”. Hij kwam hier in elk geval in 1580, bleef tot 1585, werd daarna pred. te St. Martin, 1586—1588, daarna te Héricourt, 1588—1592 (zie ook Lehnemann, l. c. blz. 135/6; hier ondertekende hij de Form. Conc.) en ten slotte, 10 Jan. 1593 pred. te Frankfort a/M. Hij overleed 1 Jan. 1616.

Holtzhutter ¹⁾, Joh. Isensee ²⁾, Conrad Pistorius (Becker) ³⁾, Conrad Schlüsselberg ⁴⁾, Th. Meier ⁵⁾, H. Latomus, B. Jochow en C. Stapel ⁶⁾. De Reyna was de ziel der gemeente; de gedeputeerden noemen hem „onze lieve vader”, en had hij het gewenscht, hij zoude tot Superintendent zijn benoemd.

Tot grooten innerlijken bloei komt de gemeente niet; zij blijft, vergeleken met die der Gereformeerden, klein. De Reyna klaagt — den 17^{en} Mei 1580 — dat verscheidenen zich wel bij de Lutherschen zouden voegen, omdat zij,

¹⁾ Zie N.B.L.N. I, 156. Hij was blijkbaar een Flaciaan en wilde de Form. Conc. niet onderteekenen. Op zijn vroegst kan hij begin 1579 in Antwerpen zijn gekomen, „sed — Schütz, Vita Chytraei, II, 453 — postquam cum Collegis Flacianis, Beato et Eggerdesio, de substantia peccati originis acrius disputaverat, ibi dimissus officio est”, d.w.z. vóór Mei 1580.

²⁾ Isensee — zie de boven geciteerde schrijvers — beviel de Antwerpenaren in den beginne wel; hij bleef tot de inneming van de stad en trok toen naar Dannenberg, waar hij Superintendent werd en in 1592 hevig tegen de Crypto-Calvinisten optrad. Schütz, II, 452.

³⁾ Zie N.B.L.N. I, 157. Een heftig man, hij had de Form. Conc. onderteekend. Is in 1580 in Antwerpen, maar vertrekt in 1582.

⁴⁾ Zie N.B.L.N. I, 157. Een echt fanaticus en polemicus. Zijn lijkrede hield A. Stappenbeck, Pred. i. d. St. Jacobskerk te Stralsund, 10 Oct. 1619. Hij heeft in Antwerpen veel geleden door den nijd der Calvinisten, den haat der Papisten en de onverdraagzaamheid der Lutheranen onder elkander — zie Epistulae, 207; Rostock, 1624. — In 1582 verliet hij Antwerpen, waar hij o.a. heeft uitgegeven: *Christelicke vermaninghe over het 3 Cap. des Proph. Jonas in 2 Pred. afghedeylt*. Hij trok naar Wismar en werd pred. te Gadebusch.

⁵⁾ Theodorick Meier uit Lünenburg, werd den 22^{en} Maart 1580 Mag. in Rostock, trok 1581 naar Antwerpen. Chytr. Vita, II, 312, Epist. 297.

⁶⁾ Mag. Henricus Latomus, alias Steenmetzer, stud. in Rostock, Magister in 1568, „tandem Besjekisci verbi divini minister (of Beiseleiki)” Matrik. Rost. Univ. S. 165 — pred. in Wismar, a. d. Mariakerk, in 1581 in Antwerpen.

Burchardus Jochow — Schütz, Chytraei Vita, III, 27, 28, 32 — komt uit Rostock in 1581, evenals Caspar Stapel. Nadere bijzonderheden over deze drie heb ik niet kunnen vinden noch in de boven geciteerde literatuur noch elders.

uit het Pausdom komende, het Calvinisme verfoeien ¹⁾, maar dat zij niet tot de gemeente toetreden, omdat de Lutherschen geen predikanten en geen goede regeling hebben. Hij vreest zelfs, dat als er niet een goed Superintendent komt, de heele kerk zal instorten. Het is bedroevend, dat alleen zulke berichten tot ons zijn gekomen; zij verklaren ons echter, waarom zóó weinig Nederlanders zich tot het Lutheranisme aangetrokken gevoelden en er zich bij voegden.

Waren de Lutherschen onderling verdeeld en zwak, de Gereformeerden bestrijden hen bovendien ijverig. In 1580 geven zij bij Gilles van den Rade uit: „*Sendtbrief der Dienaren die Godes Woort in den Ghereformeerden Kercken in Nederlandt vercondighen, aen deghene die seker boeck ghemaect hebben, dat men noemt dat Bergische ofte Concordie boek*” ²⁾. In dezen brief, waarin natuurlijk gesproken wordt over het Avondmaal en over de beide naturen van Christus, wordt ook gewezen op de historie der reformatie in deze landen. Met kracht wordt de bewering afgewezen, alsof men hier van uit de Saksische kerken zoude zijn gereformeerd. „Even ten selven tijd — zoo staat er ³⁾ — doe

¹⁾ Lehnemann, l. c. blz. 101. „Fastidit jam universa haec regio Papatum; abhorrent a Reformatis (sic enim se appellare et gaudent et contendunt ii) quos alii appellant Calvinistas. Nostram Confessionem ultro expetunt. Petunt undique juvari a nobis. Nos neque nobis ipsis habemus vel mediam partem Ministrorum, qui nobis essent necessarii et hos juvenes, imperitos nihil fere doctos.

²⁾ Cat. Meulman—v. d. Wulp, 469. Deze zendbrief is op de Gentsche Bibliotheek. Blz. 1—7 staat een brief aan Menso Alting te Emden van Jeremias Bastynck, die het oorspronkelijk door D. Petro Villiers in het Latijn geschreven stuk in het Nederduitsch heeft vertaald; dan volgt blz. 7—94 de brief aan Chemnitz enz., en ten slotte „*een ander Sendbrief van Willem Landgraaf van Hessen aan Dr. G. Coelestinus, Superintendent in Maagdenburg*.

Dit geschrift heeft men in Woerden aan Saliger gezonden, de brief van de Villiers is toch in 1579 geschreven.

³⁾ Blz. 8.

Luther ende Zwingli haere trompetten in de kercke opbliesen, oock in onsen Nederlanden alreede luyden sijn gheweest, die met den gheestelicken boghe op de Evangelische vele speelden, en onser luyden sinnen van de Superstitien tot de oprechte Religie, van den valschen dienst der afgoden tot den waerachtighen dienst Godes bekeerden . . .” „De onse hier in Nederlant sijn eerst gheplant worden, eensdeels door het toedoen van die van Emden, anderdeels van die van Straesburch, ten tijden dat Capito, Hedio, Bucerus, Fagius, Calvinus ende Martyr in deselve stadt met eendrachtighen herten daer leerden” ¹⁾. Dan wijzen zij er op, dat „Luther in zijnen eersten beghinne alsoo heeft geleert, dat hij de Besnijdenisse vermengde met den Evangelie, dat is te seggen: Christum met den Pausdom” en spreken duidelick uit: „Wij niet en houden dat de Confessie van Ausburch sij dat Evangelium selve, noch dat Luther de man is nae wiens gheliefte ende voorgeschreven reghel ons gheloove moet ondersocht ende beproeft werden” ²⁾. Ook waarschuwen zij voor de eerste uitgave der Confessie met haar Avondmaalsbelijdenis „dewelcke belijdenisse is heel ende al Papistisch; ende werd van den Papisten selve, die se op haerlieder transsubstantiatie ghingen duyden, terstont ghewillighlick aenghenomen”. In één woord, deze brief is een vlugschrift van groote beteekenis en van krachtig betoog, dat zeker niet nagelaten zal hebben zijn uitwerking te doen op degenen, die uit Nederlandschen bloede gesproten, mochten neigen tot het Lutherdom. En het zal wel niet veel gebaat hebben, dat de Lutherschen daartegenover deden uitkomen een Fransche vertaling van Chytraeus' werk: „*Histoire de la Confession d'Auxpourg, nouvellement mise en François par Luc*

¹⁾ Blz. 60.

²⁾ Blz. 65.

le Cop, Anvers, Arnold Coninx, 1582" ¹⁾), want de uitgevers, de gedeputeerden der Luth. gemeente, gevoelden zelf al dat het noodig was om in de voorrede zich te verontschuldigen over het gebruik van woorden als: „messe, oblation, sacrement de l'autel, qui pourroient sembler aux scrupuleux ressentir les vieilles superstitions", en achtten zich verplicht om te verklaren, dat zij in hunne kerken ceremoniën weglieten, die andere Luthersche kerken hadden en die op zichzelf geoorloofd zijn. Zij verklaren dat zij privaatbiecht noch exorcisme hebben, dat zij het brood breken bij het Avondmaal, i. e. w. dat zij in de gebruiken niet zoo ver van de Gereformeerden afstaan als andere Lutherschen.

Tegenover de kracht en de beslistheid waarmede de Gereformeerden optreden, naast de pittigheid en degelijkheid van hun betoog, maakt een dergelijke verdediging een wel wat poveren indruk. Bovendien, óók nu leveren de Lutherschen weer niets eigens. Het zijn vertalingen, waarmede zij voor den dag komen. Zoo geven zij in 1582 bij Arnout s'Coninx — die hun drukker schijnt geweest te zijn — uit: „*Historie van het Vaghevier in dewelcke breedelijc verhaelt ende wederleyt wort t'ghene dat de Heydenen, Joden, ende andere Leeraers daer-af voor ende na de toecomste Christi gelooft hebben, ende hoe dat allenskens deze dolinghe, namaels in de Christelijke kercke ingheslopen ende eenen Artikel des Geloofs daerwt ghemaect is. Int Latijn beschreven door D. Martinum Chemnicium ende nu door eenen*

¹⁾ De Inleiding begint: „Auls confesseurs de la verité évangélique et désireus de la connoissance d'icelle..." en wordt ondertekend door de gedeputeerden der Antw. gemeente. Zij bevat echter niets over de gemeente zelve. Een exemplaar van dit boek is op de Göttingsche Bibliotheek. De vertaler is niet — gelijk Schütz, l. c. II, 350 meent — de Reyna maar Luc. le Cop. Zie ook Rahlenbeck, L'Inquisition et la Réforme, p. 93 sq. Böhmer, p. 308.

Liefhebber der Godlycker waerheynt in onze nederlantsche sprake overgheset” ¹⁾).

In datzelfde jaar verschijnt ook een herdruk van een in 1573 by Hans de Braeker te Aken verschenen werkje: „*Christelijcke Gebeden voor allen noot ende Staten der gantscher Christenheynt, afgedeylt op alle dagen inder weken te spreken, met ghemeyne dancksegginghe, oock morghen ende avontseghen ghestelt ende wt die H. Godlijcke Schriftuere te samen vergadert. Ooc wederom van nieus met neersticheyt alom gemeerdert ende ghebetert. Door M. Johannem Haberman Egratum Prochiaen tot Falckenauw*” ²⁾). Bovendien komt nog van de pers: „*Het H. Vader onze met een korte verklaringe over hetzelve gebedswijze gestelt door M. Balthasar Houwaert*” ³⁾ en eene nieuwe uitgave van het gezangboek ⁴⁾). Ook komt een herdruk uit van een catechismus van de Reyna, waarover wij later het een en ander zullen mededeelen.

Den 10^{en} Juli 1581 wordt de Roomsche godsdienst in Antwerpen geschorst; van nu aan openbaren de Gereformeerden hun antipathie tegen de Lutherschen al sterker; dit neemt zulk een omvang aan, dat de Magistraat het noodig acht den 5^{en} Aug. te doen uitroepen dat „sij van egheene andere meyninghe en sijn gheweest ende alsnoch meynen ende willen, die van der voorseyde Confessie te houden ende mainteneeren in huere vrijheydt en sekerheydt van de Religie ende hebben oock over sulcx die van der voors. Confessien ghenomen ende nemen midts

¹⁾ Is op de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek.

²⁾ De Akensche druk is op de Leuvensche Bibliotheek, zie Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen V, 121, Bibliogr. Advers. V, 235; Cat. Ser-rure, I, No. 271. De Antwerper druk is op de Hamburgsche Bibliotheek; 246 blz. met Register. Deze gebeden komen gedeeltelijk ook in de latere gezangboeken voor; zeker tot 1780.

³⁾ Op de Hamb. Bibliotheek, 20 blz. groot; staat ook in de uitgave van het gezangboek van 1582.

⁴⁾ Zie boven blz. 276.

dezen in heure protectie ende beschermenisse" ¹⁾. Zoo neemt de Magistraat de Lutherschen in bescherming, die in de gunst der menigte niet deelen, omdat men ze niet vertrouwt.

De Magistraat behandelt hen op dezelfde wijze als de Gereformeerden, met dien verstande, dat zij er wel degelijk rekening mede houdt, dat de Gereformeerde kerk de toonaangevende is; de „jongens van het knechtkenhuis worden geleid in de predicatie van de gereformeerde religie" ²⁾; Thomas van Tielt, Jasper van der Heyden, Dr. Petrus Villiers ³⁾ worden, om wat zij gedaan hebben, door de Magistraat gehonoreerd. Zoo iets vinden wij nooit van de Lutherschen vermeld in de Collegiale Acteboeken, maar overigens staan zij op gelijke lijn. Ook in hun salaris voorziet de Magistraat; het „priestershuis van de Facques" wordt ter beschikking van een hunner leeraren gesteld ⁴⁾; zij krijgen in Aug. 1581 in plaats van de schuur bij St. Michiels „de Borchtkercke, behalve den choor, het kerckhoff ende aenhanck van de kercke"; hun leden hebben zitting in de commissie tot den godsdienstvrede; reden tot klagen over de Magistraat hebben zij niet. Wanneer in 1584 de nood hoog is gestegen en de geestelijke goederen niet genoeg voor het salaris der predikanten opleveren, hebben Tresoriers der stad evengoed aan hen als aan die der Gereformeerde religie het achterstallige uit te betalen ⁵⁾. Zij zijn een erkende en door de Magistraat gehandhaafde en beschermde kerk.

Hoewel zij in deze gunstige omstandigheden verkeerden, en hier ook een Latijnsche school stichten, waaraan Huber-

¹⁾ Afgedrukt N.B.L.N. I, blz. 163. A. A. III, 424.

²⁾ A. A. XXIV, 421, Maart, 1582.

³⁾ A. A. XXIV, 330, 358, 374.

⁴⁾ A. A. XVIII, 423. XXIV, 296, 370.

⁵⁾ A. A. V, 306.

tus Florinus, een voortreffelijk man, rector is; hoewel veel aanzienlijke kooplieden tot hen behooren, en er door hen veel gearbeid wordt, dringt toch het Lutheranisme niet tot het eigenlijke volksleven door. Dat het noodig is dat de Magistraat Lutherschen beschermt, wijst er op, dat het hun niet gelukt is om een plaats te veroveren, die hun ook volgens de heerschende volksmeening toekomt. Misschien zouden zij in den loop der jaren nog eenmaal zulk een plaats hebben kunnen verkrijgen, maar vóór 1585 gelukte dit niet en in dit jaar wordt aan het openbaar bestaan hunner gemeente een einde gemaakt.

In 1584 slaat Parma het beleg om Antwerpen, waar Marnix van St. Aldegonde burgemeester is. De maatregelen, door hem reeds vroeger met Oranje beraamd tot redding van de stad, wilde men niet helpen uitvoeren en Marnix was er de man niet naar om gehoorzaamheid af te dwingen. Na een langdurig beleg van veertien volle maanden moet de stad zich eindelijk overgeven. Den 20^{en} Aug. 1585 houden de Protestanten er hunne laatste openbare godsdienstoefening en den 27^{en} Aug. trekt Parma de stad binnen, waarin voortaan alleen de Roomsche-Katholieke eeredienst geoorloofd zal zijn. Vier jaar mogen de Protestanten er nog vertoeven „mits levende in stilligheid en sonder desordre en schandaal, om hen daerentusschen te beraden en te resolveeren of si souden willen leven in exercitie van de oude Katholyke, Apostolyke roomsche religie, om in geval van niet als dan vrijelijk wt den lande te vertrecken”.

De meeste Protestanten vertrekken zoo spoedig mogelijk. De Reyna is al weg. Den 31^{en} Mei van dit jaar stichtte hij reeds met veel uitgeweken Antwerpenaren in Frankfort a/M. een armenkas ¹⁾. Anderen trekken naar Middelburg,

¹⁾ Lehnemann, l. c. S. 111, 169.

Amsterdam, Leiden, Hamburg en elders heen ¹⁾. Sommigen blijven door den nood gedwongen en door hen wordt hier na eenigen tijd een kleine huiskerk gesticht, waarin de Lutherschen samenkomen, meestal voorgegaan door predikanten, uit de Noordelijke gewesten hierheen gezonden. Ook de huiskerk sterft echter weg en dan is er geen Luthersche kerk meer in Antwerpen. Later echter doet een nieuwe intocht van Duitschers ook weer een nieuwe Luthersche kerk ontstaan.

§ 2. *De innerlijke toestand der Antwerpsche gemeente.*

De Luthersche gemeente van Antwerpen draagt in meer dan één opzicht het karakter van haren tijd. Het is de tijd der epigonen, de tijd van hartstochtelijken strijd, die zóó hevig in de gemeente woedt, dat zij er door verscheurd wordt. De Reyna had gelijk, toen hij uitzag naar een goed Superintendent om de kerkelijke zaken te regelen en met kracht in te grijpen, en het is jammer dat Martinus Chemnitz, daartoe aangezocht ²⁾, deze betrekking niet heeft aanvaard. Waarschijnlijk zoude de geschiedenis van het innerlijk leven der gemeente ons dan niet zulk een droevig beeld van haar te aanschouwen geven, als nu het geval is. Het is een beeld van groote verwarring.

Een van de eerste vragen, die in deze dagen moest worden beantwoord was deze: hoe moeten wij staan tegenover de Formula Concordiae? Antwerpen moest een beslissing nemen en wees de Formula af, evenals Frankfort a/M. gedaan had. Natuurlijk hadden Saliger en zijn geestverwanten invloed op deze beslissing, want zij, die Flaciaansch of krypto-Flaciaansch gezind waren, wilden van haar niet

¹⁾ cf. Mr. J. L. M. Eggen. De invloed door Zuid-Nederland op Noord-Nederland uitgeoefend, Gent, 1908, blz. 33 vlg. B. L. K. V, blz. 85, 86. Gonlag, Biblioth. v. Mod. Theol. en Letterk. 1884, blz. 125.

²⁾ Lehnemann, l. c., S 99.

weten, om de wijze, waarop de leer van Flacius er in was beoordeeld en afgewezen. De officiëele leer bleef in Antwerpen die der Augsb. Confessie met de Apologie en de Antwerpse belijdenis van 1566. Zoo was het ook bij de latere Noord-Nederlandsche gemeenten, want óók zij aanvaardden in den beginne de Formula Concordiae niet. Pas na het uitbreken van den strijd over de erfzonde gaat men er toe over ook haar aan te nemen.

De strijd over dit leerstuk heeft het eerst in Antwerpen gewoed ¹⁾. Hij was reeds in 1578 uitgebroken. Onbegrijpelijk groote verwijdering bracht hij tusschen menschen, die in andere opzichten konden samengaan. Men stond tegenover elkander bij het beantwoorden van deze vraag: is het goddelijk evenbeeld van den mensch, dat door de erfzonde geworden is tot een beeld des duivels, een accidentie dan wel de substantie van den mensch? En, daar sommigen de vreemde woorden opvatten in eene beteekenis, geheel afwijkende van die door de eerste gebruikers er aan toegekend, en de eersten er consequenties uit trokken, die bij de anderen niet waren opgekomen, kwam men tot de meest uiteenlopende en soms zeer bedenkelijke gevolgtrekkingen. „De erfzonde is 's menschen natuurlijke toestand”, zij is „de verdorven natuur zelve.” Zoo werd verklaard; maar anderen streden met kracht voor de meening, dat zij niet anders is dan „een bederf der natuur”. Niet alleen werd dit strijdpunt met de noodige wijdloopigheid en hartstochtelijkheid op den preekstoel behandeld, maar zelfs de ziekentroosters maakten het in de gemeente tot het onderwerp hunner dagelijksche gesprekken. Zoo zien wij hier optreden Hans Govaerts ²⁾, die

¹⁾ Zie N. B. L. N. I, blz. 121--159.

²⁾ Hans Govaerts kwam als Antwerpsch ziekentrooster in Keulen, waar hij in 1588 was; daarna is hij naar Frankfort gegaan, waar hij het met het geheele ministerie niet kon vinden. In Juli 1604 is hij in Amsterdam en houdt gemeenschap met Joost van den Populiere; maar de Amsterdamsche gedeputeerden willen met hem niet te doen hebben; hoewel hij

in 1588 in Keulen is, later in Frankfort, in 1604 in Leiden, in 1605 in Utrecht, een man, die overal scheuring brengt door zijn hartstochtelijk drijven van het Flacianisme. Gedeputeerden, die onderling zelf van meening verschilden, konden tegenover dit alles niet veel meer doen dan de predikanten, die over deze vraag streden, verwijderen of laten heengaan. Zij deden bovendien nog iets anders. Zij stelden een „*Belijdenis van de erfzonde*”¹⁾ op — die 18 Sept. 1579 door Adolf Fisscher is ondertekend — welke belijdenis ondertekend moest worden door allen, die hier het predikambt wilden vervullen. Zoo kwam de gemeente schijnbaar tot rust, maar onder de oppervlakte bleef het woelen.

Er zijn bovendien nog andere kwesties. Schlüsselburg wilde, toen hij beroepen was, niet naar Antwerpen komen, omdat er geen exorcisme was. Toen Chytraeus hem had kunnen overtuigen, dat het niet noodig was „*ut ritus sacri Antwerpienses ad ecclesiarum in Saxonia consuetudinem congruerent*”²⁾, was hij over dit bezwaar heengestapt. Maar het bleef hem, en anderen met hem, hinderen dat hier geen privaاتبiecht was. Daarom hadden een paar Holsteiners ze ingevoerd, en gedeputeerden hadden zich in de noodzakelijkheid gezien om haar toe te laten, anders zoude er weer scheuring zijn gekomen. Zij werd niet meer afgeschaft en bleef bestaan naast de gewone, algemeene biecht.

Over deze en een paar andere aangelegenheden hebben wij een nog al uitvoerig bericht in het advies, dat door M. Chemnitz, N. Selnecker en de predikanten van Worms

zich „burger van Frankfort” noemt, achten zij hem suspect. 9 Sept. 1604 schrijft B. Muykens uit Leiden dat Govaerts er scheuring in de gemeente tracht te brengen en in Oct. 1605 is men in Utrecht zóó op hem gesteld, dat men vraagt of hij niet geordend kan worden; hij is met vrouw en kind uit Frankfort gekomen en heeft tot veler genoegen gepreekt. Hij was van beroep snijder. M. S. Arch. Ev. Luth. gem. sub Amsterdam.

¹⁾ Afgedrukt, N.B.L.N. I blz. 141—150.

²⁾ Schütz, Vita Chytraei III, 29.

in Oct. en Dec. 1580 op een vijftal vragen van de Antwerpsche gemeente is uitgebracht ¹⁾. Men had in dien tijd Carel de Meijer tot hen gezonden opdat men, gedekt door hun autoriteit, een eind aan de moeielijkheden zoude kunnen maken. Over de privaatbiecht vinden wij daarin nu het volgende:

„Voor 13 jaar — 1567 — bestond bij ons de gewoonte dat zij, die zich „ter tafel des Heeren” begeven wilden, zich lieten „examineeren en onderrichten, ook absolveeren” bij 8, 10, 12, 20 tegelijk in het huis van de predikanten. Toen wij nu op nieuw onze kerk stichtten, voerden wij dit gebruik weer in. In de beroepsartikelen van de predikanten werd deze clause opgenomen, dat „om ergernis onder de gemeente te vermijden en te voorkomen en ook om der zwakken wille, die uit rotten en secten aldaar dagelijks mochten gewonnen worden” dit gebruik niet veranderd mocht worden. Niettegenstaande deze bepaling brachten sommigen er toch wijziging in, en wij moesten ze toelaten „om ergernis te voorkomen”; nu „hebben wij deze ordinantie opgericht, dat degenen, die privatim begeeren geëxamineert te worden, des Donderdags en Vrijdags voor den Zondag waarop men het Avondmaal houdt, zich in de kerke vinden laten om alzo geëxamineert en geab-

¹⁾ Zij betreffen den Catechismus van De Reyna, de belijdenis der erfzonde, de privaatbiecht, de huiskerken en de dispensatie der ceremonien. M. S. Arch. Ev. Luth. Gem. sub Antwerpen. In 1629 verscheen, door H. Hirnius vertaald: „*Raet ende Bedencken sommiger Lutherschen Hoogduitschen Leeraers van 't vrije en middelmatige gebruik I. van tweeërlei biecht of belijdenisse der sonden ende absolutie in eene kerke of gemeente, mitsgaders II. van 't broodbreeken ende in de hand geeven in des Heeren H. Nachtmael, ende in en voor hem selven vrijstaende ende blijvende het voorgaende gebruik der ouwelkens, mede in eene kerke of gemeente: gegeven ende medegedeelt op 't respectivelijk verzoek der Heeren Geleputeerden der Evangelischen gemeente, toegedaan de Onveranderde Confessie van Augsburg in der stad Antwerpen in 't jaar 1580.* Leiden bij Jorisz. Abrahamsz. van der Marse. 1629.

solveert te worden, maar dewelken begeren met anderen tegelijk geëxamineert en geabsolveerd te worden, dat dezelve zich des Zaterdag na den middag na gehouden boetpredikatie in de kerken zullen vinden laten om samen met de anderen tegelijk geëxamineert en geabsolveert te worden, doch voorbehoudens dat het zulke personen zijn, die te voren meermaals ter tafel des Heeren geweest en ook der leere en des levens halve niet verdacht zijn”.

Dit relaas van de Antwerpsche gedeputeerden is door Chemnitz overwogen; hij acht de laatstelijk door hen ingevoerde ordinantie wel goed, maar hij zoude het nog beter achten, wanneer zij, die „in 't gemeen geëxamineert werden, ieder afzonderlijk werden geabsolveerd, als het ten minste zonder ergernis kon”. Ook Selnecker en de Wormsche predikanten zijn het hier mede eens.

Deze mededeelingen zijn allerbelangrijkst. Er blijkt uit, dat er in Antwerpen was een algemeene biecht; vermoedelijk werd hier het formulier gebruikt, dat ook in Frankfort werd gebezigd. De Reyna toch had aan zijn vriend Ritter de Frankfortsche formulieren gevraagd, daar degenen, die hier waren, hem niet bevredigden ¹⁾. In 1579 had Ritter voor Doop en Avondmaal nieuwe formulieren opgesteld, die, daar zij nooit gedrukt zijn, onbekend zijn gebleven, maar voor de Absolutie bestond in Frankfort een ouder formulier met drie langere vragen, waarop de gemeente „ja” had te antwoorden en waarna de verkondiging der zondenvergeving „in den naam des Vaders enz.” door een geordend dienaar der kerk plaats had. Deze vragen zijn de drie nog altoos in het bestaande formulier zich bevindende ²⁾.

Aan deze algemeene biecht en absolutie ging voor de jonge leden der gemeente, die nog niet te voren avond-

¹⁾ Lehnemann, l. c. S. 98; K. C. Becker, Beiträge zu der Kirchengeschichte der ev. luth. Gem. zu Frankfurt a/M. 1852. S. 15.

²⁾ Becker, l. c. S. 139.

maal hadden gevierd eene private voorbereiding vooraf. Dit geschiedde ook in Frankfort, waar de kinderen de „Beicht-Formulare” uit het hoofd moesten opzeggen; en dit is in Nederland regel gebleven, totdat de z. g. „bevestiging van leden” er ingang vond.

De Privaat-biecht bleef echter uitzondering. Wanneer Adolf Fisscher, die den strijd in Antwerpen heeft medegemaakt, later in Amsterdam is en daar antwoorden moet op de vraag hoe toch het best te gemoet is te komen aan de gerechtvaardigde klachten van hen, die uitspreken dat velen, die bij de boetpredicatie komen, meer komen om de aalmoezen dan om het examen, dan meent hij dat er een gedeputeerde en een diaken moeten zijn, om toezicht te houden, want „wederinstelling van de privaat-biecht heeft bezwaren” 1).

Ook is er nog een andere zondenbelijdenis in Antwerpen geweest, namelijk een wekelijksche. Zij kwam ook in Frankfort voor 2), en wordt nog altoos in sommige Ned. Luthersche kerken gevonden. Des Zondagsmorgens werd dadelijk na de prediking door den dienstdoenden predikant in den naam der geheele gemeente een zondenbelijdenis uitgesproken, die gevolgd werd door een aankondiging van de zondenvergeving, bij vooronderstelde boetvaardigheid. Aan die Absolutie was toegevoegd een zeer beperkende bepaling ten opzichte van hen, die hun zondig leven niet verbeteren. Deze zondenbelijdenis komt in Frankfort voor in de Formulieren van nà 1565, en staat in het officiëele Formulierboek der Nederl. Luth. kerken.

Werd de moeielijkheid over de Privaat-biecht in Antwerpen uit den weg geruimd, de vraag hoe het Avondmaal moest gevierd worden wachtte ook op eene oplossing. Reeds in 1566 was daarover strijd geweest; toen had Alardus het

1) Notulenb. 6 Juni 1596, fol. 9. Arch. Ev. Luth. Gem.

2) Becker, l. c. S. 136.

breken van den ouwel ingevoerd ¹⁾. Nu was men weer in moeielijkheid. De Reyna had eenmaal uitgesproken: „Fractionem omitti in ecclesia nostra omnino non patiar” en de strengere, aan de Duitsche gebruiken gewende Holsteinsche Lutheranen vonden dit Gereformeerd. De vraag was echter bij gedeputeerden gerezen of het niet gewenscht was, ter wille van den bloei der kerk, het broodbreken algemeen in te voeren. Zij schrijven daarover uitvoerig in het bovengenoemde stuk.

„Dewijl onze kerken in de Nederlanden niet alleen onder de Papisten, maar ook midden onder de Calvinisten, en andere rotten en secten geplant worden, en uit hun haar beginsel en uittocht hebben en nemen, en dat vele eenvoudige harten (die uit zwakheid en onverstand meer zien en achting hebben op de uiterlijke ceremoniën dan op de leere zelve) zich in ettelijke ceremoniën, bijzonder in de uitdeeling des H. Nachtsmaals zeer ergeren, dat men het brood in onze kerken niet breekt, noch in de hand neemt, maar dat het in den mond gegeven wordt. Ja, zich wel zoo hard daaraan ergeren, dat, hoewel zij onzer leere eigenlijk niet tegen zijn, nochtans om zulker ceremoniën wille (dewijl zij zien dat de text des Nachtsmaals zelf van het broodbreken vermeldt, gelijk ook van het nemen in de handen en dat ook diesgelijks bij de oude scribenten in hunne schriften zulk gebruik gevonden wordt) zich ook zeer bekommeren, dat zij zich van onze Communie gantschelijk onttrekken en alzoo, in dat cas liever tot de Calvinisten of hunne gemeente zich begeven, dan tot de onze, aan onze Communie of zich anderszins gantsch en geheellijk van het H. Nachtsmaal onthouden; ja sommigen zich zoo hard daaraan stooten, dat zij niet eens in bedenken neemen kunnen of ook willen of onze leere van het H. Avondmaal recht of onrecht zij, naardien

¹⁾ Zie boven, blz. 84.

zij bekent zijn, dat wij met nalatinge des broodbrekeus en des gevens in de handen moetwilliglijk tegen den text der inzettinge Christi handelen: dieshalven waar 't saeke, dat er eenige dispensatie in zulke ceremoniën geschieden mocht oft toegelaten worden, opdat dezulken zich straks tot onze kerken en Communie gantschelijk begeven en anderszins lichtelijk terecht gebracht worden mochten."

Na deze uiteenzetting vragen zij: „of het dan niet recht en christelijk ware eenige dispensatie hierin toe te laten van het broodbreken en in de handen nemen om menschenzielen te gewinnen ende terecht te brengen nademaal de ceremoniën in en aan haar zelve vrijstaan of middelingen zijn, in dewelken naar gelegenheid der plaatsen en personen, en alzoo het de opbouwinge der kerken aldaar vereischt (vrijlijk zonder quetsinge des Christendoms) konne ja ook zoude gedispenseert worden: ofte dat het anders beter zij, geen dispensatie toe te laten maar over het voorgaande gebruik hard en stijf te houden, daar door de zielen liever verloren te laten gaan, als anderszins dezelve, gelijk boven verhaald, te gewinnen, voor dewelken nochtans Christus zijn bloed heeft vergoten"?

Wat antwoorden nu de Duitsche autoriteiten? Chemnitz is het met de Antwerpenaren eens: hij voor zijn persoon kan in zulke ceremoniën dispensatie toelaten, daar het te doen is om menschenzielen te winnen. Één ding acht hij echter noodig: alles moet zonder ergernis toegaan en ook het voorgaande gebruik — d. i. de ouwel — moet in en aan zichzelf vrij staan en blijven. Ook Selnecker en de Wormsche predikanten verklaren, dat zij geene bezwaren hebben. Aldus wordt deze zaak geregeld. Ook hier een compromis; er is broodbreking èn in de handen geving, er is ook ouwel èn stomatolypsia. Toch waren niet allen voldaan en de verwachting der gedeputeerden, dat er nu veel anderen tot hen zouden komen werd niet vervuld.

De Avondmaalsviering had in dezen tijd niet elken Zondag

plaats, gelijk blijkt uit het feit, dat juist weer Schlüsselburg daarom niet naar Antwerpen had willen komen; de gewoonte der huiskerken, die de Avondmaalsviering eens in de maand lieten geschieden, had hier ingang gevonden.

Dan is er nog een kwestie, die weer met de Reyna samenhangt. Deze had in 1580 een catechismus uitgegeven ¹⁾, in aansluiting aan den kleinen catechismus van Luther en aan den catechismus, die in Straatsburg werd gebruikt. Hij was verschenen in het Nederlandsch, het Fransch en het Latijn en maakte veel opgang, gelijk blijkt uit het feit dat er in 1582 en '83 nieuwe uitgaven van noodig waren. Natuurlijk ademde hij de Reyna's geest en konden de geprononceerde Lutheranen er zich niet geheel in vinden. Hun woordvoerder was Petrus Eggerdes; hij heeft tal van bezwaren. „Waarom,” zoo vroeg hij, „worden de tien geboden hier genomen, zooals zij in den Bijbel staan? Waarom staat er bij: Gij zult U geen beeld nog eenige gelijkenis maken, enz., waarom is er in het derde gebod sprake van den Sabbatdag? Dit is niet-Luthersch, maar riekt Zwingliaansch; Luther heeft het beeldenverbod immers niet en spreekt niet van Sabbatdag maar van vierdag.”

„Dan is de 16^e vraag niet zuiver.” Deze handelt over de hemelvaart, en de leer der Ubiquiteit wordt hier nau-

¹⁾ De titel ervan luidt aldus: *Catechismus. Dat is: Corte onderwijsing, van de voornemste Hooft-stucken der Christelijker leere: Op Vraghe ende Antwoort ghestelt. Alsoo in de christelijke kerken ende scholen der nederduytscher landen, de Confessie van Ausborch toe-gedaen sijnde, gheleert ende gheoeffent wordt.* t' Hantwerpen. Bij Arnout 's Coninex, 1580; in 1582 verscheen een tweede, in 1583 een derde uitgave. De laatste is op de Hamb. Bibliothek. De Fransehe en de Latijnsehe uitgaven zijn ook bekend; een Spaansche uitgave, die er ook geweest moet zijn, is nergens te vinden. De Fransche uitgave verscheen in 1580, de Latijnsche in 1580 en in 1583. Zie over den catechismus, Langemack, *Hist. Cat.* 4729, (o.a. te vinden op de Koninkl. Biblioth. te Berlijn) II, S. 529—556. B.L.K. I, blz. 43/44; Leuckfeldt, *Hist. Spangenbergensis* p. 96. Schütz, *Chytraei vita*, III, 21 sq.

welijks aangeduid ¹⁾. De leer der Sacramenten is ook verdacht. Een Sacrament noemt de Reyna een „tecken eens heylichs dincx, oft der beloefder godlijker ghenaden, van Christo selve inghestelt, bestaande wt het woordt ende den Elemente” ²⁾. En op de vraag, waarom de Doop ingesteld is, antwoordt hij: „Omdat Godt door sulken Sacramentelijken handelinghe *ghetuyghen* soude, dat hij den ghedoopten, om des Heeren Christi wil, *in sijn verbont der ghenaden opneemt*, ende hem sijnen heylighen Gheest schenct ende tot de erffnisse der Eeuwigen Levens aanneemt” ³⁾. Dit zegt wel iets anders, dan dat men uitspreekt dat een kind door den Doop wordt wedergeboren en dat de Doop daarvoor is ingesteld.

Ook de omschrijving van het Avondmaal in dezen catechismus is niet in orde. In plaats van het „in, cum en sub” is er alleen sprake van „cum”. Maar de Reyna zeilt zóó tusschen alle klippen door, dat het moeilijk valt hem ergens te pakken. Hij gebruikt de woorden van Luther uit den kleinen catechismus en breidt ze uit; hij zegt dat dit Sacrament ons de vergeving der zonden verzegelt, dat wie de woorden: „voor U gegeven en vergoten” in de „rechte oeffeninghe der ghedachtenissen Christi” ⁴⁾ gelooft, ook heeft wat zij zeggen. Hij ontkent nergens de leer der gnesio-Lutheranen, maar spreekt ze ook nergens uit; zoodat Chytraeus zeer terecht zegt: „Utraque definitio baptismi et coenae Domini, ita amphidexios composita est, ut utrique parti-Lutheranorum et Calvinistarum — apta esse videatur” ⁵⁾. En dit is het juist wat Eggerdes hindert; hij meent, dat dit boekje geschreven is om de klare woorden van Luther uit

¹⁾ Zie blz. 24 van de tweede uitgave, die te mijner beschikking stond.

²⁾ Zie blz. 33.

³⁾ Zie blz. 34.

⁴⁾ Zie blz. 37 vlg.

⁵⁾ Schütz, Vita Chytraei. III, p. 24.

te wischen. Ook heeft hij bezwaar tegen de omschrijving, die de Reyna geeft van het geloof. De Reyna noemt het ¹⁾ „een vaste en gewisse kennisse Gods, met een bijgevoegd vertrouwen”; hij, de dogmaticus, verstaat dat hier wel is de notitia, en ook de fiducia, maar niet de assensus, en komt het de dogmatische naturen niet altijd, niet in de eerste plaats zelfs, op den assensus aan?

Deze catechismus is fel bestreden. Vandaar dat de Reyna zelf bij de derde uitgave een *Appendix apologetica* ²⁾ gevoegd heeft. De meeste theologen, die hem nader leerden kennen, hebben er niet bepaald ongunstig over geoordeeld, hij is in Antwerpen en later in de Noordelijke Nederlanden gestadig in gebruik gebleven, maar in Frankfort voerde men hem niet in ³⁾. Bijna alle beoordeelaars begrijpen niet waarom eigenlijk deze nieuwe catechismus is uitgegeven; zij vinden den Straatsburgschen, den kleinen Lutherschen beter. Behalve deze catechismus werd in Antwerpen gebruikt die van Franciscus Alardus, waarvan in 1585 een nieuwe uitgave verscheen ⁴⁾; bovendien komt in de gezangboeken van 1579 en 1582 ook voor de kleine catechismus van Luther. Ook hierin is weer een soort compromis gesloten; onder de catechismussen, die in Antwerpen gebruikt werden, behoort ook die van de Reyna, die door dit boekje op velen grooten invloed heeft uitgeoefend.

Behalve de kwestie der huiskerken, waarover een ieder het eens is, dat zij er alleen mogen zijn, bij ontstentenis eener openbare kerk, zoodat alle scheiding is geoordeeld, deden zich geen nieuwe strijdpunten meer in de Antwerpsche gemeente voor. Zij had dan ook aan de genoemde meer dan genoeg. Naar buiten had zij te strijden tegen de Papisten

¹⁾ Cat. blz. 20.

²⁾ Schütz, l. c. III, 20.

³⁾ Becker, l. c. S. 114.

⁴⁾ N.B.L.N. II, blz. 25.

en de Calvinisten, naar binnen tegen de verschillende afwijkende elementen, die zich in haar bevonden.

Haar karakter wordt gekenmerkt door haar gezangboeken, die uit het Duitsch zijn vertaald, door haar predikanten, die bijkans allen vreemdelingen zijn en door de bij haar gebruikte gebedenboeken. Boven heb ik reeds een gebedenboek genoemd en na Houwaert's „*Verklaring van het Onze Vader*”, is hier in 1581 nog een gebedenboek verschenen, t. w. „*Christelijcke Ghebeden, eerstmael in den Latijne ghestelt door Andreas Musculum D. ende nu nieuwelijck overgeset, tot dienst der eenvuldighen, in de Nederduytsche sprake. T' Hantwerpen Bij Aernout 's Coninx*, blz. 1—148, gevolgd door „*Onderwijs der ouden Heylighen leeraers van 't Ghebet*”¹⁾. Deze gebedenboeken wijzen op een der beste kenmerken van het Lutherdom. Het innerlijk leven wordt er gekweekt niet zoozeer door de Schrift — dat is meer het geval bij de Calvinisten — maar door het kerkboek. Gezangboek en gebedenboek zijn het, waaruit meestal de Lutherschen kracht putten en troost en het valt op, dat dit verschijnsel ook reeds in de eerste jaren kan worden waargenomen.

Gesterkt door wat daarin werd geboden zullen vele gemeenteleden den strijd langs zich hebben laten heengaan, bedroefd daarover, dat hun gemeente zoo werd verscheurd maar ook dankbaar daarvoor, dat God hun in De Reyna een man had gegeven, misschien niet-zuiver Luthersch, maar wel vroom van harte, een man die door zijn werk opbouwde, wat door het drijven der anderen wellicht verloren zoude zijn gegaan.

§ 3. *De overige gemeenten der Zuidelijke Nederlanden en aller verstrooiing in 1585.*

Behalve in Antwerpen, waar het hart van het Lutherdom klopte, vinden wij in deze jaren nog een paar gemeenten

¹⁾ Is op de Hamburger Bibliotheek.

in de Zuidelijke Nederlanden, op welke wij de aandacht hebben te vestigen, t. w. Hondscote en Brussel. Reeds in 1567 hadden de Antwèrpsche Lutheranen aan Hondscote hulp geboden, zoodat er al in dat jaar een kleine gemeente geweest moet zijn in deze door haar lakenhandel en lakenfabrieken zoo beroemde plaats¹⁾, en in 1579 vinden wij er Mattheus Rudse, die er vermoedelijk ongeveer een jaar werkzaam was²⁾. Het is jammer dat ons niets bekend is aangaande de grootte van de gemeente in deze zoo bij uitstek kettersche omgeving, noch omtrent haar opkomst of haar bloei. Het eenige, wat vaststaat is dit, dat toen de Malcontenten onder Valentijn de Pardieu, heer de la Motte, Hondscote hadden veroverd en uitgeplunderd, Rudse naar Noord-Nederland vluchtte en een plaats vond als predikant in het gebied van Erik van Brunswijk, in Nieuwkoop. Hij zal wel niet de eenige Luthersche vluchteling geweest zijn, al heb ik tot nu toe nergens Lutheranen uit Hondscote teruggevonden.

Ietwat meer is ons van Brussel bekend. Vóór 1567 vonden wij hier geen Lutherschen, maar in 1579 bestaat er een gemeente. Tegen het eind van Maart vragen Martinisten en Gereformeerden hier een kerk voor zich³⁾ aan en den 2^{den} Mei wordt den Lutherschen toegestaan om bezit te nemen van de kapel van het St. Jans-hospitaal in de Rue de Marais⁴⁾. De Gereformeerden ontvangen een paar andere kerken. Dezen kunnen wijzen op een dertiental predikanten die hen dienden, onder wie in de eerste plaats genoemd moet worden Plancius, de beroemde medestichter van de Oost-Indische Compagnie, die hier met Carel de Meijer over het Avondmaal disputeert⁵⁾ en later als Amsterdamsch

¹⁾ Zie boven, blz. 254.

²⁾ Zie boven, blz. 372.

³⁾ Mémoires Anonymes, IV p. 28/29.

⁴⁾ Cf. Rahlenbeck, Les Protestants de Bruxelles, Gand, 1877, p. 71.

⁵⁾ Zie brief 23 Nov. 1598 Arch. Ev. Luth. Gem. sub Amsterdam.

predikant krachtig tegen de Lutherschen optreedt, die hij voldoende uit Brussel kent. De Lutherschen daarentegen hebben er slechts twee: Daniel Stangen en Bernard Muykens¹⁾. Laatstgenoemde zullen wij later nog ontmoeten; hij kwam hier vermoedelijk in 1583; eerstgenoemde is ons uit latere correspondentie met Amsterdam bekend²⁾.

Deze was³⁾ in 1554 in Kochstädt geboren en had aan verschillende Deutsche Universiteiten gestudeerd. Magister geworden in Helmstadt werd hij daarna „Gräfflich Schwarzburgischer Hof und Reiseprediger“, totdat hij in 1581 tot predikant bij de Lutherschen te Brussel werd beroepen. Hij arbeidde hier niet alleen met het woord, maar ook met de pen. Zoo verscheen in 1584 bij Jan van Brecht in Brussel: „*Christelycke verklaringhe over den pauselyken Canon van der Sielmisse*“ en kwam in 1585 uit zijn „*Valetpredigt*“, gelijk ook vroeger reeds zijne „*Zwei Predigten vom Neuen Jahr*“ in Antwerpen waren uitgekomen (1581). Toen hij in 1585 Brussel moest verlaten, omdat Parma de stad had bezet, en de gemeente verstrooid werd, ging hij eerst naar Arnstadt en later naar Oldenburg, waar hij in 1587 opvolger werd van Herman Hamelmann en als Superintendent nog vaak de raadgever was van de Amsterdamsche Lutherschen. Hij stierf in 1605.

Meer dan de namen dezer beide predikanten is ons van deze gemeente, die hetzelfde gezangboek als de Antwerpsche gebruikte, niet bekend. Zij heeft slechts kort bestaan en geen sporen achtergelaten.

Nog van een paar andere plaatsen komen eenige berichten tot ons. In 1581 beginnen de Martinisten in Lissewege,

¹⁾ Zie boven, blz. 319, 385, 393.

²⁾ Zie N.B.L.N II, blz. 182.

³⁾ L. Schauenburg, Hundert Jahre Oldenburgischer Kirchengeschichte von Hamelmann bis auf Cadovius, Bd. I, Oldenburg, 1894, S. 5. Hij kan niet, gelijk Schauenburg meent, in 1603 gestorven zijn, want in Dec. 1604 schrijft hij nog een brief aan Amsterdam.

in West-Vlaanderen, te vergaderen, waarom de Gereformeerde predikant om raad vraagt wat hij met hen zal doen ¹⁾, en in Bernhem, een dorpje bij Dendermonde schijnen ook eenige Lutherschen gewoond te hebben ²⁾. Meer sporen van Lutherdom heb ik in dezen tijd niet kunnen ontdekken in de Zuidelijke Nederlanden.

Behalve binnen Antwerpen kunnen wij dus niet van eigenlijken bloei van het Lutheranisme in de Zuidelijke Nederlanden gewagen. Het is geen kracht, noch een strooming van beteekenis, het is er als een klein beekje, dat naast den grooteren Gereformeerden stroom voortvloeit, zonder veel elementen van het eigenlijke volksleven in zich op te nemen. Stangen was een Duitscher en het is niet onmogelijk dat de Duitsche soldaten, die in Brussel waren, den grootsten stoot aan het ontstaan der gemeente gegeven hebben. Het is toch opmerkelijk dat, als Frederik Perenot, Heer van Champaigny, broeder van Granvelle, in 1578 Brussel wil vrij houden van ketterij, hij begint met te trachten de bezetting te veranderen; door toedoen van den Prins van Oranje gelukt het hem niet. In die bezetting schuilt dus het gevaar en — al staat het er niet met even zooveel woorden ³⁾ — die bezetting is naar alle waarschijnlijkheid een Duitsche; Duitsche landsknechten dienden veel in de Nederlanden. Wij vinden ze overal waar eene Luthersche gemeente in 't aanzijn wordt geroepen.

¹⁾ H. Q. Janssen, de Kerkhervorming in Vlaanderen, I, 228.

²⁾ Ibidem, I, blz. 94, S. J. Oud en Nieuw, 1865, blz. 123; B.L.K. V, 35. S. J. meent dat hier omstreeks 1612 de dienst werd verricht door Rudolphus Heggerus, geb. te Lingen, omdat hij volgens een randschrift bij zijn portret in 1622/23 in Leiden kwam en hij te voren was in Born, Zwolle, Kampen en Dordrecht. Dit Born is echter niet = Bernhem, maar = Borne. Heggerus was de „paedagogus van Jhr. Scheel” die Luth. godsdiensttoefening hield, waarheen velen uit Borne kwamen en de Overijs. Synode in 1620'klaagt. Zie beneden Hfdst. VII § 2.

³⁾ Brandt, I, blz. 611.

In 1585 luidt de doodsklok over de gemeenten van Zuid-Nederland. Hare leden, voor zooverre het hun mogelijk is, verlaten het land, waar zij nog slechts een viertal jaren geduld zullen worden, als zij ten minste teruggetrokken en stil blijven leven; zij trekken voor het grootste gedeelte naar de Noord-Nederlandsche steden.

Middelburg ontvangt hen gaarne. De stadsregeering zendt op haar kosten verscheidene schepen naar Antwerpen om de bannelingen te halen en plaatst aan de Goestrategiepoort een ambtenaar om het uit Brabant inkomende volk op te schrijven. De eersten, die aankomen, zijn de Martinisten, die reeds den 20^{en} Aug. 1585 van de Antwerpsche autoriteit een paspoort gekregen hadden, waarvan de notariëele copie nog langen tijd bewaard werd ¹⁾.

Amsterdam heeft haar poorten voor hen geopend. In grooten getale trekken zij er heen. In een brief van 22 Aug. 1595 aan „Burgemeesters en Regeerders der stad Amstelredamme” zeggen zij: „Gheven met behoorlycke reverentie te kennen Uwer E. onderdanighe dienaren, die van de Confessie van Ausburch binnen deser Stede resideerende, hoe dat sy Suppl.^{ten} ofte tmeerendeel van henluyden eerstelyck geresideert hebbende binnen der Stadt Antwerpen al in den jaer 1566 bij ootmoedige Supplicatie versocht hadden aen den Prins van Oraisonen . . . omme te doen opénbare exercitie van heure religie . . . de voorsz. toelatinghe oock namaels bij sijne Hoocheyt Aertshertoge Matthias ende de generale Staten vernieut is geworden ende de voorsz. openbare exercitie van der Suppl.^{ten} religie toegelaten ende getollereert . . . De Suppl.^{ten} hebben sich getransporteert in de landen van Hollant alhier ter stede omme onder protexie van deselve als wesende in eene unie met die van

¹⁾ J. H. de Stoppelaar, A. de Moucheron, den Haag, 1901, blz. 38; B.L.K. V, blz. 84.

Brabant 't beneficie van de vrije exercitie van heure religie te genieten..." en zoo doen de belijders van de Augsb. Confessie binnen Amsterdam hun herkomst kennen ¹⁾).

Rotterdam neemt ze op. Het is een kleine en armoedige schare, die daarheen komt en vele Lutherschen, gelijk uit de kerkelijke archiefstukken blijkt ²⁾, zijn Vlamingen.

In Leiden, dat in 1588 „voor de meeste paert wert bewoond bij vreemdelingen, uyt Brabant, Vlaanderen en andere quartieren verdreven" ³⁾, zijn het „meest Vlamingen ooc eenige Brabanders" die naar de vergadering der Lutherschen komen ⁴⁾).

In Zwolle is een van de eerste Lutheranen, die iets van zich laat hooren — 6 Jan. 1604 ⁵⁾ — een man, die woont in „de Brabantsche Speldemaker", een naam, die èn het beroep èn de herkomst van den vrager doet kennen. Hier was ook Helmich van Tweehuizen, uit Antwerpen bekend.

In Utrecht zijn het Vlamingen, die het eerst eenige Luthersche sympathiën openbaren. Uit Antwerpen komt in Amsterdam het bericht, dat de Confessie van Augsburg tot Utrecht is, en wanneer Ligarius uit Woerden er in 1589 henegaat, vindt hij de christenen aldaar seer flau ⁶⁾, maar toch gaat hij voort met de pogingen om ze bij elkander te houden en tot een gemeente te vormen.

In Dordrecht vinden wij Dr. C. Baten, die in 1585 „stadtmedecijn" in Antwerpen was ⁷⁾, als een der aanzienlijkste leden der Lutherschen aldaar. Hij is een geboren

¹⁾ M.S. 22 Aug. 1595. Arch. Ev. Luth. Gem. sub Amsterdam.

²⁾ S. J. Gesch. der Evang. Luth. Gem. te Rotterdam, 1865, blz. 12 vlg.

³⁾ Eggen, de invloed door Z.-Nederland op N.-Nederland uitgeoefend, 1908, blz. 23.

⁴⁾ Ibidem, blz. 34, Gerechtsdagboeken, Leiden, Maart 1588.

⁵⁾ M.S. sub dato. Archief Ev. Luth. Gem. sub Amsterdam.

⁶⁾ M.S. Brief 6 Febr. 1589. Arch. Ev. Luth. Gem. sub Amsterdam.

⁷⁾ A. A. VI, 33.

Gentenaar, had in Rostock gestudeerd en kwam later, in 1603, naar Amsterdam.

In Haarlem komen, evenals in Delft, veel Vlamingen, die er de wolnijverheid brengen en onder hen ook eenige weinige Lutherschen. Maar, genoeg reeds om te doen zien, wat alleen nadere bekendheid met de families, die de eerste Luthersche gemeenten in de Noordelijke Nederlanden stichtten, verder kan bevestigen, dat de Zuid-Nederlandsche Lutheranen naar het Noorden trokken om daar de vrijheid te zoeken en, na verloop van eenige jaren, ook te vinden, die hun in de Zuidelijke provinciën werd onthouden. Met degenen, die daar bleven, zal het gegaan zijn als met de Antwerpenaren van wie in een schrijven van 6 Febr. 1589 staat, dat zij binnen 6 à 7 maanden moeten beslissen of zij al dan niet blijven zullen en dat velen „ter wille van hun nering niet zullen vertrekken, maar onder het pausdom blijven, wat tot groot perikel van hun salicheyt is”; en van wie den 1^{en} Maart wordt medegedeeld: „de affval der christenen is seer groot” ¹⁾.

De val van Antwerpen is voor de Noordelijke Nederlanden in menig opzicht een voordeel geweest; de verstrooiing der Antwerpsche en andere Zuid-Nederlandsche Lutheranen heeft de meeste Noord-Nederlandsche gemeenten doen ontstaan.

Vragen wij nu hoe het komt, dat het Lutheranisme in de Zuidelijke Nederlanden na 1567 slechts zoo weinig is doorgedrongen, dan zijn er verschillende oorzaken voor aan te geven, die misschien op de volgende wijze kunnen worden samengevat.

Het Lutheranisme van dezen tijd is het Lutheranisme der epigonen; de eerste kracht is geweken en in de plaats daarvan is gekomen de innerlijke strijd. De vraag over het wezen van de erfzonde verscheurt de gemeenten, die

¹⁾ M.S. Brief 1 Maart 1589. Arch. Ev. Luth. Gem. sub Amsterdam.

meer letten op de juiste formuleering van een geloofsartikel dan op het winnen van buitenstaanden. Als het Lutherdom in Antwerpen vrijheid van beweging krijgt, maken Eggerdes en Saliger het door hun fanatisme bijna onmogelijk, dat er ook andere predikanten komen; hun vertrek baant den weg voor een betere toekomst. Maar terwijl de Lutherschen innerlijk verdeeld zijn, staan daar de Gereformeerden als een aaneengesloten geheel. Zij treden op met opbruisende kracht; zij zijn in alle opzichten actief; zij verdedigen niet hun leer, maar vallen die der anderen aan, en kiezen daarbij natuurlijk de beste positie voor zich. Hun predikers zijn, vergeleken met die der Lutherschen, krachtige populaire persoonlijkheden, die het volk voor zich weten te winnen. Zij zijn de volksmannen. De groote massa loopt hen na en de Regeering is hen genegen.

Terwijl aan de zijde der Lutherschen zich bevinden mannen als M. Rudse, die tegen de afzwering van den koning is gekant; terwijl men hen kan verdenken, — en die verdenking ingang vindt, — dat de Keulsche vredesartikelen wel naar hun zin zijn, staan aan de zijde der Gereformeerden echte vurige Oranjeklanten, mannen als Marnix en anderen, mannen, die door de Staten volkomen worden vertrouwd. De zaak van Oranje, dat voelen ze, is hun zaak; zijn triumpf, hun triumpf; zijn neerlaag, hun ondergang. Beslist treden zij in politicis op, terwijl de Lutherschen zich maar niet kunnen onttrekken aan den smaad, die er op hen ligt sedert hun optreden op den beruchten 13^{en} Maart 1567.

Zij missen het vertrouwen van de massa. Dit is mede een gevolg van hun schijnbaar hybridisch-religieus karakter. Terwijl al wat Gereformeerd is, zelfs bedenkelijk radicaal kan zijn en zich om traditie noch historie bekommert, houden de Lutherschen te angstvallig vast aan bestaande instellingen. Zoo is de strijd over de privaat-biecht een strijd, waarover een Gereformeerde zich alleen verbazen kan, en de vraag, of men het Avondmaal ook mag vieren met gebroken brood, was hun geen vraag, maar de allereenvoudigste daad van

gehoorzaamheid aan de woorden, zooals die in de Schrift staan. Het „te veel” van het historisch geworden, dat de Lutherschen kenmerkt, en dat in Roomsche landen, waar de regeering tot het Lutheranisme overging, den overgang gemakkelijker maakte, werkte hier juist het tegenovergestelde uit, omdat de stuwkracht hier niet van de regeering, maar van het radicale volk uitging en dit vraagt niet naar het vasthouden van bestaande dingen. Dat men nog sprak van biecht, ouwel, enz., dat men nog zoo veel Roomsche uitdrukkingen en gewoonten, ook in de gezangboeken behield, dit alles werkte mede aan het verwijden van de kloof tusschen de hier geboren Gereformeerden en de altijd weer uit den vreemde inkomende Lutherschen.

Want, al is het niet precies af te meten, wie nader in aanraking komt met de Luthersche elementen krijgt den indruk, dat het voornamelijk Duitschers zijn, die er toe behooren. De predikanten, de gezangen, de stichtelijke werken, de autoriteiten, tot wie men zich wendt om uitkomst in moeielijkheden, 't komt alles van „buiten” en strookt niet met den volksaard, terwijl daarentegen bij de Gereformeerden het echte volksleven tot uiting komt, en volksmannen het leiden. Theologen als Chytraeus en Chemnitz mogen zeker genoemd worden, maar voor Nederland beteekenen mannen als Marnix, van der Heyden, Datheen, en zoovele anderen, oneindig meer, al kunnen zij als theologen ook niet zoo hoog gesteld worden.

Zoo zijn er religieuze, dogmatische, politieke, nationale beginsel-verschillen tusschen beiden. De beginselen, die in het volk leven, vinden den meesten weerklank bij de Gereformeedgezinden in hun onderscheiden schakeeringen. Het Lutherdom nà 1578 is nog altijd niet-nationaal en dat is mede de oorzaak van zijn weinigen vooruitgang. Met 1585 sterft het in de Zuidelijke Nederlanden uit, om daar in de 19e eeuw te herleven in Duitsch-nationale kerken.

HOOFDSTUK V.

DE AMSTERDAMSCHЕ LUTHERSCHE GEMEENTE TOT
1605.

HOOFDSTUK V.

De Amsterdamsche Luthersche Gemeente tot 1605¹⁾.

„'t Misbruik in Godes Kerk allengskens ingebracht,
Werd hier weer afgedaan 't jaar zeventig en acht”.

Zoo staat te lezen op het koorhek van de Oude kerk in Amsterdam; dit opschrift is veelzeggend. Terwijl de Pacificatie van Gent reeds in 1576 was gesloten, terwijl in de Zuidelijke Nederlanden op meer dan eene plaats zekere vrijheid van godsdienst werd gevonden, al konden de protestanten niet in het openbaar optreden, en in de provinciën Holland en Zeeland de Gereformeerde religie werd beleden, was Amsterdam nog altoos Spaansch- en Roomschegezind gebleven. De stedelijke regeering toch wilde van godsdienstvrijheid niets weten. Wel werd sedert 1572 niemand meer om het geloof ter dood gebracht, maar wie de zijde koos van den Prins van Oranje, wie zich stelde aan den kant der Staten, werd onvoorwaardelijk uit de stad gebannen en geene vergunning om terug te keeren werd gegeven aan hen, die in 1567 en later waren uitgeweken.

Dat dit niet naar den zin der Staatsgezinden was is dan

¹⁾ Zie voor de literatuur boven blz. 141 en ook G. J. Vos Az. Amstels kerkelijk leven van de eerste zestig jaren der vrijheid, Amsterdam, Bom, 1903, blz. 91 vlg.

ook volkomen te begrijpen en het wekt geen bevreemding, dat de Staten sedert 1576 alle pogingen in het werk stelden om de stad aan hunne zijde te krijgen, al meende de Prins dat dit slechts mocht geschieden door overreding. In 1577 heeft er een mislukte aanslag op de stad plaats, en daarna wordt overgegaan tot een algeheele afsluiting van alle toegangen zoowel te land als te water, waardoor de toevoer van levensmiddelen onmogelijk wordt gemaakt en de handel, die in de laatste jaren toch reeds vleugellam was, daar de Zuiderzee door de West-friezen gesloten was, geheel wordt gefnuikt. Lang verzet was nu onmogelijk en eindelijk, den 8en Febr. 1578, komt er een verdrag tot stand, waarbij Amsterdam zich begeeft onder het bestuur van den Prins; de uitgewekenen en ballingen worden weder toegelaten, de oude schutterijen worden hersteld — maar de protestantsche godsdienst-oefening blijft op het grondgebied der stad verboden.

Met de terugkeerende ballingen komen echter velen de stad binnen, die gehecht zijn aan hunne eigen protestantsche samenkomsten. Die nalaten kunnen zij niet. Ook in Amsterdam willen zij worden opgebouwd in hun geloof. Is dit niet geoorloofd op het grondgebied der stad, daar buiten kan er geen bezwaar tegen zijn. Eenige malen vergaderen zij aldaar, doch dit geeft hun geen voldoening. Weldra rijzen er bij hen andere plannen. Den 24^{en} Mei 1578 organiseeren zij hunne gemeente; ouderlingen en diakenen worden gekozen; den 25^{en} begeven zij zich naar de St. Anthoniesdijk, waar Thomas van Tielt, de Delftsche predikant, die vroeger, in 1567, abt was geweest van St. Bernard bij Antwerpen, preekte. Dit zal de laatste keer zijn, dat zij buiten de stad vergaderen; goedschiks of kwaadschiks: de regeering moet met hunne wenschen rekening houden. Den geheelen dag brengen zij door, plannen beramende hoe de regeering het best te nopen hun godsdienstvrijheid te geven. Den 26^{en} trachten zij eerst de Overheid te bewegen hun die vrijheid te verleen, zonder

dat er met geweld wordt opgetreden, maar als de Overheid weigert, als zij onverzettelijk blijft, bezetten de Gereformeerden het stadhuis, nemen de regeering en de geestelijkheid, die in de stad is, gevangen en voeren haar op een paar zolderschuiten de stad uit.

Van nu aan staat Amsterdam aan de zijde van den Prins; eene omwenteling, waarbij alleen de altaren en de heiligenbeelden van het Minderbroedersklooster door het volk waren vernield, maar die aan niemand het leven kostte, maakte de stad voor goed tot een Protestantsche.

Den 29^{en} Mei preekten de Gereformeerden reeds in de Oude kerk, drie dagen later in de Kapel der Heilige Stede — die kort daarop gesloten wordt — en sedert 2 Sept. ook in de Nieuwe kerk. Mannen als Pauw, Roodenburch e. a., waaronder er zijn, die in 1567 met de Augsburgsche Confessie hadden gesympathiseerd, behoorden nu tot de Gereformeerden, die den 31^{en} Augustus twee predikanten kregen, die door Petrus Dathenus bij hen werden ingeleid. Amsterdam is een Gereformeerde stad.

Voorloopig ondervinden alleen de Roomschen de gevolgen hiervan. Hunne parochiekerken toch zijn voor hen gesloten; zij kunnen slechts in het geheim samenkomen in de brouwerij op den Oudezijdsvoorburgwal bij de Heintjehoeksteeg. Hier bedient een der gevluchte pastoors, Willem van Uitgeest, de mis, totdat hij in 1580 uit de stad wordt gezet. Maar in de toekomst zouden ook de andere Protestantschgezinden gaan verstaan wat het zeggen wilde, dat Amsterdam Gereformeerd was en wel in de eerste plaats de Lutherschen.

§ 1. *De stichting der Luthersche Gemeente te Amsterdam.*

Toen Amsterdam de Staatsche zijde had gekozen, begon de handel langzamerhand te herleven. Nu werd de mogelijkheid toch weer geboden, dat de Oostzeevaarders binnen zouden komen en de Hamburgers hier hunne waren aan

de markt konden brengen. Langzamerhand geschiedde dit ook; maar het duurde toch tot 1594 voordat het Hamburger koor ¹⁾ samenkwam. Het had nà 1566 moeielijke jaren doorgemaakt. Er waren geen leden meer, die iets bijdroegen en had het niet een paar rentebrieven van Fl. 25 gehad ²⁾ en was het St. Pietersgasthuis niet verplicht geweest jaarlijks Fl. 9—4 st. aan de Overmans van het St. Paulusaltaar (gelijk de officiëele naam luidt) te betalen ³⁾, het zoude niet eens in staat zijn geweest zijne verplichtingen tegenover den dienstdoenden pastoor na te komen. Jaren lang zijn Andres Sillem en Hans Moyllen, burgers van Amsterdam, de Overmans. Wel wordt den 29^{en} Aug. 1594 het geheele archief verzegeld en naar Hamburg gebracht, „want de tijden zijn nog ongunstig”, maar toch houden zij voor het eerst weer den 2^{en} Oct. van dat jaar een „eerlicke maltidt twee dagen lanck” in 't Engelken, en zijn er veertien leden, die beloven jaarlijksche bijdragen te geven. Het koor begint met dit jaar op te bloeien, al moet het ook de bijdrage van het St. Pietersgasthuis in de toekomst missen, omdat hun altaar „voor lange tidt all to nichtse und destrueret” en ook omdat het gasthuis door de regeering in burgerhuizen was veranderd.

Als het Hamburger koor weer opbloeit, blijkt het echter geheel en al van karakter veranderd te zijn. Waren de Hamburgers ook vroeger Lutheranen, nu treden zij op als

¹⁾ Zie boven blz. 147.

²⁾ Zie Rekeningboek Hamburger Koor. De rentebrieven waren van twee huizen: „de Visschen” over het Meetershuysken op de Nieuwezijdscolk, bewoond door Teunis Janssen Vis, Cuyper, en „de Paternoster” in de Warmoesstraat over de Wijde Kercksteeg op den hoek van het Paternostersteegje, bewoond door Claus Cornelissen, wijnkooper, gehuwd met Brecht Jansdochter.

³⁾ Het St. Pietersgasthuis in de Nes — zie Le Long, Reformatie van Amsterdam, blz. 557 — werd na 1578 in burgerhuizen veranderd en omstreeks 1583 werd er een straat door geleid, die op het Rokin uitkwam, de St. Pietersstraat en -poort.

steunpilaren van de hier onlangs gestichte gemeente, want den 14^{en} Nov. 1595 besluiten zij „tot onderhoudinge des Predigamptes en der armen” een niet onaanzienlijke bijdrage te geven. Fl. 60 stellen zij ter beschikking van ouderlingen, Fl. 40 ter beschikking van Diakenen en weldra steunen zij ook op andere wijze de Luthersche gemeente, die ook hunne gemeente geworden is. Hendrik Ruyter, Hendrik Alverman, Carsten Moller, Hendrik Martens, Jurjen Gerkens, Teunis Mengers, Claus en Carsten Wakebusch, Hinrich Beekman, Johan Schonermarck en Hans Tewes geven bijdragen; met het St. Paulusaltaar hebben zij niets meer te maken, de kapel in de Oude kerk wordt een begraafplaats voor Lutherschen.

Toen de Hamburgers in 1594 zich weer organiseerden was hier reeds een kleine huiskerk, door Antwerpsche vluchtelingen gesticht. De val der stad in 1585 is oorzaak, dat Amsterdam ook een Luthersche gemeente is rijk geworden. De Antwerpsche Lutheranen hadden door de omstandigheden, waarin zij hadden verkeerd, gezien, dat het in de praktijk zeer wel mogelijk was, dat er twee kerken naast elkander stonden in één zelfde stad; de idee, dat één land, één stad, noodzakelijk moet hebben één kerk, die dan staatskerk is, een idee, die de zuiver-Duitsche elementen, die niet den bevrijdenden Nederlandschen invloed hebben ondergaan, in die dagen (en niet in die dagen alleen), zeer sterk koesterden, was bij hen verbleekt; bovendien had de strijd, dien zij voortdurend met de Gereformeerden hadden te strijden gehad, hen sterker doen hechten aan eigen opvattingen en eigen gebruiken en konden zij zich allerminst schikken onder hen, die in Antwerpen en Brussel hun tegenstanders geweest waren. Zoo drong alles hen, om, nu zij in de Noordelijke Nederlanden, — evenals zoovele anderen, die met hen in de Zuidelijke provinciën hadden geleefd, — hun tehuis zochten, daar ook een eigen kerk te stichten.

Hoewel zij reeds spoedig na Parma's intocht de stad, die hun zoo geruimen tijd geherbergd had, verlieten en naar Amsterdam trokken, vinden wij toch pas op het eind van 1587 gewag gemaakt van pogingen om hier samen te komen. Daar zij geen vergunning daartoe hadden gevraagd en „de Gereformeerde Evangelische religie de eenige was, die in Holland en Zeeland geëxerceerd mocht worden in het publieke leven”, wordt hun, zoodra zij eenigszins publiek in een pakhuis samenkomen, door den Schout aangezegd: „geene vergaderingen noch religions-exercitie der Confessie van Augsburg in het pakhuis meer te houden” ¹⁾. Dit ergert hen. „Zij zijn overtuigd even goed recht te hebben als anderen om hun godsdienst te belijden. Men moet toch God meer gehoorzamen dan den menschen. Hebben ook zij de lasten van den krijg niet gedragen? Ook zij in dien krijg, die toch ten doel had godsdienstvrijheid te erlangen, niet medegestreden? Zij weten wel, dat hunne vijanden hen belasteren en beweren dat zij scheuring willen brengen in de politieke ordeninge en in den landsvrede, maar dit is niet waar, de Augsb. Confessie zegt niets van politieke dingen. Zij vragen daarom aan de stadsregeering — 16 Jan. 1588 — hun een plaats aan te wijzen, waar zij kunnen samenkomen en spreken uit, dat zij, „des noods, met Gods genade troost en hulp, lijden en vervolging en wat ons door exercitie onzer religie en bekentenis onzes geloofs zal mogen overkomen, zullen dragen” ²⁾.

De Vlaamsche Gereformeerden, die de Lutherschen kenden uit de dagen van Maart 1567 en die wisten wat er tijdens de Keulsche vredesonderhandeling van hen was gezegd ³⁾, hadden blijkbaar reeds voor hen gewaarschuwd, maar dit

¹⁾ M. S. Arch. Ev. Luth. gem. sub Amsterdam en D. N. Gesch. der Amsterd. Gem. blz. 14 vlg.

²⁾ D. N. l. c. blz. 14—16.

³⁾ Zie boven blz. 88 en blz. 405.

was toch geen voldoende grond voor Burgemeesters om op hun schrijven niet in te gaan. Dezen laten hun weten dat zij een schriftelijke en door hun predikant ondertekende geloofsbelijdenis moeten inleveren.

Den 20^{en} Febr. 1588 geven zij daaraan gehoor door Burgemeesters de Augsb. Confessie met de Apologie (niet de Formula Concordiae) toe te zenden en tevens hun vroeger verzoek om vrijheid van godsdienst te hernieuwen. Nog dienzelfden dag wordt een apostille ter zijde van het request geschreven, inhoudende een afwijzend besluit op het gedane verzoek, omdat „hetgene binnen deze stad uit Gods heilig woord opentlijk, hel en klaar wordt geleerd, de Conf. v. Augsburg met de Apologie niet was contrarierende en omdat geen religie dan de Evangelische Gereformeerde religie hier opentlijk mag worden verkondigd”¹⁾. Meenen de requestranten dat de religie, hier geëxerceerd, met de Schrift niet overeenkomt, dan hebben zij zich te adresseeren aan de Staten.

De Lutherschen zijn door deze beslissing beleedigd en zenden een hevige remonstrantie in, waarin zij betoogen dat, „als de Gereformeerden de oprechte Confessie beleden, zij ook wel zouden verwerpen de leeringen, die de oprechte Confessieverwanten verwerpen; dat zij dan in hun bekentnissen daarvoor wel zouden uitkomen, en dat dan niet zestig jaren lang allerlei kijfboeken verschenen zouden zijn in alle landen; dat zij dan ook niet de Lutherschen zouden blaameeren, maar veeleer bevorderen; doch — zeggen zij — het is niet waar: zij belijden de Confessie niet. En dan, wat beschuldigt men de Lutherschen van oproerigheid: wie waren de opstandelingen, Maart 1567, in Antwerpen? Immers de Gereformeerden. Wie hebben in Bremen (d.w.z. in den tijd van Hardenberg) zoo grooten twist gemaakt? Immers de Gereformeerden. Neen, de Lutherschen zijn niet

¹⁾ D. N. l. c. blz. 17.

oproerig. Wij zullen de valsche leer der Gereformeerden over de koninklijke Majesteit van Christus, over de verhouding van beide naturen, over zijn hemelvaart, over het Avondmaal enz. aan de Heeren Staten verklaren en inmiddels ons kruis dragen" 1).

De Staten van Holland gaven op het adres, dat hun — met de adressen aan de stedelijke regeering, — gezonden was, een mondeling antwoord. Zij hadden op het oogenblik wel wat anders te doen dan deze zaak te onderzoeken, maar zij zouden aan de Burgemeesters van Amsterdam schrijven de Lutherschen „tot op nadere gelegenheid in hunne huizen ongemolesteerd te laten". De Lutherschen waren met dit antwoord niet ontevreden, zij beschouwden het als een vertroosting, en gingen zich nu als huiskerk inrichten.

In het begin van Mei — den 19^{en} — zijn er eenige Lutherschen bij elkander gekomen, die besluiten een ziekentrooster der gemeente aan te stellen. In Antwerpen hebben zij ook ziekentroosters gehad en voorloopig zullen zij zich met zoo iemand tevreden stellen. De middelen worden spoedig gevonden. Een 24 tal beloven jaarlijks tot het tractement bij te dragen en het blijkt dat dit voor een bedrag van *f* 251.— is en weldra neemt het getal contribuanten toe, zoodat er in hetzelfde jaar reeds 57 zijn. Zij beloven de te verwachten onkosten te zullen dekken en „hem te onderhouden" ook „dàn, als de huiskerk gesloten mocht worden door de Overheid" 2). „Oock beloven sij boven 't gene sij hier ondertekent hebben soodra eenighe extraordinare onkosten soo int solliciteeren ten hove als anders tot vorderinghe onser kercke mochte vallen te dragen en te betalen". Als eersten ziekentrooster benoemen

1) Ibidem, blz. 18/19.

2) Zinnen staande tusschen „ ” zijn altoos ontleend aan een M. S. uit het Arch. der Ev. Luth. Gem., te Amsterdam. Deze stukken of brieven zijn te vinden sub dato in de portefeuille „Amsterdam".

zij Andries Nesscher uit Lippe ¹⁾ op een tractement van *f* 300.— en *f* 60.— huishuur. Blijkbaar was hij reeds te voren in Amsterdam, want zijn gagie gaat in met 1 Mei. Ook benoemen zij een Cnaep — koster —, wiens tractement per drie maanden bedroeg *f* 7.— 10 st. Met 1 Juli beginnen zij nu ook hun kasboek ²⁾, hun „boeck van de Kercke”. Toch is niet Nesscher de man, met wien men moeilijke aangelegenheden behandelt, dat is Johannes Ligarius, de raadgever en eigenlijke stichter der gemeente, die van uit Woerden telkens hier komt en tot wien men zich in alle aangelegenheden richt. Hij is het ook, die hier het Avondmaal uitreikt, wat aan Nesscher, die niet geordend was, niet werd opgedragen, en die medewerkt aan het opstellen der eerste Kerkelijke Ordonnantie ³⁾. Men is echter blijkbaar met Nesscher wel ingenomen, want als zijn vrouw in „het kinderbedt ligt” krijgt hij „8 potten wijns en 6½ pont suyker en foeliekaneel en noot” en „laken voor zijn tabbert” wordt hem ook geschonken.

De mannen, die in dezen tijd de gemeente voorstonden, die dus wel den krachtigsten stoot tot haar stichting zullen gegeven hebben, waren Lenaert Tamme, Cornelis Felbier, Joris Rentorf en Hans van Breda. Zij en zoovele anderen, reeds boven genoemd ⁴⁾, waren bekende Antwerpsche gemeenteleden, die hier trachtten te hervinden, wat zij in Antwerpen verloren hadden. Met deze stad houden zij voortdurend briefwisseling; zij weten hoe veel Antwerpsche Lutheranen gevaar loopen af te vallen en verzoeken Liga-

¹⁾ D. N. l. c. blz. 23 zegt, dat Nesscher evenmin het Hoogduitsch als het Grieksch en Hebreeuwsch schijnt verstaan te hebben. Dit is zeer onwaarschijnlijk, want bij de onderteekening van een attestatie-Rekeningb. begin 1589 — noemt hij zich Lippiensis, d. w. z. uit Lippe. Duitsch kende hij dus wel.

²⁾ Is op het Arch. Ev. Luth. Gem. Amsterdam.

³⁾ Zie boven blz. 331.

⁴⁾ Zie boven blz. 297.

rius een „vermaning uit Gods woord” aan hen te richten. Hun is ook bekend, dat er verscheidenen naar Utrecht zijn gegaan en den 22^{en} Maart 1589 schrijven zij derwaarts een brief, die ons een blik gunt in den toestand der Noord-Nederlandsche Lutheranen. Zij deelen eerst mede, dat het hun niet mogelijk is om de onkosten te helpen dragen, die er verbonden zijn aan het drukken van de „Vermaning” van Ligarius; „alsoo onse gemeynte cleyn van wasdom is en meestendeel van geender macht mede te contribuieren, soo valt het ons seer swaer voor desen tijt onze kerkenorderinghe op te brengen mitsgaders de armen, die onder ons sijn, te onderhouden”. Ook kunnen zij Gijsbrecht Jansz., den Antwerpschen siekentrooster nu niet gebruiken, want „wij wenschen dat Godt ons wil sijn genade verleenen dat onse kerke en gemeynte in meerder wasdom soude mogen comen” en „dan sijn wij geresolveert in de plaetse van een siekentrooster een geleerden man te beroepen daerdoor de gemeynte meerder soude mogen gedient sijn ende onsen siekentrooster Andries neffens denselven in sijn ampt soude mogen continueeren”. Zij kunnen hem ook niet elders gebruiken, want, „aengaende de christenen in deze onze omliggende steden, sijn (Godt betert) soo sterk niet dat se tot yder plaetse moghen ofte connen een siekentrooster houden”.

In September kunnen zij Johannes Kersseler als predikant krijgen, maar „het is geen kleinigheid een leeraar aan te nemen sonder hem geprobeerd te hebben; sij connen niet raden hem hier te nemen”, zoo schrijven zij aan Coninxberghen in Woerden, en vragen tevens of Ligarius hem goed vindt, want zonder Ligarius doen zij niets.

Nog in ditzelfde jaar — 28 Dec. — beginnen zij echter met Hamburg te correspondeeren over „een vroom man ende leeraer der H. Schrifture, die hun van Godt gesonden is en versocht heeft een beroep te hebben onder onze gemeente: Joost Popelier”. Deze van den Popeliere is in

Emden voor de armen van het gasthuis aangesteld ¹⁾, maar heeft het er slecht; zij betalen hem zijn stipendium niet en maken het hem moeielijk. Wanneer Hamburg nu „tot onderhoudinge ende alimentatie van den voorsz. goeden vromen man” een „redelijke hantreykinghe ende jarelijksche contributie” zoude willen geven, dan zouden zij hem kunnen beroepen; zelf kunnen zij het benoodigde niet bijeenbrengen, want zij hebben „weinig contribuanten van eenige qualiteit” „want het meest hantwercks volck is so sich sijner arbeit ernerer moet”. De Hamburgers, die in Antwerpen en dus nu in Amsterdam onder de Lutheranen veel bloedverwanten hadden, waren bereid om te helpen en zonden eenigen tijd later, in het begin van 1591: Reichsth. 347, 12. Vertrouwende op dien steun zetten de Amsterdammers de correspondentie dan ook met van den Populiere voort, ook toen hij 16 April 1590 geschreven had, dat hij „onbequaem was van wege zijn ouderdom ende swackheyt, die hij behouden had door vervolghinghe ende harte ghevankennisse om des heylighen evanghelii willen alsoock den strijdt van de accidentis”. Den 24^{en} Mei schrijven zij aan hem, dat hij de roeping des Heiligen Geestes moet gehoor geven; zij vragen ook dengenen, die hem hebben aangesteld, hem wel te willen ontslaan en weldra, nog vóór September, komt hij, beroepen op een tractement van *f* 250.— en *f* 88.— huishuur.

De groote reden, waarom zij hem noodig hebben is dat „wij met éénen dienaar des goddelijcken woorts ons niet en connen behelpen, om oorsake dat de ghemeynte hier daghelijcx toeneemt als oock de ghemeynte tot Harlem ende Leyden”. Zij letten daarom niet op het feit, wat hij niet heeft verzwegen, dat hij in den strijd over de leer der erfzonde actief is opgetreden; zij vreezen dien strijd blijkbaar niet meer en verwachten dat een oud man wat

¹⁾ In een brief v. Hans Hunger — 23 Oct. 1593 — vond ik dat hij uit *Norden* in Friesland werd beroepen; dit klopt niet met de andere opgave.

gematigd zal wezen, want zij schrijven hem: „van den strijdt van de accidentia weten wij Godt loff niet” „wij sijn tsamen eenich in den gheloove”, maar zij hebben zich daarin deerlijk vergist, gelijk zij later tot hun spijt bemerken.

Voorloopig blijft alles nog stil. V. d. Populiere, een vroom man, die, gelijk hij zelf zegt, „door God door zijne christenen tot het predikambt beroepen is en als bij de hairen alsoo te seggen, daartoe getrokken, als Amos van de koeien, Helisejus van den ploeg en Moses van de schapen” begon zich al meer in te leven en verkreeg een grooten aanhang in de gemeente. Maar de tijdsomstandigheden waren er niet naar om tot innerlijken strijd te komen. Reeds in Februari 1591 — ± 17 Febr. — werd hun „van onse magistraet alhier de predicatie en tsamenkomst onser christelijke kerk verboden op bannissement deser stat en arbitrale correctie”, maar, zoo voegen zij er bij in den brief, waaraan deze woorden zijn ontleend „wij hebben ons met Gottes hulpe doch in swackheit voorgenomen onse christelycke vergaderinge naer Pauli woord daerom niet te verlaten”. Zij gaan eenige malen naar den Haag om een advocaat te raadplegen en besluiten om zich met request en supplicatie te wenden tot de Staten en den koning van Denemarken.

Dat zij zich tot dezen laatste wenden heeft zeer goeden grond. De koning van Denemarken toch was beheerscher van de Sont en altoos was de regeering ter wille van het handelsbelang doende om hem zooveel mogelijk in 't gevele te komen. De Sonttol was voor onzen Oostzeehandel van het grootste belang; voortdurend, zoo in 1589 en 1594, werden er gezantschappen naar Denemarken gezonden om den tol te verminderen; een wensch of een bedreiging van dezen koning, die natuurlijk Luthersch was, kon den Lutherschen hier alleen ten goede komen ¹⁾. Dit wisten onze Lutheranen en zij maakten er gebruik van.

¹⁾ Zie P. L. Muller, Onze gouden Eeuw, I, blz. 214 2^e druk e. e.

Van ernstigen aard was de vervolging nog niet; den onder-schout betalen zij in dezen tijd Fl. 2.— om een Bijbel terug te hebben; meer kost die vervolging hun niet. Ook bevestigen zij de gemeente al meer. Zij laten een „stamper steeken”; zonder stempel gaat het langzamerhand niet meer ¹⁾ en ook laten zij „180 teeckenēn” drukken, vermoedelijk wel de Avondmaalsloodjes, die bij de voorbereiding werden uitgereikt. Ook schrijven zij aan Haarlem en Leiden om steun „tot onderhout van onse twee predicanten”, welke gemeenten ieder Fl. 60.— en Fl. 50.— beloven bij te dragen. Ten slotte onderteekenen zij den 7^{en} April 1592 de „Instructie dienende tot ordinantie van der huyskercken der christelycker gemeynte onder het cruys der Ausborgsche Confessie toegedaen, opgericht door assistentie van heer Johannes Ligario ende de vier gedeputeerden der gemeynte” ²⁾. Nu is de gemeente gesticht, nu staat zij op den grond, waarop de huiskerken in Keulen, Aken, Antwerpen en Woerden ook stonden en van nu aan kan men dan ook spreken van een georganiseerde Luthersche gemeente te Amsterdam. Had men te voren geleefd zonder instructie, men had ook toen de gewoonte der huiskerken gevolgd; 7 April 1592 bevestigt alleen wat er was. Wat de Noord-Nederlanders niet hadden gedaan, omdat zij er geen behoefte aan hadden, daar zij zich thuis voelden in de Gereformeerde kerken, deden de Vlamingen die in Amsterdam kwamen, zij stichtten een Luthersche kerk ³⁾.

¹⁾ Over de zegels heeft Schultz Jacobi gehandeld in de Navorscher, Dl. VIII, blz. 217 vlg. Amsterdam heeft vier zegels gehad; uit welk jaar het oudste zegel is, geeft S. J. niet op; het Rekeningboek zegt het echter duidelijk.

²⁾ Zie boven blz. 331.

³⁾ Een duidelijk licht op het karakter der gemeente werpt de volgende zinsnede uit een brief van Johannes Becker — Arch. Ev. Luth. Gem. 12 Jan. 1593 sub Amsterdam —, die in 1592 ook in Amsterdam was: „Ich habe E. L. in hochteutscher Sprache geschrieben, darin Ich auch letztmahl bei euch *gepredigt* habe deweil Ich weiss dasz E. L. *dieselbighe angeporen und angenehmer* ist, sunste rede Ich lieber nederteutsch”...

§ 2. *De eerste innerlijke strijd en zijn gevolgen.*

De blijdschap over van den Populiere en den opgang dien hij in de gemeente maakt, is van zeer korten duur. Het blijkt toch weldra, dat hij, evenals meer Vlamingen, Flaciaan is en dat hij niets weten wil van de Formula Concordiae, die in Antwerpen en tot nu toe ook in Amsterdam niet was aangenomen. In de leer van de erfzonde staat hij aan de zijde van mannen als Saliger en Eggerdes, voor vele Antwerpenaren droeviger gedachtenis, en evenals zij spreekt hij het uit, dat de erfzonde het wezen van den mensch is¹⁾. Dat is Nesscher en anderen te erg en de strijd breekt uit, die de jonge opkomende gemeente in de hevigste mate benadeelt. In 1592 is hij uitgebroken — het jaar, waarin de Gereformeerden ook de Lutherschen tot een twistgesprek hadden uitgenoodigd, wat zij echter 11 Maart hadden geweigerd — en jarenlang houdt hij de gemoederen bezig. De gedeputeerden weten nauwelijks, wat zij doen moeten. Sommigen in de gemeente willen alleen van den Populiere, anderen alleen Nesscher hooren, en daarom schrijven zij naar Hamburg om advies. Zij hadden derwaarts ook reeds de belijdenis van Populiere gezonden, — den 19^{den} Febr. 1593, — en Hamburg hielp trouw. Maar Hamburg beleed de Formula Concordiae, het antwoord was dus van te voren te voorzien. Als het inkomt en de Hamburgers, bij brief van Georg Stammichius, doen weten dat Populiere de zaak niet verstaat, dan wordt de oude man zoo kwaad, dat hij de Hamburgers voor valsche leeraars verklaart.

Nu nemen de gedeputeerden een kloek besluit en schrijven aan de gemeente te Leiden: „Laat Heer Bernaert²⁾ tot ons komen; wij doen onze beide leeraars stil staen van predigen,

¹⁾ Zie D. N., Amsterd. Gem. Bijlage, A. I. waar de belijdenis van Joost van den Populiere van 1592 en 1593 is afgedrukt.

²⁾ Zie boven blz. 385, 393, 430.

Heer Joost Popelier om zijn quaet voornemen in het stuck van die erfsonde soo hij uyt eenige verworpen boecken genomen heeft ende Heer Andries om oorsaecke der gemeynte die op Populier vervallen zijn” „Heer Andries komt dan bij u; hij is rein in Gods woort”. Zoo geschiedt. Leiden staat zijn leeraar eenigen tijd af, die zes maanden — zegt Hans Hunger — „tot mijnen huyze heeft geweest in die cost daer ick niets voor stelle maer is die ghemeente geschonken”.

In dezen tijd tracht men de zaak in het reine te brengen, maar dit gelukt natuurlijk niet. Populiere is van zijn meening gewis en zet die uiteen in stukken, gedateerd 25 Maart, 9 April en 26 April ¹⁾. Hij weigert zijn stelling te herroepen, en wordt daarom den 24sten Juni van zijn dienst ontslagen, „met behoud van zijn inkomen, omdat hij door zijn ouderdom niet op andere wijze zijn brood kan verdienen”. Weldra echter wordt deze gunstige bepaling ingetrokken. Hem was tóch als vòorwaarde gesteld, dat hij ook verder zou zwijgen, opdat de gemeente niet door tweedracht zou verdeeld worden; daar hij dit niet kon en voor zijn geestverwanten bleef optreden wordt hem — gelijk het Rekeningboek zegt — in Aug. uitbetaald „een vierendeel jaars salaris daer hij niet voor gedaen, maer om zijn ouderdoms wille hem belooft en betaelt en altoos sou geschiet wesen had hij kunnen stil wesen”. Tegelijk met hem wordt „de Cnaep, Hans Muelder, om Populiers wille die hij aenhangende was van zijn dienst afgeschafft” en Nicolaes van de Laer in zijn plaats gesteld ²⁾.

¹⁾ Afgedrukt bij D. N. Amsterd. Gem. Bijl. A. II, III.

²⁾ Zie ook de „Protestatie van den gedeputeerden en gemeenten in Amsterdam der reyner Confessien van Augsburg toegedaen tegens die soo verwerringe maecken in deselve gemeynte ende kercke ende een christelijke vermaninge aen alle vrome christenen”, afgedrukt bij D. N. Amsterd. Gem. Bijl. A, IV, Blz. 10 vlg. De nieuwe Knaap Nicolaas van de Laer is kleermaker; hem wordt toch den 17den Mei 1595 voor het „vermaken

Nu is Nesscher weer alleen de voorganger, want Muykens was na een half jaar naar Leiden teruggegaan, maar nu waren er *twee* Luthersche gemeenten. Voortdurend wendde men pogingen aan om beide te vereenigen, want deze toestand was voor den bloei der gemeente noodlottig. Men had daarover ook aan de Frankfortsche gemeente om raad gevraagd. Deze was in elk opzicht als raadgeefster boven de Hamburgsche te verkiezen. Hier toch waren ook veel Antwerpenaren; hier kende men den erfzondestrijd uit vroegere, droeve ervaring; en in haar stelde de partij van Populiere allicht meer vertrouwen dan in het Hamburgsche ministerium, dat immers aanhanger was van het Bergsche boek. Een van de onmiddellijke gevolgen van de correspondentie is, dat men zich wendt tot den Graaf van Sayn — 23 Oct. 1593 — en hem verzoekt om den predikant van Rheinbrohl, Adolf Fisscher, die vroeger in Antwerpen was geweest, voor 2 of 3 maanden aan Amsterdam af te staan. Fisscher komt nog in 1593 ¹⁾ en tracht vrede te stichten. Men vraagt om advies aan de universiteit te Tübingen en den 3^{den} Mei 1594 heeft, ten huize van Caspar Wickevoort — koopman in zijdewaren in de Moriaen in de Warmoesstraat — een samenkomst plaats van beide partijen in tegenwoordigheid van J. van Wesembeke uit Frankfort ²⁾. Deze laatste heeft

van Heer Heyndrick's mantel en aen stoff in den craeg" Fl. 1.— uitbetaald, door Ouderlingen.

¹⁾ In het Rekeningboek komt alleen deze post voor: 26 April 1594. Betaald aan Martin Gril voor wijn tot Joris Rendorps huis gehaelt omdat Heer Adolffus Fisscher tsijnen huize was gloosiert voor 24 mengelen Fl. 12.— en noch dat Caspar Wickevoort op een ander gehaelt heeft 8 mengelen, die Adolffus Fisscher heeft gedronken die menghel tot 10 st. Fl. 16. Zie over hem boven, blz. 403 en beneden blz. 456, n. 2.

²⁾ De Populieristen Aert Vogels en Hans Hallært hadden zich reeds in Maart tot de Frankforters gericht met een uitvoerig schrijven en hadden 7 April ten antwoord gekregen dat er tijdens de Frankfortsche mis geen tijd was om zulke zaken, als die van de erfzonde, die zoo gewichtig was,

met Cassiodorus de Reyna gesproken, die op zijn sterfbed nog eens heeft verklaard dat het is, zooals hij aan Adolf Fisscher heeft geschreven, en dat het Frankfortsche Ministerie en alle Deutsche Universiteiten niet anders kunnen leeren dan hij gedaan heeft. Hij beweegt dan ook beide partijen om opnieuw hun ouden, nu ontslapen leeraar de Reyna te volgen en de oplossing van Cassiodorus aan te nemen ¹⁾. Beiden willen het doen. Sommigen zullen met v. d. Populiere gaan spreken en ook hem trachten over te halen; dit geschiedt wel, maar vereeniging komt er niet.

Een direct gevolg van dezen strijd was, dat men behoefte gevoelde aan een man van meer systematische godgeleerde kennis. Om nu geen gevaar te loopen van met een onbekende, wellicht weer nieuwe moeilijkheden tegen te gaan, vraagt men den graaf von Sayn of hij Adolf Fisscher hier nog wat wil laten. Deze kende de gemeente, was een man van tact,

te behandelen. Tevens wordt hun dan medegedeeld dat de Reyna dood is.

Den 29en April 1594 zenden de Frankforters nog een schrijven aan van Wesembeke, nu ter tijd tot Amsterdam, waarin Machiel Bode dit opmerkt: „Wij achten ons niet bevoegd ons daerover uit te spreken. Als wij de stucken en besoignes van die van Antwerpen op tselve stuck gedaen en gehouden” zouden kunnen overzien, dan was het ons gemakkelijker. Voorts vragen zij: hen toch van zulke brieven te verschoonen. Cassiodorus had te voren reeds aan Fisscher geschreven.

¹⁾ Een brief van 10 Febr. 1594 van de Reyna aan Fisscher is afgedrukt bij D. N. Amsterd. Gem. Bijl. A. VII, blz. 19—22; Van Wesembeke had dien in Amsterdam bij zich. De Reyna wil noch belijden: „peccatum originis est corruptio humanae naturae” noch „peccatum originis est natura ipsa corrupta”; hij zoude aldus willen definieeren: „Est pessima seu distorta humani animi seu totius hominis inclinatio, seu habitudo pugnans cum universa Dei lege ab ipsa conceptione illis medullitus inhaerens, cui ex Dei instituto justissimo mors utraque debetur”. Hij raadt echter aan om liever den predikanten te verbieden deze kwestie aan te raken.

In den afdruk bij D. N. staan een paar drukfouten; men leze, blz. 20 r. 12 v. b. achter nunc: „non”, en blz. 21 r. 9 v. b. in pl. v. usu: „Dei”, r. 15 v. o. achter optimorum: „fructuum”, en op blz. 22: J. Wesembeke, not. publ.

sprak eenigszins de landstaal en was ook bereid om zijn oude vrienden te helpen. Toen men in Amsterdam bij hem er op aandrang een beroep derwaarts aan te nemen, stemde hij toe, maar verklaarde niet onmiddellijk te kunnen komen. Den 3^{en} Mei schijnt de zaak reeds beklonken ¹⁾, toch werd een wettig beroep door de gemeente eerst 9 Sept. 1594 uitgebracht en komt hij voor goed in het begin — 18 Februari — van 1595, op een tractement van Fl. 500.— met vrije woning, naar Amsterdam ²⁾.

¹⁾ In de „Vereinigung der christlichen Gemein in Ambsterdam wegen des Streits der Erbsünden. Belehr von beiden Partheien bewilligt in der Gemein“. M. S. gedateerd 3 Mei 1594, staat o.a. dit: Cassiodorus heeft zijn belijdenis over de erfzonde aan Adolfus te Rheinbrohl — *der nun zu Amsterdam hirumb berufen* (N. B.) — gezonden. Dit stuk, evenals de meeste stukken en brieven, zoowel die uitgaan als inkomen, zijn in het Duitsch geschreven.

²⁾ Adolf Fisscher, de eerste geordende predikant der Luth. Gem. te Amsterdam heeft een interessant leven gehad. Er bestaat van hem een portret met Lat. biogr. randschrift: Adolphus Fisscherus (soms heet hij in het Latijn wel Piscator of Piscatorius, zoo in Antwerpsche stukken) Radensis, natus Ao. 1548 denatus Ao. 1613 22 Aprilis. Pictus Ao. 1603, Sculptus Ao. 1630. In de hoeken staat Ecclesiastes Aug. Conf. invar. in Ecclesia Antwerp. Brisac. & Amstelod. In 1579 was hij — zie boven blz. 403 — in Antwerpen; daarna wordt hij (zie K. Sinemus, Die Reformation und Gegenreformation i/d ehemaligen Herrschaft Breisig a/Rh., 1883) predikant in Breisig, tusschen Bonn en Coblenz, omstreeks 1585. Vandaar vlucht hij in Aug. 1587. Sinemus S. 92 verhaalt het uit een oud „Flugschrift“ aldus: „Der Prediger Adolph Fisscher, dessen Hausz gleichfals umblegt und mit den Kriegsleuten verwachet ward, hat sich auch im Hembd ausz seinem Hause bisz in die dritte Canel oder Rinne begeben, und nach dem ersten Rumor in Bawrenkleidern durch die Weingarten und uber die Graben hinaus kommen. Und wiewohl er auff einen hohen Berg hinauff gestiegen war ist er doch nahe zu acht Soldaten, so sich hinder dem Korn verborgen hatten, ohngefahr geraten, die jhn auch in den Büschen nachgefolget, er aber jhnen durch die Hecken entflohen, und dergestalt, wie auch andere durch Gottes Schickung, den Blutdürstigen entrunnen... Haben die Soldaten jhm auch seinen Wein mit allerhand Fässern ausz dem Keller getragen, und denselben also gezäpfft, dasz sie im Keller bisz an

Voor hij kwam, had men echter ook hulp noodig en nu wendde men zich om advies tot den ouden raadgever der gemeente: Johannes Ligarius, die te Emden was. Men had indertijd met hem te doen gehad, toen hij uit Woerden was gebannen en hem zooveel mogelijk geholpen, hem zelfs in 1593 Fl. 300.— geschonken „'t geen hem van die gemeente was beloofd hoewel hij daernaar gans geen dienst gedaan oock noyt aan die gemeente geschreven”, en den band met hem nooit verbroken. Men was dan ook blijde, dat men zich tot hem kon richten om eenige inlichtingen te verkrijgen aangaande iemand, die hen wilde helpen: Henricus Thamerus.

Deze Thamerus had zich eerst in 1593, toen Fisscher bij hen was — en later 10 Sept. 1594 — aangeboden om te helpen; hij had toen verklaard, dat hij van de Augsb. Confessie was en dat hij om zijn leer in Friesland door de Classis niet werd geduld. Toen konden zij hem niet gebruiken, maar nu zouden zij wel van Ligarius willen weten, wat voor een man het was. Hij was immers geweest in

die Enckeln in Wein gangen...” Toen kwam hij in Rheinbrohl, waar hij langen tijd was. Het behoorde aan den graaf von Sayn. Hier was in gebruik een kerkorde, die aan de Zweibrücksche was ontleend. Hij was hier ook in 1594, want in dat jaar beklagen zich de „Florinsherren (S. 54 bij Sinemus) das noch newlichen Tag Adolph Fisscher des alten Scholtissen Sohn copuliret hat”. Toch is hij in 1593/4 grootendeels in Amsterdam, huwt er 30 Aug. 1594 met Anneken Heeckelaars uit Antwerpen, en wordt er 9 Sept. wettig beroepen. Den 13^{en} Sept. schrijven gedeputeerden aan den graaf von Sayn of Fisscher niet weer voor eenigen tijd blijven mag en een van de argumenten dan door hen gebruikt is dit: dat het zoo erg zou zijn als zijn vrouw zoo ver van haar ouders zou moeten. Het schijnt — want een antwoord op den brief vond ik niet — dat dit is toegestaan en Fisscher alleen nog maar tot afscheid naar Rheinbrohl gegaan is. Den 19^{en} Mei 1594 heeft hij gepreekt in Bodegraven — Resol. v. Holland, 20 Mei 1594. Vroeger had hij ook vaak in Keulen geholpen. Zie Simons, Niederrhein. Synodal und Gemeindeleben, S. 87/8. Hij preekte in Amsterdam voor het laatst 14 April 1613, stierf den 22^{en} April en werd den 24^{en} in het Hamburger koor begraven.

Hamburg en bij Andreas Pouchenius, den Superintendent van Lübeck — een der onverdachte Lutherschen ¹⁾ — het zoude Ligarius dus wel niet moeielijk vallen mede te deelen of hij een goed getuigenis heeft van leer en leven, want heeft hij dat, dan zullen zij hem tijdelijk aanstellen (6 Oct. 1594). Een antwoord op dit schrijven is vermoedelijk wel ingekomen, en in elk geval „Heer Heyndrick” dient de gemeente in 1595, gelijk uit het rekeningboek blijkt. Lang heeft hij de gemeente niet gesticht, want reeds in 1596 komt de laatste uitgave voor hem in het kasboek voor en vermoedelijk zal het ook wel een pak van 't hart geweest zijn, dat men niet langer noodig had een man, die in 1594 om dronkenschap was afgezet en die in 1598 zich in Heteren verliep „met dronckenschap en andere lelicke sonden” ²⁾.

¹⁾ Andreas Pouchenius (1548—1600) sedert 1564 pred. in Brunswijk, 1571 Coadjutor van den superintendent aldaar, 1575 Superintendent in Lübeck. Te voren was hij als Hauptpastor naar Hamburg beroepen, maar had dit beroep van de hand gewezen. Op het convent te Wolfenbüttel, waar de Luthersche Avondmaalsleer tegen de Sacramenteerders nog eens werd geformuleerd, was hij tegenwoordig en hem werd opgedragen naar Hamburg, Lübeck, Rostock en Lüneburg te gaan om deze Confessie te doen aannemen.

²⁾ Henricus Thamerus, geb. 1540, had in Wittenberg gestudeerd en daar Melancton gehoord; waar hij den eersten tijd heeft gewerkt is mij niet ter kennisse gekomen. Den 10^{en} Sept. 1594 schrijft hij uit Joure in West-Friesland, waar hij een school wil beginnen, omdat er is „groote viantschap tusschen den Calvijnschen classi en mij” aan Amsterdam; hij deelt mede dat hij „nocht toe geen dienst angenommen” heeft. Volgens het Protocol der Amsterd. Herv. Gem. van 23 Maart 1595 is hij door de Classis Sneek afgezet om dronkenschap en 30 andere onbehoorlijke stukken; in 1595 en '96 is hij in de Luth. Gem. van Amsterdam; in 1598 is hij ingedrongen in Heteren zonder geëxamineerd te zijn — Reitsma en Van Veen, Acta IV, 68; in 1600 wordt hij bevonden „ongegrondet in de suyvere leere, onstichtelijk in wandel en onwettelick in den kerkedienst tot Heteren en Driel ingeslopen” — Ibidem, IV, 90 —; in 1606 is hij „ingedrongen in den dienst der kerk te Etten”, „hij is nu Martinist, dan anders”, „is uyt de Overbetuw gebannen en tot Woerden ten derden mael geciteerd bij 't Hof van Hollandt fugityff geworden” --

Met Fisscher's komst, begint de gemeente te herleven; men vertrouwt hem; hij tracht de zaken te leiden in het rechte spoor, begint te organiseeren, maar nu valt daardoor ook de aandacht der regeering sterker op den wasdom der Lutherschen. Wat bovendien de regeering scherper op de Martinisten deed letten was het optreden der Gereformeerden; zij hadden 23 Maart 1595 besloten op kerkelijke wijze Thamerus tegen te werken ¹⁾ en hoe ging dit gemakkelijker dan door Burgemeesters opmerkzaam te maken op wat de al stouter optredende Lutherschen deden? Eensklaps, in Juli 1595, worden de vergaderingen der Lutherschen verboden „op pene van dadelijk uit de stad geleid te worden”. Den 20^{en} Juli wordt Fisscher gevangen genomen en den 30^{en} wordt Augustijn Pyn uit zijn huis gehaald en dadelijk buiten de stad gebracht, en, als hij vraagt aan Burgemeesters of hij, die koopman en factor is, terug mag komen, om zijn zaken in orde te brengen, dan wordt hij den 23^{en} Aug. uit de stad gebannen.

De Lutherschen besluiten hierin niet te berusten; daarom zenden zij den 22^{en} Augustus een Request aan H.H. Burgemeesters en Regeerders der stad. Zij deelen daarin mede dat zij, „ofte tmeerendeel van henluyden eerstelijck geresideert hebben binnen de stadt Antwerpen”, dat zij hier gekomen zijn, denkende hier ook „van de vrije exercitie van hunne

Ibidem III, 251; in 1609 is hij ingedrongen in den dienst te Doeveren en Genderen (Kerkhist. Arch. I, 1857, blz. 302/3; Ypey en Dermout, Gesch. d. Ned. Herv. Kerk, II, p. 129); hij blijft er „tegen ordre en danck des Classis van Gorinchem, welke conniventie, vermits de disordre der Remonstrantsche factie duerde tot het jaar 1619”; toen onderteekende hij, 79 jaar oud, de Acte van Hoogmogenden. Acta III, 367. Het oordeel, dat Act. III, blz. 251 over hem geveld wordt, luidt aldus: „Onwaardich des kerkelicken ministerii ende behoort in den ministerio, als een looper, niet en geduldet te worden”.

¹⁾ Protoc. II, 197a; 23 Maart 1595.

religie te genieten”, dat zij „hun tot noch toe commerlijk beholpen op camers ende solders ende heure religie in aller stilheyt ende modestie hebben geopereert”, en dat nu alles wordt verboden; zij wijzen er op, dat zij ook den Prins van Oranje hebben gesteund met hun geld en hun leven en dat zij zich te Antwerpen „deugdelijk, gehoorsamelijk ende oock vromelijk hebben gedragen”, maar ontvangen ten antwoord, dat Burgemeesters zich houden aan de bepalingen van 1588.

Weldra blijkt, dat het Burgemeesters met die bedreiging ernst is. Den 4^{en} Jan. 1596 komt het verbod om huizen voor de godsdienstoefeningen af te staan op straffe van verbanning, en de vraag rijst wat er nu gedaan moet worden. Een oogenblik schijnt het, dat zij twifelen of het geoorloofd is zich tegen het bevel van de Overheid te verzetten. Zij wenden zich om advies tot den Superintendent van Brunswijk, D. M. Lucas Martini, en vragen hem: „Wanneer in een groote handelstad de Overheid allerlei rotten duldt en aan een harer openlijk de kerken inruimt, en aan anderen toestaat in huis hunne conventus te houden, — zooals de Evangelischen ook een poos lang gedaan hebben, — en de Overheid dan eensklaps de anderen wel duldt, maar de Evangelischen gebiedt hunne preeken te staken en de preeken der Calvinisten bij te wonen, of de Evangelischen dan verplicht zijn dit gebod van de Overheid op te volgen of — mogen zij dan als te voren zich blijven gedragen?” Deze lange vraag wordt door Martini op lange wijze beantwoord; met tal van voorbeelden wijst hij aan, dat het geoorloofd is om op de oude wijze voort te gaan. „Men moet immers God meer gehoorzamen dan de menschen. Recht tot zulk een verbod heeft de Overheid niet. Men kan niet zeggen dat Uwe conventus oproerig zijn geweest, want ge hebt ze nu zeven jaar gehad. Het is wel goed, dat men maar één godsdienst wil hebben, maar als men er maar een heeft is het „dennoch für Gott und allen Christen gottlos die

wahre religion zu verbieten und die *gotteslesterliche* zu behalten" ¹⁾. Op deze wijze schrijft hij hun en bant hij bij hen allen twijfel of zij wel zijn op den weg, dien een rechtgeaard Lutheraan mag bewandelen. Want Martini is, evenals de andere Noord-Duitschers, die voortdurend geraadpleegd worden en hier al meer invloed krijgen, een man van onverdacht Lutherdom.

Niet alleen echter tot een theoloog wenden zij zich, zij roepen ook de hulp in van Duitsche vorsten. En, omdat hun gedeeldheid hun in deze omstandigheden veel kwaad kan doen, trachten zij nog eens — 8 Febr. — met de aanhangers van van den Populiere tot overeenstemming te komen. Maar het gelukt niet. Al meer blijkt, dat de eene partij zich hecht aan de Duitsche ordonnantiën, terwijl Populiere de Antwerpsche aanhangt. In elk geval, de strijd tusschen beiden blijft en als er een brief van aanbeveling van den Paltzgraaf Philipp Ludwig van Nieuburgh aan de regeering wordt gezonden dan is het slechts de gemeente van Fisscher, die dezen brief van een begeleidend schrijven voorziet, waarin de vrije exercitie der religie wordt gevraagd ²⁾. Maar, ook dit schrijven baat niets. De Magistraat blijft de Lutherschen lastig vallen.

Het zijn moeielijke tijden, die de gemeente moet doormaken. De geldmiddelen zijn bekrompen; men moet aandringen op verhooging der contributie — 22 Mei; men zal laten collecteeren in de groote Duitsche gemeenten als Frankfort, Lübeck, Brunswijk, Hamburg — 15 Aug. — en besluit ondersteuning te vragen van de Hamburgers. Het Hamburger koor begint van nu aan — 14 Nov. — dan ook bij te dragen en de Lutherschen zooveel mogelijk financiëel te steunen.

¹⁾ M. S. Bedencken von den Hauspredigten v. M. Lucas Martini, S. E. B. (d. i. Superintendens Ecclesiae Brunswicensis); 10 blz. groot. Natuurlijk in het Duitsch gesteld.

²⁾ D. N. Amsterd. Gem. blz. 30.

Al zijn de tijden moeielijk, de moed vermindert niet; integendeel. De boetpredicaties worden beter ingericht; voortaan zal een gedeputeerde en een diaken moeten tegenwoordig zijn, om het onmogelijk te maken dat er menschen komen ter wille van de aalmoezen en niet ter wille van de schuldbelijdenis. Het onderwijs in den catechismus wordt geregeld gegeven door Nesscher. Besloten wordt nieuwe kerkelijke ordonnantiën samen te stellen. Het innerlijk leven der gemeente blijft zich ontwikkelen niettegenstaande den druk.

Dit blijkt ook uit de disputen, die in dezen tijd gehouden werden met Gereformeerden. Den 27^{en} Sept. 1596 had er een plaats bij den „caerdemaecker” op den hoek van de St. Annastraat, waar de Luthersche leer van het Avondmaal en de Ubiquiteit krachtig werd uiteengezet tegen eenige Calvinisten, die voortdurend de Lutherschen beschuldigden Capernaïeten te zijn ¹⁾, en ook later werden deze gesprekken gehouden, want den 7^{en} Nov. klagen gedeputeerden erover, dat er zooveel twistgesprekken gehouden worden, en dat in een van deze een dochter aan de disputen had deelgenomen. Vooral dit laatste werd sterk afgekeurd.

Dat de gemeente in innerlijke kracht toeneemt, blijkt echter vooral uit de nieuwe ordonnantie, die men invoert en de nieuwe beroepsartikelen, die men in aansluiting aan de Antwerpsche van 1578 opstelt ²⁾. Er is eenige afwijking met het vroeger bepaalde ³⁾. Voortaan toch zal ook het Concordieboek richtsnoer voor de predikanten moeten zijn; zij zullen geen nieuwe phrases mogen invoeren. Men zal preeken volgens de vastgestelde Evangelieteksten, soms ook over de Epistelen; in de vroegpredicatie zal aan de

¹⁾ D. N. Amsterd. Gem. blz. 32 en Leer van het Avondmaal, Utrecht, 1852, blz. 23—34.

²⁾ Ibidem, Bijlage B. blz. 23 vlg. en 32 vlg.

³⁾ Zie boven, blz. 339 enz.

dienstboden de Antwerpsche catechismus — d. w. z. die van Cassiodorus de Reyna — en 's namiddags aan de jeugd dezelfde catechismus, met de verklaring van Luther, geleerd worden. Zingen mag men niet; in de week mag de dienst alles bij elkaar genomen niet langer dan één uur duren, 's Zondags hoogstens twee uur. De Doop en het Avondmaal moet plaats hebben naar de Antwerpsche Agenda. De biecht en de private absolutie, die „noyt in 't gebruyck is geweest, voornamelijk dewijle daer groote ergernisse ende lasteren bij den Papisten in gebruyck sijn”, kan men ontvangen als men ze begeert bij den predikant. Wie tot het huwelijk willen worden ingezegend, moeten eerst voor „den gecommiteerde van den Magistraat compareren, zich van 't stadthuijs laten afroepen en vercondigen en door eenen notarium daertoe geordineert sulcx laten bevestigen”. Daarna zullen zij ook in de kerk worden afgekondigd en is er geen beletsel, dan zullen zij openlijk worden ingezegend.

Het bestuur over de kerk ligt in handen van het Consistorie, dat uit de predikanten en vier gedeputeerden der gemeente bestaat. In zake de leer hebben de predikanten te beslissen, daarvoor toch heeft men Gods woord; maar in zake de regeering der kerk, „daer men niet wtdruckelijck Godts woordt en heeft” daar besluit men bij meerderheid der stemmen. In „hooge sware saecken” moeten ook uitgenoodigd worden ter vergadering de vroegere gedeputeerden, die pas afgegaan zijn — dus op zijn hoogst vier — en de diakenen, ook vier in getal. Men besluit in deze vergadering ook bij meerderheid van stemmen, maar komt men niet tot eenig accoord, of acht een deel zich verongelijkt, dan moet men zich wenden tot een naburige kerk of tot een openbare Universiteit van onze ware religie en dit judicium moet men volgen.

Heeft men tot nu toe predikanten aangenomen, die als Nesscher en van den Populiere geen opleiding gekregen

hadden, voortaan besluit men, door de ervaring geleerd, alleen geordende en geconfirmeerde predikanten te beroepen. Het Consistorie zal hen onderzoeken of ze wel de reine Augsb. Confessie zijn toegedaan en is dit zoo, dan zal de gemeente een half jaar lang gelegenheid hebben den predikant nader te leeren kennen, om hem daarna al dan niet aan te nemen.

Ouderlingen en Diakenen worden als te voren benoemd; hun taak verandert niet. Diakenen collecteeren in de vergaderingen en zorgen voor de armen. Zij moeten toezien, dat „se het broot den rechten armen nyet wt de tanden trecken en 'tselve den onnutten, stercken, ende leeghgaenden bedelaeren en geven”; „wanneer der oock eenige verjaechde predicanten, schoolmeesters ofte studenten aencomen ende geloofwaerdige getuychenisse hebben ende brengen (hoewel wij oock daermede dikwils bedrogen sijn)” dan moeten zij die eerst naar het Consistorie zenden, maar andere armen, die schipbreuk geleden hebben, enz., mogen zij dadelijk helpen.

Goede orde wordt er ook gesteld op den knaap en ten slotte wijzen zij op de voor alle kerken nog altijd ware woorden van Luther: „Hoe weniger wetten hoe beter recht, hoe min geboden hoe meer goede wercken, ende daer is nog noyt geen gemeynte oft toch niet lange wel geregeert daer veel wetten geweest sijn” en besluiten met de opmerking dat indien „wt dese ordinantie niet en volgde, dat het Rycke Christi werde vermeert, deselve altijd naer gelegentheit der saecken ende plaatse met raet des consistorii verandert ende gecasseert sal worden”, want „wij sijn alleen verbonden aen Godts ordinantie ende woordt”.

Deze ordinantie is, nu en dan aangevuld, langen tijd de wet gebleven, waaronder de Luthersche gemeente van Amsterdam en menige gemeente daarbuiten stond. Zij is niet anders dan een uitbreiding van de voor de huiskerken opgestelde bepalingen.

Toch zijn er een paar belangrijke wijzigingen in aange-

bracht en wel ten gevolge van den strijd met van den Populiere. De eerste wijziging is het aannemen van de Formula Concordiae. Dit is mede geschied onder invloed van de zuiver Duitsche elementen en van hen, die in Hamburg hunne connecties hadden. De Duitschverwante Vlamingen, die met Populiere medegingen, waren in het algemeen de meer eenvoudigen. Opmerking verdient, dat Domela Nieuwenhuis, die de meeste Lutherschen zeer goed kende, de namen onder de Concordia van 31 Oct. 1598 ¹⁾, waarmede eindelijk de vrede wordt ingeluid, niet kon lezen, en dat in 1611 ²⁾ een schoenmaker, een koffermaker en een beddenverkooper de voornaamsten onder de Populieristen zijn. Daar tegenover staan de mannen van den groothandel, als de Bosschaert's, Hoffcamper's, van Tweehuizen's, Wiederhuisen's, Van Gistels', Van Lemens', Verpoorten's, Hunger's e.a., die eigenlijk de financiëele kracht der gemeente uitmaken. Zij staan altijd met Hamburg in betrekking en kennen de toestanden daar. Zij weten dat de Formula Concordiae daar het eind is geweest van allen strijd en willen haar ook hier hebben. Zij worden daarin gesteund door de leden van het Hamburger koor, die zich in 1595 bij hen aansluiten en geen van allen onder de Populieristen

¹⁾ D. N. Amsterd. Gem., Bijl. blz. 49. Zie beneden blz. 471. De namen der ondertekenaars luiden aldus: Aert Voegels; hij is Antwerpenaar, zie A.A. XXII, 250, en draagt eerst in 1591 iets bij. Ook later blijft hij aan de gemeente verbonden.

Jan Rijckaert, ook Antwerpenaar, A.A. XIV, 337, sedert 1591 hier. In Antwerpen waren er bierbrouwers van dien naam.

Lauwerijs Hallaert (ook wel Hallers) is loodgieter. 1591.

Francois Ravens komt eveneens 1591, draagt Fl. 3.— bij.

Hans Pelt, wel de aanzienlijkste der Populieristen.

Henrick Witten.

Jacques Abelein, die reeds van 1588 bijdraagt, in Antwerpen bekend in 1574. A.A. XXII, 258.

Francois Gijssels is hier sedert 1591 contribuant voor Fl. 2.—; er was in Antwerpen een Gijssels — A.A. V, 262 — fortificatiemeester in 1584.

²⁾ D. N. Amsterd. Gem. blz. 26.

voorkomen. Het is de Noordduitsche invloed, die hier den Vlaamschen terugdringt. Later zal in Leiden van Overbeke ¹⁾ den strijd tegen Amsterdam aanbinden, omdat Leiden, ook door Vlamingen gesticht, van de Formula Concordiae niet weten wil maar dan zal het geld van Amsterdam daar ten slotte ook den doorslag geven. De strijd van Populiere heeft daarom voor de Luthersche kerk veel grootere beteekenis gehad dan de meesten doen voorkomen; hij heeft het belijdenis-karakter der kerk in den eersten tijd niet onbelangrijk gewijzigd.

Ten andere is er in de ordinantie ingebracht een bepaling, die wel een Luthersch, maar geen Nederlandsch karakter draagt. Als er twist is, moet men zich ten slotte onderwerpen aan het judicium van een buitenlandsche Universiteit. De Luthersche kerk is theologenkerk, geen gemeentekerk. De beslissing over de waarheid ligt in handen van een theologische faculteit, en wel van een Duitsche. Wat Joh. Gerhard ²⁾ van de predikanten zegt, geldt eveneens van de theol. professoren: „Est officium sacrum et publicum divinitus institutum ac certis hominibus per legitimam vocationem commendatum ut *peculiaris potestate instructi* verbum Dei doceant”. Gelukkig dat het Nederlandsche volk en dat ook Luther en de zijnen in den aanvang der hervormingsperiode anders over de theologische faculteiten dachten. Zeer langen tijd hebben de Duitsche Universiteiten ook daardoor groote beteekenis voor de Luthersche kerk in Nederland gehad. De verduitschende invloed van de ordinantie van 1597 heeft nagewerkt.

Heeft aan den eenen kant de strijd met de Populieristen de Lutherschen al meer den Noordduitschen hoek inge-

¹⁾ Zie over hem Dr. E. L. T. Henke, Georg Calixtus und seine Zeit, I. S. 116, 126, 136, 154, 395, 482, II, 251 en Georg Calixtus' Briefwechsel, 1833 S. 45.

²⁾ Gerhard, Loci Theol. XIII, 224.

dreven, aan den anderen kant deed het de strijd met de Gereformeerden. Zoo wordt de gemeente in dezen tijd al duidelijker gekenmerkt als een Duitsche en Duitschgezinde, die zich aan het eigenlijke Amsterdamsche volksleven niet weet aan te passen en er ook geen plaats van beteekenis inneemt. Was het niet een gemeente geweest van invloedrijke handelaren, die zich tot groote vorsten konden wenden om advies, van mannen, wier namen bekend waren in de centra van het toenmalige wereldverkeer, nooit zoude zij hier hebben kunnen stand houden. Het getal contribuanten bleef klein — in 1597 waren het er 72, een getal dat in het begin van 1594 slechts 49 bedroeg — maar de financiële kracht en de steun, die hun van elders geschonken werd, was groot en de haat der Gereformeerden deed hen zich al vaster klemmen aan de religie, door hunne ouders reeds beleden en die zij terug vonden bij hunne bloedverwanten in Duitschland en elders.

Zoo wordt sedert 1595, door den invloed van Fisscher en den strijd van buiten, de gemeente al meer bevestigd en op den grondslag der vernieuwde ordinantie van 1597 in 't vervolg opgebouwd.

§ 3. *De vervolging der gemeente en haar belijdenis.*

Hoewel de gemeente nog steeds geen vergunning van Burgemeesters had gekregen, bleef zij toch geregeld in verschillende particuliere huizen samenkomen ¹⁾. In Oct. 1597 schrijft Ernst, hertog van Brunswijk en Luneburg, een brief aan de regeering, waarin hij Burgemeesters verzoekt toch een kerk ter beschikking van de Lutherschen te stellen. Aan dien wensch werd natuurlijk geen gehoor gegeven,

¹⁾ Zie de namen dergenen, die hunne huizen openstelden. N. B.L.N. III. 1910 blz. 5 vlg.

maar toch brak er sedert dien een eenigszins rustige tijd voor hen aan. In 1598 beginnen zij geregeld op den zolder van „Joost Pieterse, den bontwerker”, samen te komen en laten er glas in zetten; het volgend jaar trekt de spijker van „Jan Jacopsen, den huydencooper” hen meer, maar ook deze schijnt niet te voldoen en 25 Aug. 1599, een biddag, zien wij hen opgaan naar het „packhuys van Hans Wiederhuysen”. Als zij dit echter tot kerk gaan inrichten en de timmerman er tien dagen werkt, die er een portaal maakt, er drie ramen met glazen in zet, wanneer er banken in gebracht worden en „Frans de Knaep en een vrouw er werken met besems”, wanneer zij na dit alles meer in 't openbaar optreden, komt den 9^{en} Oct. van Burgemeesters het verbod „om er vergadering te houden op groote poene” en worden zij gedwongen weer in hunne huizen samen te komen. Want dit laten zij niet na. Drie diensten worden er geregeld elken Zondag gehouden: een vroegsermoen, een tweede en een derde sermoen, al valt het wel eens moeilijk de noodige plaats te vinden.

Opnieuw wenden zij zich nu tot de Staten. Op raad van de Burgemeesters Bardes en P. C. Hooft richten zij een krachtig, door Oldenbarnevelt ingediend, adres ¹⁾ tot hen, waarin zij op nieuw vragen, „waar Mennisten en dergelijken op zolders hun vergaderingen in groote menigte houden, ook een vrije openbare plaatse te mogen hebben daar wij onze religie mogen exerceren”. Dit adres wordt den 23^{en} Oct. van de hand gewezen en de regeering van Amsterdam zelfs aangeschreven voort te gaan maatregelen tegen de Lutherschen te nemen. Hieraan schijnt deze geen gehoor te hebben gegeven, want de Lutherschen krijgen weldra nieuwen moed om het met een ander pakhuys te probeeren.

Den 23^{en} Jan. 1600 komen ten huize van „Anthonie de

¹⁾ Zie D.N. Amsterd. Gem., blz. 33—35.

Cuyper'' een vijftiental zeer gegoede Lutherschen bijeen — waaronder ¹⁾ mannen als Van Dortmont, Van Leyden, Van Someren, Heeckelaer, Pyn, Tam, Felbier, e. a. — die besluiten „extraordinaris te contribuieren tot het packhuys huer voor een jaar F. 167, 6 st.” Den 11^{en} Februari kunnen zij mededeelen, dat „gehuert is van Aert Aertssen een huys met een packhuys staende beneden Spuy en genaemt „*Den Vergulden Pot*” ²⁾ een jaar vast en het tweede jaar tot onze opsie en dat voor Fl. 220.— des jaers als breeder blijkt bij huerseel daeraff sijnde — ende die wooninghe van 't voorschreven packhuys voor aen de straet verhuert is aen Gillis Bodaen voor Fl. 50.— des jaers mits dat hij er aen sal moghen cortten Fl. 10.— die hij op sijn wooninghuer moet verliesen om die op te seggen en dit met conditie dat wij den solder oock voor de gemeeynte sullen moghen gebruycken”.

Er moet natuurlijk aan den spijker nog het een en ander worden verwerkt — het rekeningboek spreekt van „calck en sant” —; er moeten nog banken worden heengebracht, maar is dit geschied, dan komt de gemeente er 30 April 1600 voor het eerst samen in het derde sermoen. Voorloopig schijnen zij „de Pot” nog niet elke week, maar zoo wat om de veertien dagen te hebben gebruikt, maar in 1601 trekken zij er elke week henen, te beginnen met 18 Maart, al werden het vroegsermoen en het avondgebed nog bij particulieren gehouden.

In den loop dezer jaren was de gemeente toch niet onaanzienlijk toegenomen. Wel was het getal contribuanten nog

¹⁾ Zie N.B.L.N. III, 1910, blz. 7.

²⁾ D. C. Meijer, *Luther's volgelingen te Amsterdam*, Gids, 1884, Afdruk blz. 13, en D.N. *Amsterd. Gem.* blz. 14 zeggen, dat de Lutherschen al in 1588 in „de Pot” samenkwamen. Ik heb het nergens kunnen vinden en betwijfel het zeer, maar is het zoo geweest, dan is het in een andere „Pot” geweest, dan „de Vergulden Pot”, die aan 't Spuy bij het Boerenverdriet stond. Zie N.B.L.N. III. 1910 blz. 29 n. 27.

niet hooger gestegen dan tot 76; maar in een brief aan een Duitsche gemeente, waarin zij vragen om steun, deelen zij mede dat er „wel 5 à 600 ter preek komen”. „Er zijn veel comparanten, weinig contribuanten” klagen zij. Den 17^{en} Aug. 1601 besluit men ook — langzamerhand begint men zich toch al vrijer te roeren — om „voor en na de predicatie psalmen en lofsangen te zingen”, al moet het geschieden „in stillicheit” en tevens om een derden predikant te beroepen. Men heeft daartoe het oog geslagen op Johannes Wilhelmi ¹⁾. Hem kent men. Reeds den 20^{en} Juli 1591 had men uit Aken aangaande hem zeer goede getuigenis gekregen; toen was hij, de vroegere Minrebroeder, te Schleiden en nu denkt men weer aan hem, die bij velen geen onbekende was. In de huiskerken te Aken en te Keulen had hij gediend, en als hij eenige weken in Amsterdam op proef is geweest, wordt hij den 16^{en} Dec. 1601 beroepen op een tractement van Fl. 700.— met vrije woning, hetzelfde tractement, aan Fisscher langzamerhand ook toegekend. Hij komt begin 1602, nadat gedeputeerden den Graaf von Sayn ²⁾ verzocht hebben hem uit zijn dienst te Bendorff te ontslaan.

Er is dus groei in de gemeente — het beste bewijs van levensvatbaarheid — en dat niettegenstaande de strijd over de erfzonde nog niet is beslecht en de verwijdering door dien strijd te weeg gebracht, nog niet is verdwenen. Den 17^{en} Juli 1598 had de Theol. Faculteit van Helmstadt een Gutachten over de leer der erfzonde aan de gedeputeerden doen toe-

¹⁾ Zie boven blz. 320, 324, 385. Er is van hem een „Confessie” van het jaar 1601 — M.S. — waarin hij zegt, dat hij gediend heeft „die gemein zu Schleiden da ich bei 20 Jahr gestanden bisz das Papstthumb in der Kirch eingerissen; die Gemein zu Aich und die gemein zu Cöln, da ich in der Hauskirch an. '76 gedient”. Hij laat zich de Form. Concordiae, die hij blijkbaar tot nu toe niet aangenomen had, welgevallen.

²⁾ D.N. Amsterd. Gem. Bijlage E, blz. 77 en 80 zet eenige malen Saxen, waar in M.S. Sayn staat.

komen, dat zeker ook van invloed geweest zal zijn op de „Concordia ecclesiae Amstelodamensis”, den 31^{en} Oct. 1598 opgesteld, en die door beide partijen werd ondertekend. Toch zendt Lauwerijs Haller in 1599 een „corte summarische getuighenisse der waerheyt over den erfzonde-strijd” aan het Consistorie en wordt in 1601 op nieuw een schrijven daarover ontvangen en verzonden. Tot overeenstemming is men dus nog niet gekomen.

Daar het getal catechisanten toenam, moest men ook voor catechismussen zorgen. Daarom accordeerden de gedeputeerden den 27^{en} Juli 1601 met Peter Gevaerts, boeckdrucker, „dat hij duysent Catechismen gelijk aen de tegenwoordigh hier te Amsterdam gebruikte met de vraghe en antwort gestelt door Hr. Adolphus Fisscher”¹⁾ zoude drukken. Deze vragen en antwoorden werden bij de toelating tot het Avondmaal gebruikt. Zij waren in de eerste plaats bestemd

¹⁾ Zij zijn langen tijd in gebruik gebleven; in de uitgave van het gezangboek van 1734 en 1751 komen zij nog voor, in de uitgave van 1778 vond ik ze niet meer. De volgorde dezer vragen is aldus: Eerst komen de geboden, die dienst doen als zondenspiegel; daarna, omdat men zalig wordt nit het geloof, de Artikelen, die niet in drieën, zooals gewoonlijk bij de Lutherschen, maar in twaalven zijn gedeeld. Het geloof komt uit het gehoor en wij bidden er God om. Dus wordt hierna besproken het gebed — en men bidt alleen tot God door Jezus Christus in den H. Geest, — het Onze Vader. Dan volgen de Sacramenten, en het ambt der sleutelen en het geheel eindigt nit den aard der gelegenheid, waarbij deze vragen gedaan werden, met een zondebelijdenis.

Of de z.g. vragen van Luther, die in het gezangboek van 1607 nog niet, maar later overal in de gezangboeken voorkomen achter die van Adolf Fisscher in dezen tijd ook werden gebruikt, is mij niet bekend. Ik vermoed dat ze later pas burgerrecht in Nederland verkregen hebben, toen de Duitse invloed oppermachtig was. Over die z.g. vragen van Luther, die niet van hem zijn, maar waarschijnlijk in Erfurtsche kringen door Johan Lange zijn opgesteld, vergel. men Albrecht, Neue Katechismusstudien, V, Theol. Stud. u. Krit. 1909, IV, S. 592 sq. Hij noemt nog een reeks andere auteurs van dergelijke vragen, die sedert 1523 in de Luth. kerk zijn ontstaan „zum Zweck des Glaubens- und Beichtverhørs der Kommunikanten”.

voor hen, die voor het eerst er aan deel zouden nemen en te voren blijken van hun geloof moesten geven. Degenen toch, die reeds meer ten Avondmaal waren geweest, hadden alleen op de drie vragen van het voorbereidingsformulier te antwoorden, dat hier evenals in Antwerpen gebruikt werd. De Antwerpsche Agenda uit den tijd van Cassiodorus was toch hier overgenomen en 5 Dec. 1603 achten gedeputeerden het noodig dit nog eens nadrukkelijk aan de predikanten te zeggen. Ook begint men in dezen tijd het Psalmboek, dat een hernieuwde uitgave zal zijn van het Antwerpsche boek van 1582, te herzien. Den 4^{den} Dec. 1602 gaat van Tweehuizen naar Woerden „om met Mr. Glaserio te communiceeren en bevorderen dat de corrigatuur des Salmboecks ten eynde gebracht mochte worden” en in het volgend jaar draagt men aan Henrick Rentselaer in Amersfoort¹⁾ op om het boek te drukken, maar weldra staakt men dezen arbeid, daar de tijdsomstandigheden moeilijker worden.

De Gereformeerden beginnen zich toch weer te doen gelden. In 1595 was hier geconfisceerd de Nederlandsche vertaling van de Synopsis Calviniana van D. Jacob Heilbrunner, een Wittenbergsch theoloog²⁾, en in 1598 had de Gereformeerde kerkeraad besloten op te treden „tegen Adolphus, die aan 't schelden was op de oprechte leer en belijdenis”. Plancius en Arminius werden toen aangewezen om met hem te disputeeren, maar de Lutherschen weigerden als gewoonlijk elk openbaar dispuut³⁾. Den 18^{den} Juni 1601 had er binnen

¹⁾ Henrick Rentselaer had gehoopt, dat er meer correctie in het gezangboek was aangebracht, opdat de „ghesanghen met meerder vruchten, verstands ende aandachticheits van onse eenvuldighe lieve landsluyden der Hoogduytschen tale onkundich hadden moghen gheoeffent ende ghebruyct worden”.

²⁾ Nergens heb ik een exemplaar van deze Hollandsche bewerking gevonden.

³⁾ Prot. Herv. Amsterd. Gem. III, 22a, 27a, 29a, 33b. Zie Brief van 23 Nov. 1598 van Ouderlingen aan Burgemeesters. Arch. Ev. Luth. Gem. sub

Amsterdam een vergadering van de Gereformeerde Synode plaats, waarop besloten werd ¹⁾ „dat de predicanten der plaetsen, daer Martinisten, Ubiquitisten, Flaccianen ende derghelijke zyn, an hare E. magistraet met vertooninge der redenen anhouden zullen, opdat soodanige vergaderingen verhindert ende alsulcke lasteringen na vermogen wechgenomen mochten worden”, en Plancius was er de man niet naar om als hij zulk een opdracht had ontvangen er dan gras over te laten groeien. Zoo komt hij o. a. den 17^{den} Juli 1602, terwijl de pest hevig woedde, bij Fisscher, wiens huis ook door deze ramp was bezocht en vraagt om met hem te disputeeren over zijn hemelvaartspreken ²⁾; hem werd toen geantwoord dat een tijd van pestilentie niet bijzonder geschikt was voor zulk een dispuut „dat men beter deed met te wachten totdat de Overheid het bevel tot een colloquium gaf en dat men in elk geval eerst moest weten wat Plancius alzo beweerde had. Deze gaat weg. De spanning neemt echter toe. Herman Pelgrim — een Antwerpenaar — heeft aan de kerk met het begin van 1603 eenige schilderijen geschonken; een daarvan was een tekst uit Matth.

Amsterd. Zij willen niet disputeeren, zoo antwoorden zij, want 1° verbiedt „de H. Apostel Paulus 1 Tim. 1, 2 Tim. 2, Tit. 3, het den hochgheleerden Predicant Timotheus”, 2° geeft een dispuut niet veel; „eenighe Paters hebben te recht gheseyt *Quod veritas non docendo sed disputando amittatur*”. Maar 3° bevelen de Staten, dat er een openbaar colloquium gehouden wordt, dan zijn zij bereid „te procureeren datter ghequalificeerde personen, tot sulcken colloquiis bequaem herwaerts over beroepen ende ghesonden worden”.

¹⁾ Reitsma en Van Veen, Acta Syn. I, 308.

²⁾ Ph. Nicolai, *Verantw. der Evang. Kirchen in Hollandt, wider die Lasterung Petri Plancii (Calvinist. Prediger in Amst.) Darinn sonderlich das Geheimnisz vom Himmel u. von der streitigen Ubiquitet, als auch der Unterschied zwischen d. Augsp. Confess. u. d. Calvinist. Religion gründl. erklehret u. auszsünftig gemacht wird. Hamburg im Jahr als die rechtgleubige Kirche in Holland angefochten, und gleichwol von dem Allmechtigen wunderbarlich erhalten ward dasz fromme Herzen sagten:*

Gott regirt Mit In HoLLand (1603); S. 303.

XXV. Nauwelijks hangt men ze op, of de Calvinisten stroomen rond, dat de Lutherschen den Roomschen godsdienst aanhangen. Erger beroering wekt echter de Hemelvaartspreek van Plancius ¹⁾, door hem begin Mei in de Oude kerk gehouden.

Als Gedeputeerden ervan hooren, besluiten zij nauwkeurig te onderzoeken wat er door hem gezegd is; den 20sten gaan Hunger, Van Lemens en Verpoorten tot hem om hem te vragen of het door hen opgestelde relaas van zijn preek juist is. Hij antwoordt daarop, dat hij den strijd schriftelijk zal voortzetten en geeft een afschrift van den gedachten-gang van zijn prediking. Daaruit blijkt, dat hij de Lutherschen beschuldigt van een verloochening van de hemelvaart, een niet-gelooven aan hemel en hel; van een niet-durven-samenspreken met hem, van slechte gedragingen in Antwerpen, Hondscote en Brussel, een ontrouw worden aan de ware Augsb. Confessie, die de Hemelvaart wel gelooft, en van een niet-gelooven, dat de Heere Christus waarachtig mensch van de maagd Maria geboren is. Bij dit laatste punt wijdt hij zeer plastisch uit over de leer van de *omnipraesentia corporis Christi* en populariseert ze op zeer eigenaardige wijze.

Natuurlijk kunnen de Lutherschen het hierbij niet laten. Den 6^{den} Juni besluiten zij een Confessie op te stellen, daaraan eenige geschriften van anderen toe te voegen en, wijl het hun hindert, dat altijd de Antwerpsche geschiedenis van 1567 hun naar het hoofd wordt geworpen, waardoor telkens weer de hartstochten tegen hen „als menschen zonder liefde tot het vaderland”, worden opgewekt — omtrent het gebeurde te Antwerpen een zuiver relaas op op te stellen.

De belijdenis ²⁾ is weldra gereed. Den 6^{den} Juli dienen

¹⁾ D. N. Amsterd. Gem. Bijl. C, blz. 63.

²⁾ Ibidem, Bijl. D. blz. 70.

zij bij de Magistraat in: „*Confessie ofte Bekentnisse des Geloofs, der Gemeente de Confessie van Augspurgh toegedaan in Amsterdam. Van wegen de Articulen van de Persoon, Menschwerdinge, Hemelvaert, Verhooginge ter rechterhand des eeuwigen Vaders ende toekomende verschijninge tottet gericht Jesu Christi*”. Hierin zetten zij duidelijk hunne opvattingen over het wezen van Christus, en de Ubiquiteit uiteen en voegen er een begeleidend schrijven bij, waarin zij verhalen hoe zij in Antwerpen hebben geleefd.

Was alles nu hierbij gebleven, dan zoude vermoedelijk de zaak wel weer gesust zijn en de gemeente kalm haren weg hebben kunnen gaan. In dit vertrouwen stelde men ook den 7^{den} Nov. nog een voorlezer aan, die voor den aanvang der prediking nog een gedeelte uit den Bijbel zou voorlezen, en besloot den 28sten Nov. te trachten het huis naast „de Pot” aan te koopen, daar de gemeente zich zeer uitbreidde. Maar — onverwacht geschiedde er nu iets, dat goed was bedoeld, maar een geheel verkeerde uitwerking had.

In Hamburg leefde in dezen tijd de bekende Luthersche strijdtheoloog Philippus Nicolai, een man, die in den waan verkeerde dat de Calvinisten in plaats van den levenden God den duivel aanriepen en die dit ook zijne catechisanten liet leeren ¹⁾. Deze had „weil zwischen Hamburg und Amsterdam wöchentlich ordinaribotten gehen” ²⁾ gehoord van de Hemelvaartspreek van Plancius. Deze ergerde hem niet alleen, maar hij achtte haar ook gevaarlijk. In Hamburg toch waren er Gereformeerden, die ongeveer in denzelfden toestand verkeerden als de Lutherschen in Amsterdam. Zij mochten er geen kerk hebben en ook „niet naar het naburige

¹⁾ Achelis, Lehrbuch der Praktischen Theologie, Leipz. 1898, 2 Aufl. II, S. 27.

²⁾ Bericht von der Evang. Christen Widerwertigkeit zu Amsterdam in Hollandt. Dem strengen Calvinisten Petro Plancio daselbst zur Nachrichtung u. der bedrängten Gemein zu Trost und heilsamer Vermanung kurzlich verfasst. v. Ph. Nicolai, 1604, S. 10.

Altona gaan om daar haar religie te exerceeren en hare dooden te begraven". Nu hadden de Staten-Generaal juist den 21sten Juni 1603 een schrijven gezonden aan den Raad van Hamburg met het verzoek „dat Ul. gelieve onze Religionsverwanten . . . te nemen in Ul. beschuttinge ende toe te laten, dat sij vrij onbehindert naer Altona mogen gaen ende aldaer heur religie exerceren". Van zoo iets wil Nicolai niet weten. Daar nu de aanval van Plancius op de Lutherschen ook in Hamburg nawerkt, schrijft hij een werk getiteld: *Verantwoording van de Evangelische kerken in Holland tegen de lastering van Petrus Plancius, Calvinistisch prediker te Amsterdam*" ¹⁾.

Het begint met een brief aan de Staten, waarin Nicolai zegt, dat het zeker is, dat de Calvinisten hoe langer zoo meer tot den Turkschen godsdienst naderen; dat God nu, om Nederland voor de eeuwige verdoemenis te bewaren, de hemelsche waarheid door de Lutherschen laat verkondigen, die daarom door de Staten moeten gesteund worden. Daarna gaat hij uitvoerig de leer der Ubiquiteit verdedigen en andere stukken, waarin de Lutherschen van de Gereformeerden verschillen, als de Privaat-absolutie (hoewel die in Nederland niet gebruikelijk was), die immers afgeschaft is door de Calvinianen, want Calvinus zegt: „Sie habe ihren Ursprung aus den stinckenden Pfützen des Römischen Antichrists und sei vom Teufel in die Kirchen geführt" ²⁾. Maar dan breekt hij tegen de Calvinisten los ³⁾. „Wat zegt men dat de Lutherschen zich in Antwerpen niet goed gedragen hebben? Zij hebben in 1567 een testimonium van de Regeering gekregen, waarin juist hun trouw wordt geroemd. Neen, het zijn de Calvinisten geweest, die door hun

¹⁾ Nicolai's Verantwortung, zie blz. 473 n. 2, is ook in het Nederlandsch verschenen.

²⁾ S. 272, v/d Verantw. u. s. w.

³⁾ Vooral S. 329, 336, 338.

optreden Gods oordeel hebben gewekt, dat in Alva over de Nederlanden is gekomen. Want, de beeldenstorm en wat de Calvinisten deden op de Meir — 13 Maart 1567 — is dat niet „eine recht Türkische, Sarracenische und Machomedische Deformation viel mehr dann ein Evangelische Reformation gewest? Und sind nicht viel tausend Seelen hierdurch von Erkenntnisz und Annemung der himmlischen Warheit abgeschreckt?” Het is ook een onwaarheid als men beweert, dat de Lutherschen met de Papisten hebben gehuicheld; „das gilt beweisen dasz wegen politischer Vereinigung sie in Religionssachen mit den Papisten unter einer Decke gelegen”. En hoe is het daarna gegaan? Hoe hatelijk zijn de Calvinisten niet later in Antwerpen opgetreden, — hoewel de Prins anders wilde — maar „wo diese Geister Luft kriegen, lassen sie niemand neben sich aufkommen”. Zij hebben niet gerust, voordat ze in Antwerpen alle Lutherschen uit den Raad hadden verjaagd, zoodat Thomas van Tielt met Nieuwjaar 1585 op het Raadhuis God dankte, dat de niet-Calvinisten uit de regeering waren gestooten, maar de vrucht van hun daad hebben zij toen in Augustus geplukt, toen Parma de stad binnen kwam. De Calvinisten kunnen bij Nicolai niets goeds doen, het zijn „duivelskinderen”. Hij schrijft ergens ¹⁾: „Die Calvinisten wollen an mich und umbgeben mich, aber in Nahmen des Herren will ich sie zerhauen” en zijn geschriften doen zien, dat hij dit laatste ook heel ernstig beproeft.

Nicolai heeft verwachting van een openbaar Colloquium, want, zoo schrijft hij aan de Staten: „laat gij dit toe, dan zult gij „nicht alleine den starcken gewissen Grund unser Lutherischen Lehr und Religion, sondern auch des Widerparts abscheuliche paradoxa, Machometisirende principia und Türkische Früchtlein mit Verwunderung erfahren” en „ein herzlich Grauen dafuer bekommen”.

¹⁾ Nicolai, Bericht u. s. w. S. 97.

Aan zoo iets denken de Staten natuurlijk niet, want een debat met iemand, die zoo gezind is, moet toch wel ont-aarden in een scheldpartij. Dit boek wordt in Amsterdam bekend. Den 23^{en} Dec. 1603 heeft Hans Hunger 42 Exemplaren ervan ontvangen. Hij behoudt er twee voor zich zelf en laat de andere naar den binder brengen, maar de Schout neemt ze den 30^{en} in beslag en ook zijn eigen exemplaar moet Hunger afstaan aan schepenen. Men begrijpt niet hoe Hunger zulke „oproerwekkende boeken” in de stad durft te brengen. Men is in hooge mate verbitterd over de verschijning van een boek, dat niet alleen de leer der Gereformeerden bestrijdt — daaraan was men gewoon — maar dat de geschiedenis misvormt. Hier wordt weer een beschouwing over den worstelstrijd der vaders, en hun verzet tegen Spanje voorgedragen, die getuigt van volslagen miskennis van wat er geschied is. Zoo zou geen Nederlander kunnen schrijven, maar alleen een vreemdeling, die de zaken niet verstaat. Zijn de Lutherschen het daarmee eens, dan is hun verblijf in de stad bedenkelijk. Nu breekt dan ook vervolging uit. Het verbod om samen te komen wordt uitgevaardigd en er wordt de hand aan gehouden. Het is niet mogelijk bijeen te komen. Men durft niet. Den 24^{en} Februari heeft men zijdelings den Schout doen polsen „ofter eenige middel mochte wesen om wederom tot onse vergaderingen te mogen komen”, maar het middel was er niet. Zij leveren bij de regeering een remonstrantie in den 18^{en} Febr., en krijgen geen antwoord; den 9^{en} Maart opnieuw en krijgen geen antwoord. Alleen komt telkens het verbod tot hen om te beproeven samen te komen. Dat er ook onder de Lutherschen zijn, die toornen op Nicolai is begrijpelijk. Jan des Schamps, een Antwerpenaar, valt Hunger aan, omdat hij dat boek, dat lasterboek, gelijk de Gereformeerden zeggen, die niet eenmaal willen hebben dat er tegen geschreven wordt, hierheen heeft gebracht, maar hij kan verklaren er geen

schuld aan te hebben en hij spreekt waarheid, want Nicolai¹⁾ zegt zelf dat „keiner ausz den Martinisten zu Amsterdam weder Prediger noch Zuhörer mich jemahl angelangt sie wider die Plancianische Lesterung zu vertretten, sondern hab es im Namen Gottes ausz freywilligem Geist und Christlicher Liebe gewagt“. Er zijn er die zuchten: „bewaer ons voor onze vrienden“, want het is de slechtste dienst, die van Duitsche zijde den Lutherschen hier geboden is.

Het komt er nu op aan om deze zaak weer in het reine te brengen. In den vastentijd preeken zij weer eens; al heeft Fisscher er niet den moed toe, en met Paschen komen zij ook in een paar particuliere huizen samen. Maar, nu worden gedeputeerden voor Burgemeesters geroepen en als zij heldhaftig verklaren de verboden vergaderingen *niet* te zullen nalaten, worden zij zonder dat hun tijd gelaten wordt hunne zaken in orde te brengen, met daglicht de stad uitgebannen. Ook de predikanten worden opgeroepen en gedreigd dat zij de stad zullen worden uitgezet als zij een verboden vergadering houden. Niet-tegenstaande ook zij — Fisscher en Nesscher (Wilhelmi was afwezig) — zich verdedigen en zich daarop beroepen, dat zij niet anders verkondigen dan Gods eeuwig woord, blijft het besluit van Burgemeesters en 36 Raden onwrikbaar²⁾.

Op deze wijze kwam men er dus niet. Het houden van vergaderingen was te gevaarlijk. Daarom nemen zij weer het oude middel te baat en wenden zich tot Duitsche vorsten om voorspraak en vooral zenden zij een Commissie tot den Koning van Denemarken. In Aken, in Keulen, overal leeft men met de verdrukte Lutherschen mede. Een troostbrief uit Keulen — 15 Mei 1604 — wijst hen op het

¹⁾ Ibidem, Bericht u. s. w. S. 10.

²⁾ D. N. Amsterd. Gem. blz. 38 vlg.

woord van Augustinus: „Non poena sed causa facit martyrem” en prijst hen dat zij, lijdende voor de waarheid, het geloof bewaard hebben en ook het geduld. Weldra ontvangen zij brieven van den keurvorst van Brandenburg en den vorst van Brunswijk en leveren die 14 Juli bij de regeering in. Daarna komen zij weer eens samen — maar met niet meer dan 40 personen — in particuliere huizen. De Heer van Brederode, die in Vianen is en daar door Fisscher is bezocht, raadt aan om nog stil te zijn. Maar den 30^{en} Sept. komen de brieven van voorspraak uit Denemarken, waarop men alle hoop heeft gesteld en waarvoor men om ze te kunnen krijgen zelfs een „reyspenning van *f* 315,10 st.” heeft overgehad. Gelukkig werken zij ook iets uit. Wel lazen de Burgemeesters den brief van den Deenschen koning, toen de gedeputeerden dien overhandigden, op onverschilligen toon, maar de Amsterdamsche burgemeesters waren te veel handelaren om niet iets te geven om het oordeel van den bewaarder van de Sont. Als gedeputeerden zich 10 Oct. wenden tot de Staten en 18 Oct. tot Burgemeesters, omdat hun advocaat Oldenbarneveld hun had doen weten, dat de Staten het request in handen van de stedelijke regeering hadden gesteld, ontvangen zij wel geen antwoord, maar weten toch: er is ontlasting in de lucht, en weldra komen zij weer in „de Pot” samen — 11 Nov. — Verstoort de Schout de godsdienstoefening dan nog eens op den 21^{en} Nov., dan zijn zij wel bezorgd, dat de zaak nog niet in orde is en denken er over om den Schout 12 rosenobels aan te bieden, maar hiervan komen zij terug, wanneer het uit een opmerking van Burgemeester Hooft blijkt, dat de Schout zijn bevoegdheid is te buiten gegaan. Nu weten zij, dat het onweer van de lucht is, en weldra worden al de gewone godsdienstoefeningen weer gehouden en herleeft de gemeente. Maar het is ook begrijpelijk, dat men niet duldt dat de Knaap een boek van Nicolai gaat uitgeven met aantekeningen en neemt het in beslag.

De tijd der vervolging is voor de gemeente wel een tijd geweest, waarin geen godsdienstoefeningen konden worden gehouden, maar stil zat men toch niet. Door den toenemenden groei der gemeente — in 1604/5 komen uit Aken, waarmede Amsterdam voortdurend gemeenschap hield, eenigen herwaarts — moest men voortdurend blijven uitzien naar een gelegenheid, waardoor men „de Pot” zoude kunnen vergrooten. Den 16^{en} Dec. 1604 blijkt de tot nu toe gebruikte ruimte te klein en wordt besloten den muur naar het naastliggende huis vóór Kerstmis door te breken. Van dit huis had men zich reeds vroeger verzekerd. Op naam van Hans Hunger en Caspar van Wickevoort had men in Juni dat huis, „waar de stad Vlissingen uithangt”, gekocht voor Fl. 2753, 14 st. en 26 personen hadden daartoe bijeengebracht Fl. 2125.—, zoodat in het rekeningboek deze ontvangpost staat geboekt: „Ontvangen tot bethalinghe van het ghecochte huys welck noch staet in deliberatie of ment wederom gheven sal oft dat aen de ghemeynte vereert sal blijven, Fl. 2125.—”. In dit huis woonde Ds. Wilhelmi. Tevens trachtte men onderhandelingen aan te knopen om ook „de Pot”, dat tot nu toe gehuurd was, in eigendom te krijgen en ook deze onderhandelingen slaagden. Hierin werkt het Hamburger koor met de gedeputeerden samen, want het draagt in dezen tijd aan de gemeente af Fl. 286, 9 st. en belooft — 24 Juni — gedurende eenige jaren Fl. 50.— te schenken voor den aankoop van het huis.

Maar de twistzoekenden zaten in dezen tijd ook niet stil. Toen de gedeputeerden in April voor Burgemeesters waren geroepen, was ook v. d. Populiere voor geweest en was hem aangezegd niet te preeken. Hij had toen geantwoord, dat zijn gemeente gering was en zwak en had bij de Heeren den schijn gewekt als zoude hij naar hun gebod doen, maar het is niet waarschijnlijk dat dit geschied is ¹⁾;

¹⁾ Van v. d. Populiere's kerk weten wij niet af dan wat incidenteel

Den 17^{en} Juli 1604 brengt hij een schrijven van Hans Govaerts ¹⁾ bij Fisscher aan huis, dat den 25^{en} d.a.v. door het Consistorie wordt beantwoord. Govaerts beweert in dien brief, dat hij door eerbare lieden uit Frankfort en Keulen aangezocht is om hier vrede te komen stichten, maar gedeputeerden verklaren „van dezen onbekenden vredestitcher niet gediend te zijn; eerst moet hij bewijzen, dat hij Lutheraan is, want men kent hem als een suspect persoon, die met Plancius gemeenschap heeft; bovendien spreekt hij ten onrechte daarvan dat Populiere hier predikant is; zeker deze is eens beroepen, maar die hem beriepen, hebben hem weer afgezet, dus is hij nu geen predikant meer. Men zal zich met hem niet meer inlaten, als hij niet te voren zich heeft gelegitimeerd”. Men houdt zich aan deze beslissing, óók dan, als de Populieren nog eens in Augustus — 19 en 25 — onder Govaerts' leiding een dispuut wenschen. De scheiding in de gemeente blijft ook in dezen tijd bestaan en neemt door Govaert's optreden weer grooteren omvang aan.

Een kleinere moeielijkheid met Fisscher, die de nieuwe door gedeputeerden opgestelde Artikelen, de orde betreffende, niet wilde teekenen, werd gelukkig opgelost, nadat D. D. Stangen, de vroegere Brusselsche predikant ²⁾, die nu Superintendent in Oldenburg was, zijn advies had gegeven. Het laatste is merkwaardig om de beschouwing, die daarin over de ouderlingen wordt gevonden, die gelijkgesteld worden met vorsten en heeren ³⁾. Het zoude ook jammer geweest zijn, wanneer een gemeente, die zoo aan het op-

in stukken in de Archieven voorkomt. Zie over zijn verschijnen voor Burgemeesters D. N. Amsterd gem. blz. 38 en D. C. Meijer, Luther's volgelingen in Amsterdam, blz. 17, n. 2.

¹⁾ Zie boven blz. 418 n. 2.

²⁾ Zie boven blz. 430.

³⁾ Zie N.B.L.N., II, 1909, blz. 182.

komen was — het getal doopelingen, dat in 1591 40 bedroeg, was in 1603 reeds tot 101 gestegen — om zulke kleinigheden door innerlijken strijd was ondermijnd, vooral daar door de tijdsomstandigheden krachtige aaneensluiting dringend noodzakelijk was. Daarop hielden Ouderlingen dan ook het oog gericht. In 1602 — 10 Nov. — hadden zij reeds het besluit genomen een schoolmeester aan te stellen, wat tot nog toe niet was geschied. Toen nu den 11^{en} April 1605 Petrus Meesterman, die vroeger in Aken geweest was en nu in Stolberg als balling woonde, aan Nicolaus Wirichius, den Akenschen predikant, die naar Amsterdam was gegaan, schreef of hij hier schoolmeester zoude kunnen zijn, werd hem in dier voege geantwoord, dat hij den 19^{en} Mei in Amsterdam aankwam. Men raadde hem toen aan vergunning te vragen tot het stichten eener school, en korten tijd daarop benoemde men hem, die in Aken notarius publicus was geweest, tot Secretaris der gemeente ¹⁾).

Ook is er wijziging in de predikanten gekomen. Andries Nesscher, als ziekentrooster hier gekomen, was tijdelijk aan Rotterdam afgestaan. Daar had men reeds den 4^{en} Oct. 1603 beroepen den schoonzoon van Wilhelmi, Johannes Cremerius ²⁾). Maar deze moest om moeielijkheden

¹⁾ Zie boven blz. 320. Hij was geboortig uit de Meiry van 's-Hertogenbosch, had in 1585 „om Gods woords wil zijn vaderland verlaten” en was toen 20 jaar burger en schoolmeester in Aken geweest, terwijl hij te voren in Antwerpen had geleefd. In het midden van den winter 1604 was hij, ter wille van de religie, uit Aken gezet en had toen zijn toevlucht genomen in de heerlijkheid Stolberg, waar hij eenige maanden gebleven is, want den 19^{en} Mei 1605 vraagt hij aan Wirichius, den Akenschen predikant, die ook in Amsterdam is, om voor hem een huis te huren, daar hij een Fransche en Duitsche school wil gaan houden.

²⁾ Johannes Cremerius, de schoonzoon van Johannes Wilhelmi, was, omdat hij zeer werd aanbevolen, den 4^{en} Oct. 1603 te Rotterdam beroepen uit Rheinbrohl; daar hij niet dadelijk komen kon, werd dit beroep den 16^{en} Dec. 1604 hernieuwd; zijn uitspraak viel echter tegen. In 1605 werd hij

nog een jaar in Rheinbrohl, waar hij predikant was, blijven. Toen hij nu in Dec. 1604 weer zijne diensten aanbood en overkwam, wilde men in Rotterdam liever Nesscher behouden. Dit gaf tot allerlei onaangenaam geschrijf aanleiding en, om de moeielijkheden op te lossen, stelde Amsterdam Cremerius nu aan op een tractement van Fl. 500.— om de vroegprediking te houden. Hij zoude zich dan tevens in de taal kunnen oefenen, want de Rotterdammers klaagden, dat zij hem niet konden verstaan.

Dit in aanraking komen met Rotterdam en zoo met menige andere opkomende of reeds bestaande gemeente, had de gedachte doen rijzen of het niet gewenscht was, nu er een betere toestand voor de Lutherschen scheen te zijn aangebroken, een onderlingen band te leggen. Men besloot in Amsterdam de poging er toe te wagen en zoo noodigde men tegen 30 Augustus 1605 de gemeenten Woerden, Leiden, Haarlem, Rotterdam en Middelburg uit om een Synode te houden binnen Amsterdam.

§ 4. *De buitenlandsche Luthersche gemeenten, waaraan Amsterdam zich verbonden gevoelde.*

Reeds meer dan eens hebben wij kunnen opmerken, dat Amsterdam in nauwe betrekking stond met andere Luthersche gemeenten. Daaronder nemen, naast de gemeenten in de Nederlanden, die aan het opkomen waren en waarop wij beneden de aandacht zullen vestigen, eenige Duitsche gemeenten een eerste plaats in. Om het karakter van de

toen als vroegprediker tijdelijk in Amsterdam aangesteld. In 1608 — den 9^{en} Maart was hij wettig beroepen — trekt hij naar Utrecht en blijft daar tot 1612; toen gaat hij naar Haarlem, waar men hem in 1615 ontslaat; hierop wordt hij predikant te Zwolle, waar hij echter niet lang dienst kan hebben gedaan, want den 17^{en} Juli 1620 heet R. Heggerus daar predikant. Zie blz. 431 n. 2.

Amsterdamsche gemeente te leeren kennen is het van belang, dat wij die banden kortelings aangeven, omdat wij zoo het milieu leeren kennen, waarin zij leefde. Dit milieu draagt geen Nederlandsch, maar een overwegend Duitsch karakter.

De Amsterdamsche gemeente beschouwde zich als de herleefde Antwerpsche. Met hen, die in Antwerpen waren achtergebleven, leefde zij mede; zij was bezorgd over wat hun te wachten stond; hen, die er nà 1589 bleven wonen, trachtte zij te steunen door hun een troostschrift van Ligarius te doen toekomen. En waren de eerste jaren in financiëel opzicht voor haar bezwaarlijk, later geeft zij hun ook geldelijken steun en zorgt voor predikanten, die de gemeente „onder het kruis” zouden dienen. Hoe sterk hier het bewustzijn leefde, dat men de eigenlijke Antwerpsche gemeente was, blijkt uit een kleine mededeeling, die 1 Mei 1603 is gedateerd. Dien dag besluit men aan Frankfort, waarheen het Antwerpsche archief was gebracht, dat op te vragen. Men meent er recht op te hebben, maar de Frankfortenaars, die zich óók als de voortzetting van de Antwerpsche gemeente aanzien, weigeren het af te staan. Met Frankfort had men insgelijk zeer nauwe banden. De families, die in Antwerpen de Fransche afdeeling der gemeenten hadden uitgemaakt, waren met Cassiodorus de Reyna daarheen getrokken en anderen hadden hun voorbeeld gevolgd. Kwamen er nu moeilijke gevallen voor, zooals de kwestie met van den Populiere, dan wendde men zich tot Frankfort om advies en werd ook geholpen. Het gevoel van gemeenschap was wederzijdsch, gelijk o.a. blijkt uit een gift van Fl. 50.—, die Michiel Bode — de vertegenwoordiger van een bekende Luthersche familie, die wij in Aken, Antwerpen, Hamburg e.e. aantreffen — aan Amsterdam geeft. Bovendien waren er hechte familiebetrekkingen tusschen Frankfortenaars en Amsterdammers.

Met allen, die uit Antwerpen getrokken zijn, worden

de banden onderhouden. Vooral met de Akenaars en de velen, die in de Rijnprovincie en Keulen hun toevlucht hebben gezocht. Meermalen komen in het rekeningboek posten voor met dit opschrift: „Brieven naar Aken”; maar al stonden die posten er niet, het is een opmerkelijk feit dat Fisscher, Wilhelmi, Meesterman, Cremerius e.a. allen uit deze streken komen, evenals Wirichius, de oude leeraar, die uit Aken verdreven is. Deze had reeds den 1^{en} Juli 1601 in een brief aan Lambert van Tweehuyzen verklaard, dat hij bereid was den dienst van predikant in Amsterdam te vervullen. Het duurde echter geruimen tijd, voordat hij eenige vaste betrekking kreeg. In 1604 kwam hij herwaarts en den 5^{en} Juni 1605 beklagt hij zich bij het Consistorie, dat men hem heeft laten overkomen en nu laat rondloopen, zonder zich verder om hem te bekommeren. Blijkbaar baat deze klacht, want als Zwolle in dezen tijd om een predikant vraagt, noodigt men Wirichius uit derwaarts te trekken. Hij geeft aan dit verzoek echter geen gehoor, waarop men hem tijdelijk in Amsterdam aanstelt, waarvoor men hem — 10 Maart 1606 — Fl. 100.—¹⁾ schenkt.

Keulen wordt telkens bezocht, de huisgemeente aldaar bergt toch vele bekende Antwerpenaren en oude vrienden; Fisscher is er eenigen tijd, als hij op reis is om een predikant te zoeken en wanneer Amsterdam in druk is, schrijft men uit Keulen een troostbrief; later zendt Amsterdam meermalen geldelijken steun. Dien verstrekke het ook aan Rijnsche predikanten en anderen, die in moeielijkheid verkeerden. Zoo ontvangt Johan Becker — die later predikant is in Stolberg en vermoedelijk nog later in Essen²⁾ — in 1592 een toelage van Fl. 23. Folger Heinrici, die in 1601 in Osteel was ontslagen wegens allerlei twisten,

¹⁾ Zie boven, blz. 320 n. 1.

²⁾ J. A. v. Recklinghausen, Reformationsgeschichte der Länder Julich, Cleve, u.s.w. Elberfeld, III, S. 360. Zie boven blz. 382 vlg.

ontving 2 April 1602 Fl. 4—2—8 als teerpenning ¹⁾).

Men leeft ook mede met Schleiden in den Eifel. Hier is Wilhelmi geweest. Hij was er in 1597 verdreven door het Spaansche garnizoen, dat hier in 1595 was binnen getrokken en de sleutels van de parochiekerk niet aan de Protestanten had willen afstaan. De burgers waren toen samengekomen in de stadskerk, die met het hospitaal verbonden was. Doch in 1603 brandde een groot gedeelte van de stad, en ook de stadskerk af. Toen trachtte men van alle kanten de bewoners van Schleiden te helpen. In Kursachsen werd een officiëele collecte voor deze gemeente gehouden; vele Duitsche vorsten schonken hunne bijdragen en verschillende Luthersche gemeenten hielpen, terwijl ook Amsterdam hulp verleende door een „extraordinaris-collecte”. In het rekeningboek staat deze post: „Door Geeraert Verpoorten aan Jan Kalkberner van Aken voor de christenen te Schleiden Fl. 600.— daermede sey op haer versouck door order van deputeerden en predikanten geassisteerd worden om haer karcke die afgebrant is wederom op te bouwen”. Het bedrag dezer collecte was aanzienlijk, wat onmiddellijk opvalt, als men het stelt naast de bedragen van de collecten in de Duitsche en in de Nederland-sche gemeente te Frankfort, die respectievelijk Fl. 151.— en Fl. 221.— bedroegen ²⁾).

De sterke banden, die vroeger met Wesel waren gelegd en vooral met de Heshusianen aldaar, waren ook niet verslapt. Van hieruit zendt men den 31^{en} Oct. 1603 naar Wesel 25 Reichsthaler „ten behoeve van de Luthersche huiskerk”. In Wesel, de stad, die officiëel nog altoos de Augsb. Confessie was toegedaan, was in 1602 een kleine huiskerk ontstaan; haar leden bestonden vooral uit den ouden aanhang van Tileman Heshusius en de zijnen. Her-

¹⁾ Reershemius, Predigerdenkmal S. 181.

²⁾ J. O. Müller, Aus den Eifelbergen, 1887, S. 96/97.

mann Averbeck was bij deze gemeente predikant geworden, maar uit de stad gezet. Hetzelfde lot weervoer in 1605 zijn opvolger Theodor Schollmann. En als de regeering hierover wordt lastig gevallen, merkt zij op — en dat is kenmerkend om de Gereformeerde beschouwing te leeren kennen — „dass die Obrigkeit den Schollmann nicht wegen der Verkündigung der Augsb. Konfession aus der Stadt verwiesen sondern vielmehr seines *Ubiquitistischen* Irrthums halber”. Hij heeft „durch seine, *mit der Augsb. Konfession gar nicht übereinstimmenden* Lehre so viel Unruhe in der Gemeinde gestiftet, dass man sich um Friede und Einigkeit beizubehalten, genöthigt gesehen, ihm die Beiwohnung aufzukündigen”¹⁾. Het zal den Amsterdammers bij het vernemen van deze woorden wel geweest zijn, als hoorden zij in meer dan één opzicht zeer bekende klanken, want had men hun, in Nederlandsche woorden, niet ongeveer hetzelfde gezegd?

Ook de banden met D. Daniel Stangen, die eenmaal in Brussel was, waren niet verbroken, toen hij in Oldenburg Superintendent was geworden. Jan Deschamps en Melchior van Dortmont, die in 1601 een predikant voor Woerden moeten zoeken, gaan tot hem en weldra komen zij terug met Arnoldus Glaserus, over wien wij beneden nog meer zullen hooren, die hier den 7^{en} Aug. zijn proefpreek doet en dan in Woerden wordt beroepen. Stangen is blijde wanneer hij later verneemt dat het Glaserus goed gaat en schrijft dan: „Ich gebe ihm selbst Zeugnis dass er ein grundgelehrter und frommer Mann ist, ich will auch dran sein dass er von meinem gnedigen Herrn den Grafen in Oldenburg nicht soll wieder gefordert werden”²⁾. Trouwens ook naar Oost-Friesland gaan zij wel, wanneer het er op aankomt een predikant te verkrijgen.

¹⁾ Cf. Th. A. Gantesweiler, Chronik der Stadt Wesel, 1881, S. 324.

²⁾ M. S. 16 Dec. 1604 Arch. Ev. Luth. Gem. sub Amsterdam.

Het sterkst van alles zijn echter de banden met Hamburg. Hier is het niet alleen geestverwantschap en handelsgemeenschap, die bindt, maar ook in sterke mate bloedverwantschap. Zoowel in Amsterdam als in Hamburg vinden wij families als de Baten's, de de Greve's, de Sillem's, de van Doortmont's, de de Meyer's, de Deschamps', de Verpoorten's, de Bosschaert's, de Baserode's, de van Dalen's, de Baseliers', de van Breda's, de Colijn's, de Van Steenhoff's, de de Ruyter's, de Pelten e. a. altemaal steunpilaren van het Lutherdom in Amsterdam en in Hamburg¹⁾. Zij waren vast aan elkander verbonden. En behalve dezen waren de Amsterdamsche leden van het Hamburger koor, die zich bij de Luthersche gemeente hadden aangesloten, als de Alverman's, de Moller's, de Wakebuschen, de Beeckman's, de Renzell's e. a. echte Hamburgers, zoodat het niet te verwonderen valt, wanneer de oogen der Amsterdammers zich vaak richtten naar deze stad met haar uitgesproken Lutherdom. Meermalen steunde Hamburg door groote giften, en de dankbaarheid der Amsterdammers was niet gering.

Hamburg heeft een beslissenden invloed gehad op het karakter, dat de Amsterdamsche gemeente heeft verkregen. Was zij in den beginne een Vlaamsche gemeente, die het karakter droeg der Zuidelijke Lutheranen, door den invloed die zich krachtig uit Noord-Duitschland deed gelden, werd het Vlaamsche karakter der gemeente, dat trouwens toch ook Duitschverwant was, al zwakker en ten slotte was zij een Luthersche gemeente, die het belijdeniskarakter van Noord-Duitschland vertoonde.

Vragen wij ons nu af, wanneer wij terugzien op wat de geschiedenis der Amsterdamsche gemeente tot 1605 ons leerde,

¹⁾ Zeitschr. d. Ver. f. Hamb. Gesch. VII, 1883, S. 481, W. Sillem, Zur Geschichte der Niederländer in Hamburg von ihrer Ankunft bis zum Abschluss des Niederländischen Contracts, 1605.

welke plaats de Luthersche gemeente in Amsterdam heeft ingenomen, dan kan het antwoord alleen zijn: de plaats van een gemeente van vreemdelingen. De Luthersche Vlamingen, die zich hier vestigden, hadden niet, zooals de Gereformeerde Vlamingen, vooraan gestaan in den vrijheidsstrijd; men duldde, maar vertrouwde hen niet. Hun optreden in Antwerpen in 1567, hun niet-van-harte goedkeuren van de afzwering van Philips, deed zien dat zij buiten de strooming stonden, die in die dagen het eigenlijke volk medesleepte. De voormannen der Gereformeerden konden hen ook niet zetten; zij vonden hen voor het staatswezen gevaarlijk. Nicolai's boek had immers doen zien, hoe de Lutherschen de geschiedenis van den Nederlandschen opstand beschouwden; het waren vreemdelingen, toeschouwers, maar niet menschen in wie de volksziel warm klopte. Hun plaats is daardoor een zeer ondergeschikte; dat zij bleven bestaan, danken zij bij hun trouw aan hunne geloofsovertuiging, aan de groothandelaren in hun midden, die zoo vele connecties hadden, en aan het feit, dat de bevaarder van de Sont Luthersch was.

Invloed op het volksleven is er van hen niet uitgegaan. Boeken zijn er door hen nauwelijks anders uitgegeven dan om eigen kerkelijk leven te onderhouden en te versterken. Zij waren geworden tot een kleine particuliere kring, die wel onder hooggeplaatsten leden vond, maar die niet propagandistisch arbeidde. Toch gaat de Luthersche gemeente in Amsterdam sedert 1588 gestadig vooruit. Langzaam, maar zeker, wast door het binnenkomen van verschillende elementen, het zielental, maar al neemt zij toe in getal, voor het volk blijft zij een gemeente van vreemden.

HOOFDSTUK VI.

DE ONTWIKKELING DER KLEINERE LUTHERSCHE GEMEENTEN
EN KRINGEN IN DE NEDERLANDEN TOT 1605.

HOOFDSTUK VI.

De ontwikkeling der kleinere Luthersche gemeenten en kringen in de Nederlanden tot 1605.

Den 25^{en} Aug. 1605 ging van de Amsterdamsche gemeente een schrijven uit aan de verschillende Luthersche gemeenten in de Nederlanden „om de daaraan volgende week samen te komen en synode te houden tot het ordenen der kerk”. Deze uitnodigingsbrief werd verzonden aan de gemeenten Woerden, Haarlem, Leiden, Rotterdam en Middelburg, de eenige, die toen reeds waren georganiseerd. Wij zullen in dit hoofdstuk op haar en op de verschillende kleinere kringen, die er vóór 1605 waren, de aandacht vestigen en beginnen daartoe met de gemeente

§ 1. *Woerden* ¹⁾.

Nadat de Lutherschen hier voor goed uit de parochiekerk waren verdreven, hadden zij, die zich niet met de Gereformeerde prediking konden vereenigen, een huiskerk gesticht, waarin Bernard Muykens voorging. Ook hadden zij een ziekentrouster aangesteld: Lieven Jansz. ²⁾, die door Amster-

¹⁾ Voor de geschiedenis en de litteratuur zie boven, blz. 361—394.

²⁾ Zie Rekeningboek Amsterd. 1598.

dam gesteund werd. De Gereformeerden noemen hetgeen hier van hunne zijde geschiedt „een beghoste reformatie”¹⁾ en zij zetten deze met kracht door. De lijkpredicaties, die hier nog in gebruik waren²⁾, willen zij afgeschaft hebben; ook achten zij het noodig dat alle gevoegelijke middelen worden aangewend tegen de conventikels, die hier nog worden gehouden³⁾. Maar tot dit alles zijn de Staten niet te bewegen. Wel belooft Prins Maurits, dat er niet weer, evenals in den winter van 1600/1601, een vendel Hoogduitsche soldaten in Woerden zal worden gelegd, daar deze den voortgang der Lutherschen⁴⁾ zeer bevorderd hadden maar meer zegt hij niet toe. De Lutherschen leven dan ook in alle stilte voort.

Bij hen was intusschen het plan gerezen om weer een vast predikant te beroepen; Amsterdam biedt zijn hulp aan⁵⁾ en dankbaar wordt die aanvaard. Een paar gecommitteerden gaan naar Oldenburg en brengen den 3^{en} Augustus vandaar mede Arnoldus Glaserus. Hij is een geboren Nederlander. In Ootmarsum zag hij in 1564 het levenslicht. Na zijn studiën volbracht te hebben, werd hij waarschijnlijk Hofprediker van den Hertog van Holstein; in 1595 is hij opvolger van Ubbo Emmius in het rectoraat te Lehr; langen tijd mag hij dit echter niet bekleeden; als de Gereformeerden bemerken, dat hij Luthersch is, wordt hij afgezet;

1) Reitsma en Van Veen, Acta Synod. III, blz. 88.

2) „ „ „ „ „ „ „ „ 110, 144.

3) „ „ „ „ „ „ „ „ 174.

4) Brandt, Gesch. d. Ref. II, 24. H. C. Rogge, Johannes Uitenbogaert, Amsterdam, 1874, I. 182.

5) In een Hoogduitschen — niet Nederlandschen — brief van 18 Juli 1601. De Woerdenaars verstonden dus Duitsch. En niet alleen de gedeputeerden, maar ook de gewone gemeenteleden, want de predikant, die Glaserus opvolgt, begint zijn dienst in het Duitsch; daartegen heeft men geen bezwaar. Ook in de Woerdensche gemeente, die de meest-echt-Nederlandsch-Luthersche is, zijn dus de Duitsche elementen van beteekenis.

daarop wordt hij predikant te Hatzum. Op verzoek van de Nederlanders geeft de Graaf van Oldenburg toestemming, dat hij voor eenigen tijd de Hollandsche kerk dient. Hij wordt door Gecommitteerden aangenomen en onmiddellijk na zijn komst in Amsterdam, naar Woerden beroepen, waar hij den 13^{en} Augustus ¹⁾ 1601 reeds de „Concordia Woerdensis de peccato originali et Ubiquitate” onderteekeut. Omdat er in de Woerdensche huiskerk nog nooit strijd over de erfzonde was geweest, wilde men haar ook in de toekomst weren door den predikant deze Concordie te doen onderteekeuen. Zij beroept zich uitsluitend op Luther's Catechismen en op de Augsb. Confessie; de leer der multivolipraesentia geeft zij aldus weer: „Christus kan zijn aan alle plaatsen, waar hij zich verplicht heeft te zijn en waar hij wezen wil”. Ook verbond zich de predikant bij de onderteekening er van om „niet te schelden”!

Nauwelijks is Glaserus binnen de stad en heeft hij zijn arbeid aanvaard of de strijd der Gereformeerden tegen hem begint. D. Menso Alting ²⁾, toen in Emden, had over hem aan den Geref. kerkeraad van Amsterdam geschreven en deze zond zijn brief door naar Woerden, aan H. Boxhorn, om „aanstaende swaricheyt te beletten”. In dit schrijven wordt Glaserus ons aldus geteekeud: „een Jonckman met een lanck mager aengesigt, heeft een swart dunnen bartken, eenen langen swarten mantel met een tamelyck breed passement besettet, draecht tamelyk lange lobben, heeft anders een phantastisch ofte Jesuitisch wesen ende gelaet aen sich, een opgeblasen ende Thrasanisch gemoet, dat tot moeyte ende onruste geneygt is”. Op grond van het Amsterdamsche schrijven, richten Boxhorn en zijn collega Bricquigny zich nu tot de Magistraat van Woerden en klagen Glaserus aan; hij is gekomen om het zaad der on-

¹⁾ M. S. Arch. Ev. Luth. Gem. sub Amsterdam.

²⁾ Zie Het Protestantsche Vaderland, I, blz. 107 vlg.

eenigheid te zaaien; hij is hier zonder wettelijke beroeping, immers zonder consent van de Magistraat en dus verzoeken zij, dat Glaserus geweerd worde, zoolang hij niet door de Staten is toegelaten. Dit schrijven heeft ten gevolge, dat Glaserus niet preeken mag.

Hierover zijn de Woerdenaars vertoornd, en wel — op Amsterdam. Zij schrijven den 20^{en} Nov. 1601 een brief die den Amsterdammers zeker niet aangenaam is geweest. „Gij hebt beloofd — zoo staat daar — een predikant tot Uwe kosten te bestellen daer niets op te zeggen zou zijn en die een behoorlijke testimoniael hadt...” en dat heeft Glaserus niet. Gij hebt hem ons geleend, welnu, „al hadden wij liever dat M. Arnoldus ons vrij en onghemolesteert soude moghen bedienen, het is ons beter denselven nu te missen, dan dat wij hem int eynde zouden moeten verlaten en daer benefens noch onse geheele saecke vuyl maecten en van de exercitie van onse religie geheel souden gepriveert sijn”. Daarom: „wij laten Arnoldus U behouden soodat U denselven in Uw dienst moghet continueren”.

Amsterdam aanvaardt echter deze oplossing van de moeilijkheid niet; Glaserus wordt naar Oldenburg gezonden om een getuigschrift van zijn vroegeren dienst te halen en komt na eenigen tijd daarmede terug. In zijn afwezigheid hebben de Staten het besluit genomen, dat de Lutherschen uit de regeering der stad zouden worden geweerd en in tien jaren tijds niet tot regeeringsleden zouden kunnen gekozen worden ¹⁾. Als Glaserus nu terug komt en behoorlijk testimoniaal aan de Magistraat toont, is de zaak nog niet in het reine. Wel preekt Glaserus weer „in sekere huyskercke staende in een achterstraat in alder stilte en discretie” maar de Schout verstoort den dienst en zelfs komt de Baljuw met gerechtsdienaars en anderen den

¹⁾ Resol. Holland 20 Febr. 1602.

tweeden Paaschdag de huiskerk binnen „met groot gedruis en bloote zwaarden, roepende Sa, sa, hie, ha” terwijl niemand zich verzette. Hierover wenden de Lutherschen zich tot de Staten en een commissie uit hen is 24 Mei bij „den advocaet Barneveldt op zijn cantoor”. Men is dankbaar dat men hem gesproken heeft ¹⁾, want hij heeft niet gezegd dat de Lutherschen hunne godsdienstoefeningen niet zouden mogen voortzetten, maar alleen dat zij „haer in alle stilte en gehoorsaemheyt tegens haer magistraten dragen en thoonen souden”. Dit hebben zij gedaan; zij hebben „het van den predicstoel laten affcondigen”, en na dien tijd is er niets gebeurd, dat eenig hernieuwd optreden tegen hen wettigt. Toch wordt Glaserus den 12^{en} December in persoon naar den Haag ontboden en de school der gemeente gesloten.

Den 18^{en} d. a. v. wordt hem aangezegd, dat hij zich niet uit den Haag mag verwijderen, en Woerdens Lutherische gemeente is nu maanden lang herderloos. Request op request wordt aan de Staten gezonden; den 23^{en} Jan. wordt door hen verklaard, dat hier in den lande geen andere religie mag worden geoefend, dan de Gereformeerde, dat „de confessie van de kercke deser landen in den gront accordeerde metten oprechte Confessie van Augsburg en de Apologie van dien” en „dat een yegelijck sich daarom behoorde te vergenougen metten religie die in alle steden geoeffent werd”. Glaserus mocht, als hij wilde, naar Woerden terugkeeren, wanneer hij binnen 14 dagen van daar zoude vertrekken om er nimmer weder te keeren, en ook mochten allen, die meenden dat wat in de Gereformeerde kerk geleerd werd met Gods woord streed, dit „in alder modestie en stillicheid als goede onderdanen betaempt” aan de Staten „verthoonen”.

¹⁾ Oldenbarnevelt deelt den Lutherschen mede, wat de Staten hebben besloten, zie Brandt, Gesch. der Ref. II, blz. 24.

Natuurlijk waren de Lutherschen hiermede niet vol-
 daan. Glaserus bleef dan ook in den Haag om met de
 afgevaardigden der gemeente te overleggen hoe hunne zaak
 zoo goed mogelijk zou kunnen worden bevorderd. Eind
 Februari verzenden zij een request, waarin zij de geschie-
 denis der gemeente mededeelen; zij wijzen op de rechten,
 die zij, als Lutheranen, volgens de besluiten der Staten
 zelven hebben; zij wijzen er op, dat de Staten zelven door
 hun optreden doen zien, dat zij de leer van de Augsb.
 Confessie en die der Gereformeerden niet gelijk achten,
 gelijk de Staten ook wel weten, dat er verschil tusschen
 beiden is „nopens de persoon en de Majesteit van Christus,
 de Sacramenten des H. Doops en Avontmaels mitsgaders
 de Predestinatie”, gelijk ook blijkt uit de vele strijdboeken,
 die al sedert jaren verschenen zijn. Zij willen van hun belij-
 denis geen afstand doen. Was het hun te doen om eer,
 dan zouden zij haar dadelijk verloochenen, maar het is
 hun niet om eenige regeering, om eenige macht, doch
 alleen om de religie te doen; zij willen geen onrust bren-
 gen, maar alleen vrije exercitie hebben van haer religie,
 conform de acte van 4 April 1580 ¹⁾.

De Gereformeerden zitten ook niet stil; den 5^{en} Maart
 1603 verschijnen een paar afgevaardigden der Synode ter
 Statenvergadering, om de belangen der Gereformeerden te
 bepleiten; hierdoor wordt de zaak weer uitgesteld. „Wij
 schieten in den Haag niet op”, klagen de Woerdenaars in
 een brief van 25 Maart aan Amsterdam ²⁾; want, al mocht
 Glaserus wel weer naar Woerden gaan, hij mocht er niet
 preeken. Daarom vervullen de Amsterdammers en „de
 schoonzoon van Heer Jan Willemsz.” er den dienst. Het

¹⁾ M. S. groot 20 blz, een krachtig gesteld request, waaraan veel, wat
 boven in den tekst staat, is ontleend. Arch. Ev. Luth. Gem. sub Woerden.

²⁾ M. S. In dezen brief vragen zij tevens om hulp van predikanten
 voor het a.s. Paaschfeest. Arch. Ev. Luth. Gem. sub Woerden.

duurt nog tot het eind van het jaar, voordat de beslissing valt. In Sept. zendt Glaserus op nieuw een adres aan de Staten en kort daarna ook aan de regeering der stad; deze laatste spreekt uit, dat „alleen de Gereformeerde godsdienst overeenstemt met het woord Gods”, dus heeft Glaserus van haar niets te verwachten. Eindelijk komt er een einduitspraak; den 28^{en} Dec. besluiten de Edelen en Steden het verzoek van Glaserus toe te staan en den 30^{en} Dec. verklaren de Staten aan de regeering van Woerden, dat het hun meening altijd geweest is en nog is, om niemand in zijn geweten te dwingen; dat zij dus bij oogluiking zullen gedoogen, dat Glaserus in alle stilte, bescheidenheid en zedigheid zal voortgaan met prediken in de huiskerk te Woerden; dat de godsdienstoefeningen der Lutherschen echter op een ander uur dan die der Gereformeerden moeten gehouden worden, en wel 's zomers 's morgens ten zeven en 's middags ten vijf ure en 's winters 's morgens ten acht en 's middags ten vier ure, en dat, als er aanleiding gegeven wordt tot rechtmatige klachten, de gunstige oogluiking niet zal voortduren, maar de stad Woerden gelijk zal worden gesteld met de andere steden van Holland en West-Friesland, waar alleen de „ware christelijke Gereformeerde godsdienst” wordt uitgeoefend ¹⁾).

Eindelijk heeft Woerden nu vrijheid gekregen, de *eenige* gemeente der Lutherschen, waaraan ze officiëel wordt toegerekend. Een zucht van verlichting stijgt er nu op uit veler gemoed en er is groote dankbaarheid. Dit blijkt o. a. uit de wijze, waarop Amsterdam nu de gemeente steunt. Tot dekking van de gemaakte kosten worden dadelijk *f* 1000.—, die in Hamburg en Frankfort waren gecollecteerd, naar Woerden gezonden, verminderd met kosten, die ten behoeve der gemeente waren gemaakt en collecteerde Amsterdam zelf nog *f* 230—12—8. Van nu aan kan Glaserus rustig voort-

¹⁾ Resol. v. Holland, 30 Dec. 1603.

arbeiten en het is volkomen te begrijpen, dat hij, die zoo veel van de Gereformeerden te verduren had gehad, nu niet de minste neiging toonde om in te gaan op pogingen door hen aangewend om langs minnelijken weg tot een zekere vereeniging te komen ¹⁾.

De gemeente bleef klein, maar veel aanzienlijken behoorden tot haar; hierdoor kon zij reeds spoedig, nadat Glaserus over het kleine tractement had geklaagd — 7 Maart 1604 — er toe overgaan dit te brengen op de hoogte, die het ook elders had: *f* 500.— met vrije woning. Stil gaat nu de gemeente haren weg en wanneer in Aug. 1605 de eerste Synode in Amsterdam samenkomt, zendt zij daarheen haar afgevaardigden.

§ 2. *Middelburg en Utrecht.*

Den 20sten Aug. 1585 verkregen de Antwerpsche Lutheranen van de Burgemeesters en den Raad der Stad Antwerpen een getuigschrift, waarin verklaard wordt, dat die van de Augsburgsche Confessie zich gedragen hebben „in alle Zeedicheyt ende ghehoorsaemheyt tegens den Magistraten ende alle Overicheden in de Saecke ende Administratie der voorseyder kercke, oock soo veele belangt de policye, ghemeynen vrede ende der Ghemeenten prouffijt”. Met dit getuigschrift trokken de Lutherschen weg. Velen gingen naar de Noordelijke provinciën, o. a. naar Middelburg ²⁾, waar de Martinisten het eerst aankwamen. Hoe-

¹⁾ Reitsma en Van Veen, *Acta Syn.* III, blz. 224. sq.

²⁾ Zie boven blz. 432. Voor de literatuur vergelijk men B.L.K. V, blz. 84 vlg.; F. Nagtglas, *De kerkeraad der Ned. Herv. Gem. te Middelburg tegenover de Doopsgezinden, Voetwasschers en Martinisten van 1574—1608*; i/d *Bijdr. t/d Oudheidkunde en Gesch. inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, v. H. Q. Janssen en J. H. v. Dale, VI, 1863, blz. 250 vlg. en F. Nagtglas, *De Algemeene kerkeraad d. Ned. Herv. Gem. te Middelburg van 1574—1866*. Middelburg, 1860.

wel de Vlamingen hier in het algemeen zeer hartelijk werden ontvangen, hun gaarne plaats in de stad werd geboden en allerlei voorrechten werden toegezegd, vergisten de Martinisten zich, als zij meenden dat tot die voorrechten ook behoorde vrijheid van godsdienstoefening.

Reeds spoedig na hunne vestiging komen zij hier in particuliere huizen samen, en daar hun getal niet groot is, wordt het nauwelijks opgemerkt. Maar reeds in Sept. 1589 moeten zij aan Amsterdam mededeelen, dat hunne vergaderingen verboden zijn op strenge straf¹⁾. Natuurlijk dooft een dergelijk verbod hun moed niet; zij weten wat het waard is en wie er achter zitten. Er zijn ook veel Vlaamsche Gereformeerden herwaarts gekomen en de oude weerszin is in het nieuwe vaderland niet verminderd, maar leeft ook hier op. In 1590, — 17 Maart en 14 Juli, — besluiten de Gereformeerden op hunne kerkeradsvergaderingen de Burgemeesters aan te spreken „ter causa van de Martinisten om hen haere secreete predicatie te beletten”²⁾ en doen dit ook. Maar juist nu trachten de Lutherschen een eigen predikant aan hunne gemeente te verbinden, en wel Johan Kersseler³⁾, die hier in 1590 schijnt gekomen te zijn en den 18^{en} Febr. 1591 voor vast aan de gemeente werd verbonden.

Het is niet van belang ontbloot om de namen te kennen dergenen, die hier de gemeente hebben gevormd. Omstreeks 1605⁴⁾ telde zij nog niet meer dan dertig con-

¹⁾ M. S. Arch. Ev. Luth. Gem. sub Middelburg.

²⁾ Nagtglas, Bijdr. VI, sub dato.

³⁾ S. J. Gesch. d. Rotterd. Gem. 1865, blz. 17. Vanwaar Kersseler komt, is mij onbekend; zijn naam vond ik vroeger noch later vermeld. Hij sterft omstreeks begin 1605; in 1606 krijgt zijn weduwe huishuur uitbetaald Fl. 12—10.

⁴⁾ M. S. Een toevallig gevonden stuk rekening in het Amsterd. Archief uit 1606. Het Middelburgsch Archief is vermoedelijk weg. In 1606 betaalden ze aan den Baljuw Fl. 25.—; hunne godsdienstoefeningen werden toen verstoord.

tribuanten, van welke er maar dertien meer bijdroegen dan Fl. 2.—. Tot dezen behooren: Jeremias Jenisch, de groote financiëele kracht der gemeente, wiens familie zich later in Amsterdam ¹⁾ vestigt; Jacob van Driel, vader en zoon ²⁾, Hendrik Duysterlo, de eerste die de gemeente met een legaat bedenkt, later ook wel in Amsterdam, Daniel van Goethem, Jacques en Abraham van de Vin, Guilliam Jaspers, Hans Jacot, Hans Burgerhuys, Philippus de Wael, Hans Goetjaar en Jeremias Peets, welke laatste in 1606 reeds was vertrokken. Onder de overige 17 contribuanten komt o. a. voor Saerken de Stopster, zoodat ik vermoed, dat er wel niet veel meer dan dertig leden zullen geweest zijn, die iets konden bijdragen.

Het totaal hunner bijdragen, dat in 1606 Fl. 86-12-3 bedroeg, zal zeker niet voldoende geweest zijn om een predikant te onderhouden; het is dan ook volkomen begrijpelijk, dat Johan Kersseler werd aangesteld op voorwaarde, dat „hetgeen de gemeenten ³⁾ van Dordrecht, Rotterdam en Delft contribueerden tot zijn voordeel zoude strekken”. Deze contributies kunnen niet veel anders geweest zijn dan kleine bijdragen voor vervulde Doops- en Avondmaalsbedieningen, want de verbinding van deze plaatsen met Middelburg was in dezen tijd te moeilijk, dan dat van eigenlijk gezegde vaste predikdienst sprake zoude kunnen zijn. Bovendien zullen deze contributies wel niet veel langer verstrekt zijn dan gedurende een jaar, en wel tot den tijd, dat Muykens als kwartierprediker de verschillende steden

¹⁾ Zie ook A. A. XI, 398, A. A. IX, 410. Jeremias Jenisch de Jonge is in 1612 in Amsterdam; Hans Jochem Jenisch in 1596.

²⁾ A. A. VI, 209. Balthasar van Driel woont later — 1610 — in Amsterdam in de St. Jansstraat en is welgesteld: hij draagt Fl. 12.— per halfjaar bij; in Middelburg is er ook nog een Abraham van Driel, die Fl. 1.— bijdraagt.

³⁾ Dit zal wel ongeveer zijn wat wij zouden noemen „kringen”, want georganiseerd waren die gemeenten toen niet.

van Zuid-Holland bezocht en bediende ¹⁾. Toch wordt alleen in 1596 in het Amsterdamsche rekeningboek een post tot ondersteuning van Middelburg groot Fl. 200.— gevonden; meestal zullen Jenisch en Duysterlo wel het ontbrekende hebben bijgepast.

Omstreeks 1592 schijnen de Lutherschen voor zich een eigen lokaal te hebben ingericht. De Gereformeerden klagen dan in hunne kerkeradsnotulen van 24 April 1592: „Overmits die haer Martynisten noemen daghelix toenemende ende hier een eighen plaetse gheordineert ende ghemaect hebben tot hare vergaderinghe sal daerom aen mijne heeren van der stadt aenghehouden werden, so by requeste als mondelinghe dat haer believe naer hare auctoriteit daer in te voorsien”. Is dit hetzelfde lokaal, dat in 1606 door den Baljuw werd bezocht, toen hij op zeer ruwe wijze tegen de Lutherschen optrad, dan is het een bovenvertrek geweest van een huis, dat in verbinding stond met dat van Jenisch ²⁾. Groot zal het wel niet zijn geweest, want nog 31 Mei 1604 schrijven zij aan Amsterdam, dat het getal christenen klein is, terwijl de Gereformeerden in dat jaar — 19 Nov. — den indruk hebben ontvangen „dat de Martinisten hen daghelijx verbreiden ende den onwetende verleyden”.

Met Amsterdam zijn de Lutherschen voortdurend in correspondentie; als de Paltzgraaf ³⁾ in 1596 ten gunste van de Amsterdammers optreedt, willen zij gaarne een afschrift van den toen geschreven brief hebben om er ook in Middelburg gebruik van te maken; als Kersseler een boekje heeft vertaald over „*de veertig aanvechtingen in het gebed*” ⁴⁾,

¹⁾ Zie boven blz. 393.

²⁾ M. S. Notariele Documenten van de verstoringe op Pinxsterdach binnen Middelburg, 22 Mei 1606. Arch. Ev. Luth. Gem. sub Middelburg.

³⁾ Zie boven blz. 461.

⁴⁾ Vermoedelijk is bedoeld P. Claser, 40 Aenvechtingen des Duyvels

dan vraagt hij steun van Amsterdam om de 1500 exemplaren, die in Dordrecht gedrukt zijn, te kunnen betalen; als de erfzonde-strijd ook deze gemeente bedreigt, stellen zij eene „Confessio de peccato originali Middelburgensis” op — 7 Juli 1597 — en zenden haar ter kennismaking en beoordeeling aan Amsterdam; in 1598 komen eenige afgevaardigden van daar hierheen en bezoeken de gemeente. Er is dus wel degelijk een band met Amsterdam, maar de afstand is een beletsel om dien band nauwer te doen worden. Zoo heeft men hier dan ook een andere Agenda, en kleine afwijkende gebruiken bij Doop en Avondmaal, omdat de Hamburgsche invloed zich hier nog niet deed gelden ¹⁾ zooals in de hoofdstad des lands.

In alle stilte gaat de gemeente voort; berichten over haar komen niet tot ons. In 1603 behandelt de Gereformeerde kerkeraad — 21 Juni ²⁾ — in zijn vergadering een voorstel om het verkoopen van alle „afgodische beelden”, die de afgodendienaars plegen te gebruiken, als het crucifix, te verbieden en bij de behandeling blijkt, dat een „zeker Martinist, in den langendelft bij het gasthuis”, die crucifixen verkoopt. Had de Middelburgsche gemeente crucifixen in gebruik, gelijk uit deze mededeeling zoude kunnen blijken, dan is dit zeer opmerkelijk, daar de Luther-schen in Nederland overigens wars zijn van al wat op het gebruik of het opstellen van een crucifix in kerk of huis gelijkt.

In 1604 wordt Kersseler ziek en de Middelburgers vragen dan drie maanden hulp aan Amsterdam, dat echter alleen op kosten van Middelburg naar een predikant wil uitzien. Na korten tijd sterft Kersseler, zoodat zij zich 13 Jan. 1605

daer door hij ons geerne aan 't ghebet verhinderen of daerinne twijfelachtich maken soude. Nederduytsch door eenen liefhebber des Godd. Woorts. z.pl. 1596 in kl. 8. Cat. Fr. Muller, 1904, No. 127.

¹⁾ Zie mijn „de Luth. kerk in Nederland,” 1908, blz. 21.

²⁾ Nagtglas, de Algem. kerkeraad, blz. 115.

op nieuw tot Amsterdam richten met de vraag of nu Andries Nesscher niet tot hen kan komen. Zij hebben gehoord, dat Rotterdam een eigen predikant heeft beroepen — t.w. J. Cremerius —; Nesscher is dus vrij; de geruchten, die zij vernomen hebben, zijn echter niet geheel juist en daarom kan ook deze wensch niet worden vervuld. Den 9^{en} Juni van dit jaar brengen zij een beroep uit op een predikant uit Keulen en dan verzoeken zij aan Amsterdam, dat men hem een veertien dagen in Amsterdam late preeken en daar onderrichte in de ordinantiën en ceremoniën der kerk. Amsterdam is daartoe bereid en zoo komt Samuel Schultz ¹⁾ tijdelijk naar de hoofdstad. Hoewel hij een jong mensch is die later „door jeugd en gebrek aan ervaring” verlegen staat, wanneer hij de Augsb. Confessie in Middelburg moet verdedigen — 7 Juni 1606 —, bezoekt hij 30 Aug. de Synode als afgevaardigde van de gemeente, wier beroepen predikant hij is.

Middelburg immers was ook uitgenoodigd tot de eerste Synode, die op genoemden dag samenkomt.

Hiertoe was niet genoodigd de Utrechtsche Luthersche kring, hoewel van haar ook reeds zeer kort na 1585 — immers in 1589 — berichten tot ons komen. Antwerpsche Lutheranen hadden zich in dat jaar te Utrecht ²⁾ gevestigd en niemand minder dan Johannes Ligarius trok zich hen ernstig aan. Maar reeds vóór 1 Maart 1589 schrijft hij aan zijn Amsterdamsche vrienden „dat de christenen aldaar seer flau sijn”. Toch geeft hij daarom den moed niet op;

¹⁾ Onder de Keulsche predikanten vond ik zijn naam niet. Hij stond te Middelburg van 1605—1627; zijn naam luidt verlatiniseerd: Praetorius; verhollandiseerd: Schouts. Hij was een Duitscher; men schrijft uit Middelburg in 1606 Deutsche brieven aan Amsterdam.

²⁾ Verg. voor de Gesch. der Utrechtsche gemeente, B.L.K. I, blz. 77 vlg. Domela Nieuwenhuis deelt in die Bijdrage echter niets mede uit den tijd van vóór 1605.

door zijn toedoen heeft „de cleyne gemeente de Magistraet een supplicatie gezonden”; wel was de Ridderschap in de apostille geneigd haar ter wille te zijn, maar de supplicatie werd afgewezen.

In de 90er jaren zijn hier Duitsche soldaten gelegerd; het garnizoen bestaat uit de vendels van den Graaf van Stolberg die echter in 1592 door de Staten werd afgedankt. Hij hield er een eigen veldprediker op na: Joannes Becker, een overtuigd Lutheraan, die o.a. over het Avondmaal met Coninxberghen te Woerden disputeert en over dat dispuut schrijft aan den Amsterdamschen ouderling Hans Hunger ¹⁾; door zijn prediking worden waarschijnlijk ook de weinige Utrechtsche Lutherschen gesticht, want een feit is, dat er voortdurend Lutherschen zijn.

In 1604 zijn er hier twee kringen, die om de leer van de erfzonde tegenover elkander staan. De eene wordt bezielde door Hans Govaerts en van den Populiere, de andere wil van Govaerts niet weten. Zij is met Glaserus uit Woerden in nauwere betrekking getreden en houdt zich aan de Concordia Wordensis. Een groote rol speelt hier Georgius Baack de provoost-geweldige en een zekere Jan Aertsz; zij zijn in 1605 de gecommiteerden der gemeente bij het Amsterdamsche consistorie. In dit jaar heeft Adolf Fisscher vele pogingen aangewend om eenheid in de gemeente tot stand te brengen en eindelijk slaagt men den 13^{en} Mei 1606 er in de beide partijen te vereenigen. 't Is Nicolaus Wirichius wiens pogingen om deze verzoening tot stand te brengen met goeden uitslag werden bekroond. In 1605 hadden velen Hans Govaerts tot predikant willen hebben, als er vereeniging zou gekomen zijn, maar Amsterdam weigerde hieraan mede te werken. Het bezwaar, dat men tegen hem

¹⁾ F. J. Dom. Nieuwenhuis. De leer v. h. H. Avondmaal in de Ned. Luth. kerk, 1852, bl. 21. Brief v. 12 Jan. 1593 Arch. Ev. Luth. gem. sub Amsterdam.

had was dit, „dat hij zich te voren had laten ghelusten eene christelijke gemeente alhier groote onrust aan te doen”, „dat hij Keurvorsten, Vorsten en Heeren beschuldigd had een valsche confessie in den Concordieboek gesteld te hebben” en dat hij „handwerksman” was. Wilde Govaerts berouw en leedwezen betoonen en dat schriftelijk, dan was Amsterdam bereid met de Utrechtsche gemeente te overwegen, hoe men hem het best zoude kunnen gebruiken; maar tot meer was Amsterdam niet te bewegen. Dit was voor velen in Utrecht een groote teleurstelling, maar gelukkig zag men eindelijk in, dat Amsterdam gelijk had, als het Govaertsz niet wilde, en kwam men in 1606 tot overeenstemming. Van toen aan kon er sprake wezen van een georganiseerde gemeente, maar dit was in 1605 nog niet het geval en daarom wordt Utrecht niet uitgenoodigd tot de eerste Synode, die 30 Aug. gehouden werd.

§ 3. *Leiden, Haarlem, Bodegraven en Gouda.*

Onder de steden, die veel aan de Vlaamsche immigratie te danken hebben, staat Leiden bovenaan. In een stedelijke rekening van 1588 leest men, dat de „stadt voor eenighe jaeren geheel gedepopuleert zijnde . . . geheelicken verviel, ooc jegenwoordich voor de meeste paert wert bewoont bij vreemdelingen, uyt Brabant, Vlaanderen en andere quartieren verdreven” ¹⁾. Onder die vreemdelingen bevinden zich ook Antwerpsche Lutheranen; nog in ditzelfde jaar komt S. Coninxberghen hun tot tweemaal toe het Avondmaal bedienen ²⁾. In 1589 is hun getal nog klein, maar

¹⁾ Zie Mr. J. L. M. Eggen. De invloed door Zuid-Nederland op Noord-Nederland uitgeoefend, Gent 1908, blz. 23/24.

²⁾ Navorscher 1855, blz. 161. Den 2^{en} Maart komt Barent Titius van Oosterhaven op het raadhuis; eenige malen is er te zijnen huize godsdienstoefening geweest en heeft Heer Seger van Woerden er Avondmaal bediend; dit laatste is twee keer geschied. Ook reeds een paar jaar geleden waren zij bij elkander gekomen. Zij waren nu ongeveer 25 personen sterk.

reeds in 1590 kunnen zij Amsterdam een jaarlijksche bijdrage van Fl. 50.— toezeggen, wanneer ook zij door een der Amsterdamsche ziekentroosters geholpen worden. Dit geschiedt van nu aan tamelijk geregeld; telkens staat in het rekeningboek dat van den Populiere naar Leiden trekt en weldra is de gemeente daar zoo gewassen, dat zij in 1592 in staat is Bernaert Muykens, die in 1591 naar Woerden is beroepen, als vast predikant aan te stellen ¹⁾.

Onder hem neemt de gemeente toe ²⁾, maar nauwelijks is hij eenigszins in zijn arbeid in Leiden en in Rotterdam ³⁾ ingeleefd, of de Amsterdamsche gedeputeerden vragen of hij bij hen den dienst kan komen verrichten, daar de strijd over de erfzonde noodig maakt, dat „hun beide leeraers stil staan van predigen” — 2 Maart 1593. Wel zenden zij Andries Nesscher nu tijdelijk naar Leiden, maar blijkbaar is men niet erg op hem gesteld. Bijna zes maanden blijft Bernaert weg, al komt hij nu en dan eens over en wanneer hij voor goed terugkomt, is helaas, de strijd over de erfzonde ook hier bezig zijn schadelijk werk te doen.

In Augustus '93 schrijft Muykens een brief, die ons den toestand doet kennen. Hij deelt daarin mede hoe de Populieristen werken en ook dat de geheele gemeente zóó verscheurd is, „dat sij malcanderen opter straete naroeppen, de vader tegen het kint, de vrouw tegen haer man. Ja te besorgen ist, datter nog tusschen sommigen slagen sullen vallen”. Als Muykens aanhangers bij elkander komen in het huis van Guilliam de Bie in de Achterstraat, in „de Duizend Vreezen”, dan roepen en tieren de anderen voor de deur, „omdat hij ons zijn huis verleent”. En, als de Bie om 9 uur 's avonds te rust wil gaan, dan komt men hem

¹⁾ Zie S. J. Oud en Nieuw, 1864, blz. 55.

²⁾ Joh. Becker, Brief 12 Jan. 1593 Arch. Ev. Luth. Gem. sub Amsterd. vindt in 1592 onder zijn gehoor ongeveer 130 toehoorders.

³⁾ M.S. 4 Maart 1593. Arch. Ev. Luth. Gem. sub Leiden.

te zijnen huize kwellen''; men wil hem moede maken, zoodat hij ons zijn huis niet meer afstaat'' 1). Het is te begrijpen, dat de Leidenaars in den brief uitspreken: „hadden wij Heer Bernaert niet naar Amsterdam laten gaan, wij zouden nooit in dezen strijd gekomen zijn'' en dat zij op alle mogelijke manieren dien strijd trachten te beslechten. Zoo vraagt Muykens ook om het boekje van Alardus over de erfzonde, dat sommigen graag wilden lezen 2). Inmiddels heeft de gemeente een gevoeligen knak gekregen.

De Gereformeerden zijn niet ingenomen met het opkomen van eene Luthersche gemeente en pogen haar wasdom te beletten. Dit viel hun gemakkelijk waar de gemeente zóó verdeeld was en deze verdeeldheid aanleiding gaf tot allerlei heftige tooneelen. Begin Juni 1594 worden hare godsdienstoefeningen verboden, maar zij staakt ze niet 3). Den 18^{en} Mei 1595 werd Muykens ten stadhuize ontboden, den 19^{en} opnieuw en als hij niet gehoorzaamt en het preeken niet nalaat doet de Pensionaris Rombout Hoogerbeets hem den 2^{en} Januari 1596 door den Schout de stad uitleiden 4). „Onze wederpartij, de Calvinisten en de Magistraat, hebben hem aangeklaagd'' en „hij heeft hier het Evangelie rein gepredikt'', zoo klagen de Leidenaars. Amsterdam geeft hun den raad nu gehoorzaam te zijn aan de stadsregeering, want in dit geval zal het hen met raad en daad bijstaan.

De mannen, die in dezen tijd de Leidsche gemeente vormen en tot haar wasdom ook financiëel bijdragen, zijn

1) M.S. 18/20 Aug. 1593, Arch. Ev. Luth. Gem. sub Leiden.

2) Zie N.B.L.N. II, blz. 28 vlg.

3) Zie Arch. Ev. Luth. Gem. sub Amsterdam 10 Juni 1594, een Hoogduitschen brief aan de Gedeputeerden der Leidsche gemeente. De Amsterdammers raden hierin de Leidenaars om 1°. de godsdienstoefeningen *niet* na te laten; 2°. als de Magistraat ze weer lastig valt te verklaren dat zij van de ware christelijke Augsb. Confessie niet willen wijken, en 3°. de plaats van samenkomst telkens te veranderen.

4) S. J. Luth. Volksalmanak, 1858, blz. 103, vlg.

Dirck Loten, die meestal de correspondentie voert, Dirck Pietersz. van Bleiswick, Francoys Baeke, Pieter Danielsz. van Leeuwen, Cornelis van Coeschot ¹⁾ (Koperslager?), Jan Popershooff, die in 1593 voorlezer is, Cordt Wolfertssoon en eenige anderen, die minder naar voren treden. Zij doen wat in hun vermogen is om de gemeente er boven op te houden; dank zij den steun, dien Amsterdam in deze moeilijke dagen bood, gelukt het hun. Meer dan eens komen Adolf Fisscher en anderen hierheen, om raad te geven, en ook om de godsdienstoefening te leiden.

Voorloopig moest men zich op deze wijze blijven behelpen; want al kwam Muykens nu en dan weer in Leiden preeken, en al werd hij in 1601 als vast predikant aangenomen, het duurde tot 1606, voordat hij „met sijne familie op nieuws daer sijn fix domicilie” kon houden ²⁾. Nog in 1606 omschrijven de Amsterdammers het karakter der Leidsche gemeente aldus: „dattet meestdeels handtwerckslieden sijn van soberen middel ende oversulcx oock weenich tot onderhoudinghe des predigampts connen contribuieren”; zij doen ons daardoor weten, waarom het den Leidenaars zooveel moeite kost een vast predikant te krijgen, die door hen alleen wordt gesalarieerd, en die niet, als Muykens, leven moet van de bijdragen van andere gemeenten en tevens waarom Muykens altoos moest klagen over zijn tractement en de uitbetaling ervan.

In 1604 wordt ook Leiden door Hans Govaerts bezocht, dien wij uit Amsterdam en Utrecht kennen; gelukkig weet Adolf Fisscher echter de eenheid der gemeente te bewaren ³⁾. Zij neemt allengs in zielental toe, ook doordat verscheidene studenten, die uit Duitschland en andere streken hierheen komen, zich bij haar aansluiten. In 1605 is zij een geor-

¹⁾ Van Coeschot, uit Antwerpen, zie A. A. XV, 79, is ook in Amsterdam.

²⁾ S. J. Oud en Nieuw, 1864, blz. 75.

³⁾ Zie boven blz. 418, n. 2. M. S. 9 Sept. 1604. Arch. Ev. Luth. gem. sub Leiden.

ganiseerde gemeente, die, evenals Haarlem, op de eerste Synode vertegenwoordigd wordt door Bernaert Muykens.

In Haarlem wordt reeds vroeg van Lutherschen gewag gemaakt. Tijdens het beleg der stad¹⁾, dat met de droeve overgave in 1573 eindigde, vergaderden de Lutherschen in de kapel van het St. Jacobsgasthuis, waar thans het R. C. Wees- en Armhuis is. Deze Lutherschen waren echter geen geboren Haarlemmers, maar soldaten van den hopman Jacob Steinbach²⁾, en de predikant, die vooring was niet een van de bekende predikanten, die in Antwerpen en elders dienst hadden gedaan, maar Willem von Lupech, een vroegere monnik, die den 16 Juli 1573, na de overgave der stad, is opgehangen³⁾. Ook nà het beleg bleven er Duitsche soldaten in de stad, die o.a. stonden onder een der onderbevelhebbers van don Frederik, den Graaf van Eberstein, dien wij reeds in Maastricht ontmoetten⁴⁾ en die wel gezorgd zal hebben dat ook hier godsdienstoefening gehouden werd.

Al zijn misschien eenige soldaten achtergebleven, zij vormen geen gemeente. Die wordt pas gesticht, wanneer de Vlamingen komen. In 1578 waren de bewoners van Mee-
nen in Vlaanderen hier komen wonen, en zij „hebben oor-

¹⁾ J. v. Capelle, Het beleg en de verdediging van Haarlem, 1572/3. Schoonhoven 1843, III, 177, 350. W. P. J. Overmeer, de Hervorming te Haarlem, blz. 59. Haarlem v. d. Wilk, 1904.

²⁾ Zie Navorscher, 1909, blz. 237 vlg. W. P. J. Overmeer, Gedenkschriften van Duitsche krijgslieden over het beleg van Haarlem in 1572—1573. Deze Jacob Steinbach ging na het beleg over in Spaanschen dienst en werd, toen hij bij het beleg van Alkmaar door een soldaat herkend werd, overluid „de *verrader* van Haarlem” genoemd. De Duitschers waren de aanleidende oorzaak van de overgave van Haarlem.

³⁾ De Duitschers kregen gratie, maar niet von Lupech „dann er ist zuvor ein Mönch gewesen”.

⁴⁾ Zie Overmeer l. c. blz. 68, 76; over Eberstein en de Duitsche soldaten zie boven, blz. 250 vlg. en n. 4.

saeck ghehadt, om andere Lieden in Vlaenderen sulx bekendt te maken datse hier wel ontfanghen waren, haer aenradende om tot Haerlem te komen, 't welck entelyck is gheschiet, want Vlaender hoe langer hoe meerder int verderff is ghekomen: want 't sedert den Jare 1580 ende tot den Jare 1587 is in Vlaender sulck een jammerlyck vluchten gheweest, datse ghenoechsaem in alle Landen sijn verstroyt gheweest ende in dien tijdt binnen Haerlem sijn ghekomen meer als ses of seven hondert huysgesinnen, welke lieden hier in deze stadt brochten allerhande soorten van weverij, als noppen, smallen, voetwerck, treckwerck ende voort alderhande wercken by haer in voortyden in Vlaender ghemaect" ¹⁾). Onder deze Vlamingen zijn ook Lutheranen en zij zijn het die hier, evenals in Leiden, de gemeente vormen. De meesten zullen wel pas omstreeks 1588 gekomen zijn. In 1589 zijn ze nog te weinig in aantal om er een ziekentrouster op na te kunnen houden; in 1590 trekt echter Adriaan, de ziekentrouster ²⁾, er heen. Ook Joost van den Populiere komt er preeken, waarom zij in dit jaar aan Amsterdam Fl. 60.— bijdragen als vergoeding voor wat hun geschonken wordt. Weldra houden zij echter op deze bijdrage te schenken; evenals Rotterdam accordeeren zij met Muykens dat hij hen helpen zal. Dit geschiedt tot 1596; dan komt er verandering. Muykens is uit Leiden gejaagd en kan ook Haarlem niet meer helpen; hij wordt nu kwartierprediker van Woerden, Rotterdam, Bodegraven en Gouda. Haarlem neemt in Augustus schriftelijk afscheid van hem en staat Amsterdam toe voor een ander predikant te zorgen.

Amsterdam neemt het op zich en belooft een predikant

¹⁾ Eggen. l. c. blz. 220 vlg.

²⁾ Wie deze Adriaan is, is mij niet duidelijk geworden; er kan echter geen sprake zijn van een vergissing met Andries, den bekenden Amsterdamschen ziekentrouster, want beiden komen meermalen naast elkaar in het rekeningb. voor.

uit Oost-Friesland te doen komen en te examineeren. Den 29^{en} Aug. wordt ten huize van den schepen Barnenhoudt door Adolf Fisscher, in tegenwoordigheid van den ouderling L. v. Tweehuizen, geëxamineerd: Petrus Aemilius. Het onderzoek loopt goed af; hij moet alleen nog te Amsterdam het Avondmaal bedienen; ook bij die Avondmaalsviering merkt men niets op, dat van het gewone afwijkt: daarop wordt hij als predikant van Haarlem erkend. Langer dan tot Mei 1597 is hij echter niet gebleven; zijn naam komt dan in het rekeningboek niet meer voor. Misschien is hij wel reeds in Januari 1597 vertrokken, want toen werden — gelijk uit een brief van 17 Jan. van Bertholt van Nyenborch blijkt — de vergaderingen der Lutherschen in Haarlem verstoord.

Deze Petrus Aemilius kwam uit Oost-Friesland¹⁾. Tijdens de regeering van den Lutherschen Graaf Edzard — omstreeks 1592 — was hij predikant geworden te Westerhuizen en te Oldendorp. Zijn verleden was ongunstig. In 1589 was hij uit Friesland geweerd; waarom hij in 1596 Oost-Friesland verliet, is niet te zeggen. Hij drong zich later in in Overijssel, waar de classis Kampen hem weerde en later in Broek in Waterland, waar nog al strijd over hem is ontstaan. In 1601 beloofde hij „de leere ende den ganschen dienst suyver ende oprecht in conformiteyt der Nederl. kercken te leeren ende te bedienen, de 37 art. te onderleykenen...” Hoe komt zoo iemand nu in de Luth. gemeente van Haarlem? Is het omdat Menso Alting verklaart dat hij onrechtzinnig was? Dacht men in hem te vinden een Flaciaan?²⁾ Het antwoord is niet te geven,

¹⁾ Zie over hem: Meiners, Oostvrieschl. Kerkel. Gesch. II, 295. De literatuur over hem wordt opgegeven bij F. S. Knipscheer. De vestiging der Geref. kerk in Noord-Holland (1572—1608). Overdruk Ned. Arch. Kerkgesch. 1908, blz. 167, waaruit echter te schrappen is de verwijzing naar het Prot. Vaderland, dat over hem niet handelt.

²⁾ Zie Reitsma en van Veen, Acta, I, 318.

maar opmerkelijk is het zeker, dat men in Amsterdam Heynrick Thamerus en hier Petrus Aemilius een tijdlang tot den predikdienst toelaat. Lang houdt men hem niet. Na zijn vertrek wordt zooveel mogelijk van uit Amsterdam in den dienst voorzien.

Den 17^{en} Oct. 1603 schrijven de Amsterdammers een brief aan Haarlem, waarin zij den raad geven om Bernaert Muykens weer in dienst te nemen; Rotterdam heeft een vast predikant beroepen en daarom kan Muykens zich metterwoon wel in Haarlem vestigen. Dit wordt goedgevonden en den 21^{en} Oct. een contract opgesteld, waarbij wordt bepaald, dat Muykens in Haarlem zal wonen en alle veertien dagen er zal preeken en ook Leiden en den Haag zal bedienen en daarvoor van Haarlem Fl. 100.— zal ontvangen, terwijl Leiden en Amsterdam ieder Fl. 200.— zullen geven ¹⁾.

De gemeente bestaat in dezen tijd uit „een goet getal van vroome, eerbare christenen, onder welke oock ettelycke personen van qualiteyt, een Borgermeester ende der stadt President... item noch een voornamen Jurist, die hem onlancx geleden voor eene christel. ghemeynte heeft laten doopen... maer eylacen, het *meestendeel* der toehoorders (die in een anderen brief op \pm 100 geschat worden) syn van soo cleynen middel, dat wij tot Amsterdam den meesten last van onderhoudinge des predickampts hebben moeten dragen” ²⁾.

Muykens komt in Mei 1604 in Haarlem; maar het gaat hier niet met hem. Weldra komen er moeielijkheden. Men is voor Muykens bang. Hij is ook niet zuiver in de leer van den Doop. Men klaagt over hem, maar nog is hij Haarlem's afgevaardigde op de Synode; doch, begin 1606 ontslaat men hem en den 25^{en} Jan., terwijl hij zelf en zijn vrouw in Leiden

¹⁾ Oud en Nieuw, 1864, blz. 67 vlg.

²⁾ " " " " " 74.

zijn, schrijft zijn dochter aan hem dit briefje: „Weet, vader en moeder, als dat Hans de Singher heeft by my gheweest en heeft uwen dienst opgeseyt ende seyt dat sij niet eenen penninck meer willen geven. Voerts, vader ende moeder, soo heb ick oock ons huys opgeseyt. Niet meer op dit pas dan den Heere bevolen, geschreven metterhaast”. Dit briefje behelst de volle waarheid, want als de Secr. der Amsterdamsche gemeente een paar dagen later in Haarlem komt, vindt hij er een verwarde boel, Muykens is afgezet. Hij trekt weer naar Leiden, terwijl Haarlem een ander beroept.

Niet ter Synode van 1605 opgeroepen worden de Lutherschen van Bodegraven en Gouda. Hier zijn ook op zijn best een paar kleine kringen, die niet veel vermogen. Bodegraven's geschiedenis is ten nauwste aan die van Woerden verbonden. Wanneer de Lutherschen hiervandaan in 1614 een adres richten aan de Staten van Holland, waarin zij geven „eenvuldig ende waerachtig bericht der oorspronkelijke onveranderde Augsburgsche Confessionsexercitii binnen Bodegraven”, beginnen zij met mede te deelen dat Bodegraven, evenals Woerden, zich in 1572 onder de gehoorzaamheid van Prins Willem begaf, onder voorwaarde, dat de Augsb. Confessie er zoude worden beleden; dan deelen zij mede, hoe van de Laer ¹⁾ sedert 1576 hier in de parochiekerk dienst heeft gedaan en hoe bij zijn aftreden Segerus Coninxberghen hier is gekomen ²⁾, die de Gereformeerde religie heeft gepreekt. Zij hadden getracht dit te beletten. Adolf Fisscher, die toen in het land was, had daarom den 19^{en} Mei 1594 voor van de Laer den dienst waargenomen, maar de Baljuw was er toen spoedig bij geweest en de parochiekerk was niet meer voor de Augsb. Confessieverwanten geopend. Maar, schrijven zij „sedert is tot nocht

¹⁾ Zie boven blz. 309.

²⁾ „ „ „ 392.

continuelyck met alle stillicheyte in particuliere huysen gheleert geweest de voorschreven Augsb. Confessie". En dat is ook zoo. Muykens kwam hier geregeld, ten minste zooveel hij kon, zoowel toen hij kwartierprediker was, als toen hij te Leiden stond. Maar veel beteekenen deed de Bodegraven-sche kring niet. In 1606 klaagt Muykens over dien kring, evenals later Glaserus, en schrijft hij: „sij gaan hier meestendeel in de Calvinische kercke nit alleen die predicatie hooren, maer oock anderlui kinderen aldaer te heffen en haer eigene te laten doopen en bij mij te nachtmael, en zeg ick er iets tegen, dan antwoorden ze mij of ick niet tevreden sij, als ick slechts mijn geld heb van Fl. 16.— per kwartaal". Of in dit schrijven al de stemming spreekt van een oud man, die zijn zware werk weinig beloond ziet en die geen vooruitgang weet te brengen in den kleinen kring? Wie zal het zeggen, maar in elk geval heeft het verlangen om een eigen kerk te hebben hen later wel vervuld en tot grootere offervaardigheid gebracht. Doch, in 1605 is het een kleine kring, die te worstelen heeft met den tegenstand der Gereformeerden en de lauwheid van velen, die er toe behooren.

Van Gouda is nog minder bekend. Hier woont Muykens, sedert zijne verbanning uit Leiden, omdat hij van hier uit zoo geschikt Rotterdam, Woerden, Bodegraven en ook wel den Haag kan bezoeken, totdat hij in 1604 naar Haarlem trekt. Eens — 25 Mei 1601 — is men in Amsterdam op hem vertoornd, omdat hij een Calvinistisch predikant in zijn huis heeft opgenomen, maar anders verneemt men van hem alleen klachten van ongesteldheid, waarmede hij hier te worstelen heeft en klachten over tractement; geen van zijn Goudsche brieven bevat eenige mededeeling over eene wordende gemeente; toch was er een kleine kring, die in Sept. 1605 met Cremerius, die in Rotterdam beroepen is, overeenkomt, dat zij eens in de maand in een weekbeurt door hem zullen worden gediend.

Eerst veel later is van een werkelijke gemeente sprake, want ook op de Synode van 1614 is Gouda uitgenoodigd noch vertegenwoordigd.

§ 4. *Rotterdam, Dordrecht, Delft, Breda en Zwolle.*

Evenals naar de overige Noord-Nederlandsche steden waren er ook naar Rotterdam Vlamingen gekomen ¹⁾; wel geen mannen van aanzien, maar nijvere, arbeidzame menschen, die hier zochten wat de Zuidelijke Nederlanden hun niet meer bieden konden. De weinige Lutherschen, die tot hen behoorden, trachtten zich ook hier te vereenigen; de bezielende kracht onder hen was Jan van Leemput, de kuiper. Hij en nog eenige anderen, als Franchoys Lodewijcx, Dirk Hartich, Dirck Aertsz. v. Alphen, Balthasar de Neve, sloten zich aaneen en reeds spoedig trachtte men Luthersche predikanten te krijgen om hier den Doop en het Avondmaal te bedienen. In de eerste jaren na 1590 schijnt Johan Kersseler uit Middelburg nu en dan gekomen te zijn, maar weldra keert men zich om hulp naar het beter gelegene Amsterdam en 7 Aug. 1594 komt hier de man, aan wien de Rotterdamsche gemeente later haar opkomst te danken zal hebben: Andries Nesscher, de Amsterdamsche ziekentrouster, voor een paar dagen. In 1595 helpt Adolf Fisscher en in 1596 komt er groote verbetering.

In 't begin van dit jaar is Muykens vrij gekomen. Als men dit verneemt, heeft men wel te doen met de Leidsche gemeente, maar men is toch dankbaar, dat men nu des Zondags meer geregeld godsdienstoefening zal kunnen houden. Men kende Muykens reeds van de weinige keeren,

¹⁾ Zie J. C. Schultz Jacobi, *Geschiedenis der Evang. Luth. Gemeente te Rotterdam*, 1865, blz. 15 vgl., waarvan een kort, door H. C. Lohr bewerkt, uittreksel te vinden is in „*Rotterdam in den loop der eeuwen*,” afl. 8.

dat hij hier was opgetreden, als een flink predikant en nu stelde men alle pogingen in het werk om hem te behouden. Hij had een beroep naar Frankfort ontvangen, doch men drong er bij hem op aan, dat hij dit van de hand zoude wijzen en zich verbinden zoude aan de nu nog zoo kleine Luthersche gemeenten van Bodegraven, Woerden en Rotterdam en zich te Gouda metterwoon vestigen. Hij gaf gehoor aan dezen aandrang en van nu af heeft Rotterdam om de veertien dagen dienst. Deze zaak wordt door de Amsterdammers, die reeds toen de algemeene leiding van de zaken der Lutherschen in Nederland in handen genomen hadden, geregeld, nadat zij den 29sten Augustus van dit jaar een inspectiereis hadden gemaakt naar Dordrecht en de andere reeds genoemde steden. Men had namelijk gehoopt, dat ook Dordrecht, waar grootere financiëele krachten zaten, als Jeronimus Becker, Dr. Carolus Baten ¹⁾, Mr. Geeraert Cornelissen Bonten e. a., mede zoude helpen, maar Dordrecht wilde alleen voor de wintermaanden eenigen steun toezeggen, daar het geregeld bediend werd door een predikant uit Duitschland ²⁾.

Den 18^{den} November wordt een vast contract met Muijken gesloten, die tot eind 1603 den dienst waarneemt ³⁾. In dezen tijd breidt de gemeente zich uit, zoodat men begeert een eigen predikant te bezitten en den 4^{den} Oct. beroept men Johannes Cremerius ⁴⁾, den schoonzoon van den

¹⁾ Zie boven blz. 433. In 1603 komt hij in Amsterdam. Hij werd in Rostock ingeschreven 3 Juli 1557 en promoveerde er in 1569 met een dissertatie: „Propositiones L. de morbo gallico”.

²⁾ Cf. G. D. J. Schotel, Kerkelijk Dordrecht, Utrecht 1841, blz. 161 vlg. De Lutherschen hadden bijeenkomsten in de Lindenstraat; na 1613 geeft de regeering gehoor aan de klachten v. d. Geref. kerkeraad om die bijeenkomsten te verbieden. In 1620 wordt hun verzoek om vrijheid van godsdienstoefening eveneens afgewezen.

³⁾ Zie S. J. Een samenkomst te Rotterdam, Luth. Volksalmanak, 1858, blz. 93—128.

⁴⁾ Zie boven blz. 483.

Amsterdammer Wilhelmi. Waarom men niet Muykens beriep is mij niet bekend. Het schijnt, dat Amsterdam in dit geval een invloed heeft uitgeoefend, die een niet ondenkelijk karakter draagt. In een brief van den 6^{en} Sept. 1606 schrijft Muykens over zijn arbeid in Rotterdam en zegt dan o. a. dit: „onder mij is het zingen te Rotterdam aangevangen en de kerk op zulk een voet gebracht, dat er 70 of 80 communicanten waren en hoorders zooveel als nu” „uyt welck mijn eerste Rotterdamsche beroep gij van Amsterdam mij met behendicheyt gekregen hebt door schoone beloften”, die later niet geheel zijn nagekomen. Muykens klaagt hier bijna altijd over¹⁾. Er moet iets minder aangenaams zijn voorgevallen, want den 6^{den} Nov. 1603 schrijft hij aan Amsterdam: „Ik heb afscheid genomen van Rotterdam, zij hebben mij een Duvel gescholden”. Het is jammer, dat dit het eind geweest is van een werkzaamheid, die zóó veel zelfverloochening eischte en door het vele heen en weer trekken zóó afmattend was. Wilhelmi achtte zijn schoon-zoon voor zulk werk te goed, wie dat verrichtte noemde hij „een Lantlooper”.

Het beroep op Cremerius mislukt, omdat hij niet dadelijk kan komen. Daarom vraagt men aan Amsterdam om dadelijk te zenden Arnoldus Steenwyck²⁾ maar ook deze kan niet; dan komt in het begin van December voor tijdelijk, maar dit „tijdelijk” wordt langzamerhand „duurzaam”, Andries Nesscher. In Jan. 1604 schrijft men nog aan Wirichius, die in Aken is, of hij ook iemand weet, en daarna doet men nauwelijks meer moeite, want men is met Nesscher tevreden.

Veel last ondervonden de Lutherschen in Rotterdam noch van de Overheid noch van de Gereformeerden, totdat Nicolai zijn boek uitgeeft. Had de vroedschap den 20^{en} Juli 1603 aan die van de Martynsche religie alleen verboden „om de

¹⁾ Verschillende brieven; Arch. Ev. Luth. gem. sub Amsterdam.

²⁾ Wie hij is weet ik niet; ik kan hem nergens thuis brengen.

exercitie der religie openbaarlijk te doen'', maar ze te laten plaats hebben „in aller modestie en stilheit'', in April 1604 wordt er een slot op de plaats van samenkomst gehangen. Ook dan is het echter niet de Overheid, die de moeite berokkent, want de Burgemeester had aan Dirck Aertssen gezegd: „men soude door de vingeren sien'', dat de Luther-schen nu een andere plaats van samenkomst hadden, maar het zijn de Gereformeerde predikanten. „Nu ick mit der woninge sy gecomen'' — schrijft Nesscher den 28^{en} Mei aan Amsterdam — „menen se dull te werden''. Hij kan dit zeggen, omdat ze ook hier op Hemelvaartsdag tegen de Lutherschen zijn opgetreden. Drie dingen bewegen de Calvinisten:

Ten eerste „het schandelijke lasterboek van Nicolai''. Ze zeggen, „dat Casparus, de oudste prediger, gerest yss nae Emden, so men hier secht, om mit Philippus Nicolay een colloquium te houden ende dat boeck te wederleggen''.

Ten andere heeft men bezwaar tegen de leer der Luther-schen, waarover Grevinchoven zich aldus uitliet: „de Confessionisten hier te lande sijn nieuwe kettters die de oude ketterij van den Eutichius voor den dag brengen, maken van Christo een onaerdich, monstreus lichaem, een monstreuse natuer, half mensch ende half Godt, die int Calcedonische concilium verdoemt sy''. „Deze Ubiquitisten gelooven niet dat Christus ten hemel is gevaren. Sy syn een oude ketterij Mersion, een gebroetsel Eutichius, de Martinisten syn schenders ende verbrekers des lichaems Kristij''. „Er is van Christi geboort gheen schrecklicker lere geweest als si hebben.''

Ten derde wijst men op het bedenkelijke van hun optreden. „Tot Antwerpen sijnse met de Papisten ende Spaengaerden aengespannen ende tot dien eynd om die Gereformeerden ter stadt uyt te jagen.''. „De Ubiquitisten sijn een vergiftich fenijn . . . van deze menschen is alleen oproer te wachten gelijk sij te Francofort ende in Saxen wel betoont

hebben, alwaer se dat onnoosel bloet van Kerellie vergotten hebben" 1).

Op deze wijze spreken de Calvinisten tegen de Luther-schen; het volk wordt door hen opgezet, zoodat de Luther-schen moeielijke dagen doormaken; maar Nesscher is voor geen klein geruchtje vervaard; in alle stilte bleef hij de zijnen stichten. Hij bleef, óók toen Cremerius in het begin van 1605 uit Rheinbrohl herwaarts kwam. Men verstond dezen Duitscher niet en daarom verzocht men Amsterdam om Nesscher nog tot Mei 1606 te laten blijven, en Cremerius intusschen in Amsterdam „sijn sprake wat te (doen) breken ofte veranderen". Dit wordt goedgevonden. Zoo is Cremerius, de beroepen predikant van Rotterdam in de hoofdstad en vervult Nesscher, de Amsterd. ziekentrouster, den dienst in Rotterdam. Als de Synode van 1605 samenkomt is Nesscher tegenwoordig als Amsterdammer, en spreekt Wilhelmi ook in naam van zijn schoonzoon, ds. Cremerius van Rotterdam.

Van zeer kleine kracht waren de kringen in Dordrecht, Delft, Breda en Zwolle. In Dordrecht was men financiëel sterk, maar de kring was zeer klein 2); in Delft kwamen nog al wat Vlamingen, die er de „Saey-neringhe" brachten „den 2 dach in Mey A°. 1596", maar nog in Maart 1606 schrijft Caspar Beck, die aldaar schoolmeester is, aan Amsterdam, dat zij weinig in aantal zyn maar al het mogelijke willen doen „om de kerke Gods te helpen bouwen"; zij zouden tevreden zijn wanneer ze eens in de drie of vier weken een predikant konden krijgen. Later wordt het

1) De onthoofding van Krell, den Saksischen kanselier ten tijde van de krypto-calvinistische beweging in Saksen — † 9 Oct. 1601 — die, gelijk de aanklacht luidde, „den Keurvorst tot het Calvinisme had verleid", wekte terecht verbittering in Gereformeerde kringen. Het zwaard, waar mede deze werd onthoofd, had tot opschrift: *Cave Calviniane*. Dit teekent.

2) Zie Luth. Volksalmanak, 1858, blz. 124.

met den Haag, waar nu ook eenige weinige Lutheranen woonden, ééne gemeente ¹⁾. In Breda meende Jan Ariaensen in den Bos ²⁾, dien Muykens niet had willen trouwen, omdat zijn vrouw paapsgezind was, wel 100 oude christenen bijeen te kunnen vinden; in 1596 woonde er Jacques Verplancken, wiens kind door Kersseler uit Middelburg was gedoopt, gelijk ook o. a. kinderen van W. C. van Ryckevorsel Luthersch gedoopt zijn, maar de gemeente was toch te klein om zich te organiseeren.

Zoo was het ook in Zwolle. Hier woonde Helmich van Tweehuizen, een broeder van den Amsterdammer, wien een predikant gezonden wordt als er een kind van hem moet gedoopt worden; hier — 1603 — Gerhard Heyndericksz., in „den Brabantschen Speldemaker”, die ook aan Amsterdam om hulp vraagt; hier zijn ook een paar anderen. In 1605 — 5 Juni — meent men de middelen te hebben om een predikant te onderhouden, maar Nicolaus Wirichius, die uit Aken gekomen is, heeft geen lust tot hen te komen. In 1607 beveelt men hun uit Amsterdam Georgius Gesenus aan, over wien wij later nog het een en ander zullen mededeelen, maar dan acht Rudolf Amsinck ³⁾ het niet raadzaam een predikant aan te stellen. Het duurt dan ook nog jaren voordat hier een gemeente is.

Vatten wij samen wat dit hoofdstuk ons over de ontwikkeling der Luthersche gemeenten en kringen buiten

¹⁾ D. N. Gesch. der Evang. Luth. Gem. te 's-Gravenhage. Amsterdam, 1854, blz. 2—7. In 1615 teekende een ouderling van de Delftsche gemeente aan: „De Kerk te Delft, voor 5 jaren door genadelicken schikking Godes alhier gheinstaureert, door de Magistraat gheadmitteert, met den Kerken in den Haag geconfedcreert, oock noch rechtervoort haren ordentlickien godsdienst in woord en sacrament exerceert”.

²⁾ Luth. Volksalmanak 1858, blz. 124; Oud en Nieuw, 1864, blz. 57. M. S. Arch. Ev. Luth. Gem. sub Amsterd.

³⁾ Zoude hij familie zijn van de bekende Hamburgers?

Amsterdam heeft doen kennen, dan is het resultaat geen ander dan dit, dat, behoudens Woerden en Bodegraven, elke gemeente haar ontstaan te danken heeft aan herwaarts gekomen Vlamingen. Niet uit de behoeften, die er in Noord-Nederlandsche kringen zelf leefden, zijn de Luthersche kerken geboren, zij zijn geïmporteerd door de Vlamingen ¹⁾, die in Antwerpen en Brussel zulk een gemeente hadden bezeten. De bezwaren, die in 1604 in Rotterdam en later — in 1606, — in Middelburg tegen hen rijzen, zijn voor een deel gegrond op hun optreden in het oude vaderland, hun heulen met Spanje in 1567 en later. Trekken — zooals in Middelburg — er leden uit de gemeente weg, dan wordt er geklaagd over achteruitgang, want de Lutherschen vinden geen aanhang onder de Noord-Nederlanders, tenzij slechts zeer sporadisch. Ontwikkelen zich de steden, zooals Amsterdam, Rotterdam, Haarlem door handel en nijverheid, worden er Duitsche soldaten in garnizoen gelegd, zooals in den Haag, Delft, Breda, komen er Duitsche studenten zooals in Leiden, dan gaan de gemeenten zichtbaar vooruit; heeft dit niet plaats, dan is de wasdom afhankelijk van de meerdere of mindere uitbreiding der families, die de gemeente vormden.

Antithetisch staan de gemeenten tegenover de Gereformeerden en dat te meer, naarmate bij dezen meer nadruk gelegd wordt op wat de Lutherschen graag noemden hun „Turcksch of Mahomediseerend” geloof.

30 Augustus 1605 komen de georganiseerde Luthersche gemeenten in Amsterdam samen en houden daar de eerste Luthersche Synode.

¹⁾ En merkwaardig is, dat de correspondentie met deze Vlamingen veelal gevoerd wordt in het Duitsch. Zie Arch. Ev. Luth. Gem. Amsterdam.

HOOFDSTUK VII.

DE VEREENIGING DER LUTHERSCHEN TOT EEN GEMEENSCHAP
EN HUNNE GESCHIEDENIS TOT 1618.

HOOFDSTUK VII.

De vereeniging der Lutherschen tot een gemeenschap en hunne geschiedenis tot 1618.

De Lutherschen, die in de verschillende steden der Noorderlijke Nederlanden woonden, waren voor elkander geene vreemdelingen; in Antwerpen hadden zij bijna allen behoord tot dezelfde gemeente; ook de Duitsche elementen, die zich — vooral in Amsterdam — bij hen hadden gevoegd, waren hun grootendeels niet onbekend, daar de band die Antwerpen altijd gehad had met Hamburg, Aken, Keulen en Frankfort hen ook met dezen wel in eenige aanraking had gebracht. Zoo vormen zij een niet-grooten, maar vasten kring; men leefde met elkander mede en rekende op elkander. Dit geschiedde ook zonder dat er een officiële eenheidsband was, maar het ligt voor de hand, dat bij sommigen de vraag rees of het niet gewenscht was, om, nu meerdere verwante gemeenten en kringen dezelfde moeielijkheden hadden door te maken en denzelfden strijd hadden te strijden, de eenheid meer te organiseeren.

Hierbij stond niet op den voorgrond de idee, dat men, verbonden, aaneengeschaard, beter propaganda zoude kunnen maken voor eigen geloofsovertuiging, deze gedachte kwam niet op; men wilde de Overheid niet ongehoorzaam zijn,

en evenmin bestrijden, wat zij had vastgesteld; maar wel koesterde men de verwachting dat de meerdere eenheid het gemakkelijker zoude maken om te behouden wat men had.

Zoo besluit het Amsterdamsche Consistorie, na velerlei overwegingen, om den 30^{en} Aug. 1605 des namiddags te 5 ure te Amsterdam een Synode te houden van predikanten en afgevaardigden der bestaande gemeenten, Amsterdam, Woerden, Haarlem, Leiden, Rotterdam en Middelburg.

§ 1. *De Synode van 1605 en haar arbeid.*

Op Maandagavond, den 30^{en} Aug., komen in de Pot te Amsterdam bijeen de predikanten: Adolf Fisscher en Johannes Wilhelmi van Amsterdam; Andreas Nesscher, die nog in Rotterdam is; Nicolaus Wirichius uit Aken, die tijdelijk in Amsterdam vertoeft, maar nergens is aangesteld; Bernaert Muykens, die Haarlem en Leiden vertegenwoordigt; Arnoldus Glaserus uit Woerden en Samuel Schultz, die juist in Middelburg is beroepen, om de zaak der kerk te ordenen. Fisscher, de Amsterdammer, zit voor; hij houdt een openingstoespraak en daarna besluit men om zich te verbinden tot eenheid in leer en ceremoniën; de kerkelijke ordonnantie, zooals die in Amsterdam wordt gebruikt ¹⁾, wordt voorgelezen en als grondslag aangenomen. Wat verder op deze vergadering van predikanten besproken is, is ons niet bekend; zij schijnt een voorbereiding geweest te zijn voor de vergadering van den volgenden dag, toen ook de Senioren en Diaconen van de genoemde gemeenten, met uitzondering van Middelburg, tegenwoordig waren.

Reeds dadelijk komt hier een klacht in van de gemeente van Haarlem. Zij meende, dat Muykens in de leer van den Doop — en wel in het bijzonder in zake den nood-

¹⁾ Zie boven blz. 462.

doop — afwijkende gevoelens verkondigde; de zaak werd bijgelegd; voorts werd besloten, dat niemand iets zou leeren dat afweek van wat in de kerken der Augsb. Confessie geleerd werd. In deze vergadering werd ook vastgesteld, dat de gemeenten zouden overnemen de ordonnantie van November 1597 en van September 1602 ¹⁾, met weglating van datgene, wat gebleken was minder goed te zijn. Ook zoude de Agenda van Amsterdam voortaan gelden voor alle Nederlandsche Luthersche kerken.

De hier aanwezigen beloven in hunne gemeenten eenheid in leer en ceremoniën te zullen bewerken. Meer niet. Er wordt niet tot stand gebracht een vaste organisatie, er worden geen verplichtingen van bindenden aard door de gemeenten op zich genomen, men belooft alleen eenheid met Amsterdam in te voeren. Het zoude weldra blijken, dat dit niet zoo gemakkelijk was. Schultz bijvoorbeeld, die Middelburg nog niet heeft gezien en van de gewoonten dier gemeente niets weet, belooft wel eenheid in leer en ceremoniën, maar in 1614 moet hij mededeelen, dat die eenheid er niet is. En zoo is het met allerlei kleinigheden. Deze vergadering doet eigenlijk niet anders dan dat zij laat zien, dat de begeerte naar eenheid bij de vertegenwoordigers der gemeenten leeft. Want dat Woerden, welks predikant gebonden is door de Concordia Wordensis en niet door de Formula Concordiae, dat Leiden, hetwelk zich nog in 1628 verzet tegen het ondertekenen van de Formula Concordiae door den predikant, dat Middelburg, geheel Antwerpsch-Luthersch, het Bergsche boek aanneemt, omdat op deze vergadering besloten is de ordinantie van Amsterdam overal in te voeren, wordt niet vermeld en is ook niet geschied. Bindende kracht hadden de hier genomen besluiten niet.

Werd er door deze Synode, die twee dagen duurde, dan niets bereikt? Zeker, er werd door de gemeente van Amster-

¹⁾ Zie boven blz. 462 en 482.

dam iets bereikt. Haar invloed, haar beteekenis, en haar optreden i. e. w. hare verhouding tot andere gemeenten, zooals die zich tot nu toe had vertoond, werd daar gesanc-tioneerd. Amsterdam's gemeente werd erkend te zijn de leidende, de gezaghebbende; door de omstandigheden was er geen sprake van dwingend gezag; de band met Amsterdam was veelal een zedelijke en vaak ook een financiëele. Die band was er al geweest vóór 1605 maar werd nà de vergadering heel wat sterker bevestigd, totdat in 1614 gepoogd wordt dien zedelijken band tot een reglementairen te maken. Dan stelt men een vast bestuur aan over de Luthersche gemeenten, die tot één gemeenschap geworden zijn.

De band met Amsterdam was er al vóór 1605. Dit blijkt uit velerlei. Wanneer Aemilius in 1596 predikant wordt van Haarlem, wordt hij te voren namens het Amsterdamsche consistorie geëxamineerd. Wanneer Muykens als kwartierprediker voor Haarlem, Leiden, enz. in 1603 wordt aangesteld, regelt Amsterdam de geheele zaak door een contract ¹⁾. Wanneer Woerden een predikant moet hebben, zendt Amsterdam afgevaardigden naar Emden en Oldenburg, die Arnoldus Glaserus medebrengen, die zijn proefpreek in Amsterdam houdt. Wanneer Middelburg een predikant uit Keulen beroept, Samuel Schultz, dan komt hij eerst naar Amsterdam om daar te preeken en onderricht te worden in de bestaande gebruiken en opvattingen. Wanneer Leiden in nood is, daar zijn predikant de stad is uitgezet, helpt Amsterdam. Wanneer Glaserus in den Haag is, de stad niet mag verlaten en daardoor zijn gemeente herderloos is, doet Amsterdam alle moeite bij het Hof door requesten in te dienen, advocaten te raadplegen, enz. en steunt het de gemeente zoowel financiëel als door haar eigen predikanten er heen te zenden. Men neemt in Amsterdam het besluit — 2 Juni 1605 — om het gezangboek, het Antwerpsche van

¹⁾ Zie boven blz. 514.

1582, dat op vele plaatsen werd gebruikt, te doen herdrukken en aan te vullen. In één woord, ook vóór 1605 treedt zij als de gezaghebbende en leidende gemeente op.

Dat gezag en die leiding worden echter nà 1605 al overwegender. Wanneer Woerden, dat een eigen gezangboek had¹⁾, den 25^{en} Oct. 1613 in een brief o. a. mededeelt, dat men voornemens is een nieuw psalmboek te doen drukken, dan antwoordt Amsterdam, dat men hier het Antwerpsche gezangboek gebruikt en dat men verlangt dat Woerden „geen nieuwigheden” invoert. Den 8sten Maart 1607 vraagt Leiden *vergunning* om het Antwerpsche boek te mogen herdrukken²⁾; de eerste schrede op den weg, die tot het besluit leidt, dat er in de Luth. kerk niets gedrukt mag worden zonder goedvinden van het hoogste Bestuur. Wanneer Rotterdam in 1608, terwijl Nesscher er nog altijd is, pogingen doet om een predikant te krijgen, en Nesscher klaagt, dat hij niet officiëel daar beroepen is, steekt Amsterdam dreigend den vinger op en laat Rotterdam weten, dat als het

¹⁾ Zie boven blz. 279 en 379.

²⁾ Dit gezangboek verscheen bij Henrick L. van Haestens in 1607. „Men vintse te coop by Jacob Marcus Boeckvercooper woonende tot Leyden naest de groote School.” De titel luidt: „*De CL Psalmen Davids, in Neder-duytschen dichte gestelt. Mits-gaders de Lofsangen, Hymnen, ende geestelijke Liedekens, so de Christelijcke Gemeynen (der Confessien van Augsborch toege-daen zijnde) zijn gebruyckende. De laeste editie. Met grooter nersticheyt ghecor-righeert ende verbeterl*”.

In de voorrede van dit boek staat, dat men de oude Psalmen, „welcke in het laetste Psalm-boeck tot Amsterdam gedruckt zijn”, op hun plaats heeft gezet en er bijgevoegd: „na de oude compositie”; dat men de gheestelijke liedekens op „hare behoorlike plaetsen” heeft gestelt, en de liederen, die niet „op haer Musycks noten zijn gestelt geweest”, daarop gebracht.

De liederen, zijn in de Bijlage opgenomen en aangeduid met L. Niet alleen het Antwerpsche ook het Woerdensche boek heeft op de samenstelling ervan invloed gehad, dit zal wel te danken zijn aan den invloed van Ligarius en Muykens in Amsterdam en in Leiden.

Het boek is in de Bibliotheek van Dr. D. F. Scheurleer te 's-Gravenhage.

Nesscher niet beroept, „die gemeente bij tegenspoed niet op steun van Amsterdam behoeft te rekenen”. Heel vroeg heeft Amsterdam al verstaan, dat het verleenen of het in-trekken van subsidie een probaat middel was om eigen inzicht — dat men natuurlijk te goeder trouw ook als het beste aanzag en dat het vaak ook was — geldigheid te verschaffen. Dat dit middel echter niet bevorderlijk was voor den geestelijken wasdom en de vrije ontwikkeling der gemeenten, heeft het pas zeer laat verstaan; want tot in de negentiende eeuw is Amsterdam's geldmacht meermalen in de Luthersche kerk de macht geweest, waarvoor men zich boog.

In 1605 buigt Muykens er zich voor. Hij is tegen den nooddoop der kinderen. Op de Synode van Augustus heeft hij zich neergelegd bij het besluit der meerderheid en beloofd niets te leeren, dat niet in de andere kerken der Augsb. Confessie ook geleerd wordt, maar blijkbaar is dit besluit hem toch te kras. In Haarlem kan hij in zijn preeken over den nooddoop niet zwijgen en tracht hij aan te toonen dat deze verwerpelijk is. Amsterdam is daarover vertoornd en schrijft hem den 4^{den} Oct. een brief, waarin het hem o.a. dit laat weten: „Het is onze einhellige resolutie dat UEd. schuldig ende gehouden sijn sal dese uwe iteratieve overtredinge en daerop gevolgde ergernisse uwer toehoorders te restau-reeren en U met henlieden te versoenen, daerop wij UEd. absolute antwoord metten nesten willen verwachten, U hierbij getrouwelijk vermanende voortaan in alle lijdelijke saecken met Uwe schaepkens vrede te houden. Maer, in gevalle van ongehoopte weygeringe, soo geven wij alle vroome christenen te bedencken off wij dan niet meer als recht en goede oorsaecke en souden hebben, 't geen wij tot subsidie des Predickampts gevende sijn, 't selve subsidium te rugge te houden ende tselve tot meerdere opbouwinge der kercken Godts te employeeren” Daarna wordt nog iets gezegd over de noodzakelijkheid „reine leer te hebben in eenig-

heid des Geestes", maar dit slot doet vreemd aan na wat voorafging; eenigheid des geestes verkrijgt men toch niet door subsidie in te houden; op zijn best verkrijgt men dan schijn-eenheid. Muykens, die voortdurend met financiële moeilijkheden heeft te tobben, heeft zich geschikt, maar vrede heeft hij met zijn Haarlemsche schaapkens niet gekregen. Het volgend jaar was hij weg; zij waren bang voor hem.

Vooraf in zake de opleiding van predikanten en hun inzegening deed Amsterdam zich gelden. De Hertog van Wurtemberg had een paar plaatsen — z.g. stipendiaten — aan de Tübingsche Universiteit voor Nederlandsche studenten beschikbaar gesteld en voortdurend zond Amsterdam er studenten heen, terwijl het dan vaak aan de gemeente van Frankfort vroeg om toezicht op hen te willen houden. Veel plezier schijnt men aan hen niet beleefd te hebben ¹⁾. In 1611 biedt zich Daniel Fett, geb. te Corbach in Waldeck, aan om hier de „orthodoxe kerken te dienen". Men besluit dit aanbod aan te nemen, hem van kleeding te voorzien en hem in Haarlem en Delft te doen optreden en ook in Amsterdam, opdat hij zich aan de kerkelijke gebruiken hier zoude wennen. Hij had eerst, 1599—1602, in Marburg gestudeerd, was daarna drie jaar in huis geweest bij Nicolai in Hamburg, als opvoeder zijner kinderen, was nog rector geweest in Dithmarschen en Nordstrand en had ten slotte een dissertatie „de nuptiis in Cana Galileae" in Rostock verdedigd. Zoo iemand, die goed onderlegd was en het Noord-Duitsch kende, achtte men wel geschikt om ook hier op te treden, want het was in de meeste gemeenten — tenzij in Rotterdam, waar men het meest op de taal lette — niet noodig dat men Nederduitsch sprak op eenigszins correcte wijze. In 1611 blijft hij hier rondtrekken, en helpt

¹⁾ Zie mijn „de Luth. Kerk in Nederland", blz. 37; Domela Nieuwenhuis, Feestgave 1852, Amsterdam, Metzler en Basting.

de verschillende gemeenten en in 1612, als Delft en den Haag hem beroepen hebben, wordt hij in Amsterdam geëxamineerd voor een vergadering van vijf predikanten met vijf ouderlingen en een afgevaardigde van Delft, van 's Hage en van Rotterdam. Natuurlijk liep het examen bijna uitsluitend over Dogmatiek. Den 26sten Juli, den dag na het examen, wordt Fett door Ds. Fisscher tot predikant ingezegend, in tegenwoordigheid van de Amsterdamsche gemeente en de gedeputeerden der andere gemeenten, nadat hij ondertekend had de verschillende belijdenisschriften der Luthersche kerken.

Datzelfde jaar vond er nog eene inzegening van een predikant plaats. De Antwerpsche gemeente, die tot 1611 als predikant schijnt gehad te hebben Ds. Cray ¹⁾, had om hulp gevraagd. Eerst had men daar beroepen Conrad Vietor, een zoon van Johannes, pred. in het land van Gulik ²⁾, maar deze had dit beroep niet willen aannemen. Daarop had Ds. Hesselbein, de predikant van de Weselsche huiskerk, Gosewinus Mulhemius uit Dinslaken aanbevolen. Deze was gekomen en bij een proefpreek wel bevallen. Maar één bedenking rees er tegen hem. Hij had gestudeerd in Helmstadt en nu vreesde men dus voor een ketterschen geest, doch „de bezwaren worden opgeheven door zijn geloofsbelijdenis”. Zoo wordt hij 11 Dec. 1612 ingezegend.

Den 19^{den} Juli 1612 was Muykens in Leiden overleden. Bij de begrafenis van dezen prediker, aan wien de Luther-schen veel te danken hadden, was Amsterdam officiëel vertegenwoordigd. Daarna laat het zich krachtig in met de vervulling der ontstane vacature. Men noodigt Leiden nog

¹⁾ M. S. De zoon van Joh. Cray, overleden predikant te Antwerpen, verzoeken 8 April 1611 om onderstand; blijkbaar kende Dr. C. Baten hen.

²⁾ Joh. Vietor was predikant in Aken geweest, waar zijn zoon Conrad in 1588 werd geboren. In 1614 wordt Vietor predikant in Keulen, in 1617 is hij in Haarlem, waar hij in 1657 sterft. Zie blz. 544 n. 2.

uit aan de wed. Muykens Fl. 100.— te geven, en besluit zelfs den staat der middelen aldaar te onderzoeken. Dit onderzoek leidt er toe, dat Amsterdam zich verbindt Leiden te steunen. In Januari 1613 komt, met een aanbeveling van Justus Weyer uit Dusseldorp, hierheen: Justus Brouwer ¹⁾ — Zythopaeus — die in Leiden beroepen zou worden. Hij houdt zijn proefpreek in Amsterdam in tegenwoordigheid van afgevaardigden van Leiden en Woerden en wordt beroepen den 8sten Maart. Hij heeft gestudeerd in Giessen en is het laatst in Stolberg bij Aken werkzaam geweest. Hetzelfde doet ook Hibbaeus Magnus ²⁾, die in 1611 uit Oost-Friesland komt en, in Amsterdam goed bevonden, naar Utrecht trekt.

Genoeg reeds om te zien, dat Amsterdam de leidende plaats bleef vervullen ook na de Synode van 1605. Dit geschiedde zonder dat er verzet was van eenige zijde, zoodat het den schijn heeft als vervulde het rechtens die plaats. Dit is echter alleen juist, wanneer men denkt aan zedelijk recht, want wanneer er na 1614, als de zaken werkelijk geregeld worden, ernstige moeilijkheden voorkomen, waarbij ingegrepen moet worden, ontbreekt aan Amsterdam de macht om zijn wil door te zetten, als men niet wil ge-

¹⁾ Deze Justus Brouwer heeft veel moeite veroorzaakt aan het Algemeen Consistorie; hij was 12 Sept. 1612 — zie Müller, Aus den Eifelbergen, S. 161, S. 351 — nog predikant in Stolberg, maar werd verdreven; zijn vader was predikant in Dusseldorp. Zie over de tucht, die aan hem is geoefend, S. J. Oud en Nieuw, 1865, blz. 81 vlg.; Mei 1615 is hij afgezet; na openbare zondebelijdenis werd hij in 1618 tot Pred. te Breda en Antwerpen beroepen; uit Breda werd hij bij de overgave der stad in 1625 verjaagd. Daarna schijnt hij nog een paar jaar de gemeente Utrecht gediend te hebben en stierf 10 Sept. 1627.

²⁾ Hibbaeus Magnus, geb. 1574 was 1603 — 1611 pred. te Resterhufe in Oost-Friesland; vandaar vertrok hij naar Utrecht, waar hij tot 1618 bleef; hij ging heen wegens „cortborstigheit” naar Wismar, was in 1619 rector te Norden en in 1624—22 Aug. 1638, toen hij stierf, pred. in den Haag.

hoorzamen. Krachtens zijn positie, zijn sterkte, zijn bezit, stond Amsterdam vooraan en zoowel gemeenten als predikanten waren in het algemeen dankbaar, dat zij op den steun van Amsterdam staat konden maken.

In 1614 wordt de behandeling der loopende zaken, waarvoor geen Synode kan worden bijeengeroepen, opgedragen aan het Algemeen Consistorie, dan treedt Amsterdam tijdelijk schijnbaar achteruit, maar om na eenigen tijd de macht voor langen tijd in handen te houden.

§ 2. *De Luthersche gemeenten en kringen in de Nederlanden in haar opkomst en ontwikkeling van 1605 tot 1618.*

Na 1604 is er in de Nederlanden nauwelijks meer te spreken van vervolging der Lutherschen. Wel dreigde hier en daar nog een onweersbui, wel werden er nu en dan nog pogingen aangewend om godsdienstoefeningen te verstoren, maar in het algemeen kan men daarover niet meer klagen. Zonder dat ooit officiëel door de Staten aan de Lutherschen toestemming tot het stichten van eigen gemeenten gegeven was, werden zij al meer oogluikend geduld en zoo brak een tijd van langzamen wasdom aan. In het bijzonder is dit het geval met

a. Amsterdam.

In 1604 was de gemeente naar verhouding nog klein en had nog geen 100 doopelingen, in 1618 is dit getal gestegen tot 435. Waaraan die wasdom was toe te schrijven? Aan den bloei der stad, en aan den bloei van haar handel. In 1605 kwamen er vluchtelingen uit Aken, die zich als contribuanten der gemeente opgaven, maar vooral kwamen er velen uit de Oostzeesteden, die zich hier vestigden. Was het getal contribuanten in 1604 niet meer dan 67, in 1617 was het gestegen tot 248. Er is dan ook telkens sprake

van de noodzakelijkheid om de kerk te vergrooten; in 1611 doet het Hamburger koor het „kerckenhuys op 't Spuy van achteren optimmeren”; in 1615 biedt Emanuel van Baserode zijn huis aan om er kerk te houden op de dagen dat het kerkhuis te klein is en maakt men dankbaar gebruik van zijn brouwerij „op Vloeyenborch nabij de Swanenburgerbrugge in de blinde werelt”, behalve in 1617 uit vrees voor de Arminianen — 17 Maart —. Het vergrooten der kerk is voortdurend het onderwerp van beraadslagingen.

Maar ook de vermeerdering van het getal predikanten. In 1608, toen Cremerius naar Utrecht was vertrokken ¹⁾, begon men ernstig werk te maken van het beroepen van een derden predikant. Men vroeg aan de gemeente van Frankfort of zij ook een geschikt predikant wist en zij wees op Magister Casparus Pfeiffer ²⁾, die nog te Leipzig was. In Mei 1609 spreekt deze hier voor het eerst, wordt weldra beroepen en, den 13^{en} Dec., „staande voor den predikstoel, zoodat een ieder hem kon zien, aan de gemeente voorgesteld als een predikant die aan de hooge Universiteit van Leipzig was geordend”. Dit geschiedde nog door Adolf Fisscher, die een paar jaar later, 22 April 1613, overleed en in het Hamburger koor werd begraven. Zijn plaats werd deels ingenomen door Glaserus uit Woerden. Deze had zich zelf bescheidenlijk aangeboden en werd alleen aangesteld voor de vroeg- en middagbeurten en voor het ziekenbezoek ³⁾; deels door Nicolaus Wirichius, die in 1614 — 17 Nov. — als hulpprediker op een tractement van

¹⁾ Zie boven blz. 483, n. 2, en blz. 521.

²⁾ Mag. Casparus Pfeiffer, geb. 24 Maart 1584 te Gautsch, werd 9 Aug. 1609 tot predikant beroepen, te Leipzig geordend, 13 Dec. door Adolf Fisscher voorgesteld. Hij was 34 jaar predikant te Amsterdam, wijdde 25 Dec. 1633 de Luthersche kerk in met een prediking over Luc. II : 1—14 en stierf 26 Mei 1643. Hij werd begraven in het Hamburger koor.

³⁾ Zie boven, blz. 494 vlg. en blz. 542. N.B.L.N. II, blz. 182.

Fl. 300.— werd aangenomen. In 1615 besluit men nog een predikant te beroepen. Voor het eerst wordt er melding gemaakt van een soort drietal, waarop stonden Johan van Bateveld, die in het begin van dit jaar uit Aken was verdreven, Justus Weyer van Neuburg en Samuel Schultz uit Middelburg. Als Bateveld komt, vindt men wel dat hij erg knap is, maar hij heeft een zwakke stem en een snelle uitspraak; men vindt hem beter geschikt voor Haarlem dan voor Amsterdam, maar als Haarlem aan Wirichius de voorkeur geeft, neemt Amsterdam Bateveld voor een jaar aan, maar het jaar werd eerst besloten door zijn dood in 1633¹⁾. Kort na zijn benoeming — den 13^{en} Oct. — stierf Ds. Wilhelmi, zoodat men toen toch slechts drie predikanten had. Zij werden echter bijgestaan door twee ziekentroosters, aan wie het ziekenbezoek was opgedragen.

Veel belangrijks is er in deze jaren niet geschied. Alles ging zijn gewonen gang. Opmerking verdient het feit, dat men in dezen tijd besluit om den Lutherschen bijbel te vertalen. De Bijbels, die in het Nederlandsch vertaald waren, kon men niet gebruiken, al hadden zij oorspronkelijk ook Luther's vertaling gevolgd²⁾; zij waren niet in orde. Men moest een andere bewerking hebben. Die draagt men op aan den Secretaris Petrus Meesterman. Deze, een geleerd man, bedreven in velerlei talen, geboren Nederlander, zou den Luth. Bijbel volgens een besluit van 20 Jan. 1612 uit het Duitsch in het Nederlandsch overbrengen en daarna met Ds. Pfeiffer collationeeren, maar het vlotte met

¹⁾ Volgens het opschrift bij zijn portret werd hij in 1561 geboren in het oude Battenburg. Hij was — zie M.Rh.K.G. III, 261 — in 1598 in Winnigen, waar hij om zijn slecht en slordig schoolhouden werd aangeklaagd en in 1602 ontslagen. Later was hij predikant te Aken, vanwaar hij werd verdreven. 1 Sept. 1615 is hij in Amsterdam beroepen. Hij stierf 6 Mei 1633.

²⁾ Zie boven, blz. 36 vlg.

de vertaling blijkbaar niet. Wel gaf men aan Jacop „den boeckbinder voor een hoochd. Bijbel berustende onder Meester Peeter om deselve in 'tneerduits te translateeren Fl. 7.—”; wel kwam er een aanbieding van een zekeren Cloppenburch om den Bijbel voor eigen rekening te doen drukken, „mits hem wettelijke copie werd verschaft”, maar, tot stand kwam de vertaling niet. Dat men aan een eigen vertaling behoefte had, wijst op nieuw op het feit, dat men zich niet aansloot aan het eigenaardig Nederlandsche wezen. Men wilde een afzonderlijke kring blijven, die één was met Duitschland en met Duitsche eigenaardigheden; nadere aansluiting aan Nederland, door het gebruik van een der hier bestaande Nederlandsche Bijbels kon gevaarlijk wezen.

Er was wel reden voor om zoo te denken. Men moest den band met Duitschland immers vasthouden, omdat men van daar voortdurend toevoer van nieuwe leden kreeg. Dit blijkt uit de lijsten der Avondmaalsgangers. Den 29^{en} Mei 1609 wordt den Secr. opgedragen om de namen dergenen op te teekenen, die het Avondmaal gebruiken. Op de eerste lijsten noemt hij allen, die er aan deelnemen ¹⁾ maar weldra wordt hij minder nauwkeurig en noemt niet meer die „hievorens zijn gheannoteert”. Gaat men nu na de namen der te voren niet genoteerden, dan vindt men reeksen Duitschers, Zweden, Noren enz. Op een lijst van 5 Sept. 1610 vindt men enkel vreemdelingen uit Colmar, Danzig, Wesel, Emderland, Antwerpen, Oostlant, Monster, Lotharingen, Ditmarschen en Hamburg en zulke lijsten zijn er meer. Die vreemdelingen zijn niet alleen handelaars, er zijn ook

¹⁾ De lijsten der Avondmaalsgangers zijn nog meer dan die der Contribuanten de eigenlijke ledenlijsten. Om tot het Avondmaal te worden toegelaten, moest men lid der gemeente zijn. De kennis van deze lijsten geeft ons een juisten blik in den werkelijken toestand der gemeente, te meer daar het Avondmaalbezoek bij de gemeenteleden regel was. Kwam iemand niet aan het Avondmaal, dan werd onderzocht waarom.

„droogscheerders, cuypers, houwens, suyckerbackers, kofferwerkers, smeden”, enz. Wel een bewijs, dat de Luthersche gemeente hier het toevluchtsoord was voor de inkomende Duitschers. Het vasthouden van den band met Duitschland was voor den bloei der gemeente noodzakelijk.

Aan den anderen kant bleek de Nederlandsche invloed gevaarlijk. Zoolang er strijd was, was dit niet merkbaar; maar toen er een toestand van verdraagzaamheid was gekomen, en men de Gereformeerden niet meer als tegenstanders ontmoette, begon er een zachtere toon te komen in de harten van velen, die vroeger den strijd niet hadden geschuwd, maar hem integendeel krachtig hadden medegestreden. In Januari 1609 is Adolf Fisscher weer eens duchtig tegen de Gereformeerden te keer gegaan; dat was hem wel toevertrouwd; in Delft ¹⁾ noemde hij de Gereformeerde leeraars menschen, „die een schaepspeels aenhadden ende grijpende wolven ende valsche profeten waren” en dit was zeer gematigd; hier, in Amsterdam, had hij ze Nestorianen genoemd, enz. In het consistorie wordt daarover gesproken en hij daarover onderhouden. Gerard Verpoorten, een oud Antwerpenaar, doet het. Dit is teekenend. Maar nog sterker is wat met Augustijn Pijn plaats heeft. De man, die zich eenmaal de stad had laten uitzetten, omdat hij ten volle overtuigd was, dat de Lutherschen de waarheid hadden en hij daarvoor ook wilde lijden, begint aan de juistheid der Luthersche leeringen te twifelen; hij blijft in 1609 van het Avondmaal weg en eenige jaren later blijkt hij „Sociniaansche gevoelens” te zijn toegedaan ²⁾. Wat was nu eenvoudiger middel

¹⁾ Zie: „*Schriftelycke Conferentie van de eytelicke volstandicheydt der Heylighen: Ghevallen tusschen Daniel Vet, Prediker onder de Lutherschen tot Delft, Haghe etc. Ende twee Litmaten der Ghereformeerde kercke Christi tot Delft. Tot Delf, Jan Andriesz. Anno 1613*”. Blz. 23.

²⁾ Zie D. N. Amsterd. Gem. blz. 75. Den 17^{en} Sept. 1609 zondert hij zich van de kerk af. Evenzoo gaat in dezen tijd tot de Calvinisten

tegen dezen invloed van Gereformeerden, Arminianen enz. dan het stevig afsluiten van eigen kring door het bezit van eigen Bijbel, eigen gebruiken, enz. en het niet toelaten van iets, wat ook door anderen gebruikt werd? Huwelijken moesten alleen onder geloofsgenooten worden gesloten, banden alleen met Lutherschen gelegd. Zoo werkte men aan de bevestiging van eigen kring, maar zoo zag men ook af van allen invloed op het eigenlijke volksleven en van alle propaganda voor de waarheid van eigen inzichten. De Lutherschen hebben aan propaganda nooit gedaan; zij vormden een kleinen vasten kring.

Ook de innerlijke strijd was voorbij. Van den Populiere, die tot nu toe een kleinen aanhang had gehad, was 4 Nov. 1611 ernstig ziek. Men was voornemens hem te bezoeken, maar de oude man wilde „in leven of sterven de predikanten niet ontvangen”. Na zijn dood heeft men eenige samensprekingen met de overgebleven Populieristen, die weer in den schoot der kerk terugkeeren; voor hen is de strijd over de erfzonde een strijd uit het verleden, alleen nog bekend bij ouden van dagen. De meesten hadden er alleen bij geruchte van gehoord.

Zoo is de Amsterdamsche gemeente in 1618 een bloeiende gemeente, die zich gestadig uitbreidt, de Duitschgezinde, Duitschverwante ¹⁾ gemeente in de groote handelsstad der zeven Provinciën.

over Peter Gevaerts, boekdrukker (dezelfde die in 1588 in Woerden uitgaf, *Ligarius, Het Christendom*, en die in 1597 in Amsterdam boekdrukker was — *Bibliogr. Adversaria*, V, 49 —?) Hij had hierdoor veel ergernis gegeven en smeekte 26 Juni 1609 op zijn knieën om vergiffenis. Het Consistorie dacht toen, dat het hem vooral te doen was om crediet en beval hem alle diensten bij te wonen, maar niet het Avondmaal. In 1611 dwaalt de barbier Matthijs Boeyens af in het geloof. „Men zal hem vermanen”. Zoo zijn er ook anderen.

¹⁾ De predikanten preeken er Hoogduitsch, zie D. N. Amsterd. Gem. blz. 88 vlg.

b. Woerden, Bodegraven, Gouda.

In deze plaatsen kwam niet veel verandering in de jaren, die aan 1618 voorafgaan. Arnoldus Glaserus bleef tot Oct. 1613 in Woerden; hij had vaak aan Amsterdam er over geklaagd, dat men hem naar Amsterdam beroepen maar in Woerden geplaatst had; hij had telkens om een andere plaats geschreven, zich aangeboden voor Leiden, toen Muykens overleden was, maar bleef in Woerden, totdat Amsterdam inging op zijn verzoek en hem aanstelde tot vroegprediker. In Woerden werd daarop beroepen Johannes Jacobus Artopaeus uit Dinslaken, die voorloopig den dienst in het Hoogduitsch zoude houden, maar willig was „hem naderhandt totte nederlantsche tale t' appliceren”. Hij was een begaafd man, die de belangen der gemeente voorstond tot 1637, toen hij stierf ¹⁾.

In den eersten tijd, dat hij hier was, had hij ook nog arbeid te verrichten in Bodegraven, maar weldra kwam daaraan een einde. In 1611 had Muykens zijn ambt daar neergelegd; hij was te oud geworden om voortdurend te reizen en een tijd lang had toen Glaserus zijn plaats ingenomen, maar in Bodegraven zelf dacht men met ernst aan het stichten van een gemeente met een eigen predikant. In 1613 zijn de noodige stappen gedaan, en den 16^{en} Aug. schrijven zij aan Amsterdam, dat zij een eigen predikant willen hebben; zij zullen uit het „armenbusken” hiervoor nemen 5 à 6 pond Vlaamsch, dan zullen zij zorgen voor „eten, drinken, huizing en Fl. 150.—”. „Bovendien kan de predikant ook nog wat verdienen in de gemeente te Gouda”; doet Amsterdam er nu het ontbrekende bij, dan zijn zij klaar. Werkelijk helpt Amsterdam.

¹⁾ Van hem heb ik nog weinig gevonden. Er zijn in Oost-Friesland meer predikanten van dezen naam, zie Reershemius, l. c. p. 300. Hij is vooral bekend geworden door zijn leerling C. Hoppe, die een groote rol gespeeld heeft in de Luth. kerk.

Den 22^{en} Juni 1611 had een student uit Tübingen Henricus Meissenius, die in Düren was geboren, om onderstand gevraagd. Dit was toegestaan onder voorwaarde, dat hij zich aan de Nederlandsche gemeenten zoude verbinden. Hem schreef men nu aan, dat hij examen moest doen en terugkomen. Toen hij in 1614 in Amsterdam kwam, was hij ziek en zwak, maar na korten tijd herstelde hij, mede door de zorgen, die men ook voor zijn kleeding had, en 4 Juli 1614 teekent Bodegraven den beroepsbrief voor hem. Men is met hem ingenomen, maar den 18^{en} Augustus worden de godsdienstoefeningen aldaar verboden. De Lutherschen lieten zich hierdoor niet uit het veld slaan, maar kochten zich in 1616 een perceel, dat zij als huiskerk wilden inrichten en waar zij ook te zamen kwamen om godsdienstoefening te houden. In 1619 is hier Georgius Gesenus ¹⁾. De Staten besluiten evenwel, op aandrang der Gereformeerde Synoden herhaaldelijk — zoo nog den 31^{en} Juli 1624 — om de Luthersche godsdienstoefening, zoo te Bodegraven als *overal* te platten lande te verbieden. De schare, die hier bijeenkwam, bleef klein; wasdom is er in deze gemeente, ook toen zij een eigen kerk had, zoo goed als niet geweest.

Gouda bleef een nog kleinere kring. Er waren stichtelijke bijeenkomsten, door de predikanten uit Rotterdam of uit Woerden geleid, maar tot zelfstandigheid kwam deze kring nog niet.

c. *Haarlem, Leiden, Utrecht.*

Tot grooteren bloei komen de Luthersche gemeenten in de steden, waar meer nijverheid en verkeer is, dan in de hier bovengenoemden. Toch is ook hier van groote uitbreiding geen sprake. Haarlem had het voordeel, dat een

¹⁾ Zie beneden blz. 557 n. 1.

der Burgemeesters Luthersch was, maar het nadeel, dat er vele lastige leden waren onder de contribuanten. Kon men het in 1605 met Muykens niet vinden, met Nicolaus Wirichius ¹⁾, die in Mei 1606 beroepen is, gaat het beter. Maar men tobt met de financiën. Meer dan Fl. 200.— bijcenbrengen kan men niet. Amsterdam moet verder bijpassen. Dit geschiedt, maar het gaat gepaard met zooveel geharrewar, dat als in 1611 Wirichius weer naar Aken kan, omdat er vrije godsdienstoefening gekomen is, hij dadelijk zijn ontslag verzoekt.

Nu gaat Cremerius, die Utrecht heeft verlaten, omdat men hem daar te slecht bezoldigde, naar Haarlem, maar in 1614 heeft men genoeg van hem. Hoeveel pogingen men ook van uit Amsterdam aanwendt om eenheid in Haarlem te verkrijgen, niets gelukt. Cremerius gaat weg. In zijn plaats komt voor tijdelijk, want eerst wilde hij in het geheel niet, de oude Haarlemsche predikant Wirichius. Hij was in October 1614 weer in Amsterdam gekomen, omdat de zaken in Aken een verkeerde wending hadden genomen. Slechts na veel moeite gelukte het aan Amsterdam om een accoord tusschen hem en den Haarlemschen kerkeraad te treffen. In dit accoord was een bepaling opgenomen dat hij, indien de kerkeraad een bekwaam predikant in zijn plaats kon vinden, naar Amsterdam mocht terugkeeren en dan de vroegere toelage van Fl. 300.— zou ontvangen. Begin 1617 is dit het geval; dan vestigt hij zich weer in Amsterdam, daar Conrad Vietor als predikant in Haarlem is opgetreden ²⁾. Ook onder Vietor zijn er echter dadelijk

¹⁾ Zie blz. 320, n. 1.

²⁾ C. Vietor werd geboren te Aken in 1588, zijn vader was er pred. b/d Luth. Gem. In 1614 was hij pred. te Keulen; in 1617 te Haarlem, waar hij 1657 stierf. Door zijn strijd met de Doopsgezinden over den kinderdoop is hij later meer bekend geworden. Zie Mr. H. H. Viëtor, Het geslacht Viëtor, Juni 1910.

grootte klachten en moeielijkheden; een deel van de gemeente verwekte voortdurend tweespalt en wil zich niet aan het Consistorie onderwerpen; men is zelfs — in Jan. 1618 — geneigd er de Magistraat in te halen, en de twist loopt zóó hoog, dat Vietor een tijd lang naar Leiden gaat, terwijl Meissenius in Haarlem komt.

Tot grooten bloei kwam de gemeente in dezen tijd natuurlijk niet; toch kocht zij in 1614 grond aan voor den kerkbouw ¹⁾).

Rijk aan moeielijkheden is in deze jaren ook de geschiedenis der Leidsche gemeente. Hier was jaren lang Muykens de leidende persoonlijkheid. Met de jaren schijnt hij moeielijker geworden te zijn, want telkens dreigt hij er mede, dat als zijn tractement niet Fl. 600.— is met huishuur, hij zijn laatste predicatie zal doen en zij de kerk maar moeten sluiten. Om zijn ouderdom en zijn niet geringe verdiensten spaart men hem in Amsterdam, maar nu en dan krijgt hij toch ook ernstige vermaningen. Zoo wordt hem den 24^{en} Nov. 1610, wanneer hij weer eens met een vraag tot het Amsterdamsche Consistorie gekomen is, de klacht van den Haag overgebracht „dat hij wel met vrouw en dochters naar de kermessen gaat om ze te bezoeken, maar dat hij met zijn ouderdom bezwaar maakt in den Haag te doopen”. Men draagt hem en steunt hem, totdat hij 18 Juli 1612 te Leiden sterft ²⁾). En ook dan blijft men trouw voor zijne vrouw zorgen, al valt het wel eens wat zwaar.

¹⁾ Of het dezelfde plaats is, waar later de Luthersche kerk is gekomen, kan ik niet nagaan. C. de Koning, Tafereel der stad Haarlem en derzelver geschiedenis, Haarlem 1807 zegt, Dl. I. blz. 107, dat de Lutherschen in 1608 aankochten de toen nog aanwezig zijnde kerk van het Convent der witte Heeren. Is dit dezelfde plaats als in het door mij geciteerde M. S. wordt genoemd?

²⁾ Zie boven blz. 319, 385, 393, 430, 452, vlg. Bij zijn dood kwam uit: „*Passie ofte het lyden en sterven onses Heeren Jesu Christi naer de ordening der Historien, uyt de vier Evangelisten te samen ghetrocken. Oock derselvigher*

Voor den dienst wordt zoo geregeld mogelijk gezorgd; den 8^{en} Maart 1613 ondertee kent men den beroepsbrief van Justus Brouwer — Zythopaeus ¹⁾ — die in Mei zijn intrede doet. Maar reeds den 30^{en} Juni 1615 wordt hij „solemnelycken gedeporteert in den naam des Heeren”. Dit afzetten van Brouwer brengt scheuring in de gemeente. Gosewinus Mulhemius ²⁾ is uit Antwerpen in Brouwers plaats beroepen en klaagt er, 4 Maart 1616, over dat zijn voorganger in een particulier huis kerk houdt en dat de wed. Muykens met haar kinderen die kerk bezoekt. Het is een droeve toestand. Daar Brouwer evenwel inziet, dat hij op deze wijze niet verder komt en het hem beter toeschijnt schuld te bekennen, verloopt de scheuring en kan Mulhemius zich al meer inleven. Deze gaat weldra, met toestemming van het Algemeen Consistorie, op reis om geld bijeen te brengen voor een nieuw kerkgebouw. In 1617 had men een stuk grond gekocht — een deel van het „ruipennest” — om er een kerk op te bouwen, maar het geld voor den bouw ontbrak nog. Midden in zijn collectearbeid sterft hij echter.

Weer was de gemeente herderloos. Wie zoude nu de plaats innemen, die reeds te lang onbezet was? De Duitse studenten, die in Leiden zijn, vragen of Hieronymus Hirnius, die in Leiden onder Episcopius had gestudeerd en nu te Rotterdam predikant is, niet mag komen, maar Amsterdam wijst het verzoek van de hand. Den 12^{en} Oct. 1618 wordt de beroepsbrief geteekend van Crispinus Fluggius ³⁾, die in Rostock is geordend en in Lübeck predikant

Passie uytlegging, in seven Sermonen: Oock een chrislelycke uytlegging der verrijsenis Jesu Christi in 4 Sermonen. Leiden 1613.” Hij is 20 Juli 1612 begraven in de Pieters-kerk in Leiden.

¹⁾ Zie boven blz. 535.

²⁾ Zie boven blz. 534.

³⁾ Schijnt reeds spoedig overleden te zijn. De lijst van Leidsche Luthersche predikanten, zooals die bij Domela Nieuwenhuis, B. L. K. V,

is geweest, een jong man, op wien de Hamburgers gewezen hebben. In Amsterdam acht men hem nog te jong om met de studenten, die een groot deel van de Leidsche gemeente vormden, om te gaan, maar Leiden begeerde hem en zoo kwam hij in het begin van 1619.

De gemeente nam onder hem al meer in bloei toe; zij vergaderde toen in het nieuwe bedehuis, waarin men veel last had van de kinderen der bureu, die zich „op haere respectieve erven met trommelen, kooten, balslaen, ende diergelijke kinderlijke recreatien” oefenden ¹⁾.

Ook in Utrecht was men sedert 1605 vooruitgegaan. Toen waren de pogingen gelukt om een overeenkomst te sluiten tusschen de twee bestaande kleine kringen en sedert was er wasdom gekomen. Men had zich losgemaakt van Hans Govaerts en den 4^{en} Maart 1608 had men Johannes Cremerius ²⁾ beroepen voor den tijd van twee jaar. Het duurde echter tot 10 Juni 1611 voor hij zijn ontslag vroeg en vertrok. De gemeente was zeer arm. De Duitschers, die ³⁾ hier kwamen, dreven blijkbaar den kleinhandel en konden niet veel bijeenbrengen. In Sept. 1613 klagen zij er over, dat zij nog geen Fl. 400.— bij elkaar kunnen brengen en Fl. 800.— noodig hebben om een predikant te onderhouden. Daarin schijnen zij pas te hebben kunnen voorzien in 1613, wanneer zij als predikant hebben Hibbaeus Magnus ⁴⁾, die reeds in 1611 was aanbevolen uit Oost-Friesland.

blz. 33 vlg. wordt gevonden, is niet geheel juist. In den tekst is de juiste volgorde der verschillende predikanten gegeven.

¹⁾ Zie het Exploict van Jan van Geesdorp deurwaerder aan het Hof van Hollandt gedaen ter woonstede van Arent Cornelisz. witwerker tot Leyden ende Jacob Jansz. Verwey notaris aldaer wesende gecommitteerden van de Martiniste kercke aldaer, van 11 Jan. 1620.

²⁾ Zie boven blz. 483 n. 2.

³⁾ Zie B. L. K. I, blz. 82.

⁴⁾ Zie boven, blz. 535 n. 2.

Zij werden hier ook nog al eens van elders geholpen. Zoo zendt in 1611 Frankfort Fl. 700.—¹⁾ om het stichten eener gemeente mogelijk te maken en in 1617 heeft „Frederik „de Negende, Hertog van Saxen, in zijn reyze na de Nederlanden, de outsten van de Luthersche gemeente tot „Uytregt het geschenk tot het bouwen van een kerke „overreykt, 't geen bij de gesamenlijke Weymarsche vorsten „was bij den anderen gebragt en door tusschenkominge „van de veelgeldende voorspraak en supplicatie van zijn „outsten broeder” is „dese vryheyte door Prins Maurits van „Oranje bij de HoogMogende Heeren Staten verkregen”²⁾. Ook uit Hamburg werden zij gesteund, aan Duitsche hulp ontbrak het dus niet.

Hibbaeus Magnus gaat 23 Maart 1618 de gemeente verlaten, omdat hij aan „cortborstigheit” lijdt; tijdelijk doet hier dan de oude Wirichius dienst, opdat deze oplevende gemeente zoo kort mogelijk verstoken zoude zijn van ge-regelde godsdienstoefening.

d. Rotterdam, den Haag, Delft, Dordrecht.

De Rotterdamsche gemeente³⁾ was in 1605 nog zeer klein; zij had slechts 10 doopelingen in dat jaar; langzamerhand nam zij in grootte toe, doch pas nà 1618 is het getal harer doopelingen voortdurend grooter dan 30. Onder de leiding van Nesscher ging zij gestadig vooruit, al had zij nog al te strijden met de Gereformeerden. Dit was vooral het geval in het begin van 1607. Dan dringen dezen aan op een colloquium, dat de Lutherschen voortdurend weigeren, omdat de Patres terecht zeg-

¹⁾ Cf. Steitz—Dechent, Gesch. Antw. Gem. S. 65.

²⁾ J. Colerus, Zionis Maria Stuart fedissima nutrix, 's-Gravenhage N. Wilt, 1695, blz. 21.

³⁾ Zie S. J., Gesch. d. Ev. Luth. Gem. te Rotterdam, 1865, blz. 39, vlg.

gen „quod veritas non docendo sed disputando amittatur”. Daarop heeft er den 18^{en} Maart in de Luthersche kerk een samenspreking plaats, waarbij groote woorden vallen, maar die toch gunstig verloopt. Een paar berichten over die samenspreking zijn tot ons gekomen. In een daarvan staat, dat Nesscher zijn tegenstander verzocht om toch zijn volk te verbieden „die ons dagelickes lasteren, en wtropen vor Capernaiten, Frissfreters, dat wi Christum met hant en haer opetten”, en als de ander daarop zegt, dat Nicolai hen wel heeft uitgescholden als te zijn „doorgeduevelt, overgeduevelt en ingeduevelt”, dan antwoordt Nesscher: „Philipus hefft die worde niet wt sinen coppe genomen, maer dat sint Luteri worden in den 8-en Tome Jena gedrucket”.... In een ander bericht staat, dat nu weer duidelijk gebleken is, dat Selnecker recht heeft, als hij zegt dat de Gereformeerden drie „L-len in haer wapen voeren: Lasteren, Lügen ende Logenen”. Na dit dispuut is de moeielijkheid voorbij; men heeft elkander de tanden laten zien.

In 1608 begon men een nieuwe kerk te bouwen in 't Kwakernaak, aan de oostzijde van de Botersloot. De oude kerk voldeed niet meer. Vroeger was zij een „schapenstal en als 't regent kan men er qualick droge in sytten”. De vraag was echter hoe het geld te krijgen, want het „moet mest wt 5 off 6 personen comen al wat hier gedaen wert”; de gemeente is arm, „'t sint noch all mest ambachtsluyden en de rest sint schippers en fyschers”; „tot solcken saeck yss von den luyden niet veell te verwachten, liever bliven se wt der kercken dan dat se veel geven souden”. Men vraagt daarom hulp aan Frankfort over Amsterdam. Als de kerkbouw begonnen is, komt de Overheid echter tuschen beiden, en wordt het gebouwde afgebroken; maar na eenigen tijd mocht zij toch haar plan verwerkelijken.

Inmiddels bleef de gemeente steeds uitzien naar een predikant. Nesscher werd al ouder en men wilde hier hebben een geleerden predikant. In 1609 kunnen zij krijgen een

predikant Melchior Becker, die door Keulen aan Amsterdam was gezonden en met wien men daar geen raad wist, maar zij zijn van hem niet gediend. Ook doen zij een poging om Antonius Aibonis uit Pinsum in Oost-Friesland te krijgen, maar dat gelukt evenmin. Daarom zijn zij blijde, wanneer Daniel Fett zich aanbiedt en men wil hem wel samen met Delft en den Haag beroepen, maar ook dit springt af en dan duurt het tot 1617 voordat men slaagt. In dat jaar — 18 Mei — beroept men Hieronymus Hirnius ¹⁾ uit Maagdenburg, die een drietal jaren in Leiden had gestudeerd. Nadat hij beloofd heeft zich aan de discipline en de ordonnantiën gewillig te zullen onderwerpen, gaat hij naar Wittenberg om zich daar te laten ordenen. Laat in het jaar komt hij terug en vangt zijn arbeid in de Rotterdamsche gemeente aan. Dadelijk is er eenige moeilijkheid met hem. Hij had beloofd geen nieuwigheden te zullen invoeren, en toch maakt hij op eigen houtje allerlei veranderingen ²⁾. Hij klaagt over de wanorde in de gezangboeken, over de vertaling van den Bijbel en zegt dat er verandering komen moet, want dat ons anders „te rechte wordt vorgeworpen 'tgene wat de Princessin van Parma den Duytschen vorsten vorwierp met dezen worden: „de Augsb. Confessie is geene Confessie maar eene Confusie”.

Deze opmerkingen en deze veranderingen draagt men nog, maar als Hirnius de broodbreking bij het Avondmaal

¹⁾ Zie S. J. Gesch. Ev. Luth. Gem. te Rotterd. blz. 57. Hirnius was geboren te Maagdenburg in 1590. Hij studeerde eerst in Duitschland en sedert 1614 in Leiden. 18 Mei 1617 te Rotterdam beroepen, liet hij zich te Wittenberg ordenen; om zijne verandering in de Avondmaalsgebruiken — afschaffing van den ouwel — werd hij Sept. 1624 van zijn ambt ontzet, maar de Stedelijke Overheid herstelde hem 27 Nov. in zijn ambt. In 1625 beschouwde de kerkeraad hem als afgesneden. Door zijn optreden was de gemeente in tweeën gescheurd. Hij stierf 30 Maart 1648 te Rotterdam en werd begraven in de Groote kerk.

²⁾ Zie N.B.L.N. II, blz. 181.

wil doorvoeren om de Arminianen te trekken¹⁾, dan breekt de storm tegen hem los, want van zoo iets wil men in Amsterdam niet weten. Dit alles valt voor nà 1618, in welken tijd er ook eene groote vermeerdering van doopelingen is, hetgeen samenhangt met de neiging van sommige Remonstranten, om hunne kinderen bij de Lutherschen te laten doopen. Wij zullen er dus niet over handelen en kunnen alleen concludeeren dat de gemeente Rotterdam in deze jaren langzaam wies, maar toch bleef een kleine gemeente.

Nog kleiner was de gemeente Delft en den Haag²⁾. Meermalen was hier vroeger reeds door Muykens en anderen eenige dienst verricht, maar pas in 1610 verkrijgt de gemeente vasteren vorm. Den 31^{en} Dec. besluit Amsterdam haar financiëel te helpen en weldra zijn de Delftenaren bereid Daniel Fett te beroepen, wat den 27^{en} Oct. 1611 ook geschiedt. Wel duurt het nog eenigen tijd voordat hij overkomt, maar is hij den 26^{en} Juli 1612 in Amsterdam geordend, dan heeft hij ook weldra intrede gedaan. Zijn komst is de beide gemeenten niet tot zegen.

Zoowel in Delft als in den Haag is het zielental gering. In Delft maken de graaf van Hohenlohe, die in onzen krijgsveld was, een kapitein, eenige bakkers, soldaten en handwerkslieden de kern der gemeente uit; in den Haag zijn er een 17 contribuanten, waaronder Johan Ernst,

¹⁾ Justus Zythopaeus, de vroegere Leidsche, nu Bredasche, predikant, is over deze ketterij geërgerd; hij schrijft 19 Febr. 1624 aan Bateveld: „Fuerunt nonnulli ex meis auditoribus praecedente septimana in Batavia, qui mihi retulerunt Episcopum Roterodamensem Hier. Hirnium die 18 Febr. in administratione sacrae coenae, more Calvinianorum, fregisse panem eo fine, ut Arminianos quosdam lucrifaceret, et invitaret hoc medio ad amplexandam nostram religionem”.

²⁾ D. N. Gesch. der Ev. Luth. Gem. te 's-Gravenhage, 1854, blz. 4 vlg.

hertog van Saxon-Weimar, de graaf tot Passau, Jhr. Scheel¹⁾, Adv. Damme, e.a., waaronder ook soldaten, Duitschers, die hier in garnizoen waren. Fett preekte in het Duitsch²⁾ en was ijverig in de weer. Hij heeft het te kwaad met „war-geesten”³⁾, waarover hij klaagt, maar nog meer met zichzelf, waarover hij helaas niet klaagt. Na korten tijd moet men ingrijpen in de droeve toestanden, die er in den Haag en Delft zijn, daar beide gemeenten zijn verscheurd. Fett blijkt een dronkaard te zijn en zich aan tal van andere zonden over te geven, en men weet geen anderen weg met hem in te slaan dan hem in 1615 te ontzetten van zijn ambt in Delft en daarna ook in den Haag. Daar „het Algemeen Consistorie echter de macht ontbreekt zijn besluiten uit te voeren” blijft hij nog jaren in deze gemeenten zijn droevigen arbeid voortzetten, totdat in 1619 Severus Hartung als predikant in den Haag komt, terwijl Andries Petersz.⁴⁾, een voorzanger uit Leiden, die in Delft

¹⁾ Reitsma en Veen, Acta V, blz. 314, 331, 337 vlg., 353, 361, 374. In 1619 heeft de Synode in Overijssel het druk over de Luthersche vergaderingen „binnen Campen ende Zwolle”; R. Heggerus, de paedagogus van den ed. Joncker Scheel is hun predikant; „de huijslyuden werden daerdoor wth der kercken tot Borne getrocken”. Zie boven blz. 431 n. 2.

²⁾ D. N. Gesch. d. Ev. Luth. Gem. te 's-Gravenhage blz. 7.

³⁾ Zie zijn schriftelijke Conferentie, blz. 540 n. 7 reeds genoemd.

⁴⁾ Andries Petersz. v. d. Linden was saaiwerker in Leiden, voorlezer in de kerk. Daar Fett èn in Delft èn in den Haag had te preeken, liet hij Petersz. wel den dienst verrichten, en wel „op den predikstoel”. Dit was niet geoorloofd; hij mocht de gemeente alleen stichten door het voorlezen van 'n Postille van de voorlezersplaats. Tijdens de troebelen met Fett was er een partij èn in Delft èn in den Haag, die zich aan hem bond, ook omdat hij in het Nederduitsch sprak. Hij was een man van buitengewone gaven; liet zich met een attest van Fett en van Zythopaeus, met voorbijgaan van het Algemeen Consistorie in Minden ordenen en trad daarna in Delft als predikant op. Daar hij schuld beleed aan Amsterdam, liet men hem evenwel tot het examen toe en daar hij „gelet hij handwerksman was, zeer voldoende was bevonden” — 9 Oct. — werd hij tot den predikdienst toegelaten en 15 Oct. 1618 te Delft ingeleid door Ds. C. Pfeiffer. Hij is nog een verdienstelijk schrijver geweest.

een tijd lang den dienst had vervuld tegen den wil van Amsterdam, belooft zich aan de besluiten van het Algemeen Consistorie te zullen onderwerpen en dan voor goed in Delft wordt aangesteld. Dat er in deze gemeenten noch van bloei noch van vooruitgang sprake is, spreekt van zelf; het is bijkans een wonder dat ze in dezen tijd niet zijn te gronde gegaan. Maar dank zij den steun van den Graaf van Hohenlohe en de Duitsche soldaten in Delft en den Haag bleven zij bestaan.

Dordrecht kan men in dezen tijd nog geen gemeente noemen. In 1616 en 1617 had het pogingen gedaan om hulp te krijgen van een Rotterdamsch predikant, maar dit was niet gelukt en ook Amsterdam moet hun 7 April 1617 schrijven, dat zij nog wat geduld moeten hebben, daar het hen niet helpen kan om alle veertien dagen dienst te hebben. In Augustus 1620 echter krijgt Dordrecht in Rudolphus Heggerus ¹⁾ haar eersten predikant en aanvaardt het dankbaar den steun dien Amsterdam het gaf, 100 daalders per jaar.

e. Middelburg, Breda, Antwerpen, Zwolle en Kampen.

Middelburg, dat in 1606 met zijn Duitsch schrijvenden predikant zeer tevreden was en dat den 1^{en} Maart aan Amsterdam mededeelt dat zij het exercitium publice in templo canendi hebben, moet kort daarop klagen over verstoring van de godsdienstoefening. Met Pinksteren kwam de Baljuw met drie dienaren de kerk binnen en eischte van den predikant dat hij dadelijk met hem mede zou gaan, terwijl hij van de aanwezigen het opperste kleed verbeurde. Het gevolg van dit optreden was, dat een tijd lang de godsdienstoefening niet kon worden gehouden.

¹⁾ Zie boven blz. 431 n. 2. Hij trekt in 1622 naar Leiden en sterft 1655.

Schultz vraagt in Juni aan Amsterdam een predikant naar Middelburg te willen zenden om voor de Magistraat de Confessie te verdedigen; hem was het niet gelukt, toen hij door de Calvinisten werd aangevallen wat hij toeschrijft aan zijn jeugd en zijn gebrek aan ervaring. Of Wilhelmi, die toen naar Middelburg trok, gelukkiger is geweest? Berichten hierover ontbreken, maar een feit is, dat niet alleen de Confessie der Lutherschen de Gereformeerden ergerde, maar ook hun politiek, die zij in Antwerpen hadden doen kennen. „Zij hebben ons odieux gemaakt, alsof wij ons binnen Antwerpen onbehoorlijk zouden hebben gedragen”, zoo klagen de Lutherschen, en voegen er bij: het tegendeel is waar „wij hebben met der daet de Magistraet bijgestaen tegens degeenen die voorsz. stadt in grooter onruste ende beroerte hadden gebracht”; zij komen aan met de getuigschriften van de Antwerpsche Magistraat, alsof de Gereformeerden veel konden voelen voor die getuigschriften, opgesteld door een Roomsche Overheid, waarin verklaard wordt dat zij die Overheid juist ter wille zijn geweest. Na eenigen tijd trekt ook het Middelburgsche onweer af en wordt den Lutherschen oogluikend toegestaan hunne godsdienstoefeningen weer te houden ¹⁾.

Het getal contribuanten neemt echter af. Schultz klaagt erover in 1613; hij zucht, dat hij in Middelburg „auf seinem Pathmo” moet blijven, terwijl het salaris niet eens meer wordt opgebracht; Amsterdam, in 1615 om steun gevraagd, antwoordt, dat zij zelf maar meer moeten opbrengen en beter hun plicht moeten doen, en denkt er niet over om Schultz elders te plaatsen hoewel hij er vaak om vraagt, maar laat hem figureeren op het drietal, dat voor de hoofdstad opgemaakt is.

¹⁾ Zie Resolutiën der Staten-Generaal, 11 Juli 1606; H. C. Rogge. Joh. Uytenbogaert en zijn tijd I, blz. 183. Ter wille van de Duitsche vorsten wilde men de Lutherschen een weinig ontzien.

Gelukkig komt Middelburg in ietwat beteren toestand doordat een van de stichters der gemeente, Duysterlo, haar bij zijn sterven bedenkt. Nu begint men ook pogingen aan te wenden een eigen geschikt bedehuis te verkrijgen, en, wanneer men in Febr. 1617 hiervan mededeeling doet aan Amsterdam en vraagt om onderstand voor het aankopen van een perceel, besluit Amsterdam om Middelburg Fl. 300.— te geven.

De gemeente blijft intusschen klein, wachtende op betere tijden.

In Breda was de Luthersche kring eenigszins in kracht toegenomen. In 1615 was Meissenius uit Bodegraven er wel eens heengetrokken, evenals vroeger Glaserus uit Woerden, maar pas in 1617 vinden wij er gewag van gemaakt, dat ze Fl. 200.— bijeen kunnen brengen en een predikant begeeren. Zij hebben het oog geslagen op Andries Petersz, den voorlezer uit Leiden, die door Fett in Delft was gekomen, en daar een deel van de gemeente om zich had vergaderd. Deze man, die „sonderlinge gaven” had, was bereid zich aan het Algemeen consistorie te onderwerpen ¹⁾. Maar daar komt niets van. Men heeft in Amsterdam andere plannen. Zythopaeus uit Leiden wil boete doen. Als hij dit gedaan heeft, moet hij weer ergens worden aangesteld en juist Breda, gecombineerd met Antwerpen, is voor hem dan zeer geschikt. Den 22^{en} Mei 1618 doet Zythopaeus openbare boete en denzelfden dag wordt hij beroepen naar Breda, welke gemeente onder hem voor korten tijd tot zelfstandigheid komt. Reeds in den beginne wordt haar bestaan moeilijk gemaakt door het optreden van de Overheid, die haar echter verder duldt, klein als zij is.

Antwerpen bergde ook nog steeds een kleine huiskerk binnen hare muren. Na 1590 schijnt eerst Ds. Cray haar

¹⁾ Zie blz. 552 n. 4.

te zijn voorgegaan, maar toen hij was overleden en Conrad Vietor geen neiging had het beroep daarheen aan te nemen, was Gosewinus Mulhemius in 1612 — 7 Dec. — beroepen. Hij neemt het beroep aan en wordt in Amsterdam tot den predikdienst ingezegend. Vóórdat hij Amsterdam verlaat vraagt hij om ondersteuning, ingeval hij uit Antwerpen verdreven mocht worden. Hij komt er eind December en blijft er tot Juli 1615, daar hij naar Leiden wordt beroepen om de plaats van Zythopaeus in te nemen. De toestanden in Antwerpen waren hem niet medegevallen. Men liet de kinderen doopen in de Roomsche kerk, en trouwde daar, de preek ging men hooren bij hem. Dit beviel hem niet, zoodat hij er over klaagde. Toen hij vertrok, was er in dezen eenige verandering gekomen. Na 1618 helpt Zythopaeus deze gemeente, maar de verwachting was in 1620, dat zij weldra zoude ophouden te bestaan. Van meer dan voortbestaan kan dan ook niet gesproken worden, want bloei kende de gemeente niet.

In Zwolle kwam bijna elk jaar een Amsterdamsch predikant bij van Tweehuizen of bij anderen om er een kind te doopen. Langzamerhand werd de kring iets grooter en men neigde er toe een vast predikant aan te stellen. In 1615 kwam Cremerius, die toen juist uit Haarlem weg was, hierheen en preekte eenige malen. Maar niet overal kon de dienst doorgaan. Zij werd echter na korten tijd geheel verboden en de getuigschriften uit Antwerpen, die ook hier dienst moesten doen om te bewijzen dat deze Vlaamsche Lutheranen onschadelijk waren, konden het besluit van de Magistraat niet wijzigen. In 1617 komt er nu en dan weer een Amsterdammer, die het Avondmaal bedient — 15 Sept. 1617 vraagt Zwolle om overkomst van een predikant en toezending van een doos hostien — en in 1618 zendt men er met een kleine aanbeveling heen Georgius Gesenus, een predikant, die uit de Rijnprovincie was verjaagd en van wien men hier nog al last had, omdat

men hem niet kon gebruiken en hem toch ook niet voortdurend kon steunen. Hij werd echter niet aangesteld ¹⁾ en zoo is Zwolle evenmin een georganiseerde gemeente als Kampen en Alkmaar. In deze beide plaatsen begint men zich om dezen tijd tot Amsterdam te wenden om een predikant, die bij hen het Avondmaal zal kunnen bedienen en doopen.

f. De invloed van de Lutherschen op hun omgeving uitgegaan.

Wanneer men het oog richt op de Lutherschen, zooals zij in het begin der 17^e eeuw in ons vaderland worden gevonden, dan ligt het voor de hand dat Amsterdam een vooraanstaande plaats onder hen heeft ingenomen. Daar toch was de eenige gemeente te vinden, die iets beteekende, en die op eigen beenen kon staan; alle andere gemeenten hadden meer of minder hulp van Amsterdam noodig. Geen van allen — Woerden schijnbaar uitgesloten — vond hier een toebereiden bodem, waarop zij groeien kon; allen moesten met meer of minder moeite

¹⁾ Een van de predikanten uit de Rijnprovinciën, die getracht heeft hier een plaats te vinden; een man van zeer eigenaardig zedelijk leven, die in zeer armoedige omstandigheden in 1607 in Amsterdam is en dan reeds aan Zwolle wordt aanbevolen. Hij leidt daarna een zwervend leven, is in 1608 te Aken waar hij „mit hellem tage nicht durffte über die Strassen gehen”; hij verneemt daar „mit betrübtem Herten dass das Dorf Bodegraven — waarop hij hoopte — wie auch andere Plätze durch Versäumnis, Abfall und unehrbaren Wandels etlicher Prediger oder Lerer zum Calvinismo kommen ist”. In 1609 is hij te Düren en Linnich, te Stolberg e. e. en verwacht dat hij, als de zaken goed loopen, Superintendent zal worden. Maar de zaken loopen niet goed en dan komt hij weer in grooten nood; in 1619 is hij in Bodegraven voor een half jaar als „lehn-pastor”. Zie Reitsma en v. Veen Acta III, 400; den 25^{en} Sept. gaat hij er van daan om zijn vrouw te zoeken, van wie hij in een paar maanden niets gehoord heeft. Georgius Gesenus ex Anhaltinis Sanderslebiensis heeft een leven geleid, welks historie nauw verbonden is met de geschiedenis van Aken en de Rijnprovincie en even droevig als deze.

in het leven worden geroepen en worden gehouden. Met uitzondering van Amsterdam, dat het voorrecht had, veel vreemde en daaronder gegoede elementen tot zich te zien komen, zit er weinig groeikracht in de gemeenten, evenmin als het vermogen zich sterk naar buiten te kunnen openbaren. De Gereformeerden ergeren zich over de samenkomsten der Martinisten, Ubiquitisten, Lutherianen, enz., niet omdat die zoo gevaarlijk zijn voor het volk, of omdat er zooveel heengaan, waardoor hunne eigene kerken schade lijden, maar omdat de Gereformeerde leer de eenige is, die hier geëxerceerd mag worden en die Lutherschen naar hunne meening zoo 'n slecht politiek verleden hebben. Antwerpen's geschiedenis is hun niet uit het hoofd gegaan en de mislukking van hun toenmalig optreden door dat der Lutherschen. Achten zij het soms noodig hen openlijk aan te vallen, dan bestrijden zij de Ubiquiteitsleer, die in hun oog het zwakste punt is van de Luthersche leer, waaraan zij bovendien tal van aanklachten tegen de Lutherschen kunnen verbinden, die op het volk indruk maken; maar bang, dat die leer veel aanhang zal vinden, zijn zij niet. En — wat doen de Lutherschen daartegenover? Zij treden apologetisch op. Zij stellen een Confessie op over de Ubiquiteit; dienen bewijzen in, dat ze in Antwerpen tot groote tevredenheid van de Magistraat zijn opgetreden, dat ze de Roomsche Magistraat hebben geholpen om de orde te bewaren tegen de oproerstichters en vergeten dat de geestverwanten van die oproerstichters nu in de Noordelijke Nederlanden de toongevers zijn. Wat in 1560 en volgende jaren plaats had, toen er een krachtige propaganda voor het Lutherdom werd gedreven — zij het dan ook van uit den vreemde, van uit Wesel —, geschiedt nu niet meer. Er komen van de Lutherschen bijkans geen boeken uit. De werken, die verschijnen, zijn geschriften van Ligarius, catechisatieboekjes, een nieuwe uitgave van een gezangboek, maar geen geschriften, waarin zij trachten de waarheid hunner leer

tegenover die van de tegenstanders uiteen te zetten. Dat zij hieraan geen behoefte hebben, dat zij ook het Amsterdamsche geschrift over de Ubiquiteit niet uitgeven, voordat zij aangevallen worden en die aanval hun kwaad doet, wijst er op, dat zij tevreden zijn, wanneer zij hier maar vredig en gerust kunnen leven. Zij denken er niet aan Nederland voor het Lutherdom te winnen, invloed op het eigenlijke volksleven uit te oefenen, maar zijn al dankbaar, als zij hier in eigen kring kunnen samenkomen zonder gemoles-teerd te worden.

Daarom is hun invloed ook zoo gering. Aan den anderen kant werkt hiertoe mede hunne groote innerlijke gedeeldheid. Wat heeft het een moeite gekost om den strijd over de erfzonde te doen bedaren! Plaatsen als Middelburg, Woerden e. a. hebben een belijdenis over de erfzonde, omdat het ondertekenen van zulk een belijdenis een weg schijnt te zijn, waarop men de te heftige predikanten tot bedaren kan brengen. En, als die strijd ietwat is geluwd, zijn er weer andere moeilijkheden. Leiden heeft het 't eerst met Muykens en dan met Zythopaeus te kwaad; den Haag en Delft lijden door het optreden van F'ett; Utrecht is in den beginne gescheurd, Haarlem komt maar niet tot vrede en als Rotterdam begint tot bloei te komen, is de kwestie-Hirnius een brandende kwestie geworden.

Deze kwestie valt buiten ons bestek ¹⁾. Zij raakt niet alleen de vraag van de broodbreking bij het Avondmaal, maar ook deze vraag: „kunnen de Lutherschen, door in hun Avondmaalsgebruiken de Gereformeerde gewoonte te volgen, de opkomende Remonstranten tot zich trekken?” Hirnius meent van ja, Amsterdam is te Duitsch-Luthersch om voor deze kwestie te voelen; „wie niet met den ouwel het Avondmaal viert, blijve buiten de Luthersche kerk” zoo denkt men hier en hiernaar handelde men.

¹⁾ Zij komt op na 1618.

Het is dan ook volkomen verklaarbaar dat de Remonstranten in dezen tijd niet Luthersch zijn geworden. Was de Luthersche kerk een zuiver Nederlandsche geweest, gedragen door een Nederlandsche volksstrooming, dan zoude men er zich over kunnen verbazen, maar nu waarlijk niet. De rekkelijken uit de zestiger en zeventiger jaren, die geen bezwaar hadden om de Augsb. Confessie te belijden, waren niet-Luthersch en stelden zich in de Avondmaalsleer niet aan de zijde van Luther. Zij waren noch geestverwanten der Gnesio-Lutheranen, noch der strenge Calvinisten, want de Praedestinatieleer in haar scherpe formuleering aanvaardden zij ook niet. Zij waren zichzelf. Deze strooming, die in het volksleven zelf leeft, schijnt mij in het latere Remonstrantisme weer boven te komen.

De overeenkomst tusschen Lutherschen en Remonstranten beperkt zich in deze dagen tot de leer over den vrijen wil. Hieruit is te verklaren dat — maar niet van Luthersche zijde — wordt uitgegeven een vertaald tractaat van Melanchton, getiteld: „*Van de oorsaken der Sonden ende dat de mensch niet tot der sonde ghedwonghen en is ook noch niet ghedwonghen en wordt*”¹⁾ en ook, dat de Lutherschen voortdurend door de Gereformeerden als Arminianen worden uitgekreten, zooals bij den bouw der Haagsche kerk en elders. Maar aan den anderen kant is hieruit te verklaren, dat de aanklacht tegen de Lutherschen opkomt, dat zij niet meer zijn wat zij heeten, dat zij zijn „Nieuwe Lutherschen”. Waar is toch hun gebondenheid aan wat Luther heeft neergelegd in zijn: „*Servum arbitrium. Dat is Een wytnement Tractaet van de knechtelijke wille Verclarende dat*

¹⁾ Dit tractaat is gedrukt bij Matthijs Bastiaenssen te Rotterdam. Cat. Burgersdijk en Niermans, Leiden. Dec. 1907, No. 764. De Luthersche drukker in Rotterdam is Jan van Geelen. Hij woont in een huis van de kerk. 18 Oct. 1609 vragen de Rotterdammers aan Amsterdam of zij ook een goed boek weten om te drukken, dan kunnen zij hem werk geven.

de Vrije-wille niet en is: gheschreven teghen Erasmus van Rotterdam. Tot Deventer bij Jan Christianus, 1610"¹⁾? Zijn zij niet afgevallen van hem? Kan Caspar Grevinckhoven, „die het leugenachtige boexken van de nieuwe Luyterschen heeft" niet terecht zeggen „dat sij — de Gereformeerden — in hunne kerke hadden de rechte confessie", gelijk hij in Rotterdam den 24^{en} Mei 1617 deed? Heeft Neodorpius niet in menig opzicht gelijk, als hij in een tractaat, dat in 1614 bij Isaac Schilders in Middelburg vertaald uitkomt²⁾, en dat tot titel draagt: „*Extract uyt den recht-ghevoelenden Luthero, nieulick door eenen lief-hebber der waerheyt overgeset*" tracht aan te toonen, „dat de Lutherschen van de Augsb. Confessie afgevallen zijn, dat zij in veel stukken de Papisten gelijk zijn en dat het in der eeuwigheid onmogelijk is een oprechte eenigheid te hebben tusschen hen en de leeraars der christelijke kerk?" De Lutherschen, die het met de Arminianen eens zijn, zijn het niet eens met Luther, zoo denken de Gereformeerden en terecht; de Arminianen, die het niet met ons eens zijn in de Avondmaalsleer zijn niet Luthersch, zoo denken de Lutherschen en niet minder terecht. En de Arminianen? Zij denken er niet over om den gunst der Lutherschen te zoeken. Uytendogaert, Episcopijs e. a. doen geen moeite om één weg met de Lutherschen te gaan, al willen zij de Augsb. Confessie wel belijden³⁾

¹⁾ Amsterd. Bibliotheek.

²⁾ Biblioth. Duncaniana.

³⁾ Een opmerkelijk verschijnsel is toch dat men op de Synode van Gorinchem van 1606, waar Uytendogaert ook is, die de Lutherschen in Woerden tegenwerkte (zie Rogge I, 182) en van hunne organisatie niet weten wilde, bereid is de Augsb. Confessie te onderteekenen, wanneer de Lutherschen ook de Nederl. Geloofsbelijdenis willen aanvaarden; het besluit wordt uitgesteld tot een Generale Synode (Reitsma en v. Veen, Acta III, blz. 253); in de „Gravamina op de Synode van Gorinchem 1606 in te leveren... namens de classis van Rotterdam en Schiedam" (H. Q. Janssen, Kerkherv. in Vlaanderen I. blz. 204/5; Rogge I, 183), wordt dit

en al zijn er onder hun volgelingen, die in Rotterdam hunne kinderen bij Hirnius, den leerling van Episcopus, laten doopen en al hebben zij grooten aanhang in Woerden, waar de Contra-Remonstranten pas in 1617 vergaderen en in Nieuwkoop, waar jaren geleden een Lutheraan preekte. Dat Woerden Remonstrantschgezind is, is gedeeltelijk misschien toe te schrijven aan invloed van Ligarius, maar dan moet hij den invloed van den Praedestinatiaanschgezinden Saliger hebben teruggedrongen. Men kan niet met grond beweren, zooals Schultz Jacobi gedaan heeft, dat in de Remonstranten de eigenlijke Luthersche reformatie van Nederland weer boven komt, want daar staat lijnrecht tegenover dat er juist in Overijssel, waar men in 1566 de Augsb. Confessie beleed, en in Kuilenburg, waar men in dat jaar ook Luthersch heette, geen Remonstranten zijn en dat het Remonstrantisme juist bloeit in Zuid-Holland, waar in 1567 geen Luthersche strooming was.

Het zal zeer bezwaarlijk vallen om te bewijzen, dat er van de Lutherschen invloed op de Remonstranten is uitgegaan. Voor zoover ik oordeelen kan, is hij er nooit geweest, al waren de Lutherschen welwillend tegenover de vervolgd wordende Remonstranten gezind en al stond men te Amsterdam toe, dat Remonstrantsche ouders hunne kinderen bij hen lieten doopen, wanneer zij verklaarden, dat de Doop een krachtig middel ter zaligheid is van God ingesteld ¹⁾.

besluit omschreven op de wijze zoo als de Gereformeerden het altoos omschreven, dat men bedoelt: de Augustana naar den zin der opstellers (Melancton), en zoo goed gevonden. Doch — dit besluit is Zuid-Hollandsch en nooit is door de Lutherschen de vraag overwogen of zij ook de Ned. Geloofsbelijdenis zouden onderteekenen. Dit zouden zij ook niet gedaan hebben. De houding der Gereformeerden is meestal voor de Augsb. Confessie sympatiek geweest, maar de Lutherschen waren niet bereid hun Ubiquiteitsleer, waarvan noch de Conf. Augustana Variata, noch de Invariata gewaagt, te laten, en de Lutherschen in Nederland waren Ubiquitisten.

¹⁾ D. N., Leer v. h. H. Avondmaal, blz. 55.

Evenmin hebben de Lutherschen in dezen tijd invloed uitgeoefend op andere kringen van ons volksleven. De eenige vraag, die hen belang inboezemde, was deze: hoe kunnen wij hier vredig leven, onze Confessie belijden en onze eigene godsdienstoefeningen hebben, zooals onze vaders ze hadden in Antwerpen en onze bloedverwanten ze hebben in Duitschland, terwijl zij daarbij uitgingen van de meening, dat zij de ware belijders der Augsburgsche Confessie waren, en dat die Confessie de waarheid was. Een aparten kring in het Noord-Nederlandsche volksleven vormen zij, ongeveer zooals de Doopsgezinden, maar dan minder Nederlandsch, doch voornamelijk Duitschgezind en Duitschverwant. En op groote handelsplaatsen als Amsterdam was de Luthersche kerk de kerk der Duitschers en Oostlanders, door het volk in een van zijn liedjes genoemd: de Mofsen en Knoeten.

De Luthersche kerk is tusschen 1588 en 1618 in Noord-Nederland geworden een kleine zelfstandige kring, bijkans afgesloten naar buiten, zonder invloed op het eigenlijke volksleven, een kring, die doordat hij in 1614 werd georganiseerd het karakter had van kerkgenootschap.

§ 3. *De Synode van 1614 en de werkzaamheid van het Algemeen Consistorie tot 1618.*

De Synode van 1605 had niet veel anders bewerkt dan dat men de wenschelijkheid van een eenheid in leer en ceremoniën had erkend en het optreden van Amsterdam gesanctioneerd was. Natuurlijk was dit niet alles wat men wenschte; het was slechts het zetten van de eerste schrede op den weg, die verder moest worden afgelegd. De behoefte om daarop voort te gaan, deed zich telkens gevoelen als er voor de verschillende gemeenten donkere dagen aanbraken, waardoor haar bestaan zoowel innerlijk als uitwendig

werd bedreigd. Den 4^{en} Juli 1614 stelt Ds. Wilhelmi aan het Amsterdamsch consistorie voor „om jaarlijks eene vergadering te beleggen van de verschillende predikanten en gedeputeerden om zodoende orde en regel in onze gemeenten te houden”. De zaak wordt besproken en den 1^{en} Aug. aan den Secretaris opgedragen om alle gemeenten aan te schrijven voor eene vergadering te Amsterdam, waar zij allen vertegenwoordigd moeten zijn door haar predikant en door een of twee gedeputeerden. Bericht van de punten, die een onderwerp van bespreking zullen uitmaken, zal haar te voren worden toegezonden. De vergadering zal worden gehouden den 30^{en} September, op Michaelisdag.

Dat de moeielijkheden, die er waren, de aanleiding tot deze oproeping uitmaakten, zal in den convocatiebrief, die mij niet onder de oogen kwam, wel zijn aangegeven; dit blijkt ten overvloede uit een schrijven van de gemeente Middelburg van 25 Sept. 1614¹⁾. De Middelburgers richten zich daarin tot Hendrik Duysterlo in Amsterdam en vragen hem, die „naest Godt is een van de voornaemste fondateurs ende stichters van onse kercke alhier”, „doch onsen lieden met raet ende daet te assisteeren” „naerdemael dat onse Commissarissen — Ds. Schultz en J. van Driel de Jonge — beyde noch wat Jonck sijn ende wel goeden raet van doen hebben”. Omdat zij hem alleen goed kennen in Amsterdam, schrijven zij in dezen zelfden brief, die aan het Consistorie gericht had moeten zijn, ook het volgende: „Ued. gelieve te weten hoe dat wij verstaen hebben dat onse seer waerde heeren ende beminde medebroeders predicanten ende ouderlingen eenen gemeynen Synodum ofte vergaderinge van

¹⁾ Arch. Ev. Luth. Gem., sub Amsterdam en Middelburg; hier is ook aanwezig het Protocol der Algemeene Consistorial-Saecken, Littera A, waarvan de laatste notulen zijn gedateerd 21/23 Juli 1620. — De brief van Woerden is te vinden sub Woerden in dato. Zie voorts S. J. Gesch. d. Rotterd. Gem., blz. 49 vlg.; D. N., Amsterd. Gem. blz. 69 vlg.

leeraers ende voorstanders van onse kercken bestemmet ende beschreven hebben voornamelycken daeromme dat alle twist, scheuringe ende oneenicheyt die in de gemeynten mochte geresen sijn afftedoen ende daertegen goede ordinantie ende bestendige eendracht in leeren, leven ende ceremoniën te ordonneren ende in te voeren het welck voorwaer tot opbouwinge van Godts kercke ende tot goeden vrede seer dienstelycken syn sal want sonder eenicheyt gheen ryck lange dueren of bestaen mach". Zij zenden hun afgevaardigden, en evenzoo doen de gemeenten Utrecht, Leiden, Rotterdam, Haarlem en Antwerpen. Amsterdam is natuurlijk vertegenwoordigd; ook Wirichius is er, de „oude man”, maar niet gekomen zijn Delft en den Haag, om de groote „schandalen”, die er zijn, en ook niet Woerden.

Woerden was er wel geweest in 1605. Men klaagde er daarom over, dat het nu niet was gekomen. Toch had Woerden duidelijk aangegeven, waarom het niet kwam en zijn bezwaren tegen eenige voorstellen doen kennen. De Synode van 1605 had geen organisatie in het leven geroepen, zij had geen besluiten genomen van bindende kracht, zij was een samenkomst geweest, die uiting gaf aan het verlangen naar meer eenheid. Maar nu er voorgesteld wordt, dat de verschillende gemeenten zich zullen stellen onder een Bestuur, nu heeft Woerden bezwaar. Den 28^{en} Sept. schrijft het aan Amsterdam:

„Wij hebben oock welbehagen aan goede christelycke ordonnantien; ons is niet onbekent wat voor een edele schat vrede ende eenicheyt is” maar „het dunckt ons niet geraeden een Algemeene vergadering aen te stellen oft bij derselven te compareeren, om oorsaecke der tegenwoordige onrusten”. „Die van de Geref. religie zelfs mogen zonder bewillinge van E. Heeren Staten geene zoodanige vergaderingen houden” en „wij moeten alle occasie vermijden waermede onse tegenpartijen ons souden moghen beschuldigen”. Behalve dit bezwaar heeft het nog een ander, een

meer principiëel. Het is tegen een Algemeen Bestuur. „Door aenstellinge eenes zoodanigen Algemeenen Consistorii zoude cesseren, vervallen ende tenietgaen eens yegelycken gemeentes eyghene ende tot nochtoghebruyckte vrijheyte, enz.” Het wil dus handhaven de autonomie der gemeente; een autonomie, die tot nu toe was blijven bestaan, ook al nam men den steun aan van Amsterdam, en dit beginsel heeft het niet laten vallen. Dan heeft het een bezwaar, aan eigen geschiedenis ontleend: de instelling van zulk een Consistorie is „recht contrarie de acten, die wij van de E. Heeren Staten hebben, ende op den naem van de Burge-meesters van Woerden gegeven ende gegunt sijn, dat dselve mogen beroepen een ofte twee predigers van de Augsburgsche Confessie hetwelck in dusdanige gevallen soude comen te cesserende alleen aen de macht des Consistorii staen soude”. Een derde practisch bezwaar is: „zulk een algemeen Consistorie sal meer onrust en oneenicheyt als eenicheyt verwecken, wanneer eenighe gemeenten haer soudent beclaghen van ongerechte vonnissen deses Consistorii”.

Amsterdam acht deze bezwaren gering. De Synode komt Dinsdag 30 Sept. 1614 bijeen. Aanwezig sijn 24 leden. Meesterman fungeert als Secretaris. Wilhelmi, de oudste predikant, opent het samenzijn met gebed. Hij zet het doel der vergadering uiteen en leest de te behandelen punten voor. Achtereenvolgens worden zij op de drie dagen, waarop men bijeen is, besproken.

Het oorspronkelijke plan was, dat er jaarlijks eene Algemeene vergadering gehouden zoude worden, waarop elke gemeente door haar leeraar en door een of twee gedeputeerden zoude vertegenwoordigd worden. Zoo had Amsterdam het voorgesteld, maar dit achtte men onnoodig. Men zoude samenkomen, zoo vaak het in te stellen Algemeene Consistorie het noodig achtte. Dat men in die vergadering spreken zoude over hetgeen dient tot bevordering der kerk en over de zwarigheden, die ontstaan waren, achtte

men goed, maar men had er bezwaar tegen om als doel van dit samenzijn uit te spreken: „Insonderheyt sal men oock beramen hoe de algemeyne swaricheyden te keeren sijn die wij van onsen teghenpartijen soudent vreesen hebben”. Deze zinsnede werd uit het oorspronkelijk ontwerp geschrapt; men „beveelt dit aan de voorsienicheit des alwetenden Godts”.

Het instellen van een Algemeen Consistorie vond geen bezwaar. Men besloot het te doen bestaan uit drie leeraars, waaronder één Amsterdammer en drie politicque mannen „te kiezen uit sulcke gemeenten, waaruit geen predicant vercoren was, behalve Amsterdam, die altijd ook een politicq vertegenwoordiger sal hebben”. Het Algemeen Consistorie zoude in Amsterdam vergaderen; en jaarlijks zoude één predikant en één politiek lid aftreden.

Daarop besloot men aan dit Consistorie op te dragen „de macht, respect en authoriteyt” uitgesproken in deze alinea: „Met deses Consistorii raedt ende wille sal geschieden de beroepinghe ende affdankinghe van leeraers bij allen ende elcke ghemeeynten”. Tot nu toe was dit in werkelijkheid altoos geschied met raad en wil van Amsterdam, maar toch was elke gemeente vrij geweest om eigen weg te gaan. Van nu aan geven de gemeenten het recht der beroeping uit handen en betreden den weg, die tot opheffing harer autonomie kan leiden. Woerden heeft het gevoeld, daarom had het geweigerd ter vergadering te komen; onderteeckent het nu later toch de acta der vergadering dan doet het dit, omdat het verstaat, dat het Consistorie niet kan hebben „dwingende” macht, gelijk trouwens weldra maar al te duidelijk blijkt.

Voorts wordt „eenmoedelyck onsen christenen verboden dat niemant onder deselve yet sal moghen laten drucken, sonder 't selve eerst ende vooral den Alghemeynen Consistorio aen te gheven ende consent daervan te hebben”. Dus ook boekencensuur!

Dan komt ter sprake de vraag of het niet noodig is,

dat door alle gemeenten maar ééne Agenda wordt gebruikt. De vergadering vindt het nuttig en goed. Het was ook reeds vastgesteld tien jaar geleden; maar — zoo spreekt men uit — „er is nog ongelyckheyt, daerom sal men met soete sachtmoedighe redenen tot dese ghepresene ghelyckformicheyt vlytelyck vermanen, opdat gheen verschil inde administratie der Hoochweerdighen Sacramenten en worde bevonden”. Het ideaal der uniformiteit, bijna noodzakelijk voortvloeiend uit den geest van centralisatie, wordt hier gehuldigd! De motieven, die ervoor pleiten, zijn ons niet genoemd: „het is nuttig en goed”. Woerden had anders in zijn schrijven er op gewezen, dat er ook bezwaren tegen waren. Ja, zoo schrijft het, eenheid in ceremoniën is „een middeldingh, dat gedaen can werden, doch dunkt ons dat men hierinne een yegelycke gemeente wel toelaeten mach en behoort haere christelycke vryheyt om in denselve te handelen nae gelegentheyt van yeder gemeente wat dselve voor het nuttelixste, bequaemste ende tot opbouwingh dienstelicxste te wesen duncket, want men sal de prophecien niet dempen en over den clerum niet soecken te heerschen. Soo maecken oock ongelycke ceremoniën geen ongelycken gheloove. Soo is noch bekandt die Franckfoortsche affscheyt ¹⁾: Een yeghelycke standt der Augsborschische Confessie toegedaen sal in sijnen landen en kercken de ceremoniën alsoo aenstellen, dat sij den woordt Godes en alsoo der onveranderden Augsb. Conf. welcke op het woord Godts gegrundet, niet tegen sijn”. Woerden handhaaft het beginsel der gemeentelijke vrijheid, helaas al te spoedig ook in de Nederlandsch-Luthersche kerken verloochend! Eenheid van ceremoniën moet er zijn. Middelburg moet zijne afwijkingen in de Avondmaalsbediening laten varen ²⁾.

¹⁾ Zie voor de geschiedenis van het Frankfurter Recesz van 18 Maart 1558 o. a. H. R. E.³ VI, 169 s. v.

²⁾ Zie mijne Luth. kerk in Nederland, blz. 21.

Ook houdt de vergadering zich een tijd lang bezig met de Antwerpsche aangelegenheden. Gosewinus Mulhemius, de Antwerpsche predikant, leidt de bespreking in. Hij vraagt: „Oft niet beter ende raedtsamer ware (om de kercke aldaer te behouden) dat men de jonghe kinderkens tot der papisten priesterdoope brachte ende aldaer protesteerde, dat men de kinderkens alleenlijke na de Instellinge Christi ende der Heyligen Apostelen begheerde gedoopt te hebben, met verclaringhe dat de ouders aan haerder priester bijgeloove (afgoderije mocht men segghen) van zoudt, speeksel ende andere Phantasye haer gemeyn daertoe te gebruycken gants geen genoegen noch behagen en hebben, als die de Augsburgsche Confessie toegedaen sijn;

Oft dat het beter ende raedtsamer ware, dat de ouders eenen reynen predikant binnen haere stadt oft van buyten daertoe roepende ende bestellende hare kinderkens van denselven stracx lieten doopen na de ordinantie Christi ende der H. Apostelen;

Ende dat dan gewisselijk de Ghemeente aldaer soude comen te declineeren ende wel eyndelyk te vergaen?”

Deze zaak brengt de gemoederen in beweging. Men is vergeten, dat de vaderen tusschen 1567 en '80 niet anders handelden dan hier is medegedeeld ¹⁾ en oordeelt nu heel kras over dit optreden der Antwerpenaren. Over het laatste punt wil men niet spreken, „dit ginge Godts almachtigheyt veel te na”, maar wel over het andere. En dan besluit men dit: Christenen, die de reine leer hebben en hunne kinderen niet naar de instelling van Christus laten doopen, zou men voor huichelaars houden; een protest tegen de Roomsche gebruiken baat niet; als het ernstig gedaan wordt, worden de ouders even goed in moeielijkheid gebracht, als wanneer ze een ander predikant laten komen. Men mag ter wille van gevaar in een zoo hooge

¹⁾ Zie boven, blz. 48, 129 en 296.

zaak als de Doop, Gods ordinantie niet terugstellen. „Wat hadden haer sooveel duysent martelaren soo affgrijselijk ombrengen te laten behoeft, wanneer gheen sunde en waer gheweest, dat reyn bekentenis te laten vallen ende met de goddeloosen te huyshouden. Etiam lingua praecida balbutiat veritatem. Wanneer schoon de tonghe afgesneden wort, sal se gelycke wel de waerheyt stamelen, spreekt de H. Hieronymus”.

Als dit besluit genomen is, al wil men ter wille der zwakken wel eerst in goedertierenheid vermanen, voordat men krasser optreedt, spreekt Mulhemius uit, dat hij dan maar liever niet naar Antwerpen teruggaat; tegen de moeielijkheden, die hieruit zullen voortkomen, ziet hij op. Men steekt hem echter een hart onder den riem en zoo belooft hij toch te gaan.

Nadat nu nog besloten is dat men de afwezige gemeenten zal verzoeken de Algemeene kerkordonnantie, die in overeenstemming gebracht zal worden met de besluiten dezer vergadering, aan te nemen, een deputatie zenden naar Woerden om bij deze gemeente aan te dringen, dat zij zich bij de Algemeene vergadering aansluite en eene naar Delft, om de groote schandalen aldaar te doen ophouden, en nadat nog is vastgesteld, dat de acta dezer vergadering door Petrus Meesterman ter aggregatie aan de verschillende gemeenten zullen worden voorgelegd, wordt deze vergadering den 2^{en} Oct. gesloten.

De vergadering is in menig opzicht zeer belangrijk geweest. Nu zal echter moeten blijken of het ingestelde Algemeene Consistorie macht heeft zich dan te doen gelden, wanneer het besluiten neemt, die de gemeenten niet naar den zin zijn. Weldra wordt dit openbaar.

Er zijn moeielijkheden in een paar gemeenten. Eerst in Delft. Daniel Fett is hier predikant; door zijn optreden is de gemeente verscheurd. Het regent aanklachten tegen hem. Hij heet een dronkaard, een openbaar leugenaar, een vrou-

wen-smijter, een lasteraar enz. Het Algemeen Consistorie gaat er heen om vrede te stichten; 16 en 17 Juni 1615 vergadert het in Delft, maar zonder vrucht. Er is een partij vóór en eene tegen Fett. Als het nu den Consistorialen blijkt, dat de aanklachten helaas! waar zijn (Fett erkent zelf, dat hij „ettelycke mael was droncken gewesen, hy was ooc een mensch die sondigen coste”) en zij op grond daarvan uitspreken, dat Fett niet waardig is predikant te wezen, zegt hijzelf, „dat hij een mensch is en geen Engel” en zegt zijn aanhang, dat de Consistorialen „hare eyghene kercken hebben te regeren en thuys kunnen blijven”, en dat Delft Fett houdt. Er ontstaat dan een vechtpartij en de Consistorialen vertrekken.

Nu pogen dezen den Graaf van Hohenlohe te bewegen om tot heil van de gemeente op te treden, maar dit baat niet. Den 30^{en} Sept. vergaderen de Consistorialen weer in Amsterdam. Op deze vergadering komt Fett ook; hij is bereid schuld te belijden. Hij onderteeckt een belijdenis van boete. Maar, al wil het Consistorie hem nu wel handhaven, hij kan niet weer naar Delft gaan. Want Joris Stevens, een van zijn tegenstanders, wil hem niet toelaten in de kerk en — zoo zegt deze — „hij hadde dat predickhuys te Delff gehuurt, woude oock daerin laten prediken diet hem beliefte, woude sien wie hem dat soude verbieden”. Fett wordt dan afgezet in Delft; hij mag echter in den Haag blijven. Maar zoo wint men Joris Stevens niet. „Ik gehoorzaam niet”, zegt hij, en dit is zóó waar, dat Ds. Pfeiffer den 8^{en} April 1616 in een vergadering van het Amsterdamsche consistorie uitroept, dat „aan het Algemeen Consistorie de macht ontbreekt om zijn besluiten uit te voeren en het de vraag zal wezen of het gewenscht is dat het blijft bestaan”.

Pfeiffer was niet ten onrechte zoo pessimistisch. Dezelfde Joris Stevens uit Delft stelt nu den voorlezer van Leiden, Andries Petersz. als predikant van Delft aan, en dit is geheel wederrechtelijk. Want van Petersz. wordt ge-

zegt: „Hij heeft niet gestudeerd, hij is te jong, het was beter als hij saaiwerker bleef”. Maar of men dit al uit Amsterdam schrijft, en of men hem al excommuniceert, het baat niet. Den 3^{en} Juni 1617 verneemt men, dat Petersz. naar Duitschland is om geordend te worden en den 7^{en} Juli ontvangt men bericht, dat hij werkelijk te Minden geordend is op een aanbeveling van Ds. Fett en van Ds. Zythopaeus, die beiden door het Consistorie waren bestraft, en in hunne bediening geschorst. En alsof dit nog niet genoeg was, vraagt Petersz. zelfs of men hem in Amsterdam wil inzegenen. Men is kwaad over dit schrijven en acht den brief niet waard om er op te antwoorden. Waar was de macht van het Algemeen Consistorie?

In Leiden is er ook een onverkwikkelijke zaak, waarin Justus Zythopaeus is betrokken. De nicht van „Tanneke in den gouden Huyve” dient een aanklacht tegen hem in; hij heeft haar trouwbeloften gegeven en houdt ze niet. De zaak wordt onderzocht en blijkt zeer ernstig te zijn. Men dringt er bij Zythopaeus op aan, dat hij zijn belofte zal houden, maar hij weigert. Den 30^{en} Juni 1615 zet men hem af. Hier is de kerkeraad het met het Algemeen Consistorie eens, maar de gemeente deelt hun gevoelens niet. Zij wordt in twee partijen verscheurd, maar als Zythopaeus ziet, dat hij niet vordert, wanneer hij zich tegen het Consistorie verzet, en de gemeente verwoest daar hij zoo niet leven kan, en zijn geweten hem van schuld overtuigt, vraagt hij aan, op welke voorwaarden hij weer kan worden aangenomen. De zaak wordt ernstig overwogen, en daarna wordt hem medegedeeld, dat hij zijn vroegere verloofde moet afkoopen en zich met haar moet verzoenen, en dan wordt in overleg met de predikanten van Haarlem, Middelburg en Rotterdam het ceremoniëel voor eene openbare boetedoening vastgesteld. Den 22^{en} Mei 1619 doet hij, op een der gemeene banken voor den predikstoel gezeten, in de Leidsche kerk openlijk boete en wordt hem vergiffenis

geschonken. Daarna wordt hij in zijn ambt hersteld, waarna hij echter weldra naar Breda trekt. In dit geval zegevierde het Algemeen Consistorie; hier moest niet in een machtsvraag, maar in een zedelijke vraag beslissing worden genomen.

In Haarlem zijn er telkens moeielijkheden; in 1617 bereiken zij een bedenkelijke hoogte; er komen klachten in tegen Jan Janssen, een van de groote mannen in de gemeente, maar het Algemeen Consistorie treedt niet meer krachtig op, het zal hem „soetelijk” schrijven. Na jaren is de zaak eindelijk geschikt; ook hier is het een machtsvraag van zeer ondergeschikte beteekenis: wie heerscht?

In Leiden wordt in 1618 Fluggius uit Lübeck beroepen. Het Algemeen Consistorie billijkt de keuze en heeft geen bezwaar, dat Fluggius in de Nederlandsche kerken predikant wordt, maar wel heeft het bezwaar, dat hij dadelijk naar Leiden gaat; daarvoor acht men hem te jong. Men „besluit” dan ook hem een jaar in Amsterdam te laten. Maar, Leiden legt zich bij dat besluit niet neer. Het verzet zich en ten slotte moet het Algemeen Consistorie het hoofd buigen en beter inzicht opgeven, want het heeft geen macht om door te zetten wat het noodig acht.

De geschiedenis van het Algemeen Consistorie is de geschiedenis van een groote mislukking. Na 1620 neemt het Amsterdamsche Consistorie dan ook bijna geheel zijn taak over en herkrijgt de kerkgemeenschap der Lutherschen als het ware weer den ouderen vorm: elke gemeente autonoom en elke gemeente zedelijk en meestal ook financiëel gebonden aan Amsterdam; officiëel blijft het Algem. Consistorie bestaan en verandert er niets, in werkelijkheid is er van geen wettig Algem. Consistorie meer sprake.

Zoo is de geschiedenis der Lutherschen in de Noordelijke Nederlanden van 1585—1618 de geschiedenis van een be-

¹⁾ Zie S. J. Oud en Nieuw, 1865, blz. 81 vlg.

trekkelijk kleinen groep menschen, die hier vrijheid zoeken om hun geloof te belijden, en in vrede te leven. De kinderjaren hunner gemeenten zijn jaren van veel innerlijken strijd; eerst later, nà 1618, komt er meer vrede en meer ontwikkeling en worden de Luthersche kerken op vele plaatsen een bewarende kracht voor de hier inkomende Duitschers.

Nederlandsch was het Lutherdom in de zestiende en het begin der zeventiende eeuw niet; ware het hier niet geïmporteerd, het zoude uit het volksleven niet zijn opgekomen, en er nooit een plaats hebben gevonden.

SAMENVATTENDE SLOTSOM.

Samenvatting.

Nu wij de geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden van zijn opkomst tot 1618 hebben leeren kennen, is het hier de plaats om, op grond van wat zij ons heeft geleerd, een samenvattend antwoord te geven op de gestelde vraag.

Om te kunnen schetsen welke plaats het Lutheranisme heeft ingenomen in het Nederlandsche Protestantisme van vóór 1618, moet men beginnen met wel in het oog te vatten: dat er is een confessioneel-Lutheranisme, dat vóór 1567 in de Antwerpsche gemeente en later in de Noordelijke Nederlanden in kleinere gemeenten en kringen zich openbaart en, dat er is een strooming, die den naam der Augsburgsche Confessie wel wil dragen, en die vóór 1567 in de Noordelijke Nederlanden vertegenwoordigers vindt in mannen als Arendsz e.a. en die zich openbaart in gemeenten als Deventer, Kuilenburg e.a.

Het confessioneel-Lutheranisme heeft een zeer bescheiden plaats in het Nederlandsche Protestantisme ingenomen. In Antwerpen werd het gehuldigd door mannen, die ter wille van den handel zich daar hadden gevestigd, maar Duitschers van geboorte of Duitschers in hun hart waren. Nederlanders sloten zich in kleinen getale bij hen aan, maar de indruk, dien Margaretha van Parma van hen had en dien een ieder krijgt, die acht geeft op hetgeen er in

hun midden omgaat, is deze dat zij vormen een Duitsch-verwanten, Duitschgezinden kring. Als Alva komt, vluchten velen van hen naar verschillende Duitsche steden en zij, die in Antwerpen blijven, leven er als Roomschen zonder door hun geloofsovertuiging eenigen aanstoot te geven. Martelaars uit hun kring zijn niet bekend. De gevluchten, die in steden als Aken en Keulen hun toevlucht hadden gezocht, beginnen zich daar te organiseeren en trachten het oude gemeente-ideaal van Luther te verwerkelyken. Zij vormen huiskerken. Is de ergste druk voorbij, kunnen zij zich weer in de Nederlanden vestigen, dan houden zij de huiskerk vast, al moeten zij daarvoor ook in Antwerpen strijden met degenen, die daar zijn gebleven, en die meenen, dat de huiskerk niet naar den geest van Luther is. Langzamerhand dringt de huiskerk door, en, wordt Antwerpen in 1585 door Parma ingenomen, en moeten de Lutherschen de stad verlaten, dan brengen zij hunne huiskerk over naar de plaatsen, waarheen zij met hunne gezinnen trekken: Amsterdam, Middelburg, enz. Hierdoor blijft deze confessioneel-Luthersche kring voor vervloeiing bewaard.

Bewaard — ook dan, wanneer hij niet meer in ééne stad, maar in vele steden zijne leden heeft. De meeste Lutherschen waren naar Amsterdam gegaan, waar de handel opbloede en waar zij Duitschers vonden uit Hamburg en eenige Oostzeesteden, die zich bij hen aansloten; maar deze Amsterdamsche Lutheranen hielden de banden met de verstrooide leden hunner oude Antwerpsche gemeente vast en steunden, waar zij steunen konden. En, ontstond er, zooals in den Haag, een gemeente bijna enkel van Duitschers, dan lieten zij ook die niet los, maar hielpen, de eenheid van hun kring bewarende. Een Vlaamsch-Duitsche kring van betrekkelijk kleinen omvang is het, die in de Noordelijke Nederlanden op verschillende plaatsen Luthersche gemeenten sticht. Uit het Nederlandsche volk zelf komt er geen enkele voort.

Ook niet de gemeente van Woerden. In 1572 hadden Burgemeesters der stad voor haar de vrijheid bedongen om er de Augsb. Confessie te mogen exerceeren, ook al sloot Woerden zich aan bij den Prins. Dit was toegestaan. Deze vrijheid vond haar grond in de verhouding, waarin men stond tot Erik van Brunswijk en den band, welke bestond met van de Laer, die hier reeds zoo lang de Augsb. Confessie had verkondigd. Maar, noch de arbeid van Saliger, noch die van Rudse, noch die van Ligarius — en deze drie waren Lutherschen van onverdacht allooi — had het eigenlijke volk zóó gepakt, dat het zich verzet tegen de pogingen der Staten om ook hier de Gereformeerde religie ingevoerd te krijgen. Toen de Staten op een wijze, die begrijpelijk, maar moeielijk te verdedigen is, de Gereformeerde religie invoerden, kwam er wel verzet van de zijde der Burgemeesters, maar niet van die van het volk. Was het eigenlijke volk in Woerden Luthersch geweest, dan zouden de Staten nooit hebben kunnen doen, wat door hen gedaan is. De huiskerk, die hier wordt opgericht, is een kerkje, dat deelt in den gunst van enkelen, vooral van voornamen, het volk gaat er aan voorbij.

Een plaats in het volksleven heeft het confessioneele Lutherdom vóór 1618 dan ook niet. De massa ziet de Lutherschen aan als vreemden en de Lutherschen aanvaarden dezen toestand. Het eenige, wat zij doen, is trachten zich te handhaven: geen enkele poging wordt er door hen aangewend om het volk te winnen. Waren de Doopsgezinden in dezen tijd een kleine vaste kring, en Nederlandsch, uit het volksleven voortgesproten, de Lutherschen waren ook een kleine, vaste kring, maar — van vreemdelingen. Een Duitsch-Vlaamsch cachet ligt van den beginne aan op de Noord-Nederlandsche Lutherschen en in den loop der jaren verdwijnt het Vlaamsche element meer en meer en treedt het Duitsche meer naar voren.

De strooming die vóór 1567 den naam der Augsburgsche

Confessie wel wilde dragen, heeft met dit confessioneele Lutherdom niets uitstaande. Noch Koolhaas, noch Arendsz, noch Ypesz., noch van Kuilenburg, de mannen, die in Deventer, Amsterdam, Leiden en Kuilenburg voorgingen en de Augsb. Confessie heetten te belijden, waren aanhangers van de door de confessioneele Lutherschen sterk gedreven Ubiquiteitsleer. Integendeel, zij waren volkomen bereid de Nederlandsche geloofsbelijdenis te ondertekenen en zich bij de Gereformeerden in Wesel of Emden aan te sluiten. Zij hadden geen bezwaar om zich naar de Augsb. Confessie te noemen, omdat die naam in zijn onbepaaldheid ook door Gereformeedgezinden gedragen kon worden en omdat zij met den Prins van Oranje meenden, dat men met het oog op den naderenden strijd den band met Duitschland niet verzwakken mocht. Het getuigt van miskenning van deze mannen, wanneer men meent dat hun ondertekenen van de Nederlandsche geloofsbelijdenis niet samengaat met hun toegedaan zijn van de Augsb. Confessie en zij dus een dubbelhartige positie innemen; want het is een bekend feit, dat zoowel Gnesio-Lutheranen als Philippisten en Gereformeerden zich terecht konden noemen naar de Augustana, van welke twee zóó uiteenloopende en toch wettige uitgaven bestaan als de Variata en de Invariata. Na 1571 houden zij, die deze strooming vertegenwoordigen, echter op den naam der Augsb. Confessie te dragen.

Hoe komt dat? Zij hebben in de jaren tusschen 1567 en 1571 begrepen, dat het belang van de Nederlanden eenheid van belijdenis eischt; op de Synode van Emden hebben zij zich laten overtuigen van het noodzakelijke eener organisatie en als zij daarvan overtuigd zijn — dank zij de overredingskracht der Zuidelijke Nederlanders, die uit ervaring spreken, als zij pleiten voor het recht en de kracht van een organisatie — dan laten zij den naam der Confessie varen. Zij doen dit des te gemakkelijker, naarmate zij meer in kennis zijn gekomen met het innerlijk verscheurde Lutherdom der

Duitsche epigonen. Zelfs een Adriaan Pauw heeft den Lutherschen den rug toegekeerd na zijn ballingschap en velen deden als hij. Bovendien had de Prins afgezien van elk pogen eenheid te krijgen onder den naam der Confessie en was de ingenomenheid met de Fransche en de Zwitsersche reformatie over het geheel sterk gewassen. Uit Frankrijk en Zwitserland verkreeg men den steun, dien men wenschte. Naar Genève's Universiteit zond men zijn zonen.

Doch, al droegen de vertegenwoordigers van deze strooming den naam der Augsb. Confessie niet langer, de strooming zelve bleef. In de „rekkelijken” van de laatste jaren der 16de, in de Remonstrantschgezinden en de Remonstranten van de 17de eeuw komt zij naar voren. Want deze strooming is een Nederlandsche, uit het eigen volksleven ontstaan. Daarom kon zij, hoe ook tijdelijk onderdrukt, niet ondergaan. De Luthersche Avondmaalsleer was hier vreemd en moest geleerd worden; de Ubiquiteit moest duidelijk gemaakt worden, maar niet de leeringen van mannen als Arendsz en Koolhaas; die gaven uitdrukking aan wat in velen leefde. Deze strooming Luthersch te noemen is ongeoorloofd en kan alleen tot verwarring aanleiding geven, gelijk de naam Lutheranen in de eerste jaren der Hervorming in ons land reeds zooveel verwarring gesticht heeft; en toch, alleen als men dit doet, kan men spreken van een belangrijke plaats door het Lutheranisme in het Nederlandsche Protestantisme ingenomen. Zoo deed Schultz Jacobi. Doch een strooming, die niet-Gereformeerd, niet-Calvinistisch is, mag niet *daarom* reeds Luthersch heeten; wie dezen laatsten naam draagt, moet — ten minste in de jaren van het ontstaan der kerken — door iets specifieks worden gekenmerkt, en dat kan bij Lutherschen alleen de Avondmaalsleer zijn. Wie in de beschouwing van het Avondmaal in deze jaren niet aan de zijde van Luther stond, was ook niet Luthersch.

Al draagt deze strooming nà 1567 niet meer den naam

der Augsburgsche Confessie, zij was evenmin vóór als nà dat jaar te rekenen tot het Lutheranisme in de Nederlanden. Zij is gebleven wat zij was, een invloedrijke strooming.

Welke invloed is door Luther en door de Duitsche reformatie op Nederland en op de Nederlanders geoeffend? Zoo luidt een ander deel van de vraag. Boven hebben wij uiteengezet hoe het met dien invloed vóór 1567 is geweest. Toen was Luther een tijd lang „de” autoriteit, maar zijn kenmerkende beschouwingen vonden hier geen ingang. Men had hier eerbied voor den Reformator, niet voor den Dogmaticus. En nà 1567 wordt de invloed der Duitsche reformatie al minder. Duitsche propaganda-literatuur komt hier niet meer binnen, ook niet in vertaalden vorm. Na de mislukte pogingen van 1560—1566 is men daarmede opgehouden. Wat hier de gemoederen beweegt, komt, zoo al niet uit eigen kring, uit Zwitserland, Frankrijk of uit de al meer Gereformeerd-Calvinistisch wordende Rijnstrekken. De Duitsche reformatie heeft in het algemeen voor de Nederlanden nà 1567 uitgediend.

Dit is mede een gevolg van den toestand, waarin het Duitsch-Luthersche Protestantisme in dezen tijd verkeert. Innerlijk was het verscheurd en de strijd in eigen kring vroeg zoo geheel de aandacht der Duitsche Protestanten, dat zij geen oog hadden voor wat daar buiten lag. De geschriften, die in deze jaren in Duitschland verschijnen, zijn strijdschriften en de opgeworpen vragen, die de menschen bezig houden, hebben slechts weinig belang voor de Nederlanders, voor wie de levensvraag is, hoe zij vrijheid kunnen verkrijgen, politieke vrijheid en gewetensvrijheid. En als in 1580, nadat het Philippisme is uitgeworpen, de Formula Concordiae wordt uitgegeven, dan let men in Nederland, behalve in Antwerpen, nauwelijks op dat boek. Eene vertaling ervan verschijnt niet; de Nederlandsche Lutheranen aanvaarden het niet. Alleen in Antwerpen waarschuwt men

er voor en geven de Gereformeerde predikanten een „Send-brief” ertegen uit, een pamflet, krachtig van stijl en pakkend van betoog. In het algemeen kan men dan ook na 1567 niet meer van invloed der Duitsche reformatie op Nederland spreken.

En of er invloed op Nederlanders geweest is? Er zijn zonder twijfel enkele Nederlanders aangesloten bij de confessioneel-Luthersche kringen en gemeenten; Arnoldus Glaserus uit Woerden is een Nederlander; Aemilius, die een poosje in Haarlem is, Thamerus, die Amsterdam eenigen tijd helpt, Johannes Wilhelmi uit Arnhem, zijn Nederlanders, maar Nederlandsche Lutheranen, die eenigszins naar voren treden, zijn er nauwelijks te vinden en hoevele ongenoemde eenvoudige Nederlanders Luthersch waren en stonden onder den invloed der Duitsche reformatie, is niet aan te geven. Voor de eigenlijke volksbeweging gaat geen kracht van de Duitsche reformatie uit.

Toch brengt zij één oogenblik na 1567 beroering en wel in 1604, wanneer Nicolai zijn boek, dat de Gereformeerden een lasterboek noemen, en waartegen niet geschreven mag worden, de wereld inzendt. Dan komt er uit Gereformeerde kringen verzet, dan gaat men een Lutherdom vervolgen, dat zulke dingen beweert, maar anders dan antithetisch verhoudt men zich tegenover dat boek niet. Het wekt niet de begeerte geestverwant van Nicolai te worden, het wekt integendeel verzet tegen zijn geest.

Suggestief is de invloed van Luther en de Duitsche reformatie geweest in de jaren, dat de reformatie hier opkwam. Luther heeft het óók hier smeulende vuur doen ontvlammen en in zooverre heeft Nederland aan hem veel te danken, maar anders dan suggestief is zijn invloed niet geweest; nooit heeft zijn geest of die der Duitsche reformatie hier den volksgeest beheerscht of medegesleept. De Nederlandsche reformatorische stroomingen keeren zich van wat men noemen kan de specifiek-Luthersche, wil men de

Duitsche, opvattingen af. In het algemeen is het waar, dat Nederlanders niet verduitschen, maar dat hier inkomende Duitschers vernederlandschen; dit nu kan men óók zeggen van het hier ingekomen Lutherdom. De Nederlandsche geest heeft den Duitschen invloed verwerkt in eigen, krachtig leven en is eigen wegen gegaan.

Hoe is het nu te verklaren dat het Lutheranisme in Nederland zoo op den achtergrond staat. Er is een Lutheranisme, dat in 1566 in Antwerpen krachtig is en tot 1618 blijft bestaan. Er is een schijnbaar-Lutherschgezinde strooming, die nà 1567 verdwijnt en in 1572 was opgelost. Er is een Lutheranisme, dat in 1518 reeds genoemd wordt en dat in 1534 is verstikt. Dit laatste is de vage niet-omlijnde, van geen confessioneele verschillen wetende reformatorische strooming uit den eersten tijd. Zij had alles kunnen worden, misschien ook Luthersch, maar zij is in bloed verstikt. Op den achtergrond is zij getreden, teruggedrongen door het Anabaptisme, dat krachtig, van toekomst-idealen vervuld, het lagere volk medesleepte. De hogere kringen behoorden tot haar, meer uit reactie tegen het bestaande, dan uit volle overtuiging; want als het blijkt, dat het gevaarlijk is om met haar mede te gaan, dan trekt men zich terug. Als onderstrooming blijft zij voortbestaan, om later in andere vormen weer boven te komen.

De schijnbaar-Lutherschgezinde strooming, de richting van mannen als Arendsz, Koolhaas, enz., mag men m. i. geen Lutheranisme noemen, want haar ontbreekt het specifiek-Luthersche. Deze richting is zeker op den achtergrond getreden in het begin der 17de eeuw door het al krachtiger worden der „preciesen” in de Gereformeerde kerk, door het veldwinnen van het Calvinisme. Maar haar geschiedenis is de voorgeschiedenis van de echt-Nederlandsche, Remonstrantsche, beweging en is hier dan ook niet uiteengezet. Met 1571 houden de mannen, die leiders dezer beweging

zijn op ook maar den naam der Augsburgsche Confessie te dragen en haar voorstanders willen, óók nà 1572, van de Lutherschen niet weten. De Rotterdammers Grevinchoven en Lansbergen willen evenmin van de Martinisten in Rotterdam weten als Bricquigny van die in Woerden, Koolhaas van die in Leiden, of Arminius van die in Amsterdam, en toch zijn zij de „rekkelijken”, de meer vrijzinnigen, de a. s. Remonstranten, die in den strijd tegen de leer der Praedestinatie de zijde der Lutherschen zouden hebben moeten kiezen. Maar wie hen onder de Lutheranen schaart, begaat een misslag.

Ten slotte is er de confessioneel-Luthersche richting. Zij is nooit naar voren gekomen. Zij is de strooming, die in Antwerpen wordt vertegenwoordigd door de handelaren, die met Duitschland voeling hebben; zij is de richting van vreemdelingen, die hier hun tehuis, hun bedrijf, voor het meerendeel hun tweede vaderland hebben gevonden. Eerst komt zij niet op, omdat men niet organiseeren wil. Men wil niet een kerk naast de kerk, in welke het wettig ministerium is, zij het dan in handen van goddeloozen; dàn laat zij de gelegenheid voorbijgaan om de scharen tot zich te trekken; en — komt zij nà de ballingschap, in 1578, weer op, dan is de reeds vroeger georganiseerde strooming der Gereformeerden, die bovendien het hart van velen onder het volk heeft, de veel krachtigere. De beginselen, die het Lutheranisme kenmerken, maken het onmogelijk in de Nederlanden op den voorgrond te treden.

In de eerste plaats vindt het zijn grond in politieke beginselen. 15 Maart 1567 is voor het Lutheranisme in de Nederlanden een fatale dag. Dan stelt dit zich tegenover het volk en tegenover de volksleiders, die vrijheid van godsdienst willen en opstand tegen Spanje; en — al ware het Luthersche beginsel nu ook in elk ander opzicht het allervoortreffelijkste geweest — van dien dag af wantrouwt het Nederlandsche volk, dat zich bewust tegen Spanje ver-

zet, al wat Luthersch heet. Dezen gaan niet mede met de volksbeweging en moeten dit bekoopen door van nu aan ook buiten de volksbeweging te staan. Ja, zij worden later in Antwerpen nog wel door de massa geduld, maar, toch niet veel meer dan geduld. Telkens worden slechte geruchten over hun vaderlandsliefde verspreid en geloofd en de Overheid komt er zelfs toe officiëel af te kondigen, dat zij de Lutherschen in bescherming neemt. En, het volk vergeet niet. Als de Vlaamsche Lutheranen nà 1585 zich in de Noordelijke gewesten vestigen, wordt altoos weer op hen gewezen als op degenen, die met Spanje heulen. Als Nicolai zijn boek uitgeeft, breekt de toorn los over zijn geschiedverdraaiing. Als Rudse in Woerden de afzwering van Philips goddeloos acht, wordt hij het land uitgezet. Politiek verstaan de Lutherschen de Nederlanders niet in hunnen vrijheidsstrijd. Dit hun politieke beginsel — afgescheiden van de waarde, die het in abstracto heeft — is een van de oorzaken, waardoor de Lutherschen hier nooit op den voorgrond konden treden.

Dit hun politieke beginsel hangt nauw samen met hun nationaliteit. Een Duitscher is een ander man dan een Nederlander, die gewetensvrijheid vraagt. De vrijheidszin en de vrijheidsgeest der Vlaamsche en Noord-Nederlandsche steden, de zelfstandigheid, die haar kenmerkten, werden door de Duitschers nauwelijks verstaan. De Duitse reformatie is grootendeels — tenzij in de Rijnprovincie — een reformatie, die door vorsten is opgelegd. Niet het volk, de Overheid voert ze in. *Cujus regio, ejus religio*. Het volk kan gehoorzamen of — vertrekken. Zoo zien de Duitschers ook niet met volle sympathie de reformatie aan, die in Vlaanderen en in menige Noord-Nederlandsche streek uit het volk zelf opkomt. Zij is hun te revolutionair. En — hier leeft het bewustzijn, dat de vorst geen recht heeft de gewetensvrijheid aan banden te leggen; daarom wil men niet vertrekken uit het land, dat eigen vaderland is; de

vorst heeft toe te geven, want over gewetens heeft hij geen recht. Niet de godsdienst van den vorst is de godsdienst van het land, maar de godsdienst van het volk. Maar hierover schudt de Duitscher bedenkelijk het hoofd; hij weet alleen daarvan, dat men gehoorzaam heeft te zijn aan de Overheid. De radicale Vlamingen en de conservatieve Duitschers gaan niet samen en in den strijd wint het altijd het radicalisme: het volk ziet alleen schelle kleuren.

Maar, behalve een politiek-nationaal beginsel is er nog een dogmatisch-religieus, dat het doordringen van het Lutheranisme belet. Het Lutheranisme is conservatief. Wat niet in strijd is met de Schrift, mag men behouden. Het heeft eerbied, wel eens te veel eerbied, voor het historisch-gewordene. Zoo behoudt het altaar, ouwel, biecht, pericopen, heiligendagen, latijnsche gezangen, Roomsche gebruiken, maar het volk is radicaal, zooals de Gereformeerde strooming radicaal is. Beeldenbreken ligt op den weg der Gereformeerden, nooit op dien der Lutherschen. Verwijderd moet al, wat niet in den bijbel is geboden. Daarom geen altaar, geen ouwel, geen biecht, geen pericopen, geen feestdagen, geen liederen of gebruiken uit de Roomsche kerk, alleen wat de Schrift zegt, is geoorloofd. Dat de historie óók onder Gods leiding staat, verstaat het radicalisme niet en zoo hebben de Gereformeerden wel eens te weinig eerbied voor het historisch-gewordene, vooral in een fel bewogen tijd als die der 16^e eeuw. En, omdat zij de Roomsche gebruiken niet willen, willen zij ook van het Lutheranisme niet weten, conservatief als het is.

En dan hebben de Gereformeerden ook bezwaar tegen de echt-Luthersche dogma's. De Ubiquiteitsleer, die al in de zestiger jaren in Antwerpen wordt bestreden, wordt door hen tot een karikatuur gemaakt. Men spot er mede en de ietwat goedkoope spot van Plancius e.a. moge voor ons gevoel ongeoorloofd zijn, het volk is er door gepakt, het volk, dat toch niet door betoogen, maar door geestige

uitvallen en handige zetten wordt medegevoerd. Altijd valt men dan ook van Gereformeerde zijde weer de Ubiquiteitsleer aan en het matte, scholastische betoog der Lutherschen vermag daartegen niets. Natuurlijk worden daarnaast bestreden de Avondmaalsleer en de leer der beide naturen van Christus; want men verstaat niet wat toch eigenlijk het verschil is tusschen de consubstantiatie der Lutherschen en de transsubstantiatie der Roomschen, anti-transsubstantiaansch als men hier bijkans van nature is. Toch is deze strijd veel minder hevig dan die tegen de Ubiquiteit, maar verwerpen doet men de Sacramentsleer der Lutherschen beslist.

Daarbij komt aan den kant der Lutherschen groote gedeeldheid. Vóór 1567 kan men daarvan nog niet in die mate spreken als nà 1576. De erfzondestrijd heeft het Lutheranisme in de Nederlanden in den tijd, dat het zich hier had moeten inleven, innerlijk verscheurd en machteloos gemaakt. De Lutherschen zijn dankbaar als hunne gemeenten niet geheel te gronde gaan; aan propaganda kunnen zij niet denken, al zouden zij die willen. En, van welke gescheurde gemeente ging ooit invloed uit, welke gedeelde strooming was ooit krachtig? Is eindelijk de erfzondestrijd bedaard, dan is de tijd voorbij om onder de nog-niet-beslist-Gereformeerde Nederlanders aanhang te vinden, want dan hebben de vragen, die Arminianen en Gomaristen bewegen, beslag gelegd op de gemoederen. Dan blijven de Lutherschen, wat ze altoos waren: een kring in het Nederlandsche volk, maar een kring, die staat buiten het volksleven.

Die kring wordt langzamerhand, ook door toenemende organisatie innerlijk krachtiger, maar blijft het nationale stempel missen.

BIJLAGE.

In Hoofdstuk V, § 2 van het Eerste Deel, blz. 267 vlg. heb ik de gezangboeken der Lutherschen besproken: het Bonsche van 1565 ¹⁾ (B), het Antwerpsche van 1567 (A), het Antwerpsche van 1579 en van 1582 (H), en het Woerden-sche van 1589 (W), verder wees ik, blz. 531 n. 2 nog op de Leidsche uitgave van 1607 (L). De inhoud van deze gezangboeken bestaat uit een reeks vertaalde Duitsche liederen, die in Nederland buiten den kring der Lutherschen zoo goed als onbekend zijn gebleven. In den tekst was geen plaats om dit duidelijk te doen zien, daarom laat ik hier de beginregels van alle Luthersche liederen volgen, die mij onder de oogen kwamen, en vermeld de plaats, waar zij staan en waar de oorspronkelijke Duitsche tekst bij Wackernagel, *Das Deutsche Kirchenlied*, te vinden is.

¹⁾ Boven, blz. 101 n. 1 maak ik de opmerking, dat een gissing van Sepp juist schijnt te zijn, als zij wordt toegepast op het Bonsche gezangboek, dat in Frankfort bij de Braeker heet gedrukt te zijn. Op nieuw ingestelde onderzoekingen doen mij dit echter betwijfelen. De letters van dit boekje wijken toch zoo goed als niet af van die der andere boekjes bij de Braeker gedrukt, terwijl het geheele boekje volgens het oordeel van bevoegden geen Antwerpschen indruk maakt. Van Keerberghe, die als de gissing juist was, de drukker moest zijn, gaf bovendien wel Roomsche boekjes uit, maar geen Protestantsche. Al is het Bonsche gezangboek dan ook niet in Frankfort gedrukt — gelijk mij allerwaarschijnlijkst toeschijnt, tenzij dit „Vrankfort” een schuilnaam is voor „Vrijplaats” — het is waarschijnlijk wel een Duitsche uitgave.

Natuurlijk is er in de verschillende boeken eenig verschil in vertaling; de door mij opgegeven eerste regel is bijna doorlopend die van de oudste, mij bekende. Alfabetisch volgen eerst de liederen van B, dan die van A, van H, van W en van L.

I. De geestelijke liederen.

1. Een cort Liedeken voor die Juecht, dat men singhen mach opt nieuwe Jaer: „Ach Christe ons verlosser soet”. B. f. 31^v. A. f. 30^v. Michael Weisze. Wackern III. n°. 276, S. 246.

2. Een Liedt op: *Gloria in excelsis Deo.*: „Alleene Godt in der hoochde sy eer”. B. f. 79^v. A. f. 61^v. H. f. 109. W. f. 203. L. f. 588 Nic. Hovesch (Decius) 1525. Wackern III. n°. 616. S. 566. Ook in Herv. bundel.

3. Een Liedt van die Instellinghe des H. Sacraments in het Avondmael onses Heeren Jhesu Christi: „Als Jhesus Christus ghebenedijt”. B. f. 9^v. A. f. 9^v. H. f. 50, L. f. 522. Seb. Heyden. Wackern. III. n°. 606. S. 557.

4. Een Liedt om op denselven Hoochtijt — Nieuw jaar — te singhen: „Als Jhesus gheboren was”. B. f. 33. A. f. 32. Michael Weisze, 1531. Wackern. III. n°. 277. S. 247.

5. Dat Loefliedt. *Christe qui lux es et dies*: „Christe, die dat licht zijten den dach”. B. f. 48^v. A. f. 46^v. H. f. 131. W. f. 252^v. L. f. 642. Wackern. I. n°. 121, II. n°. 564, III. n°. 161, S. 121. Zie v. Duyse, Het Oude Ned. Lied 1907. III n°. 683 blz. 2632/33.

6. Een Liedt van die VIII Salicheyden Matth. 5: „Christus ghinck met zijn Jongheren goet”. B. f. 19^v. A. f. 20^v. Joh. Zwick. Wackern. III. n°. 685. S. 610.

7. Een out Liedt om op Paesschen te singhen: „Christus is verresen”. B. f. 41^v. A. f. 39^v. H. f. 73. W. f. 194^v. L. f. 575. Wackern. II. n°. 39. S. 43; v. Duyse, l. c. III, 1907. n°. 2168—72. Ook in Herv. bundel. Acquoy, Arch. Ned. Kerkgesch. I. 1884, blz. 1. vlg. Wieder, Schriftuurl. Liedekens blz. 67.

8. Een ander Liedt, om op denselven Hoochtijt te singhen: „Christus lach in des doodes strijt”. B. f. 42^v. A. f. 41. H. f. 77. W. f. 195. L. f. 576. M. Luther. 1524. Wackern. III. n°. 15. S. 12. Ook in Herv. Bundel.

9. Een Lofghesanck ende ghebedt tot Christo: „Christe o eenich Sone”. B. f. 68^v. A. f. 62^v. H. f. 100. W. f. 231^v. L. f. 601. Elisabeth Creuziger. Wackern. III. n°. 67. S. 46.

10. Den Hymnus va(n) die Gheboorte Jhesu Christi: *A solis ortus cardine*. „Christum willen wij loven schoon”. B. f. 22^v. A. f. 23. H. f. 63. W. f. 182^v. L. f. 543. M. Luther. 1524. Wackern. III. n°. 17. S. 13; I. n°. 49.

11. Een Lofsanck ghe-naempt: *Veni Creator Spiritus*. „Compt God Schepper heylighe Gheest”. B. f. 44^v. A. f. 106^v. H. f. 79. W. f. 201. L. f. 581. M. Luther. 1524. Wackern. III. n°. 12. S. 14.

12. Een ander Lofsanck: *Veni Sancte Spiritus*. „Compt heylighe Gheest Heere God soet”. B. f. 45. A. f. 43. W. f. 199^v. M. Luther. 1524. Wackern. III. n°. 19. S. 14.

13. Een ander morghen Liedt: „Den dach die schijnt en compt ons vrij”. B. f. 84. A. f. 73. Mich. Weisze. 1531. Wackern. III. n°. 372. S. 318.

14. Een ander Liedt van den laetsten Dach: „Den laetsten dach sal nu haest comen”. B. f. 94. A. f. 86^v. Mich. Weisze. Wackern. III. n°. 401. S. 336.

15. *Media vita in morte sumus*; „Dewijl wij in 't middel leven zijn”. B. f. 59^v. A. f. 53. H. f. 127. W. f. 253^v. L. f. 660. M. Luther. 1524. Wackern. III. n°. 12. S. 10.

16. Een ander Avondt Liedt: „Dewijl wij nu hebben hier gheeynt”. B. f. 86^v. A. f. 78. Joh. Zwick. Wackern. III. n°. 688. S. 611.

17. Een Gheestelijck Liedt, van den Gheestelijcken Pelgrim: „Die hier elende volbouwen wil”. B. f. 104^v. A. f. 96.

Een voorreformatorisch pelgrimslied van 19 strofen, dat in 1525 reeds in Neurenburg's gezangboek voorkomt. A. heeft als beginregel: „Wie d'ellendicheyt voldoen wil wel”. Of hier invloed is van het ook in Nederland bekende lied, kan ik niet nagaan. Zie F. C. Wieder, l. c. blz. 66.

18. Een Liedt van die vervloekinghen die Christus dede, Luc. 6: „Die salicheyt heeft Christus gheleert”. B. f. 20. A. f. 104. Joh. Zwick. Wackern. III. n°. 686. S. 610.

19. Een Liedt Pauli Sperati, van den Wet ende Evangelii, Gheloove, ende Wercken: „Die Salicheyt is ons coemen goet”. (gewoonlijk: „Het is dat Heyl ons comen hier). B. f. 51. A. f. 48^v. H. f. 88. W. f. 220^v. L. f. 594. P. Speratus. 1524. Wackern. III. n°. 55. S. 31. Reael gaf een eigen vertaling Arch. Ned. Kerkgesch. 1897. VI. 375/8: „Ons heyl comt van Godt den Heer”.

20. Een ander Liedt, hoe Christus hem selven der Wet onderworpen, ende ons vry ghemaect heeft: „Die van der Wet ons heeft ghevrijt”. B. f. 32. A. f. 31. Joh. Zwick. Wackern. III. n°. 681. S. 607.

21. Een avondt Liedt voor die kinderen in der scholen: „Dit dachwerk is nu oock volbracht”. B. f. 87. A. f. 78^v. Joh. Zwick. 1540. Wackern. III. n°. 678. S. 605.

22. Een ander Liedt op die woorden: *Dies est letitiae*. „Dit is den dach van vrolijkeydt”. B. f. 25. A. f. 24^v. H. f. 66. L. f. 550. 1525. Wackern. III. n°. 574. S. 521. II. n°. 689. I. n°. 332.

23. Den Catechismus op liederenwijse ghemaect: „Dit zijn die thien geboden reyn”. B. f. 1. A. f. 1. H. f. 41. W. f. 205^v. L. f. 505. M. Luther. 1524. Wackern. III. n°. 22. S. 15.

24. Een Liedt van die bootschap Marie: „Een Engelsen schoon, wt Godes throon”. B. f. 35^v. Erasmus Alberus. Wackern. III. n°. 1042. S. 887.

25. Een ander van der Gheboorte Jhesu Christi „Een kindeken soo lovelijck”. Heinrich v. Miltitz. Zwickauer Enchir. 1528. B. f. 26. A. f. 26. H. f. 68. W. f. 187. L. f. 552. Wackern. III. n°. 573. S. 520. Ook in Herv. bundel.

26. Dat Sanctus verduytscht, Esai VI: „Esaia den Propheeten dit geschach”. B. f. 80^v. W. f. 215. H. (1579) f. 122. L. f. 624. M. Luther, uit „Deutsche Messe und Ordnung Gottesdiensts”. 1526. 2 Koren zingen het. Wackern. III. n°. 30. S. 18.

27. Een nieu Jaer Liet, voor alle jonghe ende oude Persoonen int Ghemeyne: „Gheeft ons nu God dat ons ghesanck”. B. f. 29^v. A. f. 27^v. H. (1582.) f. 74. L. f. 557. Joh. Zwick. Wackern. III. n°. 680. S. 606.

28. Een ander Liedt ende Ghebet om Peys en Vrede: „Gheeft ons vrede in desen tijt”. B. f. 65^v. A. f. 59^v. H. f. 111. L. f. 635. Wolfgang Capito. (Köpfel). Wackern. III. n°. 841. S. 731.

29. Een Liedt van Kerstnacht: „Ghelooft zijt ghij Jhesu altijt”. B. f. 23^v. A. f. 23^v. H. f. 65. W. f. 184. L. f. 545. M. Luther 1524. Wackern. III. n°. 9. S. 9. Ook in Herv. Bundel.

30. Den Lofsanck Zachariae. Luc. 1: „Ghelovet sy den Heere groot”. B. f. 14. A. f. 14^v. H. f. 57. L. f. 541. Erasmus Alberus. Wackern. III. n°. 1044. S. 888.

31. Een Liedt van die besnijdenisse: „Godt heeft een eewich verbont ghestelt”. B. f. 29. A. f. 27. Thom. Blaurer. Wackern. III. n°. 668. S. 601.

32. Een Gheestelijck Liedt van den laetsten dach ende boosheydt des weerdts. Matth. XXIIIJ: „Godt heeft ons zijn Evangelium gegeven”. B. f. 109. A. f. 100^v. L. f. 667. Erasmus Alberus 1548. Wackern. III. n°. 1033. S. 880.

33. Een Liedt om Godt te dancken nae dat Nachtmael: „God sij ghelovet en ghebenedijdet”. B. fol. 12^v. A. f. 12^v.

H. f. 55 W. f. 217^v. L. f. 529. M. Luther. 1524. Wackern. III. n°. 11. S. 10.

34. Een Liedt op die Woorden ons Heeren Jhesu Christi. Matth. XI. Compt al tot mij: „Gods Sone spreekt coemt al tot mij”. B. f. 55 A. f. 107^v. H. f. 112 W. f. 235. L. f. 606. Georg Grünewald, een doopsgezind martelaar, die in 1530 te Kopfstein in Tirol is verbrand, is de auteur ervan. In 1778 werd het opnieuw door B. de Bosch vertaald. Zie Cramer, Doopsgez. Bijdr. 1900. blz. 78. Wackern. III. n°. 166. S. 128. Er zijn tal van veranderingen in aangebracht. Het behoort tot de echt-Luthersche liederen. Zie Nelle. Jahrb. Ver. Ev. Kirchengesch. Westf. III. S. 43.

35. Een Schoon Liedt, waer in die gheheel Letanie, oft gemeyn Ghebet begrepen is: „Godt Vader in den Hemelrijck”. B. f. 63 A. f. 57 H. f. 95 W. f. 244^v. L. f. 620. Joannes Freder. Wackern. III. n°. 230. S. 206.

Ook van deze Letanie wisselt de tekst. B. heeft vs. 9.

Wilt slaen door uwe crachtighe hant,
Al die u woort doen wederstant:
Des Torckens moorden van ons keert.

Zoo staat bijna overal, maar in de Riga'sche Kerkorde van 1567 staat hiervoor:

„Und vor des gruwsamen Russen gewalt
Dyn Ryck und arme Kerck erhalt”.

36. Een ander Liedt, twelck men singhet voor der Kinder Predick: „Heer Godt door dijner ghenaden keest”. B. f. 87^v. A. f. 79^v. W. f. 242^v. L. f. 534. Joh. Zwick. Wackern. III. n°. 674. S. 604.

37. Die *Letanie* oft ghemeyne Bede, verbeterd. D. M. Luther. Op de wijze van de latijnische Letanie.

Den eersten Choor.	Den anderen Choor.
Heere Godt	} Onfermt onser Hoort ons ghebet.
Christe, Christe.	
Heere Godt.	

Ten slotte: „Beijde die Chooren tsamen

Kyrie, Eleyson. Amen.

B. f. 61 A. f. 54^v W. f. 243.

De tekst is niet overal dezelfde. Hij wisselt. In B. staat bijv. nog: „wil alle Bisschoppen, Pastooren ende Kercken Dienaers in u salich woort, ende heylich leven houden”. „Alle ketterijen en erghernissen keeren”. „Wilt onsen Keyser victorie teghen zijn vijanden gheven”. In A. zijn de Bisschoppen enz. nog gebleven, maar de ketterijen en erghernissen zijn geworden tot „conspiratien en schandalisatien” en wordt alleen gevraagd den Keyser te geven „Peys en eendrachticheyt”. In W. zijn Bisschoppen, ketterijen en Keizer weg, en staat er: „Wil Dyns woordts Dienaers in reyne Leer end Heylighen Leven behouden”. „Onsen Magistraet end all Overheyt in Vreed' end Eendracht beschermen”.

38. Den lofzanck S. Ambrosii. *Te Deum laudamus*: „Heer Godt wij loven dy”. B. f. 17^v. A. f. 18^v. H. (1579) f. 116 W. f. 246^v. L. f. 627. M. Luther. Wackern. III. n°. 31. S. 19. Dit lied wordt door twee koren gezongen, die elkander afwisselen. In Woerden bestond de gewoonte dat het laatste gedeelte gezongen werd „tsamen knielende”. L. heeft dit laatste deel als apart lied. f. 629.

39. Een ander Liedt te singhen teghen die twee aertsvyanden Christi, den Paus ende Torcken: „Heere hout ons by dynen Woort”. B. f. 66 A. f. 60^v. H. f. 125 W. f. 236^v. M. Luther. Wackern. III. n°. 44. S. 26. Dit Lied staat ook in de Nederl. uitgaaf van den grooten Catechismus van J. Spangenberg, 1558, met den titel: „Een Kinderlied”. Zie over dit lied ook N. Kirchl. Zeitschrift 1908. S. 751 flg.

40. Een schoon Liedt van Godts woort ende zijn bitter lijden: „Help Godt laet mij ghelingen”. B. f. 95^v. A. f. 88^v. W. f. 192^v. L. f. 565. H. Muller (v. Zutphen). 1524. Wackern. III. n°. 112. S. 84. B.L.K. VI, 121 vlg.

41. Een Liedt, waerin men biddet om een salighe ure des doots: „Helpt mij o Heer, ick bidde seer”. B. f. 75^v. „O Herre

Gott hilf, zu dir ich gilff"; niet bij Wackern. Auteur mij onbekend.

42. Een Gheestelijck Liedt van den strijt des vleeschs teghen den Gheest: „Hooort toe ghy Christenen subyt". B. f. 103 A. f. 94 W. f. 259. Hans Witzstat v. Wertheim, 1526. Wackern. III. n°. 195. S. 167. N.B.L.N. III. blz. 76.

43. Een ander schoon Gheestelijck Liedt: „Ick dancke mijn Godt die mij den tijt". B. f. 110 A. f. 102. Joh. Schönbrunn 1557. Wackern. III. n°. 992. S. 842.

44. Een Gheestelijck morghenliedt: „Ick danck u lieve Heere". B. f. 82 A. f. 72^v. H. f. 132 W. f. 248^v. L. f. 640. Joh. Kolrose, 1535. Wackern. III. n°. 114. S. 86.

45. Een ander morghen Liedt: „Ick danck u seere Godt Vader goet". B. f. 83^v. A. f. 114^v. Wackern. III. n°. 984. S. 836. Auteur mij onbekend.

46. Een ander liedt van den Gheloove: „Ick gheloof in God almachtich die leeft". B. f. 3. A. f. 3^v. W. f. 207^v. L. f. 511. Sebaldus Heyden. Wackern. III. n°. 605. S. 557.

47. Een ander maniere om dat gheloove simpelijck nae die letter te singen: „Ick gheloof in God Vader, die almachtich is", bijna letterlijk het Apostolicum, met een paar kleine wijzigingen; proza. B. f. 4^v. A. f. 5. Zelle, Enchiridion. S. 96.

48. Een schoon gheestelyck Liedt, om te bidden om Gheloove, liefde, ende hope: „Ick roep aen u Heer Jesu Christ". B. f. 70^v. A. f. 63^v. H. f. 102 W. f. 241^v. L. f. 610. J. Agricola. Wackern. III. n°. 78. S. 54.

49. Een ander Reysliedt: „In Godes name varen wij". B. f. 106^v. A. f. 98. N. Herman. Wackern. III. n°. 1436. S. 1229.

50. Johannes Hussen liedt des H. Martelaer, welcks inhoudt des Heeren H. Avontmael vertelt: „Jhesus Christus ons Verlosser ient" gewoonlijk: „Jesus Christus onse Hey-

landt". B. f. 11^v. A. f. 11^v. H. f. 53 W. 216^v. L. f. 527.
 Het belijdenislied van echt-Luth. gemeenten. M. Luther 1524.
 Wackern. III. n°. 10. S. 9.

51. Een Liedt, waarin cortelijck den geheelen Catechismus begrepen is: „Laet ons nu Christenen blijde sijn". B. f. 13^v. A. f. 14 W. f. 204. Herm. Bonn. Wackern. III. n°. 853 (1466). S. 737 (1254).

52. Een ander gheestelijck Liedt: „Mach ick mijn ongeluck niet ontvlien". B. f. 77^v. A. f. 69 W. f. 231 L. f. 619. Wackern. III. n°. 156. S. 118. Geen van de drie gezangboeken vermeldt de traditie als ware dit lied door Luther op Maria van Hongarije gedicht; die traditie komt op in 't Magdeb. gezangb. v. 1534. Zie B.L.K. IV, blz. 35.

53. Een Liedt op den tekst Matth. XI. „Menighen dach ick segghe ach". B. f. 21. Joh. Dachser. Wackern. n°. 816. S. 705.

54. Den Lofsanck Symeonis, Luc. 2. „Met vrede en vruecht gae ick daerin". B. f. 17. A. f. 18. H. f. 61. W. f. 189. L. f. 651. M. Luther. Wackern. III. n°. 25. S. 17.

55. Den Lofsanck ofte dat Liedt Marie, Luc. 2. „Mijn siele prijst den Heere fier". B. f. 16. A. f. 16^v. H. f. 59. W. f. 181^v. L. f. 539. Symphorianus Pollio (Althieszer). Wackern. III. n°. 561. S. 509.

56. Een ander Liedt ende Ghebedt tot den Heylighen Gheest: „Nu bidden wij den heyligen Gheest". B. f. 46^v. A. f. 44. H. f. 80. W. f. 199. L. f. 582. M. Luther. Wackern. III. n°. 28. S. 18. Ook in Herv. Bundel.

57. Een Liedt opt besluit des Sermoens: „Nu bidden wij u, o lieve Heer". B. f. 88^v. A. f. 80^v. L. f. 535. Joh. Zwick. Wackern. III. n°. 675. S. 604.

58. Een ander Liedt, over die Begraeffnisse: „Nu laet ons tlichaem begraven". B. f. 90^v. A. f. 82^v. H. f. 129. W. f. 256^v. L. f. 662. Mich. Weisze. 1531. Wackern. III. n°. 395 S. 332.

59. Een Liedt op die begravinge des Verstorvens: „Nu loven wij met eenicheyt”. B. f. 88^v. A. f. 81. Mich. Weisze. 1531. Wackern. III. n°. 394. S. 331.

60. Een Avondt Liedeken: „Nu wil hem scheidten nacht van dach”. B. f. 86^v. A. f. 77^v. Joh. Zwick. Wackern. III. n°. 687. S. 611.

61. Een Liedt vant Geloove ende woort Godes: „Och Godt van Hemelrijcke”. B. f. 97^v. A. f. 89^v. W. f. 228. Andreas Gruber. 1527. Wackern. III. n°. 822. S. 712.

62. Een ander compositie vant Vader onse: „Och vader onse die daer zijt”. B. f. 6^v. W. f. 210. Ambrosius Moibanus. Wackern. III. n°. 592. S. 544.

63. Een ander gratie: „O Godt den mont u prijset”. B. f. 86. A. f. 76. Auteur mij onbekend. Wackern. III. n^o. S. 1120. 1291.

64. Een Liedt van die heylige Drijvuldicheyt. „O Godt den Vader woent ons by”. B. f. 47. A. f. 45. H. f. 82. W. f. 203^v. L. f. 585. M. Luther. 1524. De verzen 2 en 3 zijn van Erasmus Alberus. (Wackern. III. n°. 1040. S. 886). Wackern. III. n°. 24. S. 16.

65. Een ander Liedt voor dat beghinsel des Sermoens: „O Godt ghenadichlijck confoort”. B. f. 88. A. f. 80. Conrad Hubert. Wackern. III. n°. 1134. S. 945.

66. Een Liedt in tyt der droefheyt ende aenvechtinghe der sonden: „O Godt ick moet u claghen”. B. f. 74^v. A. f. 113^v. Auteur mij onbekend. Wackern. III. n°. 939. S. 795.

67. Een Liedt teghen die dry erfvyanden der Sielen: „O Godt, verleent mij dijn ghenaedt”. B. f. 76. A. f. 67^v. H. f. 104. W. f. 229^v. L. f. 616. J. Sanfdorffer. Wackern. III. n°. 199. S. 172.

68. Een Dancksegginghe oft gratie, nae den Eeten: „O Godt wij dancken u van dijn goet”. B. f. 85. A. f. 75^v. H. f.

136. W. f. 250^v. L. f. 647. Nicolaas Boie. Wackern. III. n°. 1061. S. 902. Ook in Herv. bundel.

69. Een Lofsanck tot Godt in allen noot, droefheyt ende vervolginge sonderlinge des Torcks als God synen tooren door een plaghe verclaert: „O goede Godt in eewicheyt”. B. f. 71. A. f. 64^v. H. (1582) f. 86. W. f. 238. L. f. 612. Wenzeslaus Linck. Wackern. III. n°. 614. S. 564.

70. Dat Ghebet Esaie int XXXIIJ Cap. begrepen in een Liedt; *Domine miserere nostri*. „O Heere Godt ontfermet u”. B. f. 68. A. f. 112^v. Wolfg. Meuslin. Wackern. III. n°. 950. S. 803.

71. Een Lofsanck van die cracht des Goddelijcken Woorts: „O Heere Soet, dyn woort seer goet”. B. f. 78. A. f. 70. H. f. 106. W. f. 224^v. L. f. 631. Auteur mij onbekend. 1527. Wackern. III. n°. 163. S. 123.

72. Een Liedt op den dach van die suyveringhe Marie, dat is Lichtmisse: „O Jhesu die om al ons profijt”. B. f. 35. A. f. 34. Mich. Weisze. Wackern. III. n°. 279. S. 248.

73. Een ander Gheestelijck Liedt: „O Jhesu schoon, Godt van Persoon”. B. f. 100. Hans Sachs. 1524. Wackern. III. n°. 80. S. 55.

74. Een Liedt op dat *Agnus Dei*: „O Lam Godes onschuldich”. B. f. 81^v. A. f. 62. H. f. 54. W. f. 215^v. L. f. 569. Nic. Hovesch. (Decius). 1531. Wackern. III. n°. 609. S. 568. Ook in Herv. bundel.

75. Een Liedt van dat Lijden ons Heeren Jhesu Christi: „O mensche beweent u sonden groot”. B. f. 36^v. A. f. 34^v. W. f. 190. L. f. 561. Sebaldus Heyden. Wackern. III. n°. 603. S. 553.

76. Een ander schoon Gheestelijck Liedt van den worde Godes: „Ontwaect mijn hertken schoone”. B. f. 101^v. A. f. 92^v. Hans Sachs. Wackern. III. n°. 82. S. 57.

77. Een Liedt van der Hemelvaert Jhesu Christi: „Op desen dach ghedencken wij”. B. f. 43^v. A. f. 42. Joh. Zwick. Wackern. III. n°. 682. S. 608.

78. Een Ghemeyne Bichte begrepen in een Liedt. „Op u o Jhesu Christe alleyn”. B. f. 66^v. A. f. 61. H. f. 98. W. f. 241. L. f. 638. Conrad Hubert v. Straatsburg. (Zie M. G. k. K. VIII. 231, 261, 301, 358 flg.) ten onrechte schrijft Wackern. III. n°. 201. S. 174 het toe aan J. Schnesing.

79. Een ander gheestelijc Liedt: „O Rycken Godt in den throone”. B. f. 69^v. A. f. 66^v. Joh. Schnesing. Wackern. III. n°. 205. S. 176.

80. Een Liedt van den Sacrament des heylighen Doops, daer-in cortlijck verhaelt is, wat den Doop sy, en(de) wie datten inghesedt heeft: „Tot der Jordanen Christus quam”. B. f. 8. A. f. 7^v. H. f. 47. W. f. 213. L. f. 519. M. Luther. 1541. Wackern. III. n°. 43. S. 25.

81. Een Benedictie voor den Eeten: „U bidden wij dyn kindren”. B. f. 84^v. A. f. 73^v. H. f. 135. L. f. 646. Auteur mij onbekend. Wackern. III. n°. 1290. S. 1119.

82. Dat Vader onse wtgheleyt: „Vader onse in Hemel-ryck”. B. f. 5^v. A. f. 6. H. f. 44. W. f. 209. L. f. 514. M. Luther vóór 1543. Wackern III. n°. 41. S. 24. Ook in Herv. Bundel.

83. Een ander troostelijc Liedt van den Gheboorte ons Heeren Jhesu Christi: „Van den Hemel quam die Engelsche schaer”. B. f. 28^v. A. f. 106. H. (1582) f. 69. W. f. 186. L. f. 549. M. Luther. 1543. Wackern. III. n°. 49. S. 28.

84. Een Kinder Liedt van der Gheboorte Jhesu Christi: Van hoechde des Hemels coem ick hier”. B. f. 27. A. f. 104^v. H. f. 70. W. f. 185. L. f. 546. M. Luther. 1535. Wackern. III. n°. 39. S. 23. Ook in Herv. bundel.

85. Een schoon Gheestelijk Liedt, van den prijs des Goddelijken woorts, door die Exempelen der vaderen: Van Adam tot Christum: „Verblijt, verblijt u in desen tijt”. B. f. 57. A. f. 109^v. Neurenburg. 1529. Wackern. III. n°. 165. S. 126. Zie N. B. L. N. III. blz. 67 vlg., waar het is afgedrukt als een merkwaardig lied.

86. Een schoon Gheestelijk Liedt van den val ende verlossinghe der menschen: „Verdorven is door Adams val”. B. f. 53. A. f. 51. H. f. 92. W. f. 222^v. L. f. 598. Lazarus Spengler. 1524. Wackern. III. n°. 71. S. 48. Ook hiervan gaf Reael 'n vertaling t. a. p. „Door Adams val is gants verderft”.

87. Een schoon Gheestelijk Liedt, hoe den Sondaer by God ghenade verrijcht: „Verheucht u lieve Christen gemeen”. B. f. 49^v. A. f. 47^v. H. f. 84. W. f. 219. L. f. 590. M. Luther. 1523. Wackern. III. n°. 2. S. 5.

88. Een troostliedt van den laatsten Dach ende Verrijsse-nisse: „Verhuecht, verhuecht ghi christen nu”. B. f. 91. A. f. 83^v. Erasmus Alberus. 1546. Wackern. III. n°. 1032. S. 879.

89. Een Liedt op dat: *Da Pacem domine*. „Verleent ons vrede ghenadelijk”. B. f. 65 A. f. 59 H. f. 126 W. f. 237^v. L. f. 637. M. Luther. Wackern. III. n°. 35. S. 21.

90. Die Hymnus of lofsanck des Advents. *Veni Redemptor Gentium*. „Verlosser der Heyden u tot ons went”. B. f. 22 A. f. 22 H. f. 62 W. f. 180 L. f. 537. M. Luther 1524. Wackern. III. n°. 16, S. 12; I. n°. 12, II n°. 1348.

91. Een ander Liedt: „Waeckt op ghij christenen alle, sijt nuchteren”. B. f. 106^v. A. f. 98. Albert Salsborch, 1558. Wackern. IV. n°. 168. S. 107.

92. Een ander Gheestelijk Liedt: „Weerelijck eere en tijdtlijk goet”. B. f. 92 A. f. 84^v. Mich. Weisze. 1531. Wackern. III. n°. 368. S. 315.

93. Dat christelijke gheloove: „Wij gheloooven aen eenen Godt alleyn”. B. f. 2 A. f. 2^v. H. f. 42 W. f. 207 L. f. 509. M. Luther 1524. Wackern. III. n°. 23. S. 16.

94. Een Dancksegginghe voor die Gheboorte Jhesu Christi: *Grates nunc omnes*. „Wij segghen al danck den Heere Christo altijd”. B. f. 24^v. L. f. 556. De oude sequentia de nativitate Domini van Notker, gest. 912. Wackern. III. n°. 599. S. 550. I. n°. 88.

De volgende liederen staan niet in B. ¹⁾.

95. Een ander liedt om voor den eeten te singen: „Almachtige goedertieren Godt”. A. f. 74. Johan Horn 1544. Wackern. III. n°. 443. S. 367.

96. Een dancksegginghe oft gratie: „Dankt den Heer want hij is zeer vrindelijcke”. A. f. 76^v. J. Horn 1544. Nelle, Jahrb. Ver. Ev. Kirchengesch. Westf. III. S. 118.

97. Een liedt dat men singt voer het kindersermoen: „Geloeft sij Godt de Heer, die leeft”. A. f. 79. Th. Blaurer. Wackern. III. n°. 666. S. 600.

98. Een liedt dat men nae het kindersermoen singt: „G hij hebt nu ons lijf en siel gspijsst”. A. f. 80^v. Th. Blaurer. L. f. 536. Wackern. III. n°. 667. S. 601.

99. *Conditor alme Syderum*, verduyts. „Godt heylger Schepper aller Stern”. A. f. 116. W. f. 183^v. Th. Münzer. 1524. Wackern. III. n°. 499. S. 441.

¹⁾ Het register van B. telt 94 liederen; daarin is vergeten: „In Godes name varen wij”, maar doordat de Litanie twee maal geplaatst is en onder letter L. en onder letter H. is het getal liederen in het Register toch 94. Het register van A. heeft 96 liederen. Daarin staat — evenals bij W. en L. f. 645 — als zelfstandig lied: „Heer Christ uw lofficksaghe”. Dit lied is bij B. een onderdeel van: „Ick danck u lieve Heere”. Niet 94 maar 95 liederen heeft B. dus eigenlijk.

100. Een ander dancksegginge oft Gratie: „Laet ons nu vrolyck syn, en voer al dinghen”. A. f. 77. J. T. (?) Wackern. IV. n°. 289. S. 185.

101. Een geestelyck liedt: „O mensche wilt gedencken”. A. f. 115 H. (1582) f. 87. W. f. 232^v. L. f. 572. Joh. Balhorn Lubeck 1545. Wackern. III. n°. 1094. S. 918.

102. Een ander liedt om veur de maltijt te singen: „O Vader al in den hoochsten Troon”. A. f. 74^v. Mich. Weisze. Wackern. III. n°. 377. S. 320.

De volgende liederen staan niet in B. en in A., maar komen voor in H. 1^e uitg. (1579).

103. Van die Hemelvaert: „Christus voer ten hemel”. H. f. 76 W. f. 199. L. f. 579. Christoph Söll. Wackern. III. n°. 1143. S. 956.

104. Noch een ander Loffsanck van de verrijsenisse Christi: „Jesus Christus onse Heyland”. H. f. 75 W. f. 197 L. f. 578. M. Luther. Wackern. III. n°. 13. S. 11. Ook in Herv. bundel.

105. Bij het Avontmael: „Nu maect ons heylich Heere groot”, vermoedelijk van van Haecht zelf en dan het eenige Nederlandsche lied in den geheelen Nederl. Luth. liederenschat. H. f. 87 L. f. 589. *In de 2^e uitgave van 1582 komt voor:*

106. Van de sonde ende het lijden Christi: „Och wij arme sondaers ons snoode bewijsen”. H. f. 85. W. f. 191^v. L. f. 570. Herman Bonn, 1542. Wackern. III. n°. 850. S. 736.

De volgende liederen staan niet in B., A. en H. maar in W.:

107. Een ander Doopliedt: „Ach Vader volgenaed' end Eer”. f. 214^v. J. Zwick. Wackern. III. n°. 672. S. 603.

108. Een Gebedt voor de Christlijke Kercke: „Ach Godt laet dy bevolen sijn”. f. 237^v. Nicolaus Acker, 1568. Wackern. IV. n°. 731. S. 540.

109. Om een Salich Eynde: „Als mijn Stond'lij n voorhanden is”. f. 255^v. L. f. 656. Nicolaus Herman. Wackern. III. n°. 1414. S. 1211.

110. Uit den XC Psalm: „Ach hoe Elend is onse Tij t”. f. 256. L. f. 659. Joh. Henne (Gigas) 1566. Wackern. IV. n°. 260. S. 181. Hieraan is toegevoegd eene *Antiphona*: „Hoe salich is de Doot, dien die ontslapen in God” enz. v. K. Löner. Wittenberg, 1538. Zie W. Nelle. l. c. S. 117.

111. Van den Sacramenten: „Bed en ckt o Mensch die groot G h e n a e d”. f. 212. L. f. 517. Veit Dietrich. Wackern. III. n°. 613. S. 563.

112. Noch een Avondt Liedt: *Christe qui lux es et dies*: „Christe ghij zijt die lichte dach”. f. 253. L. f. 644. Erasmus Alberus, 1556. Wackern. III. n°. 1037. S. 884.

113. Een Avondtmaels Liedt: „Christus de Heere in der Nacht”. f. 215^v. L. f. 526. Nic. Selnecker. Wackern. IV. n°. 363. S. 256.

114. Een ghebedt tot den Heylighen Gheest: „Comt Godt hey l i g h e G h e e s t”. f. 200^v. Prosa; niet bij Wackernagel. Rostock, 1531. Antiphona uit de 11^e eeuw. Nelle, Jahrb. Ver. Evang. Kirchengesch. Westfalens. III. 1901. S. 109.

115. Die seven Woorden, die Jesus sprack aen den Stamme des heyligen Cruys: „Doen Jesus aen den Cruyce hingh”. f. 192. L. f. 563. Joh. Böschenstain, 1515. Wackern. II. n°. 1327. S. 1091.

116. Een Oudt Geestelijck Liedt van der Gheboort onses Heeren Jesu Christi: „Een Kint geboor'n tot Bethlehem, tot Bethlehem”. f. 188 L. f. 554. J. Spangenberg, 1558. Het *puer natus in Bethlehem* vertaald. Wackern. I. n°. XXIX. S. 315. III. n°. 1110. S. 926. Acquoy, Versl. en Meed. Kon. Ak. Wet. IV. blz. 383. v. Duyse, III. n°. 524 blz. 2023.

117. Den XLVI Psalm: „Een vaste Borch is onse Godt”. f. 227. M. Luther. Onder de Psalmen staat deze berijming: „Godt is ons stercke Toevlucht goet”. Wackern. III. n°. 32. S. 19.

118. Een ander Loffsanck: „Gheloovich Hert Ghebenedy”. f. 226. Mich. Weisze, 1531. Wackern. III. n°. 333. S. 290.

119. *O lux beata Trinitas*: „Ghij die zijt dry in Eenicheyt”. f. 202^v. L. f. 584. M. Luther. Wackern. III. n°. 50. S. 29.

120. Een ander Dancksegginghe: „Heer Christ wij danken dijner goet”. f. 218^v. L. f. 531. Niclas Boie. Wackern. III. n°. 1059. S. 901.

121. Een Ghebedt-liedt teghen t'Pausdom, wt den LXXIX Psalm: „Heer Jesu Christ dijn Erf wy zijn”. f. 240. J. Jonas. Wackern. III. n°. 64. S. 43.

122. Om een Salich Afscheydt wt desen elendighen ende bedroefden leven: „Heer Jesu Christ waer Menschenen Godt”. f. 244^v. L. f. 657. Paulus Eberus. Wackern. IV. n°. 2. S. 4.

123. Een Gheestlijk Liedt van de Jongste Dach: „Het is ghewiss'lijck an de Tijdt”. f. 258. *Sequentia: Dies irae dies illa*. Wackern. I. S. 137 sq. bewerkt door Barth. Ringwald, 1586. Wackern. IV. n°. 491. S. 345.

124. Een Ander Liedt: „In dulci Jubilo”. f. 189^v. 1531. Wackern. III. n°. 1074. S. 909. Een z.g. glossenlied, voortgekomen uit het streven om Lat. gezangen nu eens vertalender, dan weer omschrijvender wijze algemeen verstaanbaar te maken. Zie Acquoy. Het geestel. lied in de Nederl. voor de Herv. blz. 65. J. Knuttel. Het geestelijk Lied. 1906. blz. 487. M.G.k.K. XIV. S. 365 vlg. 1).

1) Dit oude Roomsche lied is 'n oorspr. Nederl. lied uit de 15e eeuw;

125. Van der Doot ende verrijzenisse Christi. *Christus pro nobis passus est*: „Jesus Christus waer Godes Soon”. f. 197^v. Herm. Bonn. Wackern. III. n°. 852. S. 737.

126. Van der Heyligher Dryvuldigheyt, *Kurie*: „Kurie. Ach Vader, ghy alderhoochste Godt”. f. 201^v. J. Spangenberg, 1545. Wackern. III. n°. 1114. S. 928.

127. Het *Victimae Paschali*: „Laet ons Christum loven 't Paeschlam”. f. 196^v. Niet bij Wackernagel.

128. Een Ander Compositie: „Mensch wilt ghij Leven Salichlijck”. f. 206^v. L. f. 508. M. Luther. Wackern. III. n°. 26. S. 17.

129. Een ander Gratias. Uit den CIIIJ Psalm: „Mijn Siele looft den Heere schoon”. ? f. 252.

130. Den Hymnus, *Ad Coenam agni Providi*: „Nu laet ons Christum loven fijn”. f. 198^v. Erasm. Alberus, 24 April 1549. Wackern. III. n°. 1035. S. 883.

131. Het *Puer nobis Duysch*: „Ons is nu gheboor'n een Kindt”. f. 188^v. Door M. A. G.?

132. Een Danck-liedt nae die Maeltijdt: „Singhen wy wt herten gront”. f. 251 L. f. 648. Magdeburg. 1577. Wackern. IV. n°. 785. S. 579.

H. Hoffmann. Gesch. d. Deutschen Kirchenl. bis auf Luthers Zeit, Breslau 1852. S. 152 deelt het mede. De bewerking van het Woerdensche gezangboek sluit zich aan aan het Duitsche en niet aan het Nederl. orgineel. Weggelaten is vs. 4: Maria nostra spes/ Helpt ons, joncfrouw, des/ verghet unse sonden/ noch meer dan septies/ updat wij salich worden in u progenies/ vitam nobis des/ vitam nobis des/ dat ons te dele werde aeterna requies.

Bij het Jubelfeest der Augsb. Confessie in 1630 werd tegen de Formula Concordiae aan de hand van dit lied het volgende couplet gemaakt: Ubi mendacia/ nirgent mehr denn da/ Da die Wölff ersunnen/ Nova dogmata/ Und die Eulen spinnen/ die Concordia/ Hetten wir sie da/ O hetten wir sie da! Zie Wackern. Das Deutsche Kirchenlied 1841. S. 865.

133. Die III Compositie des Vader Onses: „Vader Onse dy bidden wy”. f. 211. Symph. Pollio. 1525. Wackern. III. n°. 562. S. 510.

134. Een fijn Liedt van des Heeren Jesu Christi gheboort, lijden ende officie, ende van des gantschen Werelts verlossinghe: „Van Maria die reyne Maecht”. f. 180^v. Erasm. Alberus. Wackern. III. n°. 1047. S. 891.

135. Noch een ander Christelijck Liedeken op het Paeschefeest te singhen: „Vreucht u ghy lief Christenheyt”. f. 198. Twee koren zingen het bij afwisseling; de slotstrophe wordt door beide kooren aangeheven. Auteur mij onbekend.

136. *Victimae Paschali*: „Victimae Paschali laudes immolent Christiani”. etc. Latijn. f. 196. Een sequentia uit de 11^e eenw.

137. Van den jongsten Dach: „Waecht op ghy Christen Alle”. f. 257. L. f. 664. Christiaan Adolf. Wackern. III. n°. 1097 S. 920.

138. Het tweede (gheestelijcke Liedeken): „Waerom bedroeft ghy u mijn hert”. f. 233^v. L. f. 603. Georg. Aemilius Oemler. Wackern. IV. n°. 190. S. 128.

139. Een Ghebet Liedt, naer die Predicatie, die gantsche vasten heen door te singen: „Weynd af uwen Thoorn, lieve Heer met g'naden”. f. 194. Neurenberg. 1569. Wackern. III. n°. 862. S. 744.

140. Een Christ'lijck Ghesang tot beslyt der Kinderpredicatie: „Wij bidden gheeft o lieve Heer”. f. 243. ?

141. Het Morghen-Liedt om hem Godt te bevelen: „Wt mijnder herten gronde”. f. 249^v. ? Ook in Herv. Bundel.

De volgende liederen staan alleen in L. :

142. Een Troost-Liedt: „Ick heb mijn saeck tot God ghestelt”. L. f. 652. Johannes Leon. Wackern. IV. n°. 712. S. 519.

143. Van de troostelicke Absolutie, ofte Ontbindinge der Sonden: „So waer ic leef, spreek God de Heer”. L. f. 533. N. Herman. Wackern. III. n°. 1381. S. 1183.

144. Van de Hemelvaart Jesu Christi: „Ten Hemel voer Christus gewis, Die alder werelt Heylant is, Halleluja (4 maal)”; 'n kleine sequens. L. f. 580. Auteur ?

145. Een ander Hymnus; *Hostis Herodes impie*: „Wat vreest ghy vyant Herodas seer”. L. f. 554. M. Luther. Wackern. III. n°. 42. S. 25.

II. De Psalmen.

Zijn de geestelijke liederen, op één na, alle vertalingen van oorspronkelijk Duitsche liederen, ook de Psalmen, die de Lutherschen gebruikten, zijn van Duitschen oorsprong. Een vergelijking van het Duitsche Bonsche gezangboek met het Nederlandsche van 1565 doet zien, dat alle Psalmen in B. vertalingen zijn. Meer of minder letterlijk overgenomen staan diezelfde vertalingen ook in A. Afwijkingen van beteekenis zijn er bij Ps. 36, 41, 79, 93 en 103. Veel sterker wijken af de vertalingen in W. Soms is hier ook een geheel andere bewerking opgenomen. Zoo zijn er afwijkingen van beteekenis bij Ps. 10, 19, 21, 23, 24, 31, 32, 33, 36, 42, 46, 47, 50, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 76, 79, 81, 83, 89, 91, 94, 98, 100, 101, 103, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 134, 141, 144, 145 en 147. Geheel nieuw bewerkt zijn de Psalmen bij H. Toch wijst ook hier de tekst telkens op een Duitsch origineel. Slechts zelden stemt H. met B. en met A. en W. overeen. Het sterkst is die overeenstemming bij Ps. 2, 15, 16, 22, 25, 31, 38, 44, 45, 49, 51, 53, 54, 71, 77, 79, 103, 124, 128, 130, 137 en 138. Geheel met H. komt het Leidsche gezangboek van 1607 (L.) overeen. Het heeft eenige psalmen dubbel en wijkt daardoor wel eens af, maar overigens is het, behalve in Ps. 25 — 2de ber. — en Ps. 117, gelijk aan H.

Hoewel ook de Duitsche beginregels der Psalmen mij bekend waren, is het mij niet gelukt de dichters van alle

psalmen te vinden, daar Wackernagel niet alle Psalmvertalingen opgeeft. Hier volgt de lijst van die Psalmen, waarvan ook het oorspronkelijke en de auteur mij bekend zijn.

- Ps. 1. Ludwig Öler. Wackern. III. n°. 126. S. 94. 1525. B.A.W.
 „ 2. 1^e ber. Andreas Knöpken. Wackern. III. n°. 138. S. 99.
 1527. B.A.W.H.*L. ¹⁾
 „ 3. Ludwig Öler. Wackern. III. n°. 128. S. 95. 1525. B.A.W.
 „ 4. „ „ „ „ n°. 129. „ „ „ „
 „ 5. „ „ „ „ n°. 130. „ „ „ „
 „ 6. „ „ „ „ n°. 131. „ 96. „ „
 „ 6. P. M. Schedius. Wackern. IV. n°. 1189, S. 800. H.L.
 „ 7. Ludwig Öler. Wackern. III. n°. 132. S. 96. 1525. B.A.W.
 „ 8. „ „ „ „ n°. 133. S. 97. „ „
 „ 8. Joh. Magdeburg. Wackern. IV. n°. 480. S. 340. H.L. (?)
 „ 11. Hans Sachs. Wackern. III. n°. 90. S. 63. 1526. B.A.W.
 „ 12. 1^e ber. M. Luther. Wackern. III. n°. 3. S. 6. 1524.
 B.A.W.H.*L.
 „ 13. 1^e ber. Matth. Greiter. Wackern. III. n°. 119. S. 89.
 1524. B.A.W.H.*L.
 „ 13. 2^e ber. Hans Sachs. Wackern. III. n°. 91. S. 63. H.*L.
 „ 14. 1^e ber. M. Luther. Wackern. III. n°. 4. S. 6. B.A.W.H.*L.
 „ 15. 1^e ber. Wolfg Dachstein. Wackern. III. n°. 136. S. 98.
 1525. B.A.W.H.*L.
 „ 16. Onbek. auteur, Wackern. III. n°. 938. S. 795. 1541.
 B.A.W.H.L.
 „ 18. Joachim Aberlin. Wackern. III. n°. 856. S. 740. 1537.
 B.A.W.
 „ 23. 1^e ber. Wolfg Musculus. Wackern. III. n°. 946. S. 800.
 1537. B.A.W.
 „ 23. 2^e ber. And. Knöpken. Wackern. III. n°. 147. S. 109.
 W.H.*L.

¹⁾ H.* d. w. z. staat bij de liederen in het tweede deel; onder de Psalmen staat dan eene andere berijming.

- Ps. 23. 3^e ber. Onbek. auteur, Wackern. III. n°. 162. S. 122. 1533. W.H.L.
- „ 25. 1^e ber. Burk. Waldis. Wackern. III. n°. 753. S. 656. 1553. B.A.W.H.*L.
- „ 26. 2^e ber. Thomas Blaurer. Wackern. III. n°. 664. S. 599. 1540. B.
- „ 30. Hans Sachs. Wackern. III. n°. 93. S. 64. B.A.W.
- „ 31. 2^e ber. Adam Reusner. Wackern. III. n°. 170. S. 133. 1533. B.A.H.*L.
- „ 32. Burk. Waldis. Wackern. III. n°. 754. S. 657. 1553. B.A.
- „ 36. Benedict Thaurer. Wackern. IV. n°. 749. S. 549. H.L.
- „ 37. Ludwig Hetzer. Wackern. III. n°. 537. S. 482. 1530. B.A.W.
- „ 39. Burk. Waldis. Wackern. IV. n°. 1549. S. 1071. B.A.W.
- „ 43. Hans Sachs. Wackern. III. n°. 94. S. 64. 1526. B.A.W.
- „ 45. Adam Reusner. Wackern. III. n°. 177. S. 136. 1568. B.A.W.H.L.
- „ 46. M. Luther. Wackern. III. n°. 32. S. 19. 1529. B.A.H.*L.
- „ 46. 2^e ber. Seb. Heyden. Wackern. III. n°. 608. S. 559. W.H.L.
- „ 48. Burk Waldis. Wackern. III. n°. 757. S. 659. 1553. B.A.W.
- „ 51. 1^e ber. Matth. Greiter. Wackern. III. n°. 120. S. 90. 1525. B.A.W.H.*L.
- „ 51. 2^e ber. Erh. Hegenwalt. Wackern. III. n°. 70. S. 48. W.H.L.
- „ 53. 1^e ber. Wolfg Dachstein. Wackern. III. n°. 134. S. 97. 1525. B.A.W.H.*L.
- „ 54. Jacob Dachser. Wackern. III. n°. 810. S. 702. 1530. B.A.W.H.L.
- „ 56. Hans Sachs. Wackern. III. n°. 95. S. 65. W.H.L.
- „ 57. Sigmund Salminger. Wackern. III. n°. 958. S. 807. 1537. B.A.
- „ 58. Hans Sachs. Wackern. III. n°. 96. S. 65. 1526. B.A.W.
- „ 58. Joh. Fischart. Wackern. IV. n°. 1232. S. 840. H.L.
- „ 64. Burk Waldis. Wackern. III. n°. 761. S. 662. 1553. B.A.W.

- Ps. 67. 1^e ber. M. Luther. Wackern. III. n°. 7. S. 8. 1524.
B.A.W.H.*L.
- „ 71. Hainrich Vogther. Wackern. III. n°. 558. S. 506. 1525.
B.A.W.H.L.
- „ 72. Leo Juda. Wackern. III. n°. 833. S. 723. 1540. B.A.W.
- „ 73. Hainrich Vogther. Wackern. III. n°. 557. S. 505. 1525.
B.A.W.
- „ 75. Burk. Waldis. Wackern. III. n°. 766. S. 666. 1553.
B.A.W.
- „ 79. Veit Dietrich. Wackern. III. n°. 612. S. 562. 1544. B.
- „ 79. „ „ „ „ n°. 611. S. 561. W.H.L.
- „ 79. 2^e ber. J. Freder. Wackern. III. n°. 233. S. 212.
A.W.H.L.
- „ 82. Wolfg. Musculus. Wackern. III. n°. 947. S. 801. 1537.
B.A.W.
- „ 91. Wolfg. Musculus. Wackern. III. n°. 948. S. 802. 1540.
B.A.
- „ 91. Seb. Heyden. Wackern. III. n°. 604. S. 556. W.
- „ 100. 1^e ber. Onbek. auteur, Wackern. IV. n°. 823. S. 602.
1569. B.A.H.*L.
- „ 101. Joach. Aberlin. Wackern. III. n°. 858. S. 742. 1534. B.A.
- „ 103. 1^e ber. Nicolaus Boie. Wackern. III. n°. 1065. S. 904.
1541. B.W.
- „ 103. 2^e ber. J. Poliander (Joh. Gramann). Wackern. III.
n°. 968. S. 821. 1540. A.W.H.*L.
- „ 110. Burk. Waldis. III. n°. 775. S. 672. 1553. B.A.W.
- „ 113. Symph. Pollio. III. n°. 563. S. 510. 1524. B.A.W.
- „ 114. 1^e ber. Matth. Greiter. III. n°. 124. S. 93. 1527.
B.A.W.H.L.
- „ 115. 1^e ber. Matth. Greiter. III. n°. 125. S. 93. 1527.
B.A.W.H.L.
- „ 116. Jacob Dachser. III. n°. 812. S. 703. 1530. B.A.W.
- „ 117. Joh. Agricola. III. n°. 74. S. 51. 1524. W.H.
- „ 119^a. Matth. Greiter. III. n°. 121. S. 91. 1525. B.A.W.H.*L.
- „ 119^b. Onbek. auteur, „ n°. 579. S. 525. 1525. B.A.

- Ps. 121. Burk. Waldis. III. n°. 779. S. 674. 1553. B.A.
- „ 124. 1^e ber. M. Luther. III. n°. 27. S. 17. 1524. B.A.W.H.*L.
- „ 124. 2^e ber. Justus Jonas. III. n°. 62. S. 42. 1524. B.A.W.
H.*L.
- „ 125. 1^e ber. Matth. Greiter. III. n°. 123. S. 92. 1525.
B.A.W.H.*L.
- „ 130. 1^e ber. M. Luther. III. n°. 5. S. 7. 1524. B.A.W.H.*L.
- „ 131. Burk. Waldis. III. n°. 784. S. 677. W.
- „ 133. Conrad Hubert. III. n°. 1132. S. 944. 1545. B.A.W.
- „ 134. Joach. Aberlin. III. n°. 859. S. 743. 1537. B.A.
- „ 137. 1^e ber. Wolfg. Dachstein. III. n°. 135. S. 98. 1525.
B.A.W.H.*L.
- „ 138. Jacob Dachser. Wackern. III. n°. 813. S. 704. 1530.
B.A.W.
- „ 139. Hainr. Vogther. Wackern. III. n°. 560. S. 508. 1527.
B.A.W.
- „ 142. Jacob Dachser. Wackern. III. n°. 814. S. 704. 1530.
B.A.W.
- „ 143. Jacob Dachser. Wackern. III. n°. 815. S. 705. 1530.
B.A.W.
- „ 144. Joh. Fischart. Wackern. IV. n°. 1210. S. 818. 1573. W.
- „ 146. Hans Sachs. Wackern. III. n°. 99. S. 66. 1526.
B.A.W.(?).
- „ 149. Hans Sachs. Wackern. III. n°. 100. S. 67. B.A.

NAAM- EN ZAAKREGISTER.

A.

- Absolutie, blz. 113 vlg., 118, 187, 345, 421 vlg., 463, 476.
- Adiafora, blz. 116, 121, 130.
- Aemilius, Petrus*, Luth. pred. te Haarlem, blz. 513.
- Aflaat, blz. 23.
- Agenda, blz. 85, 115, 135, 344, 463.
- Agges, Poppe*, blz. 205.
- Aken**, blz. 314 vlg., 486.
- Alardus, Franciscus*, Luth. pred. te Antwerpen, blz. 75, 79, 84, 96 vlg., 120, 266 vlg.
- Albada Aggaeus*, blz. 204.
- Aleander*, pauselijk nuntius, blz. 20, 24 vlg.
- Alexander, Mr. Pieter*, pred. v. Maria v. Hongarije, blz. 240.
- Altaren, blz. 183 vlg., 388.
- Alting Menso*, pred. te Emden, blz. 210, 495, 513.
- Alva, Ferdinand Alvarez*, hertog van, blz. 161.
- Amsterdam**, blz. 141 vlg., 437 vlg., 536 vlg.
- beeldenstorm, blz. 150.
- bemoeielijking der Lutherschen, blz. 442 vlg., 451.
- de Luthersche gemeente gevestigd, blz. 451.
- disputen met Geref., blz. 462.
- eerste preek op de Rietvink, blz. 150.
- eischt openbare prediking, blz. 150.
- vele Antw. vluchtelingen zetten zich hier neer, blz. 432.
- Anabaptisten, blz. 25, 135, 138, 145 vlg., 161, 169, 200 vlg., 216, 233, 243.
- Anastasius, Veluanus*, schrijver van der Leecken Wechwyser e.a., blz. 111, 135, 157, 213.

- Antwerpen**, blz. 17 vlg., 293 vlg., 398 vlg., 447, 585.
- Augustijner klooster, blz. 23, 27 vlg.
- Gereformeerd Consistorie, blz. 65, 67.
- Duitsche Kooplieden, blz. 75 vlg.
- Kiel, blz. 51.
- Luthersche families, blz. 297.
- optreden der Magistraat, blz. 39, 51, 66, 69, 73.
- verstrooïing der gemeente, blz. 90 vlg., 416 vlg.
- Aremberg, Jan de Ligne*, graaf van, stadh. v. Friesland, blz. 173, 227.
- Arendsz., Jan*, hageprediker, blz. 10, 150, 153, 174, 214, 221, 227, 229, 348, 356.
- Arminius, Jacobus*, Geref. pred. te Amsterdam, blz. 472.
- Arnemuïden**, blz. 237.
- Artopaeus, Jacobus*, Luth. pred. te Woerden, blz. 542.
- Augsburgsche Confessie, blz. 6, vlg., 67 vlg., 115, 137, 208, 235, 321, 412, 445.
- „ Variata, blz. 7, 102, 208.
- Autonomie der gemeenten, blz. 567.
- Averbeck, Hermann*, Luth. pred. te Wesel, blz. 488.
- Avondmaal, blz. 7 vlg., 106 vlg., 118, 120 vlg., 131, 175 vlg., 212, 236, 316, 347, 381 n., 389, 407, 423 vlg., 462, 471, 539.

B.

- Baack, Georgius*, te Utrecht, blz. 506.
- Bakker, Jan de*, (J. Pistorius) martelaar, blz. 180 vlg.
- Baten, C. Dr.*, Antwerpen, Dordrecht, blz. 433, 518.
- Bateveld, Johan van*, Luth. Pred. te Amsterdam, blz. 538.
- Beck, Casper*, schoolmeester te Delft, blz. 521.
- Becker, Joannes*, veldprediker, blz. 382, 451, 506.
- Beelden, blz. 184.
- Beeldenstorm, blz. 71 vlg., 163, 188, 221.
- Belijdenis van de erfzonde, blz. 419 vlg.
- Bennonius, Johs.*, Lic. Jur. te Keulen, blz. 325.
- Berge, Carel van den*, Lutheraan te Antwerpen, blz. 297.
- Bergen**, blz. 255.
- Bergen op Zoom**, blz. 246.
- Bernhem**, blz. 431.
- Bert, Dr. H. van*, te Wesel, blz. 54.
- Bersingen Corns. Hends. van*, oud-

- Burgem. v. Woerden, blz. 369, 391, 393.
- Beza, Theodorus*, opvolger van Calvin, blz. 63, 66.
- Biecht, blz. 114, 118, vlg., 419 vlg.
- Bloccius, Petrus*, scholarch te Leiden, blz. 164, 234.
- Bodegraven**, blz. 515, vlg., 542.
- Boekencensuur, blz. 567.
- Bombergen, Antonie van*, Ouderl. te Antwerpen, blz. 246.
- Bommel, Hendrik van*, pred. te 's-Hertogenbosch, e. e. blz. 243.
- Bonsch gezangboek, blz. 272, vlg. 379, 589 vlg.
- Borckmy*, pred. te Breda, blz. 189, vlg.
- Borne**, blz. 431, n. 2, 562, n. 1.
- Borne, Dirk van*, uitg. te Deventer, blz. 168.
- Borne, Jacques*, raadsheer v. Brabant, blz. 250, 257.
- Bovenlanders, blz. 7, 22, 41.
- Boxhorn, Henricus*, Luth. pred. te Woerden, blz. 329, 369, 386 vlg. 392, 495.
- Brabant**, blz. 238.
- de Braeker, Hans*, (Hans Rhabtos), uitgever te Wesel, e.e. blz. 55, 103.
- Brandhoff, Johan*, Luth. pred. te Kuilenburg, blz. 165.
- de Bray, Guido*, (Guido de Brès) blz. 63, 104, 204, 255.
- Breda, Hans van*, ouderl. Amst. Luth. Gem. blz. 447.
- Breda**, blz. 186 vlg., 553, 555.
„ beeldenstorm, blz. 188.
- Brederode, graaf Hendrik van*, hoofd van het verbond der edelen. blz. 155, 246.
- Brenz, J.*, Hervormer, Schwäbisch-Hall, blz. 11, 58, 263.
- Broeders des gemeenen levens, blz. 166, 196.
- Broucke, H. van den*, Lutheraan Antwerpen, blz. 67.
- Brouwer, Justus*, (Zythopaeus), Luth. pred. in Leiden. blz. 535, 546, 572.
- Brugge**, blz. 17, 252.
- Brully, Petrus*, calvinist. prediker, blz. 253.
- Brune, Johann de*, minderbroeder in Gent, blz. 253.
- Brussel**, blz. 239, 429.
- Bucer, M. Joh.*, hervormer te Straatsburg, blz. 40, 63, 273.
- Buscoducensis, Nicolaes* te Antwerpen, blz. 25.
- Buys, Paulus*, Mr. te Leiden, blz. 301, 303.
- Bijbelvertaling, 35 vlg. 167, 538 vlg.

C.

- Calon, Roland*, prediker blz. 44, vlg.
 Calvinisten, blz. 62, 227.
Calvijn, Johannes, hervormer te Genève, blz. 5 vlg., 49.
Campanus, Johannes, prediker in Limburg, blz. 248, vlg.
Canisius, Petrus, Jezuiët blz. 216.
 Ceremoniën, blz. 116.
 Catechismus, blz. 102, 263, 420, 425 vlg., 471.
Chemnitz, M., Luth. theoloog te Brunswijk, blz. 57, 409, 419, 421.
 Christiaan II van Denemarken, blz. 32, 237.
Christianus, Johannes, Geref. pred. te Aken, blz. 316.
Chytraeus, David, Luth. theoloog te Rostock, blz. 419.
Claesz, Willem Mr., scholarch in den Haag, blz. 231.
Clarenbach, A., martelaar in de Rijnstreek, blz. 167.
Clerq, Gilles de, Geref. Lid der Antw. Synode, blz. 67.
Cock, Gerard, Lutheraan te Antwerpen, blz. 67.
 Compromis der edelen blz. 64, vlg., 72.
 Concilie van Trente, blz. 9, 61.
 Concordie, Wittenbergsche, blz. 63, 199.
 Confessio Belgica, blz. 104.
 Confessie van Antwerpen, blz. 85.
 Confessie van Augsburg. — Zie Augsburgsche Confessie.
 Confessie van de Ubiquiteit, blz. 474 vlg., 495.
Coninck, Carolus, Carmeliet, blz. 50.
Coninxberghen, Segerus, Luth. pred. te Antwerpen, Woerden e. e., blz. 377 vlg., 382 vlg., 387 vlg., 390, 392, 398.
 Conventikels, blz. 41 vlg., 144.
 Consistorie, Algemeen, blz. 567.
 Consistoriën, blz. 73, 236.
Coornhert, Dirk Volkertsz, liber-tijn, blz. 46, 171, 352 n.
Cordatus, Adrianus, kapelaan te Amsterdam, blz. 146, 237.
Cornelii, Arnoldus, Geref. pred. te Delft, blz. 302.
Corranus, Antonius, theoloog te Antwerpen, blz. 85, 133 vlg.
Costerus, Huibertus, schrijver d. Woerd. Aantt., blz. 180.
Cothen, Herman van, Secr. v. Deventer, blz. 167.
Cray, Ds., Luth. pred. te Antwerpen, blz. 534, 555.
Cremerius, Johannes, Luth. pred. te Amsterdam, e. e., blz. 483 vlg., 506, 518, 521, 544, 547.

Crocus, Cornelius, rector Amsterd. gymnasium, blz. 145, 147. | *Cuyk, H.*, bisschop van Roermond, blz. 157, 160, 162.

D.

Daensius, Pieter, zwervend prediker, blz. 233.
Datheen, Petrus, Calvin. predikant, blz. 128, 178, 401.
Deleen, Wouter, predikant, blz. 238, 253.
Delft, blz. 236, 551 vlg., 570.
Deventer, blz. 166 vlg.
Diest, Corn. van, Geref. pred. te 's-Hertogenbosch, blz. 244 vlg.
Diest, Jan van, kettersch pred. te Antwerpen, blz. 51.
Dirkz., Willem, martelaar te Utrecht, blz. 219.
 Doop, blz. 48, 113, 123, vlg., 129, 336, 389 vlg., 426 vlg.
Doornik, blz. 254.
Dordrecht, blz. 230, 433, 553.
Drente, blz. 209.
Drunen, Paulus v. Anabapt. bisschop, blz. 244.
Duik, Adriaan, burgvoogd te Woerden, blz. 300.
Duinkerken, blz. 254.
Duysterloo, Hendrik, Lutheraan te Middelburg, blz. 502, 564.
 Duitsche troepen in dienst van Spanje, als voortplanters der Hervorming, blz. 49 vlg., 250 vlg.

E.

Eberstein, Philips en Otto, graven van, blz. 250; 511.
Eckert van Homberch, Heindrick, uitgever te Kampen, blz. 19.
 Edict van 25 Sept. 1550, blz. 49. id. van Worms, blz. 255.
 Eeuwig edict van Karel V 1550, blz. 39, 48.
Edzard II, graaf van Oost-Friesland, blz. 513.
Eecloo, blz. 254.
Eggerdes, Petrus, Luth. pred. te Antwerpen, blz. 403, 435. | *Egmont, Nicolaas van*, bedelmonnik, blz. 26.
Eijnde, Jacob van den, burgvoogd te Woerden, blz. 383.
Elst, Mr. Nicolaas Jansz. van der, Vice-cureitte Antwerpen, blz. 50.
Emden, blz. 203, 205, 351.
Engelberti, Joannes, Luth. pred. te Aken, blz. 319, 378, 398.
Enkhuizen, blz. 230.
Enzinas, Francisco, gevangene te Brussel, blz. 240.

- Eppens, Abel*, kroniekschrijver, blz. 209.
Erasmus, Desiderius, blz. 18, 21, 31, 206 vlg.
Erik van Brunswijk, blz. 182, 185.
Erpecum van, Luthersche familie in Antwerpen en Aken, blz. 320.
Esschen, Jan van den, martelaar, blz. 29.
Essen, blz. 347.
 Exorcisme, blz. 124, 132.

F.

- Faber, Gellius*, Geref. prediker, blz. 196, 199 vlg.
Fabri, Conrad, Luth. pred. te Keulen, blz. 327.
Felbier, Cornelis, Ouderling Amsterd. Luth. Gem., blz. 447.
Fett, Daniel, Luth. pred. te Delft, blz. 533 vlg., 551 vlg., 570 vlg.
Fisscher, Adolf, Luth. pred. te Amsterdam, blz. 328, 403, 419, 422, 454 vlg., 459, 540.
Flacius Illyricus, Matthias, Luth. theoloog, blz. 80 vlg., 90 vlg., 96 vlg., 100 vlg., 330 vlg.
Florinus, Hubertus, rector te Antwerpen, blz. 416.
Fluggius, Crispinus, Luth. pred. te Leiden, blz. 546 vlg., 573.
Frankfort a/d. Main, blz. 294, 313, 346, 416, 422, 455, 461, 485.
Fransz., Cornelis, burgem. van Woerden, blz. 303.
Fraxinus, Liborius, Geref. Pred. te Woerden, blz. 381, 389.
Fredeland, Hendrik, Luth. Pred. te Woerden, blz. 364, 369.
Frederiks, Antonie, hervormingsgezinde in Naarden, blz. 232.
Frederiks, Willem, pastoor te Groningen, blz. 206 vlg.
 Formula concordiae, blz. 417, 445, 465 vlg., 529.
Friesland, blz. 195 vlg.
 id. eerste plakkaat 1526, blz. 198.
 id. gereform. strooming, blz. 201, 204.
Fruin, Dr. R., blz. 133, 350, 354.

G.

- Gabriel, Pieter*, hageprediker in Holland, blz. 150, 221, 253, 356.
Geelen, Jan van, Anabaptist, blz. 201, 269.
Gansfort, Wessel, blz. 196, 206.
Geldenhauer, Gerardus, pastoor te Tiel, hervormer, blz. 167.

- Gelderland**, blz. 210 vlg.
- Gent**, blz. 253.
- Geraeus, Conrad*, Luth. pred. te Aken, blz. 319.
- Gereformeerden, blz. 60 n., 73, 87 vlg., 105, 152 vlg., 189, 358, 399, 411, 435, 441, 473, 501, 558.
- Gerhardt, Christianus*, Luth. pred. te Aken, blz. 319.
- Gerritse, Mr. Herman*, hervormingsgezinde te Utrecht, blz. 219.
- Geschriften der Lutherschen, blz. 19, 34, 35, 55 vlg., 96 vlg., 260 vlg., 263 vlg., 379 vlg., 405, 412 vlg., 425, 428, 430, 503, 560.
- Gesenus, Georgius*, zwervend Luth. predikant, blz. 522, 543, 556.
- Getuigenis omtrent de Lutherschen van Willem van Oranje, blz. 90. van de Antw. magistraat, blz. 90, 554, 556.
- Gezangboeken, blz. 101, 271 vlg., 428, 531, 589 vlg.
- Glapion, Franciscan*, biechtvader v. Karel V, blz. 27.
- Glaserus Arnoldus*, Luth. pred. te Woerden, blz. 472, 488, 494 vlg., 537, 542.
- Gloria's, blz. 278.
- Gnesio-Lutheranen, blz. 8, 105, 137, 358.
- Godsdienstvrede van Matthias 1578. blz. 398.
- Gouda**, blz. 236, 515, 543.
- Govaerts, Hans*, Luth. ziekentrooster te Antwerpen e. e., blz. 329, 418 vlg., 482, 506 vlg.
- Graet, Arent*, kapelaan te Kampen, blz. 223,
- Grange, Pérégrin de la*, leeraar te Valenciennes, blz. 255.
- Granvelle, Antonius Perenot*, kardinaal, blz. 49, 61, 159.
- Grave, Nicolaas de*, uitgever te Antwerpen, blz. 19.
- Grapheus, Cornelis*, secr. van Antwerpen 1522, blz. 32.
- Grapheus, Alexander*, secr. van Antwerpen 1567, blz. 75.
- 's-Gravenhage, blz. 551.
- Groll, Jan van*, pastoor in Harderwijk, blz. 212.
- Groningen**, blz. 206 vlg.
- Groote Geert*, Mag. blz. 166.

H.

- Haan, Karel de*, (Car. Gallus) pred. te Deventer, blz. 172, 177, 180.
- Haarlem**, blz. 230, 434, 511 vlg.
- Hadrianus, August*, monnik. blz. 33.

- Haecht, W. van*, Lutheraan te Antwerpen, blz. 277 vlg.
- Haemstede, Adriaan van*, pred. te Aken, blz. 11, 52, 59, 127.
- Hamburg**, blz. 346, 461, 489.
- Hamburger koor te Amsterdam, blz. 147 vlg., 442, 445, 461, 465, 481.
- Hamelmann, Herman*, Luth. theoloog, blz. 80, 350.
- Hania, Leo*, Calvinist in Friesland, blz. 205.
- Hanze, blz. 17.
- Hanzeaten, blz. 22.
- Hardenberg, Albertus Rizaeus*, pred. te Bremen, blz. 152, 208.
- Hartmann, Joachim*, Luth. pred. te Helbra, blz. 78, 128.
- Hartung, Severus*, Luth. pred. te 's-Gravenhage, blz. 552.
- Hasselt**, blz. 229.
- Heggerus, Rudolphus*, Luth. pred. te Dordrecht, blz. 553.
- Hendriks, Agge*, Calvinist in Friesland, blz. 205.
- Henricus*, Franciscaan, blz. 197, 210.
- 's-Hertogenbosch**, blz. 242 vlg.
- Hertoghe, Joan de*, Lutheraan te Antwerpen, blz. 48, 294.
- Heshusius Tileman*, Luth. theoloog te Wesel e. e., blz. 54, 58, 60, 243.
- Heukelom, Jan van*, Prediker in Maastricht, blz. 250.
- Heyden, Gaspard van der*, Geref. pred. te Antwerpen, blz. 44 vlg., 50 vlg., 59, 153, 415.
- Heyden, Laurens van der*, Antw. Lutheraan, blz. 78, 229, 256, 260.
- Hirnius, Hieronymus*, Luth. pred. te Rotterdam, blz. 546, 550.
- Hoën, Cornelis*, voorstander der Hervorming, blz. 24, 136, 231.
- Hoffman, Melchior*, Anabaptist, blz. 40, 48, 146, 200.
- Hohenlohe*, graaf van, blz. 551.
- Holland**, blz. 230.
- Holtzhutter, Thomas*, Luth. pred. te Antwerpen, blz. 410.
- Hondebeke Frederik* (F. Canirivus), schoolrector te Delft, blz. 231.
- Hondscote**, blz. 254, 429.
- Hoogerbeets, Rombout*, pensionaris v. Leiden, blz. 509.
- Hoogstraten*, graaf van, blz. 28, 47, 86.
- Hoorn**, blz. 234.
- Houwaert, Balthasar*, Luth. pred. te Antwerpen e. e., blz. 79, 96, 98, 317, 332.
- Huberinus, C.*, Luthersch theoloog te Augsburg, blz. 85, n., 98.
- Hubert, Charles*, kettersch pred. te Antwerpen, blz. 51.
- Hubrechts, Jan*, schout te Amsterdam, blz. 144.
- Hulst, Frans v. d.*, keizerlijk inquisiteur, blz. 27.

<p>Huiskerken, aanstelling predikant, blz. 339 vlg.
bestuur, blz. 340 vlg.
geschiedenis, blz. 332 vlg.</p> | <p>inrichting, blz. 339.
en kerken onder het kruis, blz. 333.
Humanisten, blz. 206.</p> |
|--|---|

I.

<p><i>Irenaeus, Balthasar</i>, Luth. pred. te Aken, blz. 318 vlg.
<i>Irenaeus, Christoph.</i>, Luthersch theoloog, blz. 318.</p> | <p><i>Isensee, Johannes</i>, Luth. pred. te Antwerpen, blz. 410.
<i>Isselburg, Caspar</i>, Pred. te Essen, blz. 177.</p> |
|--|--|

J.

<p><i>Jezuïeten</i>, blz. 326.
<i>Jochow, B.</i>, Luth. Pred. te Antwerpen, blz. 410.
<i>Joris, David</i>, Anabaptist, blz. 170, 200.</p> | <p><i>Judex, Mattheus</i>, Luthersch theoloog, blz. 58.
<i>Junius, Franciscus</i> (Francois du Jon), Geref. Predikant, blz. 249.</p> |
|---|--|

K.

<p><i>Kamerlinck, Henrick</i>, kapelaan te Venlo, blz. 216.
<i>Kampen, Albrecht van</i>, minderbroeder te 's Hertogenbosch, blz. 244.
<i>Kegelingh, G. F.</i>, burgemeester van Gouda, blz. 300, 392.
<i>Kersseler, Johannes</i>, Luth. pred. te Middelburg, blz. 448, 501 vlg.
Keulen, blz. 323 vlg., 479, 486.
Vredesonderhandelingen te blz., 404 vlg.
<i>Knoop, Jan</i>, pastoor te Woerden, blz. 183.</p> | <p>Kolonisten in Duitschland, blz. 231 vlg.
<i>Koolhaes, Caspar</i>, pred. te Deventer e. e., blz. 168, 174, 176, 179, 348.
<i>Kooltuyn, Kornelis</i>, pastoor van Alkmaar, blz. 233 vlg.
<i>Kouwerkerke, Cornelis van</i>, priester, blz. 51.
<i>Krafft, Dr. C.</i>, blz. 273.
Krankencommunie, blz. 126.
Kuilenburg, blz. 156 vlg.
<i>Kuilenburg, Gerardus van</i>, pred. te Kuilenburg, blz. 160 vlg., 349.</p> |
|---|---|

L.

- Laer, Corn. Wolfaartsz. van der*, Luth. pred. te Woerden, blz. 183, 301, 309.
- Latomus, H.*, Luth. Pred. te Antwerpen, blz. 410.
- Laurensen, Laurens*, Dominikaner prior te Groningen, blz. 207.
- Lazarus, baron von Schwendi*, blz. 50.
- Leemput, Jan van*, Luth. ouderling te Rotterdam, blz. 517.
- Leeuwarden**, blz. 204.
- Leeuw, Harmen de*, drukker in Zwolle, blz. 226.
- Leiden, Jan van (Jan Beukels)*, Anabaptist, blz. 41.
- Leiden**, blz. 235, 433, 507 vlg., 545.
- Leuvens hoogeschool, blz. 239.
- Liesveldsche bijbel, blz. 37.
- Lieven, Jansz.*, zie kentrooster in Woerden, blz. 493 vlg.
- Ligarius, Johannes*, Luth. pred. te Antwerpen e. e., blz. 79, 96 vlg., 280, 302, 378 vlg., 384 vlg., 447, 457, 505.
- Limburg**, blz. 238, 247, 249.
- Lindanus, Willem*, inquisiteur, blz. 81, 99, 106, 135, 203, 349.
- Linden, Johannes van*, Calvin. pred., blz. 227.
- Lissewege**, blz. 431.
- Lister, Gerrits*, scholarch te Zwolle blz. 224.
- Lodewijk van Nassau*, blz. 62, 64, 66, 82, 190 vlg.
- Londen**, Geref. gem. te, blz. 44.
- Lubeck*, blz. 227.
- Luik**, blz. 247, 255.
- Luther*, vertaling zijner traktaten en geschriften, blz. 19, 34, 41, 59, 223, 232, 260 vlg.
- invloed zijner geschriften blz. 30, 196 vlg., 205.
- innige band tusschem hem en Antwerpen, blz. 30.
- waardoor hij op den achtergrond raakt, blz. 40 vlg.
- zijn raad om zich voor 't uiterlijk niet af te scheiden van de R.-Kerk, blz. 45.
- zijn meeleven met onze toestanden, blz. 29 vlg., 33.
- aard zijner geschriften, blz. 35, 102 vlg.
- voorlooper v. d. Anti-Christ, blz. 197, 211.
- zijn uiteenloopende meeningen blz. 331, 338.
- Lutherschen, blz. 3 vlg., 22, 401.
- hun geringe invloed, blz. 82, 289, 434, 557 vlg., 579 vlg.
- hun opkomst in N. Nederland blz. 432, 443.
- Luthersche families, blz. 262, 296.
- Luyt, Mr.*, koster der Oude kerk in Amsterdam, blz. 145.

M.

- Maastricht**, blz. 248 vlg.
Maertsz, Clement, pastoor te Hoorn, blz. 234.
Magnus, Hibbaeus, Luth. pred. te Utrecht, blz. 535, 547.
Malusius, Johannes, eerste bisschop v. Deventer, blz. 172.
 Mansfeldsche theologen, blz. 78.
Marnix van St. Aldegonde, Philips blz. 65, 187 vlg.
 Marranen, blz. 22.
 Martelaren, blz. 29 vlg.
Martini, Joh., Geref. pred. te Kuilenburg, blz. 164.
Martini, Lucas D. M., Superintendent v. Brunswijk, blz. 460.
Matthijs van Statvelt, Luth. pred. te Antwerpen, blz. 69 vlg., 72, 79, 319, 328, 344.
Maus, Benedictus, blz. 103, 295.
Mechelen, blz. 241.
Meesterman, Petrus, Secr. der Luth. gem. te Amsterdam, blz. 37, 320, 483, 538, 566.
Megen, graaf van, blz. 245.
Meinertzhagen, minderbroeder, blz. 215.
Meissenius, Henricus, Luth. pred. te Bodegraven, blz. 543, 555.
Melanchton, Philippus, blz. 7, 265.
Merula, Angelus, pastoor te Heenvliet, blz. 234.
Meteren, Emanuel van, Lutheraan te Antwerpen, blz. 298.
Meyer, Carel de, Antwerpsch Lutheraan, blz. 317, 403, 420.
Michael, Jacobus, Geref. pred. te Kuilenburg, blz. 164.
Middelburg, blz. 237 vlg. 432, 500, 553.
Modet, Herman, blz. 71 vlg. 88, 178, 254.
Mohr, Johannes, blz. 325.
Monheim, Johan, scholarch te Dusseldorp, blz. 350.
Moyllen, Hans, overman Hamb. koor, blz. 442.
Mulhemius, Gosewinus, Luth. pred. te Antwerpen en Leiden, blz. 534, 546, 556, 569.
Muykens, Bernard Arnoldi, Luth. kwartierprediker, pred. te Leiden, blz. 385 vlg. 393, 430, 493, 508, vlg. 512, 514 vlg. 532, 534, 545.
Mus, Leonard, Antwerpenaar, blz. 38.

N.

- Namen**, blz. 255.
Navières Charles de, fransch psalmdichter, blz. 279.
Nesscher, Andries, ziekentrouster,

- Luth. pred. te Rotterdam, blz. 142, 444 vlg. 465.
 blz. 447, 452, 454, 483 vlg. 505, 508, 517, 519 vlg.
- Noetemann, Derrick*, Luth. pred. te Mehr, blz. 54, 79.
- Neurenburgers, blz. 22.
- Nooddoop, blz. 124 vlg. 532.
- Nicodemieten, blz. 46.
- Noot, Hieronimus van der*, Kanselier v. Brabant, blz. 28.
- Nicolai, Philippus*, Luth. theoloog te Hamburg, blz. 164, 475 vlg.
- Nuijsz, Johann van*, Lutheraan te Antwerpen, blz. 48.
- Nielius, Ch. Waalsch prediker*, blz. 63.
- Nuijsz, Matthijs van*, Lutheraan te Antwerpen, blz. 325.
- Nieuwenhuis Domela, Dr. F. J.*,

O.

- Odenkirchen, Frau Odilia von*, blz. 11.
- Ortzen, Iman*, Geref. prediker te Wesel, blz. 168.
- Oldenbarnevelt, Johan van*, blz. 388, 468, 497.
- Ostende, Jan van*, Geref. pred. te Antwerpen, blz. 44 vlg.
- Oostendorp, Johannes*, Kanunnik te Deventer, 167, 174, 179, 214.
- Ottens, Willem*, mag., prediker der hervorming te Utrecht, blz. 143, 219, 232.
- Oosterlingen, 147, 154 vlg., 441.
- Oude kerk te Amsterdam, blz. 148 v.v.
- Oranje, Willem I*, prins van, blz. 12, 397.
- Oudenaarde**, blz. 254.
- zijn „Bedenken” aan den Koning, blz. 50.
- Ouwels (Oblaten), blz. 120, 177, 550, 559.
- zijn standpunt, blz. 61 vlg. 68.
- Overbeek, Peter van*, Lutheraan te Keulen, blz. 325.
- zijn optreden in Amsterdam, blz. 154.
- Overbeek, Jacob*, pastoor te Spankeren, blz. 212.
- zijn optreden in Antwerpen, blz. 86 vlg.
- Overheid, beschouwing der Lutherischen, blz. 110, 373 vlg.
- zijn pogingen tot samenwerking, blz. 358.

P.

- Pauw Adriaan*, factor v. d. Koning v. Denemarken in Amsterdam, blz. 150 vlg. 155, 268, 348, 356.
- Pacificatie van Gent, blz. 299, 397.

- Paeffraidt Albert*, uitgever te Deventer, blz. 197.
- Pallandt, Floris van*, blz. 64, 157, vlg. 165.
- Pannekoeck, Maurisz Mauricii*, rentmeester, blz. 211.
- Parodie op de Ambrosiaansche hymne, blz. 248.
- Peelt, Gerrit*, hervormingsgezinde in Hoorn, blz. 232.
- Pelgrims, Melchior*, oud-kapelaan v. Kampen, blz. 174, 179,
- Pelt, Johannes*, Franciscaan, later Luth. pred. te Bremen, blz. 143.
- Petersz, Andries* (v. d. Linden), voorzanger te Leiden, later Luth. pred., blz. 552.
- Petri, Mr. Cunerus*, bisschop v. Leeuwarden, blz. 70.
- Pfeiffer, Casparus*, Luth. pred. te Amsterdam, blz. 537.
- Pieters, Doen*, uitgever te Amsterdam, blz. 36, 145.
- Pigghe, Albrecht*, pastoor te Kampen, blz. 223.
- Pithopaeus, Lambertus*, praeceptor te Deventer, blz. 171, 177.
- Placcaten 1529, 1531, 1533, 1544, blz. 51, 157, 169.
- 8 Oct. 1566, blz. 86.
- 18 Mrt. 1567, blz. 89.
- Plancius, Petrus*, Geref. pred. te Amsterdam, blz. 89, 429, 472 vlg.
- Plantijn, Christoffel*, uitgever te Antwerpen, blz. 18.
- Pogingen door Geref. aangewend om met de Luth. tot overeenstemming te komen, blz. 134, 229, 322, 355 vlg., 370.
- door Prins Willem aangewend om door overleg met Roomsche, Luthersche en Gereformeerde afgevaardigden een geloofsvrede tot stand te brengen, blz. 404.
- tot nadere aaneensluiting der verschillende Luth. gemeenten, blz. 484.
- Popeliere, Joost van den*, zieken- trooster te Amsterdam, blz. 448 vlg., 481 vlg., 506, 512, 541.
- Poppius, Menso*, priester te Oosterzee en hervormd prediker, blz. 201.
- Postilius, Jacobus*, Geref. pred. te Kuilenburg, blz. 164.
- Potgieter, Steven*, Hervormingsgezinde te Zwolle, blz. 226.
- Pouchenius, Andreas*, superintendant v. Lubeck, blz. 458.
- Praedestinatie, blz. 214, 560, 585.
- Praedinius, Regnerus*, Rector te Groningen, blz. 208.
- Praetorius, Stephanus*, Luth. theoloog te Salzwedel, blz. 403.
- Prato, Johannes à*, Lutheraan te Antwerpen, blz. 328 vlg.
- Propsts, Jacob*, blz. 24, 31.
- Pruystinck, Eligius*, blz. 4, 33, Psalmen, blz. 278, 609 vlg.

Q.

Quadratus, Pieter, kapelaan a. d. Nieuwe Kerk, te Amsterdam, blz. 146.

R.

<i>Rahlenbeck, Ch.</i>, blz. 76, 97, 240. <i>Regius, Carolus</i>, Gereformeerd prediker, blz. 253. Remonstranten, blz. 560 vlg., 581, 585. <i>Rentorf, Joris</i>, Luthersch ouderling te Amsterdam, blz. 447. <i>Requesens, Louis de</i>, blz. 298. <i>Reudler, J. G. H.</i>, blz. 180, 183. <i>Reyna, Cassiodorus de</i>, Fransch Luth. pred. te Antwerpen, blz. 279, 329, 402, 406 vlg., 424 vlg., 455. <i>Rhegius, Urbanus</i>, Augsburger theoloog, blz. 264 vlg., 287. <i>Ritter, Mattheus</i>, Luth. theoloog te Frankfort a/M., blz. 402, 421.	<i>Rode, Hinne</i>, schoolrector te Utrecht, blz. 24, 167, 181, 218. <i>Roelants, Lodewijk</i>, Augustijner monnik, blz. 239. <i>Roelofszoon, Jan</i>, Luth. schoolmeester te Woerden, blz. 369. <i>Rollius, Geref.</i> pred. te Wesel, blz. 54. Roomsche geestelijken, bl. 20 n., 157 n. Rostock, blz. 78, 104, 170 vlg., 197 n., 225. Rotterdam, blz. 433, 517 v. v., 548. <i>Ruardi Feito</i>, Geref. pred. te Groningen, blz. 204. <i>Rudse, Mattheus</i>, Luth. pred. te Woerden, blz. 372 vlg. <i>Ruremunde, Hans van</i>, uitgever, blz. 36.

S.

Sacramentisten en hun verschil met Luther, blz. 5, 49, 138. <i>Saliger, Johannes</i>, Luth. pred. te Antwerpen e. e., blz. 79, 96, 164, 296, 303, 308 vlg., 324, 332, 364 vlg., 369, 403. <i>Saravia, Adriaan</i>, Waalsch predikant, blz. 241.	<i>Sartorius, Johannes</i>, Gereformeerd leeraar, blz. 143, 146. <i>Sattler, Michael</i>, blz. 129. <i>Sayn</i>, graaf van, blz. 454 vlg., 470. <i>Schenk, van Tautenburg, George</i>, stadhouder in Friesland, blz. 198. Schleiden, blz. 158, 487.

- Schlüsselberg, Conrad*, Luth. pred. te Antwerpen, blz. 410, 419.
- Schol, Ysbrand Dirksz.*, Geref. martelaar, blz. 143, 146.
- Schollmann, Theodor*, Luth. pred. te Wesel, blz. 488.
- Schultz, Samuel*, Luth. pred. te Middelburg, blz. 505.
- Schultz, Jacobi, J. C.*, blz. 76, 97.
- Schuren, Herman van*, Lutheraan in Keulen, blz. 325.
- Selbach, Johan van*, blz. 209 vlg.
- Selnecker, N.*, Luth. theoloog, blz. 403, 419.
- Serrarius, Antoine*, Fransch Luth. pred. te Antwerpen, blz. 409.
- Seversz, Jan*, uitgever te Leiden, blz. 219, 231, 260.
- Sillem, Andries*, overman v. h. Hamburger koor, blz. 442.
- Simonsz, Menno*, hoofd der doopsgezinden, blz. 196, 199 vlg.
- Simonsz, Nicolaas*, Luth. pred. te Woerden, blz. 368 vlg.
- Slachek, Joannes*, pastoor te Kampen, blz. 223.
- Sleidanus, Johannes*, blz. 158.
- Smetius, Marinus*, Geref. pred. te Mechelen, blz. 241.
- Soldaten (Duitsche, Luthersche), Antwerpen, blz. 50 vlg.
Brussel, blz. 431.
's-Gravenhage, blz. 551 vlg.
Haarlem, blz. 511 n.
Leeuwarden, blz. 206.
- Maastricht, blz. 250 vlg.
Utrecht, blz. 506.
Woerden, blz. 305 vlg., 494.
- Spaansche furie, blz. 298 vlg.
- Spangenberg, Cyriacus*, Luth. theoloog te Antwerpen, blz. 78, 83 vlg., 90, 96 vlg., 102, 106 vlg., 128, 189, 240.
- Spangenberg, Johannes*, Luth. theoloog, blz. 57 vlg., 83, 263.
- Splitsing der Fransche en Duitse strooming, blz. 71, 80.
- Stakenbroek, Jhr. Roelof van*, gouverneur v. Woerden, blz. 304.
- Stammichius, Georg*, Luth. pred. te Hamburg, blz. 452.
- Stangen, Daniel D.*, Luth. pred. te Brussel, blz. 430, 482, 488.
- Stapel, C.*, Luth. pred. te Antwerpen, blz. 410.
- Steenbergen, Simon van*, uitgever te Deventer, blz. 177.
- Steenwijck, Arnoldus*, ber. Luth. pred. te Rotterdam. blz. 519.
- Stralen, Antoon van*, blz. 47, 294.
- Strijcker, Herman*, vicaris te Zwolle, blz. 226.
- Strijd tusschen de belijders van de beide uitgaven der Augsb. Confessie, blz. 10 vlg.
over het leerstuk der erfzonde, blz. 418.

- Strijdvragen met Rome, blz. 105. met de Gereformeerden, blz. 107 vlg.
- Studenten, die in 't buitenland studeeren, blz. 197, 200, 202, 212, 222, 224 vlg., 253.
- Studenten, Duitsche in Leiden, blz. 546.
- Suchtelen, Johann v.*, Lutheraan te Keulen, blz. 327.
- Synegorus, Egidius*, Geref. prediker, blz. 249.
- Synode der Geref. te Antwerpen, blz. 67.
- Bedburg en Randerath, blz. 163, 353.
- Dordrecht 1574, blz. 163.
- der Lutherschen te Amsterdam 1605, blz. 500, 528 vlg.
- der Lutherschen te Amsterdam 1614, blz. 563 vlg.

T.

- Taffin, Jean*, Waalsch predikant, blz. 356.
- Tamme, Lenaert*, Luth. ouderling te Amsterdam, blz. 447.
- Tatinghoff, Fr.*, Luth. familie te Enkhuizen, blz. 234.
- Tegenzin der Duitsche vorsten tegen de Calvinisten, blz. 62.
- Tessel, Claes van*, Kapelaan v. h. Hamburger koor, blz. 149.
- Thabor, Petrus van*, blz. 142.
- Thamerus, Henricus*, Luth. pred. te Amsterdam, blz. 458 vlg.
- Thoren, Lambert*, Augustijner te Antwerpen, blz. 29 vlg.
- Tiele, P. A.*, blz. 260.
- Tielt, Thomas van*, voorm. abt later Geref. predikant, blz. 10, 415, 440.
- Tileman, Gilles*, Geref. diaken te Brussel, blz. 240.
- Tiletanus, J. Ravesteijn*, Kanunnik te Leuven, blz. 100, 105.
- Timans, Johannes* (J. T. Soetemelk), Luth. pred. te Bremen, blz. 143.
- Trypmaker, Jan Volkertsz*, anabaptist, blz. 146 vlg.
- Tweehuizen, Helmich van*, blz. 229, 433.
- Twistgesprekken, blz. 85, 462.
- Tymannus, Ditmarus*, Luth. pred. te Antwerpen, blz. 79, 96.

U.

- Ubiquiteit, blz. 52 vlg., 85, 213, 254, 308, 317, 355, 462, 587.
- Uitgeest, Willem van*, pastoor te Amsterdam, blz. 441.

Utenhove, Jan van, blz. 254, 280 **Utrecht**, blz. 433, 505, 547.
vlg.

V.

Vaagheid van het begrip „Luthersch”, blz. 4 vlg., 146 n., 169 n., 249.

van „belijder der Aug. Conf.” blz. 6, 11, 161 vlg., 349, 355, 371, 579.

Valenciennes, blz. 255.

Verbond der edelen, blz. 64.

Verbond te St. Truyen, blz. 68.

Verdict, Gilles, Geref. pred. te Brussel, blz. 241.

Vervolging der Luth. te Amsterdam, blz. 467, 476 vlg.

Vietor, Conrad, Luth. pred. te Haarlem, blz. 534, 544.

Vietor, Johannes, Luth. pred. te Aken, blz. 320.

Villiers, Pierre Loyseleur de, hofprediker van den Prins, blz. 407, 415.

Vlamingen (Luthersche).

in Amsterdam, blz. 432, 443, vlg., 451, 459, 465, 485.

Leiden, blz. 433, 507 vlg.

Dordrecht, blz. 433.

Haarlem, blz. 434, 511 vlg.,

Rotterdam, blz. 433, 517 vlg.

Middelburg, blz. 432, 500 vlg.

Utrecht, blz. 433, 505 vlg.

Zwolle, blz. 433, 522.

Delft, blz. 521.

Vogelsanck Baptislaus blz. 189, vlg., 198.

Volquini, Gobel, pastoor te Zwolle blz. 225.

Vorstendag te Naumburg, blz. 9.

Vorstius, Johannes, Luth. theoloog uit Holstein, blz. 89, 90, 98.

W.

Warnerus, Christiaan, Luth. pred. te Antwerpen, blz. 79, 96, 98.

Wesel, blz. 12, 53, 120, 349, 487.

Wesembeke, Jacob v., Mr. Pensionaris v. Antwerpen, blz. 47, 53, 454.

Wesembeke, Philip v., blz. 53, 58, 103, 132, 243.

„ zijn belijdenis, blz. 54.

Westphal, Joachim, Luth. theoloog te Hamburg, blz. 91, 335.

Wiclef, John, blz. 24.

- Wied, Herman van*, Aartsbisschop v. Keulen, blz. 208, 273.
- Wilhelmi, Johannes*, Luth. pred. te Amsterdam, blz. 172, 320, 324 vlg., 385, 470.
- Wirichius, Nicolaas*, Luth. pred. te Aken, blz. 320, 328, vlg., 486, 537, 544, 548.
- Woerden**, blz. 180 vlg., 300 vlg. 361 vlg., 493 vlg., 542.
- Wolff, Mart*, Luth. pred. te Helsta, blz. 78, 128.
- Wormer, Frans*, Luth. bisschop v. Lund, blz. 143.
- Wormser edict te Antw. afgekondigd, blz. 26.
- Wormer, Petrus*, prior v. h. Thabor klooster, blz. 196.
- Wouters, Cornelis*, uitgever te Dordrecht, blz. 232.

IJ.

- IJperen, blz. 254.
- IJpesz, Jurriaan*, Geref. pred. te Leiden, blz. 10, 235 vlg., 349.
- IJsbrand van Harderwijk*, pastoor v. Berlicum, blz. 202.
- IJselstein**, blz. 220.

Z.

- Zedelijk leven der Lutherschen, blz. 134 vlg.
- Zeeland**, blz. 230.
- Zewel, Adam van*, Hervormingsgezinde in Aken, blz. 315.
- Ziekentroosters, blz. 343, 446 vlg.
- Zierikzee**, blz. 238.
- Zuilen van de Haar, Wed.*, Hervormingsgezinde te Breda, blz. 187.
- Zutphen, Hendrik van*, hervormer te Bremen, blz. 23 vlg., 27, 136, 230.
- Zweibrücksche kerkordening, blz. 344 vlg.
- Zwingli, Ulrich*, blz. 21, 25, 41.
- Zwolle**, blz. 224 vlg., 433, 556.
- Zythopaeus*, zie Justus Brouwer.

VERHANDELINGEN,

UITGEGEVEN DOOR

TEYLER'S

GODGELEERD GENOOTSCHAP.

EERSTE DEEL. Prijs *f* 2.50.

Verhandeling *over het onderscheidende kenmerk der Christelijke Openbaring en derzelver verband met de natuurlijke en Joodsche Godsdienst*, door DANIEL HOVENS.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door GERRIT HESSELINK.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door PETRUS LOOSJES.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door CORNELUS DE VRIES.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door FREDERIK VASTER.

TWEEDE DEEL. Prijs *f* 2.—.

Verhandeling *over Gods bijzondere voorzienigheid*, door FREDERIC DE CASTILLON.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JOSEPHUS PAP
DE FAGARAS.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JAN VAN GILSE.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door eenen onge-
noemde.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JACOB KUIPER.

DERDE DEEL. Prijs *f* 1.50.

Verhandeling *over 's Menschen zedelijke vrijheid*, door JOSEPHUS
PAP DE FAGARAS.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door ARCHIBALD
MACLAINE.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door eenen onge-
noemde.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door KORNELIS VAN
DEN BOSCH.

VIERDE DEEL. Prijs *f* 4.—.

Verhandeling *over de gevoelens der oude Wijsgeeren wegens
den staat der zielen na dit leven*, door DANIEL WIJTENBACH.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JERONIMO DE
BOSCH.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door eenen onge-
noemde.

VIJFDE DEEL. Prijs *f* 1.25.

Verhandeling *over den staat der Christenheid bij de opkomst
van Mohammed*, door MICHAEL PAP SZATHMARI.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JERONIMO DE
BOSCH.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door P. A. C. HUGEN-
HOLTZ.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door VALENTINUS
SLOTHOUWER.

ZESDE DEEL. Prijs *f* 1.90.

Verhandeling *over de onderlinge verwantschap van de ware*

Wijsbegeerte met de Christelijke Openbaring, door CAESAR MORGAN.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door J. F. LENTZ.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door PIETER VERSTAP JR.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door LAURENTINUS MEYER.

ZEVENDE DEEL. Prijs *f* 1.80.

Verhandeling *over de dwaasheid der twijfelarij, de ongerijmdheid van het meesterachtig beslissen en den middenweg tusschen beiden*, door W. L. BROWN.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door G. HESSELINK.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door J. VAN VOORST.

ACHTSTE DEEL. Prijs *f* 1.25.

Verhandeling *over het onredelijke der onverschilligheid omtrent godsdienstige waarheden en het verstandig ijveren naar waarheid*, door JAN KOPS JACOBSZ.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door HENDRIK VAN VOORST.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door W. L. BROWN.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JACOB KUIPER.

NEGENDE DEEL. Prijs *f* 2.40.

Verhandeling *over de voortreffelijkheid der burgerlijke wetgeving van Mozes boven die van Lycurgus en Solon*, door MR. HIERONYMUS VAN ALPHEN.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door eenen ongenoemde.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door HENDRIK VAN VOORST.

TIENDE DEEL. Prijs *f* 1.—.

Verhandeling *over de onstoffelijkheid der ziel en de daaruit af te leiden gevolgen ten opzichte van hare doring, gewaar-*

wording en werking na den dood des lichaams, door ALLARD HULSHOFF.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JAC. ROCHUSSEN.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door eenen onge-
noemde.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door HENDRIK VAN
VOORST.

ELFDE DEEL. Prijs f 2.65.

Verhandeling *tot verklaring en betoog van den grondregel der
Protestanten, dat ieder Christen, zijn verstand machtig, ge-
regtigd en naar vermogen verplicht is, om in zaken van de
Godsdienst voor zich zelven te oordeelen*, door PAULUS VAN
HEMERT.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JAKOB KUIPER.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door WILTETUS BER-
NARDUS JELGERSMA.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door WILLEM DE VOS.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door PETRUS WEILAND.

TWAALFDE DEEL. Prijs f 2.15.

Verhandeling *over de vraag, of en in hoeverre Jezus en zijne
Apostelen zich in prediking en geschriften naar de toen heer-
schende volksbegrippen hebben geschikt, en hoe dit denkbeeld,
welbegrepen, dienen kan ter verklaring des Nieuwen Verbonds*,
door PAULUS VAN HEMERT.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door WILLEM DE VOS.

DERTIENDE DEEL. Prijs f 2.—.

Verhandeling *over de gelijkheid der menschen en de regten en
pligten daaruit voortvloeiende*, door MR. HENDRIK CONSTAN-
TIJN GRAS.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door W. L. BROWN.

VEERTIENDE DEEL. Prijs f 1.50.

Verhandeling *over de vraag, of Gode hartstochten (of aan-
doeningen) zijn toe te schrijven, en hoe de werking van deze*

dan met de gelukzaligheid zijn overeen te brengen, door WIL-
TETUS BERNARDUS JELGERSMA.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door ALLARD HULS-
HOFF.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door PAULUS VAN
HEMERT.

VIJFTIENDE DEEL. Prijs *f* 2.—.

Verhandeling *over de genoegzaamheid van het inwendige bewijs,*
afgeleid uit de Gode betamelijkheid of heilrijke strekking der
Christelijke leer ter overtuiging van hare goddelijkheid, door
CORNELIUS ROGGE.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JAN RROUWER.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door ALLARD HULS-
HOFF.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door WILLEM DE VOS.

ZESTIENDE DEEL. Prijs *f* 1.10.

Verhandeling *over de vraag, of de mensch door zijne eigene*
rede alleen, zonder behulp van eenig onmiddellijk goddelijk
onderwijs, tot de regte kennis van God en goddelijke zaken
zou hebben kunnen komen, door JAN BROUWER.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door WILLEM BRUIN.

ZEVENTIENDE DEEL. Prijs *f* 1.90.

Verhandeling *over de vraag, of en hoedanig het burgerlijk be-*
stuur eenigen invloed mag uitoefenen op zaken van Godsdienst,
door B. VAN REES.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door GERRIT HESSE-
LINK.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door MR. RHIJNVIS
FEITH.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door CORNELIUS
ROGGE.

ACHTTIENDE DEEL. Prijs *f* 2.10.

Verhandeling *over de vraag, of eigenliefde het eenige beginsel*
is in den mensch, door JAN BROUWER.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door WILLEM BRUIN.
 Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door SATURE.

NEGENTIENDE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling, *waarin de ware oorsprong der Mozaïsche en Christelijke Godsdiensten wordt onderzocht en verdedigd tegen derzelver bestrijders Dupuis en Volney*, door J. F. VAN BEECK CALKOEN.

TWINTIGSTE DEEL. Prijs f 3.—.

Verhandeling *over de noodzakelijkheid van godsdienstige begrippen en praktijken ter bevordering van deugd en goede zeden*, door MR. RHIJNVIS FEITH.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JAN BROUWER.

EEN-EN-TWINTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over de zoenoffers des Ouden Verbonds en den dood van Christus met derzelve vergeleken*, door RINSE KOOPMANS.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door eenen ongenoemde.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door GERBRAND BRUINING.

TWEE-EN-TWINTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over het nut der zendelingen en zendelinggenootschappen*, door JACOB HAAFNER.

DRIE-EN-TWINTIGSTE DEEL. Prijs f 2.80.

Verhandeling *over de uitbreiding des Christendoms*, door J. W. STATIUS MULLER.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door N. G. VAN KAMPEN.

VIER-EN-TWINTIGSTE DEEL. f 2.20.

Verhandeling *over de deugd en het geluk der oude, meest beschaafde natiën, vergeleken met die der volken van den tegenwoordigen tijd*, door N. G. VAN KAMPEN.

VIJF-EN-TWINTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over het gewicht en de kracht der bewijzen voor eene mythische verklaring der Heilige Schriften*, door JOHANNES HENRICUS PAREAU.

ZES-EN-TWINTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over het gevoelen van J. A. Eberhard wegens den oorsprong van den Christelijken Godsdienst*, door ELIAS ANNES BORGER.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door WESSEL ALBERTUS VAN HENGEL.

ZEVEN-EN-TWINTIGSTE DEEL. Prijs f 1.80.

Verhandeling *over den invloed der karakters en denkwijze der Evangelisten en Apostelen op hunne schriften*, door WESSEL ALBERTUS VAN HENGEL.

ACHT-EN-TWINTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over den invloed der staatkundige gebeurtenissen en der godsdienstige en wijsgeerige begrippen, sedert ruim vijftien-twintig jaren op de ware verlichting in het godsdienstige en zedelijke van de volken in Europa*, door MR. J. M. KEMPER.

NEGEN-EN-TWINTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over het Mysticisme*, door ELIAS ANNES BORGER.

DERTIGSTE DEEL. Prijs f 4.—.

Verhandeling *over de Christelijke Kerk op aarde, volgens het onderwijs van Jezus en de Apostelen en de Geschiedenis*, door N. C. KIST.

EEN-EN-DERTIGSTE DEEL. Prijs f 2.50.

Verhandeling *over het beginsel der Kerkhervorming in de Zestiende eeuw*, door L. WEYDMANN.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door M. SCHAAP GRATAMA.

TWEE-EN-DERTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over het eigenlijke wezen des Christendoms*, door P. VAN DER WILLIGEN.

DRIE-EN-DERTIGSTE DEEL. Prijs f 5.—.

Verhandeling over de Kerkelijke Overlevering, door J. M. STUFFKEN.

VIER-EN-DERTIGSTE DEEL. Prijs f 4.80.

Verhandeling over den tegenwoordigen stand der Tekstkritiek van het nieuwe Verbond, door J. I. DOEDES.

VIJF-EN-DERTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Ueber das apostolische und nachapostolische Zeitalter, door G. V. LECHER.

ZES-EN-DERTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Proeve eener Pragmatische geschiedenis der Theologie hier te lande, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onzen tijd, door CHR. SEPP.

 NIEUWE SERIE.

EERSTE DEEL, 1^e Stuk. Prijs f 4.—.

Ferdinand Christian Baur. Volledig en critisch Overzicht van zijne werkzaamheid op Theologisch gebied, door W. SCHEFFER.

EERSTE DEEL, 2^e Stuk. Prijs f 4.—.

Ferdinand Christian Baur. Volledig en critisch Overzicht van zijne werkzaamheid op Theologisch gebied, door S. P. HERINGA.

TWEEDE DEEL. Prijs f 2.50.

Moral und Religion nach ihrem gegenseitigen Verhältniss geschichtlich und philosophisch erörtert, von OTTO PFLEIDERER.

DERDE DEEL, 1^e Stuk. (Uitverkocht.)

Die christliche Gemeindeverfassung im Zeitalter des neuen Testaments, von WILLJBALD BEYSCHLAG.

DERDE DEEL, 2^e Stuk. Prijs f 3.75.

De inrichting der Christelijke Gemeenten, vóór het ontstaan der Katholieke Kerk, door J. H. MARONIER.

VIERDE DEEL. Prijs f 1.—.

Welchen Werth hat die Statistik der sittlichen Thatsachen für die sittlichen Wissenschaften, VON DR. W. HOLLENBERG.

VIJFDE DEEL. (Uitverkocht.)

Die Israelitischen Eigennamen nach ihrer Religionsgeschichtlichen Bedeutung. Ein versuch VON DR. E. NESTLE.

ZESDE DEEL. (Uitverkocht.)

Die Anlage des Menschen zur Religion, vom gegenwärtigen Standpunkte der Völkerkunde aus, VON JULIUS HAPPEL.

ZEVENDE DEEL. (Uitverkocht.)

Geschiede der Christlichen Sittenlehre in der Zeit des neuen Testaments, VON A. THOMA.

ACHTSTE DEEL. Prijs f 1.—.

Die Sociale Gesetzgebung und die Christliche Ethik, VON DR. W. HOLLENBERG.

NEGENDE DEEL. 1^e Stuk. Prijs f 2.—.

Conjecturaal-kritiek, toegepast op den tekst van de Schriften des Nieuwen Testaments, door DR. W. C. VAN MANEN.

NEGENDE DEEL, 2^e Stuk. Prijs f 2.—.

Over de toepassing van de Conjecturaal-kritiek op den tekst des Nieuwen Testaments, door DR. W. H. VAN DE SANDE BAKHUYZEN.

TIENDE DEEL, 1^e Stuk. Prijs f 1.50.

Der Pessimismus und die Sittenlehre, VON HUGO SOMMER.

TIENDE DEEL, 2^e Stuk. Prijs f 1.50.

Der Pessimismus und die Sittenlehre, VON PAUL CHRIST.

ELFDE DEEL, 1^e Stuk. Prijs f 2.50.

Melchior Hofmann, door W. I. LEENDERTZ.

ELFDE DEEL, 2^e Stuk. Prijs f 2.50.

Melchior Hofmann, ein Prophet der Wiedertäufer, VON FRIEDRICH OTTO ZUR LINDEN.

TWAAALFDE DEEL. Prijs f 2.50.

Die chronologische Reihenfolge in welcher die Briefe des Neuen Testaments verfasst sind, von WILHELM BRÜCKNER.

DERTIENDE DEEL. Prijs f 2.50.

Die Bedeutung und das Recht der Individualitaet auf sittlichem Gebiet, von H. DRESCHER.

VEERTIENDE DEEL. Prijs f 1.50.

Die Offenbarung des Johannes untersucht nach ihrer Zusammensetzung und der Zeit ihrer Entstehung, von CHR. RAUCH.

VIJFTIENDE DEEL. Prijs f 3.—.

De Rijnsburger Collegianten, door J. C. VAN SLEE.

ZESTIENDE DEEL. (Uitverkocht.)

Über den Einfluss des Parsismus auf das Judentum, von ERIK STAVE.

ZEVENTIENDE DEEL.

Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618, door DR. J. W. PONT.

